

सिद्धहस्त-युगप्रधान

श्री सिद्धिर्षि

लेखकः

भोलीचंद गिरधरलाल आपटिया

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાના સમર્થ લેખક
શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ મહારાજનાં ચરિત્ર અને
સમય સંબંધી શોધખોળનાં પરિણામો
અને
સદર અંથનો ઉપોદ્ઘાત

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા—

લેખક અને સંપ્રાદક
ભાતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ
સોલિસિટર અને નોટરી પબ્લિક
હાઇકોર્ટ—મુંબઈ.

પ્રકાશક
શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
ભાવનગર.

∴ પ્રથમાવૃત્તિ ∴

વીર સં. ૨૪૬૫ : વિક્રમ સં. ૧૯૯૫ : સને ૧૯૩૯

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦

Printed by Gulabchand Lallubhai Shah
At Mahodaya Printing Press, Bhavnagar.

શ્રી મહાશૌર જૈન મારાધના કેન્દ્ર, કોચા
જા. નં.

શ્રીસિદ્ધર્ષિઃ શ્રિયો દેયા-દ્વિયામધ્યાનધામભૂઃ ।
નિર્ગ્રન્થગ્રન્થતામાપુ-ર્યદ્ગ્રન્થાઃ સાંપ્રતં ભુવિ ॥ ૧ ॥
શ્રીસિદ્ધર્ષિપ્રભોઃ પાન્તુ, વાચઃ પરિપચેલિમાઃ ।
અનાદ્યવિદ્યાસંસ્કારા, યદુપાસ્તેર્મિદેલિમાઃ ॥ ૨ ॥

—શ્રીપ્રભાવકચરિત્ર

“અસાધારણુ તેજસ્વી અને શુદ્ધિના સ્થાનરૂપ એવા શ્રી
સિદ્ધર્ષિ તમને સંપત્તિ આપેા કે જેમના અનાવેલા અથેા
અત્યારે પૃથ્વી પર મુનિઓને મિલકત રૂપ થઇ પડ્યા છે. (૧)
શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રભુની પરિપકવ વાણી તમારું રક્ષણ કરેા કે
જેની ઉપાસના કરવાથી અનાદિ અજ્ઞાનના સંસ્કાર બેદાય છે-
નાશ પામે છે. (૨)”

નિવેદન

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામની છુક એક ગ્રંથ જ છે. એને માટે તેના લેખક ભાઈ મોતીચંદ જે પ્રયાસ કર્યો છે તેને માટે કયા શબ્દોમાં તેને અભિનંદન આપવું તે લક્ષમાં આવતું નથી. ગ્રંથની અંદર કર્તાના ચરિત્રને અંગે કેટલી જાણતો લીધો છે તે પ્રારંભમાં આપેલી અનુક્રમણિકા ઉપરથી સમજી શકાય તેમ છે. પરંતુ ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ પાછળ સૌ પાનામાં જે અનુક્રમે આપ્યા છે તેના પરિશ્રમની તો ગણના જ થઈ શકે તેમ નથી. પૃષ્ઠ ૫૦૪ માં ગ્રંથ પૂર્ણ થયા બાદ ૪ પૃષ્ઠમાં અંતિમ વક્તવ્ય આપ્યા પછી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના ત્રણે ભાગમાં—આઠે પ્રસ્તાવેના ભાષાવતરણમાં આવેલા સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આઠ પૃષ્ઠમાં આપ્યો છે, પછી એક પૃષ્ઠમાં ઉદ્ધાનોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે, પછી ૪૨ પૃષ્ઠમાં પાત્રો અને રૂપકોનો અક્ષરાનુક્રમ આપ્યો છે અને છેવટે વ્યંજનોના વિષયાનુક્રમ ૪૭ પૃષ્ઠમાં સ્વર સાથેના અનુક્રમથી આપવામાં ઘણો પ્રયાસ કર્યો છે. આ અનુક્રમની વિષયસંખ્યા ૧૫૪૭ ની થયેલી છે, તે વાંચતાં લેખકના પ્રયાસનું કાંઈક જ્ઞાન થઈ શકે તેમ છે.

આ છુકનો વિષયાનુક્રમ પણ પ્રારંભમાં પૃષ્ઠ ૨૨ માં આપ્યો છે. આમુખ પણ લેખકે લખ્યું છે. આર્થિક સહાયક શેઠ વાડીલાલભાઈ પુનમચંદનું જીવન પણ તેમણે જ લખ્યું છે.

આ બધી જાણતમાં લેખક ભાઈ મોતીચંદનો પ્રયાસ જોતાં આજસુધી સલા તરફથી છપાયેલા અનેક પુસ્તકોમાં આ ગ્રંથનું સ્થાન પ્રથમ પંક્તિમાં આવે છે. આ બધો પ્રયાસ ચિત્તના ઉત્સાહથી અને આ ગ્રંથની વસ્તુ પરના અસાધારણ પ્રેમથી થયેલ હોવાથી તેને માટે વખતનો કે મગજનો ભોગ આપવામાં તેની લેખકે પાછી પાની કરી નથી.

આર્થિક સહાયક ભાઈશ્રી વાડીલાલભાઈના બંને ચિરંજીવીઓ રતિ-લાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ સદગુણી હોવા સાથે પિતાના પગલે ચાલનારા હોવાથી તેઓ જૈનવર્ગમાં સારી અને ઉચ્ચ પંક્તિમાં ગણાવાને લાગ્યશાળી થયા છે. અમે આ પ્રસંગે તે બંધુઓની સરખે સરખી જોડતો પણ આભાર માનીએ છીએ.

પ્રારંભમાં આ ગ્રંથ વાંચવાની વાચકની જિજ્ઞાસાને ન રોકતાં આ નિવેદન ટૂંકામાં જ સમાપ્ત કરવામાં આવે છે.

પ્ર. આવલ્ય શુદ્ધિ ૧૫

વિ. સં. ૧૯૯૫

}

શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

શેઠ વાડીલાલ પુનમચંદ

જન્મ : વિક્રમ સંવત ૧૯૨૧ દેહોત્સર્ગ : વિક્રમાર્દ ૧૯૮૮ ચૈત્ર વદ ૧

આરાપાટમાં આવેલા શ્રી રાધણપુરના આ વ્યવસાયરસિક વિશિષ્ટ ધર્મ-રુચિવાળા સજ્જનને જન્મ વિ. સંવત ૧૯૨૧ માં થયો હતો. રાધણપુરમાં જૈનધર્મની જાહોજલાલી છે. એનો સિતારો ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતો છે. એ શહેરે અનેક લક્ષ્મીપતિઓને જન્મ આપ્યો છે. રણને કાંઠે આવેલ એ નવાળી રાજ્યના રેલ્વેથી દૂર પડેલા શહેરે પોતાના અનેક સુપુત્રોને વ્યાપારની શોધ માટે મુંબઈ મોકલી આપ્યા છે, તેઓમાંના એક શ્રીયુત વાડીલાલ પુનમચંદ હતા. ખૂદ શહેરમાં સામાન્ય ધંધાને કારણે એ રણકંઠાળના ભદ્રશહેરે જૈનપુરીનું સુરમ્ય નામ ધારણ કરી અનેક ધર્મસ્થાનો અને મંદિરોથી ભરપૂર બનાવી જનતા પાસે એક આકર્ષક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. ત્યાંની સુંદર હવેલીઓ કે સ્થાનો મુંબઈની સારી કમાણીનું જવલંત ચિત્ર રજૂ કરી પરદેશ ખેડતા સાહસિકોની ધર્મલાવના અને સુરુચિનું પ્રદર્શન કરી રહેલ છે અને દૂર છતાં અનેક પ્રવાસીઓને પોતાની તરફ આકર્ષે છે.

આવા રેલ્વેથી દૂરના શહેરમાં શેઠ વાડીલાલભાઈનો જન્મ સદ્વિચાર-શાળી ધર્મલાવનાપ્રધાન કુટુંબમાં થયો. તેમના પુરોગામી વડીલબાપુ શ્રીયુત હરગોવિન્દલાલ પુનમચંદના પરિચયમાં જેઓ આવેલા છે તે સર્વે તેમની ધર્મ-શ્રદ્ધાની અને નતનિયમાદિની મુક્તકંઠે પ્રશંસા અઘાપિ પર્યાંત કરે છે. સુરુચિ અને વિશુદ્ધ શ્રદ્ધાવાળા આત્મવર્ગની વચ્ચે ધર્મસન્મુખ કુટુંબમાં જન્મ થયો એ પણ સુપુણ્યના યોગે જ બની આવે છે. શ્રી વાડીલાલ શેઠને એ લાલ સારી રીતે મળ્યો અને તેને પરિણામે તેઓ આજીવન વિશુદ્ધ શ્રદ્ધા-પૂર્વક ધર્મમય જીવન તરફ પ્રેરાતા રહ્યા અને બનતી સર્વ રીતે એનો દ્રવ્ય અને લાવથી સ્વીકાર કરી એની આસાનો અમલ કરવામાં જીવનસફળતા માનતા રહ્યા. આ રીતે તેમના આ મનુષ્યભવની સુંદર શરૂઆત રાધણપુર શહેરમાં થઈ. પિતાનું નામ શેઠ પુનમચંદ માણેકચંદ હતું. તેઓની રાધણપુર શહેરમાં સ્થિતિ મધ્યમ પ્રકારની હતી, છતાં સમાજમાં સ્થાન ઉચ્ચ હતું.

शेठ वाडीलाल पुनमय्यंद.

जन्म वि. सं. १६२१

स्वर्गवास वि. सं. १९८८ चैत्र वदि १

श्री महोदय प्रेस-भावनगर.

શ્રી હરગોવિન્દદાસ અને શ્રી વાડીલાલ ભાઈએ પિતાનું નામ વધારે દીપાવ્યું અને સમાજમાં તેમજ ધર્મક્ષેત્રમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ પિતાની આબરૂમાં વધારો કર્યો. એક મધ્યમસરનું જીવન વ્યવહારમાં કુશળ રહી, ધર્મભાવનાથી જગત રહી, સેવાભાવમાં સર્વિશેષ રસ લઈ, ઔદાર્ય અને ઉત્સાહથી કેવી રીતે પ્રગતિ કરી શકે છે તે જાણવા લાયક હોઈ શેઠ શ્રી વાડીલાલ ભાઈનો જીવનપ્રવાહ આપણે અવલોકી જઈએ.

તેમનું વિદ્યાર્થીજીવન રાધણપુરમાં વ્યતીત થયું. ઇંગ્લિશનો અભ્યાસ પણ તે યુગના પ્રમાણમાં તેમણે કર્યો. વડીલ બંધુ હરગોવિન્દદાસના સ્થાનિક જાહેર જીવનનો અભ્યાસ કર્યો. ધર્મનો પ્રાથમિક અભ્યાસ તે વખતના સાધનેને અનુરૂપ ઠીક પ્રમાણમાં કર્યો. સાથે ધર્મરુચિ જગત રહે તેવા અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા. રાધણપુરમાં ધર્મશ્રદ્ધા અત્યારે પણ સારા પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. ત્યાં કોઈ જૈન રાત્રે ભોજન કરે કે તિથિએ લીડું શાખ બનાવે એ અત્યારે પણ અશક્ય બનાવ ગણાય છે, તો વીસમી શતાબ્દની શરૂઆતમાં તો એને માટે સવાલ જ ન હોય. નિત્ય દેવપૂજન, ચાતુર્માસમાં દરરોજ પ્રતિક્રમણ અને પર્વપણમાં યથાશક્તિ તપ અને બ્યાખ્યાનશ્રવણ આદિ તો ત્યાં પરિપાટીથી જ ચાલ્યા આવે છે. એમાં વળી વિશેષ શ્રદ્ધાવાન કુટુંબમાં એની જ્યોતિ અખંડ અને સર્વિશેષ રૂપે જગતી રહે તેમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. આ રીતે ધર્મભાવના અને વર્તમાન કેળવણીનું એકીકરણ કરી શ્રી વાડીલાલભાઈ મુંબઈ આવ્યા.

મુંબઈની શેરબજાર તે વખતે લગભગ નવીન તૈયારીમાં હતી. તેમણે શેરબજારનો થોડો વખત અનુભવ લઈ તેના દલાલ તરીકે કાર્ય શરૂ કર્યું. શરૂઆતમાં ચંપાગલીમાં વાસ કર્યો. આ વખતમાં તેઓની પ્રતિષ્ઠા અને આવક ક્રમે ક્રમે વધતાં જ ચાલ્યાં. તેઓ સાદાઈમાં માનનાર હતા અને આબરૂ જળવાય તે રીતે ખૂચ ચીવટથી ધંધો કરનાર હતા. તેમના પર ગ્રાહકોનો નિર્ભેળ વિશ્વાસ હોઈ તેઓ ઉત્તરોત્તર વધતા ગયા અને સાથે ધર્મક્રિયામાં અને શાસનસેવામાં પણ વધતા ગયા. કુટુંબના ધાર્મિક સંસ્કારો અને શ્રદ્ધાનું મજબૂત વાતાવરણ તેમને આખા જીવનમાં સહાય કરતું રહ્યું અને તેઓની નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા સદૈવ વધતી ચાલી. તેમણે પોતે મધ્યમ કેળવણી લીધેલી હતી, છતાં તેમનો કેળવણી તરફ સદ્ભાવ એટલો રસમય હતો કે તેમણે અનેક કેળવણી લેનારને પ્રચ્છન્ન તથા પ્રગટ મદદ આપી હતી અને કેળવણી આપનાર કે તેમાં સહાય કરનાર

સંસ્થાઓ તરફ તેમણે સારી સહાયતા કરી હતી. એવી મદદની રકમનો સરવાળો ઓછામાં ઓછી ગણુનાએ રૂ. ૫૦૦૦૦ ઉપર થવા જાય છે. પાલીતાણા જૈનશ્રાવિકાશાળા અને જૈનશુરકુળમાં તેમણે બહુ સુંદર ક્ષાળો આપ્યો હતો તે તો જાહેર હકીકત છે, તદુપરાંત બીજી અનેક સંસ્થાઓને તેમણે યથારાકિત ઉત્તેજન હદયના પ્રેમપૂર્વક આપ્યું હતું. તેમણે રાધણુપુરના વિદ્યાર્થીજીવનને પણ સારી સહાય આપી હતી અને આવી વિવિધ રીતે તેમણે કેળવણી તરફ સુરુચિ દાખવી હતી.

જીવદયા એ તો જેનોનો વારસો છે. જાળપણથી જીવદયાના સંસ્કાર જૈનોમાં જન્મી રહે છે. શ્રી વાડીલાલભાઈએ મુંબઈ જીવદયામંડળીના આજીવન સભ્ય થઈ તેને સંતોષી અને રાધણુપુરની પાંજરાપોળને તો ધન ઉપરાંત સેવાથી પણ નવાજી. આ પ્રકારે તેમની સેવાભાવનાનો વિકાસ થતો ગયો તે તેમણે આજીવન ટકાવી રાખ્યો.

સાધર્મીભાઈઓ તરફ તેમનો પક્ષપાત જાણીતો હતો કેાઈપણ જૈન એમને આંગણે જાય તો ખાલી હાથે પાછો ન આવે એવી એમણે પ્રવૃત્તિ રાખી હતી અને ગુપ્તદાનનો પ્રવાહ નિયમિત રીતે ચાલુ રાખ્યો હતો. સ્વધર્મી બંધુનું સેવાભાવે વાતસલ્ય કરવું એ તો જીવનનો લ્હાવો છે અને એ લ્હાવો એમણે ખૂબ પ્રેમથી, અંતરની શ્રદ્ધાથી અને હૃદયના આનંદથી લીધો હતો એમ તેમના પરિચયમાં આવનાર આજે પણ મુક્તાકંઠે પ્રશંસાત્મક શબ્દોમાં ઉચ્ચારણ કરે છે, એ તેમની મનુષ્યત્વ ભાવનાને ખરેખર અનુમોદના કરાવે તેવી ગંભીર પણ સાદી વાત છે.

તેમનો ધર્મપ્રેમ સદૈવ જાગતો અને વધતો હતો. એમણે પૂજ્યપાદ મુનિરાજશ્રી નીતિવિજયજી(હાલના શ્રી વિજયનીતિસૂરીશ્વરજી)ના ઉપદેશથી એક સુંદર ઉદ્ઘાપન સંવત ૧૯૮૪ માં કરી તે રીતે પોતાનો ધર્મપ્રેમ બતાવ્યો હતો અને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની ત્રિવિધ આરાધના કરી જીવન સફળતા કરી હતી. તેમને યાત્રાનો અજળ શોખ હતો. તેઓ સર્વ તીર્થોએ અનેક વાર જઈ આવ્યા છે. ત્યાં તેમની પૂજનસામગ્રી, પૂજનપ્રેમ અને ઔચિત્યનું અવલંબન એટલું આકર્ષક જેવાઈ શકાતું કે આજે પણ તેમની રસવતી ધર્મભાવનાની પ્રશંસા થયા કરે છે.

આ ઉપરાંત રાધણુપુરમાં તેમણે ઉપધાન વહેવરાવ્યા અને નાનાં મોટાં અનેક ધર્મકાર્યોમાં પ્રેરણા, સહાય અને સહકાર આપી ધર્મભાવનાને પ્રાધાન્ય આપ્યું અને અપાવ્યું.

વ્યાપારની અપેક્ષાએ તેઓ શેરબજારના ડીરેક્ટર પદે લાંબા વખત સુધી રહ્યા અને સારપછી પણ તેમના તરફ શેરબજારના કાર્યકરોનું ચાલુ માન રહ્યા ક્યું. જેનામાં સેવાભાવ અને ધર્મશ્રદ્ધા હોય છે તેને ઉત્તરોત્તર માંગ-લિક્ષમાળા વિસ્તરે છે એનું જીવન દૃષ્ટાંત આ શ્રી વાડીલાલ ભાઈનું ચરિત્ર છે. એમની સેવા અને શ્રદ્ધાનું ફળ તેઓ સમાજમાં જે ઉચ્ચ સ્થાન દીપાવતા રહ્યા અને તેમાં વધારો કરતા રહ્યા તેમાં જ યોગ્ય પરિણામ પામ્યું.

આવાં ધર્મકાર્યો ધરતી અનુકૂળતા હોય ત્યારે ભારે શોભા આપે છે. શેઠ શ્રી વાડીલાલનો સુભાગ્ય યોગે શ્રી મેનાબહેન સાથે વિવાહયોગ થયો હતો. આ પુરાતન કાળના વ્યવહારુ આર્યપત્ની-આદર્શ જેવા હતા, તેમણે શેઠ વાડીલાલભાઈના દરેક કાર્યમાં સહકાર આપ્યો, પ્રેરણા આપી, ઉત્સાહ પૂર્યો, આ રીતે સોના સાથે સુગંધનો યોગ થતાં વાત વધારે દીપી, જીવન વધારે રસમય થયું અને માન પ્રતિષ્ઠાનો ફાલ વધતો ચાલ્યો.

ભાવનગરની શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફ તેમનો પૂર્ણ પ્રેમ હતો. એ સભાના કાર્યવાહકો સાથે પરમ પ્રીતિવાળા હતા. એ સભાના લાઠફ મેમ્બર થયા હતા અને શ્રી મુંબઈમાં એ સભાની શાખા સ્થાપનામાં સહયુક્તસંપન્ન મહુર્મ શેઠ ફકીરભાઈ સાથે તેમનો પૂરેપૂરો ફાળો હતો. એમનો અભાવ થવાથી એ સભાને એક લાયક સભાસદની ન પૂરાય તેવી ખોટ પડી છે. એમના બંને ચિરંજીવીઓ પણ એમને જ પગલે ચાલી એ સભા તરફ પ્રેમ ધરાવતા રહે એ ઈચ્છનીય છે.

શ્રીયુત વાડીલાલભાઈને રતિલાલભાઈ અને ધીરજલાલભાઈ-એ પુત્રો થયા. પિતાને પગલે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરનાર આ બંને પુત્રો અત્યારે જૈનવર્ગમાં આગળ પડતું સ્થાન ધરાવે છે અને શ્રી વાડીલાલ શેઠે મેળવેલ પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે. શ્રી રતિલાલભાઈ તો મુંબઈ માંગરોળ સભાના અને પાલીતાણા જૈન શ્રાવિકાશાળાના સેક્રેટરી હોવા ઉપરાંત લગભગ દરેક જૈન સંસ્થાની એક યા બીજો પ્રકારે સેવા કરી રહ્યા છે. તેઓનો કેળવણી પરનો પ્રેમ, સેવાની ધગશ અને ઉદારતા એ પૂજ્ય પિતાનો વારસો જ છે અને તેમાં તેઓ આગળ વધે તો તેમાં પિતૃકણ જ અદા કરે છે એમ ધારી શકાય. આ બંને ભાઈઓ પાસેથી સમાજ ધણી આશાઓ રાખે છે અને તેમાં કોઈ જરાપણુ છેતરાશે નહિ એવી અત્યાર સુધીના તેમના વર્તનથી ખાતરી થઈ ચૂકી છે.

આવી રીતે એક ધર્મમય કુટુંબના ઉત્તમ નબીરા શેઠ વાડીલાલની જીવન-વહનિકા પૂરી થાય છે. સં. ૧૯૮૮ ના ચૈત્ર વદિ ૧ ને રોજ એમણે

પોતાની આંખો ૬૭ વર્ષ પછી સદાને માટે બંધ કરી. એ વાતને સાત વર્ષો વહી ગયા છતાં તેમનો સુવાસ હજી એમને પ્રસરતો જણાય છે, એમના સુપુત્રો હજી પણ એને વધારે વિકસાવશે એવાં અનેક ચિહ્નો જણાય છે અને જનસેવાના તથા ધર્મનાં વિશિષ્ટ પરિણામો હજી અનેક પ્રકારે અને અનેક રીતે જોવાની તમન્ના પૂરી કરવામાં આવશે એમ દેખાય છે.

વ્યવહાર જીવનમાં અનેક બનાવો ચાલુ આકારમાં બન્યા કરે છે તેની નોંધ રાખવાની આપણને ટેવ નથી, છતાં જે મળે છે તે પરથી મનુષ્યની અંતરદશા સમજવા પૂરતી તો આપણને સાધનસામગ્રી સાંપડે છે. આ રીતે વિચારતાં શેઠ વાડીલાલ પુનમચંદનું જીવન વ્યવહાર, ઉચ્ચગ્રાહી, સેવાલાવી અને ધર્મમય હતું એમ વગરશંકાએ કહી શકાય તેમ છે. એવા સાદા જીવનમાં ભલે બનાવોની સંકીર્ણતા ન હોય, ભલે એમાં ચમત્કારના તરંગો ન હોય, ભલે એમાં નાટકીયા ફેરફારો ન હોય, પણ એમાં રસ છે, એમાં સતોષ છે, એમાં સેવા છે, એમાં સુખ છે, એમાં હૃદય છે, એમાં લાવના છે અને એમાં વ્યવહારની ચાવીઓ છે. સાદા અને સેવામય તથા ધર્મમય જીવનની બલિહારી છે, એ ચાલુ હોય ત્યારે આનંદ આપે છે, એ હાલતું હોય ત્યારે છાયા આપે છે, એ વિશીષ્ટું થઈ જાય ત્યારે દાખલો મૂકી જાય છે. લાવના અને ધર્મમય, સેવા અને ક્રિયામય જીવનની બલિહારી છે અને તે હિંદુએ શેઠ વાડીલાલ પુનમચંદના જીવનની સફળતા છે. એમના આત્માને શાંતિ હો !

મો. ગિ. કાપડિયા

આ મુ ખ

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અભિનવ જાપ પાડનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ મણિની ઉપ-
મિતિભવપ્રમંથા કથાના પીઠબંધનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણુ “શ્રી જૈન
ધર્મ પ્રકાશ” માસિકમાં કટકે કટકે સં. ૧૯૫૬ ના જોઈ થી સં. ૧૯૫૯
ના ફાગણ સુધીમાં પૃ. ૧૮૮ માં પ્રકટ થયું છે.

પ્રથમના ત્રણ પ્રસ્તાવોનું ભાષાવતરણુ સંવત ૧૯૭૭ માં પ્રકટ કરવામાં
આવ્યું. (પ્રથમ વિભાગ). એ જ પ્રસ્તાવોને સુધારીવેધારી સં. ૧૯૮૧ માં
એ પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવામાં આવી. એનાં પૃષ્ઠ
૬૯૨+૪૦ મળી કુલ ૭૩૨ થયાં.

ચોથા અને પાંચમા પ્રસ્તાવનું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણુ કરી સંવત
૧૯૮૦ માં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા મારફત બહાર પાડ્યું. (દ્વિતીય
વિભાગ). એના પૃષ્ઠ ૭૬૮+૩૬ મળીને ૮૦૪ થયાં.

અને છઠ્ઠા, સાતમા અને આઠમા પ્રસ્તાવનું ગુજરાતી અવતરણુ સદર
સંસ્થા મારફત સં. ૧૯૮૨ માં બહાર પાડવામાં આવ્યું. (તૃતીય વિભાગ).
તેના પૃષ્ઠ ૬૨૮+૪૪ મળી કુલ ૬૭૨ પૃષ્ઠ થયાં. આ પ્રમાણે સદર ત્રણે
વિભાગ મળી સમુચ્ચય ભાષાવતરણુમાં એની આનુપંગિક બાબતો સાથે
થઈને કુલ પૃષ્ઠ ૨૨૦૮ નો અંચ થયો.

અવતરણુના પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું હતું કે “ આ
અંચના કર્તા ક્યારે થયા, એમનું જીવનવૃત્ત કેવું હતું, એમનો આદર્શ કેટલો
શુદ્ધ હતો, એમણે અંચકર્તા તરીકે કેટલું બુદ્ધિચાતુર્ય બતાવ્યું હતું, એમનો
અનુભવ કેટલો સર્વગ્રાહી હતો, એમનું જ્ઞાન કેટલા વિષયોમાં વ્યાપી રહેલું
હતું અને એમનો જનસમાજનો અભ્યાસ, માનસશાસ્ત્રની ઊંડાણએ ઉતર-
વાની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાબૂ કેટલા મજબૂત હતા તે ઉપર એક
સવિસ્તર ઉપોદ્ધાત ત્રીજા ભાગમાં આપવામાં આવશે. ”

આ ઇચ્છા ત્રીજો વિભાગ બહાર પાડતી વખતે પૂરી થઈ નહિ. મને કે
પ્રકાશયિત્રી સંસ્થાને ખ્યાલ નહોતો કે ઉપોદ્ધાત વિભાગ એક અંચ જેવડો
થઈ જશે. ધારણા કરતાં અંચનું દળ ઘણું વધી ગયું છે એટલે જેમણે

અગાઉથી તેની કીમતને અંગે આઠ આના વધારે એટલે રૂ. ૩૫ આપેલા છે તેમને તે આ અંચની કીમતમાંથી મળેરે આપવમાં આવશે, એટલે કે તેમને અઠી રૂપિયે આ અંચ મળી શકશે.

વિભાગતથી આવ્યા પછી આ ઉપોદ્ધાત માટે સાધનો એકઠાં કરવા માંડ્યાં. અંચની વિશિષ્ટતા બતાવવી હતી, અંચકારના ચરિત્ર પર ચર્ચા કરવી હતી, શ્રીમાન હરિભદ્રસરિ અને અંચકાર મહાત્માના સમય પર ઉપલબ્ધ સાધનોના ઉપયોગ કરવો હતો, લેખકના સમયમાં જનતાની વ્યાવહારિક, સાંસારિક, આર્થિક, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિષયક પરિસ્થિતિ કેવી હતી તેની તપાસ કરવી હતી. તે કરતાં અંચમાંથી જ ઘણાં સાધનો મળી આવ્યા. એ સર્વ વિચારણાને એકત્ર કરવામાં અને તેને આકાર આપવામાં લગભગ પાંચ વર્ષ નીકળી ગયા. ઉપોદ્ધાત લગભગ તૈયાર થયો ત્યાં બે વર્ષ જેલમાં જવાનું થયું. આટલે લાંબે ગાળે આ ઉપોદ્ધાત જનતા સમક્ષ મૂકવાનું અને છે, તેમાં મને તો આનંદ થાય છે, પણ તે સાથે થયેલ દીલ માટે મારે ક્ષમા યાચવાની છે અને તે વગરસંકેતે માયું છું.

ઉપમિતિ કથાઅંચ ખરેખર અદ્ભુત છે. એમાં મહાકથાના સર્વ અંગો છે: એમાં કાવ્ય છે, ચમત્કાર છે, રૂપક છે, લવ્વના છે, વિશાળતા છે, સાપેક્ષ ભાવ છે અને એમાં વિમળાલોક અંજન (જ્ઞાન), તત્ત્વપ્રીતિકર જળ (દર્શન) અને મહાકલ્યાણક લોજન (ચારિત્ર) ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે, છતાં એને શોધવાં પડે તેમ છે. એ કાંઈ અરેખીઅન નાઇટ્સ કે રોબીન્સન ક્રુઝો જેવી કથા નથી કે એ રધુ, માધ કે કિરાતજેવું કાવ્ય નથી, એ માત્ર રૂપક કથા નથી કે ન્યાયનો અંચ નથી, એ અમુક નથી કે તમુક નથી એમ વધારે કહેવા કરતાં એ સર્વ છે, એમાં સર્વ છે એમ કહેવું વધારે સાચું છે.

મનુષ્ય સ્વભાવનો ઊંડો અધ્યાસ, આંતર અને બાહ્ય જીવનના નાના મોટા પ્રસંગોને વણી દેવાની વિશિષ્ટ આવડત અને અસાધારણ પ્રતિભાદ્વારા એ સર્વને વિચારરષ્ટ્રતાપૂર્વક બતાવવાની કળા-આ સર્વ બાબત આ અંચના પ્રથમ વિભાગમાં બતાવી છે.

અંચની મહત્તા સૂચક સોળ બાબતો મેં તારવી કાઢી છે તે માત્ર દ્વિગ્દર્શન રૂપે છે. વિશેષ અધ્યાસી એમાં ઘણો વધારો કરી શકે તેમ છે. એમના અંચને મહાકથા ગણવાનાં કારણો, એમાં રહેલું કાવ્યત્વ અને લેખકની શાસ્ત્રશૈલીને અનુસરવાની વિશિષ્ટ ભાવનાને સફળ બનાવવાની રાચક પદ્ધતિ

પર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. નાની બાળતોનો અત્ર નિર્દેશ કરવા જતાં તો ઉપોદ્ધાતનો ઉપોદ્ધાત થઈ જાય. સૂળ વાત એ છે કે આ અભિનવ ગ્રંથ સામાન્ય વાંચનને યોગ્ય નથી. એમાં રહસ્ય છે તે વાંચતાં વાંચતાં ખૂલતું જશે. ૩૫૬ કથાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજનું સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય-જૈન અને જૈનેતર-માં અનેકું સ્થાન છે એ બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. વાર્તા અને તત્ત્વજ્ઞાનને વણવાની તેમની કળા અસાધારણ છે એ વાતની ચોખ્ખવટ કરી છે. (પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧)

ગ્રંથની ભાષા અને શૈલી એ પણ એટલા જ મહત્વનો વિષય છે. ગ્રંથ-વિચારણા કે ચર્ચામાં શૈલી અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે. તેમનો સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાળૂ અસાધારણ હોવા સાથે તેઓ શબ્દની પસંદગીમાં ભારે પ્રભાવ બતાવી શક્યા છે અને તેઓએ ભાષાની સાદાઈ સાથે ઉચ્ચતા સ્વીકારવામાં અદ્ભુત નિપુણતા દાખવી છે-એ ગ્રંથવિચારણાને અંગે બીજો અગત્યનો વિભાગ છે (પૃ. ૧૦૨ થી ૧૪૧)

ગ્રંથમનનમાં અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે એ લેખકની જ્ઞાન-વિવિધતા છે અને એ દ્વારા એમણે ગ્રંથને અતિ ઉચ્ચકોટિએ મૂક્યો છે. ધર્મશાસ્ત્ર-આગમજ્ઞાન ઉપરાંત તેમણે નિમિત્તજ્ઞાન કે જ્યોતિષ ને વૈદક જેવા વિષયોને પણ છોડ્યા નથી, જ્ઞાનમય વિનોદના પ્રસંગોને બહલાબ્યા છે અને વ્યાપાર, લગ્ન તેમજ રાજનીતિ કે યુદ્ધનીતિ પણ પ્રસંગે વણી દીધેલ છે. માનસવિદ્યા (Psychology) તો તેમનો ખાસ ધરનો જ વિષય જણાય છે. આ રીતે ગ્રંથચર્ચાના ત્રીજા વિભાગમાં ગ્રંથમાં બતાવેલ વિવિધ વિષયના અસાધારણ જ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૧૪૨ થી ૨૨૫). આ રીતે શરૂઆત-ગ્રંથ સંબંધી વિચારણા આ ઉપોદ્ધાતમાં કરી છે.

ગ્રંથકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવા ક્ષેત્રમંદ થયા છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન કરાવવા તેઓ લેખક અને કળાકાર કષ્ટ નજરે હતા તે પર ચોથો વિભાગ લખ્યો છે. એ ભાગ ગ્રંથને પણ લાગે છે અને ગ્રંથકારને પણ લાગે છે. એક રીતે ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર વચ્ચે કાર્યકારણભાવ હોઈ ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર સંબંધી સર્વ બાબતો એક બીજાને લાગે છે એમ માનવામાં કાંઈ પણ વાંધા નથી. પાત્રોનાં નામો યોજવામાં કળા, એને ચિતરવામાં કળા, એ જાણે આપણી આંખ સન્મુખ ખડાં ચતાં હોય એવું એનું શબ્દચિત્ર, એનો પ્રાગતિક ક્રમશઃ વિકાસ અને પાત્રને યથાવસર બહાર લાવવાની કળામાં લેખકે કમાલ કરી છે. એમનાં ગ્રંથ પ્રસંગનાં સ્થળો અને નામોની પસંદ-

ગીમાં સર્જનશક્તિ છે અને કથામાં કથા કહેવાની અને સંક્ષેપવાની રીતિમાં આકર્ષક તત્ત્વ છે. કળાકાર તરીકે તેમનું અતિ ઉચ્ચ સ્થાન છે. અંથ કળા-મય છે એ બતાવવા ચોથો વિભાગ અંથને અંગે લખ્યો છે અને તેને છેડે અનુસુદરના પાત્રની ઐતિહાસિકતા પર ચર્ચા કરી છે (પૃ. ૨૨૬ થી ૨૭૧) આવી રીતે અંથની વિશિષ્ટતાસૂચક બાબતો તારવી કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. તેમાંની કોઈ કોઈ બાબત અંથકારના શીર્ષક નીચે મૂકવા જેવી જરૂર છે. એમ કરવામાં મને વાંધો જણાયો નથી. આ રીતે ચોથો અંથવિભાગ પૃ. ૨૭૧ સુધીમાં ચરચ્યો છે.

અંથકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધની હકીકતના પાંચ વિભાગો પાડ્યા છે. (૧) અંથ પ્રશસ્તિનો લેખ, (૨) અંથમાંથી અંથકારના ચરિત્રને અંગે મળતાં સાધનો, (૩) પ્રભાવક ચરિત્રમાંનું અંથકર્તાનું ચરિત્ર, (૪) કુવલપમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્ન માટે મળતી હકીકત અને (૫) શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિના સમયની ચર્ચા. અંથકારના ચરિત્રને અંગે આ પાંચ બાબતો પર વિચારણા કરી છે, શોધખોળ કરી છે, પત્રવ્યવહાર કર્યો છે અને તે સર્વનું પરિણામ અત્ર રજૂ કર્યું છે. અંથકારના શીર્ષક નીચે અંથકારના ચરિત્રનો વિષય જ લેવામાં આવ્યો છે એટલે અંથના શીર્ષક સાથે ધ્રુવવાડો ન થાય.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે. તેમાં પોતાની ગુરુપરંપરા સંક્ષેપમાં આપી છે. લેખક તરીકે પોતાનું નામ સિદ્ધ એટલા અક્ષરે આપ્યું છે, શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આભાર માન્યો છે, અંથ પ્રકાશન સ્થાનનો નિર્દેશ કર્યો છે અને અંથની પ્રથમ નકલ કરનાર ગણા સાંપીનું નામ ઐતિહાસિક કરી જીવતું રાખ્યું છે. (પૃ. ૨૭૨ થી ૩૧૧). અંથકર્તા મહાશયના ચરિત્રને અંગે અંથમાંથી શી શી હકીકત મળે છે તે પર ચર્ચા ત્યારપછી એ જ વિભાગમાં કરી છે (પૃ. ૩૧૨-૩૧૬), અને ત્યારપછી પ્રભાવક ચરિત્રમાં ચૌદમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેની શાહદત આપી (તે ચરિત્ર અને તેનું ભાષાંતર તો ગુજરાતી ભાષાવતરણમાં બીજા વિભાગમાં પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં આપી દીધેલું હતું તેથી અત્ર તો તેનો નિર્દેશ જ કર્યો છે) તેના પ્રત્યેક વિભાગ પર વિસ્તારથી સુગ્રાહ્ય ચર્ચા કરી છે. તેમાં ખાસ કરીને કવિવર માધના સમયની ચર્ચા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. અંથ લખવાનો પ્રસંગ સદર ચરિત્ર અનુસાર કર્યો છે તે પર શકયાશક્યતાની વિચારણા કરવામાં આવી છે. પૃ. ૩૧૬ થી ૩૫૦ સુધીની આ હકીકત પર ખૂબ વિસ્તારથી ચર્ચા થવાની જરૂર છે.

અંથકારના ચરિત્રને અંગે દાક્ષિણ્યદ્ર અને સિદ્ધર્ષિના સમયની ચર્ચા ત્યાર-
પછી હંકા વિભાગમાં હાથ ધરવામાં આવી છે, અને ત્યાં ચરિત્રના એ વિભાગને
અંગે વિચારણાનાં પરિણામ રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. (પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮)

અંથકાર અને હરિભદ્રસુરિના સમયનિર્ણયનો મહત્વનો વિષય આ
અંથકારના શીર્ષક નીચે સાતમા વિભાગમાં ચર્ચો છે. અનેક સ્થાનો જોયાં
પછી આ વિભાગને અંતે બન્ને મહાત્માઓના સમયનો નિર્ણય ઉપલબ્ધ
સાધનોને આધારે કરી જનતાની વિચારણા માટે મૂક્યો છે (પૃ. ૩૫૯ થી
૩૮૮). ત્રીજો અને છેલ્લો વિભાગ અંથકારના સમયનો છે. એને માટે આ
અંથનો આઠમો વિભાગ રોક્યો છે (પૃ. ૩૮૯ થી ૫૦૪). આ વિભાગમાં
દશમી શતાબ્દમાં જનતાની રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક, યુદ્ધવિષયક, કળાવિષયક
રમતગમતાદિને અંગે કેવી સ્થિતિ હતી તે સંબંધી બાહ્ય સાધનોથી તેમજ
અંથની અંદરનાં સાધનોથી કેટલીક હકીકત રજૂ કરી છે. આમાં તે સમયની
યુદ્ધની રીતિ, લોકોનું સમૂહવર્તન, સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન અને ધર્મના
મતમતાંતરોની બાબત ઘણી વિચારવા જેવી છે.

આ રીતે તૈયાર કરતાં ઉપોદ્ધાતને બદલે એક અંથ થઈ ગયો, છતાં
એમાં ઘણી બાબતો અધૂરી રહી ગઈ છે. હરિભદ્રસુરિના સમય પર હળુ
વધારે પ્રકાશ પાડી શકાય તેમ છે, દાક્ષિણ્યચિહ્નની વાત અધૂરી રહી છે
અને અંથકારના સમયના ઇતિહાસને અંગે પ્રાચીન શિલાલેખો અને બીજાં
સાધનોનો જોઈએ તેટલો ઉપયોગ થઈ શક્યો નથી.

આ શ્રી સિદ્ધર્ષિ નામક ઉપોદ્ધાત સર્વભોગ્ય છે તેમ તો ન જ
કહેવાય, કારણ કે એમાં રસમય વાર્તાઓ નથી આવતી, પણ રસથી-પ્રેમથી
આત્મદૃષ્ટિએ મૂળ કથાઅંથ વાંચે તેને ઘણા પ્રકારની સહાય મળે તેમ છે,
એટલું મને અવશ્ય લાગે છે. જેમને પુરસ્કૃત હોય તેમણે પ્રથમ તો ઉપમિતિ
કથાના આઠે પ્રસ્તાવ પ્રથમ વાંચી જવા, સાત પ્રસ્તાવ સુધી એને વાર્તા-
નવલકથા જેવું લાગશે, આઠમો પ્રસ્તાવ વાંચતાં પ્રકાશ પડવા લાગશે. ત્યાર-
પછી આ ઉપોદ્ધાત અંથ વાંચવો અને પછી બીજી વાર આખી ઉપમિતિ
કથા વાંચવી-આ રીતે થાય તો લેખકનો ઉદ્દેશ અને ભાષાવતરણના પ્રયાસની
સફળતા થાય. ઉપરચોટીઆ નજરે આ અંથ વાંચી જવાથી સામાન્ય
લાભ થાય તેમ છે, બાકી જો એના રહસ્યમાં ઉતરવું હોય તો પુષ્કળ
વિચારણા માટે તેવો એ અંથ છે. લેખક મહાશયે એક પણ શબ્દ નકામો

લખ્યો નથી, એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ પોતાની આત્મખ્યાતિ કરવાનું હતું નહિ. એમને પોતાની વિદ્વતા બતાવવાની ઇચ્છા પણ નહોતી; એમને તો જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુભવેય બાબતોનો રાચક બાપામાં સંગ્રહ કરીને જનતા સમક્ષ અનુપમેય શબ્દચિત્ર રજૂ કરવું હતું અને તેમાં તેઓ ખૂબ ફતેહમંદ થયા છે એ બતાવવાનો આ ઉપોદ્ધાત ગ્રંથનો આશય છે.

પ્રાચીન લેખકોનું દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રાયઃ આખ્યાત્મિક હોય છે. એમને આત્મ-ખ્યાતિ માટે વિચાર પણ લાગ્યેજ નહોતો હોય છે. અનંત કાળના ભવચક્રમાં કયાંથી કયાં ધસડાઇ જનાર પ્રાણીની ખ્યાતિ કેવી? અને બીજે ધસડાયા પછી અહીં નામ રહી ગયું તો તેથી શું? અને નામ કેનાં રહ્યાં છે? ભવપ્રપંચ સમજનારને તો આ સત્ય દીવા જેવું લાગે એમ જણાવવા જંટલી જરૂર પણ લાગ્યે જ હોય. મુદ્દો એ છે કે આ ગ્રંથ વિદ્વતા શોધવાની નજરે જેવા કરતાં આત્માની નજરે જેવો. તે ખૂબ પ્રાપ્ત થાય એવો એ ગ્રંથ છે. ગ્રંથકર્તાએ અસાધારણ વિદ્વતા બતાવી છે અને તેની થોડી હકીકત આ ઉપોદ્ધાતમાં રજૂ પણ કરી છે, પણ ગ્રંથની વિશિષ્ટતા હું એમાં માનતો નથી, મને તો એનું સંસારપ્રપંચસ્વરૂપ બહુ આકર્ષક લાગે છે, એની ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં મોહરાયનું સિંહાસન કે એના વિવેકપર્વત પરના ચારિત્ર-ધર્મરાજ અકદમ્ય છે, અસાધારણ છે, આકર્ષક છે, હૃદયને વીંધી નાખે તેવા છે અને મુમુક્ષુને વિચારમાં પાડી દે તેવા છે. મામા ભાણેજ સાથે એક વાર ભવચક્રની મુલાકાત લો, કે પ્રબોધનરતિ જેવા આચાર્ય કેવળીને સાંભળો ત્યાં અંતરચક્ષુ ઉઘડી જાય તેમ છે અને વિદ્યાકન્યા સાથે લગ્ન કરવાનું મન થઇ જાય તેમ છે. એની પુણ્યોદય-પાપોદયની ગોદવણ, ભવિતબ્યતાનો દોર અને મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિનાં નાટકો સમજવા ગમે તેવાં છે. તમને ખાતરી કહું છું કે આવું શબ્દચિત્ર તમે અન્યત્ર કોઇ પણ સ્થાને જોઇ શકશો નહિ. આમાં મારો લેખક મહાત્મા તરફ પક્ષપાત નથી, પણ મને લાગ્યું તેવું અત્ર જણાવ્યું છે.

આ ઉપોદ્ધાત પ્રકાશન સાથે મારે એ આનંદ આપનાર કુશળ પાત્રો-અચૂહીતસકેતા અને પ્રજાવિશાળાથી માંડીને અનુસુન્દર પર્ય-તના સર્વ સાથેનો સંબંધ ખતમ થશે, એના બાળ, મધ્યમ મનીષિ કે સદ્બોધ મંત્રી કે સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ વિગેરે સર્વ દિગંતમાં આત્મા જશે એના વિચારથી મને ખેદ થાય છે, એનાં નિજવિલસિત ઉદ્ધાન કે ચિત્તવૃત્તિ અટવી જેવાં સ્થાનો માત્ર વિચારપંથમાં જ રહેશે એથી

જ્ઞાનિ થાય છે. તમે અમુક લેખકના લેખનું મનન કરો અને પછી તેમાં જીવ પરોવો ત્યારે તેની સાથે તમારી એકાત્મતા થાય છે. એવો ભાવ મને ઘણી વાર રહ્યો છે. હું તો હજુ પણ બનશે ત્યારે એ પાત્રની નામાવળી તો જોયા જ કરીશ.

આ ગ્રંથ બરાબર વંચાશે તો સંસારમાં જે જે ચિત્ર અનુભવાશે તેના ઊંડાણમાં ઉતરવાનું મન થશે, માત્ર એના બાહ્ય વર્ણનમાં કે વર્તનમાં રાખી જવાની બાબતથી દૂર રહેવાની વિદ્યા આવડશે—અને તેમ થાય તો સંસારને ઓળખવાની રીતિમાં બહુ મોટો ફેર પડી જશે. એના દાખલામાં રસનાની વાત જ લઈએ. વદનક્રાંતરમાં રહેનાર રસના તો સર્વને હોય છે, પણ એની સાથે લોહિતાને જોડવામાં આવે ત્યારે કામ ધણું ચીકટ બની જાય છે અને રસના જાતે યોગિની હોવા છતાં એ એની દારી લોહિતા સાથે આવે છે ત્યારે પ્રાણીને પરવશ-પરભાવમાં રમણુ કરતો બનાવી દે છે. એવી જ રીતે ધાણુ સાથે ભુજંગતા આવે કે શ્રુતિ સાથે સંગ આવે ત્યારે ઇન્દ્રિય આસક્તિ થાય છે અને તે ખરી સંસારગૃહિ છે—એ વાત માનસવિદ્યાના અસાધારણ જ્ઞાન વગર સૂઝે કે સમજાય તેવી નથી સર્વને સ્પર્શન, રસ, ધાણુ, ચક્ષુ કે કાન હોય છે, પણ તેના ઉપયોગને અંગે તેમાં જે રસ પડે છે, તેમાં આસક્તિ થાય છે, તે સંસારનું કારણ છે, એ વાત આ ગ્રંથ વાંચતાં—વિચારતાં સમજાય તેમ છે. આવા પ્રકારનું માનસિક વલણ થઈ જાય, બનાવ કે દેખાવના ઊંડાણમાં ઉતરતાં આવડી જાય, ઉપર ઉપરના ખ્યાલોમાં પરિપૂર્ણતા માનવાની ટેવ દૂર થઈ જાય, તો સંસારને પાર પામવાની એક અતિ મૂલ્યવાન ચાવી હસ્તગત થઈ જાય તેમ મને લાગ્યું છે. એમ થાય એટલે કેટલીક વાર સામાને આપણે નમ્રતા બતાવવા જતાં અભિમાન પોષીએ છીએ, માશી માગવા જતાં અંતરમાં ક્રોધથી ભરપૂર દશામાં હોઈએ છીએ, અમે કાંઈ નથી એમ કહેવા જતાં દંભથી ભરપૂર હોઈએ છીએ, છૂટછાટ મૂકવા જતાં લોભમાં તણાયલા હોઈએ છીએ—એનો ખ્યાલ આવી જાય. આ પ્રમાણે થાય તો વિચારકના હાથમાં સંસારચક્રની એક ભારે મહુરવની ચાવી આવી જાય તેમ છે.

અને આ સામે રમાતું નાટક શું છે, એમાં રમનારા પાત્રો સાથેનો આપણો સંબંધ કેવો છે, આપણે પોતે એ નાટકમાં કેટલો અને કેવો ભાગ ભજવી રહ્યા છીએ અને આખી દોડતી દુનિયા કેવા ચકરાવામાં પડી ગઈ છે—એ નાટક જોતાં અને અનુભવતાં આવડે તો આપણે નાટકમાંથી તુરતમાં નીકળી તો ન જઈએ, પણ એ નાટકથી અતીત—દૂર અને એની અસર

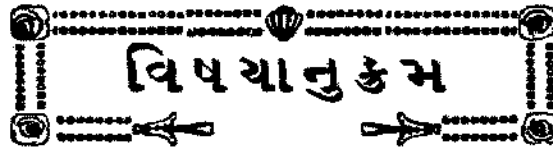
વમરના શાંત સ્થાનને શોધવાની તળવીજ તો જરૂર કરીએ. આખા નાટકને સિનેમાની ફિલ્મ (શીમ) ની માફક પસાર થતાં અને તેમાં આપણને પણ પાઠ લખવતાં જોતાં આવડે અને થોડો તટસ્થ ભાવ અનુભવાય તો સંસાર-ચિત્રમાં એક સાધારણ પરિસ્થિતિ અનુભવી એનાથી તદ્દન દૂરની દશા પ્રાપ્ત કરવાનું મન થયા વગર રહે તેમ નથી. આખા ગ્રંથને શબ્દચિત્રમાં ઉતરવાનું આ રહસ્ય છે. સમજવા યોગ્યને સમજ્યા પછી, તજવા યોગ્યને તજવા અને આદરવા યોગ્યને આદરવા-એ એનો આશય છે. આખા ગ્રંથનો સાર 'સ્વપરતું' વિવેચન અને એળખાણુ' એટલા શબ્દમાં આવી જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતાપૂર્વક પ્રગતિ કરવામાં એ શબ્દચિત્ર અનુપમેય સાધન છે.

ઉપર ઉપરથી કે નવલકથાની માફક અથવા છાપાના લેખની જેમ વાંચી જવા યોગ્ય આ ગ્રંથ નથી. એને તો વર્ષો સુધી વાંચવા યોગ્ય છે, મનન કરવા યોગ્ય છે, જીવવા યોગ્ય છે, વારંવાર વિચારવા યોગ્ય છે અને જીવન-વ્યવહારના પ્રત્યેક પ્રસંગ સાથે વણી દેવા યોગ્ય છે. એને ઉપર ઉપરથી વાંચી નાખવામાં નુકસાન નથી, પણ ખરો લાભ તો એનો રસ જમાવવામાં છે અને તે તો ખૂબ નિદિધ્યાસન પછી જ આવે તેમ છે. જો આખા સંસારનું મૂળ જાણવું હોય, આ ચાલી રહેલી ધમાધમનો મર્મ વિચારવો હોય, અનેક પ્રવૃત્તિની પાછળ કશો હેતુ નથી એ સમજવું હોય, જીવનના આદર્શો કેવા હોઈ શકે તેનો નિર્ણય કરવો હોય અને આખા જીવનવ્યવહારમાં સરખામણી લાવવાની જરૂરીઆત લાસતી હોય તો તેને સ્પષ્ટ વ્યક્ત કરે અને ઊંડા સંદિગ્ધારમાં નાખી દે તેવી અનેક બાબતો આમાંથી મળી આવે તેમ છે. બાકી અર્થ કે હેતુ વગરની દોડાદોડી કે સમજ્યા વગરની આલસ્ય-મય જિંદગી ચાલુ રાખવી હોય, એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની ચિર-કાળની સ્ખલનને સુધારી લેવાની જરૂર ન લાસતી હોય, જીવનનાં ઊંડાણોમાં પેસવાની હોંશ ન થતી હોય તેવાઓને માટે આ ગ્રંથ બહુ ઉપયોગી તો ન જ ગણાય. આટલી વિગત જણાવી અત્ર વિરમું છું.

આ આખો ચર્ચા અને ચરિત્ર વિભાગ સાદ્યંત જોઈ જવા માટે મારા મુરખી કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીનો અને પ્રકટ કરવા માટે શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાનો આભાર માનું છું.

મુંબઈ. ચોપાટી સીફેસ.
મલખાર વ્યુ. સં. ૧૯૮૫.
પ્ર. શ્રાવણ શુક્લા પંચમી.

મો. ગિ. કાપડીઆ

ઉદ્ઘાટન-પ્રાસ્તાવિક.

ચાર અનુયોગ.	૩	કથાના વિવિધ પ્રકારો.	૧૦
(૧) દ્રવ્યાનુયોગ.	૩	સંકીર્ણ કથા.	૧૧
(૨) ગણિતાનુયોગ.	૪	શ્રોતાના પ્રકાર (શ્રી હરિભદ્ર).	૧૨
(૩) ચરણકરણાનુયોગ.	૫	અપેક્ષાએ સંકીર્ણ કથાની આદ્યતા.	૧૩
(૪) ધર્મકથાનુયોગ.	૬	સંકીર્ણ કથા-સત્કથા.	૧૪
કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા.	૮	કથાસાહિત્યનો મુદ્દો અને રહસ્ય	૧૫
કલ્પિત કથા અને કથાનુયોગ.	૯	કથાસાહિત્યનું સર્વભોગ્યત્વ.	૧૬

1

વિભાગ ૧ લો. અંથ

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા.

પૃ. ૧૭ થી ૧૦૧

અંથ મહત્ત્વ વિચારણાના મુદ્દા.	૧૭	નિષ્પૃણક ભિખારી તરીકે સ્વનું	
અભ્યાસક દષ્ટિ. ત્રિદૂહભોજ.	૧૮	ઓળખાણ.	૨૩
સોળ મુદ્દાઓ પર વિચારણા.	૧૮	અંથવાચન-એલેખક પર ઉપકાર.	૨૪
(૧) અંથપ્રયોજન અને વિષય	૧૮	આપીએ તે મળે.	૨૪
અર્વાચીન પદ્ધતિનો 'આમુખ'.	૧૮	અદ્વિતીય ઉચ્ચભાવના.	૨૫
અંથકર્તાનું ચરિત્ર.	૧૮	દંભવૃત્તિનો અભાવ.	૨૫
અંથની અભિનવ શરૂઆત.	૧૯	કાષ્ટપાત્રયોગ્ય કલ્પો, છતાં અદ્વિતીય.	૨૫
પરોપકાર તે સ્વોપકાર.	૨૦	(૩) રૂપક મહાકથા. Allegory	૨૫
જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર.	૨૧	રૂપકકથામાં આંતર આશય	૨૫
જેય અધ્યેય અનુષ્ઠેયનો વણાટ.	૨૧	સર્જકશક્તિ અને રૂપકકથા	૨૬
(૨) અંથકર્તાની નમ્રતા.	૨૧	(૪) અંથના નામ પર	
કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય.	૨૨	પર્યાલોચના.	૨૬
વિશાળ દષ્ટિની નમ્ર વિચારધારા.	૨૩	'ભવ' શબ્દપર વિવેચન	૨૬

‘પ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ.	૨૭	આખા સંસારને બતાવી દેવાની-	
‘ઉપમિતિ’ શબ્દનું રહસ્ય.	૨૭	ધમ્મિ.	૩૮
પ્રથમકારે રચેલું ‘કથાશરીર’	૨૭	તદયા અને સદ્બુદ્ધિના પાત્રો.	૩૮
ઉપમાદ્વારા ભવપ્રપંચ વ્યાખ્યાન.	૨૭	તદયાનું કર્તવ્ય.	૩૯
ભવપ્રપંચ અનુભવાય છે છતાં		સદ્બુદ્ધિનું સ્થાન.	૩૯
પરોક્ષ છે.	૨૭	‘સદ્બુદ્ધિ’ વાપરવાના અધિકારી.	૪૦
‘ઉપમિત’ અને ‘ઉપમિતિ’	૨૮	સદ્બુદ્ધિનો સાચો ઝોક.	૪૧
બન્ને શબ્દ પર અર્થો.	૨૯	ત્યારપછીની મૌલિકતા મૂળમાર્ગે	૪૧
‘ઉપમાન’ એટલે શું?	૩૦	મેય અધ્યેય અનુભવેલો વિભાગ.	૪૧
ઉપમાન છે માટે ૩૫૬ કથા.	૩૦	સાચી શ્રદ્ધા કરાવવી-અનન્ય	
ઉપમાનના આશ્રયનું રહસ્ય.	૩૦	ઉપકાર.	૪૨
કથાઘટનાની નૂતનતા.	૩૧	આથી તેમણે નવીન પદ્ધતિ સ્વીકારી.	૪૨
(૫) કથાનુયોગનો આશ્રય.	૩૨	(૭) નવીન પદ્ધતિનો અભાવ.	૪૨
સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા.	૩૨	તેઓ સંપ્રદાયમાં માનનાર હતા.	૪૨
નવીન સર્જનશક્તિની યોજના.	૩૨	ચીલો છોડો છે ત્યારે માર ખાધો છે.	૪૨
ભાવદયા અને પરોપકાર વૃત્તિ.	૩૨	શાસનપદ્ધતિનો મહાન પ્રશ્ન.	૪૩
લઘુતા બતાવવામાં આકર્ષણ.	૩૩	ઉપમાન પદ્ધતિનો તેમણે કરેલો	
સંપ્રદાય પદ્ધતિ છોડવી ન હોતી.	૩૩	અભાવ.	૪૩
અને છતાં તદ્દન નવીનતા લાવવી હતી.	૩૩	આવશ્યકાદિના દાખલા.	૪૪
એમાં અસાધારણ મૌલિકતાનાં મૂળ.	૩૩	અનુમાન સ્વીકારની શરતો.	૪૪
સ્વભાવ અભ્યાસની આરીકાઈ		શરતો સ્વીકારે તો શૈલીદોષનો	
દૃષ્ટાંત.	૩૪	અભાવ.	૪૪
ઉપદેશકની શાંતિ.	૩૫	(૮) સાર્વત્રિક નવીનતા.	૪૪
ફળાકાંક્ષાની ગેરહાજરી.	૩૫	મૌલિકતા માટે સંપ્રદાય શૈલીથી	
સીધો અભ્યાસ-ઉપદેશ નિષ્કળ.	૩૬	અભાવ.	૪૪
માટે સંકીર્ણ કથાનો આશ્રય.	૩૬	અને છતાં મૂળમાર્ગને અનુસરવું	
(૬) ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ	૩૬	હવું.	૪૫
કથાના પ્રકાર અને નદુચિવાળા.	૩૭	એમને નામનાનો મોહ નહોતો.	૪૫
સાર્વત્રિક રચિ કરવાની ઇચ્છા.	૩૭	વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર.	૪૫
તદ્દન નવીન પ્રધાની ઘટના.	૩૭	સિદ્ધાન્તના તેમના દાખલાની	
મીઠી ઉપદેશ પદ્ધતિ બીન		અપેક્ષા.	૪૫
અસરકારક.	૩૭	છતાં મૌલિક નવીનતાનું આનયન.	૪૫

સ્થળ-પાત્રોની નવીનતામાં
મૌલિકતા. ૪૬
નામાભિધાનમાં જ મૌલિકતા. ૪૬
પ્રથમ પ્રસ્તાવ પ્રસ્તાવના તરીકે. ૪૭
પોતાની કથાની વિચિત્રતા. ૪૭
'ઉપનય' એટલે શું? ૪૮
નવીન શૈલીની દીક્ષા-પ્રથમ
પ્રસ્તાવે. ૪૮
સંકેતની સમજણ. ૪૯
ઉપોદ્ધાતદ્વારા મહાગ્રંથ પ્રવેશ. ૪૯
છતાં વચ્ચે વચ્ચે સંકેત સ્પષ્ટતા. ૫૦
અગ્રહીતસંકેતાના પાત્રનું સર્જન. ૫૦
પ્રજ્ઞાવિશાળાના પાત્રનું કાર્ય. ૫૦
(૯) રૂપક કથાકારની અદ્ભુ-
ત કથા. ૫૧
નવીન શૈલીના શોધક. ૫૧
પ્રાચીન ઉપમાનોની નમ્રતા. ૫૧
સરખામણીમાં ચોથા પ્રસ્તાવનો.
પ્રસંગ. ૫૨
ચિત્તવૃત્તિ અને સાત્ત્વિક માનસપુર ૫૨
સંસારને રૂપકદ્વારા બતાવવાની
નૂતનતા. ૫૩
કલ્પનાની ભવ્યતા છતાં રસ-
ક્ષતિનો અભાવ. ૫૩
મૌલિકતા લાવવા અદ્ભુતકથા
(રોમાન્સ). ૫૩
' સમરાધ્યક્ષ કહા ' સાથે
સરખામણી. ૫૪
કથામાં અવાંતર કથાપદ્ધતિ. ૫૪
મામાભાણેજનું અદ્ભુત કાર્ય. ૫૪
સંકેતદર્શનના પ્રસંગોની નોંધ. ૫૫
ખુલાસાઓ એક રૂપે છે. ૫૬

કથાને અદ્ભુત કથા રહેવા દીધી છે. ૫૭
(૧૦) સાહિત્યમાં સિદ્ધર્ષિનું
સ્થાન. રૂપક કથાકાર તરીકે.
જૈન જૈનેતર. ૫૭
જૈન સાહિત્યમાં ત્યાં સુધી કોઈ
થયેલ નથી. ૫૭
રૂપકનો બચાવ એ જ મૌલિ-
કતાની અને પ્રથમતાની સિદ્ધિ. ૫૭
પ્રથમ પ્રસ્તાવલેખન પછી એ જ
બતાવે છે. ૫૮
જૈનેતર સાહિત્યમાં તપાસ. ૫૮
લાગવતનું પુરંજનાખ્યાન. ૫૮
રૂપકો ખરાં, પણ રૂપકકથા નહિ. ૫૯
એ વ્યાખ્યેકિત કે અન્યોકિત હોય
પણ રૂપક મહાકથા કોઈ નથી. ૫૯
અહીં ગૂઢાર્થ વગરનું એક વાક્ય નથી. ૬૦
એ એને મહાકથા બનાવે છે. ૬૦
માટે રૂપક કથાકાર તરીકે
અપૂર્વ સ્થાન. ૬૧
(૧૧) તેમની શૈલીનું અનુકરણ. ૬૧
લેખક તરીકે સિદ્ધર્ષિનું ભવ્ય સ્થાન. ૬૨
મારો સ્વાનુભવ. ૬૨
અનુકરણ એમનું ત્યારપછી
ખૂબ થયું છે. ૬૨
પરંતુ એકપણ લેખક તેમની
કક્ષાએ નથી. ૬૨
પ્રબંધચિંતામણિ. જયશંખરસૂરિ. ૬૨
મોહવિવેકનો રાસ. ધર્મમંદિર. ૬૩
ભુવનભાતુ કેવલી ચરિત્ર. ૬૪
દંદલસંગણિ. ૬૪
ભવભાવના. મલધારી શ્રી હેમ-
ચંદ્રસૂરિ. ૬૪

ભુવનભાનુ રાસ. ઉદયરત્ન.	૬૪	નવ રસની પોષણા.	૭૮
વેરાગ્યકલ્પલતા. ચશાવિજય.	૬૫	એનાં રસમય દૃષ્ટાન્તો.	૭૮
ઉપમિતિ ' કથોદ્ધાર ' -સંક્ષેપ.	૬૬	શાંતરસ દૃષ્ટાન્તોનું વૈવિધ્ય.	૮૧
ચુર્જર વાર્તિક.	૬૭	માટે એને ' મહાકાવ્ય ' ગણાય.	૮૨
ઉપમિતિ સ્તવન. વિનયવિજયજી		(૧૪) એ Epic એપિક	
ઉપાધ્યાય.	૬૭	અંથ ગણાય ?	૮૨
(૧૨) સરખામણી અને		એપિક એટલે શું ?	૮૨
મુકાબલો.	૬૮	લગાઇ-વિગ્રહનાં પ્રસંગોનું પ્રચુરત્વ.	૮૨
ખનીઅનનું પીટ્રીમ્સ પ્રોએસ.	૬૮	નાયકની અંતરંગ લગાઈ.	૮૪
રૂપકોની સરખામણી.	૬૮	આજી લગાઇઓના અનેક પ્રસંગો.	૮૪
ડો. યાકોબીનો અભિપ્રાય.	૬૯	વીરરસ પ્રધાન નહિ, પણ સર્વ-	
એને એ ભારતનું દૈવીનાટક		રસમય.	૮૫
કહે છે.	૭૦	એનું કથાશરીર-એપિક માટે પૂરતું.	૮૫
એમના અભિપ્રાય પર ચર્ચા.	૭૧	સર્વરસ અને ભાવ ખતાવનાર	
દરેક પાત્રોમાં રૂપકતા છે.	૭૨	અદ્વિતીય ' એપિક. '	૮૫
રૂપક કથાનો અદ્ભૂત અંથ.	૭૨	છેવટનો નિર્ણય વિદ્વદ્ગમ્ય.	૮૬
(૧૩) એ કાવ્યનો અંથ છે.		(૧૫) તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંથ.	૮૬
નવ રસ.	૭૩	વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાનની ફૂલગૂંથણી.	૮૬
સોળ હજાર અંથનો ભાવાર્થ.	૭૩	Theory of Evolution.	
કાવ્યમાં ગદ્ય પદ્ય બન્ને હોય.	૭૩	વિકાસક્રમ.	૮૭
' કાવ્ય ' એટલે શું ?	૭૩	કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ગૂંથણી	૮૮
કલ્પના ભવ્ય, નૂતન અને મૌલિક.	૭૪	પ્રયત્નસિદ્ધ કર્મમુક્તિ.	૮૯
એના છૂટાછવાયા દાખલા.	૭૪	કાળ. સ્વભાવ. ભવિતવ્યતા. કર્મ.	
વર્ણુનોમાં કાવ્યત્વ.	૭૫	પુરુષાર્થ-પાંચ સમવાયી કારણો.	૯૦
એના છૂટા દાખલાઓ.	૭૫	પુણ્યોદય. પાપોદય.	૯૦
ચિત્રો રજૂ કરવાની કળા.	૭૬	પરભવ. Transmigration	
એનું સફળ આલ્પત્વ.	૭૬	of soul.	૯૧
એનાં વર્ણુનોમાં જીવંત પ્રાણ.	૭૬	ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ.	૯૨
જતાં વર્ણુનમાં પણ ગૂઢ રહસ્ય.	૭૭	સર્વવિરતિને પ્રાધાન્ય.	૯૨
બોધના પ્રસંગો (સાતમે પ્રસ્તાવે)	૭૭	તેની અશક્તિવાળાને ગૃહસ્થકર્મ.	૯૨
એમાંપણુ વાસ્તવત્વ અને કાવ્યત્વ.	૭૭	પરિણતિની નિર્મળતા; સ્વપર	
વિશિષ્ટ કાવ્યત્વ.	૭૮	વિવેચન.	૯૩

તત્ત્વ વાર્તાના વિવિધ પ્રસંગો.	૯૩	એમણે ચુસ્તપણે શાસ્ત્રાનુ સરણુ	
દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણાનુયોગની		કચું છે.	૯૮
વાતો.	૯૪	એના વિવિધ દાખલાઓ.	૯૮
એનું અપૂર્ણ પણુ આકર્ષક પત્રક.	૯૪	એ દૃષ્ટાંતની ઘટનાઓ.	૯૯
એના પદ પ્રસંગોની યાદી.	૯૪	એ ખૂબી સમજવાનું રહસ્ય.	૧૦૦
છતાં વાતમાં ક્ષતી ન આવી.	૯૭	ઉડા ઉતરનાર અનેક પ્રસંગો	
(૧૬) પ્રવચન શૈલીનું		તારવે.	૧૦૦
અનુસરણુ.	૯૮	એની સ્પષ્ટતા માટે શાસ્ત્રાભ્યાસ.	૧૦૧
શાસ્ત્રશૈલી અને કવિનું નિરંકુશત્વ.	૯૮		

II

વિભાગ ૨ જો.

(અથની ભાષાશૈલી)

પૃષ્ઠ ૧૦૨ થી ૧૪૧

સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત.	૧૦૨	દુર્વિદ્યમતા અને સંસ્કૃત ભાષા-	
વાપરેલ સંસ્કૃત ભાષાની સાદાઈ.	૧૦૨	પ્રયોગ.	૧૦૬
(૧) પ્રાકૃતનું સ્થાન.	૧૦૨	જૈન લેખકોનો ભાષાપ્રયોગ.	૧૦૭
પ્રાકૃતના પ્રાધાન્યનું કારણ.	૧૦૨	સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પ્રાકૃતનો	
પ્રાકૃત-જનતાની સામાન્ય ભાષા	૧૦૩	ઉપયોગ.	૧૦૭
સમજવાની સરળતા-લોકભોગ્યતા.	૧૦૩	સર્વજનમનરંજનનો ઉપાય.	૧૦૭
સંસ્કૃત શબ્દ જ સંસ્કાર બતાવે છે.	૧૦૩	ભાષાને એ વિચારવહનનું	
પ્રાકૃત-પ્રકૃતિસિદ્ધ છે.	૧૦૪	સાધન ગણુતા.	૧૦૮
ધર્મ પ્રાકૃત-રોટલી સંસ્કૃત.	૧૦૪	સર્વભોગ્ય કરવાનો આશય.	૧૦૮
બન્નેનું સહગામિત્વ.	૧૦૪	(૨) અસલ અથની શૈલી	
પ્રાકૃત-જૈનની આર્થ ભાષા.	૧૦૫	(style).	૧૦૯
વિચારવહનમાં પ્રાકૃતની મુખ્યતા.	૧૦૫	એમના ભાષાપ્રયોગનું બળ.	૧૦૯
સરળ ઉપદેશમાં એનો ઉપયોગ.	૧૦૫	શૈલીમાં પ્રસાદપૂર્ણતા.	૧૦૯
પ્રાકૃતની સર્વદેશિયતા.	૧૦૬	રમણીયતાનો સાક્ષાત્કાર.	૧૦૯
શ્રી વીરથી આઠ સદી સુધી.	૧૦૬	રસાસ્વાદ અધિકારાનુસાર.	૧૦૯
સિદ્ધસેન દિવાકરથી સંસ્કૃતનો		ઓજસ અને પ્રસાદના દાખ-	
સ્વીકાર.	૧૦૬	લાઓ.	૧૧૦

(૧) ગદ્ય વિભાગો:—	૧૧૦
એનું લાઠાણિક કાવ્યત્વ.	૧૧૧
દિમલવન ચક્ષુ સન્નુપ્ત થાય છે.	૧૧૧
ભાષાપ્રયોગની સાદાઈ.	૧૧૧
સ્વરૂપદર્શનની રૂપરૂપતા.	૧૧૧
સરળ ભાષાપ્રયોગનાં દૃષ્ટાંતો.	૧૧૧
(ક) ક્રિયાપદના પ્રયોગો.	૧૧૧
(જ) કૃદંતના સુંદર ઉપયોગ.	૧૧૨
(ગ) સમાનાર્થ શબ્દબદ્ધતા.	૧૧૩
(ઘ) નિષ્ક્રા (pot. participe) નો સુંદર પ્રયોગ.	૧૧૪
(ઙ) સતિસમમી-પ્રયોગવિશિ- ષ્ટતા.	૧૧૫
(ચ) ક્રિયાપદનો ગતિમાન પ્રયોગ.	૧૧૬
(છ) વહન કરતો ચમત્કારી પ્રયોગ.	૧૧૭
એમનાં સંભાષણો (Dialogues) રૂપરૂપ અને અસરકારક	૧૧૮-૧૧૯
(ક) પ્રકર્ષ-વિમર્શના સંભા- ષણ.	૧૧૯
(જ) નિર્મળાચાર્ય ગુણધાર- ણનાં સંભાષણ.	૧૨૦
આવા અનેક પ્રસંગોનો નિર્દેશ.	૧૨૧
ગદ્ય સાહિત્યનું બળ.	૧૨૨
(b) પદ્ય વિભાગો.	૧૨૨
ગદ્ય પદ્ય ઉપયોગ-લગભગ અરધોઅરધ.	૧૨૨
પદ્યની ખૂબીઓ.	૧૨૩
(૧) અનુબંધુપનો બહોળો પ્રયોગ.	૧૨૩

છંદના નિયમોની ભળવણી.	૧૨૩
ભાષાપ્રવાહ અને દૃષ્ટાંતોચિત્ત્ય.	૧૨૩
ભાષા પર કાબૂ અને વિવેચન સરળતા.	૧૨૪
કર્મપરિણામ રાખવું વર્ણન. (ક)	૧૨૪
ગદ્યમાંથી પદ્યમાં ઉતરવાની સરળતા.	૧૨૫
મદામોહનું વર્ણન. (b)	૧૨૫
(૨) વિશેષણો આપી વિવરણ.	૧૨૭
મદ્યમાં સ્થાપના-પદ્યમાં વિસ્તાર.	૧૨૭
રૌદ્રચિત્તના વર્ણનનું દૃષ્ટાંત.	૧૨૮
વિશેષણોને સમજાવવાની નૂતન વ્યવસ્થા.	૧૨૯
અન્ય દાખલા. ક્ષાંતિકુમારી.	૧૩૦
એનાં ચાર વિશેષણોની સમજણ.	૧૩૦
ચોથા વિશેષણ વર્ણનમાં કમાલ.	૧૩૧
ચિત્તસાદ્યનાં વિશેષણો.	૧૩૨
શુભપરિણામનાં વિશેષણો.	૧૩૨
નિષ્પ્રક્રપતાનાં વિશેષણો.	૧૩૩
દુષ્ટાભિસન્ધિનાં વિશેષણો.	૧૩૩
નિષ્કરુણતાનાં વિશેષણો.	૧૩૩
હિંસાપુત્રીનાં વિશેષણો.	૧૩૩
(૩) અનુબંધુપની રચના. ભવ્ય- તાના બીજા પ્રસંગો.	૧૩૪
સાત પિશાચી-વિરોધમાં આડે કર્મો.	૧૩૪
યૌવન-જરાનાં અદ્ભુત વર્ણનો.	૧૩૪-૫
અન્ય છંદોની રચના.	૧૩૬
ત્રોટકનો ચમત્કાર.	૧૩૭
દ્રુતવિલમ્બિત અને સ્તવિષ્ણી.	૧૩૮
પદ્યના બીજા દાખલાઓ.	૧૩૯
કોરસનો પ્રયોગ.	૧૪૧

વિભાગ ૩ એ.

અંથમાં દાખવેલું વિષયવૈવિધ્ય.

(આ વિભાગ અંથ અને અંથકર્તા બન્નેનું કળાવિશારદપણું બતાવે છે, એને અંથના શીર્ષક તળે મૂકેલ છે, પણ એ અંથકારના શીર્ષક નીચે પણ જઈ શકે છે.)

પૃષ્ઠ ૧૪૨ થી ૨૨૫

પ્રાસાદિક અંથ અને લેખક.	૧૪૨	બાલુ-પટ્ટિ પર વિવરણ.	૧૫૭
(૧) ન્યાય. (<i>Logic</i>).	૧૪૨	નારીશરીર લક્ષણ.	૧૫૮
પ્રમાણ.	૧૪૨	અધૂરું છાંયું-અર્થા.	૧૫૮
કાર્યસાધક કારણો.	૧૪૩	(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. (<i>Prediction</i>).	૧૫૯
(૨) દર્શન. (<i>Philosophy</i>).	૧૪૪	અણંગ નિમિત્ત.	૧૫૯
દાર્શનિક તરીકે ભાષાસમૃદ્ધ.	૧૪૫	આધના આઠ પ્રકાર.	૧૬૦
કુદૃષ્ટિદેવી વર્ણન.	૧૪૫	(૭) સ્વપ્નશાસ્ત્ર. (<i>Science of Dreams</i>).	૧૬૨
મત-બેદના સાત પ્રકાર.	૧૪૬	એના વિવિધ પ્રસંગો.	૧૬૩
સાતે પ્રકારના દાખલા.	૧૪૬	(૮) ધાતુવિદ્યા (<i>Mineralogy</i>).	૧૬૪
તત્ત્વઅર્થા. પરમતત્ત્વો.	૧૪૭	ધનની શોધ અને કેશુડો.	૧૬૫
(૩) આયુર્વેદ. વૈદ્ય.		અન્યવાદ. ભુસ્તરવિદ્યા.	૧૬૫
(<i>Medicine</i>).	૧૪૯	(૯) વિનોદ. (<i>Humour</i>).	૧૬૬
આયુર્વેદનું સર્વગ્રાહી દોહન.	૧૫૦	મિત્રોની વિદ્વદ્ગોષ્ઠી.	૧૬૭
વ્યાધિનાં ચિહ્નો.	૧૫૧	ચાર પ્રજ્ઞાવસિ.	૧૬૭
સમપક્ષ વૈદ્ય.	૧૫૨	અંત્યાક્રમિકા.	૧૬૮
જન-મમરણ પ્રસંગ.	૧૫૨	રાજસભામાં વિનોદ.	૧૬૮
(૪) જ્યોતિષ. (<i>Astrology</i>).	૧૫૩	રખડુનો વિદ્વાનને નમાવે.	૧૭૦
કળાદેશ વિભાગ.	૧૫૩	વિનોદનું ગમન આપે તેનું ચિત્ર.	૧૭૧
રાશીઓ પર કળાદેશ.	૧૫૪	મિથુન દ્વય બેવડાયા.	૧૭૧
એ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે.	૧૫૪	જન્મચક્રના કોતુકનું દર્શન.	૧૭૧
એ વિભાગ પર અર્થા.	૧૫૫		
(૫) સામુદ્રિક. (<i>Chiro-mancy</i>).	૧૫૫		
પ્રયેક અંત ઉપાંગ પર વિવેચન.	૧૫૬		

રિપુદારણુનું નાટક.	૧૭૨	લક્ષ્યપ્રસંગોનું વૈવિધ્ય.	૧૮૮
અંકરાતીઓ કુમાર (વૈદ્યહલ કથામાં).	૧૭૨	પસંદગીમાં વડીલનો અંકુશ	૧૮૮
વામદેવનો દંભ.	૧૭૩	ખ્યાતિશ્રવણે લક્ષ્યપ્રકાર.	૧૮૯
(૧૦) વ્યાપાર. (Trade).	૧૭૩	લશ્કરી લક્ષ્ય યુદ્ધવિજયે.	૧૯૦
વ્યાપારીના વિચારતરંગો.	૧૭૪	આદર્શ લક્ષ્ય.	૧૯૦
પરદેશ પ્રયાણે જતા પુત્રને શિક્ષા.	૧૭૪	સ્નેહ-આદર્શ લક્ષ્ય.	૧૯૧
ધનપાલકની સત્વશીલતા.	૧૭૫	પ્રથમ મેળાપે લક્ષ્ય મોહ પ્રકાર.	૧૯૧
સ્વોપાર્જિત ધનની મહત્તા.	૧૭૬	અનેક લક્ષ્યપ્રસંગો.	૧૯૧
તદ્વગ્નતા વેપારો-વેપારીઓ.	૧૭૬	જીવન પ્રશ્નો સાથે લક્ષ્યનો સંબંધ	૧૯૨
લોભી વાણીજ્યાની વિચારસરણી.	૧૭૭	(૧૩) યુદ્ધનીતિ. (Military Sc.)	૧૯૩
દેશપરદેશનો વ્યાપાર.	૧૭૮	લેખકની અત્ર નિબળાતતા.	૧૯૩
ચાર વ્યાપારી કથાનક નિર્દેશ.	૧૭૯	વિગ્રહનીતિ-ખાસ વિષય.	૧૯૩
ભવચક્રના વ્યાપારીનો નિર્દેશ.	૧૭૯	લડનારા લશ્કરોનું વર્ણન,	૧૯૪
ગાદીએ બેઠેલા શેઠની શેઠાઈ	૧૮૦	મુત્સદ્દીના મગજનું સમતોલન.	૧૯૫
(૧૧) દુર્વ્યસન. (Mis- behaviour).	૧૮૦	રચનાત્મક નીતિનાં તત્ત્વો.	૧૯૫
હિસા. મૃધા. ચોરી.	૧૮૧	શાસ્ત્રજ્ઞાન સાથે વ્યવસ્થાજ્ઞાન.	૧૯૬
(a) વેશ્યાગમન.	૧૮૧	લશ્કરી માણસનો તરવરાટ.	૧૯૭
(b) છૂત-જુગટું.	૧૮૧	વિચારશીલ મંત્રીની દીર્ઘવિચારણા	૧૯૮
(c) મૃગયા-શિકાર.	૧૮૨	સદાગમની જરૂરીયાત.	૧૯૯
(d) માંસલક્ષણ.	૧૮૨	સદાગમ. મહામોહ. પરિગ્રહ.	૨૦૦
(e) ચોરી.	૧૮૩	એ ત્રણેની સલાહ રીતિ.	૨૦૧
(f) પરજીગમન.	૧૮૩	યુદ્ધનીતિનો ચિતાર.	૨૦૧
(g) સુરાપાન.	૧૮૩	ખટખટની વિચારણા.	૨૦૨
—દાર પીનારની સ્થિતિનું વર્ણન	૧૮૪	પટ્ટરાણીની સલાહ.	૨૦૩
—દારના પીઠાનું વર્ણન.	૧૮૫	યુદ્ધનીતિ વિષયની ભરપૂરતા.	૨૦૩
(h) મિત્ર-દોહ.	૧૮૬	આખો ગ્રંથ યુદ્ધનો જ છે (અપેક્ષા)	૨૦૪
(i) કૃતધનતા.	૧૮૬	(૧૪) રાજનીતિ. (Politics)	૨૦૪
(j) વિશ્વાસઘાત.	૧૮૭	(a) સંધીઆ રાજ્યોનું સ્થાન.	૨૦૫
અનેક દુરુણોનો નિર્દેશ.	૧૮૭	(b) વૃદ્ધ રાજ્યનો રાજલોભ.	૨૦૫
(૧૨) લગ્ન. (Marriage)	૧૮૮	(c) ચાણાઓનું સુરક્ષિતપણું.	૨૦૬
		(d) ઊગતા શત્રુને દાખી દેવો.	૨૦૬

(e) સર્વભોગે આત્મરક્ષા. ૨૦૭	(α) સ્પર્શનક્રાંતિ—યોગશક્તિ. ૨૧૬
(f) હસ્કર ભરતીનો નિયમ. ૨૦૭	સ્પર્શન વિચારણામાં યોગાભ્યાસ. ૨૧૭
(g) ગૂંચવણ થાય તો વખત કાઢવો. ૨૦૮	(b) રસના પ્રસંગમાં લોલતા. ૨૧૭
(h) માનીતા થવાની યુક્તિઓ. ૨૦૮	એના મૂળ શોધનમાં અભ્યાસ. ૨૧૮
માનીતા માણસો ધન કેમ	(c) નાસિકા વર્ણનમાં મૌલિકતા. ૨૧૯
ઓકાવે છે ? ૨૦૮	(d) શ્રવણના બે ઓરડાઓ. ૨૧૯
રાજનીતિના પ્રસંગોનું વૈવિધ્ય. ૨૦૯	(e) અંતરંગરાજ્યે વૈશ્વાનર. ૨૨૦
(૧૫) અવલોકન. (Observation)	કૂચિત વડાની લબ્ધતા. ૨૨૧
૨૦૯	(f) શૈલરાજનો સ્તમ્ભચિત્તલેપ. ૨૨૨
(a) આગ. ૨૧૦	(g) ૧. અસત્ય બોલનાર
(b) દારુનું પીકું. ૨૧૦	કાલદષ્ટ. ૨૨૩
(c) રેંટ. ૨૧૧	૨. સાત પિશાચી વર્ણન નિર્દેશ. ૨૨૩
(d) નદી. ૨૧૧	૩. હિમલયન યોજના. ૨૨૪
(e) નગર. ૨૧૨	૪. વનદેવી ધૂણી. ૨૨૪
(f) જ-મોતસવ. ૨૧૩	૫. હરિકુમારનો વાર્તાલાપ. ૨૨૪
(g) હોકરાના લહાવા. ૨૧૪	૬. લોભીઆનો સાધુ પ્રતારણ
(૧૬) માનસવિદ્યા. (Psychology)	પ્રકાર. ૨૨૪
૨૧૫	(h) નિઃસ્પૃહતા, ઔદાર્ય,
માનસનો પ્રખર અભ્યાસ. ૨૧૫	દાક્ષિણ્ય. ૨૨૫

IV

વિભાગ ૪ થો.

લેખક અને કળાકાર.

(આ વિભાગ અધિકારના શીર્ષક તળે પણ મૂકી શકાય તેમ છે.)

પૃષ્ઠ ૨૨૬ થી ૨૬૧

(૧) પાત્રાલેખન. (Delin- eation.) ૨૨૬	એવાં નામોનાં વર્ણનમાં કળા. ૨૨૮
સિદ્ધર્ષિનો વિશાળ લેખનપ્રદેશ. ૨૨૭	મોહ અને રાગદ્વેષના પાત્રો. ૨૨૮
વક્તવ્યને દેશકાળની મર્યાદા. ૨૨૭	દોકરાનું રાજ્ય, પણ વૃદ્ધની
કળાવિદ્યાન સમજવાની ચાવી. ૨૨૭	દોરવણી. ૨૨૮
(α) અભિધાન કરણ. ૨૨૭	ચારિત્રરાજનું નગર પર્વત પર. ૨૨૮
શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયનાં નામો. ૨૨૭	ભાવવાહી નૂતન નામયોજના. ૨૨૯
	સુંદર યોજનાનું નાનું ચિત્ર. ૨૨૯

(b) પાત્રો જીવતા છે.	૨૩૦	(૩) સમયસંક્ષેપ.	૨૪૧
નાના પાત્રોને પણ બહુલાવ્યા છે.	૨૩૦	સમય પસંદગીમાં કળા.	૨૪૧
(c) ઔદ્યોગિક વ્યક્તીકરણ.		અનાવોને કેંદ્રસ્થ કરવાની કળા.	૨૪૧
(Evolutionary manifestation.)	૨૩૧	અનંતભાવ-અનંતસમય-અનેક	
પાત્રોના વિકાસ અને પ્રસાર.	૨૩૧	વક્તવ્ય અને સર્વભાવ નિરૂપણ.	૨૪૧
એના પ્રક્ટીકરણમાં કળા.	૨૩૧	સર્વગ્રાહી વિષયમાં પ્રવેશ.	૨૪૧
મોટા પાત્રોનું વ્યક્તીકરણ.	૨૩૨	સદાગમ અને પ્રજાવિશાલા	
(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ (Individuality.)	૨૩૨	યોજના.	૨૪૨
છતાં અવાંતર સંકલના.	૨૩૩	એ યોજનાનું રહસ્ય.	૨૪૨
(e) સર્જનશક્તિ.	૨૩૩	અનંતકાળને સંકલિત કરવાની	
મોહરાગની તૃણા વેદિકા.	૨૩૪	ખીજી યોજના.	૨૪૩
કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ.	૨૩૪	જાતિસ્મરણ અવધ્યાદિનો ઉપ-	
(f) યથાવસર આચાર્ય.	૨૩૪	યોગ.	૨૪૪
એમાં લેખકની વ્યવસ્થાશક્તિ.	૨૩૫	(૪) મહાન સત્યોઃ અર્થા-	
૨) સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા.	૨૩૬	તરન્યાસો.	૨૪૫
બાહ્ય અને અવાંતર.	૨૩૬	એનાં થોડા દાખલા.	૨૪૫-૭
બાહ્ય સ્થળોમાંનાં થોડાં	૨૩૬	સત્યોમાં સમાવેલા વિષયો.	૨૪૮
અવાંતરમાંનાં થોડાંનો નિર્દેશ.	૨૩૭	(૫) અવાંતર કથાઓ.	૨૪૯
શાંતિ થાય તેવાં નામો.	૨૩૭	અનંત વિષયને પહોંચી વળવા	
ઉદ્ધાનનાં રોચક નામો.	૨૩૮	અવાંતર કથાની યોજના.	૨૪૯
કેવળી કે આચાર્યના દિલ-		પાંચ છદ્ધિયને ખતાવવા કથાઓ	૨૪૯
ચક્ષુ નામો.	૨૩૮	ખીજી સાત અવાંતર કથાનિર્દેશ.	૨૫૦-૧
બગીચામાં જવાનું મન થાય		એ મુખ્ય, બાકી નાની અનેક	
એવાં વર્ણન.	૨૩૯	કથા.	૨૫૧
આચાર્ય સમીપે પહોંચવાની ચાવી.	૨૩૯	કથામાં કથા-છતાં ગૂંચવાણુ નહિ.	૨૫૧
વાર્તાસ્થાન ક્ષેમપુરી.	૨૩૯	કથાઓ સચોટ અને મુદ્દામ.	૨૫૨
મહાવિદેહમાં મૂકવામાં કળા.	૨૩૯	(૬) મનુષ્યના પ્રકાર.	૨૫૩
મનુજગતિ નગરીને પ્રાધાન્ય.	૨૩૯	મનુષ્યના ત્રણ વિભાગ.	૨૫૩
વાર્તામંડાણ તો મનુજગતિ-		ત્રણ કેટુઓ.	૨૫૩
માં જ છે.	૨૪૦	ચાર પ્રકારના પુરુષો.	૨૫૩
		૫૮૫ પુરુષ કથાનક.	૨૫૩
		કળાકાર સિદ્ધર્ષિ.	૨૫૪

અંધને અંગે પ્રકીર્ણ.

(૧) અનુસુદરસુ' પાત્ર. ૨૫૫	(દ્વિતીયે) અગ્રહીતસંકેતાપાત્ર. ૨૬૦
એ ઐતિહાસિક કે કલ્પિત? ૨૫૫	(તૃતીયે) માનસી વિદ્યા. ૨૬૦
પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર જુદું	(ચતુર્થે) મામા ભાણેજ. ૨૬૧
દેખાય છે તે નાટકજ છે. ૨૫૫	ચિત્તવૃત્તિ અટવી. મોહરાય
ચરિત્રનાં અનંત પરિવ્રતો. ૨૫૫	પરિવાર. ૨૬૧
પ્રત્યેક જીવન-મહાન ઇતિહાસ	(પંચમે) સૌજન્ય દૌર્જન્ય. ૨૬૧
ભૂમિકા. ૨૫૬	(ષષ્ઠે) પટ્ટપુરુષ ચરિત્ર. ૨૬૧
સ્વધર્મ વિધર્મનાં તત્ત્વો. ૨૫૬	દરેકને એક વર્ષ માટે રાજ્ય. ૨૬૧
વૈધર્મ્યમાં સામાન્ય તત્ત્વો. ૨૫૬	(સપ્તમે) મુનિવૈરાગ્ય પ્રસંગો. ૨૬૨
ભિન્નતામાં રહેલી એકતા. ૨૫૬	સામાન્યમાંથી સાચો ઉપદેશ. ૨૬૨
અનુસુદર પાત્ર પર વિચારણા ૨૫૬	(અષ્ટમે) સર્વ સમીક્ષીકરણ. ૨૬૨
પુસ્તકની અંદર તે માટેનાં તત્ત્વો. ૨૫૭	વિદ્યા સાથેના લગ્નનું દર્શન. ૨૬૨
(ક) ' સત્કલ્પિત અનુમાન '	(૩) પરાકાષ્ઠા. <i>Optimism</i> . ૨૬૩
શું બતાવે છે ? ૨૫૭	પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે-સ્થાનદર્શન. ૨૬૩
(બ) ' મતિ વિકાસનકારી '	(૧) તત્ત્વમીતિકર પાણી
શું બતાવે છે ? ૨૫૭	પાય છે ત્યારે. ૨૬૩
' જાત' શબ્દ ગૂંચવણ કરે છે. ૨૫૮	(૨) અત્ર પરાભૂમિનો આભાસ
(ં) અનુસુદરમહાભદ્રા વાત	જ છે. ૨૬૩
સાથે સુમતિસમંતભદ્રા વાત—	(૩) ત્રણ પ્રસંગો. ૨૬૪
વિશ્લેષ અનુમાને લઈ જાય છે. ૨૫૮	(ક) મંદનકંદળીના પલંગેથી
(ડ) કૃત્રિમતા બતાવનાર વાક્ય. ૨૫૮	પડતો બાળ. ૨૬૪
બાહ્ય નજરે કેઈ અંશમાં ચરિત્ર	(ં) નંદિવર્ધન કનકપુર પ્રવે-
નથી ૨૫૮	શોત્સવ. ૨૬૪
કર્ણોપકર્ણ ચાલતી કથા હોય. ૨૫૯	(ં) નંદિવર્ધને કરેલો કુટુંબનાશ. ૨૬૪
માથે નિર્ણય છેવટનો નથી. ૨૫૯	(૪) પ્રકર્ષ વિમર્શ—ઉત્તમ
૨ પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતા. ૨૫૯	પરાકાષ્ઠા. ૨૬૪
દરેક પ્રસ્તાવે એક સવિશેષતા. ૨૫૯	આખાઅંશની પરાકાષ્ઠા અહીં છે. ૨૬૪
(પ્રથમ પ્રસ્તાવ) વર્તમાન	(૫) ત્રણ નાના પ્રસંગો. ૨૬૫
પદ્ધતિની પ્રસ્તાવના, ઉપોદ્-	(૬) હરિકુમારને દરિયામાં
ધાતમય. ૨૫૯	ધકેલે છે ત્યાં. ૨૬૬

(૭) આલીશ ગાન સાંભળતાં પહાડી ખાય છે. ૨૬૬	લેખક પર દયા કરવાની માગણી. ૨૬૭
(૮) બન્ને લશ્કર આકાશમાં થંભાય છે ત્યાં. ૨૬૬	એ ચારે ખ્યાનમાં રાખે તે આખા ગ્રંથને બરાબર સમજે. ૨૬૭
આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ટા-વિવેક પર્વત પરની અવલોકનામાં છે. ૨૬૭	એનો વિષય જ્ઞાનદર્શનચરિત્ર. ૨૬૮
૪. લેખકને સમજવાની ચાવી. ૨૬૭	લેખક જેવા નિર્ભાગી કાર્ધલાગતો નથી એમ કહેવામાં રહેલી નમ્રતા. ૨૬૮
ગ્રંથ લખવાનો ઉદ્દેશ. ૨૬૭	વિશાળ ચરિત્ર લખવાનો આશય. ૨૬૯
' આપે તે મળે ' નું સત્ર. ૨૬૭	એ સર્વ જીવનું ચરિત્ર છે. ૨૬૯
સાકડાની પેટીમાં ભરવાની વાત. ૨૬૭	એની લાક્ષણિક પ્રેરણુરીતિ. ૨૭૦
	અનેક નાનીમોટી લક્ષણાનું દર્શન. ૨૭૧

V

વિભાગ ૫ મો. ગ્રંથકાર

શ્રી સિદ્ધર્ષિ (ઐતિહાસિક નજરે)

પૃ. ૨૭૨ થી ૩૫૦

લેખકના ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂર. ૨૭૨	એને માટે પ્રેમ હોવો જોઈએ. ૨૭૫
વેજાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ. ૨૭૨	પરિણામ જાહેર કરવાની દિશત. ૨૭૫
ઇતિહાસ સંબંધી સ્થિતિ. ૨૭૨	આગ્રહવૃત્તિ કે પૂર્વગ્રાહ. ૨૭૬
નામ રાખી જવાની લાલસા નહોતી. ૨૭૩	એને શોધખોળમાં સ્થાન ન થતે. ૨૭૬
ઉપજીવ્ય ઇતિહાસ-સાધનોની અવ્યવસ્થા. ૨૭૩	જૈનો અને ઇતિહાસ ૨૭૬
અને નેટવુ લખી જવાની જરૂર. ૨૭૩	સ્થિતિ પ્રમાણમાં સારી ગણાય. ૨૭૬
બેદરકારીનાં પરિણામે ૨૭૩	વેજાનિક પદ્ધતિના ઉપયોગની જરૂર. ૨૭૭
ઇતિહાસનાં સાધનો. ૨૭૪	દશમી સદી પહેલાં તો અધેર છે. ૨૭૭
શિક્ષાલેખ. પ્રશસ્તિ. સિક્કા વિગેરે. ૨૭૪	સત્યશોધનની ખરી ધગશ નથી. ૨૭૭
થોડાં ઐતિહાસિક પુસ્તકો. ૨૭૪	શ્રી સિદ્ધર્ષિ. ૨૭૮
અને અનુમાનનાં પ્રસંગો. ૨૭૪	ઉપજીવ્ય દ્રષ્ટીકતના પાંચ વિભાગ. ૨૭૮
શોધખોળની ધૂન. ૨૭૫	૧. પ્રશસ્તિ. ૨૭૮
પુરાતત્વ પ્રવાસમાં અવ્યવસ્થા. ૨૭૫	પ્રશસ્તિ (ઉપમિતિની)-ચાર વિભાગ. ૨૭૮

(૧) ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો.	૨૭૯
પ્રથમના તેર શ્લોકો.	૨૭૯
તેમાંની હકીકતનો સંક્ષેપ.	૨૮૧
સુરાચાર્યનો ઇતિહાસ.	૨૮૨
ગર્ગર્ષિ—ઐતિહાસિક.	૨૮૨
પ્રશસ્તિનો ફલિતાર્થ.	૨૮૩
સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કાણુ ? ચર્ચા.	૨૮૩
દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ.	૨૮૪
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ	૨૮૪
પ્રશસ્તિ પર ચર્ચા.	૨૮૪
પ્રશસ્તિ પર મારો અભિપ્રાય.	૨૮૫
પ્રભાવક ચરિત્રનો દિગ્બંધ.	૨૮૫
નિર્વૃત્તિ શાખામાં લેખક.	૨૮૬
'ચરણુરેણુકલ્પ'નું નિદર્શન.	૨૮૭
અગત્યની ચર્ચા પર વિચારણા.	૨૮૮
(૨) લેખકનું નામ.	૨૮૮
પ્રશસ્તિનો બીજો વિભાગ.	૨૮૮
સિદ્ધર્ષિ. નમ્રતાપૂર્વક નામ- નિર્દેશ.	૨૮૮
સદ્ધર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ ભુદા હતા.	૨૮૯
દુર્ગસ્વામીના કાળ પછી એ મુખ્ય થયા.	૨૮૯
કથા બનાવનારનું નામ સિદ્ધ.	૨૯૦
(૩) હરિભદ્રસુરિ અને સિદ્ધર્ષિ.	૨૯૦
પ્રશસ્તિનો ત્રીજો વિભાગ.	૨૯૦
ઘણી અગત્યની બાબત અત્રે છે.	૨૯૧
ડો. જોકોબી અને ડો. દ્યુમાન.	૨૯૧
જોકોબી-ઉપમિતિ પ્રસ્તાવના.	
ટાંચણુ.	૨૯૨
હરિભદ્ર દીક્ષાગુરુ હોય શકે ?	૨૯૩
બન્ને સમકાલીન ન હોવાનાં કારણો.	૨૯૩

'ભાવતો ગુરુ' ના ભાવાર્થ. (૧)	૨૯૩
એના પર વિકલ્પ ચર્ચા.	૨૯૪
'સુવાસના'—'મદાશયે' (૨)	૨૯૪
અનાગત પરિણામ. (૩)	૨૯૪
એના અર્થ પર ચર્ચા.	૨૯૫
જોકોબી અને સદ્દર શ્લોક.	૨૯૬
એ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા.	૨૯૬
એ શ્લોકને ઉઝાડી શકાય તેમ નથી.	૨૯૭
નિબ્ધુષ્યક ચરિત્ર પર ચર્ચા. (૪)	૨૯૮
ધર્મબોધકરને કેવા બતાવ્યા ?	૨૯૮
સિદ્ધર્ષિ પોતે જ તેને કાળ દેશથી ભુદા પાડે છે.	૨૯૯
અને ગુરુને વિશિષ્ટ માની કહે છે.	૨૯૯
એ ચરિત્રનો સાર્વત્રિક ઉપયોગ.	૩૦૦
તદ્વાનું પાત્ર કેમ જમાવ્યું ?	૩૦૧
એ પાત્ર શું નિદર્શન કરે છે ?	૩૦૧
સમકાલીનતાનો અસંભવ.	૩૦૨
(૪) પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ.	૩૦૨
લિક્ષમાલ નગરે. (૫)	૩૦૩
નગરવર્ણન.	૩૦૩
અગ્રમંડપમાં કથાવાચન.	૩૦૪
ગુર્જર—ગુજરાતમાં એનું સ્થાન.	૩૦૫
શુદ્ધ નકલ. (૬)	૩૦૬
ગણા સાધવી—દુર્ગસ્વામી શિષ્યા.	૩૦૬
આદર્શ—કોપીનો ભાવાર્થ.	૩૦૬
સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ કરનારી.	૩૦૭
સંસ્કૃત ભાષાની અભ્યાસી.	૩૦૭
ગણા મહાપુરુષયુગમાં થઈ ગઈ.	૩૦૮
એટલે હજાર વર્ષ પછી જીવતી રહી.	૩૦૮
ગ્રંથનો સમય (૭)	૩૦૮

સં. ૯૬૨. જોડ શુદ્ધિ પ.	૩૦૮	ગુર્જર દેશે લિલ્લમાલનગર.	૩૧૭
ગુરુવારે. પુનર્વસુનક્ષત્રે.	૩૦૮	ગુજરાતની તે યુગની સીમા.	૩૧૭
એ સંવત કયો ?	૩૦૮	વર્મલાત રાજા.	૩૧૭
ધન્ડીઅન એશીમીરીસ.	૩૦૮	શિશુપાલવધ-માધકવિ.	૩૧૮
એ વીરસંવત નથી-કારણો.	૩૦૯	રાજાના નામની દશા.	૩૧૮
પ્રો. પીટરસનમાં એકસોની ભૂલ.	૩૦૯	માધે કરેલ કવિવંશ વર્ણન:	૩૧૮
પીટરસનની ગણતરી પર ચર્ચા.	૩૦૯	કવિવર માધનો સમય.	૩૨૦
ગુપ્ત કે શક સંવત અશક્ય છે.	૩૧૦	તે માટેના આધાર ઉલ્લેખો.	૩૨૦
૧લી મે ૯૦૬. ઇ. સ	૩૧૦	લિલ્લમાલનું લિલ્લમાલ.	૩૨૧
અંથાઅ. (૮)	૩૧૧	માધના સમય પર જિહાપોહ.	૩૨૨
સોળ હજાર.	૩૧૧	વિવિધ ચર્ચાના પ્રસંગો.	૩૨૩
૨. લેખકના ચરિત્ર સંબંધી.		વસંતગદનો લેખ.	૩૨૪
અંથમાંથી મળતી હકીકત.	૩૧૨	માધ અને સિદ્ધર્ષિનો સમય.	૩૨૫
આત્મકથા લખવાનું સાહસ.	૩૧૨	સમયચર્ચા-સમભાવે.	૩૨૬
પ્રથમ પ્રસ્તાવ-એ કર્તાનું ચરિત્ર	૩૧૨	પૂર્વગ્રાહને આ ચર્ચામાં સ્થાન	
એ ઉલ્લેખનો આશય.	૩૧૩	ન થટે.	૩૨૬
ભવપ્રપંચ બતાવનાર ચરિત્ર.	૩૧૩	સિદ્ધનું આદ્ય.	૩૨૭
એ ચરિત્રના એ વિભાગો.	૩૧૩	ધન્યા સાથે લગ્ન.	૩૨૭
સર્વસામાન્ય કથાવિભાગ.	૩૧૪	જુગટામાં લપટાવું.	૩૨૭
આ અંથ રચવાનાં કારણોનો		વ્યસનનો ભોગ.	૩૨૭
વિભાગ.	૩૧૪	પતિપરાયણ આર્થા.	૩૨૭
કર્તાનું ચરિત્ર તારવવું મુશ્કેલ.	૩૧૪	પુત્રવત્સલા માતા.	૩૨૮
એ રીતે એ સ્વચરિત્ર છે જ નહિ.	૩૧૫	ઉપાય ઉધો પડ્યો.	૩૨૮
અધીત્પતિ વિભાગ.	૩૧૫	ધરમહારથી ચાલી નીકળ્યો.	૩૨૮
એમાંની શક્યાશક્યતા પર વિચાર.	૩૧૫	ઉઘાડાદારે પહોંચ્યો	૩૨૭
મને તો એ વિભાગ ' બોધક '		યોગ્યતાનાં અનુમાન.	૩૨૯
લાગે છે.	૩૧૬	શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ.	૩૨૯
૩. પ્રભાવક ચરિત્રે-સિદ્ધર્ષિ		દીર્ઘદષ્ટિ-સીધી વાત.	૩૨૯
અંથ.	૩૧૬	દીક્ષાપાલનની મુશ્કેલી.	૩૩૦
સદર અંથનો ચૌદમો અંથ.	૩૧૬	પિતાને ખબર આપી.	૩૩૦
અન્યત્ર છાપ્યો છે તેનો ઉલ્લેખ.	૩૧૬	શુભંકર શેઠનું જીવન મન	૩૩૧
એ અંથ સં. ૧૩૩૪માં બનેલ છે.	૩૧૭	ગુરુમંદિરે પિતા (મંત્રી)	૩૩૧

પુત્ર માતાની આજ્ઞાને વળગી રહ્યો. ૩૩૨	પ્રતિજ્ઞાપાલન. ગુરુને ચરણે. ૩૪૦
કુશળ મંત્રી સમજી ગયા. ૩૩૨	‘પાટ ઉપરથી ઊતરો-’ આઘાત. ૩૪૧
પુત્રને દીક્ષા આપવા વિદ્વામિ કરી. ૩૩૨	લલિતવિસ્તરનો પ્રયોગ. ૩૪૧
દીક્ષા. દિગ્બંધ. ૩૩૨	સંસ્કારની જાગૃતિ. ૩૪૨
ઉપદેશમાળા ટીકા. સિદ્ધકૃતિ. ૩૩૩	અંથવાંચનથી મહા ઉપકાર. ૩૪૩
ઉપમિતિ અંથલેખન-પ્રસંગ. ૩૩૩	કયા વિભાગ વાંચનથી લાભ થયો ? ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્ન સાથે વિનોદ. ૩૩૩	તે કહેવાની મુશ્કેલી. ૩૪૪
દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય. ૩૩૪	ઉપમિતિમાં તેનાં બે અવતરણો. ૩૪૫
કુવલયમાળાના લેખક. ૩૩૫	અકલ્યાણ મિત્રનો ત્યાગ. ૩૪૬
બન્નેના સંબંધની અશક્યતા. ૩૩૫	આગ લાગેલા ધરૂપ સંસાર. ૩૪૬
વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી. ૩૩૬	અંથરચના પ્રથમ કે બૌદ્ધોને ત્યાં
ગુરુ શિષ્ય વચ્ચે વાતચીત. ૩૩૬	જવાબ પ્રથમ પાટ બેસતો નથી. ૩૪૮
ગુરુની જ્ઞાનિ, લીધેલું વચન. ૩૩૮	ગુરુમેળાપ અને સંસ્થિતિ. ૩૪૯
છટકયો પણ વચન પાળ્યું. ૩૩૯	અલ્પપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ. ૩૫૦
રબેહરણ પાછું આપવા આંચ્યો. ૩૪૦	

VI

વિભાગ ૬ ફો.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

પૃ. ૩૫૧ થી ૩૫૮

કુવલયમાળા કયાનો વિષય. ૩૫૧	સિદ્ધર્ષિએ મનુજગતિ આખી
કુવલયમાળા-સમરાધ્ય કહ્યા. ૩૫૨	ચીતરી. ૩૫૩
બન્ને આદર્શો લેખક સામે હતા. ૩૫૨	ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ. ૩૫૪
સમરાધ્યમાં ક્રમિક વિકાસ. ૩૫૩	પ્રશસ્તિનો ફલિતાર્થ. ૩૫૬
એના મુખ્ય પાત્ર બે જીવો. ૩૫૩	ઉદ્યોતનસૂરિનો સમય. ૩૫૭
કુવલયમાં કથાયપરિચય. ૩૫૩	શક સંવત ૭૦૦ માં એક
સિદ્ધર્ષિએ સમસ્ત સંસાર લીધો. ૩૫૩	દિન ક્રમ. ૩૫૭
મોહરાજને ખૂબ અપનાવ્યો. ૩૫૩	વિચારણાનું પરિણામ. ૩૫૮

વિભાગ સાતમો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

૫. ૩૫૯ થી ૩૮૫

૩૧. બેઠાખી સાથે પત્રવ્યવહાર. ૩૫૯	એમ થડ ખેસાડવાનાં કારણો. ૩૭૭
હરિભદ્ર સમયનિર્ણયના સાધનો. ૩૬૦	(૪) ન્યાય પરિભાષાવાળી ફલીલ. ૩૭૮
શ્રી જિનવિજયનો લેખ, ૩૬૦	એના સંબંધમાં શોધખોળ. ૩૭૮
પ્રો. પીટરસનનો ઉલ્લેખ. ૩૬૦	એનો ફલિતાર્થ. ૩૭૮
ગણતરીમાં સો વર્ષની ભૂલ. ૩૬૧	(૫) નદિસૂત્ર ચૂર્ણિ. જિન-
મેરુતુંગની વિચારશ્રેણિ. ૩૬૨	દાસ મહત્તર. ૩૭૮
૫૮૫ની શાલનો તેમાંનો ઉલ્લેખ. ૩૬૨	તેનો સમય શક ૫૯૮ : વિ. ૭૩૩. ૩૭૯
હરિભદ્ર સમય સંબંધી ઉલ્લેખો. ૩૬૪	તેનું ટાંચણ હારિભદ્રાય નંદી
(૧) પ્રભાવક ચરિત્ર. ૩૬૪	ટીકામાં. ૩૭૯
(૨) વિચારસારસંગ્રહ. ૩૬૫	એટલે સં. ૫૮૫ તો કાઠ રીતે
(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ. ૩૬૭	શક્ય નથી. ૩૭૯
(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો. ૩૬૯	હરિભદ્ર સમયનિર્ણય વિશેષ
બૌદ્ધમી સદીના હરિભદ્ર	સાધનો. ૩૭૯
સમયનિર્ણય. ૩૭૧	(૬) ભર્તૃહરિ વેયાકરણ. ૩૮૦
તે સ્વીકારવામાં વાંધાઓ. ૩૭૨	અનેકાંતજયપતાકા. શાસ્ત્રવાર્તા-
(૧) અનાગતવાળો શ્લોક. ૩૭૨	સમુચ્ચય. ૩૮૦
એના ચાર વિકલ્પ અર્થો. ૩૭૨	સદર વ્યાકરણનો સમય વિં
(૨) તે જ શ્લોકના બીજા શબ્દો. ૩૭૪	સં. ૭૦૬ ૩૮૦
(૩) પ્રથમ પ્રસ્તાવના લેખ-	(b) કુમારીલ મીમાંસક. ૩૮૦
કના શબ્દો. ૩૭૫	શાસ્ત્રવાર્તામાં તેની આલોચના. ૩૮૦
ધર્મબોધકર અને સિદ્ધર્ષિ. ૩૭૬	કુમારીલ સમય : આઠમીની
ખ.ને સમકાલીન નહિ. ૩૭૬	શરૂઆત. ૩૮૧
'કાલવ્યવહિત' શબ્દ શું	એટલે આઠમી પહેલાં હરિભદ્ર-
ખતાવે છે? ૩૭૬	સરિનો સમય ન હોય. ૩૮૧
'વિશેષજ્ઞાન' શબ્દોથી ગૂંચવણ. ૩૭૭	(૮) બૌદ્ધાચાર્ય ધર્મખાળ. ૩૮૧
વિશેષજ્ઞાની અને વિશિષ્ટ શ્રુતજ્ઞાની. ૩૭૭	એ ઇ. સ. ૬૩૫ માં નિવૃત્ત હતા. ૩૮૧

એનાં ટાંચણુ અનેકાંત૦ પતાકામાં.	
એટલે વિં ૬૯૧ પહેલાં તે	
હોઇ ન શકે.	૩૮૧
(ડ) મહામતિ ધર્મકીર્તિ.	૩૮૧
અનેકાંત૦ અને શાસ્ત્રવાર્તા૦માં.	૩૮૧
ઈત્સીંગના સમયમાં જાણીતા.	૩૮૨
એટલે સાતમીસદીના પૂર્વાર્ધ પહેલાં	
હરિભદ્રનો સમય સંભવે નહિ.	૩૮૨
(ઇ) કુમારીલ. ધર્મપાળ. ધર્મ- કીર્તિ.	૩૮૨
ઉપલબ્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર	
સમયનિર્ણય.	૩૮૨
ઉપરનાં સાધનોનું સમુચ્ચયી- કરણુ.	૩૮૨
નિર્ણય. ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦	૩૮૩

એટલે વિ. સં. ૭૫૬ થી ૮૨૬	૩૮૩
સિદ્ધર્ષિ સમયનિર્ણય.	૩૮૪
વિ. સં. ૯૬૨.	૩૮૪
એટલે હરિભદ્ર-સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો	
આંતરો સો વર્ષનો રહે.	૩૮૪
હી. અ. શાહના મતે ગુપ્ત સંવત્સર.	૩૮૫
ગણતરીનાં કારણો.	૩૮૫
એ પ્રમાણુ ૫૮૫ ને ગુપ્ત ગણીએ.	૩૮૫
તો સર્વ વિરોધ શમી જાય છે.	૩૮૫
પૂરવણી. દાક્ષિણ્યચિહ્ન અને	
સિદ્ધર્ષિ.	૩૮૬
ઉપદેશમાળા ટીકા.	૩૮૭
ત્યાં પણ હરિભદ્રને નમસ્કાર.	૩૮૭
ટીકાનું નામ. હુયોપાદેયા.	૩૮૮
કૃતિ પર ચર્ચા અને વિવેચન.	૩૮૮

VIII

વિભાગ ૮ મો. ગ્રંથકારનો સમય.

દશમી શતાબ્દિ

દશમી શતાબ્દિ.	૩૮૯
ભિન્નમાળ ગુજરાતે.	૩૮૯
(બાહ્ય સાધનો.)	
ચૈત્યવાસનું જોર.	૩૮૯
પ્રભાવક ચરિત્રે. ૧૯ મો પ્રબંધ.	૩૯૦
સદરની પ્રસ્તાવનામાં કલ્યાણુ વિ.	૩૯૦
ચૈત્યવાસનું સ્વરૂપ.	૩૯૧
આ સદીનું રાજકીય વાતાવરણુ.	૩૯૨
ગુજરાતના રાજ્યમાં જૈનોનું	
સ્થાન.	૩૯૨
ચાવડા વંશ અને પાટણુ.	૩૯૨
ઐતિહાસિક જૈન કૃતિઓ.	૩૯૩

ગ્રંથ લેખન વખતે ચામુંડરાજ.	૩૯૫
એ સદીની સાંસારિક સ્થિતિ.	૩૯૬
એ યુગની રાજન્યવસ્થા.	૩૯૭
ઓઝા-રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ.	૩૯૭
રાજ્યપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા.	૩૯૮
આઠ કૌસલ.	૩૯૮
તેમનાં નામ અને કાર્ય.	૩૯૯
સેના અને યુદ્ધ સંબંધી સ્થિતિ.	૪૦૦
ચતુરંગિણી સેના.	૪૦૦
લશ્કરનાં આયુધો.	૪૦૧
યુદ્ધના નિયમો.	૪૦૨
હુએન્-સંગનું રાજવર્ણન.	૪૦૨

પરદેશી મુસાફરની નજરે.	૪૦૩	માયું સૂંઘવાનો રિવાજ.	૪૨૦
રાજ્યોનો અંદર અંદરનો સંબંધ.	૪૦૪	કપડાને ખીસાં નહોતાં.	૪૨૧
એ યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન.	૪૦૪	જ્યોતિષ સંબંધી માન્યતા.	૪૨૨
સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ.	૪૦૫	લભવિધિ.	૪૨૩
ક્ષત્રિયોની પડતીનાં કારણો.	૪૦૬	૪. લોકોનું સમૂહવર્તન.	૪૨૩
(અંધમાંથી તારણ.)	૪૦૭	વસંતઋતુમાં નગર બહાર.	૪૨૩
૧. યુદ્ધની ભૂમિકા.	૪૦૭	નાચવું, કૂદવું, અવાજો વિ.	૪૨૪
રાજનીતિ. શુભ. અંગ. શક્તિ.	૪૦૮	આગ વખતની દોડાદોડી.	૪૨૫
સદ્ગોષ્ઠ મંત્રીની સલાહ.	૪૦૯	ગામગણાટા.	૪૨૫
યુદ્ધના પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ.	૪૧૦	વિવિધ પ્રકારની જનતા.	૪૨૬
હથિયારોનો નામનિર્દેશ.	૪૧૧	૭ પ્રકારના પુરુષોનું વર્ણન.	૪૨૬
ખાતમીદારો. સેનાનાયક.	૪૧૨	૫. તે સમયની કેટલીક	
યુદ્ધ વખતે ઘોંઘાટ.	૪૧૨	માન્યતાઓ.	૪૨૮
૨. સાંસારિક રિવાજો.	૪૧૨	મીઠું ખાવાથી ઘડપણ.	૪૨૮
અનેક સ્ત્રીનો રિવાજ.	૪૧૩	પુરુષ-સ્ત્રીનાં અંગાદિલક્ષણજ્ઞાન.	૪૨૮
મહોત્સવ ઉજવવાની રીતો.	૪૧૩	પાદુકાજ્ઞાન.	૪૨૮
મિત્રોનો મેળાપ.	૪૧૪	કેશુડાના ઝાડને ધનસંબંધ.	૪૨૮
પ્રયાણસમયની વિધિ.	૪૧૫	૬. નીતિવ્યવહારના ખ્યાલો.	૪૨૯
ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય ગણુતા.	૪૧૫	સાધુતા અને ખળતા.	૪૨૯
પિતાને વંદન કરવાની રીતિ.	૪૧૬	ચાર પ્રકારના મનુષ્યો.	૪૩૦
લગ્ન-મહોત્સવની રીતિ.	૪૧૬	ચાંડાળ સ્ત્રી અસ્પર્શ્ય.	૪૩૧
મરણ પછીની સ્થિતિ.	૪૧૬	કોની સ્તુતિ કયારે કરવી ?	૪૩૧
ધનવાતના પુત્રો. લગ્નની વય.	૪૧૬	સુંદર સ્ત્રી અને એકાંત.	૪૩૨
૩. રિવાજો અને પ્રસંગો.	૪૧૭	પરદેશ જતા પુત્રને ઉપદેશ.	૪૩૨
રિવાજોનો પાર નથી.	૪૧૭	સમાજવાદના વિચારો.	૪૩૩
૪૧ વિષયો અહીંતહીંથી લીધા છે.	૪૧૭	૭. સાંસારિક મનોરાજ્ય.	૪૩૩
પ્રત્યેકનું ક્ષિસ્ત જરૂરી નથી.	૪૧૭	સંસારસુખના ખ્યાલો.	૪૩૪
મુખ્ય રિવાજનું જ દર્શન.	૪૧૭	૮. પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા.	૪૩૪
ચોરને ફાંસી. તે વખતનો દેખાવ.	૪૧૮	એના જુદા જુદા પ્રસંગો	૪૩૪
આપઘાતની રીતો.	૪૧૯	તેના પર અંશુલીનિર્દેશ.	૪૩૫
શુદ્ધામની પ્રથા.	૪૨૦	૯. રાજ-રાજ્ય-રાજસેવક-	
દૂરના સમાચારનાં સાધનો.	૪૨૦	દૈયત.	૪૩૫

રાજસેવાના વિચિત્ર ખ્યાલો. ૪૩૫
 રાજમંદિરમાં પ્રવેશ માટે રજા. ૪૩૬
 રાજ્યવિરુદ્ધ કાર્ય અતિનિંદ્ય. ૪૩૬
 ખાસ સેવક રાજવલ્લભ. ૪૩૭
 રાજસભા સંજના મળે. ૪૩૭
 ગુનેગારને વગર તપાસે સજા. ૪૩૭
 સજાના બુદ્ધા બુદ્ધા પ્રકારો. ૪૩૮
 સલાહકાર કૌંસીલની પદ્ધતિ. ૪૩૮
 એકહથ્થુ સત્તાનો દોર. ૪૩૮
 ચોરને દેહાંત દંડની સજા. ૪૩૯
 સલાહકાર મંત્રીનું સ્થાન. ૪૩૯
 ડાંડી પિટાવવાની જાહેરાત રીતિ. ૪૩૯
 લોકસ્થિતિ જાણવા રાજાનો પ્રયાસ. ૪૪૦
૧૦ રાજનીતિ. ૪૪૦
 દૂતનું કાર્ય અને ચાલાકી. ૪૪૦
 દીવાની મંત્રી અને લશ્કરી સલાહ. ૪૪૧
 ૧૧ ધન અને ધનવાનોનો દોર. ૪૪૧
 ભવાંચલાની ખેડેલા શેકનો મિત્તજ. ૪૪૧
 ધનવાન અને રાજવર્ગની તુમાખી. ૪૪૨
 ધનવાનોના વિચારતરંગો. ૪૪૩
 ધનપ્રાપ્તિ માટેનાં સાહસો. ૪૪૩
 ધન મેળવવાનાં સાધનો. ૪૪૪
 ગુરુ તરફ હસનારા ધનિકો. ૪૪૪
 ૧૨. ધનના હાલહવાલ ૪૪૫
 ગણિકાના જંદમાં ફનાફટિયા. ૪૪૫
 ધનવાનને બુદ્ધા બુદ્ધા ભયો. ૪૪૫
 જમીનમાં ધન દાટવાનો રિવાજ. ૪૪૬
૧૩. તે સમયની ગરીબાઈ. ૪૪૬
 લિખારીનું તાદ્દશ્ય વર્ણન. ૪૪૬
 દરિદ્રતા લાવનાર ખાલ કારણો. ૪૪૭
 મુરખીવટ અને સમાજવાદ. ૪૪૮

૧૪. દાસ-દાસીની સ્થિતિ. ૪૪૮
 દાસીઓ નિમકહલાલ હોય. ૪૪૮
 દાસીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૪૯
૧૫ તે યુગમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ૪૪૯
 પડદાનો રિવાજ લાગતો નથી. ૪૪૯
 તે વખતે પણ્યસ્ત્રીઓ હતી. ૪૫૦
 કુળવધૂઓ હતી-ફૂટી સ્ત્રી પણ હતી. ૪૫૦
 સ્ત્રીવર્ગનો અભ્યાસ. ૪૫૧
 પતિને નચાવનાર સ્ત્રીઓ. ૪૫૧
 માતાઓની પુત્રસંસ્કાર પર અસર ૪૫૨
 મોજશોખપ્રધાન સ્ત્રીઓ. ૪૫૨
 એક સ્ત્રીની હયાતીમાં ખીજ. ૪૫૩
 પુરુષોની સર્વહક્ક સ્વાધીનવૃત્તિ. ૪૫૪
 દોષસમૂહોનો પુજ સ્ત્રીઓ. ૪૫૪
 પતિપરાયણ સ્ત્રીભાવના. ૪૫૫
 વેવિશાળ-પુત્રીછંદા પિતાસંમતિ ૪૫૬
 સ્ત્રીસૌહર્યનો ખ્યાલ. ૪૫૬
 દીકરીનું સમાજમાં સ્થાન. ૪૫૬
૧૬. પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો. ૪૫૭
 પ્રેમલક્ષ્મીની વિવિધ રીતિઓ ૪૫૭
 ચિત્રદર્શનદ્વારા પ્રેમ. ૪૫૭
 તારામૈત્રકયા પ્રેમ. ૪૫૭
 સ્વયંવર મંડપનો રિવાજ. ૪૫૮
૧૭. દશમી સદીના વિલાસો ૪૫૮
 ઈંદ્રિયભોજોના અનેક પ્રકાર. ૪૫૮
 તેને તૃપ્ત કરવાની રીતિઓ. ૪૫૯
 ઝડપવર્ણન. વિલાસ દૃષ્ટિઓ. ૪૬૦
 મલ્લપાનનો ચાલુ રિવાજ. ૪૬૦
૧૮. બાળકોનાં તોફાનો. ૪૬૧

તોફાની નિશાળીઓ.	૪૬૨	સ્વોપાર્જિત દ્રવ્યમેળવવાની વૃત્તિ.	૪૭૩
૧૯ રમતગમત. <i>sports</i>	૪૬૨	ચામડાનો વ્યાપાર-દરિયાની સફર.	૪૭૩
વસંતે પાનગોષ્ઠિ.	૪૬૨	વ્યાપારમાં નિમગ્નતા.	૪૭૪
‘ અંગહાર ’ નામનો નાચ.	૪૬૩	૨૮. પરદેશગમન.	૪૭૪
૨૦. બુવાનીના ચાળા.	૪૬૩	ગમનનાં સાધનોની અલ્પતા.	૪૭૪
કુટી પ્રાવેશિક રસાયણ.	૪૬૩	છતાં ગમનાવસ્થકતાનો સ્વીકાર.	૪૭૪
તરુણપણના ચેનચાળા.	૪૬૩	તૈયારીની રીતિઓ.	૪૭૫
યુવાનીનો તોર.	૪૬૪	વહાણને અગત્યનું સ્થાન.	૪૭૫
ચૌવન વર્ણન.	૪૬૪	૨૯. વિજ્ઞાન.	૪૭૫
૨૧. મહોત્સવો.	૪૬૫	આયુર્વેદ. શુકનશાસ્ત્ર.	૪૭૫
ઉજવવાના પ્રકારો.	૪૬૫	આઈ પ્રકારનાં નિમિત્તો.	૪૭૫
અકાર્ધ મહોત્સવ.	૪૬૬	સ્વપ્નદ્વિ. જ્યોતિષ	૪૭૬
ઝળવખતનો ઉત્સવ.	૪૬૬	શરીરલક્ષણ સર્વ સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૬
૨૨. એલી વિદ્યા.	૪૬૬	૩૦. કુટુંબપ્રેમ.	૪૭૬
૭ માસની આસેવના.	૪૬૬	તેની રીતિ અને પ્રસંગો.	૪૭૭
યોગચૂર્ણથી શ્વપ્તતા.	૪૬૭	વિવિધ પ્રસંગો-સ્થળનિર્દેશ.	૪૭૭
નિધાનપ્રાપ્તિ માટે વિદ્યા.	૪૬૭	૩૧ સૌજન્ય-દૌર્જન્યના	
૨૩. શોક વખતે વર્તન.	૪૬૭	ખ્યાલો.	૪૭૮
તુરંતના જન્મેલ પુત્રનું મરણ.	૪૬૭	સજ્જનગુણદૃષ્ટાંત.	૪૭૮
તે વખતની રડારોળનું વર્ણન.	૪૬૭	દુર્જનના દુર્ગુણોનો નિર્દેશ.	૪૭૮
પત્નીમરણે શોક-વર્ણન.	૪૬૮	સજ્જનના-દુર્જનતાનું કાર્ય	૪૭૯
૨૪. વ્યાધિ અને ઉપાય.	૪૬૮	એના નાના મોટા પ્રસંગો.	૪૭૯
વ્યાધિઓનાં નામો.	૪૬૯	૩૨. નાટકો.	૪૮૦
ઊંટવેદાના પ્રસંગો.	૪૭૦	નાટકનાં સાજ અને પાત્રો.	૪૮૦
વાત, પિત્ત અને કફ.	૪૭૦	નાટકનાં પ્રસંગ, સ્થળ, દર્શન.	૪૮૦
૨૫. દુર્વ્યસનો.	૪૭૧	૩૩. નગરરચના.	૪૮૧
તેનાં નામસ્થાનનો નિર્દેશ.	૪૭૧	એની વિવિધતા. ક્ષિત્તિ.	૪૮૧
૨૬. વ્યાપારના પ્રકારો.	૪૭૧	ખાઈ. પોળ. સ્થાન.	૪૮૧
તે યુગના વ્યાપારો.	૪૭૧	૩૪. ગૃહરચના.	૪૮૨
નામોનું નિર્દર્શન.	૪૭૧	પ્રાસાદ. પ્રસાધનશાળા.	૪૮૨
૨૭. વ્યાપાર પદ્ધતિ.	૪૭૨	હિમગૃહ. સમરહાઉસ.	૪૮૨
અગ્નિ. શ્રેણી. કરીઆણાં.	૪૭૨	૩૫. કળા. અભ્યાસ.	૪૮૨

કળામદ્ય ભાટે ચીવટ.	૪૮૨	જૈન ધર્મનો સાર.	૪૮૪
આદ્યે વર્ગે અભ્યાસારંભ.	૪૮૩	મન્દાધિપતિ. મન્દાનુસા.	૪૮૫
ગુરુને પુત્રનું સોંપવું.	૪૮૩	૪૦. જૈનધર્મ-ધર્મોચ્છોની	
ગુરુને પગાર કે શી નહિ.	૪૮૪	સ્થિતિ.	૪૮૫
કન્યાશિક્ષણપ્રત્યક્ષેનો અભાવ.	૪૮૪	જૈન હૃદયની આંતર ભાવના.	૪૮૫
જનાં રાજકુંવરીઓ ભણતી.	૪૮૪	જૈનેતર તરફ ઉદ્દાગીનભાવ.	૪૮૬
ચિત્રપટની કળા.	૪૮૪	દીક્ષા દેવાની આવશ્યકતા.	૪૮૭
૩૬. યોગશક્તિ ભાટે		ઉપદેશ આપવાની શૈલી.	૪૮૭
માન્યતા.	૪૮૪	અસાધ્ય, કન્ડસાધ્ય, સુસાધ્ય.	૪૮૭
સામાની ઇચ્છાસંક્રિયનું રૂપન.	૪૮૫	ઉપલક્ષીઆ પંદાગ્યની સ્થિતિ.	૪૮૭
પરપુરપ્રવેશ.	૪૮૫	'સદ્બુદ્ધિના' પાત્રની યોગ્યતા.	૪૮૮
નેત્રાંજનથી આંતર દ્રવ્ય.	૪૮૫	દીક્ષામાં પ્રસાદન કે	
૩૭. અર્થાંતર ન્યાસ અને		લાલચ નહી.	૪૮૮
ઉપમાનો	૪૮૬	ઉપાશ્રયમાં તથા અગ્નિમાં ઉપદેશ.	૪૮૮
તેના વિવિધ દાખલાઓ.	૪૮૬	ગુરુમહારાજ સમાને ખાલી પાણી	
ઉપમાનની વિવિધતાઓ.	૪૮૭	કરાવે.	૪૮૯
૩૮. તત્સમયના ધર્મો-		દીક્ષા અને અપ્રમાદયંત્ર.	૪૮૯
માન્યતાઓ.	૪૮૭	દીક્ષા વખતે સંસારીની દિલગીરી.	૪૮૯
તેના વિરતન નામનિર્દેશ.	૪૮૮	રાજ્ય આચાર્ય પામે જતનીન	
ભેદના ૭ પ્રકારનિર્દેશ.	૪૮૮	પરંત્રે.	૪૮૯
ધર્મ સંજયો વિવિધ વિકલ્પો.	૪૮૯	ચસતિમા કોળા નેતરે, ઉદ્ધાનમાં	
૭ દર્શનની માન્યતા-સ્થાપના.	૪૮૯	કોળુ.	૪૯૦
બાહ્યસ્વરૂપો. દોઝ-ધર્મગી.	૪૮૯	ધર્મરત્ન અને સાધુતાની યોગ્યતા	
સ્થાના પ્રસંગોની નોંધ.	૪૯૦	ક્યારે ?	૪૯૦
આભિસારકારિક કવિકલ્પો.	૪૯૧	ગુરુ પામે દંભ કરનારા પણ દત્તા	૪૯૦
આસ્તિક તીર્થોઓ.	૪૯૨	ગુરુ કે દેવની નિન્દા કરનારનો	
૩૯. જૈનધર્મ-શાસનની		સદ્ભાવ.	૪૯૦
સ્થિતિ.	૪૯૨	શ્રુતધારી કરપના સમાવના	
આવકની ધણી મોટી સંખ્યા.	૪૯૨	નહોતા.	૪૯૧
સાધર્મીવાત્સલ્યને માન.	૪૯૩	દીક્ષા પહેલાં પ્રાથમિક નેપાથીઓ.	૪૯૧
ઉપદેશકમ.	૪૯૩	આચાર્ય પદવીનો મહોત્સવ.	૪૯૧
ઉદ્ધાનમાં ગુરુસંસ્થિતિ.	૪૯૪	શિથિલાચારી સાધુનું વર્તન.	૪૯૧

આચાર્ય અને પ્રવર્તિની પદકોને? ૫૦૧	શિવમંદિરમાં બંદર શુરુ. ૫૦૨
આવકોનાં ધરમાં 'ધંધશાળા.' ૫૦૧	મહાધિપતિનો દોર. ૫૦૩
બાળવય અને દીક્ષા. ૫૦૨	યોગવિદ્યાનો દુરુપયોગ. ૫૦૩
વિચારની વિશાળતાના પ્રસંગો. ૫૦૨	ધર્મને નામે ધાંધલ. ૫૦૪
૪૧. ધર્મને નામે ઘેલછાઓ. ૫૦૨	અન્ય દર્શનીની ધર્મમાન્યતા. ૫૦૪
મઠમાંના ચટ્ટો. ૫૦૨	સર્વ પરિસ્થિતિનું સમુચ્ચયીકરણ ૫૦૪

અંતિમ વક્તવ્ય ૫૦૫
લાપાવતરણનાં સ્થાનોનો અક્ષરાનુક્રમ ૫૦૯
ઉદ્યાનોનો અક્ષરાનુક્રમ ૫૧૬
પાત્રરૂપકાદિનો અક્ષરાનુક્રમ ૫૧૭
આખા ગ્રંથનો મહદ્ વિષયાનુક્રમ ૫૧૮
ગ્રંથસમાપ્તિ ૬૦૫

Extracts from Prof. Harman Jacobi's Preface to

Upamitibhava Prapancha Katha

Upamitibhava Prapancha Katha is the first extensive and elaborate Allegory in Indian Literature; it precedes, by nearly two centuries, Kṛṣṇmīśpras famous play, the Prabhodhachandrodaya, which has ever since been regarded as a model of allegorical composition by a host of imitators. It is a narrative consisting of a series of birth-stories, i. e. the hero of all stories is the same person in different births. This is an old device common to Buddhists and Jainas; and it had been employed with great success by Haribhadra in constructing his Samaraichha Kaha. In that work the history of two persons, of whom the one of bad character had conceived a most intense hatred of, and desire of revenge towards, an essentially good person, is followed up through nine of their births in which they again happen to be brought together. (P. XV.)

*

*

*

From this bare outline of the plan of the Upmitibhava Prapancha Katha it will be seen that it is the intention of the author to illustrate the Jaina religion, not however as a dogmatist but as a moralist. This same purpose serves several moral stories and lengthy sermons by saints inserted in proper places.

Every thing is of course in strict accordance with Jaina orthodoxy as might be expected from so eminent a *Yati*; but he is not a narrow-minded zealot. Though he does in no way spare the heterodox systems, still he is of a truly catholic spirit, especially in an admirable passage (p. 1220-7) where he eloquently declares that all truly religious men adore the same Supreme God, seek the same Law and strive after the same Highest Good, though they may use different words for expressing these true ideas.

(P. XVII)

x

x

x

As a specimen of popular sanskrit style, as understood a thousand years ago, the *Upamitibhava Prapancha Katha* is of great interest, and it is worth while to notice some of the linguistic peculiarities found in this work, ... In this respect *Siddharsi* went further than most Jain writers, and he did so on purpose. For to him the subject matter, the moral truths he wanted to impart to his reader, were of paramount importance, and everything else, style, and language, was subordinate to it. He likens his work to a wooden bowl, not to one of costlier materials, 'since it lacks high-flower words and ideas.' It is a proof of his original and independent spirit that he adopted his speech to the understanding of the general reader and employed idioms and words which no *Pandit* would ever have used in a sanskrit composition.

(P. XX & XXI)

श्री सिद्धर्षि

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા 'ઉપોદ્ધાત

ચાર અનુયોગ—

જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોના ચાર મોટા વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તે લક્ષ્યમાં રાખી એની ઉપયોગિતા, એનું સ્થાન, એની વર્તમાન સ્થિતિ અને એના અધિકારી સંબંધી ખ્યાલ કરીએ.

(૧) દ્રવ્યાનુયોગ—આમાં ષડ્દ્રવ્ય સંબંધી વિચારણા આવે છે. દ્રવ્ય એટલે પૈસા નહિ પણ ચીજ. જેને નામ આપી શકાય એવી સર્વ ચીજો. મૂળ વસ્તુઓને ' દ્રવ્ય ' કહેવામાં આવે છે. જેમકે વૈશેષિકો ' પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ, આકાશ, કાળ, દિગ્, આત્મા અને મન ' એ નવને ' દ્રવ્યો ' માને છે. જૈન શાસ્ત્રકારોએ દ્રવ્યની વ્યાખ્યા કરી છે તેમાં જીવ અને અજીવ પદાર્થોનો સમાવેશ કર્યો છે. અજીવમાં પુદ્ગલ જેવા મૂર્ત દ્રવ્ય સાથે ગતિસહાયક બળ ધર્મ, સ્થિતિસહાયક બળ અધર્મનો સમાવેશ કરી તેમાં Force નો પણ સમાવેશ કર્યો છે. કાળ અને આકાશ (Time & Space) જેવા અમૂર્ત અને વિવિક્ત (Abstract) પદાર્થોનો પણ સમાવેશ અજીવમાં કર્યો છે. આવી રીતે સચરાચર અખિલ લોક અલોકના સર્વ મૂર્ત અમૂર્ત પદાર્થોનો સમાવેશ ' દ્રવ્ય 'ની વિચારણામાં કર્યો છે. આત્મા છે, તે નિત્ય છે, કર્મોનો કર્તા છે, તેનો લોકતા છે, આત્માનો પરલવ છે, આત્મા કર્મથી લેપાયલો હોય ત્યાં સુધી એને સંસાર છે, આત્મા કર્મથી ઉપાયોવડે મુક્ત થઈ શકે છે—એ સર્વ વિચારણા ' જીવ ' દ્રવ્યને અંગે કરી આત્માનો અને કર્મનો સંબંધ અને તેના અચળ કાયદાઓનો પ્રખર વિચાર આ 'દ્રવ્ય'ની વિચારણામાં

૧. ઉપોદ્ધાતમાં બાષાવતરણનાં પૃષ્ઠોનો જ્યાં નિર્દેશ થાય ત્યાં પ્રથમ વિભાગમાં આવેલા પ્રસ્તાવ ૧-૨-૩ ને અંગે બીજી આવૃત્તિનો સમજવો અને બીજા ત્રીજા વિભાગમાં આવેલા બાકીના કુલ પ્રસ્તાવોને અંગે પ્રથમાવૃત્તિનો સમજવો.

કરતાં આત્મા નવાં કર્મેણિ કેવી રીતે મેળવે છે ? કઈ રીતે આવતાં બંધ કરી શકે છે ? અને અગાઉ મેળવેલાં કર્મેણિ કેવી રીતે આત્માથી દૂર કરી શકે છે ? વિગેરે અનેક વિચારણા આ દ્રવ્યાનુયોગમાં કરવામાં આવેલ છે. આત્મા કર્માવૃત્ત હોય ત્યારે એની દશા કેવી હોય છે ? શામાટે હોય છે ? અને એના વિકાસમાં પુરુષાર્થને કયું સ્થાન છે ? અને તે કેમ પ્રાપ્તવ્ય છે ? વિગેરેની વૈજ્ઞાનિક વિચારણા આ અનુયોગમાં કરવામાં આવી છે. દ્રવ્યાનુયોગમાં માનસશાસ્ત્ર (સાઈકોલોજી), તર્ક-શાસ્ત્ર (લોજિક)નો પણ સમાવેશ થાય છે. એથીકસ (નીતિશાસ્ત્ર)નો કેટલોક વિભાગ દ્રવ્યાનુયોગમાં આવે છે અને કેટલોક વિભાગ ચરણકરણાનુયોગમાં આવે છે. જૈન સાહિત્યનો એક સુંદર વિભાગ ' દ્રવ્યાનુયોગ 'ની વિચારણામાં આવી જાય છે અને એ વિભાગમાં નય પ્રમાણના સિદ્ધાન્તો, કર્મના સિદ્ધાન્તો, સમભંગીની વ્યાખ્યાઓ, નિગોદ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ અને આત્માના વિકાસના માર્ગો-એ એની અન્ય દર્શનકારોથી સ્પષ્ટ જુદી પડે એવી પ્રવાહપદ્ધતિ છે. દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપયોગ આ ગ્રંથના લેખકે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ) કેવી સુંદર માર્મિક હાર્દિક પદ્ધતિએ કર્યો છે તે વિચારતાં આ દ્રવ્યાનુયોગની વિશિષ્ટતા બતાવવાના પ્રસંગો આગળ ઉપસ્થિત થશે. આ અનુયોગ જીવતો છે અને એના અભ્યાસીઓ અત્યારે પણ સારી સંખ્યામાં સુલભ છે.

(૨) ગણિતાનુયોગ—આમાં જૈન દષ્ટિએ પૃથ્વીની રચના, ચૌદ રાજલોકની વ્યવસ્થા, વિમાનોનાં સ્થાનો, નરકનાં પાથડા અને આંતરા, જંબૂદ્વીપ, ભરતક્ષેત્ર, અઢીદ્વીપમાં મનુષ્યલોક વિગેરે વિશ્વ-વ્યવસ્થા (Cosmology)નો સમાવેશ થાય છે. ગણિતમાં સરવાળા બાદબાકીથી માંડીને વર્ગમૂળ, ઘનમૂળ અને શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીના અંકોની ગણતરીઓ આવે છે. આંગળનાં પ્રમાણો અને ક્ષેત્રોની ગણતરી, પર્વતોની ઝંચાર્ધ ને પહોળાઈ, ચક્રવર્તીના પટખંડ સાધવાના ગમનાગમનના માર્ગો વિગેરે અનેક બાબતો એ અનુયોગમાં આવે છે. એ અનુયોગ એકંદરે ઘણો શુષ્ક લાગે છે. તેને રસમય બનાવવાનો પ્રયત્ન આ કાળમાં વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કોઈએ કયો હોય એવું જાણવામાં નથી. એક જૈન ગણિતાનુયોગના દક્ષ-પ્રવિણ (Expert) સાથે મળવાનું થતાં તેઓ એમ કહેતા હતા કે ભૂમિતિ

તેમજ બીજગણિતની અનેક રચનાનાં બીજ જૈન ગણિતમાં લેવા છે. એમણે મને સંસ્લેષ અને વિનિમય (Permutations અને Combination)ની એવી સુંદર ગણતરીઓ બતાવી હતી કે હું તો તેની વિગત સાંભળીને જ છક્ક થઈ ગયો. ક્ષેત્ર સંબંધી ઉપરચાટીઆ જ્ઞાનને બાબુએ મૂકીએ તો જૈનનો ગણિતાનુયોગ તદ્દન લુપ્ત ન થઈ ગયો હોય અગર તો થઈ જવાની આણી ઉપર હોય તેમ દેખાય છે. એ સંબંધમાં કોઈ અભ્યાસીનું લક્ષ્ય દેખાતું નથી.

(૩) ચરણકરણાનુયોગ—આમાં ચર્ચા અને ક્રિયાનો સમાવેશ થાય છે. જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોનો એક મોટો ભાગ આ અનુયોગની વિચારણા કરે છે. ચારિત્ર એટલે Character. એમાં ધનાવૃત્ત સ્થિતિવાળા આત્માથી શરૂ કરીને એના વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવતાં ન્યારથી એ અંત્ય પુણ્યગણપરાવર્તમાં આવે ત્યારથી એની દશા કેવી રીતે બદલાય છે ? એ ઓધસંજ્ઞા છોડી યોગદૃષ્ટિમાં કેવી રીતે આવે છે ? ત્યાં એનો ક્રમસર વિકાસ કેમ થાય છે ? એ માર્ગ પર આવતો જાય ત્યારે એમાં માર્ગાનુસારીના ગુણો કેમ વધતા જાય છે ? તે ગુણો કયા કયા છે ? પછી તે યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણ કરી અનાદિ મોહગ્રંથીનો કેવી રીતે ભેદ કરે છે ? બુદ્ધિ (નોટ પૃ. ૮૬-૮૮ પ્રથમ વિભાગ) એને વેદ-સંવેદ પદ કેમ પ્રાપ્ત થાય છે ? સમકિત એ શી ચીજ છે ? આત્મવિકાસમાં એનું શું સ્થાન છે ? દેશવિરતિ પદ શું છે ? એમાં દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદ કેવા છે ? ચારિત્રમાં સર્વવિરતિ કોણ થઈ શકે છે ? એની અપ્રમત્ત પ્રમત્તદશામાં શો તફાવત છે ? એમાં દ્રવ્ય ભાવપણું કેવું હોય છે ? ત્યાંથી પ્રગતિ કરતાં ક્ષીણમોહ કેમ થાય છે ? મન-વચન-કાયાના યોગોનો આત્મવિકાસ સાથે કેવો સંબંધ છે ? કષાયનું અથવા આખા મોહનીયકર્મનું સંસારમાં શું સ્થાન છે ? કૈવલ્યજ્ઞાન કેને અને ક્યારે મળે છે ? મુક્તિ શી ચીજ છે ? વિગેરે પ્રગતિ માર્ગના રસ્તાઓને અંગે આખો આત્મવિકાસક્રમ આ અનુયોગમાં અનેક રીતે બતાવ્યો છે. એના પેટાભેદોનો પાર નથી. કર્મ ગ્રહણ કરવાના માર્ગો, છોડવાનાં માર્ગો, નીતિ વિભાગ અને કર્મ સાહિત્ય આ અનુયોગ સાથે આડકતરી રીતે જોડાયેલું રહે છે. એમાં ક્રિયાવિભાગને અંગે દ્રવ્યક્રિયા અને ભાવક્રિયાનાં સૂત્રો જોડાયેલાં રહે છે. એમાં આઠ, સત્તર,

એકવીશ, એક સો આઠ પ્રકારની જિનપૂજા, દેવદર્શન વિધિ, સામાયિકના પ્રકારો, છ આવશ્યક, પર્વદિને કરવાની વિશેષ ક્રિયાઓ, પ્રતિષ્ઠા વિધિ, ભોજન વિધિ, પ્રત્યાખ્યાનના લાભો અને પ્રકારો, ગુરુવંદનની વિધિઓ અને લાભો વિગેરે આત્મવિકાસના અનેક ક્રિયામાળો ગતાવવામાં આવે છે. શ્રાવકના બાર વ્રતો, સાધુના પાંચ મહાવ્રતો, સંવરના માર્ગો અને બાર પ્રકારના બાહ્ય અભ્યંતર તપના વિધિ, પ્રકાર અને પરિણામો પર તેમાં વિચારણા આવે છે અને નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયાના રસ્તા સવિસ્તર જણાવવામાં આવે છે. દ્રવ્યાનુયોગ અને આ ચરણકરણાનુયોગ તદ્દન વિવિક્રત-ભિન્ન છે, છતાં અરસપરસ જોડાયલાં હોઈ કેટલીક વાર ઉપલક દષ્ટિએ ભેગસેગ થઈ ગયેલા લાગે છે, પણ સમાધાન નજરે જોઈએ તો પૃથક્કરણપૂર્વક બરાબર જુદા પાડી શકાય તેવી રીતે સંકળાયેલા દેખાય છે. અભ્યાસની નજરે દ્રવ્યાનુયોગની મહત્તા સાથે પ્રગતિને અંગે આ ચરણકરણાનુયોગની મહત્તા એટલી જ છે અને જ્ઞાનક્રિયાનો સહભાવ સમાનભાવે દેખનાર અને ઉપદેશનાર બન્નેનું સાહચર્ય બહુ ઉપયોગી અને ખાસ જરૂરી પાંચુ-અંધ ન્યાયે બતાવે છે. આ બાબતના અભ્યાસી અને ક્રિયા કરનાર મોટી સંખ્યામાં લભ્ય છે-જે કે યોગનું જ્ઞાન સંપ્રદાયથી હુમપ્રાય થઈ ગયું જણાય છે.

(૪) ધર્મકથાનુયોગ—ચરિત્રો, કથાઓ, વાર્તાઓ, પ્રબંધો, જીવનચરિત્રો, રાસો-એનો એક જુદો જ અનુયોગ છે. સાધારણ રીતે ધર્મની હકીકત શુષ્ક લાગે છે, પણ દાખલા દષ્ટાંત સાથે જ્યારે તેને બતાવવામાં આવે ત્યારે સર્વ જીવો પર તે બહુ અસર કરે છે અને બાળજીવો ઉપર તો તેના ઉપકારનો પાર રહેતો નથી. જૈનનો કથા સાહિત્ય વિભાગ હિંદમાં મશહૂર છે અને યૂરોપીય સ્કોલરો પણ એની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી રહ્યા છે. કથા-સાહિત્યનો વિકાસ જૈનોએ બહુ મોટા પાયા પર કર્યો છે. જ્ઞાતાધર્મ-કથાસૂત્રમાં પૂર્વે સાદાત્રણ કોડ કથાઓ હતી એમ કહેવાય છે. અત્યારે જે કથાસાહિત્ય લભ્ય છે તે પણ ગૌરવાન્વિત છે અને એની ખાસ ખૂબી એ છે કે તે નીતિની પોષણ માર્મિક રીતે કરે છે. છેલ્લા ત્રણસો વર્ષોમાં ‘રાસા’નું સાહિત્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું તે આ કથા-સાહિત્યની રસમયતા સમજી સમાજના લાભને અર્થે વિદ્વાનોએ

કરેલ અભ્યાસના પરિણામ દર્શાવનાર પ્રયાસનું કૃણ છે અને તે સર્વ પ્રકારે અધિકારીને લાભકારક નીવડે છે અને નીવડેલ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં અનેક સુપ્રસિદ્ધ ચરિત્ર ગ્રંથો છે, પ્રાકૃતમાં એનો પાર નથી અને ગુજરાતીમાં ગદ્યપદ્ય બન્નેમાં સેંકડો-હજારો ચરિત્રો છે. મૂળ ગ્રંથના ટીકાકારોથી માંડીને સર્વ લેખકો ધર્મકથાનુયોગની મહત્તા સ્વીકારતા આવ્યા છે અને તેટલા માટે દરરોજ વ્યાખ્યાન-પ્રવચન થાય છે જેમાં સર્વ અધિકારીઓ સમજી શકે તે માટે પાછળના (ભાવના અધિકારમાં) વ્યાખ્યાનમાં એક રસભરી કથા વાંચવાનો પ્રબંધ પ્રચલિત છે.

આ ચાર અનુયોગમાં જૈનધર્મનાં કુલ સાહિત્યનો સમાવેશ થાય છે. એ સર્વ અનુયોગની જરૂરીઆત અને ઉપયોગિતા આ ગ્રંથના કત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિને જણાયલી હતી અને એનો એમણે કઈ રીતે ઉપયોગ કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

કથા કહેવાની જૈન પદ્ધતિ તદ્દન સ્વતંત્ર અને સચોટ છે એમ પ્રો. હર્ટલે અનેક રીતે સિદ્ધ કર્યું છે. (જુઓ કૉન્ફરન્સ હેરલ્ડ. પુ. ૧૧. સાહિત્ય અંક જુલાઈ, ૧૯૧૫ પૃ. ૨૨૭.) તેઓ કહે છે કે “ જૌદ્ધ લિખ્યુઓનો અભ્યાસ અને સાહિત્ય રસ મધ્યકાળમાં ઉતરતો જ ગયો અને આખરે ભારતવર્ષમાંથી જૌદ્ધ ધર્મ અદૃશ્ય થઈ ગયો જ્યારે જૈનો શાસ્ત્રના પૂર્ણ અભ્યાસથી અને સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષા પરના અસાધારણ કાબૂથી પોતે જે સ્થાન વ્યાપારી વર્ગના કસાયલા વિભાગમાં અને ક્ષત્રિયોમાં પ્રાપ્ત કરી શક્યા હતા તેને ટકાવી શક્યા અને ઉત્તર પશ્ચિમના રાજ્યો ઉપર જે અસર નીપજાવી શક્યા હતા તેને જાળવી રાખી શક્યા અને તેથી અત્યા-રના વખત સુધી જૈનો સારામાં સારા વાર્તા કહેનારા હતા અને રહી શક્યા તેમાં જરા પણ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. ”

કથાસાહિત્યનું આ સ્થાન જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોમાં છે અને તે મહત્વ જૈનોના પૂર્વપુરુષોને જાણીતું હતું તેના શાસ્ત્રગ્રંથોમાં અનેક પુરાવાઓ છે. બાળજીવોનો કથા સાથે સંબંધ તેઓ અનેક રીતે સુસ્પષ્ટ પણે કહેતા આવ્યા છે અને તેનું ઉપયોગીપણું સ્વીકારતા રહ્યા છે.

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા

ધર્મકથાનુયોગનું આ સ્થાન જૈન ઋષિ મુનિઓને સુવિદિત હોય એમજે કથાનુયોગને બહુ ઝળકાવ્યો છે. કથાની મારફતે દાખલા દૃષ્ટાન્તથી કહેવાનો મુદ્દો અસરકારક રીતે ઠસાવી શકાય છે તે વાતની સ્પષ્ટતા આગમના સમયથી જૈન ધર્મ ગ્રંથોમાં સારી રીતે જાણીતી અને સ્વીકારાયેલી હોવાથી પ્રાકૃત ભાષામાં પણ અદ્ભુત કથાસંગ્રહ જોવામાં આવે છે. ‘તરંગલોલા’, ‘સમરાધ્યિકહા’ અને ‘પઉમચરિયમ્’ એનાં જાણીતાં ઉદાહરણો છે. એ કથાઓ પ્રસિદ્ધ થયા પછી સાહિત્યરસિકોનું ધ્યાન જૈન કથાઓ તરફ સારી રીતે ખેંચાઈ રહ્યું છે.

અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી છે કે ઓછો ઉપયોગી છે એમ કહી શકાય તેમ નથી. કિયારસિક જીવોને ચરણકરણાનુયોગની ઉપયોગિતા વધારે લાગે, ત્યારે જ્ઞાનપિપાસાવાળા જિજ્ઞાસુને દ્રવ્યાનુયોગ વધારે ઉપયોગી જણાય. વિકાસક્રમમાં જે પ્રાણી જે સાધનધર્મો આદરે અને પોતાને ઉપકારક જાણે કે માને તેને અનુસારે તેને ચાર પૈકી અમુક અનુયોગ વધારે ઉપયોગી લાગે. ધર્મકથાનુયોગ એકંદરે એવો સુંદર છે કે એ સર્વ પ્રકારના અધિકારીને બહુ લાભપ્રદ થઈ પડે. કથાનો લેખક અથવા કથક કથારસિક અને અનુભવી હોય, લેખના જોમમાં મુદ્દા ચૂકનાર ન હોય, તો તે અંતરપટ ઉપર અસાધારણ અસર ઉપજાવી બહુ સુકોમળ રીતે પોતાનું કામ સાધી શકે છે, એના કાર્યક્ષેત્રમાં એને બહુ દલીલ કે ચર્ચાઓ કરવી પડતી નથી અને એ પોતાનું વક્તવ્ય એવી સરળતાથી દબાણ કર્યા વગર કે નિરસ થયા વગર કહી શકે છે કે એની સરખામણી અન્ય અનુયોગનાં લખાણો સાથે થઈ શકે નહિ. જ્યારે લેખક પોતાનું કાર્ય શુષ્ક થયા વગર સાધી શકતો હોય ત્યારે તેમાં એક અનેરી મજા આવે છે અને માનસશાસ્ત્રનો વિશુદ્ધ અભ્યાસી કથનકાર હોય તો તે આ ધોરણે શુષ્ક થયા વગર સુંદર પરિણામો નીપજાવી શકે છે.

જૈન લેખકોએ કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા જોઈ લીધી છે, સમજી લીધી છે અને તે હકીકતનો તેમણે પૂરતો લાભ લીધો છે. અનુભવના ઉજ્જારો, મહાન સત્યો અને સામાન્ય વિશેષ નીતિનાં સૂત્રોનો વિચાર

કથાદ્વારા તેમણે બહુ સારી રીતે કરી સમાજ ઉપર ભારે ઉપકાર કર્યો છે અને તેથી કથાસાહિત્ય આજે પણ ઘણા રસથી વંચાય છે.

વિશિષ્ટતામાં વિશિષ્ટતા

કથાનુયોગની આ વિશિષ્ટતા યોગ્ય છે અને તેનો પૂરતો લાભ જૈન સાહિત્યકારોએ લીધો છે, પણ તેમાં એક ખાસ વિશિષ્ટતા છે તે જરૂર લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. જૈન લેખકો કલ્પિત કથા- (Fiction) માં માનતા નથી, તેઓ મનથી ઉઠાવેલી વાતો કરવા ઈચ્છતા નથી, તેઓ જીવનચરિત્રોને ખૂબ બહુલાવે છે. બનાવટી વાત વાંચતાં તે ખોટી કે ભૂલી કરેલી છે એવો ખ્યાલ હોવાથી તે વાંચનારનાં મન ઉપર પૂરી અસર કરતી નથી આવી તેમની માન્યતા છે, તેથી તેઓ ગમે તે વાર્તા લખે તે બનેલી જ લખે છે. પૂર્વ-પુરુષોથી સાંભળેલી અથવા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં લખેલી વાર્તા હોય તેને લાપામાં દીપાવવા અને તેને આભૂષણો પહેરાવવામાં તેઓને વાંધો નથી, પણ આખી વાત તદ્દન નવીન ભૂલી કરવાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી હોય એમ જણાતું નથી.^૧ લાપામાં રાસોની રચના થઈ તેમાં પણ કમ એ જ જણાય છે કે વાર્તાની અસલ વસ્તુ કોઈ પણ શાસ્ત્રગ્રંથમાંથી લેવામાં આવે અને તેને દીપાવવામાં આવે. શ્રીપાળ-રાબળો કે ચંદરાબળો કે બીજા કોઈ પણ રાસ જોઈએ તો તેની મૂળવસ્તુ નાના પાયા ઉપર શાસ્ત્રગ્રંથોમાંથી મળી આવે, અને એમ છતાં એ દરેક લાપાગ્રંથોમાં કર્તાનું વ્યક્તિત્વ, કવિત્વ અને વિશિષ્ટત્વ જરૂર આવે. એક વાર્તાને આગળ પાછળ ઓપ આપવામાં અને એના પર કવિતાની ધૂન લગાવવામાં વાંધો નથી, પણ મૂળવસ્તુને કે વાતને વિરોધ ન આવે તેવી જ રીતે અને તેટલી જ છૂટ કવિઓથી લઈ શકાય છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ખરાબર અમલ થયો છે તે અનેક ગ્રંથોના પારચયથી સમજાય તેમ છે અને આ ગ્રંથના લેખકે તેનો ભંગ કર્યા છતાં તે નિયમ ખરાબર જાળવ્યો છે તે આગળ જોવાશે.

૧ આ ચરિત્રોને અંગે હકીકત છે. પંચતંત્ર જેવી વાતો તદ્દન જુદી કક્ષામાં આવે છે. તેને આ હકીકત સાથે સંબંધ નથી. એવી કથાઓ નીતિ કથા કહેવાય છે. ત્યાં બનાવટી વાર્તા કહેવાય છે, પણ તેમાં શ્રીતા અને વક્તા બન્ને તે વાતને નીતિના અમુક મુદ્દાના પોષક તરીકે જ સમજે છે.

કથાના પ્રકારો

કથાનુયોગની વિશિષ્ટતા અને જૈન કથાનુયોગની ખાસ વિશિષ્ટતા બન્નણ્યા પછી આપણે કથાના પ્રકારો જોઈ લઈએ. સામાન્ય રીતે કથાના ચાર પ્રકારો પાડવામાં આવે છે : ધર્મકથા, અર્થકથા, કામકથા અને સંકીર્ણકથા. અર્થકથામાં પૈસાની વાતો આવે છે અને કામકથામાં ઈંદ્રિયના વિષયલોગની અને ખાસ કરીને સ્ત્રી સંબંધી કથા આવે છે. આ બન્ને પ્રકારમાં જો કાંઈ ખાસ મુદ્દો ન હોય અને માત્ર વખત ગાળવા કે સંસારરસ જમાવવા પૂરતી જ કથા થતી હોય તો આત્મવિકાસની નજરે એ કથા ત્યાજ્ય ગણવામાં આવે છે. આ નજરે અત્યારના નોવેલો અને નવલિકાઓ કયા સ્થાનમાં આવે છે તે વિચારી લેવા જેવું છે. એમાં પણ કાંઈ અંતિમ સાધ્ય આત્મવિકાસને અંગે હોય તો દૃષ્ટિએ તેનો અમુક અંશે સ્વીકાર પણ થઈ શકે. લેખકનો આશય અને વાંચનારના મન પર તે કેવી અસર ઉપજવી શકશે તત્સંબંધી તેની પ્રભુતા પર આ દૃષ્ટિએ કથાનું સદસત્પણું નિર્ણય થાય છે.

કથાસાહિત્યના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચારો શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ ‘સમરાઈચ્ચક્રકા’ની શરૂઆતમાં કર્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે:—

“ પૂર્વાચાર્યોના સંપ્રદાય (પ્રવાદ) પ્રમાણે કથાની વસ્તુ ત્રણ પ્રકારની હોય છે: દિવ્ય, દિવ્યમાનુષ્ય અને માનુષ્ય. ‘દિવ્ય’ વસ્તુમાં દેવતાનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવે છે. ‘દિવ્યમાનુષ્ય’માં દેવ અને મનુષ્ય બન્નેનું વર્ણન કરવામાં આવે છે. ‘માનુષ્ય’માં માત્ર મનુષ્યોનું ચરિત્ર વર્ણવાય છે.

“ કથા ચાર પ્રકારની હોય છે: અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને સંકીર્ણકથા.

“ પૈસા કેમ ઉપાર્જન કરવા-મેળવવા એની જેમાં વાતો આવે, જેમાં અસિ, મસિ, કૃષિ, વાણિજ્ય (વ્યાપાર) અથવા શિક્ષણની હકીકતો આવે, જેમાં ધાતુવાદ વિગેરે મહાઆરંભની વાતો આવે, જેમાં સામ, દામ, ભેદ, દંડ આદિ નીતિઓની વાતો હોય તેને ‘અર્થકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં કામલોગની પ્રાપ્તિની વાતો હોય, જેમાં ચિત્ત, શરીર, વય,
 “ કળા અને દક્ષતાના વિચારો કરવામાં આવ્યા હોય, જેમાં અનુરાગ
 “ કેમ કરવો ? શરીરમાં રૂંવાડાં ક્યારે ઊભા થાય ? કુસામણી કેમ
 “ કરાય ? જોગ કેમ મેળવાય ? વિગેરે વાતો હોય, જેમાં હૃતી મારફત
 “ સંદેશા કેમ મોકલવા ? આનંદના ભાવો કેમ બતાવવા ? વિગેરે
 “ ચેષ્ટાદિની વાતો આવતી હોય તેને ‘કામકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં ધર્મના ઉપાદાનની વાતોની ચર્ચા હોય, ક્ષમા, નિર-
 “ ભિમાનતા, સરળતા, નિર્લોભપણું, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ,
 “ નિષ્પરિશ્રદ્ધપણું અને બ્રહ્મચર્યની વાતો હોય, જેમાં અભુવત,
 “ દ્વિશિપરિમાણ, ભોગોપભોગ પરિમાણ અને અનર્થદંડથી પાછા
 “ હઠવાપણું હોય, જેમાં સામાયિક, પૌષ્ઠોવાસ, ઉપભોગ-પરિ-
 “ ભોગના પરિમાણનો સંક્ષેપ અને અતિથિસંવિભાગની વાતો હોય
 “ અને જેમાં અનુકંપા, અકામસકામનિર્જરા વિગેરેની ચર્ચા હોય
 “ તેને ‘ધર્મકથા’ કહેવામાં આવે છે.

“ જેમાં ધર્મ, અર્થ અને કામ-ત્રણે વર્ગના ઉપાદાનનો સંબંધ
 “ આવતો હોય, કાવ્ય કથા કે ગ્રંથાર્થનો જેમાં વિસ્તાર હોય, જે
 “ લૌકિક વેદ અથવા સમયમાં પ્રસિદ્ધ હોય અને જે કોઈ બાબતના
 “ ઉદાહરણ તરીકે અપાતી હોય અને જેમાં હેતુ અને કારણ સમ-
 “ બતાવ્યા હોય તેને ‘સંકીર્ણકથા’ કહેવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ સદર ગ્રંથમાં ત્યારપછી શ્રોતાના અધ્યમ,
 મધ્યમ અને ઉત્તમ એમ ત્રણ પ્રકાર પાડે છે. કથારચનામાં એ
 વિભાગ પણ ઉપયોગી છે અને આપણા લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ
 એ વિષય પણ પોતાના ઉપોદ્ઘાતમાં ચર્ચ્યા છે તેથી તે પણ અત્ર
 પ્રસ્તુત ગણવામાં આવ્યો છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ સમરાધ્યક્ષ હા શરૂ
 કરતાં કહે છે કે:—

“ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભથી ઘેરાયેલી બુદ્ધિવાળા, પરલોક
 દર્શનથી પરાક્રમ, આ ભવમાં જ સર્વ બાબત પરમાર્થ સમજનારા,
 જીવો તરફ અનુકંપા વગરના અને તામસી પ્રકૃતિવાળા અધ્યમ
 પુરુષો દુર્ગતિમાં જવાની બીજભૂત અને સુગતિની દુશ્મન તથા
 પરમાર્થ દૃષ્ટિએ અનેક અનર્થોથી ભરેલી અર્થકથામાં રસ લે છે.

“ શબ્દ વિગેરે વિષયરૂપ વિષમાં મોહિત થઈ ગયેલા લાવશત્રુ-રૂપ ઈન્દ્રિયોને અનુકૂળ વર્તનારા અને પરમાર્થના માર્ગને નહિ સમજનારા, અમુક વસ્તુ સુંદર છે, અમુક વધારે સુંદર છે, એમ સુંદર અસુંદરમાં કોઈ જાતનો નિશ્ચય પોતાની બુદ્ધિથી નહિ કરનારા, રાજસી પ્રકૃતિવાળા મધ્યમ પુરુષો-સમજી માણસોને ઉપહાસ કરવા યોગ્ય અને માત્ર વિડંબન કરાવે તેવી અને આ લવમાં પણ માત્ર દુઃખને જ વધારનારી કામકથામાં રસ લે છે.

“ કાંઈક સુંદર લોકો જેઓ ઉભય લોક તરફ સાપેક્ષ દૃષ્ટિવાળા હોય છે, જેઓ વ્યવહારકુશળ ગણાય છે, પરમાર્થ નજરે જેઓ સાર વિજ્ઞાનથી રહિત હોય છે, જેઓ ક્ષુદ્ર લોગને મોટા કરીને માનનારા નથી પણ ઉદાર લોગમાં વિશેષ તૃષ્ણારહિત છતાં તેને તણ શક્તા નથી તેવા કાંઈક સાત્ત્વિક મધ્યમ પુરુષો ચોક્કસ આશય નજરમાં રાખી સુગતિ અને દુર્ગતિને માર્ગે લઈ જનારી જીવલોકના સ્વભાવ અને વિભાવ બન્નેને રજૂ કરનારી પણ સકળરસના સારભૂત અને અનેક પ્રકારના ભાવોને જગાડનારી સંકીર્ણકથામાં રસ લે છે.

“ જે લોકો જન્મ, જરા, મરણથી ઉત્પન્ન થતા દુઃખને સમજનારા હોઈ પરલવ તરફ ધરાબર નજર રાખનારા, કામલોગથી વિરક્ત રહી પાપના લેપથી લગલગ મુક્ત રહેનારા અને પરમપદના સ્વરૂપને સમજનારા હોઈ સિદ્ધિસંપત્તિની નજીક આવી પહોંચેલા હોય છે તે સાત્ત્વિક ઉત્તમ પુરુષો સ્વર્ગ અને મોક્ષના માર્ગે વર્તનારી અને તત્ત્વજ્ઞ ડાહ્યા માણસોથી પ્રશંસા પામેલી સર્વ કથાઓમાં શ્રેષ્ઠ મહાપુરુષસેવિત ધર્મકથામાં રસ લે છે.”

આ કથાસ્વરૂપ, વિભાગ અને શ્રોતાના પ્રકાર ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવા છે. વિકથાના એક સ્થાનકે ચાર વિભાગ પાડ્યા છે: રાજકથા, દેશકથા, સ્ત્રીકથા અને લોજનકથા. આપણે છાપાઓ વાંચીએ તેમાં રાજકથા કે દેશકથા હોય છે, ચાલુ નવલો કે નવલિકાઓ વાંચીએ તેમાં વિશેષતઃ સ્ત્રીકથા હોય છે અને પ્રાકૃત મનુષ્યો લોજનની વાતો-તેના પ્રકાર-તેની તૈયારીની વાતમાં ખૂબ રસ લે છે અને તે સંજોગથી વાંતા કરે છે, તે લોજનકથા કહેવાય છે. આ સર્વ વિકથા હોઈ કરવા યોગ્ય નથી. અત્ર તે પર વિશેષ ઉલ્લેખ નહિ કરીએ, કારણ કે ઉપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે એ સ્વતઃ ત્યાગ્યના

વિભાગમાં આવી જાય છે. એનું વિશેષ વર્ણન શ્રાદ્ધદિનકૃત્યાદિકમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ ચાલુ જમાનામાં લખાય તે પ્રકારનો ઉપોદ્ધાત લખતાં શરૂઆતમાં કર્તવ્યસૂચવન કરતાં ચાર વાતો કરી છે: તજવા યોગ્યનો ત્યાગ કરવો (હેય વિભાગ), કરવા યોગ્ય કરવું (કર્તવ્ય વિભાગ), પ્રશંસા કરવા યોગ્યનાં વખાણ કરવા (સ્લાધ્ય વિભાગ) અને સાંભળવા યોગ્યનું સાંભળવું (શ્રોતવ્ય વિભાગ). આ શ્રોતવ્ય વિભાગમાં કથાનુયોગનો સમાવેશ કર્યો છે. (ભાષા. પૃષ્ઠ ૩-૪) ત્યારપછી લગભગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પ્રમાણે તેમણે કથાના ચાર વિભાગ પાડ્યા છે. તેમણે પણ મુખ્યત્વે કરીને તો ‘ ધર્મકથા ’ કરવાનું જ કહ્યું છે પણ તેમણે સંકીર્ણકથાને કાંઈક સારું-કાંઈક ઊંચું સ્થાન આપ્યું હોય એવો ભાવ નીકળે છે. એમણે પોતાની કથાને-આ અંથને ‘ ધર્મકથા ’ કહી છે પણ સાથે એમણે જણાવી દીધું છે કે ‘ આ કથા કોઈ કોઈ સ્થાનકે સંકીર્ણ રૂપ લે છે ત્યાં તે ધર્મકથાના ગુણની અપેક્ષા રાખે છે. ’ એમણે સ્પષ્ટ જણાવ્યું નથી છતાં આખા પુસ્તકનું બંધારણ જોતાં આ કથાને ‘ સંકીર્ણ ’ કથાની કક્ષામાં મૂકવામાં આવે તો મને વધારે યોગ્ય લાગે છે. એ રીતે ‘ સમરાઈચ્ચ-કહા ’ પણ એ જ કક્ષામાં મૂકવી જોઈએ એવો મારો આધીન મત છે.

સંકીર્ણકથા—

સંકીર્ણકથા કરવામાં તેમનો આશય ઘણો વિશાળ છે તે આપણે બે સ્થાનકે બરાબર જોઈ શકીએ છીએ. તેઓ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ સંસારરસિક મોહાસક્ત મુઘ્ધ પ્રાણીઓનાં મનમાં શરૂઆતમાં ધર્મ ભાસમાન થતો નથી-ઝગકતો નથી. તેના તરફ આકર્ષણ થતું નથી અને તેમ હોવાથી કામ અને અર્થ સંબંધી વાતો કરીને તેઓનાં મનનું આકર્ષણ કરી શકાય છે. આ રીતે વિક્ષેપદ્વારથી સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે. ’ (ભા. પૃ-૭) આ તેમનો અભિપ્રાય મનુષ્ય સ્વભાવના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. પ્રથમ સાધુ સમીપે આવનાર પાસે એકદમ ધર્મની-ત્યાગની-સંવરની વાતો કરવામાં આવે તો તે કેટલીક વાર બીજે દિવસ ગુરુ પાસે આવતાં અટકી જાય. એ વાત એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પ્રહ્યકના અસ્ત્રિમાં સ્પષ્ટ કરી છે. ત્યાં એ ગુરુમહારાજ પાસે આવનારના મનમાં કેવા કેવા ભાવો થાય છે તે બરાબર બતાવેલ છે. એના ઉપનય

વિભાગમાં પૃ. ૧૩૬ થી એમણે ભારે યુક્તિપૂર્વક મનુષ્યની માનસ સ્થિતિ (સાધકોદ્દોષ) પર વિચારણા કરી છે. જ્યારે ‘ અર્થ ’ ની વાત ધર્મબોધકર કરે છે. અથવા ‘ કામ ’ ની વાત કરે છે ત્યારે એને ભારે મજા આવે છે. પછી તત્ત્વજિજ્ઞાસા થાય છે ને શુરુમહારાજ એની પાસે ધર્મ અને સમ્યક્ત્વ દર્શનનું સ્વરૂપ કહે છે તે એને ધીમે ધીમે રુચતું જાય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવનો પૃષ્ઠ ૧૩૬-૧૪૯ સુધીનો આખો ૨૦ મો વિભાગ બહુ સારી રીતે માનસ પરિવર્તન (હ્યુમન સાઇકોલોજી) નો અભ્યાસ બતાવે છે. એમની ઉપદેશપદ્ધતિ સીધી નથી પણ આડકતરી છે. તે રીતે એક વાર આકર્ષણ થાય એટલે પ્રાણીમાં જિજ્ઞાસા વધે છે અને એ પ્રકારે આશ્લેષદ્વારથી સંકીર્ણ-કથાને પણ એનો આશય લક્ષ્યમાં રાખીને સત્કથા કહેવી જોઈએ. તે રીતે આખા ગ્રંથની ઉપયોગિતા સિદ્ધ થાય છે. આ ‘ આશ્લેષક ’ પદ્ધતિ છે. એમાં સીધી રીતે સમાધાન કરવાનું કાર્ય મુદ્તવી રાખવામાં આવે છે, પણ એના ઉપર લક્ષ બરાબર રાખવામાં આવે છે. તેના ઉપર ઉપકાર બુદ્ધિએ એક સૂત્ર લગાવવામાં આવ્યું છે કે “ જે કોઈ પ્રકારે પ્રાણીને બોધ આપી શકાય તે પ્રકાર આદરીને તેને ઉપદેશ આપવાનો પ્રયત્ન હિતેચ્છુઓએ કરવા યોગ્ય છે. ” (પૃષ્ઠ ૭ લાખાંતર) અને તે પદ્ધતિ પ્રમાણે સંકીર્ણકથાને સત્કથા કહેવામાં આવે છે.

આ જમાનામાં સીધી વાત કરવાનો કેટલાકનો મત પડવા સંભવ છે. જે કહેવાનું હોય તે સીધું કહી દેવું, પછી શ્રોતાના પ્રારબ્ધ ઉપર આધાર રાખવો. એની સાથે જ્યારે સંસારની ગાઢતા, ઇંદ્રિયોનું જોર, અનાદિનો અભ્યાસ અને પરભાવ રમણની ટેવ ઉપર વિચાર કરવામાં આવશે ત્યારે સમજાશે કે ઉપદેશ આપવાની બાબતમાં તો ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. મુંબઈમાં વ્યાખ્યાન (પ્રવચન) વાંચતાં જે ગ્રંથ ઉપયોગી ગણાય તે વડોદરામાં ન ચાલે, મુંબઈની ધમાલવાળી જીવનસરણીમાં અમુક પ્રકારની શૈલીનો ઉપદેશ વધારે સચોટ થાય છે અને ત્યાં સૂત્ર સિદ્ધાન્તનું તત્ત્વજ્ઞાનમય વાંચન એકંદરે શુષ્ક નીવડવાનો સંભવ વધારે રહે છે. એ વાતનો અનુભવ જેને છે તેઓ સમજી શકશે કે દેશ કે સ્થળની અપેક્ષાએ પણ જેમ ઉપદેશપદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડે છે તેમ વ્યક્તિગત ઉપદેશમાં તો ખાસ ફેરફાર કરવો પડે છે.

કથાસાહિત્યના ઉપાસકોએ માત્ર ઉપકારની બુદ્ધિએ તેટલા માટે બહુ પ્રકારનાં સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે, છતાં એકંદરે પોતાનું લક્ષ્ય ચૂક્યા નથી. સત્કથા લેખકનો હેતુ આંતર જીવન સુધારવાનો હોઈ એનો અધિકારી જે રીતે સુધરી શકે, વિભાવ દર્શાવે ત્યાગ થઈ સ્વભાવનો આદર તેનાથી થાય તે માર્ગે પોતાની શક્તિ, પોતાનું જ્ઞાન, પોતાની આવડત અને પોતાના અભ્યાસ અનુસાર સર્વેએ પ્રયત્ન કર્યો છે.

જૈન કથાકારે સાધ્ય નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખ્યું છે તે તો તેમના આજીવન ત્યાગ અને ઉપકારબુદ્ધિથી સ્વીકારેલ કાર્યના પરિણામ રૂપે સમજી શકાય તેમ છે, પરંતુ એક બીજી વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે તે એ છે કે એમનો અભ્યાસ પણ આજીવન ચાલુ રહેલો હોય છે. કથાસાહિત્યની ખીલવણીમાં તેમણે લૌકિક દૃષ્ટાન્તો, લૌકિક કહેવતો, લૌકિક કથાઓ અને લૌકિક સંગીત કે છંદનો પૂરતો ઉપયોગ હેતુને લક્ષ્યમાં રાખી કર્યો છે. પરિણામે નીતિની અદ્ભુત પોષણ આપવા સાથે તેઓ આખો વખત સમાજ સુધારણા અને ઉચ્ચ ગૃહસ્થ જીવનનાં આદર્શો અનેક પ્રકારે સમાજને આપી શક્યા છે. કથાઓ કેવી યુક્તિથી રચાઈ છે એ પર ઘણું કહી શકાય તેમ છે, પણ આ કથા તદ્દન વિલક્ષણ છે એટલે એ ઘણા આકર્ષક વિષય બીજા કોઈ પ્રસંગ ઉપર મુલતવી રાખી હાલ કથા શાસ્ત્રરહસ્યની ચર્ચા કરી લઈએ.

કથા શાસ્ત્રરહસ્ય

જૈન કથાકારોએ એક પણ કથા લોકરંજન કે મનોરંજન માટે કરી નથી. એમણે કોઈ મુદ્દો લક્ષ્યમાં રાખી કથા કહી છે અને આખી કથામાં તે મુદ્દો ચૂક્યા નથી.

જૈન કથાકારોએ કથાનો ઉપયોગ દૃષ્ટાન્ત તરીકે કર્યો છે એટલે એક મૂળ મુદ્દો લઈને તેનો જીવંત દાખલો કથાદ્વારા આપી તે સત્યનું સમર્થન કર્યું છે.

એ સત્યસમર્થનમાં પણ બનાવટી વાર્તા તેમણે મોટે ભાગે કરી નથી. નવલ અથવા નવલિકાની પદ્ધતિ તેમણે કહી સ્વીકારી

નથી. પૂર્વપુરુષોના સંપ્રદાયથી ચાલ્યા આવેલા દાખલાઓને તેમણે કવિત્વમાં જોડી મલ્હાવ્યા છે, દીપાવ્યા છે, વધારે સ્પષ્ટ કર્યા છે.

કવચિત્ મુખપરંપરાની વાતો સાથે શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ રચાયત્વી-લખાયત્વી વાતોનાં પણ તેમણે ઉપયોગ કર્યો છે.

સાધારણ રીતે વાર્તામાં પેટા વાર્તાઓ તેમણે સદર હેતુ લક્ષ્યમાં રાખી દાખલ કરી છે.

ભાષા-ખનના સુધી તે વખતે પ્રચલિત લોક-ભાષા વાપરવાનો તેમણે ઉપયોગ રાખ્યો છે. આ બાબતમાં સકારણુ તેમણે ફેરફાર કર્યો છે તેમ કોઈ કોઈ વાર જોવામાં આવે છે, છતાં એવા ફેરફાર તેમણે કારણુ વગર કર્યો નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

આ કારણોને લઈને કથાસાહિત્ય જૈન દર્શનમાં પૂર્વકાળથી ધણું માનવંતુ સ્થાન લોગવે છે. જૈન દર્શનની મહત્તા અને વિશિષ્ટતા તો એના દ્રવ્યાનુયોગ પર છે, એનું તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને એના નય નિશ્લેષના સિદ્ધાન્તો, એની સમજાંગી, એનો કર્મવાદ, એની નિગોદની પ્રતિપાદના અને એની આત્માની સિદ્ધિ એને બીજા દર્શનોથી જુદા પાડે છે. એના સ્યાદ્વાદમાં રહેલ રહસ્ય અત્યારે પણ ખાસ વિચારણીય સ્થાન લોગવે છે અને ન્યાય- (Logic) ના આકરામાં આકરા વિમર્શ (Tests) ની સામે પણ ઊભું રહી શકે છે, ટકી શકે છે, છતાં એ વિશેષે કરીને વિદ્વંસોગ્ય છે. કથાસાહિત્ય સર્વલોગ્ય છે, જિજ્ઞાસુને એ ઈષ્ટ હકીકત સુંદર રીતે આપે છે, મધ્યમ પ્રવાહ પર રહેલા રહસ્યના ઊંડાણમાં ઉતરવાની તાકાત ન ધરાવનારને એ નીતિમાર્ગ પર રાખી ધર્મમાં સ્થિર કરે છે અને એ રીતે કથાનુયોગ ધર્મપ્રવૃત્તિ અને ધર્મસ્થિરતામાં અપૂર્વ સ્થાન ધારણુ કરે છે. દર્શન સિદ્ધાન્તમાં મુખ્ય સ્થાન તો દ્રવ્યાનુયોગને જ મળે, પણ મનસ્થિરતામાં અને બાળ તથા મધ્યમ જીવોના ઉપકારની નજરે જોઈએ તો કથાસાહિત્ય વધારે ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ રહે છે.

I. ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા -

કથાનુયોગની એ વિશિષ્ટતા અને મહત્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના લક્ષ્યમાં હોય એમ જણાય છે. એ આ ઉપોદ્ધાત વાંચતા સહજ

પ્રતીત થશે. આ અંથને અંગે નીચેના મુદ્દા પ્રથમ વિચારીએ. નીચેના મુદ્દાઓ આખા અંથને સમુચ્ચયે અવલંબીને લખ્યા છે.

૧. અંથ પ્રયોજન અને વિષય.
૨. અંથકર્તાની નમ્રતા.
૩. રૂપક મહાકથા.
૪. એના નામ (અભિધાન) પર વિચારણા.
૫. કથાનુયોગનો આશ્રય.
૬. ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ.
૭. નવીન શૈલીનો ખ્યાલ.
૮. છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા.
૯. રૂપકકથાના કથક તરીકે અફલુત કળા.
૧૦. સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું રૂપક કથાકાર તરીકેનું સ્થાન.
૧૧. સમાન અંથોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.
૧૨. સરખામણી અને મુકાબલો. અંગ્રેજી અંથ.
૧૩. એ કાવ્ય અંથ છે. એમાં નવે રસની પોષણ છે.
૧૪. એમનો અંથ એપીક (Epic) ગણાય ?
૧૫. એ તત્ત્વજ્ઞાનનો કથા અંથ છે.
૧૬. એ જૈન શાસ્ત્ર શૈલીને ચીવટથી વળગી રહ્યા છે.

આ મુદ્દા પર પ્રથમ વિચાર કરવાથી અંથની વિશિષ્ટતા બરાબર ખ્યાલમાં આવશે. પછી આપણે અંથની ભાષાશૈલી પર, ભાષાની સાદાઈ છતાં સચોટતા પર અને ભાષાની મધુરતા-મીઠાશ પર વિચાર કરશું. પછી અંથકર્તાના જ્ઞાનની વિવિધતા પર વિચાર કરશું. છેવટે એમની પાત્રાલેખનની વિશિષ્ટ કળા પર, એમના વિશેષનામોની રચના પર અને અંતે એમના જન્મચરિત્ર અને સમય આદિ બાબતો પર વિચાર કરી આ ઉપોદ્ધાત પૂરો કરશું. ઉપોદ્ધાત બહુ વધારે પડતો મોટો લાગશે, પણ એમાં કોઈપણ બાબત નકામી નહીં આવે કે પુનરાવર્તન નહિ થાય અને છેવટે જણાશે કે આવા

અપૂર્વ વિદ્વાનને ન્યાય આપવા માટે પૂરતું તો લખાઈ શકાયું નથી જ. એમાં મૂળ ગ્રંથ લખનારની કળા એવી વિવિધ છે કે એને જેમ જેમ જુદા જુદા દૃષ્ટિકોણથી જોવામાં આવે છે તેમ તેમ આ વાત રહી ગઈ અને તે વાત રહી ગઈ એમજ લાગે છે. ધીરજથી આ ઉપોદ્ધાત વાંચવા વિનંતિ છે. શરૂઆતમાં જણાવવું યોગ્ય ગણાશે કે આ ઉપોદ્ધાત અભ્યાસીની દૃષ્ટિથી અને અભ્યાસી માટે લખાયો છે તેથી ઉપરચોટીયું વાંચવાની ટેવવાળાએ આ ઉપોદ્ધાત વાંચવાની તસ્દી લેવી યોગ્ય થઈ નહિ પડે.

૧. ગ્રંથ પ્રયોજન અને વિષય—

આ મુદ્દા પર વિચાર કરવા માટે આ ગ્રંથ લખવાનો મુદ્દો શો છે તે પર લેખકના-ગ્રંથકર્તાના કેંદ્રસ્થ વિચારો જોઈ લઈએ એટલે એનો મુદ્દો સમજવામાં આવશે. કોઈ પણ જૈન લેખક માત્ર લખવા ખાતર કે જનમનરંજન માટે કદી લખતા નથી એ નિશ્ચિત તત્ત્વ નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે અને તેની સાથે જરૂર કરતાં એક શબ્દ પણ વધારે લખતા નથી એ બીજી વાત લક્ષ્યમાં રાખવાની છે. “એક અક્ષર એછો લખાય અને તેમ કરવાથી આશય સમજાવવામાં જરાપણ સ્ખલના થતી ન હોય તો તેને તેઓ પુત્રજન્મ સમાન લાભકારક ગણે છે.” અને તે હકીકત ગ્રંથને સહાનુભૂતિથી વાંચી લેખકના આશય અને ઓજસમાં ઉતરવા સાચો પ્રયત્ન કરીએ ત્યારે બરાબર બેસી જાય છે. અત્યારની લેખનપદ્ધતિથી તદ્દન જુદી જ રીતે પૂર્વપુરુષો લખતા હતા અને લખવાને ખાતર કે આત્મખ્યાતિ માટે કદી લખતા નહિ.

હવે જ્યારે સિદ્ધર્ષિગણિ જેઓ આ ગ્રંથના લેખક છે અને જેઓના સંબંધમાં વિસ્તારથી વિચાર તેઓના સમય, જીવનચર્યા આદિને આંગે આગળ ઉપર કરવાનો છે ત્યારે તેઓનો આ ગ્રંથ લખવાનો હેતુ શો છે એ પ્રથમ જોઈ લઈએ. એ સંબંધમાં તેઓ પોતે જ કેટલોક પ્રકાશ પાડે છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર અહીં આપીએ.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાત રૂપે છે અને આધુનિક કાળમાં (વીશમી સદીમાં) જે રીતે ‘આમુખ’ અથવા ઉપોદ્ધાત લખાય છે તે રીતે લખેલો છે. એમાં ગ્રંથકર્તાએ પોતાનું જ ચરિત્ર આપ્યું

છે. અનેક વ્યાધિયુક્ત લિખારીને વેશે સુસ્થિત મહારાજના મહેલમાં તેઓ દાખલ થાય છે, તેના વ્યાધિ ઓછા કરવા તેની આંખે વિભળાલોક અંજનનો પ્રયોગ કરી તેની શાંતિ માટે તત્ત્વ પ્રીતિકર પાણી તેને ધર્મબોધકર રસોડાના અધિકારી રસવતી-પતિ પાચ છે અને તેને મહાકેદયાણુક નામનું ખીરખાંડનું લોજન ખવરાવે છે. આ અંજન, જળ અને લોજનનો તેને પ્રથમ અદ્ય પરિચય થાય છે, પછી તેના તરફ પ્રેમ વધે છે અને તેને સમજાય છે કે એ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર છે. ધીમે ધીમે અનેક સમજાવટ પછી એ લિખારી પોતાનું લિખ માંગવાનું ઠીકરું છોડી દે છે અને અંજન, જળ અને લોજનનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં પહેલાં તે અનેક જાતની કલ્પનાઓમાં ધુંચવાઈ જાય છે પણ ધર્મબોધકરના પ્રયાસથી અને પ્રેમથી એ આખરે માર્ગ પર આવે છે અને પછી તો અંજનનો, જળનો અને ઇન્ધિયાપૂર્વક લોજનનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે.

ત્યારપછી એની સાથે ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ પરિચારિકા તરીકે જોડાય છે અને તેની સાથે વિચાર કરીને એ જેમ જેમ અંજન, જળ અને લોજનનો ઉપયોગ વધારે કરે છે તેમ તેમ તેના વ્યાધિઓ નાશ પામતા જાય છે. વ્યાધિનાશનું કારણ તે બરાબર સમજ્યા એટલે એણે ત્યારપછી એક દિવસ સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ પોતાને એ અંજન, જળ અને લોજન લવિષ્યમાં ખૂબ મળ્યા કરે તેનો ઉપાય શો ? ’ તેના જવાબમાં સદ્બુદ્ધિએ જણાવ્યું કે ‘ જે વસ્તુનું ખૂબ દાન કરીએ તે લવિષ્યમાં સારી રીતે મળે ’ (પૃષ્ઠ ૨૦૮). આથી તેણે નક્કી કર્યું કે હવે જે કોઈ પોતાની પાસે આવશે તેને દાનમાં સદ્દર ત્રણે ચીજો પોતે આપશે. એણે ઘણા વખત રાહ જોઈ પણ ખીજ દાન દેનારા વિશિષ્ટપદધારી મોજુદ હોઈ તેની પાસે કોઈ દાન લેવા આવ્યું નહિ (પૃ. ૨૧૦). વળી તેણે સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ એમ થવાનું કારણ શું હશે ? અને પોતે દાન કઈ રીતે આપવું ? ’ એટલે સદ્બુદ્ધિએ તેને જવાબ આપ્યો કે ‘ ઘેર ઘેર જઈ ઘોષણા-પૂર્વક જાહેર કરીને સદ્દર ત્રણે વસ્તુનું તેણે દાન આપવું. ’ એકંદરે તેમાં પણ તેને ફત્તેહ ન મળી, કેમ કે કોઈ સારા માણસો તેની પાસેથી એ વસ્તુ લેતા નહિ. હવે અંધકર્તાને તો પરોપકાર જ કરવો હતો.

અને તે દ્વારા પોતાનો મહાસ્વાર્થ સાધવો હતો એટલે તેણે ફરી વાર સદ્બુદ્ધિને પૂછ્યું કે ‘ હવે મહારે પોતે શું કરવું ? ’ પછી તેને વિચાર સૂઝ્યો (સદ્બુદ્ધિએ તેને વિચાર સૂઝાડ્યો) તે નીચેના શબ્દોમાં તેમણે પોતે જ બતાવ્યો છે (પૃ. ૨૧૩).

“ પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મંદ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ ઉચ્ચ કેટલીના પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ કેવી રીતે થઈ શકે તે માટે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે. વિચાર કરતાં અને સદ્બુદ્ધિ સાથે અભિપ્રાય મેળવતાં આ પ્રાણીને આ પ્રમાણે રસ્તો સૂઝે છે: ‘ હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે ઉપદેશ આપું છું તે સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, કારણ કે તેઓ મારી બાત તરફ નજર કરે છે અને મારી યોગ્યતા જોયા કરે છે; માટે હવે હું એમ કરું કે આ લગવાનના મતના સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના જાણવા યોગ્ય (જ્ઞેય-જ્ઞાનનો વિષય), શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય (શ્રદ્ધેય-દર્શનનો વિષય) અને આદરવા અથવા આચરવા યોગ્ય (અનુષ્ઠેય-ચારિત્રનો વિષય) અર્થની એક ગ્રંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયોનો અભેદ છે એમ બતાવી આપું. એવી વ્યવસ્થા એ ગ્રંથમાં કરીને તે ગ્રંથને આ જૈન શાસનમાં લવ્યજીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દઉં. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. હું ગ્રંથ બનાવું છું તે સર્વને ઉપયોગી થાય તો બહુ સારું, પણ છેવટે સર્વ જીવોમાંથી એક જીવને પણ તે લાવપૂર્વક પરિણમશે તો મારો કરેલો સર્વ પ્રયત્ન સફળ થયો છે એમ હું માનીશ. ’ આ પ્રમાણે વિચાર કરીને યથાનામ તથા ગુણવાળી આ ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથા કે જેમાં આખાં સંસારના પ્રપંચનું ઉપમાન કરવામાં આવ્યું છે તેની રચના કરી.”

આ કારણે શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિએ આ ગ્રંથ લખ્યો છે. પોતાના ઉપોદ્ધાતમાં (પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં) એમણે બહુ સારી વાત કરી દીધી છે. આ ગ્રંથમાં કયો વિષય કેવી રીતે ચર્ચ્યો છે તેનું અત્ર દિગ્દર્શન કરાવી દીધું છે અને તે કાર્ય તેમણે અત્યંત નમ્રભાવે કરી બજાવ્યું છે. પ્રથમ અત્યંત સંસારઆસક્ત દશા, પછી પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની પ્રાપ્તિ, તે લેતાં પોતાને થયેલો જ્ઞાન, છેવટે

કરેલો સ્વીકાર, પછી અન્યને તે મોટા પ્રમાણમાં આપવાની આતુરતા, તે તેમની પાસેથી લેવામાં જનતાને થયેલો સંકોચ અને છેવટે તેને એક અંથમાં ભરીને તે જાહેર મૂકી દેવાની તૈયારી—એ સર્વ અતિ નવીન, અતિ મૌલિક, અતિ આશ્ચર્યકારક લાગે છે, પણ આ અંથના લેખકના ચરિત્રમાં જ એવી નવીનતાઓ છે કે તેની સાથે વિચાર કરતાં તેઓ આ રીતે દોરવાય એમાં કાંઈ ખામીવાળું એમની નજરે લાગતું નથી. આ લંબાણ ટાંચણ ઉપરથી એક વાત ખાસ જોવામાં આવે છે અને તે આખા અંથમાં શોધતાં જડી આવે તેવી છે. તે એ છે કે એમના કહેવા પ્રમાણે એમણે આ અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય અને અનુષ્ઠેય બાબતોનો સંગ્રહ કરી તેવા સંગ્રહરૂપ રચના કરી છે એટલે તદ્દન સાદી ભાષામાં કહીએ તો તેમણે આ અંથમાં જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યાં છે. વાંચનાર જોઈ શકશે કે આ મુદ્દો તેમણે કેવી યુક્તિથી પાર પાડ્યો છે. આખા અંથમાં એ ત્રણે શબ્દોનાં નામ બહુ ઓછી જગ્યાએ આવશે, આખા અંથમાં જ્ઞેય, શ્રદ્ધેય કે અનુષ્ઠેયની વ્યાખ્યા પણ નહિ આવે અને છતાં આખા અંથમાં, એની પ્રત્યેક પંક્તિમાં એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની જ વાતો કરી છે, એમની પદ્ધતિ જ વિલક્ષણ છે એટલે એમણે તદ્દન નવીન શૈલી સ્વીકારી છે અને તે રીતે તેમણે નવીન માર્ગ ઉઘાડ્યો છે જે આગળ જોશું. અહીં તેમના શબ્દોમાં અંથનો વિષય શો છે તે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો અને તેમના કહેવા પ્રમાણે અંથ લખવાનું પ્રયોજન શું છે તેનું લેખક મહાશયની ભાષામાં પ્રતિપાદન કર્યું.

૨ અંથકર્તાની નમ્રતા:—

અહીં અંથકર્તાને અંગે વાતો ખાસ કરીને આ અંથને અંગે વિચારતાં લેખકની નમ્રતા પર પણ સાથે જ વિચાર કરી લેવો યોગ્ય છે. અહીં અંથકર્તાના શબ્દોમાં જે વાત વિચારવા યોગ્ય છે.

અંથકર્તા પોતે પૃ. ૨૧૩ માં કહે છે કે ‘ આ કથામાં ઊંચા પ્રકારના શબ્દાર્થ ન હોવાથી તે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકેલી ન કહી શકાય, પરંતુ કાષ્ઠના વાસણમાં મૂકવા યોગ્ય ગણાય એવી તેની ઘટના કરી છે. તેમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ ત્રણે ઔષધોને મારા સાધારણ શબ્દોમાં બતાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. મારી રચના સુવર્ણ કે રત્ન-

પાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ઠપાત્રને યોગ્ય છે, તે હું અત્ર સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દઉં છું.” (પૃ. ૨૧૪)^૧

આ હકીકત બહુ મુદ્દાસર રીતે વિચારવા યોગ્ય છે. ગ્રંથકર્તાનો દાવો એવો નથી કે પોતાનો ગ્રંથ અસાધારણ પ્રકારનો છે અને તેટલા માટે તેને વાંચવો. તેઓ કહે છે કે એ કોઈ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવાને યોગ્ય નથી. પોતે તેને કાષ્ઠપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે. આ વાત તેમણે પૃ. ૪૬ માં વધારે સ્પષ્ટ કરી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે:—

“ સદ્ગુણિ મનમાં નિર્ણય કરીને બોલી કે—સર્વ પ્રાણીઓ તારાં ઔષધો ગ્રહણ કરે તેવો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે જે રાજમાર્ગમાં લોકોની આવજા બહુ થતી હોય ત્યાં લાકડાના વિશાળ પાત્રમાં આ ત્રણે ઔષધો મૂકીને પછી પોતાના મનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારે દૂર બેસી રહેવું. તારું અગાઉનું દરિદ્રીપણું સંભારીને જે લોકો આ ઔષધો તારા હાથથી ગ્રહણ કરતા નથી તેઓમાંથી કોઈ કોઈ તેના અર્થો હશે તે ત્યાં કોઈને નહિ દેખવાથી પોતાની મેળે જ પાત્રમાંથી ઔષધો ગ્રહણ કરશે. તેમાંથી કોઈ એકાદ ખરો ગુણવાન પ્રાણી તારું ઔષધ લેનારો નીકળી આવે તો તું તરી ગયો એમ હું માનું છું, કારણ કે કોઈ જ્ઞાનમય પાત્ર આવશે, કોઈ તપમય પાત્ર આવશે એમાંથી ગમે તે પાત્ર આવશે તે તને તારશે. ” આ અવતરણમાં કાષ્ઠમય પાત્ર, લેખકનું દૂર બેસવું, રાજમાર્ગમાં ઔષધોને મૂકી દેવા અને યોગ્ય પાત્ર આવી તેને ગ્રહણ કરે તેથી

૧ મૂળ ગ્રંથમાં નીચેનો શબ્દપ્રયોગ આ માટે ગ્રંથકર્તા કરે છે. તદિદમવધાર્યાનેન જીવેનેયમુપમિતિભવપ્રજ્ઞાનામ કથા યથાર્થાભિધાના પ્રકૃષ્ટશબ્દાર્થવિકલતયા સુવર્ણપાટ્યાદિવ્યવચ્છેદેન કાષ્ઠપાત્રીસ્થાનીયામિહિતજ્ઞાનદર્શનચારિત્રમેષજગ્રયાત્તયૈષ વિધાસ્યતે ॥ પ્રકૃષ્ટ એટલે મુખ્ય, વ્યવચ્છેદ એટલે કાપવું તે અને સુવર્ણપાત્રી એટલે સોનાનું વાસણ. એમ જણાય છે કે અગાઉ દવાઓ કાષ્ઠપાત્રમાં રાખવામાં આવતી હશે. સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય વાતો તો સર્વજ્ઞ કહે અથવા શ્રુતકેવળી કહે એ ઊંડો ભાવ છે પણ ‘ દવા ’ ભેષજનું રૂપક લઈ તેમણે કમાલ કરી છે.

લેખકને થનારો લાભ-એ સર્વ વાત ખૂબ વિચારવા જેવી છે. કેવી વિશાળ દૃષ્ટિ અને નમ્ર ભાવનામાંથી આ વિચારધારા છૂટી હશે તે પર લખવાની જરૂર ન હોય.

અત્યારે સાધારણ જોડકડાં કે વિષયાસક્ત સ્ત્રી પુરુષોની વાતો અવ્યવસ્થિત રીતે લખી ગમે તેમ છપાવી તેનાં સારાં અવલોકનો લેવાવવાની જે આકાંક્ષા ચારે તરફ જોવામાં આવે છે અને નિર્માલ્ય લેખના લેખકે પોતે આપેલી જાહેર ખબરોમાં ભારેભાર વખાણ કરવામાં આવે છે તેની સાથે આ મહાભારત પ્રયાસ સાથે લેખકની નરમાશ-કુણ્ણાશ-લવણીરૂતા અને પ્રગતિવિકાસની આકાંક્ષા સરખાવીએ ત્યારે અંદરથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. મારું પુસ્તક રત્નપાત્રને યોગ્ય નથી, પણ કાષ્ઠપાત્રને યોગ્ય છે એવી કલ્પના આધુનિક લેખકના મનમાં આવવી પણ મુશ્કેલ છે તો પછી એને એ પ્રમાણે મૂકવાની વાત તો ક્યાંથી થઈ શકે ? એક કલ્પના શક્ય છે કે પ્રશંસા મેળવવા ખાતર કેટલીક વાર ખોટી નમ્રતા બતાવાય છે. દુનિયાદારીનાં માણસોનાં મનમાં આ કલ્પના ઉઠવી તદ્દન શક્ય છે, કારણ કે કેટલીક વાર અમારું પુસ્તક સાધારણ છે એમ કહી તે દ્વારા તે બહુ સુંદર છે એમ કહેવાવવાની વૃત્તિ દેખાય છે. પોતાની નિંદા કે અલ્પતા તે કેટલી વાર પ્રશંસાનું આમંત્રણ છે, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સંબંધમાં એ મનોવિકાર સંભવતો નથી. જે પોતાના ચરિત્રમાં રૂપક તરીકે પોતાની જાતને નિષ્પ્રયુક્તતા નામે ઓળખાવે, એના શરીર પરના ભયંકર વ્યાધિ વર્ણવે અને પછી પોતાની આપવાની ઇચ્છા છતાં કોઈ લેનાર આવતું નથી તેથી પોતાનું નામ ગોપવી તે દ્વારા માત્ર ઉપકાર બુદ્ધિએ આ લેખ લખે તે દાંભિક નમ્રતાને યોગ્ય ન જ હોય. એમના હૃદયને વિકાસ અને એમની વિશાળતા અને સરળતા એટલી સ્પષ્ટ તરી આવે છે કે એ પ્રતિનો લેખક દંભનો પ્રયોગ કરે એ અશક્ય જ છે.

એક બીજો મુદ્દો વિચારતાં એ વાત વધારે સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ કહે છે કે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે તેમની ઉપર કૃપા કરીને આ અંથ વાંચવો. સાધારણ રીતે લેખકો દુનિયા ઉપર ઉપકાર કરવાના વિશાળ હેતુ તળે લેખો લખે છે કે રચના કરે છે. નિદાન

તેઓનો દાવો તો બહુધા એવા જ પ્રકારનો હોય છે. આ અંત્રના લેખક કહે છે કે ધર્મબોધકર મંત્રીના પ્રતાપથી પોતાને અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ મળ્યાં છે અને પોતાની સદ્બુદ્ધિને પૂછતાં એમને એમ જણાયું છે કે જે વસ્તુ બીજાને ખૂબ આપવામાં આવે છે તે વારંવાર સારા જથ્થામાં મળ્યા કરે છે. પોતે અન્યને આપવા પ્રયાસ કર્યો, ઘેર ઘેર જઈ આપવા ઇચ્છા બતાવી પણ એનું પૂર્વનું દારિદ્ર્ય સંલારી એના અર્થી “કોઈ નીકળ્યા નહિ. છેવટે અસાતસ્વરૂપે એક લાકડાની પેટીમાં ભરીને બજારમાં મૂકી દેવાનો નિર્ણય તેમણે એટલા માટે કર્યો કે કાળ અનંત છે અને પૃથ્વી વિશાળ છે. કોઈ પાત્ર એમની એ દાન આપવા યોગ્ય સીબેને ગ્રહણ કરશે તો તેથી પોતાને લાભ થશે. ’ આ ઈરાદાથી કાષ્ઠપાત્રમાં અંજન, જળ અને લોજન ખૂબ ભરીને બજારમાં મૂક્યાં અને પોતા ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સર્વને લેવા માટે તેઓશ્રીએ આમંત્રણ કર્યું.

તેમ કરતાં એક બહુ મજાની વાત તેઓ કરી નાખે છે—કબૂલ કરે છે. તેઓ પોતે ભૂખ્યા છે, અર્થી છે, પ્રગતિવિકાસના ઇચ્છક છે; પણ પોતે જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની ઉત્સુકતા બતાવે છે તે ત્રિકાળસિદ્ધ છે, મહાપુરુષના બતાવેલા છે અને અનુભવસિદ્ધ છે. વાચ્ય પદાર્થ પોતાનું કાર્ય જરૂર કરે છે, એમાં કહેનારના ગુણદોષની અપેક્ષા રહેતી નથી. એક ભૂખ્યો નોકર રસોઈ બનાવી શેઠને પીરસે તો શેઠની ભૂખ તો ભાંગે જ છે. લોજનમાં ક્ષુધાદોષ નાશ કરવાની જે શક્તિ છે તે રસોઈ બનાવનાર કે પીરસનારના ક્ષુધાતુરપણાથી નાશ પામી જતી નથી. જેમ રચના કરનારમાં તે ગુણો પૂરતા વિકાસ પામ્યા હોય વા ન પામ્યા હોય તો પણ જો તે સિદ્ધ સર્વજ્ઞ વચન હોય તો એનો લાભ જરૂર આપે છે.

એટલા માટે તેમના ઉપર ઉપકાર કરવા—તેમને અંજન, જળ અને લોજન વારંવાર મળ્યા કરે તેટલા માટે તેમના ઉપર કૃપા કરીને આ પુસ્તક લોકોએ વાંચવું માત્ર વાંચવું નહિ પણ જીવવું. એમનો આગ્રહ વાંચન કે શ્રવણનો નથી એ ખાસ યાદ રાખવા જેવું છે. એમનો આગ્રહ આ પુસ્તકમાં ભરેલ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ગ્રહણ કરાવવાનો છે.

જે અતિ ઉચ્ચ લાવનાથી આ પુસ્તકની યોજના થઈ છે અને

અંથકર્તાએ જે ઉચ્ચ કક્ષા પર એ લાવનાને મૂકી છે તે મારા માનવા પ્રમાણે અદ્વિતીય છે.

આવી વિશાળ દૃષ્ટિથી લખનાર લેખકની નમ્રતામાં હંલ હોય એ કોઈ રીતે માનવામાં આવી શકતું નથી. એમને શુરુકૃપાથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મળ્યાં તે તેઓ તત્કાળ પરોપકારની નજરે અને પરંપરાએ પોતાના આત્મવિકાસના સાધનની નજરે—ઉત્કૃષ્ટ પ્રશસ્ત સ્વાર્થની નજરે તેઓ અન્યને આપવા ઇચ્છે છે. એ લાવ એમની પ્રત્યેક પંક્તિમાં તરી આવે છે અને આ ઉપોદ્ધાત આખો જોઈ ગયા પછી એ વાત ધરાળખ બેસી જશે, જચી જશે એમ ચોક્કસ લાગે છે. અતિ નમ્રલાવે અને મહાઉપકારક દૃષ્ટિએ આ અંથ લખાયો છે અને તે નજરે જ તે વાંચવા યોગ્ય છે. તે પર છેવટે ઉલ્લેખ ફરી વાર કરવામાં આવશે. ઉપોદ્ધાતની શરૂઆતમાં પ્રસ્તાવનારૂપે સકારણ આ બાબતનો નિર્દેશ કર્યો છે.

સાથે એક વાત બીજી પણ કહેવા જેવી છે અને તે એ છે કે અંથકર્તા નમ્રલાવે લલે પોતાના અંથને કાષ્ટપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે. આ ઉપોદ્ધાતમાં આપણે બતાવશું કે એ અંથ આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અદ્વિતીય બન્યો છે અને અદ્વિતીય જ રહ્યો છે. એ ખરેખર રત્નપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય છે, એના દરેકે દરેક શબ્દ પચાવી રાખવા યોગ્ય છે અને અસાધારણ કૌશલ્યથી કાવ્યરૂપે લખાયેલા છે. એ ચિરસ્મરણીય અદ્ભુત અંથની આ દિશાના સંબંધમાં જ્યાં ત્યાં આ ઉપોદ્ધાતમાં ઘણું કહેવાનું પ્રાપ્ત થશે અને છેવટે તે મુદ્દા પર ભાર મૂકવામાં આવશે.

૩ રૂપક મહાકથા:—

એને આંગ્લ ભાષામાં Allegory કહે છે. જ્યારે આખો અંથ અમુક અંતરનો ઝંડો આશય રાખી કથારૂપે લખાયો હોય ત્યારે ઉપર ઉપરથી વાંચનારને તે માત્ર રસભરી વાર્તા રજૂ કરે છે પણ એના શબ્દે શબ્દમાં આશય હોય છે, હેતુ હોય છે, રહસ્ય હોય છે. આવા પ્રકારની અંદરના આશયવાળી કથાને ‘રૂપકકથા’ અથવા ‘એલીગરી’ કહેવામાં આવે છે. ઉપર ઉપરથી એનું બંધારણ જોતાં એ કાં તો આખ્યાયિકા—અદ્ભુત કથા(રોમાન્સ)નું રૂપ લે

છે અથવા નવલકથા(નોવેલ)નો આકાર ધારણ કરે છે, પણ નવલ-કથા કે અફબુત કથામાં વાતનો પ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે ત્યારે રૂપક કથામાં તે ભાવ માત્ર આગંતુક હોય છે, પણ પ્રત્યેક વાક્યમાં અને કેટલીક વાર તો એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ચમત્કાર ભરેલો હોય છે. અને કેમ કેમ વાર તો તે એટલો જોડો હોય છે કે પ્રથમ વખતના વાચનમાં વાતના રસપ્રવાહમાં ઘસડાઈ જતાં એ પર ધ્યાન પણ રહેતું નથી અને જ્યારે આખી વાત વંચાઈ રહે છે ત્યારે જ એનો ખ્યાલ આવે છે, પણ પછી એનું ખીજ વાર વાચન થાય ત્યારે એમાંથી રસનો જોડો પ્રવાહ છલકાતો ઉછળે છે અને ત્યારપછીના પ્રત્યેક વાંચનમાં એ નવું નવું નહિ કંપેલું સત્ય રહસ્ય ખતાવતી જાય છે. પ્રત્યેક વાચનમાં નૂતનતા અને વધારે વિચારણામાં અધિકતર માધુર્ય એ રૂપકકથાની મહાસિદ્ધિ છે. અસાધારણ શક્તિકળા અને સર્વશક્તિ વગર રૂપકકથા લખવાનું કાર્ય કોઈપણ લેખક સક્ષમ રીતે હાથ ધરી શકતો નથી. સાધારણ આખ્યાયિકા કે નવલ નવલિકા લખનાર પણ રૂપકકથા લખવાના અધિકારી હોય એમ ધારવા જેવું નથી. પોતાના વિષય પર અસાધારણ કાબૂ અને લેખનશક્તિ પર મહાવિજય પ્રાપ્ત કરનાર કોઈ વિરલ લેખક જ રૂપકકથા મોટા સ્વરૂપે લખી શકે છે એ આપણે આગળ જોશું.

૪ એના નામ (અભિધાન) પર ચર્ચા:—

આ અંથનું નામ “ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ” એ શું ખતાવે છે તે વિચારી પછી એ રૂપકકથા કેવા પ્રકારની છે તે સુદા પર વિચાર કરીએ. ‘ ભવ ’ એટલે સંસાર, જેમાં આપણે હાલ છીએ, જે નિરંતર પ્રસાર પામતો જાય છે, ગતિમાન સ્થિતિમાં રહે છે તે જ ધાતુ પરથી થયેલો સંસાર. એમાં ગતિ એટલે પ્રગતિ સમજવાની નથી, પણ જે નિરંતર ચાલ્યા કરે તે સંસાર-ભવ શબ્દ જુ ધાતુ પરથી આવ્યો છે અને તેમાં હોવાપણાનો-થવાપણાનો ભાવ રહેલો છે. આપણે આપણી ચારે બાજુ દૂર અને નજીક જે જોઈએ તે આખો ‘ સંસાર ’ (ભવ) છે, એમાં પ્રાણીઓનું જીવન, એના અંતરંગ અને બહારના ભાવો, વસ્તુ સાથેનો તેનો સંબંધ, તેનું તાદાત્મ્ય, છતાં તેનો વિરહ વિગેરે સ્થૂળ તેમજ અદ્દરના સર્વ ભાવો-ખનાવો, ગમનાગમન આદિ સર્વનો સમાવેશ સંસાર-ભવમાં થાય છે.

‘પ્રપંચ’ એટલે વિસ્તાર અથવા ફેલાવ. એ શબ્દના બીજા અનેક અર્થ છે: દાખલા તરીકે વિપરીતપણું, ઠગાઈ, ફસાવટ, સંસાર વિગેરે. અહીં વિસ્તાર અર્થની યોજના કરવી એટલે આ સંસારનો વિસ્તાર કેવા પ્રકારનો છે, એનો ફેલાવો કેવી રીતે અને શા માટે થયેલો છે અને તે વસ્તુતઃ કેવા પ્રકારનો છે. એ ‘ભવપ્રપંચ’ શબ્દનો ભાવ છે.

‘ઉપમિતિ’ એનો અર્થ ઉપમાન છે. એનો અર્થ—‘સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન થાય છે, અથવા ‘સરખાપણાનું જ્ઞાન એવો’ અર્થ પણ થાય છે. (બુદ્ધો શબ્દચિંતામણિ પૃ. ૧૬૪) સંસારના વિસ્તારના સરખાપણાનું જ્ઞાન જેથી થાય તેવી કથા અથવા સરખાપણાના જ્ઞાનના સાધનવાળી કથા તે ‘ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા.’ સંસ્કૃત સમાસમાં રસ લેનારને સમજણ પડે તે માટે કહીએ તો ઉપમિતિ-કૃતો નરકતિર્યક્નરામરગતિચતુષ્કરૂપો ભવઃ તસ્ય પ્રપન્ચો યસ્મિન્ હતિ એટલે નારકી, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર જે કથામાં સરખામણીનો વિષય કરવામાં આવ્યો છે તે કથા. એનો આશય એ છે કે આ કથામાં ચતુર્ગતિરૂપ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાદ્વારા સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો:—

કથા શરીરમેતસ્યા, નામ્નૈવ પ્રતિપાદિતમ્ ।

ભવપ્રપન્ચો વ્યાજેન, યતોઽસ્યામુપમીયતે ॥ ૫૫ ॥

યતોઽનુભૂયમાનોઽપિ, પરોક્ષ इव લક્ષ્યતે ।

અર્થ સંસારવિસ્તાર—સ્તતો વ્યાખ્યાનમર્હતિ ॥ ૫૬ ॥

“કથા શરીર આ કથાના નામથી જ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ કથાનું નામ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા છે. તેનો એવો ભાવ છે કે કોઈ પ્રકારના જ્ઞાનાએ કરીને આ સંસાર (ભવ)નો વિસ્તાર (પ્રપંચ) બતાવવો; એટલે કે કોઈ હકીકતદ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર કેવો છે, કેમ થાય છે અને કેવી રીતે થાય છે ? તેનું ઉપમાન-તોલન થઈ શકે તેવી હકીકત શ્રોતા સમક્ષ રજૂ કરવી. આ સંસારનો પ્રપંચ-વિસ્તાર જે કે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, સર્વ પ્રાણીઓ તેને અનુભવે છે, તો પણ જાણે તે પરોક્ષ

હોય, જાણે તેની સાથે પોતાનો કાંઈ સંબંધ ન હોય તેમ લાગે છે અને તેટલા માટે તેના ઉપર વિસ્તારથી વર્ણન કરવાની અને તેના સંબંધમાં વ્યાખ્યાન કરવાની જરૂર લાગે છે. ” (પૃષ્ઠ ૮)

ઉપરનું અવતરણ જોશો તો ઘણું છૂટું (ફ્રી) કરવામાં આવ્યું છે અને તે પદ્ધતિ આખા અંથમાં રાખી છે. અંથકર્તાનો આશય અક્ષરશઃ ભાષાંતર કરવામાં ઘણી વાર તે બહુ અસ્પષ્ટ અને કેટલીક વાર ક્લિષ્ટ કે અસંગત થઈ જાય છે એવાં સ્થાને મેં ખૂબ છૂટ લીધી છે; પણ અંથકર્તાનો આશય જરા પણ ફેરે નહિ તેની પૂરતી ચીવટ રાખી છે. અવતરણ કેવા પ્રકારનું અને કયે ધોરણે થયું છે વિગેરે બાબત પર આ ઉપોદ્ધાતમાં વિવેચન થશે. અત્ર પ્રસ્તુત બાબત એ છે કે અંથકર્તા પોતે કહે છે કે-આ અંથમાં અમુક મિષ-ખડાનું (વ્યાજ) લઈને તે દ્વારા આ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવશે. મતલબ એ છે કે, એમાં સંસારના વિસ્તારના વાત સીધી રીતે કહેવામાં આવી નથી, પણ ઉપમા દ્વારથી કહેવામાં આવી છે. એની વ્યવસ્થા અંથકર્તાના શબ્દોમાં બતાવીએ તે પહેલાં અંથના નામને અંગે એક પ્રાસંગિક હકીકત રજૂ કરવાની છે તે આટોપી દઈએ.

બેંગાલ રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીવાળા અંથની ઉપોદ્ધાત લખતાં પ્રો. ડૉ. જેકોબી પૃ. ૧૫ ઉપર એક નોટ લખે છે તેમાં જણાવે છે કે:—

Upamitibhavaprapnacha katha. The proper from of the title is doubtful. The first part of the compound is usually given as Upamiti, but in the Prasasti, at the end of the 2nd & 3rd Prastāvas and in the Prabhavakacharitra as Upamita. I should have preferred the latter; but the title chosen by Prof. Peterson is not altogether wrong and may therefore be retained.

એમના કહેવાનો આશય એ છે કે આ અંથના નામની સાચી સંજ્ઞા જરા શંકાસ્પદ છે. અંથકર્તા પોતે બીજા ત્રીજા પ્રસ્તાવને છોડે અને

પ્રશસ્તિમાં એનું નામ ‘ ઉપમિત ભવપ્રપંચા કથા ’ લખે છે અને પ્રભાવક ચરિત્રકાર પણ તે જ અભિધાન આપે છે તેથી આ સવાલ ઊભો થાય છે. પ્રો. પીટર્સને આ અંથ છપાવવો શરૂ કર્યો ત્યારથી તેનું નામ ‘ ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ’ આપ્યું અને તે કાંઈ ખાસ ખોટું ન હોવાથી મેં તે નામ રાખ્યું છે.

ઉપમિત શબ્દ લઈએ તો સમાસ વધારે સારી રીતે ઘૂટી શકે છે. ઉપમા વિષય કર્યો છે ભવનો પ્રપંચ જેમાં ઉપમિતઃ ભવપ્રપંચો યસ્યાં સા ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા. ઉપમિત કૃદંત છે અને ઉપમિતિ નામ છે. આ કારણને લઈને અને કવચિત્ એવો પાઠ અસલ પ્રતિઓમાં લખ્ય છે તેથી આ સવાલ ઊભો થયો છે, છતાં જૈન અંથોમાં, સૂચિઓમાં અને સંપ્રદાયમાં ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દથી જ આ અંથનું ઓળખાણ એટલું બધું જાણીતું થયેલું છે કે એમાં ફેરફાર કરવાની જરા પણ જરૂર નથી. અસલની જૂની પ્રતોમાં પણ ‘ઉપમિતિ’ અભિધાનપૂર્વક જ આ અંથનો નિર્દેશ થયો છે અને મારું તો ચોક્કસ અનુમાન છે કે અંથકર્તાએ પોતે પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો હશે. વિકલ્પે એમણે આખા અંથમાં ત્રણ જગ્યાએ ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો હોય એમ લાગે છે, પણ એમણે કરેલ નામાભિધાન તો ઉપમિતિ જ લાગે છે. એ શબ્દ ઉપમિત કરતાં ઘણી વધારે વખત પ્રતિઓમાં વપરાયો છે અને કેટલીકમાં તો લગભગ દરેક પાના પર ‘ ઉપમિતિ ’ કે ‘ ઉપમિતૌ ’ વપરાયેલ છે જે બતાવે છે કે અંથકર્તાનો એ શબ્દ છે. એ સંખંધમાં વધારે ચર્ચા કરવા જેવું કાંઈ નથી રહેતું, કારણ કે અંથકર્તાએ બે ત્રણ વાર ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વાપર્યો છે તે વિકલ્પે વાપર્યો હોય એમ સંખંધ પરથી જણાય છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર તો ઉપમિતિ શબ્દ જ વાપરે છે તે સદર અંથની પ્રતિ જોવાથી જણાશે. નિર્ણયસાગરવાળી પ્રભાવક ચરિત્રની છાપેલી ચોપડીના પૃ. ૨૦૨ માં ૯૬ માં શ્લોકમાં ‘ ઉપમિત ’ શબ્દ વપરાયો છે તે અશુદ્ધ છે એ શેઠ દેવલાવાળી ચોપડીના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનાના પૃષ્ઠ ૧૪ ઉપરથી જોઈ શકાશે. ત્યાં પૈણ્વ એની શ્લોકસંખ્યા ૯૬ ની જ છે.

આ ચર્ચા ઉપરથી ‘ ઉપમિતિ ’ શબ્દનું મહત્ત્વ સમજાયું હશે. એની ખરી ખૂબી એ શબ્દમાં રહી છે. આખા અંથને સમજવા માટે

ઉપમા એ શી ચીજ છે તે જાણવાની જરૂર છે. ઉપમામાં હમેશાં સરખામણી હોય છે. જ્યાં એ વસ્તુઓમાં સાધર્મ્ય દેખવામાં આવે ત્યાં સરખામણીદ્વારા વસ્તુનું કે ભાવનું જ્ઞાન કરાવાય તે ઉપમા છે. દા. ત. આકાશ જેવા તે પદાર્થ વિશાળ છે. આમાં વિશાળતાનું ભાન આકાશ સાથે સરખામણી કરવાથી થાય છે. જે વસ્તુનું ભાન કરાવવું હોય તેને ‘ ઉપમેય ’ કહેવામાં આવે છે અને જે વસ્તુ સાથે સરખામણી કરવાની હોય તેને ‘ ઉપમાન ’ કહેવામાં આવે છે.

સંસારનો વિસ્તાર આપણે દરરોજ જોઈએ છીએ છતાં આપણે તેને ખરાબર યથાસ્વરૂપે અવલોકી શકતા નથી, આપણે તેમાં જિંડા ઉતરતા નથી અને દરરોજના એના અતિ પરિચયથી આપણે એની સાથે એવો ગાઢ સંબંધ ધરાવી બેઠા છીએ કે એનું ખરું રહસ્ય શું છે તે જાણવાની આપણે દરકાર કરતા નથી. આ વાત મનુષ્યના મોટા ભાગને ખરાબર લાગુ પડે છે. એ સંસારનો વિસ્તાર ઉપમાન-દ્વારા જાણાવવાનો આ અંથકર્તાનો આશય છે. એમાં ભવપ્રપંચ ઉપમેય છે અને કથા કહેવામાં આવશે તેનાં પાત્રો અને સ્થાનો ઉપમાન સ્થાને છે. આ પ્રમાણે હકીકત હોવાથી આ અંથને allegory રૂપકકથા કહેવામાં આવી છે. એમાં કથાદ્વારા સંસારનો પ્રપંચ વિસ્તારથી કહેવામાં આવશે એ અંથકર્તાએ નામ ઉપરથી કરેલી પ્રતિજ્ઞા અથવા સૂચન છે.

કથાદ્વારા સંસારવિસ્તાર બતાવવાનો હેતુ સ્પષ્ટ છે. ખાલી લુખી વાતો કરવામાં આવે, ઇંદ્રિયોનાં નામો કે ક્રોધાચમાન માયાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે તો લોકોને એ વધારે અસરકારક નીવડતું નથી, કારણ કે એવી વૈરાગ્યની વાતો તો તે ઘણી વાર સાંભળ્યા કરતા હોય છે. કોઈ નવીન પદ્ધતિએ લોકો પાસે વાત કરાય તો તેઓ ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજે એવું આત્મમંથન અંથકર્તાને થયું હોવું જોઈએ. તેમણે ચારે તરફ અવલોકન કરીને જોયું ત્યારે તેમને જણાયું હશે કે ચોતરફ ચારિત્રરાજની અને મોહરાજની લડાઈ દરરોજ ચાલ્યા કરે છે, વ્યક્તિગત શક્તિના આધારે પ્રમાણે બેમાંથી એક પક્ષની ઓછીવધતી હારજીત થાય છે અને કર્મરાજ કાળ પરિપક્વ થયે કોઈ જાતની દયા વગર શુભ અશુભ વિપાકો ભોગવાવે છે અને અર્થિત્ય શક્તિવાળા આત્માની તો એવી દશા

થઈ ગઈ છે કે એના પોતાનો તો કોઈ ભાવ પૂછતું નથી. દૂકામાં એનું વ્યક્તિત્વ સિદ્ધાન્તમાં સ્વીકારાયું છે પણ વસ્તુતઃ એ દબાઈ ગયું છે, શોષ્યું જડતું નથી. એ વિચારને પરિણામે એમણે પોતાના મંતવ્યો, અનુભવો અને આદર્શો પુસ્તકાકારે મૂકવાનો વિચાર કર્યો હોય એમ જણાય છે. એમ કરતાં એમણે પોતાના મનમાં વિચાર કર્યો જણાય છે કે ખાલી વાતો મહાન્ સત્યરૂપે લોકો પાસે કહેવામાં કાંઈ ખાસ વળે તેમ નથી. લોકો એવી વાતો ખૂબ સાંભળી રહ્યા છે. કાંઈક નવીન પ્રકારની ચમત્કૃતિરૂપ કૃતિ થાય તો લોકો તેના વાંચન શ્રવણ તરફ ઢળે અને તેમ થાય તો તેમના જીવનનો આદર્શ સફળ થાય. આ હકીકત તેમના ચરિત્રમાંથી જ નીકળી આવે છે તે આપણે ઉપરના અંથ પ્રયોજનના શિર્ષક નીચે જોઈ ગયા. પ્રથમ પ્રસ્તાવના ૩૮-૩૯-૪૦ એવાં ત્રણ અંતર પ્રકરણો મેં પાઠ્યાં છે તેનો ઉપનય તેમણે પોતે પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આપ્યો છે ત્યાંથી આ વાત બરાબર દેખાઈ આવે છે. પોતાને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર (વિમળા-લોક અંજન, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને મહાકલ્યાણક લોજન) ખૂબ મળ્યાં પછી તે હંમેશાં કેમ બન્યા બન્યા રહે અને પોતાને મળ્યા કરે તેની વિચારણામાં સદ્બુદ્ધિ તેને કહે છે કે (જુઓ પૃ. ૨૧૨)

“મૌન ધારણ કરીને બેસી રહેવાથી કોઈને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાનું બની શકે તેમ નથી અને બીજા પ્રાણીઓને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર સંપાદન કરાવવારૂપ ઉપકાર કરવો એ જ પરમાર્થથી પરોપકાર છે, તેના જેવો અન્ય પરોપકાર કોઈ હોય એમ સંભવતું નથી. પ્રાણીને સન્માર્ગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો હોય તો તે સન્માર્ગ જન્માંતરમાં પણ પોતાને આંતરા વગર કે અગવડ વગર મળી શકે એવી જેની અભિલાષા હોય તેણે ઉપર જણાવ્યો છે તેવા પ્રકારનો પરોપકાર કર્યા કરવો, કારણ કે પરોપકારનો સ્વભાવ એવો છે કે . . . . . તે દરનાર પ્રાણી જન્માંતરમાં ઉત્તરોત્તર વધારે સારા માર્ગનો આદર કરે છે.”

અને આગળ પૃ. ૨૧૩ માં પોતે લખે છે કે—

“આ પ્રમાણે પોતાનો ઉપદેશ તદ્દન મંદબુદ્ધિવાળાઓ જ ગ્રહણ કરે છે એવી સ્થિતિ જોઈ પોતાનો ઉપદેશ સર્વ પ્રાણીઓ ગ્રહણ કરે એવો અનુકૂળ તે કઈ રીતે થઈ શકે તે માટે આના કર્તા વિચાર કરે છે.” આ વિચારને પરિણામે એમણે ઉપમાદ્વારા આખા સંસારનો

વિસ્તાર મમસ્ત જનસમાજના સમજવામાં આવે એ પદ્ધતિ આદરવાનો વિચાર કર્યો. તે વખતે વળી તેમના મનમાં ઘણું આત્મમંથન થયું હોય એમ જણાય છે તે પણ જોઈ લઈએ.

૫ કથાનુયોગનો આશ્રય:—

અંથકર્તાને સદ્બુદ્ધિ એટલે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો ખ્યાલ થયો જણાય છે કે ઉપાશ્રયમાં જેમ્ની રહવાથી લોકો એની પાસે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર લે તેમ નથી અને ઘેર ઘેર જઈ આધીષ્ઠા કરવાથી પણ કોઈ લે તેમ નથી અને જે લે છે તે તદ્દન સામાન્ય વર્ગના હોય છે અને આ સમર્થ લેખકને પોતાના આત્મવિકાસ માટે તદ્દન નાના વર્તુળથી સંતોષ થાય તેમ નહોતું. એણે રત્નત્રયનો સ્વાદ લીધો હતો અને ઘણાં મનુષ્યો તેનો લાભ લે તેવી તેમની ઇચ્છા હતી. આ ઉપકારપરાયણ મહાપુરુષ તેટલા માટે કોઈ અપૂર્વ પદ્ધતિ શોધવાનો વિચાર કર્યો. (આવી ભાવનાને ‘ભાવદયા’ કહેવામાં આવે છે અને તે એના ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં હોય તો તીર્થંકર નામકર્મ બાંધવાનું કારણભૂત થાય છે એ પ્રાસંગિક વાત છે.)

દશમા સૈકામાં અપૂર્વ અંથરચના કરવી એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નહોતી. વળી એમને તો સંપ્રદાયની માન્યતાઓની હદમાં રહી વાંતા કરવાની હતી. એક અદ્ભુત કથા કે વીરરસની કથા લખી નાખવી હોય તો તો તેનાં ભવ્ય કદપનાને જ માત્ર સ્થાન આપવાનું હોય. પછી તેમાં તો કદપનાની ભવ્યતા, ઉકુચનનું ઉચ્ચપણું અને ભાષા પરનો કાબૂ એટલી જ બાબતો જોવાની રહે; પણ આ અંથકર્તાને અપૂર્વ વિક્ષત્તાનો લાભ દુનિયાને આપવાની ઇચ્છા પ્રશંસા મેળવવાને અંગે કે સાહિત્યમાં નામ કાઢી જવાને અંગે નહોતી. એમને તો એક જ મુદ્દો હતો અને તે તેમના શબ્દોમાં ઉપર જણાવ્યો છે તે પ્રમાણે પોતાને જે જ્ઞાનાદિ રત્નત્રય મળ્યાં છે તે દાનદારા ભવિષ્યમાં વધારે મળ્યાં કરે એનો માર્ગ શોધવાનો હતો. જે વિશાળ ભાષા, જ્ઞાન અને કાવ્યસર્જકશક્તિ તેમણે આ અંથમાં વારંવાર બતાવ્યાં છે તે પ્રમાણે તેઓ તત્સમય પ્રચલિત ચાલુ રીતિના માત્ર કાવ્ય અંથ કે કથા કાવ્ય જરૂર આપી

શકત, એકથી ઘણી વધારે સંખ્યામાં આપી શકત; પણ એ તેમનો સુદો જ નહોતો. એમને તો પરોપકાર કરવો હતો અને તે દ્વારા પણ પાછો પોતાનો પરમ સ્વાર્થ સાધવો હતો.

અંધકર્તાને અંધમાં અપૂર્વતા જરૂર લાવવી હતી, કારણ કે તેઓને જણાયું હતું કે ‘મંદતર મનિવાળા’ મનુષ્યો જ તેના ઉપદેશ સાંભળતા હતા અને મહામનિવાળાને તો આ લેખકનો ઉપદેશ હસવાનું સ્થાન થઈ પડ્યો હતો. અહીં અંધકર્તા પોતાની જાતને અને પોતાના ઉપદેશને એકઠા કરી નાખી પોતાની જાતને હસવા યોગ્ય ગણાવે છે ત્યારે વાંચનારને એક જાતનો શાંત મીઠો આનંદ થાય છે અને અંધકર્તાનું અડપતા બતાવવાનું વ્યતુર્ય જોઈ તેના તરફ વધારે આકર્ષણ થાય છે. (પૃ. ૨૧૩) પણ એ આત્મ-મંથનમાં કોઈ અપૂર્વ રચના કરવાનું અને તે દ્વારા વાંચનાર કે શ્રવણ કરનારને પોતા તરફ આકર્ષણ કરવાનું આંતરકાર્ય બરાબર ચાલી રહ્યું છે એ સામાન્ય વાંચનાર પણ સમજી શકે તેવું છે.

અંધમાં શ્રોતાને ઉદ્દેશીને જ શબ્દો આવે છે તેનું કારણ એ જણાય છે કે તે વખતે વાંચનારનો વર્ગ આછો હતો, સાંભળનારનો વર્ગ મોટો હતો. એ તે વખતની દેશસ્થિતિની હકીકત પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

અપૂર્વ અંધરચના કરવાની અને છતાં શાસ્ત્રસંપ્રદાયની પદ્ધતિને નહિ ત્યજવાની અતિ આકરી પ્રતિજ્ઞા કરવી સહેલી છે, પણ એનો નિર્વાહ દુઃશક્ય છે; કારણ કે અપૂર્વતામાં નવીનતા છે અને નવીનતા સાંપ્રદાયિક હોઈ શકે નહિ. એટલે અંધકર્તાએ અપૂર્વ મૌલિકતાનો બચાવ કેવી મુંઢર રીતે કર્યો છે તે આપણે આગળ હમણા જ જોશું. એમની નવીનતા કઈ હતી તે અને તેનો બચાવ (સાંપ્રદાયિક નજરે) તેમણે કેવો કર્યો છે તે આપણે જોઈએ.

લેખક મહાત્માને બરાબર બચાવ જણાય છે કે આ પ્રાચીન ઉપદેશ આપવાની તે સમયે ચાલતી ચાલુ પદ્ધતિ પૂરતું કામ કર નારી થઈ પડે તેવો સંભવ નથી. માનસાવધાના એ મહાઅભ્યાગ્રીએ એ વાત પોતાને અંગે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહી નાખી છે તે

વિસ્તારથી વાંચનાં એમનો મનુષ્યસ્વભાવનો એની વર્તમાન દશામાં કેવો વિષયસિંચ થઈ ગયો છે તેનો બારીક અભ્યાસ ચોખ્ખો જણાઈ આવે છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવના યૌદ્ધમા અંતર પ્રકરણમાં તદ્યા એને જળ અંજનાદિ આપે છે ત્યારે ઊલટી એના મનમાં આશંકા આવે છે. (પૃ. ૧૨૧) એને મનમાં એમ થાય છે કે એ રીતે ધર્મબોધકર એના ડીકરાને લઈ લેવાની જાળ પાથરી રહ્યા છે. તદ્યા જેમ જેમ વધારે આચરુથી એને લોજન આપે છે તેમ તેમ એની અંતર અધોદશામાં વધારો થતો જાય છે, એના બહેમને એની નજરમાં વધારે પુષ્ટિ મળે છે (પૃ. ૧૨૩). એને તો એમ જ થાય છે કે ‘ અહીં આવી ભરાણો છું પણ હવે નાસી છૂટાય કેમ ? ’ પછી મહાદયાના સમુદ્ર ધર્મબોધકરે એની ઈચ્છા નહોતી છતાં એના પર આંજણુનો પ્રયોગ કર્યો, કાંઈક જળ પાચું અને લોજન ખવરાવ્યું. એ વખતે એ જે આઠ ઉત્તરો આપે છે (પૃ. ૧૩૩) તે ખરેખર સંસારરસીઆના પ્રતિરૂપક છે. એ જ્ઞાનદર્શનના કાળવ્યયને કેવો ગણે છે તે વિચારવું, છતાં અંજનપ્રયોગથી એના પર જરા સારી અસર થાય છે એટલે એ અવારનવાર ગુરુ પાસે આવે છે. ગુરુ જ્યારે વાર્તા દરમ્યાન અર્થની વાત કરે છે ત્યારે તે એને બહુ ગમે છે (પૃ. ૧૩૭) તેવી જ રીતે જ્યારે કામની વાતો કરે છે ત્યારે એ મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે (પૃ. ૧૪૦) અને દરરોજ આવી વાતો કરવા વિજ્ઞાસિ કરે છે, પણ પછી જ્યાં ધર્મ પુરુષાર્થની વાતો ચાલી (પૃ. ૧૪૧), મનુષ્યજાતિના ઉચ્ચનીચ તફાવતોની વિચારણાઓ પર વિવેચન થયાં, એ તફાવતનાં કારણો પર મુદ્દામ વિચારો બતાવાયા (પૃ. ૧૪૩) અને ધર્મસર્વસ્વની ભાવનાની રેલમછેલ ચાલી ત્યાં આ ભાઈશ્રીની વૃત્તિ બદલાવા માંડે છે; છતાં એ સવાલો પૂછ્યા કરે છે અને બહુ ધ્યાન આપ્યા વગર આખું ‘ ધર્મનું ’ તત્ત્વજ્ઞાન, સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ સાંભળે છે. એને એથી સહજ શાંતિ થાય છે, પણ બાવીશમા પ્રકરણમાં (પૃ. ૧૫૩) સ્પષ્ટ જણાય છે કે એને હજુ પણ અંદરની ઊંડી બીક ગઈ નથી અને હવે એને કાંઈક સન્મુખ વૃત્તિ થઈ છે પણ પોતાનું રાખીને કાંઈક બની આવે તો ધર્મબોધકર કહે તેમ કરવું છે. પછી બાવીશમા પ્રકરણમાં

ધર્મબોધકર પણ વખત જોઈ જરા ઉપર ઉપરનો કોધ કરે છે પણ આ ભાઈશ્રી તેવીશમા પ્રકરણમાં પોતાની વાત છોડતો નથી.

ઉપદેશકની શાંતિને પણ ધન્ય છે ! એ ઉપદેશ આપવાની પદ્ધતિ-પ્રયાસ ઉપર આખું ચોવીશમું પ્રકરણ લખાયું છે. (પૃ. ૧૬૦) પ્રસંગે અહીં એટલું લખી નાખવું યોગ્ય છે કે એમાં એક વાત બહુ જળરી કહી દીધી છે અને તે સમાજ કે દેશના કાર્ય કરનારાએ વારંવાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. એ વાત એ છે કે કોઈ મહાન કામ હાથમાં લેવું ત્યારે સાધ્ય લબ્ય રાખવું અને પછી પરિણામની સ્પૃહા રાખ્યા વગર તેમાં અંપલાવવું. એમાં જો ધારેલ કામ થઈ આવે તો તે કરનારને અપાર-અનવધિ આનંદ થાય છે અને કદાચ સિદ્ધિ ન થાય તો પણ એક બહાદુર માણસને છાંજે તેવું કાર્ય કરવાનો એને સંતોષ થાય છે. મહાન્તમર્યમાશ્રિત્ય યો વિઘ્નત્તે પરિશ્રમમ્ । તત્સિદ્ધૌ તસ્ય તોષઃ સ્યાદસિદ્ધો વીરચેષ્ઠિતમ્ (પૃ. ૧૬૧) આ સૂત્ર બહુ સારી રીતે યાદ રાખવા જેવું છે, પ્રેરક છે, લબ્ય છે. શ્રીભગવદ્ગીતામાં કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન એનો અને આનો ભાવ એક જ આવી શકે, પણ એમાં મુદ્દામ પ્રશ્નને હાથ ધરવાની પદ્ધતિમાં ઘણા મુદ્દાસરનો ફેર છે. આ પ્રાસંગિક વાત છે.

ધર્મબોધકર એના પ્રયાસમાં પાછા હુક્યા નહિ અને એને વધારે પ્રતીતિ કરવા માટે વધારે પ્રયત્ન કરવો ચાહુ રાખ્યો, પણ આ પ્રાણી મક્કમ રહ્યો. એની શરત એ હતી કે પોતાનું ઠીકરું રહે અને સાથે ધર્મબોધકરનું ભોજન પણ પોતે લે. (પૃ. ૧૬૫). એની ખરી ખૂબી ૨૬ માં પ્રકરણમાં આવે છે. ત્યાં તે (નિષ્પુ-ણ્યક) ખુદ્દી કબુલાત કરે છે કે આખા ભાષણ દરમ્યાન તેનું મન તો અન્યત્ર ભટકતું હતું અને તેથી હકીકત એક કાનેથી પેચી ખીજે કાને નીકળી જતી હતી. આવા પ્રકારનું નિરસ અને નિષ્ફળ સંભાષણ ન થઈ જાય તે લેખકની મુખ્ય ચિંતાનો વિષય હતો. મનુષ્યસ્વભાવનો આટલો ઊંડો અભ્યાસ અન્યત્ર ભાગ્યેજ જોવામાં આવશે. બહુ ખારીક અભ્યાસને પરિણામે એમને આખા ભવપ્રપં-ચની બાબત કોઈ નવીન પદ્ધતિએ ઉપાડવાની-સમજાવવાની-સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર લાગી. એમને વિચાર કરતાં જણાયું કે સત્ય બોલવું

જોઈએ, પ્રમાણિક જીવન ગાળવું જોઈએ, અહિંસામય જીવન કરવું જોઈએ, કંઠ્ય કરવો નહિ, અભિમાન કરવું નહિ—આવી આવી વાતો લોકો આજુ ઉપદેશમાં સાંભળે છે, પણ એક કાને સાંભળીને બીજા કાનેથી કાઢી નાખે છે; માટે કેઈ નવીન પદ્ધતિનો આદર થાય તો લોકો તે વાતો રસથી સાંભળે અને સમાજ ઉપયોગી કાર્ય કરીને તે દ્વારા લોકોને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો અભ્યાસ કરાવાય તો તેથી પોતાને પણ વિચારની ગોઠવણ કરવા દ્વારા સારો ક્ષયોપશમ થાય અને એ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને મોહનીય કર્મના ઉદયને મંદ કરવાથી પોતાને ભવાંતરમાં એ રત્નત્રયી ખૂળ મળ્યા કરે. આ રીતે સ્વાર્થ અને પરમાર્થ વચ્ચે હિચાળા ખાતું એ મહાપુરુષનું મન (એમના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘સદ્બુદ્ધિ’) વિચાર કરવા બેઠું. (બેઠી.)

બહુ બહુ વિચાર કરતાં એમને અમુક પ્રકારનો ભાસ થયો હોય એમ જણાય છે. તેમણે ચરણકરણાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું મિશ્રણ થાય તેવી કથા કરવાનો વિચાર કર્યો. કથાનુયોગ સામાન્ય અને મધ્યમ પ્રવાહના માણસોને વધારે આકર્ષણ કરે છે તેનો તો તેમને ખરેખરો ખ્યાલ હતો અને તેમની સામે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિની ‘સમસાધ્ય કહા’ દ્વાંતરૂપે મોબુદ્ધ હતી. એટલે એમણે ત્રણે અનુયોગને એકઠા કરવાને હિસાબે કથાનુયોગનો આશ્રય લેવાનો વિચાર કર્યો. એ સર્વ હકીકત પ્રથમ પ્રસ્તાવ વાંચતાં મન ઉપર અસરકારક રીતે જામે છે. માત્ર એમાં અંદરનો આશય તારવી કાઢવો જોઈએ.

૬ ઉપમાનની મૌલિક પદ્ધતિ—

કથાનુયોગનો આશ્રય કરવાનો નિર્ણય થયા પછી તેમણે સર્વ પ્રકારના અધિકારીને ઉપયોગી થાય એવો અંથ કરવાનો વિચાર કર્યો જણાય છે. ‘એમને જણાયું કે કનિષ્ઠ વર્ગના લોકોને અર્થ-

૧ આ સર્વ મારાં અનુમાનો છે. માનસવિધાના નિયમાનુસાર આ મારી કલ્પનાઓ છે. ‘એમને જણાયું’ એ પદ્ધતિએ લખ્યું છે ત્યાં ‘એમને જણાયું હોવું જોઈએ’ એમ લખવું વધારે સમીચીન ગણાય, પણ એમાં સંકલ્પના તૂટે છે એટલે અનુમાનને અનુમાન તરીકે સમજ લેવાની વાચનાર પ્રત્યે વિવ્રતિ છે.—લેખક.

કથા બહુ ગમે છે, મધ્યમ વર્ગના લોકોને કામકથા પસંદ આવે છે અને માત્ર ઉત્તમ વર્ગના લોકોને જ એકલી ધર્મકથા રુચે છે. એમને તો સર્વ પ્રકારના અવિકારીને ઉપયોગી થાય તેવો ગ્રંથ બનાવવો હતો, કારણ કે ધર્મકથાના ગ્રંથો તો મોબુદ્દ હતા અને તે માટેના ઉપદેશકો પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. આટલા ઉપરથી તેમણે ‘સંકીર્ણ’ કથા ની પદ્ધતિ સ્વીકારી. સંકીર્ણ કથા શી છે તે આપણે ઉપર જોઈ ગયા. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “જેઓ આ લોક અને પરલોક બન્નેની અપેક્ષાવાળા છે અને કાંઈક સત્ત્વવાળા (તેજ) હોય છે તેઓ સંકીર્ણ કથા સાંભળવા ઇચ્છા રાખે છે. તેવા પ્રાણીઓને ‘વર મધ્યમ’ મનુષ્યો ગણવા.” (પૃષ્ઠ. ૬)^૧ આ વિશાળ ઘટનાની ભીતરમાં તેમણે આખા મનુષ્ય સમાજનો સમાવેશ બહુ યુક્તિપૂર્વક કર્યો છે.

આખા મનુષ્ય વર્ગને રસ પડે તેવી કથા લખવી એવો તેમનો આશય હતો છતાં તે કથામાં માત્ર વાર્તા લખવી એવો ખ્યાલ નહોતો, પણ તેમાં તેમને દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનો અવાંતર સમાવેશ કરવો હતો. ધર્મસૂત્રના પ્રત્યેક અંગમાં ચારે અનુયોગનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, એવી પ્રાચીન પદ્ધતિ તેમણે બાણી હતી; પણ એ સૂત્ર સિદ્ધાન્તની પદ્ધતિ તો પૂર્વનો કાળ વીસરાળ થતાં તેની સાથે જ નાબૂદ થઈ ગઈ હતી. એમણે એટલા ઉપરથી કથાની સુખ્યતા રાખવી અને કથામાં જ બીજા બન્ને ઉપયોગી અનુયોગનો સમાવેશ કરવો એવો વિચાર કર્યો.

આ વાત લગભગ તદ્દન નવીન હતી. જેટલી કથાઓ લખાતી હતી તેમાં એક મૂળ મુદ્દો ઊભો રહે અને તેના સમર્થનમાં આખી વાર્તા થાય. રઘૂળલદ્ર મુનિની કથા વાંચીએ તો તેમાં ‘બ્રહ્મચર્ય’નો મહિમા સમન્વય, શ્રેયાંસકુમારની કથા વાંચીએ તો તેમાં ‘દાન’નો મહિમા બહાર આવે, તેવી જ રીતે ગજસુકુમાળમાં ‘દૈર્ય’, મૃગાપુત્રમાં ‘કર્મ’નો વિપાક, શ્રીપાળમાં ‘સિદ્ધચક્ર’નો મહિમા આદિ એક મહાન સત્ય પ્રકટ થાય. એમણે એ પદ્ધતિ જોઈ હતી, વિચારી હતી; પણ એમને એવી કથાદ્વારા લોકોમાં કથાનુયોગ તરફ

૧ પૃષ્ઠ ૬ (બાષાંતર)માં આપેલ શ્રોતાના પ્રકારનો આશય.

જે રસ રહ્યો હતો તે રસાત્મક વૃત્તિનો ઉપયોગ કરવાની ઇચ્છા હતી. એમને કથા કરવાના પ્રસંગને લઈને અથવા એક બનેલા બનાવના વર્ણન કરવાની શૈલીને લઈને એકાદ મહાન્ સત્ય કહીને બેસી રહેવું નહોતું, પણ કથાદ્વારા દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગનું મિશ્રણ કરી તે માર્ગે આખા સંસારસ્વરૂપનું પ્રદર્શન કરવું હતું.

આ વિચાર ખરેખર ભવ્ય હતો, જનસ્વભાવના દીર્ઘ અભ્યાસના પરિણામરૂપ હતો અને અમલમાં આવી શકે તો સફળ પ્રયત્નના આદર્શ પરિણામના પરમાવધિ સ્થાનરૂપ હતા. એ ભવ્ય કલ્પનાનો અમલ કરવા સારું તેમણે ઉપમાનનો આશ્રય સ્વીકાર્યો. તેમણે એમ વિચાર કર્યો જણાય છે કે કોઈ ભવ્ય કલ્પના કરી ઉપમાનનો ઉપયોગ કરી તે દ્વારા ધર્મશાસ્ત્રોનાં મહાન્ સત્યોને જીવતાંજીવતાં બતાવી શકાય તો ભારે લાલ થાય. એમાં ખાસ કરીને અંતરમાં જે મોટાં યુદ્ધ આખો વખત ચાલ્યાં કરે છે, આ પ્રાણી વારંવાર સંસાર તરફ ખેંચાય છે, અથડાય છે, કૂટાય છે અને રખડપટ્ટીએ ચઢે છે એ વાર્તા બરાબર કહેવામાં આવે તો પ્રાણીની આંખ ઉઘડી જાય. આ વિચારનો અમલ ઉપમાનના ઉપયોગથી થઈ શકશે એમ તેમની બુદ્ધિશક્તિ (સદ્બુદ્ધિ)એ સૂચવ્યું. સદ્બુદ્ધિ એ ગુરુએ કરી આપેલી પરિચારિકા છે, પણ બરાબર ઝાંઝા ઉતરતાં તદ્દયા ઉપરાંત તેની હાજરીની જે જરૂરીઆત બતાવી છે તે અંતઃકર્તાની મૌલિકતા (Originality) બતાવે છે. આમાં જેરસમજૂતી થવી ન જોઈએ. મારો મુદ્દો એ નથી કે સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રચવામાં મૌલિકતા બતાવી છે. એ વાત તો છે જ, પણ તે બીજા સર્વ પાત્રોને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે; પણ અહીં જે વાતની હું સ્થાપના કરવા માગું છું તે એ છે કે તદ્દયા સાથે સલાહ કરવા ઉપરાંત સદ્બુદ્ધિ સાથે જ્યારે જ્યારે આ પ્રાણી વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યારે તે વિચારણામાં જ મૌલિકતા બતાવે છે. સદ્બુદ્ધિનું પાત્ર તો મૌલિક છે જ, અને તેવાં તો બીજા સેંકડો પાત્રો આવશે, પણ સદ્બુદ્ધિ સાથે જે વિચારણાઓ થાય તે પણ મૌલિક છે. એ વાત જો સાચી હોય તો આ અંત તેમના પોતાના જ શબ્દોમાં એમની મૌલિક પદ્ધતિ બતાવે છે.

આ હકીકતની સ્પષ્ટ સિદ્ધિ માટે પૃ. ૧૮૭ માં તદ્દયાના વ્યવસાયો કેટલા બધા છે તે પ્રથમ વિચારવું. ત્યાં કહેવામાં આવ્યું છે કે :—

“ આ પ્રાણીમાં વધારે ઉજ્જવળ પરિણામ ન હોવાને લીધે જ્યારે ગુરુમહારાજ તેને પ્રેરણા કરે છે ત્યારે જ માત્ર તે પોતાનું ખરું હિત કરનારી બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે, પરંતુ જેવી ગુરુમહારાજની પ્રેરણા બંધ થાય છે અથવા ગુરુમહારાજનો જોગ બનતો નથી કે તરતજ પોતાનું વાસ્તવિક કર્તવ્ય કરવામાં આ પ્રાણી શિથિળ થઈ જાય છે અને પાછો આરંભ-પરિગ્રહની જંગલમાં પડી જાય છે...જેવી રીતે વારંવાર પ્રેરણા કરીને ગુરુમહારાજ આ જીવને શુદ્ધ માર્ગ પર લઈ આવે છે તેવી રીતે પ્રેરણા કરીને ઠેકાણે લાવવાના બીજા અનેક જીવો હોય છે. સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર કૃપા કરવાની બાબતમાં તત્પર રહેલા ગુરુમહારાજ તો કોઈ કોઈ વખત જે જીવના સંબંધમાં હાલ વાત ચાલે છે તેને પ્રેરણા કરી શકે છે, પણ બાકીના વખતમાં આ જીવ છૂટો રહેતો હોવાથી તેને કોઈ વારતું નથી. ”

ત્યારપછી ગુરુમહારાજ આ જીવની સાથે સદ્બુદ્ધિ નામની પરિચારિકા કરી આપે છે. એ પ્રસંગે પૃ. ૧૯૦ માં આ જીવ ગુરુમહારાજ પાસે એકરારો (Confessions) કરે છે અને પછી ગુરુમહારાજ તેને (પૃ. ૧૯૧) કહે છે કે :—

“ ભદ્ર ! બીજા નિવારણ કરે તેથી અને તેના પર વિશ્વાસથી અકાર્ય વર્જવાનું બને તે તો માત્ર કોઈ કોઈ વાર જ બની આવે છે...અને અનેક પ્રાણીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાનો હોય છે, તેઓને ઉપદેશ આપવાનો હોય છે અને તેઓને યોગ્ય રીતે સમજાવવાના હોય છે તેથી તારી પાસે આખો વખત રહીને દરેક બાબતમાં તને નિવારણ કરવાનું અમારાથી બની શકે નહિ. આ પ્રમાણે હોવાથી જ્યાંસુધી તારી પોતાની સદ્બુદ્ધિ બળત થાય નહિ ત્યાં સુધી તારા આવરણોનું નિવારણ કરવાનું બની શકશે નહીં અને તને જે ન કરવાનો ઉપદેશ આપીએ છીએ તેવા આવરણો ઉપર તારી આસક્તિ હોવાને લીધે તેનાથી થતી અનર્થપરંપરા રોકી શકાશે નહિ. સદ્બુદ્ધિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જે અન્ય તરફની

પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર જ પોતાના પ્રયત્નથી—જાતપ્રેરણાથી જ જીવને અકાર્ય કરતાં નિવારણ કરે છે અને અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે. એના પ્રતાપથી પ્રાણી અનર્થથી બચી શકે છે. ”

એટલે સદ્બુદ્ધિ એ પ્રાણીની અંતરપ્રેરણા થઈ. એને માટે અંગ્રેજીમાં કોન્સાયન્સ Conscience શબ્દ છે અને તેને માટે કોશકાર સંસ્કૃત ભાષામાં ‘ સદસદ્વિચારશક્તિ ’ શબ્દ વાપરે છે (આપ્ટે ઈંગ્લીશ સંસ્કૃત કોશ પૃ. ૬૮) એ સદ્બુદ્ધિ શુદ્ધ થઈ હોય તો તેની પ્રેરણાને અનુસરવાનું ફરમાન છે. પૃ. ૧૯૨ માં જે લાંબાણુ વિવેચન કર્યું છે તેમાં સદ્બુદ્ધિની મહત્તા એટલે સુધી સ્થાપન કરી છે કે ગમે તેટલાં અનુષ્ઠાનો કરવામાં આવે પણ સદ્બુદ્ધિ વગર તે નકામાં છે અને એવી બુદ્ધિ-વિચારશક્તિ વગરના મનુષ્યમાં અને પશુમાં કશો તફાવત નથી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે.

અહીં ગુરુમહારાજના ચાલુ ઉપદેશ પછી જે સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે તે અંતરની પ્રેરણા સમજવી અને તેમાં ઘણી મૌલિકતા રહેલી છે તે બતાવવાનો આ પ્રયત્ન છે. એનું કારણ એ છે કે સાધ્યપ્રાપ્તિના રાજમાર્ગો તો ગુરુમહારાજ બતાવે છે, શાસ્ત્રકારો બતાવે છે અને વ્યવહારમાં પ્રચલિત હોય છે; પણ સાધ્યપ્રાપ્તિના વ્યક્તિગત માર્ગો અનેક હોઈ પ્રત્યેક પ્રાણીએ પોતાનો માર્ગ શોધી લેવાનો હોય છે. એ બાબતમાં સ્વતંત્ર છૂટ આ પ્રાણીને ગુરુમહારાજની દયા ત્યારે જ આપે છે કે જ્યારે એનામાં શુદ્ધ પ્રેરણા વ્યક્ત કરવાનું અંતરબળ-આત્મિકબળ પ્રાપ્ત થાય. એ પહેલાં જો એને સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે તો એનામાં સ્વચ્છંદતા આવી જવાનો ભય રહે છે અને એ એને અહિત કરનારી હોઈ વિનાશક છે. તેથી યોગ્ય સમયે ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ સાથે વાતચિત કરી તેના પ્રેરણાત્મક જવાબો પ્રમાણે કાર્યઘટના કરવાનો વિધિ સર્વત્ર સ્વીકાર્ય છે. સર્તા હિ સન્દેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમન્તઃકરણમ્બુજાયઃ સત્પુરુષને સંદેહવાળી બાબતમાં એનું અંતઃકરણ જે બાબતમાં પ્રવૃત્તિ કરવા કહ્યું તે પ્રમાણ છે; પણ એ સત્પુરુષનો પ્રાપ્ત હક છે, સામાન્ય અધિકારી માટે એ વાત નથી. વિષયવિકારમાં રાચી રહેલા, કપાયમાં લપટાયેલા પ્રાથમિક અધિકારી અંતઃકરણને પૂછે ત્યાંથી શુદ્ધ સાત્ત્વિક જવાબ મળે પણ ખરો અને ન પણ મળે. એટલે સદ્બુદ્ધિના

હુકમ પ્રમાણે વર્તવાની છૂટ વિશિષ્ટ અધિકારીને જ મળે છે. અને એ અધિકાર પ્રાપ્ત થયા પછી એનામાં મૌલિકતા આવે છે. એ પોતાનો માર્ગ શોધે છે અને સંદેહ પડે ત્યારે એકાંતમાં બેસી ‘સદ્બુદ્ધિ’ સાથે કલાકો સુધી વાતો કરે છે અને એને અંદરથી જવાબ મળે છે. એ જવાબમાં ઘણી વાર મૌલિકતા હોય છે, નવીનતા હોય છે, વિશિષ્ટતા હોય છે, અને છતાં એ જવાબ મૂળ માર્ગથી વિલિપ્ત હોવા છતાં તેને અનુરૂપ હોય છે. બુદ્ધિને અમુક પ્રકારનો ઝોક મળી ગયા પછી એમાં સદૃશ આવી જાય છે અને ત્યારપછી એની પદ્ધતિ મૌલિક ન હોય તો પણ એ મૂળ માર્ગથી દૂર જતી નથી.

આવી સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર આ ગ્રંથના લેખકને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર મોટા પાયા ઉપર અન્યને ઉપકાર બુદ્ધિએ આપવાનો વિચાર થયો એટલે એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણાઓ કરી. પ્રથમ એમણે જે આવે તેને રત્નત્રય આપવા વિચાર કર્યો, એમાં એ ન કાળ્યો (પૃ. ૨૧૦), એણે ઘેર ઘેર ભટકી આપવા માંડ્યું પણ એનાં અંજન, જળ અને અન્ન કોઈએ લીધાં નહિ (પૃ. ૨૧૧) એટલે વળી એણે સદ્બુદ્ધિ સાથે વિચારણા કરી, એનો અગાઉનો રખડુ-પણાનો ભાવ યાદ કરીને કોઈ એનાં રત્નત્રય લેતા નથી એ એને સમજાઈ ગયું, પણ એને તો દાન આપવાનો તરવરાટ લાગ્યો હતો. સદ્બુદ્ધિએ એને બુદ્ધિ સૂઝાડી કે એક ગ્રંથના આકારમાં જોય, શ્રદ્ધેય અને અનુકંથ્ય અર્થની યોજના કરવી અને પછી સદૃશ ગ્રંથને જોન શાસનમાં લગ્ય જીવો સમક્ષ ખુલ્લો મૂકી દેવો. (પૃ. ૨૧૩) એ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલાં જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને અહણ કરવા યોગ્ય થશે.

આ વિશાળ ભાવના ઉપર તેમણે ખૂબ વિચાર કર્યો જણાય છે. કથાનુયોગની ઉપયોગિતા તો તેમને ધર્મપ્રાધકર(શ્રીહરિભદ્રસૂરિ)ના ગ્રંથથી જણાઈ હતી; પણ એમને તો તે ગ્રંથમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર કાંસી કાંસીને ભર્યાં હતાં અને સાથે તેમને ખ્યાલ હતો કે કોઈ નવીનતા થાય તો લોકો તેમનો ગ્રંથ વાંચે અને તે દ્વારા તેઓ ઉપકારના નિમિત્ત કારણ બને.

આ વિચારણામાં ઉત્કૃષ્ટ પરમાર્થ વૃત્તિ છે. જૈન શાસ્ત્રનો એક જાણીતો સિદ્ધાન્ત છે કે કોઈ પણ પ્રાણીને જૈનશાસન પર સાચી શ્રદ્ધા કરાવી શકાય તેના જેવા અન્ય ઉપકાર નથી, કારણ કે એક પ્રાણીને અહિંસાપ્રધાન ધર્મમાં લાવવાથી ચૌદ રાજલોકના સર્વ છવાને તેટલા પૂરતું અલય મળે છે. એના સમર્થનમાં ઉપદેશ-માળાના કર્તા શ્રી ધર્મદાસગણિ એક સુંદર વાત કહે છે. માતપિતાનો ઉપકાર આ પ્રાણી પર એટલો છે કે એનો બદલો પોતાના આમ-ડાના જોડા કરાવી આપવાથી પણ વળે નહિ, માત્ર એક જ રીતે વળે છે અને તે એ કે જો પુત્ર માળાપને ધર્મનો ઉપદેશ આપી સાચા જૈન બનાવે તો બદલો વળે. (જુઓ ઉપદેશમાળા) આ વાત તેઓ બરાબર જાણતા હતા. (તેઓએ ઉપદેશમાળા ગ્રંથ પર પણ ટીકા કરી છે.)

આ સર્વ વિચાર કરી તેમણે કથાનુયોગદ્વારા ઉપમાનનો આશ્રય કરવાની મૌલિક પદ્ધતિ સ્વીકારી. વાર્તા લખવી તો કાંઈક ચમત્કાર થાય અને સર્વ વાંચે, વાંચવા લલચાય અને છતાં માત્ર તે ઢીંગલા ઢીંગલીની કે લાગણી ઉશ્કેરનારી ન હોવી જોઈએ પણ અક્ષરે અક્ષરમાં અર્થગૌરવથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. આ વિચારનો અમલ કરવામાં તેમને જે અગવડ જણાઈ તેનો તેઓએ પ્રથમ વિચાર કર્યો જણાય છે.

૭ નવીન શૈલીનો બચાવ—

ગ્રંથકર્તાને પોતાનો ગ્રંથ અપૂર્વ કરવો હતો, છતાં એ શાસ્ત્ર-સંપ્રદાયને માનવાવાળા હતા, એને પૂર્વપુરુષોના અપૂર્વ જ્ઞાનમાં પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો અને નવીનતા કરવી હતી, છતાં પૂજ્યપાદોને પગલે ચાલવું હતું. એમની એ ચિંતા આ જમાનામાં જરા વધારે પડતી લાગે, પણ શાસન ચલાવવામાં એ રીતિનું અનુકરણ અનિવાર્ય છે. સંપ્રદાયપદ્ધતિને અનુસરવાથી એકવાચ્યતા રહે છે અને તેમ ન થાય તો શીર્ષવિશીર્ષ બિન્દુઓ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે. ધર્મક્રિયાઓનું અનુશાસન એક પદ્ધતિએ અને આ ધોરણે જ થાય છે. પ્રચલિત લશ્કરી નિયમન (Military discipline) આ ધોરણ પર રચાયલું છે અને સમજણ વગર જ્યારે

જ્યારે એ સિદ્ધ વ્યવસ્થાને મૂકી દેવામાં આવે છે ત્યારે માર ખાધો છે એમ આપણો ઇતિહાસ બતાવે છે. આચારના મતભેદો દુરઝહનું રૂપ લે ત્યારે યાદવાસ્થળીનાં કારણ બને છે, પણ ઇરાદા-પૂર્વક વિશેષ કારણ વગર માર્ગપતિત થવામાં એક વાર રસ્તો ચૂક્યા પછી ક્યાં અટકાશે તે જણાતું નથી. એ આખો શાસનપદ્ધતિનો મહાપ્રશ્ન છે અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રીસિદ્ધર્ષિને તો એ ગુંચાણ ઘણી આકરી લાગે છે એટલે એમણે તો ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ ખુલાસો કરી દીધો છે.

એમને ચારિત્રરાજ અને મોહરાજનાં યુદ્ધો વર્ણવવાં હતાં, એમને સંતોષ અને ધનલોભનાં સ્વરૂપો ચીતરવાં હતાં, એમને મહારંભ અને મહાપરિઘ્રહની કુટિલતા બતાવવી હતી, એમને રાગ અને દ્રેષની પાથરેલી આખી જાળ બતાવવાની હતી, એમને ક્રોધ, માન, માયાનો ક્રમિક વિકાસ અને સંયમપૂર્વક તેનો વિનાશ કઈ પદ્ધતિએ થાય તે બતાવવું હતું. એને આખા સંસારનું નાટક પ્રત્યક્ષ બતાવવું હતું એટલે એમણે તો શરૂઆતમાં કહી દીધું કે :—

“ આ કથામાં અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અસ્પર્શ બોલચાલ, ગમન, આગમન, વિવાહ, સગપણ વિગેરે સર્વ લોકસ્થિતિ કહેવામાં આવી છે તેને કોઈપણ પ્રકારે ગેરવ્યાજખી ન ધારવી; કારણ કે ગુણાન્તરની અપેક્ષા રાખીને ઉપમાદારથી બોધ કરાવવા માટે તેનું નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે. એનું કારણ એ છે કે પ્રત્યક્ષથી કે અનુભવથી જે સિદ્ધ થતું હોય અને યુક્તિથી જેમાં કોઈપણ પ્રકારનો દોષ આવતો ન હોય તે સત્કલ્પિત ઉપમાન કહેવાય છે અને શ્રીસિદ્ધાન્તમાં પણ એવા ઉપમાનો પ્રાપ્ત થાય છે, એનો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે. ” (પૃ. ૧૧) એમને અંદરનાં રાગદ્રેષ તથા ચારિત્ર અને ત્યાગ વિગેરેને બોલતાં કરવા હતા અને તેટલા માટે તેમણે કહ્યું કે ઉપમાનની પદ્ધતિ આપણામાં તો પૂર્વ-કાળથી ચાલી આવે છે. એના એમણે ચાર દાખલાઓ મૂક્યા છે.

૧ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં મગશેળીઆ પાષાણ અને પુષ્કરાવર્ત વરસાદની હરીફાઈ બતાવવામાં આવી છે.

૨ શ્રી આવશ્યક સૂત્રમાં ક્રોધમાનાદિને સર્પાકારે જીવતા ક્યાં છે.

૩ શ્રી પિંડેપણા અધ્યયનમાં માછલીઓ પોતાનું ચરિત્ર કહે છે.

૪ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં સૂકાં પાંદડા સંદેશ કહે છે.

આ ચારે દરીકત શાસ્ત્ર-સિદ્ધાન્તમાં બતાવી છે. એ કેવી રીતે બતાવી છે તે માટે પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પરિશિષ્ટ કળેવું. (પૃ.૨૧૬-૨૪૬)

એ ઉપરથી જણાશે કે પથ્થર કે પાંદડાં પાસે બોલાવવાની વાત નવીન નથી, સર્પાદિના રૂપક કોષ, માન આદિ કપાય માટે આપવા તે ચાલી આવતી વાત છે, એટલે અનુમાન કે રૂપકને આશ્રય આપણે પૂર્વકાગથી લેતા જ આવ્યા છીએ, પણ એમાં થોડી શરતો છે અને તે એ છે કે—

૧ એવું અનુમાન પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૨ પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ ન થાય તો અનુભવથી સિદ્ધ થવું જોઈએ.

૩ યુક્તિથી એવા અનુમાનમાં કાંઈ દોષ આવે તો ન જોઈએ.

મતલબ એ અનુમાન અકલવાળું હોવું જોઈએ, એ રૂપક ધ્યાનમાં ઉતરે તેવું હોવું જોઈએ. એક ઘડિયાળ જોઈને તેને હાથી સાથે સરખાવવી એ પણ રૂપક કહેવાય પણ એ બાંધ ન એસે તેવી વાત છે, અનુભવથી ખોટી પડે તેવી વાત છે અને યુક્તિથી અગમ્ય છે. આ ધોરણ રાખી તેઓ જણાવે છે કે ‘રૂપક કથા કરવાની વાત હું આદરું છું’ તે મારી પોતાની પદ્ધતિ નથી, મારી નવી શોધખોળ નથી, પણ શાસ્ત્રમાં એ પદ્ધતિ સ્વીકારાયલી છે અને તેથી પોતાને તે પદ્ધતિનું અનુકરણ કરવામાં વાંધો લાગતો નથી. તેઓની દલીલ એમ છે કે ઉપદેશ આપવા માટે સિદ્ધાન્તમાં મૂળ સૂત્રોમાં વરસાદ અને મગશેળીઆ પાપાણને બોલતા કર્યા છે, સૂકાં પાંદડાં અને નવી કુપજોને બોલતી કરી છે, કોધાદિને સર્પનાં રૂપકો આપ્યાં છે તો પછી એ પદ્ધતિ આદરવામાં અને તે દ્વારા અંતરંગમાં રહેલા ભાવને બોલતા કરી તેમને જીવતું રૂપ આપી તેમની પાસે જ તેમની વાતો કરાવવી એમાં કોઈ જાતનો શૈલીદોષ થતો નથી.

૮ છતાં સાર્વત્રિક નવીનતા—

આ પ્રમાણે તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરવા છતાં સંપ્રદાયથી એમણે એ શૈલીનો બચાવ કર્યો છે. એમને અંથ લખવા ખાતર

અંથ લખવો નહોતો, પણ અન્યેક વ્યક્તિને ઉપયોગી અને ઉપદેશક થાય અને તેના હૃદયના ઝીંઠા તાર હલાવે અને તે નિમિત્તે પોતાને લાલ થાય એવા અંથ લખવાનો તેમનો આશય હતો. તેમના શબ્દોમાં કહીએ તો “ મારી જેવા પ્રાણી ઉપર ભગવાનની કૃપા-નજર થવાને પરિણામે ગુરુમહારાજના પ્રસાદથી અને તેને લઈને તેમના પ્રતાપથી પ્રકટ થયેલી સદ્ગુણના આવિર્ભાવથી આ કથામાં જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની રચના કરવામાં આવી છે તેને જે ભવ્ય સર્વોચ્ચ ગ્રંથ કરશે તેઓના રાગદ્વેષ વિગેરે ભાવરોગો જરૂર નાશ પામી જશે એમાં જરા પણ સંદેહ જેવું નથી.” (પૃ. ૨૧૪) આ એમનો ખરો આશય છે. એમને અંથકાર તરીકે નામના કાઢવી નહોતી, પણ તેમને વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ પરોપકાર કરવો હતો, તે માટે તેઓએ સર્વ તૈયારી કરી હતી અને તેને અંગે આ તદ્દન મૌલિક પદ્ધતિ આદરી હતી.

તેમણે જે સિદ્ધાન્તના દાખલાઓ ટાંક્યા છે તે અમુક અપેક્ષાને આશ્રયોને છે, પણ તેમણે જે પદ્ધતિએ અંથ લખ્યો અને આખા સંસારની રચના સંશ્લેષમાં ગતાવી તેમાં મૌલિકતા છે, નવીનતા છે, ભવ્યતા છે. એ મૌલિકતા તેમના ઉપરના શબ્દો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. તેમણે અમુક અંથનો આશ્રય કયો નથી પણ તેઓ જણાવે છે કે ગુરુમહારાજની કૃપા(તદ્દયા)થી જે સદ્ગુણનો તેમને આવિર્ભાવ થયો તેને લઈને આ કથામાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રને ઠાંઝી ઠાંઝીને ભરી ભરખજારમાં મૂકી દીધા છે. આ સદ્ગુણના આવિર્ભાવમાં જ નવીનતા છે. તે સમય સુધીના સંપ્રદાયથી પ્રાપ્ત થયેલા જ્ઞાનને વિરોધ ન આવે તે માટે ગુરુમહારાજની પ્રસાદીની અને ભગવાંતની કૃપાનજરની જરૂર તેમણે સ્વોકારી લીધી છે. એ જાનનેના સાન્નિધ્યથી આડાઅવળા ચાલ્યા જવાનું ન જાને તેટલા માટે તેની જરૂર હતી, પણ રૂપકની શૈલી આવા મોટા પાયા ઉપર કરવી એ તદ્દન નવીન હકીકત હતી, મૌલિક રચના હતી અને ભવ્ય કલ્પના હતી.

વાત એ છે કે તેમણે ‘ ઉપમાન અલંકાર ’ નવીન શોધ્યો નથી, પણ આખા સંસારની વાતો રૂપક રૂપે તૈયાર કરવી અને તેમાં

સર્વ કર્મો, સર્વ ભાવો અને ગાહ્ય તેમજ અંતર ખટપટો અને મનોવિકારો કથારૂપે આવી જાય, સર્વ અંતરના આવિર્ભાવોને રૂપક અપાય અને સર્વથી ન સમજાય તેવી અંદરની ગુપ્તરૂપ ચાલતી હીલચાલ સમજી શકાય એ આખી કલ્પના જ લખ્ય હતી, એ રૂપક તદ્દન મૌલિક હતું અને એના પ્રત્યેક વિભાગમાં નવીનતા હતી.

એની સાબિતી માટે તો આખો ગ્રંથ રજૂ કરવો પડે, પણ એટલું ન કરીએ તે એનાં સ્થળો અને પાત્રોનાં નામો જ વાંચી જઈએ તો પણ બસ થાય તેવું છે. આખો શ્રેણી મુદ્દાનાં રૂપકો અત્ર રજૂ કરી તે વાત સાબિત કરીએ, એટલે એમાં સાર્વત્રિક મૌલિકતા જણાયા વગર નહિ રહે. નીચેનું પત્રક (લીસ્ટ) ગ્રંથમાંથી ગમે તે નામો લઈ તૈયાર કર્યું છે, કારણ કે પ્રત્યેક પાત્ર કે સ્થળ એ વાત સાબિત કરી રહે છે, તે પરથી એ મૌલિકતાની ખાત્રી થશે.

(ભાવ)	(રૂપક)	(ભાવ)	(રૂપક)
તામગ્રી મન	તામસચિત્ત નગર	લિપ્સા	મોહરાજ
રાગ	રાગકેસરી રાજપુત્ર	માયા	બહુલિકા
દ્વેષ	દ્વેષગર્જેન્દ્ર રાજપુત્ર	રસ્તે ચઢવું	માર્ગાનુસરિતા
મન	ચિત્તવૃત્તિ અટવી	ભોળો શ્રોતા	અગ્રહિતસંકેતા
તરંગો	ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ	સંસાર	અદૃષ્ટમૂળપર્યન્તનગર
ક્રોધ	વૈશ્વાનર	દુષ્ટાશય	જઘન્યતા
વિપર્યાસ	મતિમોહ	કર્મસમૂહગ્રહણ	મળસંચય
માન	શૈલરાજ	વિચારવાળો માણસ	બુધ
વર્તન	ચારિત્રરાજ	રસગૃહિ	લોલતા
		બુદ્ધિ	વિદ્યા

આ પત્રક જોટલું મોટું કરવું હોય તેટલું થાય. એના પાત્રોનું લીસ્ટ દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે તે જોવાથી જણાશે કે માત્ર પાત્રોનાં કે સ્થળોનાં નામોની યોજના કરવામાં જ અસાધારણ મૌલિકતા છે. એક વખત એ નામો વાંચી જવાય તો પણ ભારે આહ્વાહ કરે તેવાં છે અને જ્યારે જ્યારે એ નામાવલિ ક્રોધપણુ વિચક્ષણુ માણસે વંચાતી સાંભળી છે અથવા વાંચી છે

ત્યારે તેની સાથે જ તેના મુખમાંથી આશ્ચર્યનો ઉદ્ગાર પણ તે જ વખતે નીકળતો સાંભળ્યો છે. આવી રીતે પાત્રાલેખન અને નામાભિમાન નિર્ણય કરવામાં મૌલિકતા છે. એમની મૌલિકતા અનુમાન કે ઉપમાનની શોધ કરવાની નથી, પણ તેમના કહેવા પ્રમાણે ઉપમાનની પ્રચલિત શૈલી હતી તે તેમણે સ્વીકાર્યા પછી તે ઉપમાનને આખા સંસારવિસ્તાર સાથે લાગુ કરવામાં રહેલી છે.

એ મૌલિકતા સિદ્ધ કરવાનું ખીણું ઘણું મુદ્દામ કારણ પ્રાપ્તવ્ય છે અને તે પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના છે. એ પ્રથમ પ્રસ્તાવની રચના ખીણ પ્રસ્તાવથી શરૂ થતી મહારૂપક કથાની મૌલિકતા સિદ્ધ કરે તેમ છે. તેની યોજના આ પ્રમાણે લાગે છે તે વિચારવી:— અંતઃકર્તાએ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સામાન્ય પ્રસ્તાવના (Preface) પ્રથમ ચૌદ પૃષ્ઠમાં (શ્લોક ૧૧૧ વડે) કરી. તેમાં એક નિષ્પૃષ્ઠયક નામના જીવનું ચરિત્ર કહ્યું. અદૃષ્ટમૂળપર્યંત નામના નગરમાં એક દીન દુઃખી રોગી અપુણીઓ જીવ રખડતો હતો. તે એકદા સુસ્થિત મહારાજની સાત માળની હવેલી પાસે આવ્યો. સુસ્થિત મહારાજની તેના પર નજર ગઈ. તે જોઈને એ ભિક્ષા માટે રખડતા રોગીને સ્વકર્મવિવર નામના દ્વારપાળે મંદિરમાં દાખલ કર્યો, એની આંખમાં વિમળાલોક નામનું અંજન ધર્મબોધકર નામના રસોડાના ઉપરીએ આંજ્યું, એને તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી પાચું અને એને મહાકલ્યાણ નામનું ભોજન જલરાવ્યું. એને લીખ માગવાના ઠીંકરા ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી તેથી ધર્મબોધકરની પરિચારિકા તદ્દયાની વાત એ સાંભળતો નહિ. આખરે એને અંજન, જળ અને ભોજનના પ્રયોગથી વ્યાધિઓ ઓછા થયા. પછી એને સદ્બુદ્ધિ પરિચારિકા કરી આપી અને છેવટે એણે અન્યને અંજન, જળ ને ભોજન આપવા વિચાર કર્યો. છેવટે એક લાકડાની પેટ્ટીમાં એ ત્રણે ચીજો ભરીને ભરબજારમાં મૂકી. આવી અતિ વિચિત્ર વાર્તા અંતઃકર્તાએ કહી. એ વાર્તા પૃષ્ઠ ૧૩ થી ૪૭ સુધી ચાલે છે. (શ્લોક ૧૧૨-૪૫૬).

પછી ત્યાં ઉપર જણાવ્યું તેમ એક ઘણી અર્થસૂચક વાત કહી છે. “જે હકીકત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમામ જીવોને માટે કહી છે અને તે ગ્રહણ કરવાથી રચનાર ઉપર ઉપકાર થાય

તેમ છે, માટે તે બાબતમાં મારી ઉપર કૃપાવાળા સર્વેએ તે ત્રણે વસ્તુઓ લેવાની કૃપા કરવી. સર્વ તે લેવા યોગ્ય છે.” (પૃ. ૪૭).

આ વિગતિ કરીને પછી અંતરકર્તા કહે છે કે “આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંત આપની પાસે ટૂંકામાં કહી સંભળાવ્યું. હવે તેનો ઉપનયન કહેવામાં આવે છે તે સાંભળો.” (પૃષ્ઠ ૪૭).

આ ‘ઉપનય’ શબ્દનો અર્થ વિચારવા જેવો છે.

એ સંસ્કૃત ની ધાતુને ઉપસર્ગ ઉપ લાગવાથી બનેલું નામ છે. એનો અર્થ ‘પાસે લાવવું’ એમ થાય છે. કોશકાર આપે એનો અર્થ Bringing near એમ આપે છે. એનો અર્થ ઉપનયન સંસ્કાર પણ થાય છે. ઉપનયન એટલે મૂળ વસ્તુની પાસે જવું, વધારે નજીક જવું, વધારે બારિકીથી એના અંતરપટમાં જઈ એ વસ્તુને ઓળખવી, એ વસ્તુનું ઊંડાણ વિચારવું, એના રહસ્યમાં પ્રવેશ કરવો એવો ધ્વનિ એમાંથી નીકળે છે. જેમ ઉપનયન સંસ્કારથી ધર્મનો જન્મ થાય છે અને પ્રાણી ધર્મની નજીક આવે છે, તેમ ઉપનયકારા વસ્તુના અંતરના જ્ઞાનથી પ્રાણી વાર્તાનું રહસ્ય સમજે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને તદ્દન નવીન શૈલી આદરવી હતી એટલે પોતાના શ્રોતાવર્ગને એ નવીન શૈલીની દીક્ષા આપવી જોઈએ, શ્રોતાનો એક પ્રકારે ‘ઉપનયન’ સંસ્કાર કરવો જોઈએ અને તેમને વાર્તાના ઊંડાણમાં-રહસ્યાર્થમાં ઉતારવા જોઈએ. એટલા માટે તેમણે સંસ્કાર કરવા સારું ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું ચરિત્ર કહી સંભળાવ્યું અને પછી પોતે જ લાંબાણ ઉપોદ્ધાતકારા પ્રત્યેક શબ્દનો રહસ્યાર્થ કહી બતાવ્યો: પોતે અદૃષ્ટમૂળપર્યાંત નગર શા માટે કહ્યું? તેમાં પોતાનો જીવ નિષ્પુણ્યકનું નામ શા માટે ધારી રહ્યો હતો? તેના અનેક વ્યાધિઓ વસ્તુતઃ શા શા હતા? સ્વકર્મવિવર તે કોણ? સુસ્થિત મહારાજા કોણ? ધર્મઓધકર મંત્રી કોણ? અંજન, જળ અને અન્ન શા? વિગેરે સંપૂર્ણ વાર્તા બહુ વિગતપૂર્વક પોતે જ કહી આપી. પરિણામે જે વાર્તા પોતે શ્લોક ૧૧૨-૪૫૬ મુખીમાં કહી હતી તેનો અંદરનો આશય સમજાવવામાં લગભગ બે હજાર શ્લોક જેટલી ગદ્ય રચના કરી. એમાં જરાપણ ગેરસમજૂતી ન થાય તેટલા માટે મેં ૪૦ અંતર પ્રકરણ પાડ્યા છે અને અનુસંધાનો (Cross reference) બતાવ્યાં છે.

અંથકર્તાએ આ રીતિ બહુ વિચાર કરીને આવરી છે. તેઓ પોતે જ આ આખા ઉપોદ્ધાતને અંતે (પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે) કહે છે કે:—

भवत्येव गृहीतसङ्केतानामुपमानदर्शनादुपमेयप्रतीतिरत एवेवं कथानकमादावस्यैवार्थस्य दर्शनार्थमुपन्यस्तं यतोऽस्यां कथायां न भविष्यति प्रायेण निरूपनयः पदोपन्यासस्ततोऽत्रशिक्षितानां सुखेनैव तद्व्यगतिर्भविष्यति ।

“ જેઓ સંકેત સમજી ગયા હોય છે તેઓને ઉપમાન બતાવવાથી ઉપમેય સમજવું મુશ્કેલ પડતું નથી, એ બતાવવા માટે આ અંથની શરૂઆતમાં ઉપમાન રૂપ કથાની રચના કરવામાં આવી છે. હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા સુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે. તેનો રહસ્યભાવ કેવી રીતે સમજવો તેની પદ્ધતિ અત્ર જણાવાઈ ગઈ છે તેથી એ કથામાં તમારી સારી રીતે પ્રવૃત્તિ (જ્ઞાન) થઈ શકશે. ” (પૃ. ૨૧૬.)

મતલબ એ છે કે:—

આખી કથા સંકેતરૂપ છે, રહસ્યગર્ભ છે.

એ સંકેતને પ્રથમથી જણાવવાની જરૂર હતી.

એ જણાવવા માટે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કથાનક કહ્યું.

હવે પછી કથા કહેવાની છે તેમાં ઉપમાન જ બતાવાશે.

સંકેત સમજ્યા છો તો ઉપમેય શોધી કાઢજો.

હવેની કથામાં પ્રાયઃ એક પદ પણ રહસ્યાર્થ વગરનું નથી.

એમાં તમારો પ્રવેશ થાય તે માટે આ સંકેત બતાવ્યો છે. બીજી બાજતો ઉપર એના સ્થાને ચર્ચા થશે, પણ સંકેત બતાવવાની પદ્ધતિ એક શિષ્ટ લેખકને ત્યારે જ આદરવી પડે કે જ્યારે તેની શૈલી તદ્દન નવીન હોય. એ પદ્ધતિએ અંથો લખાઈ ગયા હોય તો આટલી બસો પૃષ્ઠ જેટલી ઉપોદ્ધાત અંથકર્તાને પોતાને કરવી પડે નહિ. એ પદ્ધતિ સ્વીકારી સંકેત બતાવ્યો છે તેમાં જ એમની મૌલિકતાનું દર્શન છે અને તે વાતમાં શું ચવણ ન થાય

તેટલા માટે પોતાનું ચરિત્ર જ ઉપોદ્ધાતમાં આપી તેનો આશય પોતે સ્પષ્ટ કર્યો છે.

એમ છતાં ગ્રંથકર્તાને એમ લાગ્યું કે વચ્ચે વચ્ચે કોઈ વાર સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર તો પડશે જ, કારણ કે એમને તો આખો સંસાર દર્શનરૂપે વ્યક્ત કરવો હતો અને નાટક બતાવતાં મોજ કરાવવી નહોતી, પણ એના ઊંડાણમાં ઉતરવું હતું અને વાંચનાર કે શ્રોતાને તેમાં ઉતારવા હતા. એટલા માટે વાર્તા સાંભળનારમાં એમણે બહુ ચાતુર્યથી અગ્રહીતસંકેતાનું પાત્ર સાથે રાખ્યું છે. ઉપર ‘અહીતસંકેત’ શબ્દ (પૃ. ૪૯ સંસ્કૃત ટાંચણ પંક્તિ ૩-૬) વાપર્યો છે તે જોયો હશે; છતાં એક અગ્રહીતસંકેતાને સાથે રાખી, વચ્ચે વચ્ચે પાંચેક જગ્યાએ તેને માટે અથવા તેની દ્વારા ખુલાસા કરાવ્યા છે. સંકેત અને પ્રજ્ઞા એ બન્ને ભવ્ય શબ્દો છે અને સંકેતનું જ્ઞાન બતાવનાર છે. અહીત, સંકેત, શિક્ષિત અને અવગતિ એ ચાર શબ્દો ઉપરના મૂળ ટાંચણમાં છે એનો અત્ર ખુલાસો થઈ જાય છે.

શૈલીની મૌલિકતાનો આ અચૂક પુરાવો છે. એમણે ઉપોદ્ધાત-રૂપે પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખ્યો અને ‘અગ્રહીતસંકેતા’ અને ‘પ્રજ્ઞા-વિશાળા’ ના પાત્રોને સાથે રાખ્યા એ બતાવે છે કે એમની આ પદ્ધતિ તદ્દન નૂતન હતી. ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા આવી આખી સંસારલીલા બતાવવી એ કાર્ય એમણે પ્રથમ જ આદર્યું અને તેટલા માટે સંકેતના ખુલાસા બતાવી વાર્તા શરૂ કરી. જે તેમ કર્યું ન હોત તો કથાનું ઉપયોગીપણું રહેત નહિ એમ મને લાગે છે. આખી વાર્તામાંથી પ્રથમ પ્રસ્તાવ બાદ કરીએ અને વચ્ચે વચ્ચે અગ્રહીતસંકેતાની ગુંચવણોનો નિકાલ થતો ન જોઈએ તો વાર્તામાં આટલું ઊંડું રહસ્ય છે એમ સૂઝે નહિ અને અત્યારે તો કદાચ સૂઝે, પણ જ્યારે એ પદ્ધતિ તદ્દન નવીન હોય, જ્યારે શ્રોતાવર્ગ એ દૃષ્ટિબિન્દુથી સાંભળવાની પદ્ધતિમાં આવ્યો ન હોય, જ્યારે એ પ્રકારની મનોદશા ઉપસ્થિત જ થઈ ન હોય ત્યારે ગ્રંથકર્તાને પોતાને જ રહસ્યાર્થ પ્રકટ કરવાનું કાર્ય સર્જનકળાના વિશિષ્ટ ધોરણને બાબુએ મૂકીને કરવું પડે છે અને એ કરવાનો પ્રયત્ન એ એમની ઉપમાન પદ્ધતિના સ્વીકારની મૌલિકતા બતાવે છે. સાથે ઉપ-

યોગિતાને લોગે એને કળાદર્શનમાં જરા ન્યૂનતા લાગે તો એ વાતનું એમના મનમાં સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ સ્થાન નથી, એને એની દર-કાર નથી એમ બતાવે છે. અત્ર તો એક જ મુદ્દો છે કે સંસ્કૃત સાહિત્યના અત્યાર સુધીના જાણપણાને અંગે આપણે એટલું કહી શકીએ છીએ કે આ ઉપમાનના ઉપયોગદ્વારા રૂપક કથાના મોટા પાયા ઉપર પ્રચાર કરનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પહેલા હતા અને તેથી એમની પદ્ધતિમાં સાર્વત્રિક નવીનતા છે.

૯ રૂપક કથાકથક તરીકે શ્રીસિદ્ધર્ષિની અદ્ભુત કળા—

રૂપક કથા કહેવાની તેમણે તદ્દન નવીન શૈલી યોધી કાઢી અને આદરી અને ઉપમાનનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો એ વાત આપણે જાણીએ. એ ઉપરથી આપણે એમ કહી શકીએ કે જો કે તેઓ પોતાની શૈલીનો બચાવ શાસ્ત્રસિદ્ધાન્તના અમુક અમુક દાખલાઓ આપીને કરે છે પણ તે માત્ર તેમની નમ્રતા જ બતાવે છે. જે નમ્રતાથી તેઓ અંધનું વાચન કરવા પ્રાર્થના કરે છે, જે નમ્રતાથી તેઓ પોતાના અંધને કાષ્ઠપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય કહે છે, જે વિશાળતાથી તેઓ પોતાનો અંધ રત્નપાત્ર કે સુવર્ણપાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય નથી એમ કહે છે તેજ નમ્રતા તેમના મૌલિક મગજમાં સંપ્રદાય અનુસરણની વાતો લાવી મૂકે છે; છતાં જે દાખલા તેઓ આપે છે તેનું ઉપમાન અને જે ઉપમાન તેઓ કથામાં વાપરે છે તેની ભવ્યતા જોઈએ ત્યારે જણાય છે કે એ તેમના નમ્રતાના અને વિવેકના શબ્દો છે. એ અનુકરણથી તેમની મૌલિકતાને જરા પણ બાધ આવતા નથી.

પ્રથમ મગશેળીઆ પાપાણુ સંજ્ઞાથી દૃષ્ટાન્ત લઈએ. (પૃષ્ઠ. ૨૨૦-૨૨૨, પ્રથમ પ્રસ્તાવ, પરિશિષ્ટ ક.) ત્યાં મગશેળીઆ અને પુષ્કરાવર્તની સ્પર્ધા તદ્દન સારી છે. એમાં કાંઈ કદપનાની ખાસ ભવ્યતા કે વાર્તાના પ્રત્યેક શબ્દમાં ઉપમાન જેવી ચીજ નથી. એમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણિને ઉપયોગી વાત તો એક જ મળી આવી લાગે છે કે મગશેળીઆ પાપાણુ જેવી અશુભ ચીજને ખાસ ઉદ્દેશના લક્ષ્યાર્થથી ઇવતી-બોલતી કરી શકાય છે.

નાગહત્તની કથાનું દૃષ્ટાંત ખીન્નું આપવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૨૨૨-૮ સહર) એમાં નાગ અને નાગણીનું વર્ણન કરી તેને

ક્રોધ, માન, માયા, લોભ સાથે સરખાવ્યા છે. વસ્તુતઃ એમાં ફેપક જેવું કંઈ નથી, ઉપમાન પણ નથી, માત્ર એને એક પ્રકારની વ્યાખ્યાનિત કહી શકાય. એમાં કલ્પનાની લબ્યતા નથી.

ત્રીજું દૃષ્ટાંત માછલાનું છે. એમાં માછીમાર માછલાને પકડવાં આંકડો પાણીમાં નાખે છે, પણ અનુભવી માછલો ત્રણ ત્રણ વાર માંસ ખાઈ જાય છે છતાં સપડાતો નથી અને પોતે કેવી રીતે સપડાયો નહોતો તેની વાર્તા કહે છે. (પૃ. ૨૨૮-૩૦ સદર). આમાં માછલું બોલે છે તેટલા પૂરતું જ નવીનત્વ છે, બાકી એમાં ફેપક લાવ ઉઘાડો પડી જાય છે.

ચોથી દુમપત્રની વાર્તા ઉત્તરાધ્યયનના દશમા અધ્યયનમાંથી કહી છે. તેમાં ખરતાં પાંદડાં કહે છે કે-અમારો અત્યારે જેવો વખત છે તેવો તમારો (કુ'પજોનો) આવશે (પૃ. ૨૪૩) માટે તમે અમને હસો છો તે નકામું છે. આમાં પાંદડાં બોલે છે એટલી જ વાર્તા બાજુવા જેવી છે.

એ ચારે દૃષ્ટાંતોમાં કંઈ કલ્પનાની લબ્યતા નથી, ફેપકનું અપૂર્વત્વ નથી, ઉપમાનનું ગૌરવ નથી; માત્ર બોધ કરવા સારું અસલ જેમ પંચતંત્રાદિ ગ્રંથો અથવા ઇસપ્સ ફેબલ્સ (Esop's Fables)માં જનાવર કે પક્ષી પાસે વાત કરાવવામાં આવતી હતી તે રીતિનું અનુકરણ છે.

એ ચારે દૃષ્ટાંતો સાથે ઉપનિતિના ચોથા પ્રસ્તાવનો એક જ પ્રસંગ વિચારીએ. એમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવી, તેમાં પ્રમત્તતા નહી, એ નદીમાં તદ્દિલસિત નામનો દ્વીપ, એ દ્વીપમાં ચિત્તવિશ્લેષ નામનો મંડપ, એ મંડપમાં તૃષ્ણા નામનું પ્લેટફોર્મ-વ્યાસાસન અથવા વેદિકા અને તે વેદિકા ઉપર માંડેલ વિપર્યાસ નામનું સિંહાસન અને એ સિંહાસન ઉપર મોહરાજ બેઠેલા, એના રાગકેસરી અને દ્વેષ-ગજેન્દ્ર છોકરાં, ત્યાં બીજા સાત રાજાઓ અને મોહરાયનો આખો પરિવાર એ વિશાળ મંડપમાં બેઠો છે અને સોળ છોકરાઓ એની પાસે રમી રહ્યા છે. એ કલ્પના એક બાજુ પર કરી લો.

તેની સામે તે જ પ્રસ્તાવમાં આપેલ સાત્ત્વિકમાનસપુરની કલ્પના કરો, તેમાંથી વિવેક પર્વત નીકળે, એ પર્વત ઉપર અપ્રમત્તત્વ

શિખર હોય, એ શિખર ઉપર જૈનપુર નામનું નગર દેખાય, એ (સીમલા જેવા પર્વત પરના) નગરની વચ્ચે કાઉન્સિલ હોલ જેવો મોટો ચિત્તસમાધાન મંડપ નાખ્યો હોય, એના ઉપર નિઃસ્પૃહતા નામની વેદિકા હોય, એના ઉપર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન હોય અને તેના ઉપર ચારિત્રધર્મ નામના રાજા બેઠા હોય અને ચારે બાજુ તેનો પરિવાર હોય.

આ કલ્પનાની લવ્યતા અસાધારણ છે, અદ્ભુત છે, અપૂર્વ છે. આ બાબત તો બીજે પ્રસંગે અને બીજા સંબંધમાં વિચારવાની છે. અત્ર કહેવાની હકીકત એ છે કે રૂપક કથાના કહેનાર તરીકે તેઓ જો કે શાસ્ત્રના દાખલા આપે છે, છતાં તેમની કલ્પનાની લવ્યતા અસાધારણ છે. તેમના વખત સુધીમાં કોઈએ એવા પ્રકારની આખા સંસારને લાગુ પડે તેવી આખી વાર્તા રૂપકદ્વારા લખી હોય તેમ જણાતું નથી એ પણ આપણે હવે યાદી જોશું. વાર્તા કહેનાર (કથાકથક) તરીકે તેમણે લવ્ય કલ્પના તદ્દન નવીન ઢબે કરી છે એ અત્ર વક્તવ્ય છે.

એમાં વધારે ખૂબીની હકીકત એ છે કે એમણે કલ્પના ચલાવ્યા છતાં વાર્તાનો રસ બગડવા દીધો નથી અને અપૂર્વ કથા એક રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તરીકે કરી છે. એમાં એમનો મનુષ્યની માનસિક દશાનો અભ્યાસ પણ અસાધારણ છે એ બાબત પણ પ્રસંગે અન્યત્ર જોવાશે. એક કથા કહેનાર તરીકે તેમણે અસાધારણ મૌલિકતા બતાવી વાતાનો રસ તૂટી ન જાય તે રીતે વાત કરી છે અને તેમ કરવામાં અંતર કથાની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો છે. કથા-કથકની એ અસાધારણ વિશિષ્ટતા છે તે આપણે જોઈએ.

કથા કહેવાની પદ્ધતિમાં મૌલિકતા લાવવા માટે એક મોટું રોમાન્સ (અદ્ભુત કથા) તેમણે ખડું કર્યું. એક છ ખંડ પૃથ્વી સાધનાર મહાન ચક્રવર્તીને રસ્તા પર જતો કલ્પીને તેને ક્રાંસીએ ચડાવવા લઈ જવાતો કલ્પ્યો અને તેની પાસે તેની આખી વાતા કહેવરાવી. તે કાળના ગ્રંથોમાં વાર્તા-કથનની આ પદ્ધતિ હતી. શ્રી બાણ કવિએ આખી કાઢબરીની કથા પોપટના મુખમાં મૂકી ત્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ આખી કથા એક વધ્યસ્થાનકે લઈ જવાતા સંસારીજીવના મુખમાં મૂકી. વાસ્તવિક રીતે એ મહાન ચક્રવર્તી છે

જે બાબત આગળ સ્પષ્ટ થાય છે. અનેક ભવની કથાનું ચિત્ર તો તેની પાસે મોજૂદ હતું. એમને મન શ્રીહરિભદ્રસૂરિનું અનુકરણ એ તો બાહ્યે ઘરની વાત હતી, એ એમના પરમ ઉપકારક હોઈ એનું અનુકરણ કરવામાં એ પોતાની જાતને ધન્ય માનતા હતા; પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ તો ‘સમરાધ્યક્ષ’ માં એક જીવની વાત કરી એક મનોવિકારને ન્યાય આપી શક્યા હતા, શ્રી સિદ્ધર્ષિને વિષય તો આખો સંસાર હતો. એટલે પોતાની રૂપક કથાને અનુકૂળ થાય તેવી યોજના સારુ એમણે કેટલીક વાત સંસારી જીવ અનુભવી તે કહી અને કેટલીક તેણે સાંભળી તે કહી. તેટલા માટે તેમણે દરેક પ્રસ્તાવમાં અંતરકથા કહી અને તે રીતે તેમણે સ્પર્શેન્દ્રિયને ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં, રસેન્દ્રિયને ચોથા પ્રસ્તાવમાં, દાર્ણેન્દ્રિયને પાંચમા પ્રસ્તાવમાં, ચક્ષુરિન્દ્રિયને છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં અને શ્રોત્રેન્દ્રિયને સાતમા પ્રસ્તાવમાં આકાર આપ્યો.

એ ઉપરાંત એમણે કથામાં (અંતર) કથા અને તેમાં પણ (અવાંતર) કથાઓ મૂકી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ જરાપણ અસ્તવ્યસ્તતા થવા દીધી નથી. દાખલા તરીકે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવ વામદેવ તરીકે પોતાનો અનુભવ કહે છે, ત્યાં બુધસૂરિ ધવળરાજ સમક્ષ જે સ્વાનુભવ બતાવી રહ્યા છે તેની વાર્તા અંતરકથારૂપે ચાલે છે, એમાં વળી બઠ્ઠર ગુરુનું કથાનક ચાલે છે અને અતે સર્વનો સાર સમજાવવામાં આવે છે.

આ અંતરકથાની પદ્ધતિ એમણે ખાસ કારણસર સ્વીકારી જણાય છે. કોઈ કોઈ વાર કથામાં કથા, તેમાં અંતરકથા અને તેમાં અવાંતર કથા આવે છે અને છેવટ બરાબર મેળ મળી જાય છે. તેમને આખી દુનિયા તપાસવી હતી અને તે કાર્ય જો ફતેહમંદીથી કરવું હોય તો અંતરકથાનો ઉપયોગ જરૂર કરવો જ પડે, કારણ કે તેઓ પોતાની પાસે પડેલા શ્રી સમરાધ્યક્ષના આદર્શથી જોઈ શક્યા હતા કે એક વ્યક્તિના ચરિત્રમાં આખી દુનિયાને બતાવવી અશક્ય છે. એમણે ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ ને પ્રકર્ષની ભવ્ય કલ્પના કરી, બન્નેને રસનાના મૂળની શોધ કરવા મોકલ્યા, એ મામા ભાણેજને એક વર્ષનો સમય કાર્યસિદ્ધિને અંગે આપ્યો પણ તે બન્નેએ છ માસમાં પોતાનું કામ આટોપી નાખ્યું.

(પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૧) ત્યારપછી તેઓ લવચક બેવા નીકળી પડ્યા. પછી સમ દુર્વ્યસનોનું સ્વરૂપ બતાવી દીધું, એનાં જીવતા દાખલાઓ આપ્યા, વસંતરાજનો ઉન્માદ બતાવ્યો, ધનગર્વનાં દૃષ્ટાંત બતાવ્યાં અને અતિ અદ્ભુત કલ્પના કરી સાત પિશાચીઓને બતાવી. એ જરા, ઋણ, મૃતિ, ખલતા, કુરૂપતા, દરિદ્રતા અને દુર્ભાગતાને એવી યુક્તિથી ગોઠવી દીધી અને એની સામે એના સાત વિરોધી લાવો એવી સરસ રીતે ગોઠવ્યા કે એમાં આખી મનુષ્યગતિની સર્વ મોટી પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનું દશ્ય આવી જાય. (જુઓ પૃ. ૧૦૧૧ નીચે કરેલી નોટ ના. ૧.) આવી અંતરકથાની યોજના ત્રીજી માંડીને સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી બહુ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ કરી છે. આ તેમની રૂપક કથા કહેવાની મૌલિકતા છે.

તેમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પોતાનું ચરિત્ર લખી પ્રત્યેક શબ્દ અને વાક્યનું રહસ્ય ઉતારી આપી સંકેત બતાવી દીધો અને પછી કથા શરૂ કરી એટલે ઉપનય ઉતારવાનું કે રહસ્ય જણાવવાનું રહેતું નહોતું, છતાં વાર્તા ઘણી ઊંડી એટલે એમણે અવારનવાર પ્રસંગો લઈ ઉપનય ઉતાર્યો છે તે માટે પણ એમણે લવ્ય યોજના કરી છે. એમણે પ્રથમ પ્રજ્ઞાવિશાળા અને અગૃહીતસંકેતા નામની બે સખીઓ ઊભી કરી. એક અતિ બુદ્ધિશાળી, વિચારશીલ અને કલ્પનાભરપૂર વિદુષી સ્ત્રી કલ્પી અને બીજી તદ્દન સાદી-સોળી અને ઊંડાણમાં ન ઉતરી શકે તેવી ચાલુ સ્ત્રી કલ્પી. પ્રથમનું નામ **પ્રજ્ઞાવિશાળા** એટલે વિશાળ બુદ્ધિવાળી એમ આપ્યું અને બીજીનું નામ **અગૃહીતસંકેતા** એટલે ઊંડાણ ન સમજનારી-સંકેત ન સમજનારી એવું આપ્યું. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે અને એકાદ વખતે ચાલુ કથામાં પ્રજ્ઞાવિશાળાદ્વારા કેટલાક ખુલાસા કરાવ્યા છે અને કેટલાક સુલતવી રખાવ્યા છે. તે માટે નીચેના મુદ્દા તપાસવા.

બીજા પ્રસ્તાવને છેડે લવ્ય પુરુષના સવાલના જવાબમાં પ્રજ્ઞાવિશાળા ખુલાસા કરે છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૩૨૬-૩૦)

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રજ્ઞાવિશાળા ચિંતવન કરી ખુલાસો કરે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩-૪. પૃ. ૬૮૮-૯.)

ચોથા પ્રસ્તાવના અગિયારમા પ્રકરણમાં સંસારી જીવે વેદલ-

હલની કથા કહી પ્રજાવિશાળા પાસે ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનો વિસ્તારથી ખુલાસો કર્યો છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૧૮-૮૪૩.)

સદર ચોથા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૮ માં કેટલોક ખુલાસો સંસારી જીવ કરે છે તેનો સવાલ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. (જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃષ્ઠ ૭૯૯-૮૦૦.) 'એમાં એક મુદ્દાની વાત કરી છે કે આ આખા ચરિત્રમાં ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી. ન સમજાય તો પ્રજાવિશાળ જનોને પૂછવું.

પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે લવ્ય પુરુષની વિચારણાદ્વારા કેટલોક ખુલાસા કર્યા છે. (જુઓ પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૮-૧૩૪૧.)

સાતમા પ્રસ્તાવને છેડે મહામોહને મહાપરિશ્રદ્ધ સંબંધી કેટલીક વિચારણા પ્રજાવિશાળાએ બહુ સુંદર રીતે કરી છે. (પ્ર. ૭-પ્ર. ૧૭ પૃ. ૧૮૪૦-૪૨).

આઠમો પ્રસ્તાવ તો ખુલાસાથી ભરપૂર છે.

આ પ્રમાણે ખુલાસા કરાવવાનો હેતુ એ જણાય છે કે વાંચનાર માત્ર કથાના રસમાં દોડ્યો જાય અને આગળ-પાછળનો વિચાર ન કરે તો તો એને એક નવલકથા કે અદ્ભુત ચરિત્ર વાંચવા જેવું થઈ જાય; પણ વચ્ચે વચ્ચે જો આવી ઊંડો મૂકી હોય તો પાછો એ જરા ઊભો રહે, અટકે, થોભે અને વિચારમાં પડી જાય. વાર્તાની ગોઠવણને અને કળાવિધાનને ક્ષતિ ન આવે તેવી રીતે આ અવાંતર રૂપે ગોઠવણ કરી છે. આટલા મોટા પુસ્તકમાં એવી ગોઠવણની ખાસ જરૂર હતી.

રૂપકકથા કહેવાની તેમની યુક્તિ બહુ લવ્ય છે. એમણે એક જીવના ચરિત્ર સાથે બીજા અનેક બાળતો પ્રસંગે પ્રસંગે એવી રીતે ગોઠવી દીધી છે કે એના રહસ્યનો જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે તેમ તેમ તેમાં મહાન સત્યો ભરાયલાં દેખાઈ આવે અને જે એટલા ઊંડા ઉતરી શકે તેમ ન હોય તેમનો કાંઈ નહિ તો કથા-શ્રવણનો લાભ કે રસ તો જરા પણ નરમ પડે જ નહિ. આખા સંસારને પોતાનો વિષય કરવા માટે તેમણે આ સર્વ રીતિઓ સ્વીકારી એક નવીન શૈલીનું પ્રાથમિક દર્શન તેના લવ્ય સ્વરૂપમાં ફેરાવ્યું છે.

કથનકાર (કથા કહેનાર) તરીકેની તેમની એક બીજી પણ વિશિષ્ટતા છે. તેમણે પોતાની કથાને રોમાન્સ(લલ્લ કથા)ની કોટિમાંથી કઢી પણ ખસવા દીધી નથી. મોટા પર્વતો, દરિયાઓ, શિખરો, નદીઓ, અટવીઓ, જંગલો, ચૈત્યો, વિમાનો, આકાશઉડુયનો, લગ્નમંડપો, વરઘોડાઓ, મહોત્સવો આ સર્વના લલ્લ પ્રસંગો એમણે વખતોવખત હાથ ધર્યા છે અને કદપનાની લલ્લતા એ અદ્ભુત કથાનું (રોમાન્સનું) ખાસ અંગ હોઇ એમણે રસની ક્ષતિ ન થાય અને રૂપકમાં વિરોધ ન આવે તે રીતે બન્ને હેતુ એકીસાથે પાર પાડ્યા છે. રોમાન્સ અને એલીગરી (લલ્લ કથા અને રૂપક કથા) હમેશાં અનિવાર્ય રીતે:સાથે જોડાયલા રહે જ છે, પણ એનો લેખક ખરો કળાકાર ન હોય તો કદપના કરવા બંધ ત્યાં રૂપક ખેંચાઈ જાય છે અથવા ખરી પડે છે. એક પણ પ્રસંગે આખા અંથમાં આ સિદ્ધ લેખકે તેમ થવા દીધું નથી એ રૂપકકથાના કથક તરીકેની તેમની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૧૦ સમસ્ત (જૈન અને જૈનેતર) સંસ્કૃત સાહિત્યમાં

રૂપક કથાકાર તરીકે સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન.

રૂપક કથાકાર તરીકે અંથકર્તાની વિશિષ્ટતા જોઇ, હવે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમનું સ્થાન શું છે તે તપાસીએ.

તેમના વખત સુધીમાં રૂપક કથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન વિચારતાં પ્રથમ સંસ્કૃત સાહિત્યના બે વિભાગ પાડીએ: જૈન સંસ્કૃત સાહિત્ય અને જૈનેતર સંસ્કૃત સાહિત્ય. તે બન્નેને અંગે તેમનું સ્થાન વિચારીએ.

જૈન સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રૂપક કથાનો કોઇએ આવો પ્રયાસ આટલા મોટા પાયા ઉપર તેમની પહેલાં કર્યો હોય એમ જણાતું નથી. એમને રૂપકકથા લખવા પહેલાં તેનો અભ્યાસ કરવો પડ્યો, સિદ્ધાન્ત અંથોમાં પાંદડાંને ને વરસાદને બોલતાં કર્યાં છે એમ જણાવવું પડ્યું અને બીજું કોઇ જાણવાલાયક મોટું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું નહિ તે જ બતાવે છે કે તેમના પહેલાં કોઇ પણ જૈન લેખકે મોટા પાયા ઉપર રૂપકકથા લખવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. એ પ્રમાણે

સ્વીકાર કરવાનું એક બીજું કારણ એ પણ છે કે એમણે પોતે એક આખો (પ્રથમ) પ્રસ્તાવ લખી તેમાં રૂપક કથાને કેવી રીતે છોડવી, તેનો ઉપનય કેમ ઉતારવો, તેમાં રહેલો રહસ્યાર્થ કેવી રીતે ઘટાવવો તે સર્વ તેમને જ બતાવવું પડ્યું. એ એ રીતિ અચલિત હોત તો એવી લંબાણ વાર્તા કરવાની જરૂર તેમને પડત જ નહિ. પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખવા ઉપરાંત આગલા મુદ્દામાં (મુદ્દો ૬. પૃ. ૫૧ થી) જે વિગતો મેં બતાવી છે તે પ્રમાણે ‘ અગૃહીત-સંકેતા ’ અને ‘ પ્રજ્ઞાવિશાળા ’ દ્વારા તેમને વારંવાર ખુલાસાઓ કરાવવા પડ્યા છે. એ સર્વ પદ્ધતિ એક જ વાત બતાવે છે કે તેમની પહેલાના કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને રૂપકદ્વારા બતાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો નહિ જ હોય. સંકેત બતાવવા માટે તેમણે બીજા અનેક ઘટનાઓ વારંવાર કરી છે જે સર્વ ઉપરની હકીકતને વધારે સ્પષ્ટ રીતે સાબિત કરે છે એટલે કે એ બતાવે છે કે રૂપક કથાનો આવા મોટા પાયા ઉપર પ્રયોગ આદરનાર તેઓ પ્રથમ હતા.

અનેક સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મેં પૂછ્યું, તપાસ કરતાં જણાયું કે ‘ આવી મોટી રૂપકકથા તો કોઈ સ્થાનકે છે જ નહિ, માત્ર એને ’ મળતી શરૂઆત બહુ નાના પાયા ઉપર શ્રીમદ્ ભાગવત (વેદવ્યાસ પ્રણિત)ના ચોથા સ્કંધમાં પુરંજન આખ્યાનમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. ત્યારપછી હું એ વિભાગ વાંચી ગયો.

એમાં પચીશમા અધ્યાયમાં આત્માના અનેક જન્મ સંબંધી કારણોનો સવાલ નારદ પાસે કરવામાં આવે છે તેના જવાબમાં નારદ મુનિ પુરંજનનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ચાર અધ્યાયના અનુક્રમે ૬૨-૨૬-૩૦-૬૫ શ્લોકો છે. પુરંજન એ જીવ છે. નગરી અને પ્રમદાનું વર્ણન છે. એમાં બુદ્ધિ, જ્ઞાનેન્દ્રિય અને કર્મેન્દ્રિયનાં રૂપકો આપ્યાં છે, પ્રાણો, વૃત્તિઓ, સુષુપ્તિ, સ્વપ્નાવસ્થાને રૂપક આપ્યાં છે, શરીરનાં નવ દ્વારને રૂપકો આપ્યાં છે અને પુરંજનની વિષયા-સંક્રિતિથી તેનું સંસાર-બ્રમણ બતાવ્યું છે અને સ્ત્રી ઉપરની વાસનાથી એ અન્ય ભવમાં સ્ત્રી થઈ જાય છે એમ બતાવ્યું છે. એ સ્વસ્વરૂપને વીસરી જઈ બુદ્ધિદ્વારા સંસાર પર રુચિ કરે છે. એમાં મૃત્યુ અને વૃદ્ધાવસ્થાનાં રૂપકો આપ્યાં છે અને પછી પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ હંસ પોતે છે તેનો બાધ પતિવિયોગે તેને થતો બતાવ્યો છે. ઓગણત્રીશમા

અધ્યાયમાં નારદ પોતે જ એ આખી વાર્તાનું રહસ્ય અને રૂપકોના ભાવ સ્પષ્ટ કરે છે.

નાના પાયા ઉપર પરિમિત બાબતો જ લઈએ તો આમાં જે રૂપકો લેવાયાં છે તે સારાં લાગે છે, એસતાં આવે છે; પણ એનો વિસ્તાર ઘણો જ ટૂંકો છે અને એને રૂપકકથા કહી શકાય તેમ નથી. એમાં કળાવિધાન જેવું કંઈ નથી. નારદને પોતાને જ એના ખુલાસા કરવા પડે છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિશાળતા કે વિસ્તૃતતા આવતા નથી, છતાં આવા પ્રકારની કથા પણ કહી શકાય છે એમ બતાવવા પૂરતું એ ગ્રંથમાં સ્થાન છે એની બહુ નાના પાયા ઉપર ભૂમિકા ત્યાં છે. એને મૂળ સૂત્રમાં પુંડરીક અધ્યયન કે દુમપત્ર અધ્યયન જેટલું જ લગભગ સ્થાન મળે તેમ છે. અનેક બહુવિદોને પૂછતાં ઉપરોક્ત લઘુ ચરિત્રને બાદ કરતાં સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્યમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય સુધીમાં આવો કોઈ ગ્રંથ લખાયો હોય તેમ જણાતું નથી. એક વિકાને ચર્ચા કરતાં મને સવાલ કર્યો હતો કે પંચતંત્રમાં પશુ તથા પક્ષીની વાતો કરી તે દ્વારા મનુષ્યને જ્ઞાન આપ્યું છે તો તેને રૂપક કહેવાય કે નહિ? આનો જવાબ સીધો છે. કોઈ પણ વાર્તા લઈએ તો તેમાં પ્રત્યેક બનાવ કે વાક્યમાં રહસ્યાર્થ નથી હોતો, પણ વાર્તાનો સાર હોય છે અને તે મનુષ્યને પણ લાગુ પાડી શકાય છે. એ વાર્તાપદ્ધતિ બહુ સુંદર છે અને પ્રસંગે એમાં ‘વ્યાભેક્ષિત’ કે ‘અન્યોક્ષિત’ આવે છે, પણ એને રૂપકકથા (એલિગરી) કહી શકાય નહિ. એ પશુ પક્ષીની વાર્તાઓ જેવી જ અંગ્રેજીમાં ‘ઇસપ્સ ફેબલ્સ’ આવે છે. તે એક નવીન વાર્તાપદ્ધતિ છે અને બહુ ઉપયોગી હોઈ સફળ થયેલી છે, પણ એનો વિભાગ તદ્દન જુદો જ છે. એને રૂપક કથા કહી શકાય નહિ.

આ પ્રમાણે જૈન કે જૈનેતર સમસ્ત સંસ્કૃત સાહિત્ય દશમા શતક સુધીનું તપાસતાં કોઈ પણ લેખકે આખા સંસારને નજરમાં રાખી વિશિષ્ટ ભવ્ય કદ્દપનાદ્વારા આખી વાર્તા રૂપક તરીકે નીપજાવી હોય એવું બાણવામાં આવતું નથી. ખુદ પુરંજન આખ્યાન ઉપર શ્રીધરે ટીકા લખી છે ત્યાં તે કહે છે કે પ્રત્યેક પદની અધ્યાત્મ વિષયમાં યોજના કરવી કઠણ અને નિષ્પ્રયોજન છે. વાર્તાનો કેટલોક ભાગ તો કથા પ્રસંગ જળવાઈ રહે અને રસ તૂટી ન જાય તે

માટે જ કરવો પડ્યો છે અને તે પણ વાર્તા ઘણી જ દૂંડી હોવા છતાં તેની સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રતિજ્ઞા તેમના પાત્રને મુખે કેવી ઘઘ છે તે જરા સરખાવીએ.

પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૮, પૃ. ૭૬૬ માં તેઓએ નીચેનો ખુલાસો સંસારીજીવને મુખે કરાવ્યો છે. ત્યાં પ્રજ્ઞાવિશાળાએ તેને પૂછ્યું કે “ જ્યારે એનું ચરિત્ર વિચક્ષણાચાર્ય તેને (પોતે રિપુદામણ હોતો ત્યારે) સમજાવતા હતા તે વખતે તેને અવિવેકિતાની જુદે જુદે સ્વરૂપે ઓળખાણ થઈ હતી ? ” તેના જવાબમાં સંસારીજીવે કહ્યું કે “ મને તે વખતે કાંઈ પણ વાત સમજવામાં આવી નહોતી. અને આ કહેવામાં આવતો મારો એક પછી એક અનેક અનર્થો સાથેનો સંબંધ મારા અજ્ઞાનનું જ પરિણામ હતું. હું તો તે વખતે એમજ વિચારતો હતો કે એ સાધુ મારા પિતાને કોઈ મજાની વાર્તા કહે છે. એ વાર્તાની અંદર રહેલ ભાવાર્થ કે રહસ્યને જેમ અત્યારે અગૃહીતસંકેતા સમજતી નથી તેમ હું પણ જરાએ સમજતો નહોતો. ” અગૃહીતસંકેતાએ કહ્યું : “ ત્યારે શું આ વાર્તા કહો છો તેમાં અંદર કાંઈ ખાસ રહસ્ય છે ? કોઈ ઊંડો ભાવાર્થ રહેલો છે ? ”

સંસારીજીવે જવાબમાં કહ્યું : “ હા, એમાં ઘણો ભાવાર્થ રહેલો છે. મારા ચરિત્રમાં ઘણે ભાગે ગૂઢાર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી, માટે તારે વાર્તા માત્ર સાંભળીને તેટલાથી સંતોષ ન પકડી લેવો, પણ તેનો ગૂઢાર્થ પણ સમજવો. એનો ગૂઢાર્થ બરાબર સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેવો જ છે, છતાં પણ અગૃહીતસંકેતા ! જે કોઈ જગ્યાએ એ ભાવાર્થ તારા સમજવામાં ન આવે તો તારે પ્રજ્ઞાવિશાળાને પૂછી જોવું. તે મારા વચનનો ભાવાર્થ બરાબર સમજે છે. ”

આમાં જે વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. શાહ મદ્રે ! નાસ્તિ પ્રાયેણ મરીયચરિતે માવાર્થરહિતમેકમપિ વચનમ્ અને ખીજી વાત પરિસ્ફુટ एव માવાર્થ :

અંધકર્તાની પ્રતિજ્ઞા એ છે કે સંસારીજીવના આખા ચરિત્રમાં એક વચન પણ ઊંડા ભાવાર્થ વગરનું નથી. તેમણે કયા કહેવા ખાતર કે કળાપ્રદર્શનને અંગે એક વચન પણ નકામું વાપર્યું

નથી. બીજી હકીકત કથાનો ભાવાર્થ સમજાય તેવો છે તે અત્ર પ્રસ્તુત નથી. આગળ તે પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવશે.

હજારો શ્લોકોનું ચરિત્ર અદ્ભુત કથાના આકારમાં લખવું અને સાથે એક પણ વાક્ય ભાવાર્થ-રહસ્યાર્થ વગરનું આવવા ન દેવું એ અભયબીભરેલી વાત છે અને છતાં તે તદ્દન સાચી છે. કોઈ સ્થાનકે આપણને તે વાત ન બેસે તો વિશાળ બુદ્ધિવાળાને પૂછવું. આમાં અંધકર્તાએ પ્રાયઃ શબ્દ સાપેક્ષ નજરે વાપર્યો છે તે તેમની નમ્રતા, વિશાળતા અને લવલીરુતા બતાવે છે.

આટલા ઉપરથી એમ જણાય છે કે જૈન તેમજ જૈનેતર સાહિત્યમાં રૂપક કથાકાર તરીકેનું શ્રી સિદ્ધર્ષિનું સ્થાન અપૂર્વ છે. એમને એમના ઉક્ત સ્થાનથી ચ્યુત કરે તેવો કોઈ દાખલો મને મળ્યો નથી અને અનેક કોવિદો અને બહુશ્રુતો મને એ સંબંધમાં કોઈ દૃષ્ટાન્ત ઘણી તપાસ કરવા છતાં આપી શક્યા નથી. આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તેમણે કથાકાર તરીકેનું અદ્ભુત સ્થાન મેળવ્યું છે તેનાં બીજા પણ ભાષાશૈલી આદિ અનેક કારણો છે જે આગળ વિચારશું. તે તે વિષયોમાં તેમની સરખામણીમાં મૂકાય તેવા બીજા લેખકો મળી શકે છે, પણ રૂપક કથાકાર તરીકેનું તેમનું સ્થાન અદ્વિતીય છે, તેમનું કામ અદ્વિતીય છે અને તેમનું માન અનુપમેય છે.

૧૧ સમાન અંથોમાં તેમની શૈલીનું અનુકરણ.

તેમના સમય પછી તેમની રૂપક કથા કહેવાની પદ્ધતિનું અનુકરણ કેટલાક લેખકોએ કર્યું છે પણ તેમના જેવી કોઈએ રૂત્તેહ મેળવી નથી. મારે અનેક પંડિતો અને બહુશ્રુતો જૈન તેમજ જૈનેતરની સાથે આ સંબંધમાં વાતચિતના પ્રસંગો પડ્યા છે, તેઓનો મત બહિર કરવાનો મને અધિકાર હોય તો તેમના મતે આખા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આ અંથની કોટિમાં મૂકી શકાય એવો રૂપકકથા-અંથ બન્યો નથી. તેમની પદ્ધતિનાં જે અનુકરણો થયાં છે તે પણ સામાન્ય કૃતિઓ છે, એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની લવ્યતા કે સર્વગ્રાહિતા આવી શકી નથી.

અમુક ગ્રંથકર્તા કે લેખક સંબંધી આપણે લખવા બેસીએ ત્યારે તેને વધારે પડતી અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દેવાની સખલના કરી નાખીએ છીએ—એ વાત મારા લક્ષ્ય બહાર નથી. તેમની કોઈ કોઈ બાબતમાં અદ્યતા પણ છે તે આગળ આ જ ઉલ્લેખમાં બતાવીશ. પણ એ સર્વ છતાં હું વિનાસકોચે મારા મત પ્રમાણે એટલું કહી શકું તેમ છું કે ઉપમાનના ઉપયોગની જે અસાધારણ મૌલિકતા આ ગ્રંથકર્તાએ બતાવી છે તે અન્યત્ર અલભ્ય છે. મારે આ ગ્રંથનો બહુ વખત ઊંડા ઉતરી અભ્યાસ કરવો પડ્યો છે. એનાં પ્રકરણો પાડતાં, શિર્ષકો આંધતાં, નોટ લખતાં, મુદ્રણ વસ્તુ (પ્રેસ મેટર) તૈયાર કરતાં, મુદ્રે જોતાં અને તેવા બીજા અનેક પ્રસંગે મારે એ ગ્રંથની ઘણી વિગતોમાં ઉતરવું પડ્યું છે અને તેવા દરેક પ્રસંગે મને તો અતૃપ્ત આનંદ થયો છે અને કેટલીક વાર તો એ આનંદની મીઠાશ એ કાર્ય છોડી દીધા પછી કલાકો સુધી મેં અનુભવી છે. આ કારણે મારો ગ્રંથકર્તા તરફ પક્ષપાત હો કે ગમે તે કારણ હો, પણ તે તે પ્રસંગે મારા મનમાં જે આનંદ થયો હતો તે મુદ્દાઓ યાદ કરીને આ ઉપોદ્ધાત લખ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત વાંચી ગ્રંથકર્તા માટે મત આપવા મારી વિશેષજ્ઞોને વિજ્ઞાપિ છે. હું એમ માનું છું કે લેખક તરીકેની એ મહાન ગ્રંથકર્તાની વિશિષ્ટતાની તુલના કરવા કેટલાંક સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓ એમાં સુધારો વધારો કરી શકે છે, પણ આખી હકીકત પૂરી વાંચી રહેવા સુધી અભિપ્રાય આપવાનું મુલતવી રાખે એટલી પ્રાર્થના છે.

તેમની શૈલીનું નાના મોટા પાયા ઉપર ત્યારપછી અનુકરણ થયું છે તેમાંના મારા જાણવામાં નીચેના ગ્રંથો આવ્યા છે. એ ગ્રંથો જોયા પછી પણ મારો મત તો એક જ રહ્યો છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિની કક્ષામાં બેસી શકે એવો એક પણ રૂપકકથાનો લેખક ત્યારપછી પણ થયો નથી. હું માત્ર એવા ગ્રંથોના નામ અને વિષયો જણાવી તે પર સહજ વિવેચન કરીશ. એ મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા થવાનો આગ્રહ કરવાની હું ભાગ્યેજ ધૃષ્ટતા કરી શકું, પણ મારો મુદ્દો મારા દૃષ્ટિબિન્દુથી બતાવતો રહીશ.

પ્રબોધચિંતામણિ—આ ગ્રંથનું ભાષાંતર શ્રીજૈનધર્મપ્રસારક

સલા (ભાવનગર) તરફથી બહાર પડ્યું છે. અસલ અંથ સંસ્કૃતમાં છે તે પણ એ જ સલાએ બહાર પાડેલ છે. એના કર્તા શ્રીજય-શેખરસૂરિ મહારાજ છે. એ અંથ પંદરમા સૈકામા (સંવત ૧૪૬૨) લખાયેલો છે. એકંદરે અંથ બોધપ્રદ છે અને વાંચતા આહ્લાદ થાય તેવો છે. એમાં રૂપક છે પણ ગૂઢતા નથી. રહસ્ય તારવી કાઢીને હાથમાં આપેલ છે એટલે વાંચનારની કલ્પનાને જોર આપવું પડતું નથી અને કલ્પનાના તરંગ વગર રૂપકકથામાં ચેતન આવતું નથી. એ અંથમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિની કલ્પના કે કલમ, ભાષાશૈલી કે ઉદ્યન આવતાં નથી. બોધપ્રદ અંથ હોવા છતાં કળાની દૃષ્ટિએ તદ્દન પ્રાથમિક દશામાં છે. એમાં સર્જનશક્તિ કે ઉપમાનની સુઘટ્ટતા લગભગ નહિવત્ હોઈ એને રૂપકકથાની પ્રથમ કક્ષામાં ભાગ્યેજ મૂકી શકાય તેવો એ અંથ છે. એને શ્રી ઉપમિતિ કથા સાથે સરખાવવાની ખાસ જરૂર પણ નથી, કારણ કે એમાં સરખામણી કરવા જેવું કોઈ સમાન વિશિષ્ટ તત્ત્વ સાંપડતું નથી. સામાન્ય રીતે એ અંથ વાંચવાલાયક છે, બાકી સિદ્ધર્ષિના અલેક્ષ કિલ્લાને એ ભેદી શક્યો નથી. એમાં મોહ અને વિવેકની તુલના બહુ સુંદર રીતે કરી છે પણ એકંદરે એનો વિસ્તાર ઘણો મર્યાદિત છે.

મોહવિવેકનો રાસ—ઉપર જણાવેલા શ્રી જયશેખરસૂરિના ‘ પ્રબોધચિંતામણિ ’ નું ગુજરાતી ભાષામાં અવતરણ ધર્મ-મંદિર ગણિએ સં. ૧૭૪૧ માં કર્યું છે. રચના મુલતાન શહેરમાં થઈ છે અને કર્તા ખરતર ગચ્છના હતા એમ સદર રાસની પ્રશસ્તિ પરથી જણાય છે. એમાં રાસના લેખક જણાવે છે કે ગીવાણુ ભાષાના સદર અંથની પોતે મંદમતિઓ માટે ઢાળમાં પદ્યબંધ રચના કરી છે. એની ભૂમિકા આવતી ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકરના સમયમાં થનાર એક ધર્મરુચિ નામના મુનિના પ્રશ્ન પર રાખી છે અને આખો અંથ એક ગ્રામણિના પ્રશ્નના ઉત્તર પર આ ધર્મ-રુચિના મુખમાં મૂક્યો છે. આ અંથમાં મોહ-વિવેકનો સંગ્રામ, હંસ રાજાની પરમપદપ્રાપ્તિનો ક્રમ અને બ્રહ્મસ્વરૂપનું વર્ણન આપ્યું છે. આ રાસમાં ગાથા ૧૭૧૨ છે. એ આખો રાસ શ્રી જૈનકથારત્નકોષ ભાગ ત્રીજામાં પૃ. ૧ થી ૧૦૬ માં છપાયેલ છે. એમાં મોહના આવિર્ભાવો અને વિવેકની તે પર વિચારણાઓ

ખતાવી છે. એમાં રૂપક કથા જેવું કંઈ નથી. ઉપર જે ટીકા મૂળ ગ્રંથ-પ્રબોધચિંતામણિ-માટે લખી છે તે આને પણ લાગુ પડે છે.

ભુવનભાનુ કેવલી ચરિત્ર—શ્રી ઇંદ્રહંસગણિએ લગભગ ૧૮૦૦ શ્લોક પ્રમાણ આ ચરિત્ર સંસ્કૃત ગદ્યબંધ લખ્યું છે. એમાં ચરિત્રનાયક બલિરાજા છે અને તે જ ભુવનભાનુ કેવળી છે. વિજય-પુરના ચંદ્રમૌલી રાજા પાસે તે પોતાનું ચરિત્ર કહે છે. એમાં ક્રોધ, માન, માયા, લોભથી અને કામરાગ, દ્વેષરાગ તથા સ્નેહ-રાગથી પ્રાણી સંસારમાં લમે છે તેનો આખો ક્રમ બતાવ્યો છે. મિથ્યાત્વ દશામાં તે કેવી રીતે પરિબ્રમણ કરે છે અને અનંત સંસારચક્રમાં એ એક એક મનોવિકારને લઈને કેવી રીતે ભટકે છે એની વાતો કરી છે. એમાં ક્રુદ્ધિ, વિકથા, રાગ, દ્વેષનાં વિરૂપ પરિણામો બતાવ્યાં છે. એ ગ્રંથમાં સદ્ગમ, કર્મપરિણામ, ક્રુદ્ધિ, રગકેસરી વિગેરે ઉપમિતિના પાત્રોનાં નામો આવે છે. એટલા પૂરતો આપણા ગ્રંથને એની સાથે સંબંધ છે. લેખક વિદ્વાન જણાય છે. પ્રશસ્તિ આપેલ ન હોવાથી એની રચનાનો સંવત્ મળતો નથી, પણ ચૈાદમી શતાબ્દિનો ગ્રંથ જણાય છે. એ ગ્રંથનું લાપાન્તર જુદા પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ સં. ૧૯૭૨ માં બહાર પાડ્યું છે. રૂપકકથા તરીકે એની ખાસ ઉપયોગિતા ન હોવાથી આ ઉપોદ્ધાતમાં તો માત્ર તેનો નામનિર્દેશ જ કર્યો છે.

આ આખું ચરિત્ર ભવભાવના ગ્રંથનો અનિત્યભાવનાનો વિભાગ છે. ભવભાવના ગ્રંથ મલ્લધારી શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ બનાવ્યો છે, એ ભુવનભાનુ ચરિત્ર ઉપરથી ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ બનેલો છે તેની નોંધ નીચે આવશે. આ ગ્રંથ સ્વતંત્ર હોય તેમ લાગે છે. ગ્રંથ બોધક છે, પણ એને રૂપક કથાની કક્ષામાં મૂકી શકાય તેમ નથી.

ભુવનભાનુ કેવળીનો રાસ—ઉદયરત્નની આ કૃતિ શ્રી જૈનકથારત્નકોષના પાંચમા ભાગમાં પૃ. ૧૬૯-૨૮૧ માં છપા-યેલ છે. આના કર્તા છેવટે જણાવે છે કે એ રાસ ભવભાવના ગ્રંથને અનુસારે રચવામાં આવ્યો છે, તેથી આ રાસની કૃતિ તો તે ગ્રંથને અનુસારે છે એમાં શક નથી. મલ્લધારીગચ્છીય શ્રી હેમ-

અંદરસૂરિનો બનાવેલો સદર લવલાવના મૂળ અંથ હાલમાં છપાય છે. તેનો પહેલો ભાગ છપાઈને બહાર પડેલ છે. તેની શરૂઆતમાં ૨૩૮ પૃષ્ઠ સુધી નેમિનાથનું ચરિત્ર છે. પછી તેમના મુખમાં લવલાવના મૂકી છે, તેમાં પ્રથમ અનિત્યલાવના ઉપર બલિરાબ્દનું ચરિત્ર પૃ. ૨૭૫ થી શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તે પૃ. ૩૬૦ સુધી પ્રથમ ભાગમાં પૂર્ણ થયેલ છે. આ બલિરાબ્દ તે જ ભુવનલાનુ કેવળી છે. આ અંથમાં ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રૂપકકથા જેવું કાંઈ નથી, માત્ર ઉપમિતિનાં નામોનો ઉપયોગ છે. એને ઉપમિતિ અંથ સાથે સરખાવવા યોગ્ય નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિની શૈલીનું અનુકરણ આ અંથોમાં થયું છે, પણ એમાં કાંઈ ખાસ તત્ત્વ ન હોવાથી તે પર વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા લાગતી નથી.

વૈરાગ્યકલ્પલક્ષણ—એના કર્તા સમર્થ તત્ત્વજ્ઞાની અને અપૂર્વ વિદ્વાન્ શ્રીમદ્દશોલિન્ય ઉપાધ્યાય છે. અદારમાં સૈકાનો એ અંથ છે. એ અંથમાં ઉપમિતિ લવપ્રપંચનો ટૂંકો સાર બાજુ અંથકર્તાએ પોતે લખ્યો હોય તેવી પદ્ધતિ કરી છે. એમાં વર્ણનો પણ અવારનવાર આવે છે. અંથનું પૂર ઉપમિતિથી કાંઈક ચોક્કસ થયું છે. આખો અંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિજીની બીજી આવૃત્તિ હોય એવું લાગે છે અને જ્યાં જ્યાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની લબ્ય કલ્પનાનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે ત્યાં ત્યાં સુંદરતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. એ અંથમાં કોઈ પ્રકારની નવીન મૌલિકતા જોવામાં આવતી નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ વાંચનારને વાર્તાના પ્રવાહમાં ખેંચી જઈ શકે છે તે તાકાત એ અંથમાં જોવામાં આવતી નથી. એ અંથ માત્ર અનુકરણરૂપ હોઈ, શૈલીની વિચારણાને અંગે ખાસીઅત ધરાવતો ન હોઈ, એની વસ્તુ ઉપર ખાસ વિચાર કરવાની બહુ જરૂર રહેતી નથી. એમણે ત્રણે ઔષધિઓ, દ્રમક, અનુસુંદર ચક્રવર્તી, નંદિવર્ધન, પ્રકર્ષ, વિમર્શ વિગેરે તેમજ સ્થળો આદિનાં નામો ઉપમિતિ પ્રમાણે જ રાખ્યાં છે; છતાં લેખકશ્રી અત્યંત વિદ્યારસિક અને અસાધારણ જ્ઞાનધનવિપુલ હોવાથી વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાતો કરી છે, સમતા તથા સમાધિનાં સ્વરૂપો રજૂ કર્યાં છે અને કેટલીક નવીન વાતો કરી છે. આપણા પ્રસ્તુત વિષય રૂપકકથાની શૈલીનો છે. તેને અંગે તેમાં ખાસ નવીનતા જણાતી નથી એટલી વાત અત્ર પ્રાસંગિક છે.

આ ગ્રંથનું પૂર્વાર્ધ શ્રાવક ભીમશી માણેક તરફથી સને ૧૬૦૧ માં પ્રકટ થયું છે. સાર્થ હોઈ જરૂર વાંચવા લાયક છે. એ આખો ગ્રંથ પદ્યગ્રંથ છે. એનો ખીજો ભાગ (બાકીનો ગ્રંથ) હજી સુધી બહાર પડ્યો નથી. એમના દ્વંત્રી સાહેબોને આ અધૂરો ગ્રંથ પૂરો કરવાની વિનંતિ છે. વૈરાગ્યકલ્પલતા જેવો ગ્રંથ લખીને શ્રીઉપાધ્યાયજીએ આવા ગ્રંથની અને આવી શૈલીની જરૂરીયાત સ્વીકારી છે તે એક જ હકીકત ઉક્ત શૈલીની ઉપયોગિતાના પુરાવારૂપે બહુ ઉપયોગી છે. જે અસાધારણ બળવાન લેખકે સિદ્ધાન્તના સંકટો વર્ષના વાંધાઓના નિકાલ કરી આપ્યા, જેઓ પૂર્વકાળની ભાવના નવા સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવાનો ઝંઘો લઈને ચાલ્યા તેઓ આ રૂપક-કથાની શૈલીનો સ્વીકાર કરે એટલે સિદ્ધાન્તથી તો એ પદ્ધતિને બાધ ન જ આવે એમ સિદ્ધ થઈ ગયું ગણાય. અવારનવાર બુદ્ધિ-વૈભવ અને યોગજ્ઞાનના અનેક ચમકારા એ ગ્રંથમાં છે, છતાં એમાં મૌલિકતા છે જ નહિ અને વિશિષ્ટતા કોઈ જગ્યાએ દેખાય તો તેનું સર્વ માન શ્રીસિદ્ધર્ષિને જ ઘટે છે. એ ગ્રંથમાં ભાષાસમૃદ્ધિ સારી છે. આટલી ટીકા સાથે એની સમાલોચના સમાપ્ત કરીએ.

આ સિવાય આ ગ્રંથનાં (ઉપમિતિનાં) છૂટાછવાયાં અનુકરણો દેખાય છે, એના તો નામ-નિર્દેશ જ કરવા ઉચિત ગણાય. એમાં મૌલિકતાનો સવાલ જ રહેતો નથી. ખીજાં અનુકરણો નીચે પ્રમાણે મારા જાણવામાં આવ્યાં છે.

ઉપમિતિ ગ્રંથ ઘણો મોટો ધારીને એના ઉપરથી સંગ્રેપમાં શ્રીહંસરત્ન નામના સાધુએ સંસ્કૃતમાં એનો સાર લખ્યો. ભાષા, શબ્દો, નામો અસલ પ્રમાણે રાખ્યા પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર છૂટા ભાગ ગંટલો કરી નાખ્યો. એ નાના ગ્રંથને તેઓશ્રી ‘કથોદ્ધાર’ કહે છે. એમનો સંવત જણાયો નથી. આખા ગ્રંથને છેટે તંમણે લખ્યું છે કે “ અધ્યાત્મરૂપ અમૃતના સમુદ્ર શ્રીસિદ્ધર્ષિગણિના મુખથી નીકળેલી વૈરાગ્ય અને સંવેગાદિ રૂપ અનેક તરંગો કરી ગહન અને ગંભીર તંમજ અદ્વય શક્તિવાંત જીવને દુઃખે અવગાહવારૂપ શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચ નામે સમુદ્રની મર્યાદારૂપ પાણીની ભરતી-વાળા ગ્રંથમાંથી મારા જેવા અદ્વય શક્તિવાળા પ્રાણીના અનુભવને

અર્થે લેશમાત્ર ઉદ્ધાર કરીને આ કેવળ વાર્તારૂપ કથા મેં લખી છે. ” એમણે શ્રીસિદ્ધર્ષિની વાણીને ‘ અમૃતના સમુદ્ર ’ જેવી કહી છે.

સદર ટૂંકી ઉપમિતિ લવપ્રપંચા-કથા સંસ્કૃત ગદ્યમાં શ્રીહંસરત્ને લખી તેનું ગુર્જર ભાષામાં વાર્તિક શ્રીઅમૃતસાગર ગણિએ કર્યું છે, સંવત જણાતો નથી.

એ ગુર્જર વાર્તિક શ્રાવક ભીમશી માણેકે શ્રી પ્રકરણરત્નાકરના પ્રથમ ભાગમાં છપાવ્યું છે. તેની ભાષા સુધારી શ્રી જૈનધર્મપ્રસારક સભાએ સંવત્ ૧૯૫૩ માં સુંદર આકારે છપાવ્યું. મને આ ગ્રંથનું અવતરણ કરવાનું સાધન પ્રકરણરત્નાકર ગ્રંથ બન્યો હતો તેથી તેની નોંધ કરવી આવશ્યક છે. હકીકત એમ બની કે સંવત્ ૧૯૫૦ માં મારા કાકાશ્રી કુંવરજી આણંદજીએ સદર ગુજરાતી વાર્તિકનું વાચન ૨૦૦ માણસ સમક્ષ દરરોજ સાંજે શ્રીઆદિનાથના દેરાસર (ભાવનગર-મોટા દેરાસર)ના ઉપાશ્રયમાં લગભગ દોઢ માસે પૂર્ણ કર્યું અને વાંચતાં વાંચતાં વાર્તા સમજાવતા ગયા. મને પ્રકર્ષ વિમર્શની વાત બહુ યાદ રહી ગઈ. એ મામા ભાણેજ ડુંગર ને નદીઓમાં કર્યા એટલે મારા જાગૃત સ્વપ્નમાં મોટા મામા અને તેની આંગળીએ ભાણેજને ફરતો હું જોઈ શકતો હતો. એ વખતે મારે પ્રશ્નો પૂછવાની ટેવ પણ ઘણી હતી. એટલે જાણે મામા સાથે હું જ હોઉં એવું મને લાગતું હતું. તે વખતે મારી ઉંમર કદપનામય હતી. અપ્રાસંગિક વાત ઉપકારનો નિર્દેશ કરવા કહી નાખી. હવે તો મને એમ લાગે છે કે શ્રીસિદ્ધર્ષિને બરાબર સમજવા માટે એમનો આખો ગ્રંથ જ વાંચવો જોઈએ, છતાં સદર નાના ગ્રંથો પણ મારા જેવા બાળજીવોને માટે જરૂરી છે. એમાં કાંઈ નવીનતા કે મૌલિકતાનો સવાલ જ નથી. મૂળ ગ્રંથનો એ ટૂંકો સાર છે, એને Epitome-સંક્ષેપ કહી શકાય.

શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચનું એક સ્તવન લખ્યું છે તે શ્રીજૈનકથારત્નકોષના ત્રીજા ભાગમાં (પૃ. ૧૦૬-૧૧૪) છપાયું છે. સુરતમાં રહી સં. ૧૭૧૬ માં બનાવ્યું છે. એમાં ચોથા પ્રસ્તાવના પાત્રોને ખૂબ બહુલાવ્યા છે. ૧૩૭ દુહા ચોપાઈ છે. છેવટના ચોવીશ દુહા સુંદર છે. મોહરાય અને ચારિત્રધર્મના પરિવારને ઠીક ચીતર્યા છે. એમાં ખાસ નવીનતા નથી. ગુજરાતી ભાષા બાણ-

નારને અપૂર્વ અથોનો પરિચય કરાવવાની જે શૈલી અદારમા અને ઓગણીશમા સૈકામાં અનુકરણીય ગણાઈ હતી તેનો તે એક નમૂનો છે.

૧૨ સરખામણી અને મુકાબલો. અંગ્રેજી પુસ્તક—

ખીજા ચાર્લ્સ રાજના સમયમાં જહોન બનીઅને પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ (Pilgrim's Progress) નામનું પુસ્તક ઇ. સ. ૧૬૬૦ માં બેકડર્ડ જેલમાં લખ્યું, તે પુસ્તકને આપણા ગ્રંથ સાથે અનેક પ્રકારનું સામ્ય હોવાથી બનીની સરખામણી કરવા યોગ્ય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં આવી શૈલીએ ગ્રંથ લખાયા છે એ વાત આનંદ આપે તેવી છે. તેમાં એક ગરીબ માણસ મુસાફરી કરીને ' દૈવી શહેર ' જતો બતાવ્યો છે અને તેમાં તેને રસ્તામાં અનેક પ્રકારની લાલચો, નિરાશાઓ, અગવડો અને પ્રત્યવાયો નડે છે; પણ તે તેના નિશ્ચયમાં દઢ હોવાથી આગળ મક્કમપણે વધતો જાય છે. સંસારીજીવને આપણા ગ્રંથમાં જે કડવા અનુભવો થાય છે તેવા તેને પણ ખૂબ થાય છે. એમાં નિરાશાની ખાઈ, મોતની સામે ફાંફા, સેતાનની દગલખાણ, વાતો કરનારાની નકામી ચોવટો અને આસ્તિકની ધર્મ તરફ રુચિ અને અડગતા બહુ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. એમાં કેટલાક પાત્રો તો આખા ઉપમિતિ સાથે સરખાવવા જેવા છે. એનો ઇન્ટર પ્રીટર એ ' સ્વકર્મવિવર ' દ્વારપાળ સાથે બંધ બેસે તેવો છે, એનો ટોકેટીવ (Talkative) હુમ્મળ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૬) એનો Worldly wiseman વિમધ્યમ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૩) સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે, અને એજ પ્રમાણે એના Prudence, Piety, Charity વિગેરે દરેક પાત્ર કે ભાવોની સાથે સરખાવાય તેવા પાત્રો ઉપમિતિમાં છે. જો પૂર્ણ અવકાશ હોત તો લગભગ દરેક પાત્રોની સરખામણીનું પત્રક રજૂ કરત-કરી શકાય તેમ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને તો આખો સંસાર ચીતરવો હતો એટલે એમનામાં પ્રાચે કોઈ ભાવ ખાફી રહ્યો નથી, જ્યારે બનીઅને તો માત્ર એક આસ્તિક શ્રદ્ધાળુનો માર્ગ બતાવવો હતો. બનીઅનેની આખી મુક allegory છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો પ્રત્યેક શબ્દ allegory નો જ છે.

ડા. ચાકોળી બાહ્ય અને આંતર ચરિત્રનો તફાવત કરી આંતર જીવનનો જ રૂપક કથામાં સમાવેશ કરે છે, પણ ત્યાં તેઓની સમજદાર જણાય છે. મારા મતે તો ખીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર શરૂ

થાય છે ત્યાંથી આઠમાના બીજા ભાગ સુધી પ્રત્યેક શબ્દ રૂપક જ છે. એનું બાહ્ય જીવન તો રૂપક કથાનો ભાવ સવિશેષ લજવે છે. ઘન-વાહન કે નંદિવર્ધનના ભવો એના બાહ્ય જીવનને અંગે ખાસ રૂપક જ છે. એમાં આખા સંસારનું અને અમુક ભાવોનું જે વર્ણન છે તે પણ રૂપક છે અને ખૂદ ગમનાગમન, લગ્ન અને વ્યવહાર એ પણ રૂપક છે. આ બાબત અંથના જરા ઊંડાણમાં ઉતરતાં સ્પષ્ટ થઈ જાય તેમ છે અને એ દૃષ્ટિએ આખો અંથ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમની પોતાની પ્રતિજ્ઞા પણ એ જ છે કે ‘હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેમાંનું એક પદ પણ બનતા સુધી ઉપમેય વગરનું નહિ આવે’ (પૃ. ૨૧૬) અને આ તેમની પ્રતિજ્ઞા તેમણે ખરાબર જાળવી છે એમ બતાવી શકાય તેમ છે. કહેવાની વાત એ છે કે ઉપમિતિ અંથ સર્વાંગ રૂપક કથા છે જ્યારે બનીઅનનું સદર પુસ્તક ઘણું સુંદર છે પણ એનું ક્ષેત્ર અતિ મર્યાદિત છે. જેટલા પૂરતું તે લખાયું છે તેટલા પૂરતું તેને પણ ‘રૂપક કથા’ની કક્ષામાં ખરાબર મૂકી શકાય.

ડૉ. યાકોબી ઉપમિતિ અંથની પ્રસ્તાવના લખતાં કહે છે કે “અંથના નામ ઉપરથી દાખવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઉપમા દ્વારથી આ સંસારની જુદી જુદી જીવનલીલાઓ બતાવવાનો આ ઉપમિતિ લવપ્રપંચા કથાનો ઉદ્દેશ છે. એ અંથ ‘પીલ્ગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ’ ને વિસ્તાર અને ઉદ્દેશમાં મળતો આવે છે છતાં તે તદ્દન આખી રૂપક કથા નથી, કારણ કે એ વાર્તામાં જે પાત્રોના આજીવનના સંયોગોને લગતી વાર્તા આવે છે ત્યાં, તેમજ તેમના જીવનપ્રસંગોની હકીકતમાં અને બીજી તેવી જાણતોમાં તે એ જ અર્થમાં જેમ બીજી વાર્તામાં હોય છે તેમ સમજવાના છે; પરંતુ સંસારીજીવના આંતર જીવનની વાત આવે, જ્યાં તેના અંદરના મનોવિકારો, દુર્ગુણો, સફળુણો, કર્મો અને તેના વિપાકોની વાર્તા આવે ત્યાં રૂપક કથા તરીકે તેને સમજવાની છે. આ રૂપકો, તેમનાં કાર્યો અને સંસારી-જીવ સાથે તે જે સંબંધમાં રહે છે તે આખી વાર્તાના ક્રમમાં રૂપક તરીકે છે. જેટલા માટે સિદ્ધર્ષિની વાર્તામાં એક પ્રકારના પુરુષો આવે છે અને જે દરેક પ્રસ્તાવમાં જુદા પડે છે તેને સાચા પ્રાણીઓ ગણવાના છે અને બીજા પ્રકારના પુરુષો આવે છે તે રૂપક તરીકે

ગણવાના છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે એ બન્ને પ્રકારના પાત્રોને જુદા પાડે છે: એકને ‘બહિરંગ’ પાત્રો અથવા મુખ્ય પાત્રના સહચારી મિત્રો કહે છે અને બીજાને સંસારી જીવના ‘અંતરંગ’ મિત્રો કહે છે. અંતરંગ પાત્રો રૂપક રૂપે હોઈને જુદા જુદા ભવની વાર્તામાં એકના એક રહે છે અને દરેક પ્રસ્તાવમાં અંદરથી ચાલુ લડાઈ ચાલ્યા કરે છે અને તે લડાઈમાં અંદરની બન્ને પાર્ટીઓ લડ્યા કરે છે; એક બાજુએ રાગકેસરી અને મહામોહની સરદારી નીચે ખરાબ ટેવો (દુર્ગુણો) રહે છે અને બીજી બાજુએ ચારિત્રધર્મની સરદારી નીચે સદ્ગુણો રહે છે. કર્મપરિણામ તથા કાળપરિણતિ એક મધ્યસ્થ પક્ષ ઊભો કરે છે. આ રીતે કથાનો રૂપક વિભાગ એક એવી સંકળના ઊભી કરે છે કે જેની દ્વારા પૃથક્ પૃથક્ ભવોની વચ્ચે તે જોડાણ કરી આપે છે અને એ સર્વને એક તરીકે જોડી આપે છે. એ જાણે કે નાટકનો આખો પ્લોટ હોય તેવું લાગે છે, એ ખરેખર ઇન્ડીયન ડીવાઈના કોમીડીઆ (ભારતનું દૈવી નાટક) છે જેમાં સંસાર નાટકને અંગે પૃથક્ પૃથક્ ભવો જુદા જુદા અંક જોડી કામ કરે છે.^૧ ”

1. “As indicated by the title of the work, the Upamiti-bhava-prapancha katha proposes to describe mundane existence in all its diversity by means of allegory (upamadwaratab). It is however not an entirely allegorical story like the Pilgrim's Progress which it resembles in scope and spirit; for that part of the story which relates to the actual circumstances of the persons figuring in the story, the events of their life, and similar things, is to be understood literally, i. e., in the same sense as in any other story. But every thing which relates to the inner life of Samsarijiva, his passions, vices and virtues, fate and retribution, is personified. These personifications, their actions, and the relation in which they stand to each other and to Samsarijiva, form the allegorical part of the plot. Therefore one part of the persons that figure in Siddharshis' narrative are real men and women, who are different in several prastavas

ડા. યાકોબીએ રજૂ કરેલ આ ચિત્ર વિચારવા લાયક છે. તેઓ બનીઅનના પીલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ સાથે આ ગ્રંથની સરખામણી કરે છે, પણ જ્યાં તેઓ માત્ર અંતરંગ કથાને જ રૂપક કથા (એલીગરી) કહે છે ત્યાં આપણે ભાગ્યેજ તેમના મત સાથે મળતા થઈ શકીએ. અંતરંગ પાત્રો શુભ અને અશુભ બે પક્ષમાં વહેંચાઈ જઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં કામ કરે છે અને પાઠ લજવે છે એ ખરું, પણ એટલામાં જ રૂપકકથાનું ઇતિકર્તવ્ય થતું નથી. મોઢ અને ચારિત્રના હાથ નીચેના પાત્રો મોટા ભાગે આખી કથામાં કામ કરે છે અને તેઓ ખરેખરા રૂપક છે એ વાત તો તદ્દન યોગ્ય છે, પણ તે ઉપરાંત નંદિવર્ધન અને રિપુદારણ અથવા પ્રકર્ષ અને વિમર્શ પણ રૂપકો જ છે. બાહ્ય પાત્રો પણ રૂપક જ છે. એ પ્રકારનું ચરિત્ર સર્વ જીવનું ઘટતા ફેરફાર સાથે થાય છે તેથી તે પણ રૂપક જ છે. એમાં ઉપનય વગરનો એક શબ્દ કે

with the exception of Samsarijiva; the other part, the personifications, are to be understood allegorically. Sid-dharsi distinguishes these two sets of persons, the former as bahiranga or 'external' companions of the hero, the latter as the antaranga or 'internal' companions of the Samsarijiva. The 'internal' companions being personifications of his vices, virtues etc. remain the same throughout the several birth stories, and so in all of them a continued war is carried on, in which the two 'internal' parties are engaged; on the one side are bad qualities under Rajeshria and Mahamoha, on the other the good qualities under Charitradharma and a neutral party is constituted by Karmaparinama and Kalaparinati. Thus the allegorical part of the narrative is the bond that holds together the various birth-stories and combines them into one whole; it is as it were the plot of the drama, an Indian Divine Comedia, in which the various births of the hero are but as many acts or scenes of the whole play: the Samsararanalatta."

(P. XVIII, XIX Introduction.

વાક્ય નથી એ લેખકની પ્રતિજ્ઞા છે અને ઉપનય એ જ રૂપક છે. અંથકર્તાની પ્રતિજ્ઞા રૂપક વગરનો એક પણ શબ્દ ન લખવો એવી છે અને તેને તેઓ બરાબર વળગી રહ્યા છે. અંતરંગ પાત્રો જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં ફરતા જાય છે, પ્રત્યેકમાં એક એકની સુખ્યતા છે અને તેવી જ રીતે બહિરંગ પાત્રો પણ ફરતા જાય છતાં વસ્તુતઃ એ સંસારી જીવના જુદાં જુદાં રૂપકો જ છે. સંસાર-નાટકમાં ખેલ ખેલતાં એ પાત્રો જેમ જુદા જુદા ખેલ કરે છે તેમ સંસારી જીવો સર્વ ખેલ કર્યા કરે છે. દરેક વખત જુદા જુદા રૂપ લે છે, પણ એ કર્મપરિણામ અને કાળપરિણતિને વશ રહે છે અને છતાં એનામાં વ્યક્તિત્વ છે, પ્રભુતા છે, પૌરુષ છે અને કર્મ-પરિણામના અધિકારમાંથી નીકળી જવાની શક્તિ છે. એ પ્રચ્છન્ન શક્તિને વ્યક્ત કરનાર પણ જીવો હોય છે અને તે સર્વથી ઉપરને સ્થાનકે ચાલ્યા જાય છે. આ આખું નાટક બતાવવું એ મહારૂપક છે અને તેને રૂપક કથા ન કહેવી એ વાત ચાલે તેમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ખરો આશય સંસારીજીવને ચીતરવાનો છે અને જે રૂપક દ્વારા અંજન, જળ અને અન્નનો પ્રયોગ કરવાનો છે, એની વિપુલતા દાખવી એને રજૂ કરવાનો છે અને તે સર્વ પાસે રજૂ કરી તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. આથી બહિરંગ પાત્રોને રૂપક કથામાંથી બાદ કરી શકાય તેમ નથી. તેઓ જીવતાજીવતા પાત્ર છે, પણ છતાં તે પણ રૂપકો જ છે અને તે રૂપક નથી એમ કહેવામાં તો લગભગ આખી વાર્તાનો આશય ઊડી જાય તેમ છે.

આ રીતે વિચાર કરતાં આ કથાનું પૂર, રૂપકોની સચોટતા, આખી સંસારઘટનાને રૂપક કરવાનો પ્રયત્ન અને તેમાં કર્તાએ મેળવેલ ફોર્મ જેતાં આ અંથને રૂપક કથાનો અદ્ભુત અંથ કહી શકાય તેમ છે. આ સર્વ હકીકત જનીઅનના સદર અંથ સાથે તેની સરખામણીને અંગે નિશ્ચિત થાય છે અને પ્રસંગોપાત ડૉ. યાકોબીના અભિપ્રાય પર અર્ચ્યા પણ થઈ જતાં તેનો રૂપક કથાનો સ્વાંગ વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે.

રૂપક કથા શી વસ્તુ છે અને તેને અંગે શ્રી સિદ્ધર્ષિમાં મૌલિકતા કેટલી છે અને રૂપકકથાકાર તરીકે તેમનું સ્થાન શું છે તે વિચાર્યું. હવે આ અંથની બીજી ખાસીઅતો તપાસી જઈએ.

૧૩. એ કાવ્યગ્રંથ છે, એમાં નવે રસની પોષણ છે—

કાવ્યની વ્યાખ્યા કાવ્યં રસાત્મકં વાક્યમ્ કરી છે. જે ગ્રંથમાં રસાત્મક વાક્યોનો જથ્થો હોય તે કાવ્યનો ગ્રંથ કહેવાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની રચના ગદ્ય અને પદ્ય રસમય વાક્યોથી ભરપૂર છે. એમાં લગભગ સોળ હજાર શ્લોક છે એમ જે એમણે ગ્રંથની આખરે લખ્યું છે તેનો અર્થ એમ સમજવાનો છે કે જે બત્રીશ અક્ષરનો એક શ્લોક ગણવામાં આવે તો એ ગ્રંથનું દળ સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ થાય. અગાઉ અમુક ગ્રંથનું પ્રમાણ બત્રીશ અક્ષરના એક શ્લોકને હિસાબે જ થતું હતું અને પોથીઓનું વેચાણ કે લખામણી જ્યારે નક્કી કરવાં હોય ત્યારે પુસ્તકમાંથી ગમે તે એક પાનું ઉચકી એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો છે અને આખા પાનામાં કેટલી પંક્તિ છે તેનો ગુણકાર કરી તેને ૩૨ વડે ભાંગી જે આવે તેને આખી પ્રતના પાનાવડે ગુણી કિંમત કરવામાં આવતી હતી. અત્યારે પણ લિખિત પ્રતનું કયવિકય એ જ ધોરણે થાય છે. લખનાર ધંધાદારી લઢી-આની કલમ એક સરખી એવી ચાલતી કે એ હિસાબમાં ઘણું ભાગે ભૂલ થતી નહિ.^૧

એ ધોરણે સોળ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ગ્રંથમાં લગભગ અરધો ભાગ ગદ્યનો છે અને અરધો પદ્યનો છે. સાહિત્યની નજરે જેમાં કલ્પનાની લવ્યતા હોય અને સર્વ રસની પુષ્ટિ જેમાં થતી હોય તે ‘કાવ્ય’ ગણાય છે—પછી તે ગદ્ય હો કે પદ્ય હો. કાદંબરી ગ્રંથ આખો ગદ્યમાં છે, છતાં એનાં વર્ણનોમાં વિશિષ્ટ લવ્યતા હોઈને એ કાવ્યનો ગ્રંથ ગણાય છે. એવી રીતે ગદ્ય કે પદ્ય બન્ને કાવ્યની વ્યાખ્યામાં આવવાનાં બીજાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય, પણ તે બિનજરૂરી છે, કારણ કે એ નિર્ણય સર્વત્ર સ્વીકારાયેલો છે.

આ ગ્રંથના પ્રત્યેક વાર્તાવિભાગમાં કલ્પનાની લવ્યતા છે એ

૧ જાણેલ ગ્રંથની પંક્તિ ગણતાં મારે હિસાબે બાવીશ હજાર ઉપર શ્લોકો થાય છે, પણ શ્લોકો જાપતાં જમા ખાલી રહે છે તેને હિસાબે સત્તર હજાર ઉપર શ્લોક થવા જાય છે. મને સોળ હજાર શ્લોકનો હિસાબ મધ્યમસરનો લાગે છે.

બાબત જરૂર ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. રૂપક કથા કરવા માટે લબ્ધ કલ્પના કરી તે વાત તદ્દન પૃથક્ છે. એ કલ્પના તો લબ્ધ હોવા ઉપરાંત તદ્દન નૂતન, મૌલિક અને અતિ વિશિષ્ટ છે તે આપણે ઉપર વિચારી ગયા; પણ એના કાવ્યત્વની ચર્ચા કરતાં વર્ણનની લબ્ધતા ઉપર ધ્યાન આપવાનું છે. એનાં દાખલા અનેક છે, પણ ગ્રંથમાંથી નીચેના પ્રસંગો માત્ર તેના છૂટાછવાયા દાખલા તરીકે વિચારીએ તો કલ્પનાની લબ્ધતા અને રસની રેલમછેલ જોઈ શકાશે.

૧. ચોથા પ્રસ્તાવમાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે તદ્દિલસિત દ્વીપમાં ચિત્તવિક્ષેપ મંડપ નાખી તેમાં તૃણા-વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન મૂકી તે પર મહામોહ રાજાને ખેસાડી તેના પરિવારનું વર્ણન કર્યું છે (પ્ર. ૪, પ્ર. ૬) તે આખું વર્ણન લબ્ધ કલ્પનામય છે. એ રૂપકની નજર બાળુ ઉપર રાખતાં માત્ર ચિત્રની નજરે પણ ખરેખર અદ્ભુત છે.
૨. ધનશેખરના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૬, પ્ર. ૭) હરિકુમારને દરિયામાં ફેંકી દેવાનો પ્રસંગ અને તેને જ પરિણામે એ સમુદ્રદેવની સહાયથી રાજ્યગાદીએ ખેસે છે એ આખું પ્રકરણ—‘ ભર દરિયેથી રાજ્યસિંહાસને ’ અદ્ભુત કલ્પનાથી ભરપૂર છે અને વર્ણન પણ રસાત્મક છે. એ ચિત્ર તરીકે પણ મહાન છે.
૩. ગુણધારણના ચરિત્રમાં (પ્ર. ૮, પ્ર. ૩) તારામૈત્રક થયા પછી ખીજે દિવસે ગુણધારણ અને મદનમંજરીનો મેળાપ થાય છે, ત્યાં કનકોદર તેમના આહ્વાદમંદિર બગીચામાં સૂક્ષ્મવિધિએ લગ્ન કરે છે, તે વખતે ચાલતે લગ્ને આકાશમાં ખૂમ પડે છે, કનકોદર અને તેના વિરોધી વિદ્યાધરોને લડાઈ શરૂ થાય છે—એ સર્વ વર્ણનમાં બનાવોની સત્વરતા અને કલ્પનાની લબ્ધતા અપ્રતિમ છે. તે લબ્ધ ચિત્ર રજૂ કરે છે.
૪. બઠરગુરુ કથાનક (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬) ના ઉત્તર ભાગમાં ગુરુ રાત્રે શિવાલયમાં જઈ ચોરો ઊંઘતા હતા ત્યારે દીવો સળગાવે છે અને પછી હાથમાં વજ્રહંડ લઈને સર્વ ચોરોને ફટકાવે છે. એ આખી કલ્પના અસરકારક છે. રાત્રિના બાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવવાની વાત સ્વતઃ વિશિષ્ટ કલ્પનાથી ભરપૂર છે.

૫. બાળ કામદેવના મંદિરમાં જાય છે, સામાન્યબુદ્ધિ દરવાજા પર ખડો રહે છે, કામદેવની ખાલી શય્યા પર તે સૂવે છે, મંદિરમાં જ એને અતિ સ્વરૂપવાળી યુવાન મહનકંદળીનો સ્પર્શ થાય છે— તે આખું વર્ણન (મ. ૩, પ્ર. ૮) અને ત્યારપછી દશમા પ્રકરણમાં એ મહનકંદળીના વાસણુવનમાં દાખલ થાય છે અને કોમળ શય્યા પર ઊંઘી જાય છે, પછી રાજાના આગમન શબ્દથી જાગી જઈ પછાડી ખાઈ જમીન પર પડે છે. (મ. ૩, પ્ર. ૧૦) એ આખું વર્ણન કદ્દપનાલવ્ય હોવા સાથે અત્યંત આકર્ષક છે.

આવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો આખી શકાય તેમ છે. ગ્રંથકર્તાની કદ્દપનાની લવ્યતા એટલી ઉત્તમ પ્રકારની છે કે એનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં મોહરાય અને ચારિત્રરાજની આખી લડાઇનાં રસાત્મક વર્ણનો તો લેખકની કદ્દપનાને ઉત્કૃષ્ટ આકારમાં બતાવે છે.

કાવ્યનો બીજો ગુણ કદ્દપનાની લવ્યતા ઉપરાંત વર્ણનોમાં આવે છે. એમાં જે વર્ણનો આવે તે હૃદયંગમ અને સ્પષ્ટ હોવાં જોઈએ અને છતાં ગૌરવથી ભરપૂર હોવાં જોઈએ. કાવ્યની નજરે વર્ણનોનો તો કાંઈ આખા ગ્રંથમાં પાર નથી, પણ આપણે નીચેનાં વર્ણનો દાખલા તરીકે જોઈએ. એ વર્ણનો વાંચતાં આ કાવ્યગ્રંથ છે એમ જરૂર જણાશે.

૧. શરદ્વર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૮, પૃ. ૭૮૫-૬). હેમંતવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૮, પૃ. ૭૮૭-૬). શિશિરવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૨૦, પૃ. ૬૧૨-૫). વસંતવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૨૧, પૃ. ૬૨૧-૪). ગ્રીષ્મવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૩૭, પૃ. ૧૦૬૬-૧૧૦૦). વર્ષાવર્ણન (મ. ૪, પ્ર. ૩૭, પૃ. ૧૧૦૧-૩).

૨. અદૃષ્ટમૂલપર્યંતનગર વર્ણન (મ. ૧. પીઠબંધ પૃ. ૫૧-૩.)

૩. મનુજગતિનગરી વર્ણન (મ. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૭)

૪. કર્મપરિણામના સંસારનાટકનું વર્ણન (મ. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૦-૨.)

૫. આગનું વર્ણન. તે વખતની લોકોનાં મનની સ્થિતિ (મ. ૭, પ્ર. ૨, પૃ. ૧૬૫૮-૬)

૬. સંસારબળરમાં બંને ચક્રોનું વર્ણન (મ. ૭., પ્ર. ૮, પૃ. ૧૭૪૩-૪.)

આમાં વર્ણનની નજરે જ ઉપરની હકીકત વિચારવાની છે. એનાં રહસ્યો કે લાવાર્યો વિચારવાનો પ્રસંગ જુદો છે. અહીં કહેવાની હકીકત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપરનાં (તેમજ બીજાં અનેક) વર્ણનો એવી સુંદર રીતે કર્યાં છે અને કલ્પનાચિત્રો એવાં સુંદર રજૂ કર્યાં છે કે એ વાંચતાં આપણે જાણે તે સ્થાન પર હાજર જ હોઈએ એમ આપણાં મન પર છાપ પડી જાય છે. જો આપણામાં કલ્પનાનો છાંટો પણ હોય તો આપણે ખરાબર ચિત્ત-વૃત્તિને છેડે ઊભા રહી પ્રકર્ષ ને વિમર્શની જેમ આખી મોહરાયની ચાળવણી જોઈ શકીએ અને ઊડીને જૈનપુરમાં વિવેક પર્વતના શિખર ઉપર પણ જઈ આવીએ અને એ જૈનપુરના જીવવીર્ય સિંહાસનને અને તે પર બેઠેલા શાંતમૂર્તિ ધર્મરાજને (ચારિત્રરાજને) જોઈ આવીએ. જો આપણને અંધકર્તા આવી રીતે પોતાની સાથે રાખી શકે, એની મરજીમાં આવે ત્યાં એ આપણને લઈ જઈ શકે તો એનું વર્ણન સફળ છે અને એ સફળતામાં ‘કાવ્યત્વ’ છે. કલ્પનાની ભવ્યતા અતિ ઉચ્ચ હોય, પણ તે વાચકને અગ્રાહ્ય હોય કે કલ્પનાતીત હોય તો તે કાવ્ય સ્ખલનાત્મક છે. એ વિશિષ્ટ અભ્યાસીને લક્ષે ઊંચે ઉડાવે, પણ પ્રાકૃત જનતાને એ અનભિગમ્ય હોઈ નિરર્થક છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પના અને તેમનાં વર્ણન અતિ વિશિષ્ટ હોવાં છતાં ખડુ સાદાં અને પ્રાકૃત મનુષ્યની કલ્પનાને પણ ડાલાવનારાં હોઈ તેની સાથે જ ભવ્ય કલ્પના કરનારને વિશિષ્ટ અસર ઉપજાવનારાં છે. આવું એવડું કાર્ય કઈ રીતે બની શકયું હશે તેનો વિચાર કરવા સાથે તેનું પરિણામ જોઈએ એટલે આ અંધનું કાવ્યત્વ ખરાબર સ્પષ્ટ થઈ જાય છે.

એમણે વર્ણનોમાં પ્રાણ મૂક્યાં છે. એમનાં વર્ણનો માત્ર વર્ણન ખાતર નથી. એમને વર્ણન ખાતર એક વાક્ય પણ લખવું નહોતું. એમણે સંસારીજીવની પાસે પ્રતિજ્ઞા કરાવી છે કે ‘મારા ચરિત્રમાં ધણે ભાગે ગૂઢ અર્થ વગરનું એક પણ વાક્ય નથી.’ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૮૦૦) એ હકીકત ઉપર અગાઉ વિવેચન કર્યું છે એ જ પ્રતિજ્ઞા એમને વર્ણનમાં પણ જાળવવાની હતી અને સાથે તેમાં પ્રાણ પણ મૂકવા હતા. એમની નજરમાં એક પર્વત કે નદી, સરોવર કે વિમાન, મંડપ કે મંચો અજીવ પદાર્થો નહોતાં. એ ડુંગ-

રના પ્રત્યેક પથ્થરમાં, પ્રત્યેક શિખરમાં તેમજ નદી કે અટવીમાં પ્રાણુ જોઈ રહ્યા હતા અને એ પ્રાણુ એમને કળાની નજરે અથવા કળા સાથે બતાવવા હતા. એ સિપ્રા નદી જુઓ તો એમાં માળવાની વિલાસિનીઓનાં કુચતટોને નદીના પ્રવાહ સાથે અકળાતા બતાવવામાં સાર્થકતા માનતા નહોતા, પણ એમના મનમાં સિપ્રા ઓર હતી, માલવીઓ ઓર હતી, કુચતટો ઓર હતા, ઊર્મિમાળાઓ ઓર હતી અને આસ્કાલન ઓર હતાં. એ હરેકમાં ગૂઢ લાવો જોઈ રહ્યા હતા અને એ વ્યક્ત કરવાની એમનામાં તાકાત હતી. આમાં અન્ય કાવ્ય કરનાર ઉપર આક્ષેપ કરવાનો આશય નથી. મારો ઇરાદો શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક વર્ણનમાં રહેલ ગૂઢ લાવ વ્યક્ત કરવાનો અને તે લાવ બતાવતાં તેમણે કળાકાર તરીકે જે સફળતા મેળવી છે તે બતાવવાનો છે. એમણે અરધકૃ ઘટ્ટી-રેંટ જોયો (મ. ૭, પ્ર. ૪) અને આપણે પણ અનેક વાર જોઈએ છીએ, પણ એમણે એમાં શું જોયું તે વિચારવા જેવું છે; છતાં રેંટનું વર્ણન કળાકાર તરીકે જરા પણ એમણે નરમ પડવા દીધું નથી. એમણે દારુની શાળા-પીકું જોયું (મ. ૭, પ્ર. ૩.) તો ત્યાંથી પણ બોધ શોધી કાઢ્યો. સંસાર પરથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન દારુના પીકામાંથી પ્રાપ્ત થાય એ તો કલ્પનાની અવધિ છે. વેશ્યાવાડેથી શિખામણુ લઈ આવનારની જેવી એ તો દુર્લભ વાત થઈ, છતાં એમને તો કોઈ પણ વસ્તુ તત્વજ્ઞાનીની નજરે જોવી હતી એટલે એ આદ્યા ત્યારે જે વસ્તુ એમની નજરમાં આવી, તેનો એમણે ઉપયોગ કર્યો છે અને તે પણ ઘણી સફળ રીતે કર્યો છે.

મને એમ લાગે છે કે એક દિવસ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપાશ્રય બહાર નીકળ્યા હશે અને જે બનાવ બને તેમાંથી વૈરાગ્ય લેવાના પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હશે. આપણે એક કલ્પના કરીએ. તેઓ ઉપાશ્રયમાંથી બહાર નીકળ્યા ત્યાં આગની ખૂમ પડી હશે, દોડાદોડ ચાલી હશે, સમય સવારના પાંચ છ વાગ્યાનો હશે, તેઓશ્રી સ્થંડિલ જતા હશે, આગળ ચાલતાં રાત્રે દારુ પી મસ્ત બનેલાના થયેલા હાલહવાલ નજરે જોયા હશે, નગર બહાર નીકળ્યા ત્યાં અરુણોદય થઈ ગયો હશે, ખેતરમાં રેંટ શરૂ થઈ ગયો હશે, સ્થંડિલ કાર્યથી પરવારી પાછા ફરતા હશે, ત્યાં દરવા-

બંને નાકે મઠમાં ભોજનનો વ્યવસાય ચાલી રહેલો જોયો હશે, બબરમાં વ્યાપારી લોકની ધમાલ જોઈ હશે, એમના તાત્કાલિક અસર થાય તેવા મગજ (impressionable brain) પર એ સર્વ બનાવની છાપ પડી હશે અને પછી તે જ વખતે સાતમા પ્રસ્તાવના ખીજથી નવમા સુધીના પ્રકરણોની સંકળના કરી નાખી હશે.

છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગમાં અસાધારણ બળ છે, એમાં ઊંડું જ્ઞાન છે, જનસ્વભાવનો વ્યવહાર અભ્યાસ છે અને કલ્પનાની ભવ્યતા સાથે હકીકતને મુદ્દાસર ચર્ચવાનું જોમ છે. આવી રીતે અસાધારણ જોમ લાવવા સાથે પ્રાણુવાહી હકીકત બનાવવાની તાકાતમાં તેમના ગ્રંથનું વિશિષ્ટ 'કાવ્યત્વ' છે. એ કાવ્યત્વને અંગે ભાષાશૈલીનો ઉપયોગ પણ એટલો જ વિશિષ્ટ અને ઉપયોગી ભાવ બળવે છે તે હવે પછી આગળ વિચારવામાં આવશે. કાવ્યાત્મક વર્ણનમાં પ્રાણુ મૂકવાની પદ્ધતિ અને ભાષા પરના અસાધારણ કાળૂને લઈને એમના ગ્રંથની ગણના 'કાવ્ય' તરીકે બરાબર થાય છે, એની પ્રતીતિમાં એમની કલ્પના અને વર્ણન તરફ ખાસ લક્ષ્ય ખેંચાય છે. તેમની વિચારદર્શનની શક્તિ અને ભાષા પરનો કાબૂ તેમજ શૈલી પર વિચારણા આગળ થશે જેની ગણના પણ એમના ગ્રંથને 'કાવ્ય' તરીકે બતાવવાના વિભાગ તરીકે સમજી લેવાની છે.

આ ગ્રંથમાં નવે રસની પોષણ છે તે બતાવવાની જરૂર ન હોય. આખો ગ્રંથ રસમય છે. નીચેનાં દૃષ્ટાન્તો માત્ર અહીંતહીંથી ચૂંટીને કાઢ્યાં છે તે પરિપૂર્ણ નથી, માત્ર દોરવણી કરવાપૂરતાં જ છે. એ વિચારતાં આ ગ્રંથ મહાકાવ્ય છે એટલું ચોક્કસ જણાશે એ એનો આશય છે.

૧. નંદિવર્ધન અને વંગરાજના યુદ્ધવર્ણનમાં વીરરસની પોષણ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૧-૨.)
૨. હરિકુમારને ભરદ્વાજે સમુદ્રમાં નાખવાના પ્રયત્નનો પ્રતિકાર અને તેને મહારાજ્યસિંહાસનની પ્રાપ્તિમાં અદ્ભુતરસ જામે છે. (મ. ૬, પ્ર. ૭.)
૩. લડાઈ જીતી નંદિવર્ધન કુશાવર્તનગરમાં પેસે છે તે વખતે કનકમંજરી સાથે એને તારામૈત્રક થાય છે અને તે પછી તે

રાત્રિએ તેની અને નંદિવર્ધનની જે વિરહ દશા વર્ણવી છે તેમાં ખરો શૃંગારરસ જામે છે. તારામૈત્રક પૃ. ૫૮૯ માં થાય છે અને વિરહદશા વર્ણન પૃ. ૫૯૮-૬૦૧ સુધીમાં કપિંજલા કરે છે તે ખરેખર શૃંગારના પ્રખર કવિને ભૂલાવે તેવું છે. (પ્ર. ૩, પ્ર. ૨૪.)

૪. સાત પિશાચીઓનું આખું વર્ણન રૌદ્ર રસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૮, પૃ. ૬૬૪-૧૦૧૧.)
૫. મોહરાય ને ચારિત્રરાજના યુદ્ધના બે પ્રસંગો ધર્મવીર રસના નમૂનો છે. પ્રથમ વર્ણન માટે જુઓ (પ્ર. ૫, પ્ર. ૧૬, પૃ. ૧૩૧૬-૭.) અને બીજા વર્ણન માટે જુઓ. (પ્ર. ૮, પ્ર. ૮, પૃ. ૧૬૩૭-૯.)
૬. હરિકુમારના મિત્રો મન્મથ, પદ્મકેસર, લલિત, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોલ જે ગૂઢ મશ્કરી અને વાતાવિનોદ બુદ્ધિપૂર્વક કરે છે તે ઉચ્ચ પ્રકારના હાસ્યરસનો નમૂનો છે. (પ્ર. ૬, પ્ર. ૩, પૃ. ૧૪૬૧-૧૫૦૩.)
૭. તુંગશિખર ઉપર બાલિશ અને કોવિદ ચઢે છે, કિન્નરનાં મધુર ગાન સાંભળે છે અને રસડોલનમાં પડી જતાં પકડાઈ જાય છે એ અદ્ભુતરસ છે. (પ્ર. ૭, પ્ર. ૧૨, પૃ. ૧૭૮૨-૩.)
૮. વિવેક પર્વતપરથી અવલોકન કરતાં વાસવ શેઠના ઘરમાં આનંદસ્થાને એકદમ શોક થઈ જાય છે એમાં કરુણરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૬, પૃ. ૬૮૦-૧.)
૯. વસંતરાજ લોલાક્ષના પ્રકરણમાં કુદરતનું વર્ણન કર્યું છે તેમાં અદ્ભુતરસનો ભાવ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૧, પૃ. ૬૨૧-૨૪.) એમાં સુરાપાનગોષ્ઠિનું વર્ણન આવે છે તે હાસ્યરસમાં પણ જાય છે. (પૃ. ૬૨૪.)
૧૦. લોલાક્ષ રાજના ત્યારપછીના પ્રકરણમાં પ્રથમ નાય વખતે હાસ્યરસ, ત્યારપછી મર્યાદાલંગ વખતે બીજા રસ અને બન્ને ભાઈઓને લડાઈ થાય છે ત્યાં રૌદ્ર રસ આવે છે. (પ્ર. ૪, પ્ર. ૨૩.)

૧૧. ચિત્તસમાધાન મંડપની આખી રચના અને ચારિત્રરાજના ચાર મુખનું વર્ણન અદ્ભુત રસનું દર્શાવે છે (મ. ૪, પ્ર. ૩૩ પૃ. ૧૦૪૩ અને મ. ૪, પ્ર. ૩૪, પૃ. ૧૦૫૬-૬૩).
૧૨. બુધસુરિના ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શનમાં અદ્ભુત રસ અને ધર્મવીર રસની સહયોજના જણાય છે (મ. ૫, પ્ર. ૧૧ અને પ્રકરણ ૧૨).
૧૩. બહાર ચુક કથાનકમાં બીજાત્સ રસનો આવિર્ભાવ છે (મ. ૫, પ્ર. ૧૫).
૧૪. મિથુનદ્વય અંતર કથામાં હાર્યરસ અને અંદરખાને શૃંગાર રસની પ્રચુરતા જણાય છે (મ. ૩, પ્ર. ૬, પૃ. ૪૦૮-૪૧૬.) અને તેમાં પ્રતિબોધકાર્ય સમક્ષ ત્રણ બાળકો નીકળે છે. તેમાંના છેલ્લાં બે બીજાત્સ રસ પૂરો પાડે છે (મ. ૩, પ્ર. ૭, પૃ. ૪૨૩).
૧૫. અંતરંગ રાજ્યમાર્ગ-ઔદાસિન્ય રાજ્યમાર્ગથી માંડીને સમતા નામની યોગનાલિકા મુખીનો—અદ્ભુત રસનું દર્શાવે પૂરું પાડે છે. (મ. ૬, પ્ર. ૧૪, પૃ. ૧૬૦૧-૮.)
૧૬. મનીષી નિષ્કમલોત્સવ અને હીક્ષા સમયનો પ્રતિબોધ શાંત રસનું ભવ્ય વર્ણન પૂરું પાડે છે (મ. ૩, પ્ર. ૧૭, પૃ. ૫૩૬ અને ૫૪૨ થી.)
૧૭. રિપુહારણને તપન ચક્રવર્તીના સેવકો ફટકા મારે છે તે બીજાત્સ રસ વર્ણન છે. (મ. ૪, પ્ર. ૪૦, પૃ. ૧૧૨૪ થી.)
૧૮. લોકોદરમાં આગનું પ્રકરણ વર્ણનમાં ભયાનક રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (મ. ૭, પ્ર. ૨.)
૧૯. હારુના પીડાના વર્ણનમાં બીજાત્સ રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસની જમાવટ કરે છે (મ. ૭, પ્ર. ૩.)
- એ જ ધોરણે અરધદૃઢીનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (મ. ૭, પ્ર. ૪.) ચાર વ્યાપારી વર્ણનમાં અદ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે. (મ. ૭, પ્ર. ૬, અને ૭.) સંસારબંધનું પ્રકરણ વર્ણનમાં રૌદ્ર અને ઉપનયમાં શાંત રસ જમાવે છે (મ. ૭, પ્ર. ૮, અને ૯.)

૨૦. અરઘદ્વદ્ધટ્ટી યંત્રના પ્રકરણમાં અહ્ભુત રસ છે. (અ. ૭. પ્ર. ૪.)
૨૧. પાંચ કુટુંબીના લોજનના પ્રકરણમાં બીભત્સ અને રૌદ્ર બંને રસ છે. (અ. ૭. પ્ર. ૫.)
૨૨. ચાર વ્યાપારીના કથાનકમાં અહ્ભુત રસ અને ઉપનયમાં શાંત રસ છે. (અ. ૭. પ્ર. ૬ અને ૭.)
૨૩. શાંત રસ તો આખા ગ્રંથમાં ભરેલો છે, પણ નીચેના દાખલાનો માત્ર નિર્દેશ કરવામાં આવે છે.
  - (ક) ઉત્તમ રાજ્યના પ્રકરણમાં શાંત રસની રેલમછેલ છે. (અ. ૬. પ્ર. ૧૪.)
  - (ઁ) સ્વપ્નવિચાર પ્રકરણમાં શાંત સાથે અહ્ભુત રસ છે. (અ. ૮. પ્ર. ૫.)
  - (ગ) હિમલયનની આખી યોજના અને પ્રતિજ્ઞાધન રચના એ જ રસનો આવિર્ભાવ છે. (અ. ૫. પ્ર. ૧૦.)
  - (ઘ) બઠર શુરુના કથાનકનો ઉત્તર વિભાગ અને ખાસ કરીને રાત્રે બાર વાગે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે તે વિભાગ શાંત રસની ભાવનાથી ભરપૂર છે. (અ. ૫. પ્ર. ૧૬.)
  - (ઙ) વિમળકુમારની દીક્ષાનો પ્રસંગ શાંતરસ પ્રગટ કરે છે. (અ. ૫. પ્ર. ૨૦.)
  - (ચ) નિજવિલસિતઉદ્યાનપ્રભાવવર્ણન શાંત રસથી ભરેલું છે. (અ. ૩. પ્ર. ૧૬)
  - (છ) મલવિલય ઉદ્યાનમાં વિવેક કેવળી દેશના આપે છે ત્યારે શાંત રસ જામે છે. (અ. ૩. પ્ર. ૩૦.)
  - (જ) પ્રથમ કુટુંબનું વર્ણન શાંત રસનું જીવન છે. (અ. ૩. પ્ર. ૩૨. પૃ. ૬૭૦.)
  - (ઝ) સદાગમ શાંત રસના જીવતા રૂપક છે. (અ. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૨ થી.)

(જ) નિપુણ્યકની દીક્ષા અવસરે શાંતરસ પ્રસરી રહે છે.
(પ્ર. ૧. પૃ. ૨૦૪.)

(ટ) ભવજંતુ સદાગમની પર્યાલોચનાનું જે વર્ણન સ્પર્શન કરે
છે તે શાંત રસથી ભરપૂર છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૬-૮.)

આ તો સામાન્ય ઉપરટપકેની નોંધ છે. બાકી આખો ગ્રંથ નવ રસથી ભરેલો છે અને એને મહાકાવ્ય ગણવાનો દાવો એ ઉપરથી ગરાળર મિદ્ધ થઈ શકે છે. ઉપરના રસપ્રયોગના વર્ણન સંબંધી વ્યાખ્યાના ફેરફારને અંગે મતભેદ થઈ શકે તે પર ચર્ચા કરવી અસ્થાને છે. મારો કહેવાનો આશય એ છે કે આખા ગ્રંથમાં નવે રસની પાષણા ખૂબ થઈ છે. એ સુદામાં મતભેદ પડવાનો મને સંભવ લાગતા નથી અને મારા મતે એને મહાકાવ્ય ગણવા માટે એટલી વાત પૂરતી છે.

૧૪. એ ગ્રંથ એપિક (Epic) ગણાય ?

પ્રથમ ‘ એપિક ’ એટલે શું તેનો ખ્યાલ કરીએ. એનો અર્થ કોશકારો “ વીરચરિત વર્ણન, મહાકાવ્ય અથવા વીરપુરુષકૃતિ-હાસ ” એમ કરે છે. અત્યારે ઈંગ્લીશ સાહિત્યમાં ‘ ઇલીયડ ’ (Iliad) નું ભાષાવતરણ અને સંસ્કૃતમાં ‘ મહાભારત ’ ને એપિકની કક્ષામાં ગણવામાં આવે છે. એમાં એક જળરજસ્ત લડાઈનું વિસ્તૃત વર્ણન આવે છે અને તેને અંગે નાયકના પરાક્રમનું વર્ણન સાથે હોય છે. એ ઉપરાંત કાવ્યની નજરે એમાં મહાકાવ્યના સર્વ ગુણો હોય છે. કેટલાક મત પ્રમાણે એવા ગ્રંથની લંબાઈ પણ ઘણી મોટી હોય એ વાત પણ અગત્યની ગણવામાં આવે છે. વીર રસને એમાં પ્રાધાન્ય આપેલ હોય છે અને કલ્પનાની ભવ્યતા અને ઉડ્યનો એવા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ જોવામાં આવે છે.

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો નાયક અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે. એના આખા ચરિત્રનું વર્ણન એના સુખથી કહેવરાવવામાં આવ્યું છે; અને તે પણ અમુક આશયને લક્ષમાં રાખીને કહેવામાં આવ્યું છે. આશયને આપણે હાલ આ પ્રસ્તુત બાળતને અંગે જરા દૂર રાખીએ તો, એના ચરિત્રમાં લડાઈના વર્ણન સિવાય

ખીજી કાંઈ નથી. એની આંતર રાજધાનીમાં બે લશ્કર ગોઠવાઈ ગયા છે અને બન્નેના જળરા પડાવો મોરચા મંડીને પડેલા છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીના એક નાકા ઉપર મોહરાજના સૈન્યનો પડાવ ધમાલ્યો છે અને ખીજી બાજુએ ચારિત્રરાજનો પડાવ જામ્યો છે.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં એમના પડાવનું વર્ણન જ કર્યું છે. એને આપણે સામસામા લશ્કરનું વર્ણન કહીએ. એના પ્રકરણ ૬ થી ૧૮ સુધીમાં એક બાજુના (મોહરાયના) આખા લશ્કરને વર્ણવ્યું છે. એ જ પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ ૩૩ થી ૩૬ સુધીમાં ખીજી બાજુના ચારિત્રરાજના લશ્કર અને તેનાં સ્થાનાદિનું વર્ણન આવે છે. આ આખી યોજના ‘ એપિક ’ ની યોજના (placing) ને અનુરૂપ છે.

મોહરાજ પોતાનું કાર્ય પ્રથમ મંત્રીદ્વારા સાધે છે. એ વિષયાભિલાષ મંત્રી પોતાના પાંચે બાળકોને—સ્પર્શન, રક્ષના, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્રને—એ કાર્યમાં યોજે છે. એ લડાઈની રાજનીતિમાં કૃતનીતિ બરાબર અનુરૂપ છે. એ પાંચે વિષયાભિલાષ સંબંધીજનોનું કાર્ય ત્રીજાથી સાતમા પ્રસ્તાવ સુધી બરાબર ચાલે છે અને એ અંતરવાર્તા લડાઈના મામલાને અંગે જ થયેલી છે તે અંદરખાનેથી સુદાની અંતરવાર્તા સમજી બ્યાલમાં રાખવી. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈના મોરચા મંડાય છે. ઓગણીશમા પ્રકરણમાં પ્રથમ ચારિત્રરાજનો સુલટ ઘવાય છે. લડાઈની પહેલાં કરવી જોઈતી ઘરમાં અંદરઅંદરની સલાહ, પોતાનાં બળની વિચારણા, સામાના બળની તુલના, લશ્કરી માણસોનો જુસ્સો, વિનીત (Coward) નો સંયમ અને હૃતને મોકલવાની વાતો એ સર્વ લડાઈના મોરચા મંડાવાના પગરણો છે. હૃતના સંદેશા લાંગી પડે છે, લડાઈ જામે છે. નાયક પોતાના હાથમાં ન હોવાથી ચારિત્રરાજના લશ્કરમાં ભંગાણુ પડે છે, નાશલાગ થાય છે અને આવી ભયંકર લડાઈનાં મૂળ કારણ જેમ હુમેશાં તદ્દન નામના હોય છે તેમ સંતોષે લીધેલ વલણ તેની કારણભૂત જણાય છે. પ્રથમ લડાઈમાં ચારિત્રરાજની હાર થાય છે. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં છ વર્ષના રાજ્યને અંગે મોહરાજના દરબારમાં અને ચારિત્રરાજના દરબારમાં જે વિચારણાઓ ચાલે છે, સલાહો લેવાય છે અને કાર્ય થાય છે તે સર્વ લડાઈનાં તંત્રના આવિર્ભાવ છે.

સાતમા પ્રસ્તાવમાં લડાઈ વધારે આકરું રૂપ લે છે. મોહરાજને જણાય છે કે એમણે જાતે જ મેદાને જંગમાં ઉતરવું જોઈએ. એને જણાયું કે પોતાનો મિત્ર રાજા જ્ઞાનસંવરણ પાછો હઠ્યો છે, માટે શત્રુને મૂળથી ઉખેડી નાખ્યા વગર હવે છૂટકો નથી. પછી આજ્ઞા લશ્કરને તૈયાર રાખ્યું અને પરિવ્રજને સાથે લઈ મોહરાજ પોતે જ રણસંગ્રામમાં ઉતરી પડ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧) મોહરાજની મદદે સાગર-બહલિકા-પરિવ્રજ આવ્યા, છતાં એનું જોર નરમ પડતું જતું હતું એમ ચોક્કસ લાગવા માંડ્યું, એટલે મહામોહરાજએ જાતે જ મહા આક્રમણ કર્યું (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫) અને એમાં એમણે પોતાના મિત્રરાજાઓ અને પોતાના આજ્ઞા લશ્કરનો ઉપયોગ કરી નાખ્યો. આ અતિ આકરા આક્રમણમાં એ ક્રાવ્યો અને ચારિત્રરાજને ધૂપાવું પડ્યું.

આઠમા પ્રસ્તાવનો પ્રથમ વિભાગ લડાઈનો જ છે. આઠમા પ્રકરણમાં ભયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે અને નવમા પ્રકરણમાં આખરે મોહરાજનો પરાજય થાય છે. આમાં દશ કન્યા સાથે લગ્ન, સુખોપલોગ વિગેરે સર્વ લડાઈના પેટામાં આવે છે.

આ રીતે જોઈએ તો નાયકની અંતરંગ લડાઈની વાર્તા આજ્ઞા ગ્રંથમાં આવે છે. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ૧૬ મા પ્રકરણમાં લડાઈને અંગે રાજનીતિના આજ્ઞા શાસ્ત્રનું બહુ મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે. એમાં છ ગુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદ્દેશ સિદ્ધિ, ચાર નીતિ અને ચાર રાજવિદ્યાનું જે મુદ્દાસર વર્ણન કર્યું છે તેના વિસ્તારમાં લડાઈની સર્વ હકીકતોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. એમાં સંધિ વિગ્રહના પ્રસંગ અને સામ-દાનાદિ નીતિ જાતે વિચારવા યોગ્ય છે (પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦). એ ઉપરાંત દ્વિપ્રેષણ, શત્રુ સંબંધી તપાસ, લશ્કરી જાતાનો જુસ્સો, ત્રીવીલિયનની ચારે બાજુની તપાસ, લશ્કર ઉપર દિવાની અંકુશની જરૂર વિગેરે અનેક લડાઈની વાર્તા અને ખુદ લડાઈ થાય છે તે સર્વ એ ગ્રંથની વીરરસ પાપણતા બતાવે છે. એ રીતે જોતાં લડાઈની હકીકતોથી આખો ગ્રંથ ભરપૂર છે એમ કહી શકાય. એના દાખલા આપવાની જરૂર નથી, કારણ કે આજ્ઞા ગ્રંથમાં ગમે ત્યાં જોવામાં આવશે તો ત્યાં અંતરંગ અને બાહ્ય યુદ્ધની વાર્તા પ્રચુર દેખાશે. ખુદ લડાઈના પ્રસંગોનો પાર નથી:

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજ અને મોહરાય વચ્ચે ભારે યુદ્ધ થાય છે; (મ. પ. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૧૬) ફરી વાર આઠમા પ્રસ્તાવમાં લયંકર આંતરયુદ્ધ થાય છે; (મ. ૮. પૃ. ૧૯૩૭) એ ઉપરાંત નંદિવર્દન અને વિલાકરનું યુદ્ધ પણ ઘણું સારું વર્ણવ્યું છે (મ. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૪) અને એક પ્રસંગે આકાશમાં યુદ્ધ પણ ઘણું મજનું વર્ણવ્યું છે. (મ. પ. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૪-૭).

આ સર્વ શું બતાવે છે તે વિચારવા જેવું છે. વીરરસનું પ્રાધાન્ય આ અંથમાં હોવાનું કહી શકાય તેમ નથી, પણ સર્વ રસો છે અને વીર રસને અંગે ધર્મવીર રસની પોષણા અફલુત થઈ છે. કાપાકાપી પૂરતી વીરરસની વાતો તો ઘણી આવે છે, પણ એમાં અદાર દિવસ સુધી કુરુક્ષેત્રનું જે લયંકર યુદ્ધ મહાભારતમાં વર્ણવ્યું છે એટલું તો આવતું નથી. એપિકને અંગે અત્ર કંઈ કંઈ વસ્તુ છે તે બતાવી. તેનો નિર્ણય આપવાની જવાબદારી હું લઈશ નહિ.

એપિકને અંગે મહાકાવ્યત્વના શુભ હોવા જોઈએ તે એમાં છે એ આપણે ઉપર જોઈ ગયા. એમાં ઇતિહાસ જોઈએ તે એક જ નાયકનો છે એ કથાશરીર જોવાથી જણાય છે, એ એક જ લવનો હોવો જોઈએ એવો કોઈ નિયમ નથી. એ અંથ લાંબો હોવો જોઈએ તો તેને માટે એટલું જ કે આ અંથ મહાભારત જેટલો મોટો તો નથી, પણ મીઠ્ઠનના પેરેડાઈઝ લોસ્ટથી તો જરૂર મોટો છે. એટલે લાંબાઈ એ જો ' એપિક 'ત્વનું માપક હોય તો તેમાં ખાસ વાંધો જણાતો નથી.

એક હજુ પણ વધારે અગત્યની વાત વિચારવા જેવી છે અને તે એ છે કે આખા ભાષાસાહિત્યમાં, પછી તે સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી કે કોઈપણ ભાષાનું સાહિત્ય લઈએ એમાં, એક જ વ્યક્તિને અવલંબીને દુનિયાના સર્વ સારા અને ખરાબ લાવેને દર્શાવનાર કોઈપણ પુસ્તક નહિ મળી આવે. એમાં વીરરસ હશે તો કરુણા નહિ હોય, મારામારી હશે તો સ્થિરતા નહિ હોય, દોડાદોડી હશે તો શાંતિ નહિ હોય, એક વાત વિસ્તારથી કહેવા જતાં સત્તર વાત રહી જશે, પણ સર્વ સારા ખરાબ મનોવિકાર અને બાહ્ય આંતરરચનાને પુરુષાકાર આપી વ્યક્ત કરનાર કોઈ અંથ અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. સર્વ

દશાને ચર્ચનાર ગ્રંથને ‘ એપિક ’ કહેવાય કે નહિ, અથવા એથી એના એપિકપણામાં હોય તેથી પણ વધારે થાય છે કે નહિ તે વાત હું વિદ્વાનોની ચર્ચા ઉપર છોડું છું, પણ એક વાત તો જરૂર કહીશ અને તે એકે અત્યાર સુધી આપણે અમુક ગ્રંથોને જ એપિક માનતા આવ્યા હતાં અને આપણે આપણા મતથી કોઈ અપ્રચલિત ગ્રંથ માટે ઠાર જ બંધ કરી દીધાં હોય એમ થવું ન જોઈએ. આપણને લાગે કે અમુક ગ્રંથ જે અત્યાર સુધી આપણા જાણવામાં નહોતા તે એપિક છે અને તેના તેવા હોવાની આપણી ખાતરી થાય તો માત્ર પૂર્વના અભિપ્રાયને ફેરવવાની અગવડ ખાતર એને વળગી રહેવાની જરૂર ન જણાય. સંસ્કૃત ભાષાને અંગે શોધખાળો ઘણી અપૂર્ણ હોવાથી આપણે હજી પરિવર્તન કાળમાં છીએ. હજી અનેક ગ્રંથો આપણે અવગણ્યા નથી તેથી આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ ધારવું નહિ, અને યોગ્ય ગ્રંથ જણાય તો તેને અંગે વિચાર ફેરવવા પડે કે બાંધેલા નિર્ણયોમાં ફેરફાર (Modification) કરવા પડે તો તે વિનાસકાંચે સ્વીકારવા.

મને આ ગ્રંથમાં એપિકના ઘણાં તત્ત્વો લાગે છે એમ તો મારે કહ્યા વગર ચાલતું નથી, પણ એ સંબંધી છેવટનો નિર્ણય હું આપતા નથી. એ સંબંધમાં એપિકને અંગે અન્યત્ર કેવા વિચારો થયા છે તે તરફ ધ્યાન ખેંચીશ અને છેવટનો નિર્ણય વિદ્વાનોને સોંપીશ.

૧૫. તત્ત્વજ્ઞાનનો કથાગ્રંથ:—

કથાની નજરે એ ગ્રંથના રૂપક કથા, મહાકાવ્ય અને એપિક-પણાની વાત કરી. હવે ધર્મની નજરે જોઈએ તો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો મહાગ્રંથ છે. એમણે વાર્તાઓ જ લખી છે, છતાં એની કૂલ-ગૂંથણીની કળા સાથે એ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે. વાર્તામાં તત્ત્વજ્ઞાન ગૂંથવાનું કાર્ય સર્વથી વધારે મુશ્કેલ અને અટપટું છે. આપણે એક સાદું ચરિત્ર લઈએ તો તેમાં જોવામાં આવશે કે તેનો હોખઝ મૂળ સુદો લક્ષમાં તો રાખે જ છે પણ પછી વાર્તા ચાલે ત્યારે તે વાર્તાની ધૂનમાં જરૂર તણાઈ જાય છે. આપણે અંદ રાખીએ કે ધર્મિકલનો રાસ વાંચીએ તો એમાં વાર્તાનો રસ જામતો ખરાબર દેખાશે, પણ પછી ગુણાવલીનાં સાહસોમાં કે અંદના-

કુકડાપણામાં અફલુત રસની જમાવટ જ દેખાશે. ધર્મિભક્તના રાસમાં અગડદત્તનું ચરિત્ર એય કાવ્ય છે, પણ એ તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ન કહી શકાય. ઉપમિતિના અંથકર્તાએ તો એના પ્રત્યેક વાક્યમાં તત્ત્વજ્ઞાન મૂક્યું છે અને ખૂબી એ કરી છે કે શ્રોતામાં કે વાંચનારમાં જેટલી આવડત હોય તેટલું એ તત્ત્વજ્ઞાનામૃતનું પાન કરી લે અને નહિ તો અફલુત વાર્તા તો ચાલી જ આવે. એમણે નીચેના વિષયો મુખ્ય લીધા છે પણ અંદરના વિષયોનો તો પાર નથી, કારણ કે એના પાત્રોની પ્રત્યેક ચર્ચા તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા છે. પ્રથમ મુદ્દાના સિદ્ધાન્તોની રચના જોઇ જઇએ.

(જ) સંસારીજીવનું ચરિત્ર એટલે જૈન દર્શનના અભિપ્રાયે આત્માનો વિકાસક્રમ. એને એક નજરે Theory of Evolution કહી શકાય, પણ ઇવોલ્યુશનમાં દૃષ્ટિ સમષ્ટિ તરફ હોય છે અને અહીં દૃષ્ટિ પ્રત્યેક આત્માના વિકાસ તરફ છે. ઇવોલ્યુશનનો સિદ્ધાન્ત માનનાર સર્વદા આગળ પ્રગતિ જ દેખે છે અને જૈન વિકાસક્રમમાં યીજ વિરુદ્ધ બળોના સહભાવે પશ્ચાદ્ગતિ પણ થાય છે એ જૈન નજરે વિકાસક્રમમાં અને ઇવોલ્યુશનવાદમાં મોટો તફાવત છે. દાખલા તરીકે ચોથા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (રિપુદારણુ) સાતમી નરકે જાય છે એ ઇવોલ્યુશનવાદને મતે અશક્ય છે. જૈન મતનો કર્મવાદ સમજતાં એ સ્પષ્ટ થઇ જાય તેવી હકીકત છે. પાંચમા પ્રસ્તાવને છેડે સંસારીજીવ (વામદેવ) પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (તિર્થંચ)માં જાય છે એ એનો પશ્ચાત્ક્રમ છે; અને સાતમા પ્રસ્તાવના સોળમા પ્રકરણમાં એ માછલો, વાઘ, બિલાડો થાય છે એ સર્વ જૈન નજરે વિકાસક્રમના માર્ગો બતાવે છે. આ પ્રાણી અસલ અસંવ્યવહાર નગર (સૂક્ષ્મ નિર્ગોહ)માં પડ્યો હોય છે ત્યાંથી એનો વિકાસ કોઇ વળત અકામ નિર્જરાએ થઇ જાય અને લોકસ્થિતિ Eternal laws of nature એ એને બહાર નીકળવા વારો આવે ત્યારે એ અત્યંત અમોઘ (ભયંકર અજ્ઞાન) અને તીવ્ર મોહોદયના પંજમાંથી છૂટી સંવ્યવહાર નગરે આવે. એકેન્દ્રિયના પૃથ્વી, અપ્, તેજ, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ફરે, એમ કરતાં એને બે ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થાય, ત્રણ થાય, ચાર થાય. આ વિકલેન્દ્રિય દશમાં અથડાતાં કૂટાતાં એ વળી પંચાક્ષપશુસંસ્થાને આવે એટલે પંચેન્દ્રિય તિર્થંચ થાય.

એ વળી ખાંચ ઇન્દ્રિયવાળા જાગર, સ્થગર અને ખેચરના લેહોમાં જાય. એમ કરતાં એ મનુષ્ય થાય. પાંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં પુણ્યોપાર્જન કરે તો દેવગતિમાં જાય, પાપ કરે તો નરકગતિમાં (પાપીપંજરમાં) જાય. આવી રીતે રખડપટ્ટી થયા કરે છે અને પ્રાણી વાસના કર્મ (અથવા સ્વોપાર્જિત કાર્યનાં પરિણામો) નાં ફળો આપતા ચારે તરફ રખડ્યા કરે છે. છેવટે જો બરાબર વસ્તુ-સ્થિતિ સમજી ત્યાગ કરે, વિવેકપૂર્વક સ્વમાં ઉતરે અને પરને દૂર કરે તો એનો મોક્ષ થાય છે. આ આખા વિકાસક્રમના માર્ગોને બતાવવાનો આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મને જણાયો છે. એ નજરે જોતાં એ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે.

(આ) જૈનોના મૂળ ગ્રંથોમાં તેમજ ત્યારપછીના પ્રકરણ ગ્રંથોમાં કર્મનો સિદ્ધાન્ત ખૂબ મજબૂત અને બહુ ઊંડાણમાં ઉતરીને ચર્ચાયેલો છે. એના મુખ્ય આઠ વિભાગો: જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, જોત્ર અને અંતરાય છે અને એ પ્રત્યેકના પેટા લેહો કરતાં ૧૫૮ થાય છે. (જુઓ પ્રથમ કર્મગ્રંથ) એ પ્રત્યેકનું કાર્ય શું છે અને પ્રાણીને એ કેવી રીતે સંસારમાં જકડીને બાંધી રાખે છે એની બહુ વાતો અનેક ગ્રંથોમાં જૈન ઋષિ મુનિઓએ કરી છે. એમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય એ ચાર ઘાતી કર્મો છે અને બાકીના બીજાં ચાર અઘાતી છે. સર્વ સંસારમાં રખડાવનાર છે અને એ સર્વમાં રાજાનું સ્થાન મોહનીય કર્મને છે. એ કર્મો કેવી રીતે કામ કરે છે અને પ્રાણીને એના સ્વભાવ ધર્મોમાં કેવી રીતે જવા દેતા નથી અને જાય તો કેવા પ્રયત્નોથી એને પાછો પોતાને ત્યાં ખેંચી જાય છે—એ સર્વ ખેંચતાણુ ખરેખર સમજવા જેવી છે. કર્મના સિદ્ધાન્તને આ પુસ્તકમાં બહુ સારી રીતે ખીલવ્યો છે. એટલા માટે બીજા પ્રસ્તાવની શરૂઆત જ કર્મપરિણામ રાજાના વર્ણનથી થાય છે. એ મહાબળવાન રાજાનું તેજ, એનું બળ, એનો પ્રચંડ પ્રતાપ અને એનો નાટક જેવાનો શોખ—એ સર્વ આશ્ચર્યમાં નાખે તેવું, પણ રૂપકથી ભરપૂર અને બરાબર ચોગ્ય છે. કર્મના સિદ્ધાન્તના જ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપયોગ અને અવિર્ભાવ પ્રમત્તતા નહીંના કાંઠા પર ચિત્તવિક્ષેપ મંડપમાં થાય છે અને એની પરાકાષ્ઠા કર્મપરિણામ અને ચારિત્રધર્મરાજની લડાઈમાં

આવે છે. એમાં બન્ને પક્ષની હાર જીતનાં કયાં કયાં કારણો પ્રવર્તે છે એના પેટામાં આખો કર્મનો સિદ્ધાન્ત ગ્રંથકર્તાએ ચર્ચ્યો છે. આખા પુસ્તકમાં કર્મની ચર્ચા, કર્મના કાર્યની ચર્ચા, કર્મના આવિર્ભાવોની ચર્ચા એટલી છે કે એનો એક સ્થાને કે એક પ્રકરણમાં નિર્દેશ થઈ શકે તેમ નથી. આખો ગ્રંથ કર્મના સિદ્ધાન્તને પ્રતિ-પાદન કરનારો છે એમ કહેવામાં જરાપણ વાંધો નથી. આ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ છે એમ બતાવતાં જૈન સિદ્ધાન્તની નજરે એમાં કર્મના સિદ્ધાન્તની તલસ્પર્શી ફૂલગૂંથણી બતાવી.

(૬) આત્મા કર્મથી આવૃત્ત હોવા છતાં એની મૂળ સ્થિતિમાં એ સર્વ કર્મથી પર રહી મૂળ સ્વભાવે શુદ્ધ છે, એની શુદ્ધતા સોનાની શુદ્ધતા માટી સાથે હોવા છતાં સત્તાગતે રહેલી છે પણ પ્રયત્ન કરીને પ્રકટ કરવી પડે છે તેવા પ્રકારની છે. એ હકીકત બતાવવા ચરિત્રધર્મશાસ્ત્ર અને મોહરાયનાં યુદ્ધો વર્ણવ્યાં છે. **આત્માની મૂળ શુદ્ધતા** બતાવવા અને એનો **મોક્ષ** થઈ શકે છે અને તે તેનાથી જ સાધ્ય છે એ હકીકતની કળાની નજરે આખા ગ્રંથમાં ગૂંથણી કરી છે. મનુષ્યત્વમાંથી દેવત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે **Rising of manhood to Godhood** એ આખી વાર્તાનો આંતર-પ્રવાહ (undercurrent) સર્વત્ર પ્રસરે છે અને એ તત્ત્વજ્ઞાનની સુદાસન વાત કરવામાં આખા ગ્રંથનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ રહસ્ય વધારે જાડા ઉતરવાથી પ્રાપ્ય છે. એનું ખાસ વર્ણન સાત રાક્ષસીના દોરતું પ્રકરણ લખી (મ. ૪. પ્ર. ૨૮) તેનાથી નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય અને થાય ત્યારે શું થાય એ તેના પછીના પ્રકરણમાં (મ. ૪. પ્ર. ૨૯) બતાવ્યું છે અને એનો તાદૃશ્ય ચિતાર બાળ અને મનીષી રમતા હતા તે વખતે સંતોષથી કંટાળેલો સ્પર્શન લવજંતુના સંગમ-લંગથી કાંસીએ લટકતો હતો ત્યાં જોવામાં આવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩) આ ખાસ સુદામ હકીકત છે, અને બહુ કળાપૂર્વક લગભગ દરેક ઈદ્રિયોના પ્રસંગમાં એને ગૂંથી છે, અને એ જાડા ઉતરવાથી જ સમજાય તેવી છે. આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે પ્રકરણ ૨૨ માં આ તત્ત્વજ્ઞાન પરાકાષ્ટાને પામે છે. મનુષ્ય દેવ થઈ શકે છે અને સર્વસુકૃત થઈ શકે છે એ તત્ત્વરહસ્યની ગૂંથણી કરી આ કથાને તત્ત્વજ્ઞાન કથા બનાવી છે.

(ફ) કોઈ પણ કાર્ય થવાને અંગે પાંચ સમવાયી કારણોની હાજરીની જરૂર છે : કાળ, સ્વભાવ, ભવિતવ્યતા, કર્મ અને પુરુષાર્થ. અમુક વસ્તુ થવાનો અથવા બનાવ બનવાનો સમય પાકવો જોઈએ, એમ થવાનો એનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ, એમ થવું સંભવિત હોવું જોઈએ, તથોગ્ય પૂર્વક્રિયા થયેલી હોવી જોઈએ અને તે માટે પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આ પાંચ સમવાયી કારણોની ઘટના ઘણી વિલક્ષણ રીતે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કરવામાં આવી છે. કર્મની સત્તા બતાવવા એને સર્વનો ઉપરી રાજા (કર્મપરિણામ) બનાવ્યો. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨.) એને અનંત પુત્રો હોવા છતાં એને અપુત્રીઆ તરીકે જાહેર કર્યો અને એની સ્ત્રી કાળપરિણતિને એ જ પ્રકરણમાં વંધ્યા બતાવી. બન્નેને નાટક જોવાના શોખીન બતાવ્યા. ભવિતવ્યતાની યોજના સંસારીજીવની સાથે તેની પત્ની તરીકે કરી દીધી. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭). એ ભવિતવ્યતા આખા ગ્રંથમાં વારંવાર ગોળીઓ (એક-ભવવૈધ) આપે છે તે, તે ભવમાં લોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ છે (પૃ. ૩૩૦). સ્વભાવને માટે લોકસ્થિતિ નામના પાત્રની ઘટના કરી છે અને શરૂઆતમાં તન્નિયોગ દૂત પણ એ જ કાર્ય બજાવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) અને પુરુષાર્થને કોઈપણ રૂપક આપ્યું નથી તે બહુ અર્થ-સૂચક વાતો છે. એનું બરાબર સ્થાન પ્રબોધનરતિ આચાર્યના ઉપદેશ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૬૧) માં સ્પષ્ટ આવે છે. આ સર્વ કાર્ય થાય છે તેના અંતરમાં પુરુષાર્થ જ છે. કર્મને ઉપજાવનાર એ જ છે અને એ કર્મના ચૂરા કરનાર પણ એ જ છે. આ પાંચ સમવાયી કારણોને બહુ યુક્તિપૂર્વક આખા ગ્રંથમાં કથારૂપે ગૂંથી દીધા છે. દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યાં નવી ગોળી આપવાની પદ્ધતિ નૂતન છે, અને તેથી જ એ ગ્રંથકર્તાની અજબ કળા બતાવે છે. આ રીતે પાંચે કારણોને કળાપૂર્વક ગોઠવી દઈ ગ્રંથકર્તાએ તત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા કરી છે.

(ડ) ગ્રંથકર્તાએ જોયું કે સંસારમાં ઘણી વળત અતિ પાપી માણસો સુખ લોગવતાં દેખાય છે. સારા માણસો હેરાન થતાં દેખાય છે—તે વાતનો પ્રકટ ખુલાસો થવાની જરૂર છે. એટલા માટે કર્મપરિણામ મહારાજને રાજધિરાજના સ્થાનકે રાખી તેમણે દરેક જન્મ પ્રસંગે સંસારીજીવની સાથે ‘ પુણ્યોદય ’ મિત્રનો જન્મ બતાવ્યો છે. એનો પ્રથમ નામ નિર્દેશ સંસારીજીવ

મનુજગતિએ જવા નીકળે છે ત્યારે થાય છે (મ્ર. ૨. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૩૨૮) પછી નંદિવર્ધન સાથે જ એનો જન્મ થાય છે (મ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫) પણ એ નંદિવર્ધનના પાપાચારથી પાતળો પડતો જાય છે. નંદિવર્ધન એને ઓળખતો નથી. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૨૪.) અને આખરે પુણ્યોદય કંટાળીને આદ્યો જાય છે (પૃ. ૬૩૬). આ સર્વ બાબત બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી જ રીતે વળી એને પુણ્યોદય સાથે મૈત્રી થાય છે (પૃ. ૬૮૬) અને રિપુદારણુ તરીકે એ રાજસલામાં આવે છે ત્યારે પુણ્યોદય પાતળો પડી જાય છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૭). પછી એ વધારે વધારે પાતળો પડતો ગયો છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૦) એવી જ રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવ સાથે પુણ્યોદયનો જન્મ થાય છે (પૃ. ૧૧૪૨). આવી રીતે પુણ્યોદયનો દરેક પ્રસંગે સાથે જન્મ, અધમ કાયે થતાં તેનું દુર્બળ થવું અને તે દૂર થતાં સંસારીજીવ પર પડતી વિપત્તિઓ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એ પુણ્યોદય એક મહાતત્ત્વજ્ઞાનની વાર્તા રજૂ કરવા નિર્માયેલ અંતરંગ પાત્ર છે. આ પુણ્યોદયનું કાર્ય શું છે તે સ્પષ્ટ કરવા માટે અનેક નાના મોટા પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરવા ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બે આખાં પ્રકરણો લખ્યાં છે. જુઓ સદર પ્રસ્તાવનાં પ્રકરણ પ અને ૬. એમાં કનકોદર રાજાને સ્વપ્નમાં ચાર પુરુષો આવે છે અને કુલંધરને સ્વપ્નમાં પાંચ પુરુષો આવે છે. એ નિમિત્ત લઈને સાર્વભૌમ મહારાજા કર્મપરિણામના સેનાપતિ તરીકે પુણ્યોદય અને પાપોદયને બતાવ્યા છે. (મ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૦૬-૭) અને ત્યાં પુણ્યોદયનું કાર્ય બહુ વિસ્તારથી બતાવવા માટે લગલગ પુણ્યોદયના અનેક પ્રસંગોના તેમજ પાપોદયનાં અનેક પ્રસંગોના હાખલા આખી આ પ્રશ્ન ખૂબ ચર્ચે છે અને છેવટે જીવની પોતાની યોગ્યતાનું એ સર્વને અંગે શું સ્થાન છે તેનું ત્યાં જ વર્ણન કર્યું છે. આ પુણ્યોદય મિત્રનો સહજન્મ અને એની શક્તિ અને એનું કાર્ય આખી કથારચનામાં ઓતપ્રોત વીંટળાઈ રહ્યું છે એ આ ગ્રંથને તત્ત્વવાર્તાનો ગ્રંથ બનાવે છે.

(ક) આત્માનો પરલાવ ન મનાય તો અનેક હકીકત ખુલાસા વગરની જ પડી રહે છે. અંતે જે લાલાલાલ-સંયોગ

વિયોગ થાય છે તેની પછવાડે કાંઈ કારણ મળી આવતું નથી, પણ પૂર્વકૃતકર્મનો સિદ્ધાંત જેટલો ઉપયોગી છે તેટલો જ પરભવમાં આત્માનું ગમન ઉપયોગી છે અને એ માનવાથી કૃતનાશ અને અકૃત-અભ્યાગમ નામનાં બે મોટાં દૂષણો દૂર થઈ જાય છે. તે આખી કથામાં સંસારીજીવનાં ગમનાગમનદ્વારા બહુ ગૂઢ રીતે દર્શાવી દીધું છે.

(ક્ર) જ્યારે જ્યારે ઉપદેશ આપવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે ચરણકરણાનુયોગને અંગે પ્રથમ સર્વવિરતિપણાનો ઉપદેશ આપવો અને તેમાં જેની અશક્તિ હોય તેને માટે પછી ગૃહસ્થધર્મ બતાવવો. મોક્ષમાં જવાની જન્મે માર્ગમાં યોગ્યતા છે, છતાં વધારે નજીકનો સીધો અને સરલ માર્ગ તો સર્વવિરતિપણાના સ્વીકારમાં જ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યક પોતાનું ડીંકરું રાખીને ત્રણ ઔષધ લેવાનો વિચાર કરે છે ત્યાં પણ તેને પ્રથમ ઉપદેશ તો ડીંકરાને ત્યાગ કરવાનો જ આપવામાં આવે છે. ત્યાં ધર્મઔષધકર સ્નેહપૂર્વક જે ઉપદેશ આપે છે તે આસ વિચારવા યોગ્ય છે (મ. ૧. પૃ. ૧૫૬-૭) અને પછી પૃ. ૧૬૭ માં ઉપદેશનો ક્રમ બતાવતાં પ્રથમ સર્વવિરતિનો ઉપદેશ શા માટે આપવો તેની વિગતવાર ચર્ચા કરી છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનીષીને સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે, અરિદમનને પણ સર્વવિરતિનો જ ઉપદેશ આપે છે (મ. ૩. પ્ર. ૩૩), બુધસૂરિના આજ્ઞા ઉપદેશમાં એ જ આશય છે, એમણે જે પ્રતિબોધ રચના કરી, ઉચ્ચ દિવ્ય દર્શન કરાવ્યું (પ્રસ્તાવ ૫. પ્રકરણ ૧૧ અને ૧૨) અને છેવટે ધવલરાજ અને વિમલકુમારની હીક્ષા થઈ ત્યાં પણ એ જ મુદ્દો રજૂ થયો છે. (મ. ૫. પ્ર. ૨૦); પદ્મપુરુષકથાનકમાં પાંચમા પુત્ર ઉત્તમનું રાજ્ય ત્યાં જ લઈ જાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૧૪) અને તે એ જ કારણે રાજ્ય તજી હીક્ષા લે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં છ મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો એ જ મુદ્દાને ઉદ્દેશીને રચાયા છે અને શુણુધારણ દશ કન્યાને પરણે છે, તેની સાથે સંપૂર્ણ સુખ ભોગવે છે ત્યાં પણ એ જ મુદ્દાની રચના થઈ છે (મ. ૮. પ્ર. ૭). મતલબ સર્વવિરતિપણાના ઉપદેશની મુખ્ય અગત્ય આખા ગ્રંથમાં વિસરાઈ નથી. એ વાર્તા તત્ત્વજ્ઞાનની ન કહેવાય પણ ચરણકરણાનુયોગને અંગે શાસ્ત્રાદેશ અથવા નિયમન કહેવાય,

અને વિસ્તૃત અર્થમાં તત્ત્વજ્ઞાન શબ્દ વાપરીએ તો શાસ્ત્રવાર્તા કે તત્ત્વવાર્તા પણ કહેવાય.

(૩૬) આખા ગ્રંથમાં એક બીજી વાર્તાનો ગુપ્ત પ્રવાહ ચાલે છે; તેનું રહસ્ય એ વાક્યમાં આવી જાય છે અને તે એ છે કે “ **પરિણતિની નિર્મળતા કરવી અને સ્વપરનું વિવેચન વિવેક-પૂર્વક કરી સ્વને આદરવું અને પરને તજવું.** ” જૈન આધ્યાત્મિક ગ્રંથોનો આ સાર છે. આખા શાસ્ત્રનું રહસ્ય એક વાક્યમાં રજૂ કરવું હોય તો ઉપરના વાક્યમાં તેનો ઘરાઘર સમાવેશ થઈ જાય છે. પરિણતિની નિર્મળતા કરવી એટલે ચિત્તવૃત્તિને મેલ વગરની ચોખ્ખી રાખવી અને આત્માની નજરે એનું પોતાનું શું છે? એની સાથે રહેનાર શું છે? એને લાલ કરનાર શું છે? એ ઘરાઘર ઓળખવું અને તેમાં પણ એના તાત્કાલિક અથવા વિભાવિક સુખ સગવડની નજરે ન જોવું પણ પરિણામે લાલ ક્યાં છે તે જોવું, અને જોઈને એને ઝરે લાલ કરનાર એની વસ્તુ હોય એને આદરવી, તેમજ પરભાવનો, પરસંબંધનો, ઉપરઉપરના સ્નેહીઓનો કે અનિત્ય સંબંધોનો ત્યાગ કરવો. આમાં રાગ, દ્વેષ, રતિ, શોક, ભય સર્વ પરભાવમાં આવે છે. જ્યારે જ્યારે સંસારીજીવે પરભાવમાં રમણતા કરી છે ત્યારે ત્યારે એનો પાત થયો છે. પ્રસ્તાવ આઠમાના છઠ્ઠા પ્રકરણમાં સુસ્થિત મહારાજની ત્રિકાળ સ્પષ્ટ આજ્ઞા પૃ. ૧૯૧૪ માં બતાવી છે તેમાં એ જ વાત છે. સંસારીજીવનો પ્રત્યેક વળતે અધઃપાત આ નજરે જોવા યોગ્ય-વિચારવા યોગ્ય છે, પણ મારા મતે એની પરાકાષ્ઠા આઠમા પ્રસ્તાવના દશમા પ્રકરણમાં થાય છે. ત્યાં એ આચાર્ય બને છે અને પછી એને ગૌરવ થાય છે, એ અભિમાને ચડે છે અને લાણેલું ભૂલે છે; (પૃ. ૧૯૬૨-૩) તેથી છેવટે એનો જળરો પાત થાય છે અને એ એકાક્ષિનીવાસ નગરે પહોંચી જાય છે. આ લાણેલાનો અધઃપાત જળરો છે અને પરભાવરમણતાનું અતિ વિશિષ્ટ દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડી અજબ રીતે તત્ત્વવાર્તામાં રમણ કરાવે છે.

બાકી તત્ત્વવાર્તાના નાના પ્રસંગોનો તો પાર નથી. ઉપરની બાજ-તોનો પ્રવાહ તો આખા ગ્રંથમાં ચાલે છે એટલે એને તારવી કાઢી ઉપર જુદી બતાવી; બાકી નાની નાની તત્ત્વવાર્તાઓથી તો આખો

ગ્રંથ લેશે છે. એને તારવવાની જરૂર જણાતી નથી છતાં કેટલીક મુદ્દાની વાત જોઈ લઈએ. આ નીચેનું પત્રક પરિપૂર્ણ નથી, ઘણું અધૂરું છે, એ જાણ ધ્યાનમાં રાખવું. એમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણ-કરણાનુયોગની વાતો આવશે, પણ તત્ત્વજ્ઞાનના વિશિષ્ટ અર્થમાં એ બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તેથી એ પત્રક તત્ત્વજ્ઞાનના શિર્ષક નીચે જ આપી દેવામાં આવ્યું છે.

૧. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના આરાધનથી મહારાજ્ય પ્રાપ્તિ. (મ. ૧. પૃ. ૧૬૬.)
૨. આધુની નિઃસ્પૃહતા (મ. ૧. પૃ. ૧૨૫.)
૩. અધિકારીના મુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય, અસાધ્ય વિભાગ. (મ. ૧. પૃ. ૧૭૭-૬.)
૪. સંશયયુક્ત હકીકત હોય ત્યાં કાળક્ષેપ કરવો. (મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૦૭.)
૫. સ્પર્શનસુખની લાલસામાં મર્યાદાનો ત્યાગ (મ. ૩. પ્ર. ૮) તેમજ (મ. ૩. પ્ર. ૧૩)
૬. ચાર પ્રકારના પુરુષો. (મ. ૩. પ્ર. ૮.)
૭. અપ્રમાદ યંત્રનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (મ. ૩. પ્ર. ૧૪.)
૮. મનુષ્ય લવની દુર્લભતા. (મ. ૩. પ્ર. ૩૧.)
૯. બાહ્ય, અંતરંગ અને આગંતુક ત્રણ કુટુંબો. (મ. ૩. પ્ર. ૩૨.)
૧૦. હિંસાની અસરથી થતો રખડપાટો. (મ. ૩. પ્ર. ૩૪.)
૧૧. કુદૃષ્ટિની અસર બતાવતાં પાખંડીની ગણના. (મ. ૪. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૬-૬૦.)
૧૨. સ્નેહરાગ, દૃષ્ટિરાગ, કામરાગ. (સદર.)
૧૩. સાત રાજાનું સામાન્ય વિશેષ સ્વરૂપ. મૂળ ઉત્તર પ્રકૃતિ. (મ. ૪. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૮૬૫.)
૧૪. સાત પિશાચીની ચોજનામાં મુખ્ય પુણ્ય પાપ પ્રકૃતિનો સમાવેશ. (મ. ૪. ૫-૨૮ પૃ. ૧૦૧૧ નોટ.)

૧૫. અવશ્ય ભાવીભાવ-પરિપાટીની વ્યવસ્થા. (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૧૦૧૪-૬.)
૧૬. ૫૬ દર્શનના નિવૃત્તિ માર્ગો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૧.)
૧૭. દાન-શીલ-તપ-ભાવ-ચારિત્રરાજનાં ચાર મુખો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૫૯-૬૩.)
૧૮. ચારિત્રરાજના સામાયિકાદિ પાંચ મિત્રો. (અ. ૪. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૧૦૬૪-૫)
૧૯. યતિ ધર્મના દશ મનુષ્યો. વિભાગ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૫, પૃ. ૧૦૬૭-૭૭)
૨૦. ગૃહધર્મના બાર મિત્રો-વિભાગ. (સદર પૃ. ૧૦૭૮-૮૬.)
૨૧. યતિધર્મમાં સંતોષનું સ્થાન. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬ પૃ. ૧૦૯૩.)
૨૨. દેવપૂજનમાં જુદી જુદી મુદ્રાઓ. (અ. ૫, અ ૭. પૃ. ૧૧૬૨.)
૨૩. સજ્જન પુરુષોની મહાનુભાવતા-સૌજન્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૭.)
૨૪. પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય-પાપાનુબંધી પુણ્ય. (અ. ૫. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૨૦.)
૨૫. ઇન્દ્રિયતૃપ્તિ છતાં સુખનો અભાવ. (અ. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૭.)
૨૬. આત્મિક ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થયા પછી પ્રગતિના માર્ગો. (અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૭૬-૮૦.)
૨૭. આત્મકથા કરવાનો નિષેધ ક્યારે કરાય? (અ. ૫. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૨૮૪.)
૨૮. દર્શનમાં જુસ્સો, બોધમાં ઠરેલપણું. (અ. ૫. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૧૩૧૩.)
૨૯. સજ્જનને કષ્ટમાં પાડવાના ઉપાયથી તેને બિલટો લાલ. (અ. ૬. પ્ર. ૭.)
૩૦. લોભીની ઇચ્છા લાલ મળે વધતી જ જાય છે. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬-૮૧.)
૩૧. ધનેચ્છુના ફાંફા. (અ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૬-૮.)
૩૨. સુખદુઃખનું કારણ રાજ્ય. એના પ્રયોગો. (અ. ૬. પ્ર. ૧૦ અને પછી)
૩૩. અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાય અને રાજ્યમાર્ગોનો અદ્ભુત પ્રયોગ. (અ. ૬. પ્ર. ૧૪.)
૩૪. ત્રિપદી જ્ઞાનથી સિદ્ધાન્ત રચના. (અ. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૪.)

૩૫. અષ્ટ મહાપ્રાતિહાર્ય સ્વરૂપ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૭-૮.)
૩૬. ચોત્રીશ અતિશયનું સ્વરૂપ. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૨૧-૪.)
૩૭. ધર્મતીર્થની તીર્થંકરકૃત યોજના (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૬૨.)
૩૮. દ્વાર પીનારાના શિર્ષક નીચે સર્વ સંસારીજીવ વર્ણન. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૬૬૮-૭૧.)
૩૯. સંસાર સન્નિપાત અને ઉન્માદના ગ્રાણા. (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૬૪-૫.)
૪૦. પરભાવરમણતા અને સંયમ ચારિત્ર. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬-૭.)
૪૧. શ્રાદ્ધધર્મ અને સાધુધર્મની માર્ગપ્રાપ્તિના ઉપાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૩.)
૪૨. ભુદ્ધિના આઠ ગુણો, શિક્ષા સ્વાધ્યાયાદિ મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૬ થી.)
૪૩. ચિત્તવાનરને ભય. (અલંકારિક) (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૭ થી)
૪૪. ખરું સુખ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય ? અતિ સુંદર સ્લોકદશક. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૪.)
૪૫. પરિગ્રહનું સ્વરૂપ અને તેનું જોર. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩.)
૪૬. મહામોહના પોતાના લક્ષકરની અને મહદગાર લક્ષકરની શક્તિ. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૩ થી.)
૪૭. સદ્બોધની સલાહમાં દર્શન-જ્ઞાનને સ્થાન. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫.)
૪૮. સદ્ગામનું જોર અને ગેરહાજરી-તકાવત. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૨ થી.)
૪૯. પ્રબળ પુણ્ય જાગતું હોય ત્યારે સર્વ અનુકૂળ થઈ જાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૦.)

૫૦. અકબ્રમણ્યમાં દુઃખ-સાધુતામાં મુખ. (મ. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૮ થી.)
૫૧. હથ કન્યાપ્રાપ્તિ ઉપાય, અદ્ભુત વર્ણન. (મ. ૮. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૬૨૧-૬.)
૫૨. હથ યતિધર્મો. નવ કન્યા. શુભ લેસ્થા. (મ. ૮. પ્ર. ૭ અને પ્ર. ૮.)
૫૩. અદ્ભ માતૃકા. પ્રવચન માના (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૬૭-૮.)
૫૪. સમણ પણ ભૂલે, બાલકાર પણ રખડે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૬૬૦-૧.)
૫૫. અકુશળ-દ્રવ્ય, પાપકર્મ વર્ગણા. (મ. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૬૮.)
૫૬. જ્ઞાનની આશાનનાથી વૈરાગ્ય થતો અટકે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૧૮-૬.)
૫૭. જ્ઞાની શ્વાસોશ્વાસમાં કરોડો ભવનાં ઉપાર્જિત કરેલાં કર્મોનો નાશ કરે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૨૦૨૧-૨૨.)
૫૮. ઉપશમ શ્રેણી, (મ. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૭.) ક્ષપકશ્રેણી કેવળી સમુદ્ધાત. શૈલેશીકરણ. (સદર)
૫૯. તપોવિધાનથી ચીકણાં (નિકાચીત) કર્મોનો નાશ. (મ. ૮. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૨૦૩૫.)

આ તો ઉપર ઉપરથી પૃષ્ઠો ફેરવી જઈ લખેલ યાદી છે. 'જાત્રી' શાસ્ત્રની અનેક વાતો અંદર એવી રીતે કર્તાએ ગૂંથી છે કે કેટલીક વાર તો આપણે જિંઝ ઉતરીએ નહિ તો તેનો પત્તો પણ ન લાગે. જેમ જેમ શાસ્ત્રનો ભોધ વધારે તેમ તેમ એના પ્રત્યેક વિભાગમાં, પ્રત્યેક પ્રકરણમાં અને પ્રત્યેક વાક્યમાં ગર્ભિત આશય અને શાસ્ત્રનાં જિંઝ રહસ્યો માલુમ પડી આવશે. એનો કેટલોક સ્ફોટ નીચે નોટમાં કર્યો છે, પણ ઘણો આધાર તો વાંચનારના પોતાના જ્ઞાન ઉપર અને વિચારણા ઉપર જ રહે છે. એમાં ખરી ખૂબી એ છે કે શાસ્ત્રની વાતો આવી રીતે કરવા છતાં કોઈપણ જગ્યાએ કથાની ભવ્યતા અને રસને ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. અંધકર્તાનો આખા વિષય ઉપર કેટલો અદ્ભુત કાબૂ હશે એનો ખ્યાલ કરાવવા માટે આ

એક જ વાત બસ છે. આ સર્વ હકીકત સિદ્ધ કરે છે કે આ તત્ત્વ-વાર્તાનો ગ્રંથ છે. ‘ તત્ત્વ ’ શબ્દમાં અહીં સુવિહિત આગમ અને ખાસ કરીને તેમાંનો દ્રવ્યાનુયોગ તથા ચરણકરણાનુયોગ સમજવાનો છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

૧૬. પ્રવચન શૈલીનું ચુસ્ત અનુસરણ :—

કથાનો રૂપક ગ્રંથ હોવા છતાં અને કાવ્યની પદ્ધતિનો સ્વીકાર કર્યા છતાં ગ્રંથકર્તા કોઈપણ સ્થાને શાસ્ત્રશૈલી ચૂક્યા હોય તેવું જણાતું નથી. એમના ગ્રંથ ઉપર ત્યારપછી અનેક વિદ્વાનોએ વિચાર કર્યા છે, વ્યાખ્યાનમાં એ ગ્રંથ વાંચ્યો છે, એના દૂંક સાર સંસ્કૃત ભાષામાં તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં થયા છે, એનાં અનુકરણ થયાં છે, એનાં સુદ્રણો થયાં છે; પરંતુ તેમના એક પણ વાક્યને શાસ્ત્ર-શૈલીની વિરુદ્ધ બતાવવાની કોઈએ સૂચના સરખી પણ કરી નથી.

શાસ્ત્રશૈલીનો ભંગ કેમ કરવો પડે તે વાત કરીએ એટલે આ વાતની મહત્તા સહજ સ્પષ્ટ થઈ જશે. જ્યારે એક લેખક કથા લખવા બેસે છે ત્યારે એના મનમાં કથાની દૃષ્ટિએ જમાવટ કરવાની ચિંતા હોય છે એટલે એ તો પોતાના કાર્યમાં ચાલ્યો જાય છે, પછી તેટલા ખાતર કોઈ વાર મૂળ વાતને ક્ષતિ આવી જાય કે નવા પ્રયોગો દાખલ કરવા પડે તો ‘ કવીનાં નિરંકુશત્વમ્ ’ ના ઓઠાં નીચે એનું એ કાર્ય નભાવી લેવું પડે છે. એ તો સાધારણ કથા-કથનકારની વાત થઈ, પણ અહીં તો અંતરના ભાવોને બોલાવવા હતા, તેમને જીવતા હાલતાચાલતા કરીને તેમની પાસે કામ લેવાનું હતું, છતાં શાસ્ત્રશૈલીને કોઈ પણ જગ્યાએ વાંધો આવવા દીધો હોય એમ મને જણાયું નથી. વિકાસક્રમના માર્ગમાં જ્યાંસુધી પ્રાણી મિથ્યાત્વ દશામાં છે ત્યાંસુધી તેને તેવો જ ચીતર્યો છે. એ આગળ વધે છે ત્યારે એનામાં દ્રવ્યશુણ્ણી ખીલવણી થાય છે, પણ ભાવશુણ્ણના વાંધા છે; તે વખતે એનામાં અવારનવાર થઈ આવતું મહામોહનું જોર બરાબર ચીતર્યું છે અને માનસિક ફેરફારો બરાબર યોગ્ય સ્થાનકે બતાવ્યા છે. એમનો ઉપશમશ્રેણી અને ક્ષપકશ્રેણીનો ખ્યાલ યોગ્ય રીતે ગોઠવાઈ ગયેલો છે, એમના ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાનના ખ્યાલો બરાબર સ્પષ્ટ છે, એમની શૈલેશી-

કરણની વાર્તા યથાયોગ્ય સ્થાને આવી છે અને એમનો નિર્વૃત્તિ નગરીનો ખ્યાલ લબ્ય હોવા સાથે શાસ્ત્રશૈલીમાં જરાપણ તફાવત ન પાડે તેવો છે. એમણે વરિષ્ઠ રાજ્ય. (મ્ર. ૬) માં તીર્થંકરપણની કદપના અતિ ઉચ્ચ કક્ષામાં મૂકી દીધી છે, તે આલંકારિક હોવા છતાં શૈલીને બરાબર અનુરૂપ છે અને તેમણે ધ્યાન યોગ આઠમા પ્રસ્તાવને છેડે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૧૬) બહુ આદરણીય આકારમાં બતાવ્યો છે, છતાં એમાં શાસ્ત્રશૈલીને જરાપણ ક્ષતિ આવવા દીધી નથી. જૈન દર્શનની વ્યાપકતા બતાવવામાં એમની વિશેષતા લબ્ય છે, સંકુચિતતા વગરની છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૨૧) છતાં એવી ઉદારતા બતાવનાર લેખક શાસ્ત્રશૈલીને તાણીતોડીને આગળ પડ્યા નથી. એમના મગજમાં નિગોદનો સિદ્ધાન્ત બરાબર જરૂરી ગયો છે અને એમણે તન્નિયોગ હૂત અને લોકસ્થિતિના પાત્રો ઊભા કરવામાં સિદ્ધાન્તની વાર્તાને બહુ સુંદર રૂપક આપ્યું છે. તેમના ધ્યાનમાં હતું કે જેટલા જીવ મોક્ષે જાય તેટલા જીવ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે અને એ વાત તેમને જરૂર કરવી હતી; એટલે એ વાતને તેમણે અપૂર્વ રીતે ગોઠવી છે. સદાગમની કર્મપરિણામ રાજ્ય સાથે દુસ્મનાઈ હોવાથી અનેક જીવોને નિર્વૃત્તિ નગરે પહોંચાડી કર્મપરિણામની વસતી ઘટાડવાની ઘટના કરીને વસતી ન ઘટે તેટલા સારુ લોકસ્થિતિને ભારે ખૂબીથી તેની ગોઠવણ કરવા માટે યોજા દે છે. (મ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪.)

ચોથા પ્રસ્તાવમાં મોહરાયનું આખું લશ્કર ગોઠવવામાં અને અંતરંગ ફેરફારો સમજવામાં ભારે ખૂબી વાપરી ચિતવૃત્તિ અટવીમાં ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ ખડો કરી દે છે, છતાં એમને મનમાં થયું કે મોહરાજા મુખ્ય સિંહાસને તો મૂકાય, પણ બીજા સાતે રાજાનાં સિંહાસનો પણ તેની સાથે જ હોવા જોઈએ તેથી એમને મિત્ર રાજાઓ તરીકે રાખી શાસ્ત્રશૈલીને તેઓએ બરાબર જાળવી છે. સામાન્ય લેખક ત્યાં સાતે રાજાને લાવી ન શકત અને તે વગર વાત અધૂરી રહેત. એમને મિત્રરાજા બનાવવામાં યુદ્ધકળાનું વિજ્ઞાન છે અને વાર્તાનું પોષણ છે. તે જ પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના લશ્કરને ગોઠવવામાં તેમને એમ જરૂર લાગે છે કે જૈનપુરને કેઈ મોટા પર્વતનાં શિખર ઉપર ગોઠવવું જોઈએ. પર્વતનાં શિખર વગર વાતાવરણની શુદ્ધિ હોય નહિ એટલે તેમને ત્યાં સાત્ત્વિક

માનસપુરમાં પર્વતની કલ્પના કરવી પડી. એની ઘટનામાં ચિત્ત-સમાધાન મળે અને જીવવિર્ય સિંહાસન ભારે અજીવિત કલ્પના બતાવે છે. એમાં યતિધર્મ, ગૃહીધર્મની લવ્યતા અને ખાસ કરીને લડાયક જીવસાવાળા સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્બોધ મહામાત્યની ઘટના કરવામાં અસાધારણ કલ્પનાની લવ્યતા બતાવી છે, પણ એમાં વિશિષ્ટ ખૂણી તો એ છે કે એની પ્રત્યેક ચર્ચા અને ગોઠવણ શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે.

એ ઉપરાંત નાની નાની વાતોનો પાર નથી. એમણે આપેલું ગારવોનું સ્થાન (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦) ઉચિત છે. દશ કન્યાઓ સાથે લગ્ન કરવામાં વિદ્યા સાથે પ્રથમ લગ્ન થાય છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૮) અને નવ કન્યા સાથે લગ્ન ત્યારપછીના બીજા પ્રકરણમાં થાય છે એ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે અને સંતોષ સુલટ સાથે જે બીયા-બાઈ મોહરાજના સેનાનીઓને રહે છે તે ત્રીજા પ્રસ્તાવથી ગોઠવવામાં ભારે જિંડાણ અને બરાબર શૈલીનું અનુસરણ છે. મનની અસ્થિરતા, એનું વાનરપણાનું રૂપક અને એને અંગે આખી ચક્ર-ઘટના બહુ આહ્વાદક હોવા ઉપરાંત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮)

આવા બીજા ઘણા વધારે દાખલાઓ આપી શકાય તેમ છે, પણ તની આવશ્યકતા નથી. જ્યાં જરૂર લાગી છે ત્યાં નોટ આપી છે, છતાં મારી એટલી ખાતરી છે કે શાસ્ત્રશૈલીના વિશેષ જાણકાર એમાંથી ખૂબ હકીકતો તારવી શકશે. એમણે એક પ્રાણીની સર્વ અવસ્થામાં થતી અંતર તથા બહારની વૃત્તિઓ સમજાવવામાં કાંઈ મહત્ત્વા રાખી નથી, એટલે એમના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં ચમત્કાર છે, પણ જે તદ્વિત હોય તે તે જાણે, નહિ તો કથાના પ્રવાહમાં ખેંચાઈ જાય. એક દાખલો આપી આ વાત સ્પષ્ટ કરું. ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ પ્રકર્ષ અંતરંગ રાજ્યે જાય છે ત્યાં તામસચિત્તનગરે જતાં તેમને કહેવામાં આવે છે કે દેવી અવિવેકિતા એમના પતિ દ્રેષણજેન્દ્ર સાથે લડાઈમાં ગયા નથી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૮) પણ રૌદ્રચિત્તપુરે સુવાવડ સારું ગયા છે. ત્યાં ચોડા વખત પહેલાં એમણે એક પુત્રને તો જન્મ આપ્યો હતો અને ત્યારપછી પતિનો યોગ થતાં બીજા પુત્રને જન્મ આપ્યો છે. હવે જો કથાનું રહસ્ય સમજાયું

ન હોય તો આ એક વાર્તારૂપે ચાલ્યું જાય, પણ એમાં કર્તાને વૈશ્વાનર (ક્રોધ) અને શૈલરાજ (માન)ના જન્મની સિદ્ધિ કરવી હતી. એ દ્રેષના બે પુત્રોને અવિવેકિતા જણે છે. આ વાત બરાબર શાસ્ત્રશૈલીને અનુરૂપ છે, પણ વાર્તાના પ્રવાહમાં પકડાવી મુશ્કેલ છે. એટલા માટે ત્યાં જરા ઉપવાક્ય-અનન્વિત વાક્ય (પેરેંથીસીસ) મૂકી અંથકર્તાએ પ્રજ્ઞાવિશાળા પાસે ખુલાસો કરાવી લીધો છે. આવા કેડલાંકે સ્થાનો અંથમાં છે કે જેનો ખુલાસો કરવાની જરૂર પડી છે. વધારે વિચારતાં વધારે ખુલાસાઓ જરૂર થાય છે. સમજી વિચારક સાથે એની ચર્ચા થાય તો તેથી પણ વધારે ખુલાસા થાય છે. અહીં વાત કહેવાની એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનની કથા રૂપક તરીકે કહેવા જતાં અંથકર્તાએ શાસ્ત્રશૈલીનો કોઈપણ સ્થાનકે જરાપણ લોગ આપ્યો હોય એમ લાગતું નથી. અંથને વારંવાર વાંચવાથી આ વાત બેસશે, પણ તે શાસ્ત્રબોધ અને ઘટનાશક્તિ ઉપર તો આધાર જરૂર રાખશે. શાસ્ત્રશૈલીની સ્પષ્ટતા થઈ નથી એ મુદ્દો અત્ર વક્તવ્ય છે. આ પ્રમાણે અંથ સંબંધી વિચારો બતાવ્યા. હવે અંથની ભાષા પર વિચાર કરીએ.

મૂળ ગ્રંથની ભાષાશૈલી

૧. ગ્રંથની ભાષા.

આ ગ્રંથની અસલ ભાષા સંસ્કૃત છે. એના સંબંધી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો ઉદ્દેશ ઘણો વિચારવા યોગ્ય છે. તેઓશ્રી લખે છે કે “ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષાઓ પ્રાધાન્યને યોગ્ય છે, તેમાં પણ હુર્વિદ્ગ્ધ મનુષ્યોનાં હૃદયમાં સંસ્કૃત ભાષા તરફ વધારે વલણ હોય છે. પ્રાકૃત ભાષા જો કે બાળજીવોને સુંદર યોગ કરનારી અને કાનને સુંદર લાગે તેવી છે, છતાં હુર્વિદ્ગ્ધ પ્રાણીઓને તે (પ્રાકૃત) ભાષા તેવી લાગતી નથી. ઉપાય જો વિદ્યમાન હોય તો સર્વનાં મનનું રંજન કરવું યોગ્ય છે, તેટલા માટે આ કથા સંસ્કૃત ભાષામાં રચવામાં આવી છે; પણ તે મોટાં મોટાં વાક્યો અને અપ્રસિદ્ધ શબ્દોથી અતિ ગૂઢ અર્થવાળી નથી તેથી તે સર્વ મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવી છે. ” (અ. ૧. ૫. ૮.)

૧. પ્રાકૃતનું સ્થાન—

આમાં ઘણા મહત્વના પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. ભાષામાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં સ્થાનો કયાં છે તે બહુ વિચારવા લાયક પ્રશ્ન છે. જૈનોની ‘ આર્ષ ’ ભાષા પ્રાકૃત છે. બાળ, સ્ત્રી, મંદ, મૂર્ખ અને ચારિત્રના આકાંક્ષીઓ ઉપર ઉપકાર કરવાના હેતુથી તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ જૈન સિદ્ધાન્ત ગ્રંથો પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યા છે. ’ એટલે બાળજીવો અને મંદબુદ્ધિવાળા જીવોને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી ભાષા પ્રાકૃત છે. કહ્યું છે કે—

બાલસ્ત્રીમન્દમૂર્ખાણાં, નૃણાં ચારિત્રકાંક્ષિણાં ।
ઉપકારાય તત્ત્વજ્ઞૈઃ, સિદ્ધાન્તઃ પ્રાકૃતઃ કૃતઃ ॥

સંસ્કૃત નાટકોમાં રાજા, પ્રધાન કે શિષ્ટ પાત્રોનાં મુખમાં સંસ્કૃત ભાષા મૂકેલી હોય છે જ્યારે દાસી, સામાન્ય સ્ત્રીઓ અને નોકરો પ્રાકૃત ભાષા બોલે છે. એ પ્રાકૃત ભાષામાં કરેલી વાત રાજા વિગેરે શિષ્ટ પાત્રો બરાબર સમજી શકે છે. એટલા ઉપરથી એમ સમજવામાં આવે છે કે અસલ પ્રાકૃત ભાષા સાર્વજનિક અથવા સાર્વત્રિક હશે અને સંસ્કૃત શિષ્ટ પુરુષોનાં મુખમાં શોભતી હશે. અત્યારે આપણા જનસમાજની ચાલુ ગુજરાતી ભાષા લઈએ અને શિષ્ટ લેખકોની સાક્ષરી ગુજરાતી ભાષા લઈએ તો શૈલી, રચના, મરોડ, પ્રાસ વિગેરેમાં ઘણા અંતર દેખાય છે અને ગામડાઓમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા અને શિષ્ટ લેખકોની ભાષામાં તો વધારે પડતો તફાવત દેખાય છે. કેટલીક વાર એ શિષ્ટ શૈલીને અન્ય સાદા લેખકો વિચક્ષણોની ભાષા કહે છે. આપણે અત્યારે પ્રત્યેકના ગુણદોષ પર વિચાર કરતા નથી, પણ વાત એ છે કે સામાન્ય જનભાષા વિદ્વાનોની ભાષા કરતાં જુદા પ્રકારની હોય છે.

હવે જો આપણે શિષ્ટ પુરુષોની ભાષાને સંસ્કાર પામેલી સુધરેલી ભાષા ગણીએ અને સામાન્ય ચાલુ વ્યવહારની ઘરગથ્થુ ભાષાને સમાજની ભાષા ગણીએ તો પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિ વિચિત્ર લાગે તેવું પણ વિચારતાં સત્ય જણાય તેવું પરિણામ તેમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તે એ છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની, રાજપુરુષોની તથા સંસ્કારવાળાઓની ભાષા હતી જ્યારે પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા હતી, સર્વસામાન્ય ભાષા હતી, લોકલોચ્ય ભાષા હતી અને સર્વથી સમજી શકાય તેવી ભાષા હતી.

સંસ્કાર વિ. સામાન્યતા

એ અનુમાન ખીલ ઘણી રીતે બંધબેસતું આવે છે. એક તો સંસ્કૃત ભાષાના અટપટા રૂપો, ગુચવણુવાળા જોડાક્ષરો અને લાંબા સમાસો, એના સંધિના નિયમો અને વિલક્ષિતાના પ્રયોગો એને સર્વસામાન્ય ભાષા તરીકે થતાં અટકાવે તેવા જણાય છે અને ખીન્નું ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ જ એ ભાવ સૂચવે છે. ‘સંસ્કૃત’ નો અર્થ કોશ પ્રમાણે ‘સંસ્કાર કરેલું’, ભૂષિત’ એમ થાય છે. સંસ્કાર કે શોધ કોઈ અસલની મૂળ ચીજ ઉપર જ શક્ય છે તેથી મૂળ ભાષા

‘સંસ્કૃત’ ન હોઈ શકે; તે સંસ્કાર પામીને કોઈ ભાષામાંથી થયેલી, શોધીને વિશુદ્ધ થયેલી ભાષા છે. આપણે ઘઉં કે શાકને સંસ્કાર કરી ઉપલોગ્ય બનાવીએ છીએ. ‘સંસ્કાર’ શબ્દ જ અસંસ્કાર-વાળી સ્થિતિની-પૂર્વ સ્થિતિનો કોઈ અનેરા શબ્દની અપેક્ષા જરૂર રાખે છે.

આની સામે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ વિચારતાં ઘડ બેટી બંધ છે. પ્રાકૃત એટલે ‘પ્રકૃતિસિદ્ધ’-સ્વભાવસિદ્ધ, કુદરતી. એટલે પ્રાકૃત ભાષા તદ્દન સ્વભાવસિદ્ધ જણાય છે, સાર્વત્રિક જણાય છે અને કુદરતી જણાય છે. પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કાર થાય તે સંસ્કૃત. ઘઉંને દળાવી એમાં જળાદિ નાખી, પિડ કરી, અગ્નિ પર સંસ્કાર આપી, રાંટલી બનાવીએ તે સંસ્કાર પામેલ ચીજ. આમ હોય તો ઘઉંને સ્થાને પ્રાકૃતને મૂકાય ને રાંટલીને સ્થાને સંસ્કૃતને મૂકી શકાય.

પ્રાકૃત ભાષામાં બેડાક્ષરના સાદાં રૂપો, વિલક્ષિતના વપરાશમાં છૂટછાટ અને સરળતા પ્રમાણમાં એટલા બધા છે કે એના પ્રયોગો એક વાર જાણ્યા પછી એના ઉપયોગમાં બહુ મૂંઝવણ થતી નથી. એની સરળતા અને ઉચ્ચારની સ્પષ્ટતા એને સર્વલોગ્ય બનાવે છે. આટલા ઉપરથી આપણે એવા અનુમાન પર આવી શકીએ કે પ્રાકૃત ભાષામાંથી સંસ્કાર પામીને વિદ્વંસલોગ્ય ભાષા થઈ તે સંસ્કૃત, એટલે અસલ પ્રાકૃત અને પછી તેમાંથી સંસ્કાર પામી થયેલી ભાષા તે સંસ્કૃત.

બન્ને ભાષાનું સહગામિત્વ

છેલ્લું અનુમાન સાચું છે કે નહિ તેને માટે ઐતિહાસિક પુરાવો કાંઈ મળતો નથી, પણ વધારે સહીસલામત અનુમાન એ લાગે છે કે સંસ્કૃત ભાષા વિદ્વાનોની-શિષ્યોની ભાષા રહેલી અને તે જ વખતે સર્વમાન્ય અને સર્વવ્યાપક ભાષા તો પ્રાકૃત જ રહેલી. એટલે બન્ને ભાષાઓ એક બીજા પર આધાર રાખનારી કે આગળ પાછળ થયેલી એમ નહિ પણ એકી વખતે જ બન્ને વપરાતી હશે. આ અનુમાન વધારે ઠીક લાગે છે અને સર્વ વિરોધને શમાવનાર જણાય છે. એના ગર્ભમાં એકના સંસ્કાર અને બીજીની સ્વભાવ-સિદ્ધતાને અંગે પ્રાકૃત ભાષાનું અસલીપણું હોવું સંભવિત તો

રહે છે જ, પણ એ નિર્ણય ઇતિહાસ પહેલાની બાબત હોઈ માત્ર અનુમાનને અવલંબીને જ રહે છે.

પ્રાચીન જૈન આર્ષ ભાષા.

જૈન ધર્મના પ્રાચીન પુરુષોને અમુક મર્યાદાનું અનુકરણ કરવાની જરૂર નહોતી; એમને તો પોતાના સંદેશા આખા જગતને પહોંચાડવા હતા, એમને પોતાના ઉપદેશને માટે પ્રમાણપત્ર મેળવવાં કરતાં એમનો ઉપદેશ સર્વ સમજીને અનુસરી શકે તેવો કરવો હતો અને એમને ઐહિક પ્રશંસા કે કવિના ધિરુદ્ધની ઉદ્દોષણા કરતાં બ્યવહારની કે તત્ત્વની, કથાની કે ક્રિયાની સાદી કે અઘરી વાતો સાદા શબ્દોમાં અને મોટા ભાગને સમજાય તેવી કરવાની હતી. એમનું કેન્દ્ર તથા સાધ્ય ‘સવિ જીવ કરું શાસનરસી’ હતું, એમને દુનિયાનાં દુઃખ-દર્દો બોધ સર્વ પ્રાણીઓ ઉપાધિથી મૂકાય અને એ મહાકાર્યમાં પોતાનો બનતા કાળો કેમ આપી શકાય એ એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો. એથી એમણે પોતાની ભાષા વિદ્વદ્ભોગ્ય બનાવવા કરતાં ચાલતો માણસ સમજી શકે તેવા આકારમાં પોતાના સંદેશા જગતને કહી શકાય તેવી ચાલુ ભાષાના પ્રયોગોને વધારે ઉપયોગી ધાર્યા અને તેટલા માટે તેઓએ ગ્રંથની ભાષાને વિચારની વહનિકા (Vehicle of impression) તરીકે જ ગણી. તેઓનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પરિપૂર્ણ હતો, છતાં તેમનો ઉપદેશ સર્વભોગ્ય થાય તે ઇરાદાથી તેમણે પ્રાકૃત ભાષામાં વચનનો ઉપયોગ કર્યો, તેમજ લેખિત ઉપદેશ પણ તે ભાષામાં આપવાની ઉદ્ધાર નીતિ સ્વીકારી. તીર્થંકર મહારાજની ભાષાનો જે ગુણ મુખ્ય ગણાય છે તે એનું સર્વઆહિત્વ છે, એટલે પ્રત્યેક પ્રાણી એ સમજી શકે તેવી ભાષામાં બોલવાની તેમની સરળતા છે. એમાં અતિશયનું તત્ત્વ બાબતે ઉપર રાખીએ તો પણ એની સફળતા એની સાર્વભોગ્યતામાં છે અને એ વાત બહુ ઉપયોગી મુદ્દો પૂરે પાડે છે. ભાષાનું કાર્ય વિચારવહનિકા તરીકેનું છે, એમાં આતુર્ય કે ચમત્કાર હોય તો તે તેની શોભામાં વધારો કરે છે; પણ સમજવાની સરળતા અને સર્વદેશિયતાનો બ્યાં નાશ થતો હોય ત્યાં મૂળ મુદ્દો ભીડી જાય છે અને જૈન ગ્રંથકારોએ એ વાત કદી વિસારી ન

હોય એ એમના ત્યારપછીના અપભ્રંશ તથા ગુજરાતી ભાષાના ખેડાણ પરથી સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે. ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ વિચારતાં જૈન સાહિત્યકારોએ આ મુદ્દો ખરાબર લક્ષમાં રાખ્યો હોય એમ જણાયા વગર રહેતું નથી. ગુજરાતી ભાષા પરનો એમનો કાબૂ અને તેને અંગે તેનું કરેલું ખેડાણ ઉપરની હકીકતને લગભગ સ્વયંસિદ્ધ પુરવાર કરે તેવાં છે.

પ્રાકૃત તરફ પ્રેમ—

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ એક વાર વાંચી જવાથી એ ભાષાની સરળતાનો ખરાબર ખ્યાલ આવશે. આધુનિક ભાષામાં વપરાતા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ વિગેરે જાણવા માટે અને તેનો ખરાબર મુદ્દાસર રીતે ઉપયોગ સમજવા માટે પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનની જરૂર છે પણ તે પ્રશ્ન અત્ર અપ્રસ્તુત^૧ છે. મુદ્દાની વાત એ પ્રાપ્ત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા મુખ્યસિદ્ધ જૈન સાહિત્યક પ્રાકૃત ભાષાને વિક્રમના દશમા શતકમાં પણ મુખ્ય સ્થાન આપે છે. શ્રી વીરપરમાત્માના સમયમાં અને ત્યારપછી લગભગ આઠ શતક સુધી તો પ્રાકૃત ભાષા જૈનોની આર્ષ ભાષા રહી અને મોટે ભાગે સર્વ કૃતિઓ પ્રાકૃતમાં જ થઈ અને ત્યારપછી પણ કોઈ શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા સંસ્કૃતના પક્ષકાર નીકળ્યા તો તેને સમાજે બાળુ પર રાખ્યા; પરંતુ ત્યારપછીના સમયમાં પણ પ્રાકૃત ભાષા તરફ આટલો પ્રેમ રહ્યો, એ ઘણી વિચારવા લાયક હકીકત છે.

દુર્વિદ્યોધતાનો ભાવાર્થ—

એ સંબંધી વિશેષ વિચાર કરવાનું કારણ એ છે કે એ હજાર વર્ષ દરમિયાન પ્રાકૃત ભાષા જનભાષા તરીકે બંધ થઈ, તેનું સ્થાન અપભ્રંશ વિગેરે ભાષાએ લીધું અને તેના નવા નવા ફાંટા નીકળતા ગયા તેમ તેની સાથે જ ધર્મશાસ્ત્રના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાવાની પ્રવૃત્તિ વધતી ગઈ. અસલમાં મૂળ સૂત્ર પર નિર્ચુકિત, ભાષ્ય, ચૂર્ણિ આદિ પ્રાકૃત ભાષામાં થતા હતા તેને

૧. આ સંબંધમાં જુઓ મારું આઠમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ભાષણ “શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ.”

સ્થાને સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ રચાવા લાગી અને વિશિષ્ટ ગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં મોટી સંખ્યામાં રચાવા લાગ્યા; છતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે કે ‘ સંસ્કૃત ભાષા દુર્વિદ્યગ્ધ મનુષ્યોને વધારે ગમે છે. ’ એ ‘ દુર્વિદ્યગ્ધ ’ શબ્દનો અર્થ અભિમાની, ગર્વ કરનાર, પંડિતમન્ય થાય છે એટલે એમનાં કહેવાનો આશય એમ સમજાય છે કે અર્ધવિદ્યગ્ધ અભિમાનીઓને સંસ્કૃત ભાષા તરફ મોહ વધારે રહે છે. પછી ‘ જો આપણી પાસે ઉપાય હોય તો તેમને પણ રાજી કરવા ’ એ ન્યાયે તેમના તરફ કાંઈક પ્રેમ અને કાંઈક દયા અને અંદર સહજ તિરસ્કારના મિશ્રભાવથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ રચ્યો. એ તેઓ તરફ કરેલ ઉદાર બક્ષીસ અથવા પ્રેમ નિમંત્રણ છે પણ એનો આકાર અભ્યુપગમ (concession) જેવો છે.

પ્રાકૃત ભાષાના ઉચ્ચાર સહેલા, એની રચના સરળ અને એમાં કોઈ પણ રાગ, છંદ કે આલાપ ઉતારી શકાય એવી એની સરળતા છે. એ ભાષા સર્વ સમજી શકે તેવી છે, તેથી એ પૂર્વ કાળમાં જૈનોની ઉપદેશ દેવાની ભાષા હતી. જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તોમાં સ્થિતિ-સ્થાપક ભાવ ઘણો છે. એના દેશ, કાળ, ભાવને અનુસરવાના સૂત્રો અને વ્યવહાર તથા નિશ્ચયના દેખાતા વિરોધમાં રહેલ એકતા એને અસાધારણ સગવડભરેલી સ્થિતિમાં મૂકે છે. જે કાળે પ્રાકૃત ભાષાની જરૂર હતી, જ્યારે તે ભાષા સાર્વત્રિક હતી, ત્યારે જૈનોના પ્રાચીન પુરુષોએ એને વિચારવાહિનીનું સ્થાન આપ્યું, પણ જેવી એ ધીમે ધીમે સર્વસામાન્ય થતી બંધ પડી કે સંસ્કૃત ભાષા પરનો કાળ જૈનોએ એટલો જ પ્રબળ દાબવ્યો. ત્યારપછી ગુજરાતી ભાષાને અંગે પણ એ જ વલણ ચાલુ રાખ્યું, જેને માટે ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેને અંગે જૈન લેખકોનો ફાળો અન્યત્ર જરૂર વિચારવા લાયક છે.

મૂળ ગ્રંથની ભાષા:

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સમયમાં પ્રાકૃત ભાષા બાળજીવોને બોધ કરનારી અથવા સર્વને કાનને સુંદર લાગતી હોય તો તો તેઓ પોતાનો ગ્રંથ બીજી ભાષામાં બનાવે જ નહિ. અસલના આ વિચારો જણાય છે. મૂળ સિદ્ધાન્તકારોએ ઉપરનાં બંને કારણથી તેમનાં

પુસ્તકો પ્રાકૃત ભાષામાં લખેલાં હોય એમ સહજ અનુમાન થાય છે અને તેમનાં જે કારણો હતાં તે ઉપરનાં વાક્યોમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ફરી વાર ગણાવ્યા જણાય છે, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સમયમાં એ ભાષા પ્રચલિત રહેલી ન હોવાને લીધે અને તે ભાષાપડે સર્વજનમનરંજન કરવું અશક્ય લાગવાથી હુર્વિદગ્ધ મનુષ્યોને રાજી રાખવા પોતે તે વખતની ભાષાસ્થિતિનો વિચાર કરી પોતાનો ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો એમ તેમના કહેવાનો આશય મને લાગે છે.

ભાષા ઉપયોગનું લાક્ષણિક પરિણામ:

એ ઉપરાંત એમને ગ્રંથની રચનામાં પોતાના ઉપકારક શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું અનુકરણ કરવું હતું. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખેલી ‘સમરાધિવ્ય કહા’ એમનો આદર્શ હતો. તે કથા પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલ હતી અને તેનાથી પોતાને જુદો માર્ગ લેવાનો હતો. એનો બચાવ કરવાની એમની ફરજ હતી. આ વિચાર-વાતાવરણનો ફેરફાર બંને મહાત્માઓના અમય અને અંતરને અંગે પણ ઉપયોગી છે જે એના યોગ્ય સ્થાનકે વિચારવામાં આવશે. અત્ર એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે તેમના સમયમાં અર્ધપાંડિતો અથવા સાંસારિક નજરે કામ કરનારા પાંડિતો સંસ્કૃત ભાષા તરફ વધારે લલચાર્થ ગયા હતા અને બની શકે તો લેખકશ્રીને પોતાનો ગ્રંથ જેમ અને તેમ વધારે મનુષ્યોને ઉપયોગી થાય તેવો બનાવવો હતો. આ ઇચ્છાના ગર્ભમાં રહેલ મનની વિશાળતા, ઔદાર્ય અને દીર્ઘદૃષ્ટિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. લાકડાની પેટીમાં ત્રણે ઔષધ ભરીને બળ્તરમાં મૂકનારની અંતરદશા એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ગળકી ઊઠે છે, એ ખરેખર હૃદયને આનંદ પમાડે તેવું છે.

સાર્વભોગ્યતાનો આશય:

તેઓ ભાષાની બાબતમાં ઘણા ચોક્કસ હોય એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે કે તેઓ પોતાની વિદ્વતા બતાવવા માટે ખોટા આડંબરવાળી ભાષા નહિ વાપરે અથવા એવા પ્રયોગો ભાષામાં નહિ કરે કે જેનો અર્થ કરાવવા વિદ્વાનોની મોટી મેહિની એકઠી કરવી પડે. આ તેમની ઇચ્છા તેઓ ખરેખર પાર પાડી શક્યા છે. તેમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પોતાનો ગ્રંથ સર્વભોગ્ય કરવાનો હતો. કોઈ દુનિયા-

દારી માણસો સંસ્કૃત જ્ઞાનને લઈને સમાજમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તે કારણે અથવા તો તેમના સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ વધારે થઈ ગયો હશે તે કારણે આ ગ્રંથનો લાભ સાર્વત્રિક કરવાના શુભ ઉદ્દેશથી તેમણે સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રંથ બનાવ્યો જણાય છે.

૨ મૂળ ગ્રંથની શૈલી

આ વિષયની સાથે અતલગનો સંબંધ ધરાવનાર ઘણો મહત્વનો વિષય શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની શૈલી (style) નો છે.

બળ, પ્રસાદ, જોસ—

એમની શૈલીમાં ઘણું બળ છે, ભાષા સાદી પણ ઓજસવાળી છે અને વિચાર બતાવવાની તેમની પદ્ધતિ પ્રસાદપરિપૂર્ણ છે. એમણે પોતે લખ્યું છે તે પ્રમાણે તેમણે લાંબા લાંબા સમાસવાળી ભાષા વાપરી નથી કે અપ્રસિદ્ધ અર્થવાળી ગૂઢ ભાષા વાપરી નથી. આખો ગ્રંથ એટલી સરળ ભાષામાં લખાયો છે કે જેઓ મૂળ ગ્રંથ વાંચી શકતા હોય તે તેની ભાષાનો પ્રસાદ લેવા ચૂકે નહિ એવો એનો પ્રભાવ છે. એક વાર ગ્રંથ હાથમાં લીધા પછી લેખકની રસ જમાવવાની શક્તિ અને વાર્તા કહેવાની પદ્ધતિ એવી મનમોહક છે કે એ ગ્રંથને સાદ્રંત વાંચ્યા સિવાય તૃપ્તિ થાય નહિ. એથી પણ વધારે ખૂબીની વાત એ છે કે એક વાર ગ્રંથ વાંચ્યા પછી ફરી ફરીને વાંચતાં નવીનતા જણાય, નવા આશયો સૂઝે અને ગ્રંથ વિશેષ રમણીય લાગે. ‘ક્ષણે ક્ષણે જે નવીનતા પામે તે રમણીયતાનું રૂપ છે’ એ સૂત્રનો અત્ર સાક્ષાત્કાર થાય છે. સરળતા સાથે ભાષામાં જોસ આણવું એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય છે અને ભાષા પર અસાધારણ કાળૂ ન હોય તો કોં તો વિષય તદ્દન શુષ્ક થઈ જાય છે અથવા તો તે વ્યવસ્થા વગરનો થઈ જાય છે અથવા અતિ સામાન્ય થઈ જઈ વિશિષ્ટ વાંચનારને નકામો થઈ પડે છે. આ ગ્રંથની શૈલી એવી સુંદર રહી છે કે એમાં જોસ હોવા છતાં એ વિશિષ્ટતાને એક પણ જગ્યાએ વીસરી નથી અને એથી તદ્દન સામાન્ય વાંચનારને તેમાં તેના અધિકાર પ્રમાણે રસ પડે છે ત્યારે અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવવાળાને એમાં વધારે રસ પડે છે અને બળવાન હૃદયવાળાને એમાંથી સારગ્રાહી તત્ત્વ પ્રત્યેક પંક્તિમાંથી

મળી આવે છે. એના બુદ્ધા બુદ્ધા અધિકારીઓને એ કેવી રીતે રસ પમાડે છે તે અન્યત્ર વિચારવાનું છે. અહીં શૈલીના ઓજસ, પ્રસાદ અને જોસના કેટલાક દાખલાઓ વિચારીએ અને સાથે તેની વિશિષ્ટતા જોતાં જઈએ.

આખા ગ્રંથમાં સર્વત્ર એ પ્રસાદ દૃશ્યમાન થાય છે જેથી ઘણાં દૃષ્ટાન્તો ચુંટવાની મને જરૂર લાગતી નથી. પુસ્તક ઉધાડતાં જે હાથમાં આવ્યાં તે દૃષ્ટાન્તો આપી હું આ મુદ્દા પર વિવેચન કરવા માશું છું. પ્રથમ એમનું ગદ્ય વિચારીએ તો તેની સરળતા પંચ-તંત્ર જેવી સરળ હોવા ઉપરાંત એનું બળ ભારે જબરું છે. બુદ્ધોઃ (A) ગદ્યવિભાગ—

(૧) પ્રસ્તાવ પ. પ્રકરણ ૧૧. પ્રસંગ વિમળકુમારની વિરક્તિને અંગે પિતાએ કરેલી હિમભવનની યોજના.

તતસ્તત્ર મનોનન્દને ગૃહોપવને સજ્જીકારિતમતિવિશાલં નરેન્દ્રેણ હિમગૃહં । તચ્ચાચ્છાદિતં નિરન્તરં નલિનીદલૈઃ સમન્તાદુપ-ગૃહં મરકતહરિતૈઃ કદલીવનૈર્વૈષ્ટિતં સતતવાહિન્યા કર્પૂરપૂરિતો-દકપ્રવાહયા ગૃહનચ્ચા, વિલપિતં મલયજકર્પૂરક્ષોદગાર્યા કૃતવિભાગ-મુશીરમૃગાલનાલકલ્પિતૈર્ભિત્તિવિભાગૈઃ । તતસ્તત્ર તાદૃશે ગ્રીષ્મ-સન્તાપહારિણિ શિશિરસુસ્વોત્કમ્પકારિણિ મહતિ હિમભવને વિર-ચિતાનિ શિશિરપલ્લવશયનાનિ, કલ્પિતાનિ શિશિરસુસ્વદમૃદૂન્યા-સનાનિ, પ્રવેશિતઃ સહ લોકસમૂહેન વિમલકુમારઃ । તતઃ સમસ્તે-નાપિ જનસમુદયેન સહિત એવ વિલિપ્તઃ સરસચન્દ્રનેન, ગુણિતઃ કર્પૂરેણુના, માલિતઃ સુરભિપાટલાદામભિર્વિરાજિતો મલ્લિકાકુસુ-મસ્તકકૈરાલિજ્જિતઃ સ્થૂલમુક્તાફલકલાપેન, નિવસિતઃ સૂક્ષ્મકો-મલવસનૈર્વીજ્યમાનઃ શિશિરબિન્દુવર્ષિભિસ્તાલવૃન્તૈર્લોલિતઃ સ્વાદુ-કોમલેનાહારેણ, પ્રીત ઇવ સુરભિતામ્બુલેન, પ્રમોદિત ઇવ મનોહારિ-કાકલિંગિતેન, સાનન્દ ઇવ વિવિધકરણાઙ્ગહારહારિણા નૃત્તેન, સાહલાદ ઇવ લલિતવિલાસિનીલોકકુવલયદલલોલલોચનમાલાવ-લોકેન, પ્રવિષ્ટ ઇવ સહ લોકેનાવગાહિતું રતિસાગરમ્^૧ ।

૧. આના બાષા અવતરણ માટે બુદ્ધોઃ પ્ર. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬-૨૭ (પૃ. ૧૨૨૬ પંક્તિ ૫ થી પૃષ્ઠ ૧૨૨૭ ની પંક્તિ ૯ સુધી.)

આ વાક્યમાં જોસ છે, પ્રસાદ છે, ચમત્કાર છે, કાવ્ય છે અને રસ છે. ગામની બહાર સુંદર ઉદ્યાનમાં સખ ઉન્હાળામાં 'આનંદ ઉપજવવા માટે હિમગૃહની યોજના જેમણે અનુભવી હશે તેઓ આના પ્રત્યેક શબ્દમાં રહેલ આનંદ અને મોજ (અને સાથે વિમળકુમારની યૌગિક અલિપ્તતા) અનુભવી શકશે. એ આખા વર્ણનમાં એક પણ અપરિચિત શબ્દ નથી અને છતાં એ હિમગૃહની વિશાળ ઘટનાનું વર્ણન વાંચતા ચિત્રપટ રૂપે અંતઃચક્ષુ સન્મુખ ખડી ન થાય અને જે શાંતિ લેકોએ અનુભવી તેનો બરાબર ખ્યાલ ન આપે તો પોતાની કલ્પનાશક્તિના અભાવ સિવાય બીજું કોઈપણ કારણ વચ્ચે આવી શકે તેમ નથી. શરીર પર ચંદનનો લેપ, ગળામાં પાટલની માળા, ચાલતા સુગંધી પંખાઓમાંથી નીકળતાં શીતળ સીકરો, આબુબાબુ થતું નૃત્ય, વિલાસિની સ્ત્રીઓના કટાક્ષો સાથે કુમાર પ્રવેશ કરે, સખ ઉન્હાળામાં શિશિર ઋતુના ભાવો ભજવાય અને આસન તથા વાતાવરણ સખ ગરમીમાં ઠંડીનું ભાન કરાવે ત્યારે મારવાડની ગરમીના સમયમાં સીમલા, મહાબળેશ્વરની એકાદ વાટિકામાં કે ઉદ્યાનમાં સંતપ્ત વાચકને લઈ ગયા વગર રહે જ નહિ એવો આ સુંદર ભાષાપ્રવાહ છે.

(૨) ગદ્યને અંગે નીચેનો વાક્યપ્રયોગ તદ્દન સાદી પણ અતિ પ્રૌઢ ભાષામાં છે, એમાં સ્વરૂપદર્શનની સ્પષ્ટતા અને ક્રિયાપદનો પ્રયોગ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. એવા અનેક સ્થાનો આખા ગ્રંથમાં આવે છે. આપણે એવા સરળ પ્રયોગના થોડાં દૃષ્ટાન્તો જોઈએ.

(ક) બુધસૂરિએ પ્ર. પ. પ્ર. ૧૩ માં સ્વરૂપદર્શન કરાવ્યા પછી ચૌદમા પ્રકરણમાં સાંસારિક સુખ કેવા પ્રકારનું છે તે બતાવતાં કહ્યું છે કે:—

‘एवं च स्थिते महाराज ! य इमे जिनवचनामृतबहिर्भूताः संसारोदरवर्तिनो जन्तवोऽनवरतं वराका बध्यन्ते दृढकर्मसन्तान-रज्ज्वा, पीड्यन्ते विषयासन्तोषबुभुक्षया, शुष्यन्ति विषयाशापि-

૧. એના ભાષાંતર માટે જુઓ વિભાગ ૨ જો પ્ર. પ. પ્ર. ૧૪.
૫. ૧૨૫૬-૭.

પાસયા, સ્થિયન્તે નિરન્તરભવચક્રમ્રમણેન સતતોપતપ્તાઃ કષાય-
ધર્મોષ્મણા, ગૃહ્યન્તે મિથ્યાત્વમહાકુષ્ટેન, તુચ્ચન્તે પરેર્ષાશુલેન, જીર્યન્તે
દીર્ઘસંસારાવસ્થાનેન, દન્દ્યન્તે રાગમહાજ્વરેણ, અન્ધીક્રિયન્તે કામ-
કાચપટલેન, આક્રમ્યન્તે ભાવદારિદ્ર્યેણ, અભિભૂયન્તે જરારાક્ષસ્યા,
આચ્છાદ્યન્તે મોહતિસિરેણ, આકૃષ્યન્તે હૃપીકતુરક્લમૈઃ, પાપચ્યન્તે
ક્રોધતીવ્રવહ્નિના, અવપ્રમ્યન્તે માનમહાપર્વતેન, વેષ્યન્તે માયાજાલિ-
કયા, પ્લાવ્યન્તે લોભસાગરપ્લુવેન, પરિતાપ્યન્તે ઇષ્ટવિયોગવેદનયા,
દોદૂયન્તેઽનિષ્ઠસક્લમતાપેન, દોલાયન્તે કાલપરિણતિવશેન, તન્ત-
મ્યન્તે કુટુમ્બપોષણપરાયણતયા, કદર્શ્યન્તે કર્મદાનગ્રહણિકૈઃ, અભિ-
દ્યન્તે મહામોહનિદ્રયા, કવલીક્રિયન્તે મૃત્યુમહામકરેણ ।

આતું પ્રત્યેક ક્રિયાપદ બહુ સુંદર રીતે વપરાયેલ છે. લગભગ
સમાન અર્થવાળા ક્રિયાપદનો ભાવ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. શબ્દ-
સમૂહ કેટલો બળવાન હશે તે જોવા જેવું છે. ભાષાપ્રયોગ પ્રેરક છે.

(જી) નીચેના વાક્યમાં કૃદંતનો કેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે
તે જુઓ. એવા અનેક વાક્યો આખા ગ્રંથમાં છે. એને અંગ્રેજીમાં
Potential passive participles કહે છે. પ્રયોગ બહુ ભાવવાહી
છે અને ગ્રંથકર્તાનો વિશાળ શબ્દકોષ બતાવે છે—

સેવનીયા દયાલુતા, ન વિધેયઃ પરપરિભવઃ, મુક્તવ્યા કોપનતા,
વર્જનીયો દુર્જનસંસર્ગઃ, વિરહિતવ્યાઽલીકવાદિતા, અભ્યસનીયો
ગુણાનુરાગઃ, ન કાર્યા ચૌર્યબુદ્ધિઃ, ત્યજનીયો મિથ્યાભિમાનઃ, વારણીયઃ
પરદારાભિલાષઃ, પરિહર્તવ્યો ધનાદિગર્વઃ, વિધેયા દુઃખિતદુઃસ્વત્રા-
ણેચ્છા, પૂજનીયા ગુરવઃ, વન્દનીયા દેવસન્નાઃ, સન્માનનીયઃ પરિ-
જનઃ, પૂરણીયઃ પ્રણયિલોકઃ, અનુવર્તનીયો મિત્રવર્ગઃ, ન ભાષણીયઃ
પરાવર્ણવાદો, ગ્રહીતવ્યાઃ પરગુણાઃ, લજ્જનીયં નિજગુણવિકલ્પનેન,
સ્મર્તવ્યમણીયોઽપિ સુકૃતં, યતિતત્ત્વં પરાર્થે, સમ્ભાષણીયઃ પ્રથમં
વિશિષ્ટલોકઃ, અનુમોદનીયો ધાર્મિકજનઃ, ન વિધેયં પરમર્મોદ્ગટ્નં,
ભવિતવ્યં સુવેષાચારૈઃ, તતો ભવિષ્યતિ ભવતાં સર્વજ્ઞોપજ્ઞસદ્ધર્મા-
નુષ્ઠાનયોગ્યતા ।

આ આખી વાક્યરચના બહુ મનન કરવા લાયક છે. એના
પ્રત્યેક શબ્દ પરનો કાબૂ, વિચારની સ્પષ્ટતા, વિચારદર્શનની સર-

ખતા અને ભાષાની પ્રૌઢતા સાથે શબ્દસમૃદ્ધિ મુગ્ધ કરે તેવી છે. ભાષા ઉપર અસાધારણ કાળુ હોવા વગર આવો વાક્યપ્રયોગ અશક્ય છે.

(ગ) ક્રિયાપદનો સમાન અર્થ હોય ત્યાં અનેક નવા શબ્દો વાપરવા છતાં તેઓએ જે ભાષાચમત્કાર ખતાવ્યો છે તે પણ તેવો જ ભાવવાહી અને સુંદર છે. પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૩૩ માં જૈન-પુરના લોકોનું વર્ણન કરતાં કહે^૧ છે કે—

એ ભવચક્રના લોકો જેવી રીતે મહામોહ વિગેરેમાં આસક્ત છે તેવી જ રીતે જૈનપુરના લોકો પણ આસક્ત જણાય છે એ વાત જણાવતાં ભાણેજ પ્રકર્ષ ખોલે છે કે—

તથાહોતેષ્વપિ જૈનલોકેષુ દૃશ્યન્તે સર્વાણિ તત્કાર્યાણિ । યસ્મા-
દેતેઽપિ મૂર્છન્તિ ભગવદ્વિમ્બેષુ, રજ્યન્તે સ્વાધ્યાયકરણેષુ, સ્નિહ્યન્તિ
સાધર્મિકજનેષુ, પ્રીયન્તે સદ્વૃત્તિષ્ઠાનેષુ, તુષ્યન્તિ ગુરુદર્શનેષુ, હૃષ્યન્તિ
સદર્થોપલમ્બેષુ, દ્વિષન્તિ વ્રતાતિચારકરણેષુ, કુઘ્યન્તિ સામાચારી-
વિલોપેષુ. રુષ્યન્તિ પ્રવચનપ્રત્યનીકેષુ, માઘન્તિ કર્મનિર્જરણેષુ,
અહંકુર્વન્તિ પ્રતિજ્ઞાતનિર્વાહણેષુ, અવપ્રમ્ભન્તિ પરીષદેષુ, સ્મયન્તે
દિશાદ્યુપસર્ગેષુ, મૂહ્યન્તિ પ્રવચનમાલિન્યં, વશ્ચયન્તીન્દ્રિયધૂર્તગણં,
લુપ્થ્યન્તિ તપશ્ચરણેષુ, ગૃધ્યન્તિ વૈયાઘ્રત્યાચરણેષુ, અભ્યુપપાદ્યન્તે
સદ્ધ્યાનયોગેષુ, લુપ્થ્યન્તિ પરોપકારકરણેષુ, નિષ્પન્તિ પ્રમાદચૌર-
વૃન્દં, વિભ્યતિ ભવચક્રભ્રમણાત્, જુગુપ્સતે વિમાર્ગચારિતાં, રમ્યન્તે
નિર્વૃત્તિનગરીગમનમાર્ગે, ઉપહસન્તિ વિષયસુખશીલતાં, ઉદ્વિજન્તે
શૈથિલ્યાચરણાત્, શોચન્તિ વિરન્તનદુશ્ચરિતાનિ, ગર્હન્તે નિજ-
શીલસ્થલિતાનિ, નિન્દન્તિ ભવચક્રનિવાસં, આરાધયન્તિ જિના-
હાયુર્વર્તિ, પ્રતિસેવન્તે દ્વિવિધશિક્ષાલલનામ્ ।

ઉપરના વાક્યમાં સંસારી સામાન્ય પ્રાણીઓના વ્યવહાર અને જૈન લોકોના વ્યવહાર ખતાવ્યા છે. મૂર્છા, રંજન, સ્નેહ, પ્રેમ,

૧. ભાષાંતર બહુ સ્પષ્ટ અને સ્વૈર (free) છે. જુઓ પ્ર. ૪, પ્ર. ૩૩, પૃ. ૧૦૫૦-૧.

ક્રોધ આદિ સર્વ મનોવિકારો બન્નેમાં દેખાય છે વિગેરે વાતો કરી છે. તે પર અન્ય પ્રસંગે આ જ ઉપોદ્ધાતમાં ધ્યાન ખેંચશું. અહીં તો ક્રિયાપદનો-ધાતુઓનો કેવો સુંદર ઉપયોગ કર્યો છે તે ખાસ જોવા જેવું છે. એ વાક્ય વાંચતાં એમ લાગશે કે વિચારો એક પછી એક સડસડાટ ચાલ્યા આવે છે અને જાણે લેખકને બહુ બહુ કહેવાતું છે તેમાંથી તે બહુ અદ્વય જ કહે છે. અસાધારણ ભાષાકુશળતા અને વિચારની સ્પષ્ટતા વગર આવું અનેક ભાવોથી ભરપૂર અને સાથે વિચારસમૃદ્ધિથી ભરપૂર વાક્ય નીકળતું નથી અને આવાં વાક્યો તો આખા ગ્રંથમાં ઠામ ઠામ છે અને અનેક છે.

(ઘ) ‘ પોટેન્શીયલ પાર્ટીસીપલ (નિષ્ઠા) નો બહુ સુંદર ઉપયોગ ગ્રંથમાં અનેક સ્થાને દેખાય છે. પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪ મું. ઉત્તમ રાજ્યતું વર્ણન કરતાં તત્ર મોઃ પ્રવિશતાન્તરક્કરાજ્યે નર-પતિના પ્રથમમેવ પ્રવૃત્ત્યા ગુરવઃ, સમ્યગ્નુષ્ટેયસ્તદુપદેશઃ, વિધેયા-હિતાગ્નિનેવાગ્નેસ્તદુપચર્યા, કર્તવ્યં ધર્મશાસ્ત્રપારગમનં, વિમર્શની-યસ્તાત્પર્યેણ તદ્ભાવાર્થઃ, જનયિતવ્યસ્તેન ચેતસોઽવષ્ટમ્મઃ થી શરૂ થતું જે લંબાણ વાક્ય આપ્યું છે તે આખું મૂળ અને તેનું ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૧૫૬૬-૧૬૦૧ સુધી આપેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવામાં આવ્યું નથી. તે આખું વાક્ય જરૂર વિચારવા લાયક છે. એના અંદરના ભાવાર્થ પર વિચારણા જુદા પ્રકારની હોઈ અત્ર અપ્રસ્તુત છે. એ વાક્યમાં કૃદન્તનો ઉપયોગ કેવો સુંદર રીતે થયો છે તે બહુ વિચારવા યોગ્ય છે. એવી સુંદર વાક્યપદ્ધતિ અને રચના કવચિત જ જોવામાં આવે છે. ખાસ કરીને જ્યાં એવી રચના વાંચવામાં આવે છે ત્યાં એ બહુ કર્ણપ્રિય લાગે છે. વળી તે ભાવવાહી પણ એટલી જ છે તે સદર વાક્ય બરાબર વિચારવાથી જણાશે.

ત્યારપછી એ જ વાક્યની નીચે બીજું મોટું વાક્ય સદર પ્રસ્તાવ ૬ ક્રમાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧ થી શરૂ થાય છે. વત્સ ! યદ્યેવં તતો મવિષ્યતિ તત્ર રાજ્યે તવ પ્રવેશઃ, કેવલં ગ્રહીતવ્યસ્ત્વયાયમન્તરક્કોઽભ્યાસનામા સ્વાક્ષિકઃ સહાયઃ એમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની સહાય લેવાની સૂચના કરતાં જે આખો વાક્યપ્રયોગ કર્યો છે તે ભાષાવતરણમાં પૃષ્ઠ ૧૬૦૧-૩ સુધી મૂળ સાથે આપ્યો છે. એમાં જે કૃદન્તનો પ્રયોગ છે તે ઉપર જણાવ્યું તેવો જ સિદ્ધ અને આકર્ષક

હોવા સાથે ભાષાપ્રસાદનો નમૂનો છે. એ ઉપરાંત એ આખા વાક્ય-પ્રયોગમાં બીજું પણ ઘણું આકર્ષક તત્ત્વ છે. એમાં એક શહેરથી બીજે શહેર જતાં રાજમાર્ગો આવે, સરોવર, વાવડી અને નદી આવે, નાના રસ્તા આવે, કેડીઓ આવે, દૂંકા મોટા માર્ગો આવે અને છેવટે જે સ્થાને પહોંચવું હોય તે આવે—તેનો માર્ગ અને તેનું વર્ણન અત્યંત ચોખ્ખવટથી અતિ ભવ્ય ભાષામાં કર્યું છે, તે જેઓએ પગપાળા મુસાફરી કરી હોય તેને બહુ મળત આવે તેવું છે. આજકાલ રેલ્વેની મુસાફરીમાં તો એવાં દૃશ્યો આવે છે અને ચાટ્યા બંધ છે કે જેથી એને નિર્ધાર કરી મન પર જમાવવાનો સમય જ મળતો નથી, પણ ગાડા-માર્ગે કે પગે ચાલીને મુસાફરી કરનારને માર્ગનો જે અનુભવ થાય છે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. એ ખ્યાલ પણ આ વાક્યમાં આવે છે. એનો ભાષાપ્રભાવ અને પ્રવાહ બંને હૃદય પર સચોટ અસર કરે તેવા છે. કોઈ પણ લેખકની સફળતા એને જે કહેવું હોય તે વાંચનારના મન પર ચિત્રરૂપે આજેખાઈ જવામાં જ રહેલી હોઈ, એવી અસર ભાષાપ્રયોગથી આ સિદ્ધ લેખક જરૂર ઉપજાવી શક્યા છે એમ સદર પ્રયોગથી લાગ્યા વગર રહેતું નથી.

(જ) ‘ સતિ સમમી ’ નામનો બહુ સુંદર ભાષાપ્રયોગ સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં થાય છે. એ પ્રયોગ સાધારણ લેખકો કદી કરી શકતા નથી અને કરે તો તેમાં સ્ખલના થયા વગર રહેતી નથી. આ સિદ્ધ લેખકે એનો ભવ્ય પ્રયોગ ઠેકાણે ઠેકાણે કરીને ગદ્યને અતિ સમૃદ્ધ બનાવ્યું છે. એનાં દૃષ્ટાંતોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે પ્રસ્તાવ ૭ ના સાતમા પ્રકરણમાં ચાર વ્યાપારી કથાનકની વાર્તા ચાલતાં ગુરુમહારાજ એનો ભાવાર્થ કહી બતાવે છે. ચારને હિતજ ખરી વસ્તુ ઓળખવાની હકીકત કહે છે તે પ્રસંગે યોગાવંચકતા કેમ થાય તે બતાવતાં હિંસક કાર્યોથી ધર્મસાધન ન થાય એમ બતાવી ગુરુ કહે છે કે નમારે ધર્મમુદ્ધિએ કદી અધર્મનું સેવન કરવું નહિ. પછી કહે છે કે—

યત્પુનર્વથ ચૂયં યથા સુચ્છેન વયં તિષ્ઠામો યતો મન્નયામો માંસ-
મિન્યાદિ નદપિ મુગ્ધતાવિજૃમ્ભનમેવ ભવતાં હાસ્યપ્રાયં વિવેકિ-

૧. એને અંગ્રેજીમાં Locative Absolute construction કહે છે.

નામ્ । યતઃ સન્નિહિતાશેષાપાયે કાયે, ચલગત્સુ વિવિધરોગેષુ, ત્વરાગામિન્યાં જરાયાં, મનઃશરીરસન્તાપકારિણુ રાજ્યાદુષદ્રવેષુ, યા-
યાવરે યૌવને, સર્વવ્યસનકારિણીણુ સમ્પત્સુ, મનોદાહિનીષ્ટવિયોગે,
ચિત્તવૈધુર્યકારિણિ વિપ્રિયસમ્પ્રયોગે, સતતમાગામુકે મરણે, સર્વથા-
શુચિનિધાને શરીરે, પુદ્ગલપરિણામમાત્રનિઃસારેષુ વિષયેષુ, અસદ્-
ચ્ચદુઃખલક્ષપરિપૂરિતે જગતિ, વર્તમાનાનામસુમતાં કીદશં નામ સુખં ?

તેમજ એ પંક્તિ પછી ત્યાં જ ચાલતા આગળના વાક્યમાં—

ઓ ભદ્રાઃ ! કૃચ્છ્રેણ પ્રાપ્તે મનુષ્યભવે, સન્નિહિતાયાં સામગ્ર્યાં,
સત્યસ્મદુપદેશે સ્વાધીને ગુણાધાને, પ્રકટે જ્ઞાનાદિમોક્ષમાર્ગે, અન-
ન્તાનન્દરૂપે જીવે, તસ્ય સ્વરૂપલાભલક્ષણે મોક્ષે, જ્ઞાનશ્રદ્ધાનુષ્ઠાન-
માત્રાયત્તે તદ્દામે, ન યુક્તં ભવતામીદશમાત્મવચ્ચનં કર્તુમ્^૧ !

આ વાક્યમાં અસાધારણ બળ સાથે કર્તાએ પોતાનો ભાવ
બતાવ્યો છે. એમાં જે સતિ સમ્મતીનો ઉપયોગ કર્યો છે તે હૃદયને
બેસી બાય અને મનને બગૃત કરી દે તેવી પદ્ધતિએ કર્યો છે;
છતાં એમાં દીનતા નથી, ચાતુકભાવ નથી, નિર્માદ્યતા નથી. આવા
પ્રયોગો આખા પુસ્તકમાં સેંકડો છે. એ ગ્રંથકર્તાનો ભાષા પર કાબૂ
અને સ્વરૂપદર્શનનું યોગ્ય સામર્થ્ય બતાવે છે. એમને જે વાત
કરવી છે તે આત્માના મૂળ શુણ્ણ પ્રકટ કરવાની છે, એ તેઓ
કેવા કેવા બુદ્ધા આકારમાં પુનરાવર્તન ન લાગે તેમ કરી શકે છે
તે પણ સાથે જ વિચારી લેવા જેવું છે. શરૂઆતમાં અંબન જળ
અને ભોજનથી જે વાત શરૂ કરી છે તે જ વાત આખા ગ્રંથમાં
અનેક રૂપે કરી છે, છતાં એ એક જ વાત સર્વત્ર કહી છે એમ કહી
લાગશે નહિ, એ ગ્રંથકર્તાનો ભાષારચનાનો ચમત્કાર છે, શબ્દ-
સમૃદ્ધિનું વિશાળપણ છે અને શૈલીના સદુપયોગ હોવા સાથે
પૃથક્ત્વ છે. આવા સિદ્ધ પ્રયોગના વધારે દાખલા આપવાની આવ-
શ્યકતા નથી. મૂળ ગ્રંથમાં તે સ્થાને સ્થાને માલૂમ પડી આવશે.

(ચ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ સાથે ક્રિયાપદનો સુંદર ઉપયોગ
નીચેના વાક્યમાં બેવા લાયક છે :—

૧ આના ભાષાંતર માટે બુદ્ધો પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૧.

નિષ્પુણ્યકના વર્ણનમાં કદાચ વધે તેમ વધારે મેળવવાની અભિ-
લાષા કેવી રીતે વધતી જાય છે તે બતાવતાં ભાવપરિપૂર્ણ શબ્દોમાં
લખે છે કે:—

તથા હિ—યદિ કથચ્છિદ્રવિણશનં સમ્પદ્યતે તતઃ સહસ્રમભિ-
ચાચ્છતિ । અથ તદપિ સજ્ઞાયતે તતો લક્ષમાકાંક્ષતિ. તત્સમ્પ-
ન્નાવપિ કોટીમભિલષતિ, તદ્ભામે રાજ્યં પ્રાર્થયતિ ! અથ રાજા
જાયતે તતશ્ચક્રવર્તિત્વં મૃગયતે, તત્સમ્ભવેઽપિ વિબુધત્વમન્વિચ્છતિ ।
અથ દેવત્વમપ્યાસ્કન્દેત્તતઃ શક્ત્વમન્વેષયતે । અથેન્દ્રનામપિ લભતે
તતોઽપ્યુત્તરોત્તરકલ્પાધિપતિત્વપિપાસાપર્યાસિતચેતસો નાસ્ત્યે-
વાસ્ય જીવસ્ય મનોરથપરિપૂર્તિઃ ।^૧

એ વાક્યમાં એક વિચારની પછવાડે બીજો વિચાર કેવા નૈસ-
ર્ગિક અનુક્રમમાં સ્થિર પ્રવાહની માફક ચાલ્યો આવે છે અને તે
બતાવવા ક્રિયાપદો કેવા અનુરૂપ નીકળી આવે છે તે ખરેખર જોવા
જેવું છે. એ પ્રત્યેક ક્રિયાપદનો ઉપયોગ બહુ યોગ્ય રીતે તોળી
તોળીને કર્યો છે તે જાણ ઉતરવાથી અમનશે. ભાષાપ્રસાદ વગર
આવો ઉચિત શબ્દપ્રયોગ કદી જોવામાં આવતો નથી.

(છ) વિચારના વહેતા પ્રવાહ અને અમરકારિક શબ્દપ્રયોગ
આથે વિશિષ્ટ ક્રિયાપદના ઉપયોગ સારુ એક વધારે દૃષ્ટાંત આપી
એ પ્રકાર પૂર્ણ કરીએ. પ્રસંગ એક બંદર શુરના કથાનકનો લઈ
તેનો ઉપનય ઉતાર્યા પછી બુધસૂરિ ધવળરાજના એક પ્રશ્નના જવા-
બમાં આખી કથાઘટના રાજના સંબંધમાં કેમ બને છે તે સમ-
જાવતાં વર્ણન કરે છે. ત્યાં પ્રાણીના રાગાદિ જરા ઓછા થતાં
એનામાં જ્ઞાનદીપક જાગે છે, એ સમ્યક્ દર્શન જળ પીએ છે અને
તેને શુર ચારિત્રદંડ આપે છે. પછી—

તતોઽયં જીવલોકઃ સજ્ઞાનપ્રદીપોદ્યોતિતસ્વરૂપશિવમન્દિરે
મહાપ્રભાવસમ્યગ્દર્શનસલિલપાનનપ્રકર્મોન્માદો મૃદ્ધીતચારિત્રદણ્ડ-

૧. ભાષાંતર માટે જુઓ પ્રસ્તાવ પ્રથમનું પૃષ્ઠ ૭૬. એનો એ જ
ભાવ ગુજરાતી ભાષામાં ઉપાખ્યાયશ્રી યશોવિજયજી બહુ સુંદર રીતે લાખ્યા
છે તે સદર પૃષ્ઠની નોટ પરથી જોઈ શકાશે.

ભાસુરો ગુરુવચ્ચનેનૈવ નિર્દલયતિ સસ્પર્ધમાદ્ય મહામોહાદિધૂર્ત-
તસ્કરગણઃ । તં ચ નિર્દલયતોઽસ્ય જીવલોકસ્ય વિશાલીભવતિ
કુશલાશયઃ, ક્ષીયન્તે પ્રાચીનકર્મણિ, ન વધ્યન્તે નૂતનાનિ, વિલી-
યન્તે દુશ્ચરિતાનુબન્ધઃ, સમુલ્લસતિ જીવધીર્યં, નિર્મલીભવત્યાત્મા,
પરિણમતિ ગાદમપ્રમાદો, નિવર્તન્તે મિથ્યાવિકલ્પાઃ, સ્થિરીભવતિ
સમાધિરત્નં, પ્રહીયન્તે ભવસન્તાનઃ । તતઃ પ્રવિઘાટયત્યેષ જીવ-
લોકચિત્તાપવરકાવરણકપાટં । તતઃ પ્રાદુર્ભવતિ સ્વાભાવિક-
ગુણકુટુમ્બં, વિસ્ફુરન્તિ ઋદ્ધિવિશેષાઃ, વિલોકયતિ તાનેષ જીવ-
લોકો વિમલસંવેદનાલોકેન । તતઃ સંજાયતે નિરમિષ્વજ્ઞાનન્દસન્દોહઃ,
સમુ(ત્પ)ચ્યતે બહુદોષભવગ્રામજિહ્વાસા, ઉપશમ્યતિ વિષયમૃગતૃષ્ણિ-
કા, રૂક્ષીભવન્ત્યન્તર્યામી, વિચ્છટન્તિ સૂક્ષ્મકર્મપરમાણવઃ, વ્યાવર્તન્તે
ચિન્તા, સન્તિષ્ઠતે વિશુદ્ધધ્યાનં, દૃઢીભવતિ યોગરત્નં, જાયતે મહા-
સામાયિકં, પ્રવર્તતેઽપૂર્વકરણં, વિજૃમ્ભતે ક્ષપકશ્રેણિઃ, નિદ્રન્યતે કર્મ-
જાલશક્તિઃ, વિવર્તતે શુદ્ધધ્યાનાનલઃ, પ્રકટીભવતિ યોગમાહાત્મ્યં,
વિમોચ્યતે સર્વથા ઘાતિકર્મપાશેભ્યઃ ક્ષેત્રજ્ઞઃ, સ્થાપ્યતે પરમયોગે,
દેદીપ્યતે વિમલકેવલાલોકેન, કુરુતે જગદનુગ્રહં, વિધત્તે ચ કેવલિ-
સમુદ્ઘાતં, સમાનયતિ કર્મશેષં, સમ્પાદયતિ યોગનિરોધં, સમા-
રોહતિ શૈલેશ્યવસ્થાં, ત્રોટયતિ ભવોપગ્રાહિકર્મબન્ધનં, વિમુચ્ચતિ
સર્વથા દેહપંજરં, તતો વિદ્યાય ભવગ્રામમેષ જીવલોકઃ સતતાનન્દો
નિરાવાધો ગત્વા તત્ર શિવાલયાભિધાને મહામઠે સારગુરુરિવ સભા-
વકુટુમ્બકઃ સકલકાલં તિષ્ઠતીતિ ।^૧

આ વાક્યની પ્રખર ભાષા, ક્રિયાપદનો ઉપયોગ, વિચારસરણીનું
વહન, ભાષાની પ્રૌઢતા, શબ્દની ઉપયોગિતા અને સરળતા સર્વ
એકી સાથે વિચારવા યોગ્ય છે. એ હૃદયનો તલસ્પર્શ કરે છે એ
વાત હાલ તુરંત બાબુએ રાખીએ તો પણ સાહિત્યની નજરે એના
પ્રત્યેક શબ્દપ્રયોગમાં ચમત્કાર અને સાર્થકત્વ બતાવે છે અને
એ મુખ્યત્વે કરીને સિદ્ધ લેખકની સફળતા છે.

૩. એમના સંભાષણો (dialogues) બહુ સરળ અને યોગ્ય

૧. આના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૬, પૃષ્ઠ
૧૨૭૮-૧૨૮૧.

શબ્દોમાં છે. એને અવતરણમાં મેં ડાયાલોગ આલાપસંલાપ-સંભા-
ષણનો આકાર આપ્યો છે. એ સંભાષણનો ભાષાપ્રયોગ ખડું
સ્પષ્ટ અને અસરકારક આખા અંથમાં છે. એક બે દાખલા આપી
તેનો નામનિર્દેશ કરીએ એટલે તે પર લેખકની ભાષાસમૃદ્ધિને
અંગે લક્ષ રહે.

(ક) પ્રકર્ષ ને વિમર્શ એક ‘મિથ્યાભિમાન’ નામના પુરુષને
બુઝે છે ત્યારે તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે વાતચિત થાય છે.

અન્યથા માનવાવાસપુરે રાજકુલાસન્ને દૃષ્ટસ્તામ્યાં પુરુષઃ ।

પ્રકર્ષ—“ મામ ! સ યષ મિથ્યાભિમાનો દૃશ્યતે ! ”

વિમર્શ—“ સત્યં, સ પવાયં !

પ્રકર્ષ—“ નનુ રાજસચિત્તનગરે કિલાવિચલોઽયં, તત્કથમિ-
હાગતઃ ? ”

વિમર્શ—“ एवं नाम मकरध्वजस्योपरि सप्रसादो महामोहराजो
येनास्य राज्ये यदचलं निजबलं तदप्यानीतं । केवलं कामरूपितयायं
मिथ्याभिधानो मतिमोहश्च यद्यपीहानीतौ दृश्येते तथापि तयोरेव
राजसचित्ततामसचित्तपुरयोः परमार्थतस्तिष्ठन्तौ वेदितव्यौ ! ”

પ્રકર્ષ—“ મામ ! કુત્ર પુનરેષોઽધુના ગન્તું પ્રવૃત્તઃ ? ”

વિમર્શ—“ भद्राकर्णय ! योऽसौ दृष्टस्त्वया रिपुकम्पनः स निहते
लोलाक्षेऽधुना राज्येऽभिषिक्तः ! तस्य चेदं भवनं । अतोऽयं मिथ्या-
भिमानः केनचित्कारणेनेदं राजसदनं प्रवेष्टुकाम इव लक्ष्यते । ”

પ્રકર્ષ—“ ममापीदं नरपतिनिकेतनं दर्शयतु मामः ”

વિમર્શ—“ एवं करोमि ”

તતઃ પ્રવિષ્ટૌ તૌ નૃપતિગૃહે ॥

આ વાક્યની ભાષાસ્પષ્ટતા, એનું ભાષાસૌષ્ઠવ અને એની
ભાષાસફળતા વિચારવા યોગ્ય છે.

એનું ભાષાવતરણ પ્રસ્તાવ ૪. પ્રકરણ ૨૩. પૃ. ૯૪૪ માં બેવું. એ
વાંચતાં અંથકર્તાનો ભાષાપર આબાદ કાબૂ જરૂર જણાઈ આવશે.

આખા ગ્રંથમાં આવાં વચનવિલાસો તો અનેક છે. એક વધારે દાખલો આપી આ રસમય વિષય પૂરો કરીએ. વિશેષ જિજ્ઞાસુએ ગ્રંથમાં જોઈ લેવું. સગવડ માટે એવી વાતચિત અર્વાચીન પદ્ધતિએ ભાષાંતરમાં આપી છે.

(જી) પ્રસંગ નિર્મળાચાર્ય અને ગુણધારણ કુમારનો છે. સંપૂર્ણ સુખ પ્રાપ્ત કરાવવાનાં કારણો પર ગુરુએ ખૂબ વિવેચન કર્યું. સંપૂર્ણ સુખ કેવા પ્રકારનું હોય તેની સમજણ આપવા ગુણધારણે વિનંતિ કરી, તે વખતે નીચેના આલાપસંલાપ આચાર્ય અને ગુણધારણ વચ્ચે થાય છે. એનું ભાષાસૌહર્ય વિચારવું—

ગુણધારણ—“ યદ્યયમપિ સુખલવસ્તર્હિ કીદશં પુનસ્તત્સંપૂર્ણં સુખં સ્યાદિતિ સજ્ઞાતો મે મનસિ વિતર્કઃ । તતઃ કથયન્તુ મગવન્તઃ કીદશં પુનઃ શરીરિણસ્તત્સમ્પૂર્ણં સુખમિતિ । ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજગુણધારણ ! સ્વાનુભવેનૈવ વિજ્ઞાસ્યસિ ત્વં તત્સ્વરૂપં કિં તસ્ય કથનેન ? ”

ગુણધારણ—“ મદન્ત ! કથમ્ ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ મહારાજ ! પરિણેષ્યસિ ત્વં દશ કન્યકાઃ । મવિણ્યતિ તાભિઃ સહ સન્ધાવસારસ્તે પ્રેમાબન્ધઃ । તતસ્તદોદામ-લીલયા વિલસતસ્તે તન્મધ્યે યત્સુખં સંજનિષ્યતે તદપેક્ષયા સુખ-લવ પવાયમધુનાતનો વર્તતે । ”

ગુણધારણ—“ મગવન્નવધારિતમિદાનીં મયા યથાહમેનામપિ મદ-નમઞ્જરીં પરિત્યજ્ય મગવત્પાદમૂલે પ્રવ્રજિતકો મવિણ્યામિ તત્ક-થમહં કન્યકાદશકં પરિણેષ્યે ? ”

નિર્મલસૂરિ—“ અવદ્યં ત્વયા પરિણેતવ્યાસ્તાઃ કન્યકાઃ । કિં ચ યુક્તમેવ તાભિઃ પ્રવ્રાજયિણ્યામો મવન્તં । ન વિરુદ્ધ્યેત તાભિઃ સાર્ધં પ્રવ્રજ્યા । કિં વા તદ્રહિતસ્ય તે પ્રવ્રજિતેન ? ન વલતે હિ પ્રવ્રજિતો વિરહિતસ્તાદશકુદુમ્બિનીભિઃ । તતસ્તાઃ પરિણીય નિયમાદ્ભવતા પ્રવ્રજિતવ્યમિતિ ।

ગુણધારણ પતચ્ચાકર્ણ્ય કિમેવં ભગવાન્ ભાષત इति વિમર્શેન સ્થિતો વિસ્મિતઃ । કન્દમુનિનોક્તં ।

કન્દમુનિ-“ ભદન્ત ! કતમાસ્તાઃ કન્યકાઃ યાઃ પરિણેતઙ્યા મહારાજેન ?

નિર્મલાચાર્ય-“ યાસ્તાઃ પૂર્વે નિવેદિતા મયાસ્યૈવ ચિરન્તન-વૃત્તાન્તં કથયતા તા એવ કન્યકાઃ, નાન્યાઃ ।

કન્દમુનિ-“ ભદન્ત ! વિસ્મૃતાસ્તા મેડધુના । અતો મમાનુગ્ર-હેણ યત્ર તા વર્તન્તે યસ્ય વા સમ્યન્ધિન્યઃ યજ્ઞામિકા વા સર્વમિદં નિવેદયિતુમર્હન્તિ ભગવન્તઃ । ”.

નિર્મલાચાર્ય-“ આકર્ણ્ય । ”

ત્યારપછી દશે કન્યાઓનાં નામ, તેનાં માતૃપિતાનાં નામ, તેમનાં સ્થાનો અને તેમનો જરૂરી સંબંધ ત્યાં બતાવ્યો છે. એ દશ કન્યાનાં નામો અનુક્રમે ક્ષાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અચ્ચારતા, પ્રહારતિ, મુક્તતા, માનસિવિદ્યા અને નિરીહતા છે. એના પ્રસંગની વાત બુદ્ધી છે. અત્ર તો સંભાષણમાં ભાષાની સરળતા અને ભાષા પરનો કાળૂ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં જે સરળ-તાથી ભાષાપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે તે ધરેધર એમ બતાવે છે કે જાણે અંદર પદાર્થ ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા હોય અને તેમાંથી એક પછી એક બરાબર જોઈએ ત્યારે ખપજોગા શબ્દો નીકળી આવતા હોય.

સંભાષણની આ પદ્ધતિના સેંકડો દૃષ્ટાન્તો આપી શકાય. સગ-વડ માટે મેં એને આલાપસંભાષના આકારમાં મૂકી દીધા છે. ગદ્ય કથાવિભાગમાં ભાષા પરનો કાળૂ કેવો અસાધારણ છે એ બતાવવા આ બાબત રજૂ કરી.

(૪) ગદ્ય વિભાગનો વિચાર કરતાં એક વાત લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે તે એ છે કે તેઓ સંસ્કૃત ભાષાના સંસ્કૃતિ સમય (classical period) પછી થયા છે એટલે સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસના જે સમયમાં મધ્યકાલીન મહાન લેખકો થઈ ગયા તે

પછી તેઓ આવે છે, છતાં તેમની ભાષા પ્રથમવર્ગીય લેખકોના જેવી જ વિશિષ્ટ અને કોઈ પણ પ્રકારની ભૂલચગરની તથા અલંકાર-મય છે. સંસ્કૃત ભાષાનો ઇતિહાસ જેમણે ખરાખરા વાંચ્યો હશે તેઓ સમજી શકશે કે એના સંસ્કૃતિ સમય પછી જે જે લેખકો થયા છે તેઓ એક સરખી રીતે ભાષાબળ કે મૌલિકતા અવિચ્છિન્ન બાળવી શક્યા નથી. જો કે સંસ્કૃતિ સમયના આપણી બાળુના બીજા છેડા પર આ મહાન્ લેખક આવે છે તેથી તેઓને એ સમયથી ખૂબ દૂર ન ગણી શકાય, છતાં તેઓ શ્રેષ્ઠ પંક્તિના લેખકોની સર્વ વિશિષ્ટતા બાળવી શક્યા છે અને એક પણ અક્ષર ન્યૂનાધિક લખ્યા વગર તેઓ સાહિત્યની નજરે અતિ ઉત્તમ ગદ્ય નીપજતવી શક્યા છે, એ તેમની મહત્તામાં ખાસ વધારો કરનારી હકીકત છે.

એમના ગદ્ય ભાષાપ્રયોગને અંગે પ્રો. યાકોબીએ એક ધ્યાન ખેંચનારો મુદ્દો રજૂ કર્યો છે અને તે તેમનો ભાષામાં ચાલતો શબ્દ-પ્રયોગ છે. તેમણે ઉપોદ્ધાતમાં એવા શબ્દોત્તુ એક પત્રક આપી તે પરથી તેમનો ભાષા પરનો કાબૂ કેવો અસાધારણ હતો તે બતાવ્યું છે. આ વિષય તેમની ભાષાને લગતો હોવાથી એ પર આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે. એવા પ્રયોગ ગદ્ય પદ્ય બન્ને વિભાગમાં છે તેથી તેને અંગે ખાસ આગળ વિવેચન કરવામાં આવશે.

(b) પદ્યવિભાગ

શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા ગ્રંથમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેનો વારાફરતી ઉપયોગ લેખકે કર્યો છે. આખા ગ્રંથને ઉપર ઉપરથી જોતાં એમ જણાય છે કે તેમણે આખા ગ્રંથનો લગભગ અર્ધ ભાગ ગદ્યમાં અને બાકીનો અર્ધ ભાગ પદ્યમાં લખ્યો છે. એમણે એ ઘટનામાં પણ કળા વાપરી છે. ગદ્ય નિરસ થવા દીધા સિવાય પદ્ય ઉપાડ્યું છે અને પદ્યરચના ચાલતી હોય ત્યાં આનંદ થાય તેવી રીતે ગદ્યનો ઉપાડ કર્યો છે. ગદ્યમાંથી સફળ રીતે તેઓ પદ્યમાં ગયા છે અને તેમજ ઊલટી રીતે તેઓ પદ્યમાંથી પાછા ગદ્યમાં આવ્યા છે.

ન્યારે ગદ્ય વિભાગ જોઈએ ત્યારે તેમનો ભાષા પર જે કાબૂ જણાય છે તેવો જ તેમણે પદ્ય વિભાગમાં કાબૂ બતાવ્યો છે. ગદ્ય

કરતાં પદ ચઢે કે પદ કરતાં ગદ્ય ચઢે એવા પ્રશ્ન થાય તો મને તો એમ લાગે છે કે બન્ને એક જીવ સામે ટક્કર મારે તેવા છે; છતાં એનો ખુલાસો જ કરવો હોય તો મને તેમનો ગદ્ય વિભાગ ભાષા સાહિત્યની નજરે વધારે બળવાન એજસવાળો અને કળા-મય લાગ્યો છે. જે વિચારપ્રવાહ તેમણે ગદ્યમાં જાગવ્યો છે તેવા જ પદ્યમાં કર્યો છે, છતાં ગદ્યમાં મને કળા અને ભાષાનું જેમ વધારે લાગ્યું છે.

હવે આપણે તેમના પદ્ય વિભાગની કેટલીક ખૂબીઓ તપાસી જઈએ.

(૧) તેમણે પદ્ય વિભાગનો ઘણો ભાગ શ્લોક અથવા અનુષ્ટુપોમાં જ લખ્યો છે. બત્રીશ અક્ષરના એ શ્લોકમાં તેમણે છંદશાસ્ત્રની નજરે એક પણ સ્ખલના કરી હોય એવું પ્રો. ચાકેળી જેવા છંદશાસ્ત્રના અધ્યંગ અભ્યાસીને પણ જડ્યું નથી. તેટલા માટે તેઓ ઉપોદ્ધાતના પૃષ્ઠ ૨૪ માં લખે છે કે શ્લોકને લગતા છંદશાસ્ત્રના નિયમો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ બરાબર જાળવ્યા હોય એમ લાગે છે. એમણે હેમચંદ્રાચાર્યના પરિશિષ્ટ પર્વની પ્રસ્તાવનામાં એક વખત શ્લોકોની છંદશાસ્ત્ર પ્રમાણે ટીકા કરી કેટલીક સ્ખલના બતાવી હતી, જે કે ત્યારપછી જ્યારે છંદશાસ્ત્રના વિશેષ નિયમો તેમના ધ્યાન પર લાવવામાં આવ્યા ત્યારે તેમના ખ્યાલમાં આવ્યું હતું કે અમુક નિયમો પ્રમાણે શ્લોકના એક પાદમાં આઠને બદલે સાત અક્ષર પણ આવી શકે છે. આ સર્વ હકીકત તેઓએ જાણી એટલે આ અંધના ઉપોદ્ધાતમાં તેનો સહજ ખુલાસો કર્યો છે જે અત્ર અપ્રસ્તુત છે. મુદ્દાની વાત એ છે કે તેમણે શ્રી સિદ્ધર્ષિના શ્લોકોમાં છંદશાસ્ત્રના તેમની જાણમાં નિયમો આવ્યા છે તેને અંગે કોઈ પ્રકારનો ભંગ કે સ્ખલના તેઓ જોઈ શક્યા નથી. અને હિંદના છંદશાસ્ત્ર ઉપર તેઓનો અભ્યાસ એટલો આદર્શ ગણાય છે કે તેઓનો એ અભિપ્રાય વાંચનારના ખ્યાલમાં લાવવાની જરૂર જણાય.

શ્લોકોની રચનામાં ભાષાપ્રવાહ કેવો સુંદર તેઓ રાખી શક્યા છે તેના કાંઈક દાખલા આપવા યોગ્ય ગણાય. ગમે તે સ્થાનેથી આ દાખલા બતાવ્યા છે. એમાં કંઈ વિશિષ્ટતા છે તે સંબંધી

વિવેચન કર્યું છે પણ દરેકમાં ભાષા પર કાળૂ અસાધારણ છે તે સાથે માલૂમ પડી આવશે.

(૬) કર્મપરિણામ રાજાનું વર્ણન દ્વિતીય અસ્તાવની શરૂઆતમાં કરે છે. એનો શબ્દપ્રયોગ અને વર્ણનશૈલી કૃષ્ણ પુષ્પથી લથી પડતી અથવા મુખમાંથી પ્રવાહરૂપે સરી પડતી દેખાશે. ભાષાપ્રવાહ પણ એનો ૧અદ્વિતીય છે.

तस्यां च मनुजगतौ नगर्यामतुलबलपराक्रमः स्ववीर्याक्रान्त-
भुवनत्रयः शक्रादिभिरप्रतिहतशक्तिप्रसरः कर्मपरिणामो नाम
महानरेन्द्रः ।

યો નીતિશાસ્ત્રમુલંબ્ય પ્રતાપૈકરસઃ સદા ।
તૃણતુલ્યં જગત્સર્વં વિલોકયતિ હેલયા ॥
નિર્દયો નિરનુક્રોશઃ સર્વાવસ્થાસુ દેહિનાં ।
સ ચણ્ડશાસનો દણ્ડં પાતયત્યનપેક્ષયા ॥
સ ચ કેલિપ્રિયો દુષ્ટો લોભાદિભટવેષ્ટિતઃ ।
નાટકેષુ પરાં કાષ્ઠાં પ્રાપ્તોઽત્યન્તં વિચક્ષણઃ ॥
નાસ્તિ મહો જગત્યન્યો મમેતિ મદવિહ્વલઃ ।
સ રાજોપદ્રવં કુર્વન્ન ધનાયતિ કસ્યચિત્ ॥
તતો હાસ્યપરો લોકાન્ નાનાકારૈર્વિડમ્બનૈઃ ।
સર્વાન્વિડમ્બયન્નુચ્ચૈર્નાટયત્યાત્મનાગ્રતઃ ॥
તેઽપિ લોકા મહાન્તોઽપિ પ્રતાપમસહિષ્ણવઃ ।
તસ્ય યદ્યદસૌ વક્તિ તત્તત્સર્વં પ્રકુર્વતે ॥

ત્યારપછી લોકોને એ કેવા કેવા વેશો લેવારાવે છે, તેમની પાસે એ કેવાં કેવાં નાટકો કરાવે છે, એ નાટકો કેવાં વિચિત્ર હોય છે અને એ જોવામાં તેને કેવી મજા આવે છે, એમાં નાંદિ, વિદૂષક વિગેરેની ઝોઠવણ કેવી સુંદર થાય છે—એ સર્વ બહુ મજાખૂત ભાષામાં બતાવ્યું છે. આ આખા ગ્રંથમાં સંસારનાટકની રચના બતાવી છે. તેની યોજના કરનાર. તે જોવામાં રસ લેનાર અને છતાં તેમાં

જરા પણ લેખાઈ નહિ જનાર અને દુનિયામાં અપુત્રીયા તરીકે બાણીતા થયેલા એ કર્મપરિણામ મહારાજાનું આખું વર્ણન બાષાસાહિત્યનો નમૂનો છે. લંબાણ ટાંચણ કરવાનું સ્થળસંકોચથી બની શક્યું નથી પણ જિજ્ઞાસુએ મૂળ અંથમાંથી જરૂર એક જવા જેવું છે.

(b) મહામોહ રાજાનું વર્ણન તૃતીય પ્રસ્તાવમાં કર્યું છે તેમાં એનો વ્યાપકભાવ અને સર્વગ્રાહીપણું બતાવતાં જે બાષા-સૌષ્ઠ્ય બતાવ્યું છે તે ખરેખર સાહિત્યની નજરે બહુ ઉત્તમ છે. એ શૈલી ખાસ નમૂનેદાર છે.

સ્પર્શનની શોધે ગયેલા બોધ ને વિપાક સાથે વાત થતાં એ રાગકેસરીની તૈયારીઓ બુદ્ધિ છે. પછી એ કોણ છે એમ જણાતાં એના પિતાનું નામ પૂછે છે—એ વાર્તાલાપમાં ગદ્યમાંથી એકદમ પદ્યમાં કેવી સરળતાથી અંથકર્તા ઉતરી બાથ છે એ પણ એવા જેવું છે.

‘મયામિહિતં ભદ્ર કઃ પુનરસ્ય (રાગકેસરિણઃ) તાતસ્તતો વિપાકેનામિહિતં “ આર્ય ! અતિમુગ્ધોઽસિ યતસ્ત્વમેતાવદપિ ન જાનીષે યતોઽસ્ય દેવસ્ય રાગકેસરિણો બાલાબલાદીનામપિ સુપ્ર-તીતોઽનેકાદ્રુતકર્મા ભુવનત્રયપ્રકટનામામિધાનો મહામોહો જનકઃ ।

તથા હિ ।

મહામોહો જગત્સર્વે આમયત્યેવ લીલયા ।

શક્રાદયો જગન્નાથા યસ્ય કિઙ્કરતાં ગતાઃ ॥

અન્યેષાં લંઘયન્તીહ શૌર્યાવિષ્ટસ્મતો નરાઃ ।

અજ્ઞાનં તુ જગત્યત્ર મહામોહસ્ય કેવલ ॥

વેદાન્તવાદિસિદ્ધાન્તે પરમાત્મા યથા કિલ ।

ચરાચરસ્ય જગતો વ્યાપકત્વેન ગીયતે ॥

મહામોહસ્તથૈવાત્ર સ્વવીર્યેણ જગત્ત્રયે ।

દ્રેષાદ્યશેષલોકાનાં વ્યાપકઃ સમુદાહતઃ ॥

તત યથા પ્રવર્તન્તે યાન્તિ તત્ર પુનર્લયમ્ ।

સર્વે જીવાઃ પરે પુંસિ યથા વેદાન્તવાદિનામ્ ॥

૧ આ વિભાગનું બાષાવતરણ પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૯૧ માં પંક્તિ ૭ થી શરૂ થાય છે.

મહામોહાત્મવર્તન્તે તથા સર્વે મદાદયઃ ।
લીયન્તેઽપિ ચ તત્રૈવ પરમાત્મા સ વર્તન્તે ॥

અન્યથા ।

યજ્ઞાતપરમાર્થોઽપિ બુધ્ધ્વા સન્તોષજં સુખમ્ ।
ઇન્દ્રિયૈર્બાધ્યતે જન્તુર્મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
અધીત્ય સર્વશાસ્ત્રાણિ નરાઃ પષ્ટિતમાનિનઃ ।
વિષયેષુ રતાઃ સોઽયં મહામોહો વિજૃમ્ભતે ॥
જૈનેન્દ્રમતતત્ત્વજ્ઞાઃ કષાયવશવર્તિનઃ ।
જાયન્તે યજ્ઞરા લોકે તન્મહામોહશાસનમ્ ॥
અવાપ્ય માનુષં જન્મ લબ્ધ્વા જૈનં ચ શાસનમ્ ।
યત્તિષ્ઠન્તિ શૃદ્ધાસક્તા મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિશ્રબ્ધં નિજભર્ત્તારિં પરિત્યજ્ય કુલસ્થિયઃ ।
પરેષુ યત્પ્રવર્તન્તે મહામોહસ્ય તત્ફલમ્ ॥
વિલંબ્ય ચ મહામોહઃ સ્વવીર્યેણ નિરાકુલઃ ।
કાંચિદ્વિઙ્મ્બયત્યુચ્ચૈર્યતિભાવસ્થિતાનપિ ॥
મનુષ્યલોકે પાતાલે તથા દેવાલયેષ્વપિ ।
વિલસત્યેષ મહામોહો ગન્ધહસ્તી યથેચ્છયા ॥
સર્વથા મિત્રભાવેન ગાદં વિશ્રબ્ધચેતસામ્ ।
કુર્વન્તિ વચનં યજ્ઞ મહામોહોઽત્ર કારણમ્ ॥
વિલંબ્ય કુલમર્યાદાં પારદાર્યેઽપિ યજ્ઞરાઃ ।
વર્તન્તે વિલસત્યેષ મહામોહમહાનૃપઃ ॥
યત યવ સમુત્પન્ના જાતાશ્ચ ગુણભાજનમ્ ।
પ્રતિકૂલા ગુરોસ્તસ્ય ઘશે યેઽસ્ય નરાધમાઃ ॥
અનાર્યાણિ તથાન્યાનિ યાનિ કાર્યાણિ કર્હિચિત્ ।
ચૌર્યાદીનિ વિલાસેન તૈષામેષ પ્રવર્ત્તકઃ ॥

હજી પણ આગળ એ જ મોહરાખતું વર્ણન આલે છે. એમાં જે અનેક દૃષ્ટાન્તો આપ્યા છે તે લેખકનું વિશાળ જ્ઞાન અને અવલોકન શક્તિ બતાવે છે. અનેકદેશીય જ્ઞાન અને વિસ્તૃત અનુભવ વગર આટલા જુદી જુદી જાતિના દાખલા આપે નહિ. એમાં

શબ્દસમૃદ્ધિ અવલોકી હોય તો તેનો પાર નથી, એમાં ભેદાર્થ જોઈ હોય તો તેનો છેડો નથી અને એની વિવિધતા વિચારી હોય તો તેમાં થાગ લાગે તેમ નથી.

આવાં પ્રત્યેક મુખ્ય પાત્રના વર્ણનો આવે છે અને તે તેમને ઘરાળર ઝોળખવા માટે જરૂરી છે. એવાં વર્ણનોનાં ટાંચણાં આપવા માંડીએ તો આ વિષયની હદ રહે નહિ. ભાષાસમૃદ્ધિ અને યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય શબ્દ જ વાપર્યો છે એટલું જણાવી પદવિભાગની ખીણ ખાસીએતો વિચારીએ. આવા પ્રકારના સુંદર વર્ણનોનું લીસ્ટ અહીં આપી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય. નીચે કેટલાક દાખલાજ મૂક્યા છે. એમાં પદનો કેવો સુંદર ઉપયોગ થયો છે તે જોવા માટે મૂળ જોવું.

(૨) શ્લોક (અનુષ્ટુપ)નો એક ખીજો ઉપયોગ બહુ સુંદર રીતે કર્યો છે. એક નગર, રાજારાણી અને પુત્રીનું નામ આપી પ્રત્યેકના ચાર ચાર વિશેષણો આપે તે ગદ્યમાં અને તેનો વિસ્તાર શ્લોકમાં કરે. આની મીઠાશ અદ્ભુત અને અસર સીધી છે. એક આખો દાખલો આપું અને ખીજાઓનો નિર્દેશ કરું એટલે સદર વક્તવ્ય લક્ષમાં આવી જશે.

૧ આવા વ્યક્તિગત વર્ણનોમાં નીચેના વિચારવા. અંથમાં તે સાર્વ-
ત્રિક હોવાથી અત્ર તેનો નિર્દેશ માત્ર જ કર્યો છે અને તે પણ સંપૂર્ણ
નથી, માત્ર બહુ થોડા દાખલા રજૂ કર્યા છે. જુઓ.

- (ક) નિષ્પુણ્ય દરિદ્રવર્ણન. (પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬.)
- (લ) મનુજગતિ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૧ પૃ. ૨૫૫-૭)
- (ગ) કર્મપરિણામ નરેન્દ્રવર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૫૮-૬૨.)
- (ઘ) સદાગમનું રૂપ વર્ણન. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૮-૯૧.)
- (ઙ) યતિધર્મ, ગૃહીધર્મ. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫. પૃ. ૧૦૬૬ થી.)
- (ચ) ચિત્તવિક્ષેપમંડપ. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૨ પૃ. ૮૫૩-૪.)
- (છ) ભોગતૃષ્ણા સ્વરૂપ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૧૯-૨૧.)
- (જ) અજ્ઞાન ખાળ-પાપ-આર્જવ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭. પૃ. ૪૨૫-૬.)
- (ઝ) રાગકેસરી વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૮૬૩-૪.)
- (ઞ) સોળ કષાય વર્ણન. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૮૭૮ થી.)
- (ટ) સાનપિશાચી વર્ણન. (પ્ર. ૪ પ્ર. ૨૮. આખું પ્રકરણ.)

અસ્તાવ ૩, પ્રકરણ ૨૧ માં રૌદ્રચિત્ત નગરે દુષ્ટાલિસન્ધિ રાજા તેની નિષ્પ્રકંપતા દેવી અને તેની હિંસાપુત્રીનું વર્ણન પૃ. ૫૭૧ થી ૫૮૩ છે. જુઓ એ કેવી સુમનોહર રીતે વર્ણન ઉપાડે છે. પ્રથમ રૌદ્રચિત્તપુરને ઓળખાવતાં કહે છે કે—

इतश्च निवासं दुष्टलोकानां, उत्पत्तिभूमिरनर्थवेतालानां, द्वारभूतं
नरकस्य, कारणं भुवनसन्तापस्य, तस्करपल्लिप्रायमस्ति रौद्रचित्तं
नाम नगरम् ।

આમાં રૌદ્રચિત્ત નગરને ચાર વિશેષણ આપ્યાં : (૧) દુષ્ટલોકનું નિવાસસ્થાન, (૨) અનર્થ વૈતાળની જન્મભૂમિ, (૩) નરકનું દ્વાર અને (૪) ભુવનસન્તાપ કારણ. હવે એ ચાર વિશેષણોને વિસ્તારવા નીચેના શ્લોકો આપ્યા.

પ્રથમ વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

उत्कर्तनशिरश्छेदयन्त्रपीडनमारणैः ।
ये भावाः सत्त्वसङ्घस्य घोराः सन्तापकारिणः ॥
ते लोकास्तत्र वास्तव्या रौद्रचित्तपुरे सदा ।
तस्मात्तदुष्टलोकानां निवासस्थानमुच्यते ॥

બીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

कलहः प्रीतिविच्छेदस्तथावैरपरम्परा ।
पितृमातृसुतादीनां मारणे निरपेक्षता ॥
ये चान्येऽनर्थवेताला लोके सम्भवनातिगाः ।
ते रौद्रचित्ते सर्वेऽपि सम्पद्यन्ते न संशयः ॥
उत्पत्तिभूमिस्तत्तेषां पत्तनं तेन गीयते ।

ત્રીજા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

यथा च नरकद्वारं तथेदानीं निगद्यते ॥
ये सत्त्वा नरकं यान्ति स्वपापभरपूरिताः ।
ते तत्र प्रथमं तावत्प्रविशन्ति पुराधमे ॥
अतः प्रवेशमार्गत्वात्तस्य निर्मलमानसैः ।
गीतं तं नरकद्वारं रौद्रचित्तपुरं जने ॥

એવા વિશેષણ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે:—

ये जीवाः क्लीष्टकर्माणो वास्तव्यास्तत्र पत्तने ।

ते स्वयं सततं तीव्रदुःखप्रस्तशरीरकाः ॥

तथा परेषां जन्तूनां दुःखसङ्घातकारिणः ।

अतो भुवनसन्तापकारणं तदुदाहृतम् ॥^૧

આ વર્ણનમાં ભાષા ઉપરનો કાબૂ, સરળતા અને વિશેષણોને બરાબર સમજાવવાની ગોઠવણ એવી સુંદર છે કે એક વાર જે પ્રાણી શૈદ્રધ્યાન બરાબર સમજ્યો હોય તે એની ખૂબી પારખી શકે. એના ચારે વિશેષણો બહુ અર્થસૂચક છે. એના ખુલાસો તદ્દન સમજી શકાય તેવો છે. એમાં વધારે ખૂબી એ છે કે યોગના અભ્યાસીને એના પ્રત્યેક શબ્દમાં ભારે ચમત્કાર લાગે તેમ છે. આવું ભાષાસૌષ્ઠવ અન્યત્ર કવચિત જ લભ્ય છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી.

આવો જ એક સારો દાખલો લઈ આવા પ્રકારના પદ્યવિભાગનો નામનિર્દેશ માત્ર કરી દઈએ. સારો દાખલો સાથે બતાવવાનું કારણ એ છે કે શૈદ્રચિત્તનગરનું વર્ણન વાંચતાં મનમાં જે ઘુણ થઈ હોય તેના જોમમાં ભાષાસૌંદર્ય પર ધ્યાન ન રહે. એટલા માટે મનને પસંદ આવે તેવું એ જ પ્રસ્તાવમાં ક્ષાંતિ પુત્રીનું વર્ણન છે તે પણ સરખામણી ખાતર ભાષાસૌષ્ઠવને અંગે વિચારી લઈએ.

નંદિવર્ધનનો કોધી સ્વભાવ કેમ દૂર થાય તેનો ઉપાય તેના પિતા પદ્મરાજ (પૃ. ૩૬૧ માં) જિનમતજ્ઞ નામના નિમિત્તિયાને પૂછે છે. તેના જવાબમાં તે જણાવે છે કે એક ચિત્તસૌંદર્ય નામે નગર છે. તેનો શુભપરિણામ રાજ છે. તેને નિષ્પ્રકંપતા રાણી છે. તેમનાથી ક્ષાંતિ નામની દીકરી થઈ છે. એ દીકરીના લગ્ન નંદિવર્ધન સાથે થાય તો વૈશ્વાનર મિત્ર સાથે તેની દોસ્તી છૂટે. (પૃ. ૩૬૮). આ ચારે વર્ણનો બહુ સુંદર છે અને પ્રત્યેકના

૧ આના ભાષાવિવેક માટે જુઓ. પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨. ૨ એનો ખ્યાલ સમુચ્ચયે કરવા જુઓ. 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' પ્રથમ વિભાગ પૃ. ૧૩૫-૧૪૨.

ચાર ચાર વિશેષણો પદ્યમાં ખુલાસામાં સાથે ત્યાં આપ્યા છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.) તે પૈકી આપણે ક્ષાંતિકુમારીનું વર્ણન વિચારી જઈએ.

ગ્રંથકર્તા જિનમતજ્ઞ નૈમિત્તિકદ્વારા ક્ષાંતિકુમારીની ઓળખાણ કરાવતાં કહે છે :—

તયોઽથ નિષ્પ્રકમ્પતાશુભપરિણામયોદેવીનૃપતયોરસ્તિ પ્રકર્ષઃ
સુન્દરાણામુત્પત્તિભૂમિરાશ્ચર્યાણાં મહ્જૂષાગુણરત્નરાશેઃ વપુર્વૈલક્ષ-
ણ્યેન મુનીનામપિ મનોહારિણી ક્ષાન્તિર્નામ હુદિતા ।

આ વાક્યમાં કુમારી ક્ષાંતિનાં ચાર વિશેષણો બતાવ્યાં : (૧) સુંદર વસ્તુઓમાં પણ સુંદર, (૨) અનેક આશ્ચર્યનું જન્મસ્થાન, (૩) શુભરત્નોની પેટી અને (૪) શરીરની વિલક્ષણતાથી મુનિ-ઓનાં મનને પણ પોતાની તરફ ખેંચનારી. એ વિશેષણો ઘટાવતાં કેવો સુંદર પદ્મચનાનો સરળ પ્રયોગ કર્યો છે તે વિચારો. 'પ્રથમ વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

યતઃ સા સતતાનન્દદાયિની પર્યુપાસિતા ।
સ્મરણેનાપિ નિઃશેષદોષમોષવિધાયિની ॥
નિરીક્ષતે વિશાલાક્ષી યં નરં કિલ લીલયા ।
પણ્ડિતૈઃ સ મહાત્મેતિ કૃત્વા ગાઢં પ્રશસ્યતે ॥
આલિંગનં પુનસ્તસ્યા મન્યે યો લપ્સ્યતે નરઃ ।
સ સર્વનરવર્ગસ્ય ચક્રવર્તીં ભવિષ્યતિ ॥
અતઃપ્રાકૃતરં(રા) તસ્યા નાન્યા જગતિ વિદ્યતે ।
પ્રકર્ષઃ સુન્દરાણાં સા વિદ્વદ્વિસ્તેન ગીયતે ॥

બીજા વિશેષણને અંગે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે :—

સદ્ધ્યાનકેવલજ્ઞાનમહર્ષિપ્રશમાદયઃ ।
લોકાનામદ્ભુતા ભાવા યે ચમત્કારકારિણઃ ॥
તે ભવન્તિ ભવિષ્યન્તિ ભૂતાશ્ચાનન્તશો યતઃ ।
તત્પ્રસાદેન સત્ત્વાનાં તામારાધયતાં સદા ॥

૧ આનું બાષાવતરણ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૫-૬ સુધીમાં આવેલ છે તે જુઓ.

ઉત્પત્તિભૂમિઃ સા તસ્માદાશ્ચર્યાણામુદાહતા ।

ત્રીજા વિશેષણુ માટે નીચે પ્રમાણે વર્ણન છે:—

યથા ચ રત્નમઙ્ગજૂષા તથેદાનીં નિબોધત ॥

દાનશીલતપોજ્ઞાનકુલરૂપપરાક્રમાઃ ।

સત્યશૌચાર્જવાલોભવીર્યૈશ્વર્યાદયો ગુણાઃ ॥

એ કેવિત્સુન્દરા લોકે વર્તન્તે રત્નરૂપિણઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ હિ સર્વેણાં તેષામાધારતાં ગતા ॥

તેનાસૌ રત્નમઙ્ગજૂષા વિદ્વદ્ધિઃ પરિકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિહીના ગુણાઃ સર્વે ન શોભન્તે નિરાશ્રયાઃ ॥

અને એથા વિશેષણુ માટે તો કમાલ કરી છે:—

ક્ષાન્તિરેવ મહાદાનં ક્ષાન્તિરેવ મહાતપઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાજ્ઞાનં ક્ષાન્તિરેવ મહાદમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહાશીલં ક્ષાન્તિરેવ મહાકુલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાવીર્યં ક્ષાન્તિરેવ પરાક્રમઃ ॥

ક્ષાન્તિરેવ ચ સન્તોષઃ ક્ષાન્તિરિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહાશૌચં ક્ષાન્તિરેવ મહાદયા ॥

ક્ષાન્તિરેવ મહારૂપં ક્ષાન્તિરેવ મહાબલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવ મહૈશ્વર્યં ક્ષાન્તિર્ધૈર્યમુદાહતા ॥

ક્ષાન્તિરેવ પરં બ્રહ્મ સત્યં ક્ષાન્તિઃ પ્રકીર્તિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ પરા મુક્તિઃ ક્ષાન્તિઃ સર્વાર્થસાધિકા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગદ્વન્દ્યા ક્ષાન્તિરેવ જગદ્વિતા ।

ક્ષાન્તિરેવ જગજ્જ્યેષ્ઠા ક્ષાન્તિઃ કલ્યાણદાયિકા ॥

ક્ષાન્તિરેવ જગત્પૂજ્યા ક્ષાન્તિઃ પરમમઙ્ગલમ્ ।

ક્ષાન્તિરેવૌષધં ચારુ સર્વવ્યાધિનિર્હણમ્ ॥

ક્ષાન્તિરેવારિનિર્નાશં ચતુરજ્ઞં મહાબલમ્ ।

કિં યાત્ર બહુનોક્તેન ક્ષાન્તૌ સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥

અત એવ તુ સા કન્યા મુનિલોકમનોહરા ।

કુર્યાદીદશરૂપાયાં કો ન ચિત્તં સચેતનઃ ॥

આ લંબાણ ટાંચણ ખાસ સકારણ આપ્યું છે. લેખકની ભાષા-મૌલતા, ભાષાસ્પષ્ટતા અને ભાષા પરનો કાળુ અસાધારણ છે તે ખતાવવા આ એક દૃષ્ટાન્ત તારવી કાઢ્યું છે. એમણે ક્ષાંતિદેવીનાં ચારે વિશેષણો ઘણી સુંદર રીતે ઘટાવ્યાં છે, અને તેમાં જોવાની મળે તેમની કળા છે. એમની ભાષાસમૃદ્ધિ અલૌકિક છે અને શબ્દસમૃદ્ધિ અમાપ છે.

આવી રીતે પ્રત્યેક વ્યક્તિ કે સ્થાનનાં ચાર ચાર વિશેષણો સમાસાન્તર્ગત આપી તે પર પદમાં યોગ્ય વિવેચન આપવાનાં અનેક દૃષ્ટાન્તો છે તેને અંગે નીચેના દાખલાઓ વિચારવા. અહીં તે પર વધારે વિસ્તૃત લંબાણ ટાંચણો સ્થળસંકેચથી અપાય તેમ નથી. એમાં વાક્યોનાં નિર્ણયો અને શબ્દરચના પર ખરેખર જોવા લાયક છે. એનું યથાતથ્યપણું તો એથી પણ વધારે આકર્ષક છે પણ અત્યારે કળાની નજરે એમના પદનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેથી તેટલા પૂરતું જ અત્ર ધ્યાન ખેંચ્યું છે. બાકી ચિત્તસૌંદર્યનગર કે એના શુભપરિણામ રાજા કે એની નિષ્પ્રકંપતા રાણી અને એમને પેટે થયેલી ક્ષાંતિ દીકરી પર તો પુસ્તકો લખાયા તેમ છે. યથાસ્થાને એ બાબત જોઈ લેવી. અત્ર પદરચનાની મૌલતાનાં બીજાં કેટલાંક દૃષ્ટાન્તોનો માત્ર નિર્દેશ કરી અટકી જઈએ.

(a) ચિત્તસૌંદર્યનગરના ચાર વિશેષણો પર પદરચના જોવા-યોગ્ય છે. એ નગર (૧) સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત છે, (૨) સર્વ ગુણોનું નિવાસસ્થાન છે, (૩) કલ્યાણ પરંપરાનું કારણ છે અને (૪) મંદભાગી પ્રાણીઓને હુલ્લ છે. એના ભાષાવતરણ વિવેક માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૧.

(b) શુભપરિણામ રાજાનાં નીચેનાં ચાર વિશેષણો પર પદ-રચના જુઓ—એ રાજા (૧) સર્વ લોકોનું હિત કરનાર છે, (૨) હુષ્ટોને દાણી દેવામાં ખાસ ઉદય કરનાર છે, (૩) સારાને પાળવામાં ખાસ ધ્યાન આપનાર છે અને (૪) ક્રોશ અને દંડની સમૃદ્ધિથી પરિપૂર્ણ છે. એ ચાર વિશેષણોની પદરચનાના ભાષાવતરણ માટે જુઓ પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૨-૩.

(c) એ રાજાની મહારાણી નિષ્કંપતા દેવી માટે નીચેનાં ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે. એ દેવીએ (૧) શરીરની સુંદરતામાં વિજયસ્વજ પ્રાપ્ત કરેલ છે, (૨) કળાઓમાં કુશળતા મેળવેલી હોઈ તે વડે એણે ત્રણ ભુવનને છતી લીધેલાં છે, (૩) પોતાના નાના પ્રકારના વિલાસોને લીધે એણે કામદેવની પ્રિયા રતિના વિજયોને હસી કાઢ્યા છે અને (૪) પોતાના પતિ તરફ અપૂર્વ ભક્તિને લીધે એણે અરૂંધતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢ્યું છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪-૫.

(d) શૈદ્યચિત્ત નગરમાં દુષ્ટાલિસન્ધિ રાજા હતો. તેને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) ચોરોને એકઠા કરનાર, (૨) સારા માણસોનો દુશ્મન, (૩) સ્વભાવથી વિપરીત પ્રકૃતિવાળો અને (૪) નીતિના રસ્તાઓનો લોપ કરનારો એને વર્ણવ્યો છે. પછી એ ચારે વિશેષણો માટે સમર્થ ભાષામાં પ્રત્યેક માટે બે બે પદ્ય (શ્લોકો) આપ્યા છે. એના ભાષાવતરણ માટે જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૨.

(e) દુષ્ટાલિસન્ધિ રાજાને નિષ્કરુણતા રાણી છે. એને માટે ચાર વિશેષણો આપ્યાં છે: (૧) પારકી ખીડાઓને નહિ જાણનારી, (૨) પાપના રસ્તાઓમાં કુશળ, (૩) ચોર ઉપર પ્રેમ રાખનારી અને (૪) પોતાના પતિ ઉપર અનુરક્ત. પછી એ પ્રત્યેક વિશેષણ પર બહુ સુંદર શબ્દપ્રયોગ કરી બે બે પદ્યબંધ રચનાના શ્લોકો આપ્યા છે. જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૩-૪.

(f) એની હિંસા દીકરીનું વર્ણન બહુ સુંદર કર્યું છે. એના ચાર વિશેષણો આ પ્રમાણે (૧) રૌદ્રનગરની હીન સમૃદ્ધિમાં વધારો કરનારી, (૨) નગરવાસીઓનો મોટો ચાહ મેળવનારી, (૩) માતૃપિતા તરફ વિનયવાળી અને (૪) ભયંકર આકૃતિવાળી. એના સ્પષ્ટીકરણમાં અગિયાર પદ્ય શ્લોકો બહુ સુંદર ભાષામાં અને જનસમાજના મનના અભ્યાસીને ખાસ વિચારવા યોગ્ય આપ્યા છે. જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૪-૫.

આ સર્વના મૂળ સ્ત્રોતો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. એમાં મનુષ્ય-સ્વભાવનો ઊંડો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળુ જોવામાં આવશે. ઉપરાંત એમાં રચનાની પદ્ધતિ કળાની નજરે ખુબ સુંદર અને વિચારવા જેવી છે અને ખુબ સ્પષ્ટ હોવા સાથે પ્રૌઢ છે.

(૩) અનુષ્ટુપની રચનાની લબ્યતા માટે નીચેના દાખલા ખાસ વિચારવા યોગ્ય મળ્યા છે.

સાત સ્ત્રીઓ-પિશાચીઓ લવચકનગરમાં વર્ણવી છે એમાં એવી સુક્તિ છે એ સાત પિશાચી અને તેની સામેનાં વિરોધી તત્ત્વોમાં આઠે કર્મની કુલ પ્રકૃતિનો સમાવેશ થઈ જાય. થોથા પ્રસ્તાવનું એ આખું અઠાવીશમું પ્રકરણ રોકે છે. (પૃ. ૯૬૪-૧૦૧૧). જનસ્વભાવનો અભ્યાસ અને ભાષા પર અસાધારણ કાળુ ધરાવતું એ રૌદ્ર ચિત્રપટ છે. જરાનું વર્ણન એ નીચેની પ્રૌઢ ભાષામાં કરે છે. (અ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૬૫-૬).

સા કાલપરિણત્યાભ્યા માર્યા યા મૂલભૂષતે : ।

તયા પ્રયોજિતા તાવજ્જરેયં ભુવનોદરે ॥

બાહ્યાન્યપિ નિમિત્તાનિ વર્ણયન્તીહ કેવન ।

અસ્યાઃ પ્રયોજકાનીતિ લવણાચાનિ માનવાઃ ॥

ઘીર્યં પુનરદોઽમુખ્યા યદાશ્લેષેણ દેહિનામ્ ।

હરત્યશેષસદ્વર્ણલાવણ્યબલશાલિતામ્ ॥

ગાદાશ્લેષાત્પુનર્વત્સ ! વિપરીતમનસ્કતામ્ ।

કુરુતે શોચ્યતાં લોકે દેહિનાં ઘીર્યશાલિની ॥

વલીપલીતશાલિત્યપિપ્લુગ્યઙ્ગકુવર્ણતાઃ ।

કમ્પકર્કશિકાશોકમોહશૈથિલ્યદીનતાઃ ॥

ગતિમજ્જાન્ધ્યવાધિર્યદન્તવૈકલ્યરીણતાઃ ।

જરાપરિકરઃ પ્રૌઢો વાયુરથ્ર બલાગ્રણીઃ ॥

અનેન પરિવારેણ પરિવારિતવિગ્રહા ।

જરેયં વિલસત્યથ્ર મસાવદ્ગન્ધહસ્તિની ॥

ત્યારપછી એના વિરોધી યૌવનનું તેના સંબંધમાં જ અદ્ભુત વર્ણન આવે છે :—

તસ્યા યવ મહાદેવ્યા વિદ્યતેઽનુચરઃ પરઃ ।
 યૌવનાશ્ચ્યો મહાવીર્યશ્ચરટ ઉદ્દામપૌરુષઃ ॥
 સ ચ યોગી તદાદેશાત્પ્રવિશ્યાઙ્ગેષુ દેદિનામ્ ।
 તનોતિ બલમૌર્જિત્યં બન્ધુરાકારધારિતામ્ ॥
 વિલાસહાસબિન્બોકવિપર્યાસપરાક્રમૈઃ ।
 બલ્ગનોત્પ્લવનોહ્લાસલાસધાવનસમ્મદૈઃ ॥
 ગર્વશોળ્ડીર્યસિન્નત્વસાહસાદિભિરુદ્ધતૈઃ ।
 યુતઃ પદાતિભિર્લોકૈર્લીલયા સ વિઝૃમ્ભતે ॥
 તત્સસ્વધાદમી ભોગસમ્ભોગસુખનિર્મરમ્ ।
 આત્માનં મન્વતે લોકા ભવચક્રનિવાસિનઃ ॥
 તતસ્તં નિજધીર્યેણ યૌવનાશ્ચ્યમિયં જરા ।
 મૃદ્નાતિ સપરીવારં ક્રુદ્ધા કૃત્યેવ સાધકમ્ ॥
 તતસ્તે જરસા વત્સ ! જના મર્દિતયૌવનાઃ ।
 પરિતા દુઃખકોટીમિર્જાયન્તે દીનવિક્લવાઃ ॥
 સ્વભાર્યયાપ્યવજ્ઞાતાઃ પરિવારાવધીરિતાઃ ।
 ઉત્પ્રાપ્સ્યમાનાઃ સ્વાપત્યૈસ્તરુણીમિસ્તિરસ્કૃતાઃ ॥
 સરન્તઃ પૂર્વભુક્તાનિ કાસમાના મુદ્ધુર્મુદ્ધુઃ ।
 શ્લેષ્માણમુદ્ગિરન્તશ્ચ લુઠન્તો જીર્ણમશ્વકે ॥
 પરતત્ત(સ્તિ)પરાઃ પ્રાયઃ ક્રુધ્યન્તશ્ચ પદે પદે ।
 આક્રાન્તા જરયા વત્સ ! કેવલં શેરતે જનાઃ ॥

જરા-ઘડપણુનું આવું સ્વરૂપ અન્યત્ર વાંચ્યું નથી. એના પ્રત્યેક શબ્દો અત્યંત વિશિષ્ટ અવલોકનને પરિણામે લખાયેલ છે. મનુષ્ય-જીવનનો ઘરાબર અભ્યાસ કર્યો હોય તો જ આ વર્ણન થઈ શકે. એમાં ઘડપણુમાં થતી શરીરની સ્થિતિ, કુટુંબીઓ તરફથી થતો તિરસ્કાર, મન ઉપર થતી દીનતાની અસર, નાકમાંથી નીકળતું શ્લેષ્મ, કાળા વાળને સ્થાને આવતાં પાંખિયાં, કાનની બહિરાશ, આંખનું અંધપણું, હાંતનું બાખાપણું-વિગેરે વિગેરે સચોટ શબ્દોમાં લખ્યું છે અને જીવાનીના ચાળા, વૈલવ, સાહસ, ધમાલ ટૂંકા પણ મુદ્દામ શબ્દોમાં લખ્યા છે. એના પર વર્ણન કરતાં પૃષ્ઠો ભરાય એવો એક એક શબ્દ છે,

પ્રત્યેક શબ્દ સૂચક છે, અર્થથી ભરેલો છે અને અનેક વિચાર અને અનુભવને જાગ્રત કરે તેવો છે. આ પદ્યરચના એવી પ્રૌઢ અને મુદ્દાસરની છે કે એ જો કોઈ ખરા અભ્યાસીના હાથમાં આવે તો એને વાંચીને એ ગજ ગજ ઉછળે.

એવું જ સુંદર વર્ણન બાકીની છાંદો પિશાચીઓનું એ પ્રકરણમાં આવે છે. એમાં રૂઢ (વ્યાધિ) સાથે જે વ્યાધિઓનાં નામ ગણાવ્યાં છે તે તેમનું વૈદકશાસ્ત્રનું જ્ઞાન બતાવે છે અને મૃત્તિ (મરણ) ના વર્ણનમાં એ દેવ અને દરિદ્રમાં, જીવાન અને વૃદ્ધમાં ગતિ કરી શકે છે એનું વર્ણન કરતાં અદ્ભુત શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે. મને એમની ખલતા ભારે અદ્ભુત (વર્ણનમાં) જણાય છે. તેઓ એને વર્ણવતાં એને પાપોદયની પ્રેરણાનું પરિણામ કહી પછી એના પરિવારકોમાં શાઠ્ય, પૈશુન્ય, દુઃશીલ, વૈભાવ્ય, ગુરુવિખલવ, મિત્રદ્રોહ, કૃતધનતા, નિર્લજ્જપણું, મદ, મત્સર, મર્મોદ્ઘાટન, વૈયાત્ય, (બેશરમપણું), પરપીડનનિશ્ચય અને ઇર્ષ્યાને જણાવે છે. એ શબ્દસમૂહ અદ્ભુત છે, એને ઓળખવામાં સંસારયાત્રાનું સાક્ષ્ય છે અને એને સમજવામાં ચાતુર્ય છે. ગરીબાઈ (દરિદ્રતા) એમણે અદ્ભુત વર્ણવી છે અને એકંદરે આ આખું પ્રકરણ ખાસ પદ્યરચનાનો સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એ સર્વથી તદ્દન જુદી પડે એવી પદ્યરચના છે અને તે પર ધ્યાન ખેંચવાની ખાસ જરૂર ભાષાપ્રયોગની નજરે જ લાગે છે.

માત્ર સ્થળસંકોચને કારણે વધારે ટાંચણો આ મુદ્દા પર મેં આપ્યા નથી, બાકી એ આખું પ્રકરણ મૂળરૂપે ખાસ આપવા યોગ્ય છે.

(૨) પદ્યવિભાગે બીજા છાંદોની રચના.

અનુષ્ટુપ સ્લોકોની અવલોકના એ પ્રમાણે થઈ. પદ્યરચનાને અંગે છૂટા છૂટા બીજા પણ છાંદો આવે છે, પણ એકંદરે તેની સંખ્યા ઘણી અલ્પ છે તેથી તેના અવલોકનમાં બહુ કહેવા જેવું રહેશે નહિ. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે તેમણે બે અથવા ત્રણ સ્લોકો અન્ય છાંદમાં લખ્યા છે તે સુંદર છે અને ભાષાવતરણમાં પણ તે લખ્યા છે. ઉપરાંત વચ્ચે વચ્ચે તેમણે દુતવિલાંબિત વધારે પ્રમાણમાં લખ્યા છે. તેમનો ભાષાપ્રયોગ તેમાં પણ બહુ સુંદર છે. મને

તેમના ત્રોટક અને દ્રુતવિલમ્બિત છ'ંદો બહુ ગમ્યા છે. એના પ્રસંગો-ચિત શબ્દપ્રયોગ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવા છે. ઉપરાંત શાફીલવિકીરિત વિગેરે બીજા છ'ંદોનો પણ અવારનવાર શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપયોગ કર્યો છે. છ'ંદો સર્વ શુદ્ધ છે. એક સ્થાનકે મને છ'ંદ સમજાયો નથી.

ત્રોટકનો દાખલો એક આપવો ઉચિત છે. પ્રસંગ નાદિવર્ધનના ભવમાં તેનો વિભાકર સાથે યુદ્ધનો છે. યુદ્ધ વર્ણવતાં લેખક મહાત્મા ^૧કહે છે કે:—

તાવત્સમાલગ્નમાયોધનમ્, તચ્ચ કીદશમ્:—

શરજાલતિરસ્કુતદષ્ટિપથં પથરોધસમાકુલતીવ્રમટમ્ ।
મટકોટિવિપાટિતકુમ્ભતટં નટવિભ્રમહસ્તિશરીરચિતમ્ ॥
રચિતપ્રથિતોરુસુહસ્તિઘટં ઘટનાગતમીરુકનાર્તગ્વમ્ ।
રવપૂરિતભૂધગદિગ્નિવરં વરહેતિનિવારણસ્થિન્નનૃપમ્ ॥
નૃપમિન્નમદોદુરવૈરિગણં ગણસિદ્ધનમશ્ચરધુષ્ટજયમ્ ।
જયલમ્પટયોધશતૈશ્ચટુલં ચટુલાશ્વસહસ્રવિમર્દકરમ્ ॥
કરસુષ્ટશરૌઘવિદીર્ણરથં રથમઙ્ગલિવિવર્દિતવોલવલમ્ ।
બલશાલિભટેરિતસિંહનદં નદમીષણરક્તનદીપ્રવહમ્ ।

આ યુદ્ધનું અફળુત વર્ણન છે. એમાં શબ્દાલંકાર પણ બહુ મળ્યા છે. એના પ્રત્યેક ચરણના છેલ્લા બે કે ત્રણ અક્ષરો લઈ તેને બીજા જ અર્થમાં ત્યારપછીના નવા ચરણમાં ગોડવ્યા છે અને છતાં અર્થઅભત્કૃતિ વધારે સુંદર થવા પામી છે. ત્રોટક નરીકે ગાવામાં તેમાં મળત આવે તેમ છે અને એમાં પ્રેરકભાવ છે. આવી શબ્દસમૃદ્ધિ બહુધા અન્યત્ર અપ્રાપ્ય છે. જે લેખકે સેંકડો કુતરો અનુષ્ટુપ-શ્લોકો લખ્યા તે આવા અન્ય છ'ંદો લખી શકે તેમાં નવાઈ નથી, પણ નવાઈ શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારની છે. આ દાખલો ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. કાવ્ય અને સાહિત્યમાં રસ લેનારને તો આંદરથી જાગૃત કરી દે તેવો છે અને તે અર્થમાં પણ બરોબર સમજવા યોગ્ય અને એના સ્થાન પર તદ્દન પ્રાસંગિક છે.

ત્રોટક છંદના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકારના ઘણા ખીબા દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયા છે. એક વધારે દાખલો આપીએ.

આઠમા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવનો શુભધારણ તરીકે જન્મ થાય છે ત્યારે રાજ્યમંદિરમાં કેવો આનંદ થાય છે તે વર્ણવતાં કવીશ્વર સિદ્ધ લેખક કવે છે:—

વિહિતં ચ નરેશ્વરતોષકરં વરરાસસલાસવિલાસધરમ્ ।
 बहुवादनखादनगानपरं मदिरामदधूर्णितचास्नरम् ॥
 विलयाजननतितवामनकं कृतकुब्जककञ्चुकिहासनकम् ।
 विहितार्थिमनोरथपूरणकं कृतलोकचमत्कृतिवर्धनकम् ॥^૧

આ બન્ને દાખલાઓ જોશે તો માલુમ પડશે કે એમાં પ્રત્યેક શબ્દ યોગ્ય રીતે મુકાયેલો છે અને એમાં શબ્દચમત્કૃતિ અતિ સુંદર છે. ખૂબી એનું નામ કહેવાય છે કે એની જગ્યાએ બીજો શબ્દ મૂકવો જડે નહિ અને જડે તો ભજે નહિ. બાણે ખાલી જગા પર ચોટી જાય તેવી શબ્દરચના હોય એ કળાકારની કારિગરી છે અને એ પ્રત્યેક શબ્દમાં જોવામાં આવશે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને ત્રોટક ઉપરાંત દ્રુતવિલખિત અને સ્ત્રગ્વિણી બહુ પસંદ હોય એમ અને લાગ્યું છે. એ લખતાં તેઓશ્રી જરૂર ડોહ્યા હશે એમ લાગે, કારણ કે સહુદય વાંચનાર એ સમજતાં કે વાંચતાં ડોહ્યા વગર રહે તેમ નથી. એના કોઈ જરૂરી દાખલાઓ આપીએ. સ્ત્રગ્વિણીનો એક દાખલો તામસચિત્ત નગરના વર્ણનમાં થોથા પ્રસ્તાવમાં છે. જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫.

नाशिताशेषसन्मार्गमामूलतस्तेन दुर्गे न लक्ष्यं परेषां सदा ।
 सर्वदोद्योतमुक्तं च तद्वर्तते चौरवृन्दं तु तत्रैव संवर्धते ॥
 बह्वर्धं तत्सदा पापपूर्णात्मनां निन्दितं तत्सदा शिष्टलोकैः पुरम् ।
 कारणं तत्सदानन्तदुःखोदधेर्वारणं तत्सदाशेषसौख्योन्नतेः ॥

આ છંદ બોલતાં એક જુદી જ જાતની અસર થાય છે અને લેખ ઉપજાવનારની ચમત્કૃતિ નમનને યોગ્ય છે એમ જરૂર લાગી આવે છે.

૧ એના સુજરાતી અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫. ત્યાં પંક્તિ ૨૪ થી અર્થ શરૂ થાય છે.

શરદ્ વર્ણનમાં બહુ સુંદર સજ્વિણી ત્રણુ આવે છે. બુએા પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬. એ ત્યાં લખી છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

દુતવિલંબિત એમનો એટલો જ પ્રિય છંદ છે. તેઓ દુતવિલંબિત અને ત્રોટક લખતાં જરૂર હોય્યા હશે એમ મને લાગ્યું છે. સમજીને વાંચવાથી એ ભાવ જરૂર જણાશે. એના કોઈક દાખલા આપીએ.

શરદ્વર્ણન કરતાં તેઓશ્રી દુતવિલંબિત લખે છે:— (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮ પૃ. ૭૮૬.)

શિખિવિરાવવિરાગપરા શ્રુતિઃ શ્રયતિ હંસકુલસ્ય કલસ્વનમ્ ।
ન રમતે ચ કદમ્બવને તદા, વિષમર્પર્ણરતા જનદષ્ટિકા ॥
લવણતિક્તરસાશ્ચ પરાઙ્મુખા, મધુરસ્વાદ્યપરા જનજિહ્વિકા ।
સ્ફુટમિદં તદ્દહો પ્રિયતાકરો, જગતિ શુદ્ધગુણો ન તુ સંસ્તવઃ ॥

તેવી જ રીતે હેમંતવર્ણન કરતાં લખે છે (સદર પૃ. ૭૮૬)

પ્રિયવિયોગમુજઙ્ગનિપાતિતાન્ શિશિરમારુતચ્છિન્નિતવિગ્રહાન્ ।
પશુગણાનિવ મર્મુરરાશિભિઃ પ્વતિ કિં નિશિ મક્ષણકામ્યયા ॥

એના અર્થ અને એનો ચમત્કાર શબ્દમાં પણ વિચારવા યોગ્ય છે. આ છંદનો એક સુંદર દાખલો આપી મૂળગ્રંથ વાંચવાની ભલામણ કરીએ.

વસંતનું વર્ણન કરતાં કવિ કવે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૩.)

વિકસિતે સહકારવને રતઃ, કુરુચકસ્તવકેષુ ચ લમ્પટઃ ।
મલયમારુતલોલતયા વને, સતતમેતિ ન યાતિ ગ્ર(નૃ)હે જનઃ ॥
ઇદમહો પુરલોકશતાકુલં, પ્રવરચૂતવનાવલિમધ્યગમ્ ।
ચિલસતીહ સુરાસવપાયિનાં, નનુ વિલોકય મદ્ર ! કદમ્બકમ્ ॥
મણિવિનિર્મિતભાજનસંસ્થિતૈરતિવિનીતજનપ્રવિઢૌકિતૈઃ ।
પ્રિયતમાધરમુદ્રવિદંશનૈશ્વપકરત્નમયૂક્ષવિરાજિતૈઃ ॥
સુરમિનીરજગન્ધસુવાસિતૈઃ, સુવનિતાવદનામ્બુરુહાર્પિતૈઃ ।
વિવિધમધરસૈર્મુખપેશલેઃ, કૃતમિદં તદ્દહો મદનિર્ભરમ્ ॥

આમાં રમણીય પત્નીના મુખકમળનું વર્ણન કરતાં સિદ્ધ કવિ કેવા શૃંગારરસમાં ઉતરી ગયા છે એ પણ જોઈ લેવા જેવું છે. કેટલાક એમ માને છે કે શૃંગારરસ પર જૈન કવિ લખી શકતા નથી તેમણે આ પ્રસંગ વિચારવા યોગ્ય છે અને લેખક જે પ્રસંગ લે તે તેણે ચીતરવો જ જોઈએ એ હકીકત સ્થિતિયુક્ત જનોએ પણ વિચારવા યોગ્ય છે. અત્ર પ્રસ્તુત હકીકત એ છે કે કવિ તરીકે આ વર્ણન એમને મહાકવિનું સ્થાન સ્વતઃ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

આ દુતવિલાંબિતના આવા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય. અત્ર તો માત્ર નિર્દેશ કર્યો છે.

ઉપરાંત ગ્રંથકર્તાએ શાહલવિકીડિત, વંશસ્થવિલ વિગેરે છંદો વાપર્યા છે. એ દરેક પ્રયોગમાં વસ્તુરચના વિગેરે ખાસ એવા લાયક છે. કેાઈ કેાઈ પ્રસંગે એમણે ચાલુ દેશી રાગો વાપર્યા છે તે પણ સુંદર છે. એમાં હાસ્થરસ પરાકાષ્ટા પામે છે. બઠર શુરુ કથાનકમાં (મ્ર. પ. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩) એવા પ્રસંગો છે :—

વઠરો ગુરુરેષ ગતો વશતાં, વસતિં વયમસ્ય સરત્નશતામ્ ।
નિજધૂર્તતયા પ્રકટં જગતાં, સ્વાદેમ પિબેમ ચ હસ્તગતામ્ ॥

આમાં ભારે મળ છે ! એનો લય સાથે સમન્વય તો બોલતાં પણ લટકા થાય તેવી તેમાં મસ્તી છે.

રિપુહારણના ગર્વને પ્રતાપે તપન ચક્રવર્તી તેની જે દશા કરે છે તે ભારે આકર્ષક છે. એને શરીરે ગરમાગરમ ચૂર્ણ લગાવી તપનના સેનાનીઓ એના ગર્વના બદલામાં સોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને ગાતા જાય છે. એનો રાસ આખો સાંભળવા લાયક છે— ગાવા લાયક છે. પરમાધામીઓ કેવી મળ કરતા હશે એનો ખિલત્સ ખ્યાલ આપનાર છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૫.)

યો હિ ગર્વમવિવેકભરેણ કરિષ્યતે ।
બાધકં ચ જગતામનૃતં ચ વદિષ્યતે ॥
નૂનમત્ર મવ ણવ સ સીમવિહમ્બનાં ।
પ્રાપ્નુષીત નિજપાપભરેણ ભૃશં જનઃ ॥

પછી એક પદ બોલી પાછા કોરસની પેઠે સર્વ ઉપરનું ધ્રુપદ—

ધ્રુવક બોલે છે. એમાં રાસ ખરો જન્મે છે. એનો અંદરનો ભાવાર્થ પણ સુંદર છે અને ટીપણી લોકો એવા સંયોગોમાં કેવી રમત કરે અને બીજાને ભોગે કેવો રસ મેળવે એનો પણ ત્યાં ખ્યાલ આવે છે.

એના કોરસના સદર પદ ઉપરાંત ચારે કવિતો બિલત્સરસના નમૂના છે. એ ચોથા કવનમાં તો ભારે રસ બિલો કરે છે. યોગેશ્વર પોતે રાસના કુંડાળામાં આવી બોલે છે:—

ન નતોઽસિ પિતૃદેવગણં ન ચ માતરં,
કિં હતોઽસિ રિપુદારણ ! પશ્યસિ કાતરમ્ ।
નૃત્ય નૃત્ય વિહિતાહતિ દેવ ! પુરોઽધુના,
નિપત નિપત ચરણેષુ ચ સર્વમહીમુજામ્ ॥

કહે છે કે બચ્ચાણ ! કોઈ દિવસ બાપને નમ્યા નથી ! કોઈ દિવસ માતાને નમ્યા નથી ! તો હવે રાંકડા કેમ બની ગયા ? જા બચ્ચા ! હવે ખૂબ તાચ અને સર્વ મહારાજાઓને પગે પડ !

આમ બોલી રહે છે એટલે પાછા સર્વ સેનાનીઓ યો દિ ગર્વ-મવિવેકમરેણ કરિષ્યન્તે બોલીને આખું ધ્રુવપદ બોલતા જાય છે, એની ફરતાં ફેરા મારતા જાય છે અને સોંટીઓ ફટકાવતા જાય છે અને પગની પાટુઓ અને લાતો લગાવતા જાય છે. આ સુંદર રીતે મહાગર્વીર રાજાની દશાનું જે ચિત્ર ખડું થાય છે તે કોઈ પણ સહૃદય માનવી ઉપર અસર કર્યા વગર રહે તેવું નથી.

આવી રીતે પદરચનામાં અર્થ અને અલંકારના અનેક ચમત્કારો, કવિશ્રીએ ઠામ ઠામ કર્યા છે. દરેક પ્રસ્તાવને છેડે એમણે બહુ સુભાષિત રીતે પદરચનાદ્વારા આખા પ્રસ્તાવનો મુદ્દો અને ભાવ કહી દીધો છે અને તેની ભાષા પણ પ્રૌઢ છે. આવા ઘણાખરા દાખલાઓ ભાષાવતરણમાં લખી લીધા છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી. તે સ્થાનેથી જોઈ લેવા. અહીં કહેવાનું એ છે કે એ સર્વ મૂળના ટાંચણો જ્યાં જ્યાં કર્યા છે ત્યાં ત્યાં હેતુસર કર્યા છે અને તેને આ દૃષ્ટિએ વાંચવાથી ટાંચણ કરવાનો આશય જરૂર પાર પડશે એ બાબત પર ધ્યાન ખેંચવાની આવશ્યકતા છે.

કર્તાનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ અનેક વિષયોનું જ્ઞાન પુસ્તકમાં બતાવ્યું છે. જે વિષયો લીધા છે તે બાબત સંક્ષેપમાં ઘણું બતાવી શકવાની કુશળતા તેમની કલમમાં છે. આવા પ્રતાપી લેખકો બહુ અદ્ય હોય છે. આના કેટલાક દાખલાઓ જરૂર બતાવવા યોગ્ય છે. એથી જણાશે કે તેઓ કેટલા વિષયોને ન્યાય આપી શકે છે.

x

x

x

(૧) ન્યાય. ... ... (Logic)

(૨) ન્યાયનું જ્ઞાન આખા ગ્રંથમાં લારોલાર રચ્યું થાય છે. એક પ્રસંગ ખાસ જોવા જેવો છે. એથી પ્રસ્તાવમાં પદ્મપુરનાં નિવૃત્તિ-માર્ગો બતાવતાં વિમર્શ માંખા જે વાર્તા કરે છે ત્યાં ન્યાય ઉપરનો લેખકનો કાબૂ જણાય છે. પ્રમાણ સંબંધમાં તેમની પોતાની પરિભાષા જોઈએ.

તત્ત્વાર્થોપલમ્ભહેતુઃ પ્રમાણમ્ । તત્ત્વતુર્ધા । તદ્યથા । પ્રત્યક્ષા-
નુમાનોપમાનશબ્દાઃ પ્રમાણાનિ । તત્ર પ્રત્યક્ષમિન્દ્રિયાર્થસ-
ન્નિકર્ષોત્પન્નં જ્ઞાનમવ્યપદેશ્યમવ્યભિચારિ વ્યવસાયાત્મકં પ્રત્ય-
ક્ષમ્ । તત્પૂર્વકં ત્રિવિધમનુમાનમ્ । તદ્યથા । પૂર્વવત્શેષવત્સા-
માન્યતો દૃષ્ટં ચ । તત્પૂર્વવત્કારણાત્કાર્યાનુમાનં યથા મેઘો-
ન્નતેર્ભવિષ્યતિ વૃષ્ટિરિતિ । શેષવત્કાર્યાત્કારણાનુમાનં યથા
વિશિષ્ટાન્નદીપૂરદર્શનાદુપરિ વૃષ્ટો દેવ इति । સામાન્યતો દૃષ્ટં
નામ યથા દેવદત્તાદૌ ગતિપૂર્વિકાં દેશાન્તરપ્રાપ્તિમુપલભ્ય
દિનકરેऽપિ સા ગતિપૂર્વકૈવ સમધિગમ્યતે । પ્રસિદ્ધસાધર્મ્યા-
ત્સાધ્યસાધનમુપમાનં યથા ગૌસ્તથા ગવય इति । આત્મોપદેશઃ
શબ્દ આગમ इत्यર્થઃ । તદેવમિદં ચતુર્વિધં પ્રમાણમભિહિતમ્ ।

આ પદ્ધતિએ હકીકત આગળ નૈયાયિકદર્શન માટે લખી છે. ન્યાયના અભ્યાસીને એ સમજાય તેવી છે. એના શબ્દાર્થ

માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૨૭. એ વિભાગ એટલે અર્થસૂચક છે કે એના વિવેચન માટે આખું પરિશિષ્ટ નં. ૩ દાખલ કર્યું છે.

(જુઓ દ્વિતીય વિભાગ પૃ. ૧૩૬૨ થી આગળ.)

ત્યાં છ દર્શનનું જે સ્વરૂપ મૂળમાં આપ્યું છે તે તર્કની દૃષ્ટિએ વિચારવું. એનાં પ્રત્યેક લક્ષણ બહુ સુદાસર આપ્યાં છે, જે બતાવે છે કે લેખક મહાશયનો ન્યાયનો અભ્યાસ ઘણો વિસ્તૃત હતો. સુદાની વાત એમનો ન્યાયની પરિભાષા પરનો કાબૂ કેવો સુંદર હતો તે તરફ ધ્યાન ખેંચવાની છે.

(b) આઠમા પ્રસ્તાવમાં કાર્યસાધક કારણ સમાજનું આખું પ્રકરણ બહુ સારી રીતે તર્કની પરિભાષામાં મૂક્યું છે. એમાં કનકેશ્વરને સ્વપ્નમાં ચાર વ્યક્તિઓ આવે છે અને કુલંધરને પાંચ આવે છે તે પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરીને નિર્મળાચાર્ય કેવળીદ્રારા પાપોદય, પુણ્યોદય, કર્મપરિણામ, કાળપરિણતિ, સ્વભાવ, નિયતિ અને ભવિતવ્યતાનું વર્ણન અજળ રીતે કર્યું છે. એમાં ખૂબી એ છે કે આખું પ્રકરણ ન્યાયનો વિષય છે છતાં સર્વ હકીકત ન્યાયની પદ્ધતિએ સમન્વયવા છતાં ન્યાયની પારિભાષિક પરિભાષાનો ઉપયોગ એક પણ જગ્યાએ કર્યો નથી.

એ વિષયની પરાકાષ્ઠા બહુ સુંદર રીતે ગ્રંથકારે આણી છે. એ ગ્રંથકારનો વિશાળ ભાવ અને શક્તિ બતાવે છે. એમનું ચિંતન કેટલું સ્પષ્ટ છે તે બતાવવા એ વિભાગ બહુ સુંદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. કારણમાં કર્મ, સ્વભાવ, કાળ વિગેરે આવ્યા એટલે ગુણધારણને સવાલ થયો કે આમાં પોતે તો કાંઈ ગણુતો જ નથી એટલે એણે પોતે ક્યાં છે ? પોતાનું સ્થાન શું છે ? એ પર સવાલ કર્યો. ?

મયોક્તં “ મગવન્નત્ર વિદ્યાતવ્યે શુભાશુભે ।

કિમકિચ્છિત્કરો વર્તે સર્વથાહં વતાત્મના ॥ ”

આ તદ્દન સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે. ગુરુમહારાજ કેવળી એનો ન્યાયની

૧. જુઓ પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૧૧.

પરિભાષા ન આવે તેવી રીતે પણ સંપૂર્ણ ન્યાયના ઉપયોગથી
ભરપૂર જવાબ આપે છે:—

મૂરિરાહ “ મહારાજ ! મૈવં મંસ્થાઃ કદાચન ।
પરિવારસ્તવામૂનિ ભવાનેવાત્ર નાયકઃ ॥

તથાહિ ।

भवतां योग्यतापेक्षं चेष्टन्ते सर्वकर्मसु ।
ते कर्मपरिणामाद्यास्त्वच्छुभाशुभहेतवः ॥
ततस्ते निजयोग्यत्वं प्रधानं भूप ! कारणम् ।
सुन्दरेतरवस्तूनां ते पुनः सहकारिणः ॥
राजघ्ननादिरूढा सा विद्यते तव योग्यता ।
यया सम्पादितः सर्वः प्रपञ्चोऽयममूढशः ॥
तया विना पुनः सर्वे सुन्दरेतरवस्तुषु ।
ते कर्मपरिणामाद्याः किं कुर्वन्तु वराककाः ।
ततस्त्वमत्र प्राधान्यात्कारणत्वेन गीयसे ।
सुन्दरेतरकार्याणां सर्वेषामात्मभाविनाम् ॥

આ પરિભાષામાં ઓળખ સ્ છે, તર્ક છે, વિચારણા છે અને ખુલાસો છે. એમાં પ્રાણીના પુરુષાર્થને શું સ્થાન છે, એની યોગ્યતા પર પાંચે કારણોનો કેટલો આધાર છે એ અસરકારક ભાષામાં આજે-ખાતે છે. આવી અસાધારણ મહત્ત્વની ન્યાયની વાર્તા બહુ સુંદર ભાષામાં સાદી રીતે મૂકવાનું કૌશલ્ય ખરેખર અભિનંદનીય છે.

આખા ગ્રંથમાં આવા અનેક પ્રસંગો આવે છે જે ખતાવે છે કે લેખકનું ન્યાયનું જ્ઞાન ઘણું વિશાળ હતું અને એની પરિભાષાનો તેઓ છૂટથી ઉપયોગ કરતા હતા.

(૨) દર્શન. ... .. (Philosophy)

લેખક મહાશયનું જીવે દર્શનનું જ્ઞાન ઘણું ઉત્તમ પ્રકારનું હતું. એનો સીધો પુરાવો એથા પ્રસ્તાવનું ૩૧ મું પ્રકરણ પૂરો પાડે છે. ત્યાં તેઓશ્રીએ ષટ્પુરના નિર્વૃત્તિમાર્ગો પર જે ખડી ભાષામાં વિવેચન કર્યું છે તે તેઓના વિશાળ અભ્યાસ

અને અવલોકનનું પરિણામ છે. દાર્શનિક તરીકેની એમની લાયા-સમૃદ્ધિના દાખલા જુઓ:—

(a) લોકાયત-નાસ્તિકોનાં મૂળ તત્ત્વનું વર્ણન કરતાં લેખક મહારાજશ્રી જણાવે છે કે—

લોકાયતૈઃ પુનર્વત્સ ! સા નિર્વૃત્તિનગરી નાસ્તીતિ પ્રહ્યાપિતં લોકાયતે । અમી બ્રુવતે । નાસ્તિ નિર્વૃત્તિર્નાસ્તિ જીવો નાસ્તિ પરલોકો નાસ્તિ પુણ્યં નાસ્તિ પાપમિત્યાદિ । કિં તર્હિ પૃથિવ્યાપ-સ્તેજો વાયુરિતિ તત્ત્વાનિ તત્સમુદાયે શરીરેન્દ્રિયવિષયસંજ્ઞા । તેભ્યઞ્ચૈતન્યં મદ્યાદ્ગેભ્યો મદશક્તિવત્ । જલબુદ્બુદવજીવાઃ । પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિસાધ્યા પ્રીતિઃ પુરુષાર્થઃ । સ ચ કામ એવ નાન્યો મોક્ષાદિઃ । તસ્માન્નાન્યત્પૃથિવ્યાદિન્યસ્તત્ત્વમસ્તિ દૃષ્ટહાન્યદૃષ્ટકલ્પના-સમ્ભવાદિતિ । પ્રત્યક્ષમેવ ચૈકં પ્રમાણમિતિ લોકાયતમતસમાસઃ ।^૧

આની લાયા વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં વિશેષ ખૂબી એ છે કે એટલા શબ્દોમાં આર્વાકમતનું લગભગ સંપૂર્ણ નિરૂપણ આવી જાય છે.

(b) કુદૃષ્ટિ દેવી એ મિથ્યાદર્શન સેનાપતિની પત્ની થાય. એ પતિ જેવા જ પરાક્રમવાળી છે. એના પાખંડો ખતાવવા લેખક મહાત્મા નીચેનાં નામો આપે છે તે તેમનો વિશાળ અભ્યાસ અને અવલોકન ખતાવે છે.

શાક્યાસ્ત્રૈદણ્ડિકાઃ શૈવા ગૌતમાશ્વરકાસ્તથા ।

સામાનિકાઃ સામપરા વેદધર્માશ્ચ ધાર્મિકાઃ ॥

આજીવિકાસ્તથા શુદ્ધા વિશ્વદન્તાશ્ચ ચુચ્ચુણાઃ ।

માહેન્દ્રાશ્ચારિકા ધૂમા વદ્ધવેષાશ્ચ ચુંચુકાઃ ॥

ઝલ્કાઃ પાશુપાતાઃ કૌલાઃ કાળાદાશ્ચર્મચ્છણ્ડિકાઃ ।

સયોગિનસ્તથોલૂકા ગોદેહા યજ્ઞતાપસાઃ ॥

ઘોષપાશુપતાશ્ચાન્યે કન્દચ્છેદા દિગમ્બરાઃ ।

કામર્દકાઃ કાલમુખાઃ પાણિલેહાશ્ચિરાશિકાઃ ॥

૧. એના અર્થ માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૧૦૩૧-૨. અને પરિશિષ્ટ ૩. પૃ. ૧૩૮૪-૬.

કાપાલિકાઃ ક્રિયાવાદા ગોવ્રતા મૃગચારિણઃ ।
 લોકાયતાઃ શઙ્ખધમાઃ સિદ્ધવાદાઃ કુલંતપાઃ ॥
 તાપસા ગિરિરોહાશ્ચ શુચયો રાજપિણ્ડકાઃ ।
 સંન્મારમોચકાશ્ચાન્યે સર્પાવસ્થાસ્તથાપરે ॥
 અજ્ઞાનવાદિનો જ્ઞેયાસ્તથા પાણ્ડુરભિક્ષવઃ ।
 કુમારવ્રતિકાશ્ચાન્યે શરીરરિપવસ્તથા ॥
 ઉત્કન્દાશ્ચકવાલાશ્ચ ત્રપવો હસ્તિતાપસાઃ ।
 ચિત્તદેવા ચિલાવાસાસ્તથા મૈથુનચારિણઃ ॥
 અમ્બરા અસિધારાશ્ચ તથા માઠરપુત્રકાઃ ।
 ચન્દ્રોદ્ગમિકાશ્ચાન્યે તર્થવોદકમૃત્તિકાઃ ॥
 એકૈકસ્થાલિકા મહ્સ્વાઃ પક્ષાપક્ષા ગજધ્વજાઃ ।
 ઊલૂકપક્ષા માત્રાદિભક્તાઃ કણ્ઠકમર્દકાઃ ॥

એ સર્વ મતાંમાં લેદ કયા કારણોથી પડે છે તે બાબતનું તેમનું પ્રથક્કરણ વધારે મનનીય છે. તેનાં તેઓ સાત પ્રકાર આપતાં જણાવે છે કે ૧ દેવલેદ, ૨ વાહલેદ (કર્તૃત્વાદિ), ૩ વેશલિખતા, ૪ કદપલેદ (લક્ષ્યાલક્ષ્યલેદ), ૫ મોક્ષલેદ, ૬ વિશુદ્ધિલેદ (પ્રાયશ્ચિત્તાદિ) અને ૭ વૃત્તિલેદ (ઉદરનિર્વાહ કેમ કરવો તે)—એ સાત કારણોથી મતલિખતા થઈ છે. આ સાત કારણની તારવણી કરવાની પ્રથક્કરણ શક્તિ મેં અન્યત્ર જોઈ નથી. મોટા મોટા દર્શનકારો લેદો બતાવે છે, પણ એની જડ કયાં છે તે શોધી શક્યા નથી. આ સાત કારણોમાંના એક બે કે વધારેમાં મતલેદ એ દર્શનકારોની લિખતાનું કારણ છે. આ સાત લેદની શોધ કરવાનું માન મારા જાણુવા પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિને જ ધટે છે. એ ઊંડા અભ્યાસ અને દાર્શનિક તરીકેની તેમની વિશિષ્ટતા બતાવે છે.

એ સાતે મુદ્દા પરનાં તેમનાં દૃષ્ટાન્તો નીચે પ્રમાણે છે.

દેવ—રુદ્રેન્દ્રચન્દ્રનગેન્દ્રબુદ્ધોપેન્દ્રવિનાયકાઃ ।

નીજાકૃતવશાદેતૈરિષ્ટા દેવાઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥

વાદ—ઈશ્વરો નિયતિઃ કર્મ સ્વભાવઃ કાલ એવ વા ।

જગત્કર્તેતિ વાદોઽયં સર્વેષાં મિત્તરૂપકઃ ॥

વેષ—ત્રિદણ્ડકુણ્ડિકામુણ્ડવલ્કલીવરભેદતઃ ।

વેષઃ પરસ્પરં ભિન્નઃ સ્ફુટ એવોપલક્ષ્યતે ॥

કલ્પ—કલ્પોઽપિ ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિલક્ષણઃ સ્વધિયા કિલ ।

અન્યોઽન્યં ભિન્ન એવૈષાં તીર્થિનાં ચત વર્તેતે ॥

મોક્ષ—વિધ્યાતદીપરૂપાભઃ સુખદુઃખવિવર્જિતઃ ।

એષાં પાષણિડનાં ભદ્ર ! મોક્ષો ભિન્નઃ પરસ્પરમ્ ॥

વિશુદ્ધિ—નિજાકૂતવશેનૈવ વિશુદ્ધિરપિ તીર્થિકૈઃ ।

અમીભિર્મદ્ર ! સત્ત્વાનાં ભિન્નરૂપા નિવેદિતા ॥

વૃત્તિ—કન્દમૂલફલાહારાઃ કેચિદ્ધાન્યાશિનોઽપરે ।

વૃત્તિતોઽપિ વિભિદ્યન્તે તતસ્તે ભદ્ર ! તીર્થિકાઃ ॥

આ સાત શ્લોક ઉપર વિવેચન લખનાર હોય તો પુસ્તકો ભરાય એટલી એમાં વાત કરી નાખી છે. એના સાધારણ અર્થ વિવેચન માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૬૦-૧. એ હકીકત અત્ર તેઓનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આપી છે. દાર્શનિક તરીકેના જ્ઞાન સાથે જ તેઓની પ્રથક્કરણ શક્તિ કેટલી ઊંડી છે એ પણ સાથે જ જોવા જેવું છે.

(૦) એમનું દાર્શનિક તરીકેનું સ્પષ્ટ જ્ઞાન ગ્રંથના અંત ભાગમાં બહુ મળતું દેખાઈ આવે છે. ત્યાં પુઝરીક મુનિ પરમ તત્ત્વ કયું ? એવો પ્રશ્ન કરતાં પોતાને નાનપણમાં કેવા કેવા પ્રકારનાં તત્ત્વો જણાવાયાં હતાં તે કહેતાં પરમ તત્ત્વોના લોહો જણાવી દે છે. તે તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે છે. એનો કયા મત સાથે મેળ કરવો એ અભ્યાસ અને અવલોકન ઉપર આધાર રાખે છે. એને મળતા અભિપ્રાયો અધુના પ્રચલિત છે એ અવલોકનકારો જોઈ શકશે. મારો મુદ્દો એના સત્યાસત્યાન્વેષણનો નથી, પણ લેણકશ્રીનું દાર્શનિક તરીકેનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવાનો છે. તેઓ તેમના સમયમાં નીચેના ‘પરમ તત્ત્વો’ પ્રચલિત હોય એમ બતાવે છે—

૧ પકે પ્રાહુર્યથા સર્વે હિંસાદિ ક્રિયતામિતિ ।

કેવલં બુદ્ધિલેપોઽત્ર રક્ષણીયો મુમુક્ષુણા ॥

યતઃ । યસ્ય બુદ્ધિર્ન લિપ્યેત હત્વા સર્વમિદં જગત્ ।

આકાશમિવ પદ્મકેન નાસૌ પાવેન લિપ્યતે ॥

२ अन्ये प्रादुर्यथा सर्वे पापं कृत्वा हि मानवाः ।
मुच्यते क्षणमात्रेण ये स्मरन्ति महेश्वरम् ॥

यतः । छित्त्वा भित्त्वा च भूतानि कृत्वा पापशतानि च ।
स्मरेदेकं विरूपाक्षं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

३ अन्यैस्तु पापशुद्ध्यर्थं विष्णुध्यानमुदाहृतम् ।
तद्विशेषमलक्षालि यतः प्रोक्तमिदं वचः ॥

यतः । अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थं गतोऽपि वा ।
यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

४ अन्ये पापाशनं मन्त्रं प्राहुः पापनिवर्हणम् ।

५ अन्ये वायुजयं प्राज्ञाः प्राहुः मोक्षस्य साधनम् ॥

यथा । ध्यानेनोद्धर्तते यत्तत्पौण्डरीकं हृदि स्थितम् ।

विघाटितदलं रम्यं मनोलिसुखदं परम् ॥

तद्द्वारेण निलीयेत मनोलिः परमे पदे ।

तस्य यो लक्ष्यते नादस्तत्तत्त्वमपरे जगुः ॥

६ तथान्ये पूरकं प्राहुः कुम्भकं रेचकं तथा ।

तस्यैव पुण्डरीकस्य पवनं प्रविघाटकम् ॥

७ अन्यं प्राहुः पुनर्बिन्दुं कुन्देन्दुस्फटिकप्रभम् ।

तिर्यगूर्ध्वमधश्चैव सर्पन्तं ज्ञानकारणम् ॥

८ अन्ये परां शिखां प्रादुरूर्ध्वाधो लेपितां किल ।

परमाक्षरमात्रा सा सैवामृतकलोच्यते ॥

नासाग्रे भूलतामध्ये बिन्दुं देवमथापरे ।

तुषारहारधवलं ध्येयमाहुश्चलस्थिरम् ॥

आग्नेयमण्डले स स्यान्मीलिते रक्तवर्णकः ।

माहेन्द्रे पीतकः कृष्णे वायव्ये वारुणे सितः ॥

तत्र-पीतः सुन्दरचित्तेन रक्तस्तापेषु चिन्त्यते ।

कृष्णेऽभिचारिके कार्ये पुष्टिदो धवलो मतः ॥

९ अन्येऽप्यादुर्यथा साध्यो नाडीमार्गो मुमुक्षुणा ।

इडापिङ्गलयोर्ज्ञेयं नाड्योः सञ्चारकर्म च ॥

નાડીચક્રસ્ય વિજ્ઞેયઃ પ્રચારો દક્ષિણેતરઃ ।
તદ્દ્વારેણ ચ મન્ત્રઘ્નં બહિષ્કાલબલાદિકમ્ ॥

૧૦ પશ્ચાસનં વિધાયોષ્ઠૈર્ઘન્ટાનાદાયનં કલમ્ ।
ૐકારોચ્ચારણં પ્રાહુરપરે શાન્તિદાયકમ્ ॥
તથાન્યે પ્રાહુર્યથા ।

૧૧ આ નાભેઃ સરલં પ્રાણં વિસતન્તુસમં શનૈઃ ।
મૂર્ધાન્તસ્તાલુરન્ધ્રેણ નિર્ગચ્છન્તં વિચિન્તયેત્ ॥

૧૨ આદિત્યમગ્ડલસ્થં વા વક્ષોરાજીવસંસ્થિતમ્ ।
આદ્યં પુમાંસમપરે તથા ધ્યેયતયા વિદુઃ ॥

૧૩ હૃદયોઽગ્નિ સંસ્થિતં નિત્યં પુમાંસં પરમં તથા ।
લસદંશુશતાકીર્ણં ધ્યેયમાહુર્મનીષિણઃ ॥

૧૪ આકાશમાત્રમપરે વિશ્વમન્યે ચરાચરમ્ । (૧૫)

૧૬ આત્મસ્થં ચિત્તમિત્યાહુરપરે વ્રહ્મ શાશ્વતમ્ ॥ ૧

આ દરેક અભિપ્રાયો અનેક અવલોકન, અભ્યાસ અને પૃથક્કરણનું પરિણામ છે. ઉપનિષદોનો અભ્યાસ, દર્શનનો પરિવ્રત અને મુદ્દા શોધી તેને બહાર લાવવાની આવડતનું એ પરિણામ છે.

દર્શનકાર તરીકેનું અંતઃકર્તાનું વિશાળ જ્ઞાન બતાવવા આટલા મુદ્દા પૂરતા ધાર્યા છે. બાકી તો આખા અંતરમાં અવારનવાર એની છાયા આવ્યા કરે છે તે તે સ્થાનકે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

x x x

(૩) આયુર્વેદ—વૈદ્ય ... (Medicine)

લેખકનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન હતું તે અનેક રીતે અનેક બાબતમાં તરવરી આવે છે. વૈદકની બાબતમાં ખૂબી એ છે કે આખા વૈદ્યક અંતરનો સાર તેમણે એક સ્થાનકે બતાવી દીધો છે. મારે એક વિદ્વાન વૈદ્યરાજ સાથે આ વિભાગ સંબંધમાં વાત થઈ. તેઓએ કહ્યું કે આ વિભાગમાં કુલ વૈદ્યક અંતરનો સંક્ષેપમાં મુદ્દામ રીતે કુલ સાર આવી ગયો છે. પ્રસંગ હરિકુમારની મન્મથ વ્યાકુળતાનો હતો. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના ચોથા પ્રકરણમાં પૃ. ૧૫૦૬ થી

૧. એનું વિવેચન પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૨૦૪૦-૨ માં મળશે.

કપોળના મુખમાં આપું વૈદ્યક ગ્રંથોનું-આયુર્વેદનું દોહન આપું છે. ૧૫૧૫ પાને એ વિભાગ પૂરો થાય છે. એનો અર્થવિભાગ ખરાબર સમજીને લખ્યો છે અને શંકાસ્થાન પણ બતાવેલ છે. એમની લાખાનો રસ જાણવા આ વિભાગમાંથી કાંઈક ઉદરી અત્ર અસલ વાંચી લઈએ.

(ક) અજીર્ણના ચાર પ્રકાર કહ્યા :—

અજીર્ણપ્રભવા રોગાસ્તચ્ચાજીર્ણં ચતુર્વિધમ્ ।
આમં વિદગ્ધં વિષ્ટગ્ધં રસશેષં તથાપરમ્ ॥

એના વર્ણનમાં કહે છે કે:—

આમે સદશગન્ધઃ સ્યાદ્વિદગ્ધે ધૂમગન્ધતા ।
વિષ્ટગ્ધે ગાત્રભક્ષશ્ચ રસશેષેઽન્નદ્વેષતા ॥

એના ઉપાય કહે છે:—

આમેષુ વમનં કુર્યાદ્વિદગ્ધે ચામ્લકં પિબેત્ ।
વિષ્ટગ્ધં સ્વેદનં કુર્યાદ્રસશેષે તથા સ્વપેત્ ॥

અનેક વ્યાધિનું મૂળ-સર્વ વ્યાધિનું મૂળ અજીર્ણ હોઈ એની ચર્ચા ખાસ જરૂરી છે; પણ એના કરતાં નિદાન ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવાની વાત બહુ મુદ્દાસરની કહી છે. વૈદ્યે શું તપાસવું ?

“ વૈદ્યેન હ્યાતુરં નિરૂપયતા રોગનિદાનમેવમુપલબ્ધવ્યં । આદિત
પ્રવાતુરસ્ય સમુપલક્ષણીયા પ્રકૃતિઃ, પર્યાલોચ્યં શરીરસારં, વિચાર્યં
સંહનનં, વિજ્ઞાતવ્યં પ્રમાણં, લક્ષ્યયિતવ્યં સાત્મ્યં, વેદિતવ્યં સત્ત્વં,
મન્તવ્યાહારશક્તિઃ, બોદ્યવ્યં વ્યાયામસૌષ્ઠ્યં, પરિકલનીયં વયઃ-
પ્રમાણમિતિ ॥

અન્યથ્ચ । સચ્ચયં ચ પ્રકોપં ચ પ્રસરં સ્થાનસંશ્રયમ્ ।

વ્યક્તિભેદાંશ્ચ યો વેત્તિ દોષાણાં સ મિષગ્ધરઃ ॥

એ ઉપરાંત ઋતુભેદ, વાત, પીત્ત, કફના ભેદો, આહારકાળ અને વિસર્ગકાળ સંબંધી મુદ્દામ ચર્ચા ખાસ મુદ્દામ શબ્દોમાં એવી રીતે કરી છે કે એવી ચર્ચા બે વૈદ્યકજ્ઞાનનો સંપૂર્ણ ખ્યાલ

હોય, અભ્યાસ હોય તો જ એ શબ્દોમાં બની શકે તેમ છે. આ હકીકત કોઈ પણ નિષ્ણાત વૈદ્યરાજ હોય તે બરાબર કહી શકે. એવા અભ્યાસી વૃદ્ધ વૈદ્યના કહેવાથી મેં આ વિષયમાં તેમનું નિષ્ણાતપણું અનુભવસિદ્ધ ગણ્યું છે. એવી પરિભાષા જ પૂરા અભ્યાસ અને સમન્વયશક્તિ વગર રજૂ કરવી અશક્ય છે.

(b) વૈદકના વિષયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન તેઓ એક બીજા પ્રસંગે પણ બતાવે છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પુણ્યકનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે:—

સોન્માદઃ સજ્વરઃ કુષ્ઠી સપામઃ શૂલપીડિતઃ ।

નિલયઃ સર્વરોગાણાં વેદનાવેગવિહ્વલઃ ॥ ૨૬ ॥

(પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬.)

પછી એની ખરી મજા તો એના વર્ણનમાં—વિવેચનમાં આવે છે. (બુઓ પ્ર. ૧. પૃ. ૬૦.)

યત્તૂન્માદાદયસ્તસ્ય દ્રમકસ્ય રોગા નિર્દિષ્ટાસ્તસ્ય જીવસ્ય મહામોહાદયો વિજ્ઞેયાઃ । તન્ન મોહો મિથ્યાત્વં તદુન્માદ इव વર્તેતે સમસ્તાકાર્યપ્રવૃત્તિદેતુતયા, જ્વર इव રાગઃ સર્વાઙ્ગીણમહાતાપનિમિત્તતયા, શૂલમિવ દ્વેષો ગાઢહૃદયવેદનાકારણતયા, પામેવ કામસ્તીવ્રવિષયામિલાષકણ્ઠકારિતયા, ગલત્કુદ્ધમિવ મયશોકારતિસમ્પાદ્યં દૈન્યં જનજુગુપ્સાદેતુતયા ચિત્તોદ્વેગવિધાયિતયા ચ, નેત્રરોગ इव અજ્ઞાનં વિવેકદષ્ટિવિઘાતનિમિત્તતયા, જલોદરમિવ પ્રમાદઃ સદનુષ્ઠાનોત્સાહઘાતકતયેતિ ।

આમાં ખૂબી એ છે કે પ્રત્યેક વ્યાધિનાં ચિહ્નો એના નિર્દિષ્ટ સાદૃશ્યને પહોંચી વળે છે. વૈદકના ઊંડા જ્ઞાન વગર આવી સરળતા અને સામ્યતા આવવી અશક્ય છે અને વૈદકીય ભાષા પરનો કાળુ એમની વિવિધતા બતાવવા માટે વજનદાર પુરાવો પૂરો પાડે છે. ત્યારપછીના દશ પાના વૈદકનાં જ્ઞાનથી ભરપૂર છે. પ્રત્યેક વ્યાધિની વ્યાખ્યાને જીવના વર્તન સાથે સરખાવતાં ભારે ચમત્કાર કર્યો છે. વળી વૈદક વિષયના છૂટાં છૂટાં રૂપકો તો આખા અંધમાં એટલાં આવે છે કે તેનો સંગ્રહ કરતાં ખાર ન આવે. મતલબ એ છે કે

વૈદ્યકના વિષયનું તેમનું વિશિષ્ટત્વ તેમણે બતાવી આપ્યું છે અને તે હકીકત તેમના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવે છે.

(૦) વેદલહલની કથામાં સમયજ્ઞ નામનો વૈદ્ય આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧.) એ અણર્જુવાળા કુમારને વૈદ્ય સમજાવે છે—

દેવ ! ન યુક્તં તવ ભોક્તું । પ્રબલજ્વરં તે શરીરં વર્તતે । યતો-
ડ્યન્તમાતુરાઘૂર્ણતે દષ્ટિઃ । આતાન્નસ્નિગ્ધં વદનકમલં । દ્રગદ્રગાયેતે
શઙ્ખૌ । ધમધમાયન્તે સન્ધિસ્થાનાનિ । જ્વલતીષ્ઠ બહિસ્ત્વગ્ ।
દહતીષ્ઠ હસ્તં । તતો નિવર્તસ્વ ભોજનાત્ । ગચ્છ પ્રચ્છન્નાપવરકે ।
ભજસ્વ નિવાતં । કુરુષ્વ લઙ્ઘનાનિ । પિબ ક્વથિતમુદગં । સમા-
ચર વિધિનાસ્ય સર્વો પ્રતિક્રિયામિતરથા સન્નિપાતસ્તે મવિષ્યતિ ।

આ વાક્ય વાંચનાર વૈદ્યમાં જરા પણ કુશળ હોય તો લેખક-
શ્રીનું કૌશલ્ય દીવા જેવું સમજી શકે તેમ છે.

દર્દી પણ કેવો કરી પાળનારો છે તે બુદ્ધિ અને આપણો અનુભવ
કામે લગાડો. સાથે એની ભાષાની સિદ્ધતા પણ વિચારો. (પૃ. ૮૨૨.)

સ તુ વેલ્લહલો દત્તદષ્ટિઃ પુરતો વિન્યસ્તે તસ્મિન્નાહારવિસ્તારે
પતદેતદ્ધ મક્ષયામીતિ ભ્રમયન્નપરાપરેષુ લાઘ્યપ્રકારેષુ સ્વીયમન્તઃ-
કરણં નાકર્ણયતિ તત્તદા વૈદ્યસુતભાષિતં, નાકલયતિ તસ્ય હિત-
રૂપતાં, ન ચેતયતે તં વારણાર્થં લગન્તમપિ શરીરે । તતો વારયતો
વચ્ચનેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમયજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ બલાત્પ્રવૃત્તો મક્ષ-
યિતુમાહારં વેલ્લહલઃ । તતઃ સમુત્કટતયાડ્ઝીર્ણસ્ય પ્રબલતયા જ્વર-
સ્ય ન ક્રમતેડ્ઝસૌ ગલકેનાહારઃ । તથાપિ બલાદેવ કામિતઃ ક્રિયા-
નપિ વેલ્લહલેન । તતઃ સમુદ્ઝૃતં હૃદયં સજ્ઞાતઃ કલમલકઃ સમ્પન્નં
વમનં વિમિશ્રિતં ચ તેન વમનેન સર્વમપિ પુરતો વિન્યસ્તં ભોજનમ્ ।

આમાં પરિભાષા અને શબ્દ પરનો અંકુશ બરાબર બેવા જેવો
છે. આ વાક્ય વાંચવાથી વૈદ્યકીય વિષયની લેખકશ્રીની પૂરતી
માહિતી જણાયા વગર નહિ જ રહે.

(૮) એવોજ એક પ્રસંગ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ માં રાજકુમારના
જન્મ-મરણને અંગે રિપુકંપનના સંબંધમાં આવે છે. લોલાક્ષનું

રાજ્ય રિપુક'પનને મળ્યું'. તેને પુત્ર થયો, ખૂબ વધામણીઓ થઈ અને આખું રાજમંદિર ઝળઝળાયમાન થઈ ગયું'. (પૃ. ૯૪૬.) નાટક અને રાસડા ચાલતા હતા ત્યાં સુતિકાગૃહમાંથી મોટો કલકલાટ થયો, દોડાદોડી થઈ, સમજાયું કે નવો જન્મેલો કુંવર એકદમ માંદો થઈ ગયો છે અને ગળે પ્રાણ આવી ગયા છે. ત્યાં તો રાજ્યે વૈદ્યમંડળ બોલાવ્યું. પૂછ્યું કે કુમારને શું થયું છે ? વૈદ્યમંડળે જવાબ આપ્યો—(પૃ. ૯૫૦.)

‘ देव ! समापतितोऽस्य कुमारस्य सद्योधाती बलवानातंकः ।
स च प्रचण्डपवन इव प्रदीपमेनमुपसंहरति लग्नः पश्यतामेवा-
स्माकं मन्दभाग्यानां । ’

नृपतिराह । ' भो भो लोकाः ! शीघ्रमुपक्रमध्वं यथाशक्त्या ।
कुमारं यो जीवयति तस्मै राज्यं प्रयच्छामि स्वयं च पदातिभावं
प्रतिपद्येऽहं । ' तदाकर्ण्य सर्वादरेण लोकैः प्रयुक्तानि भेषजानि
वाहिता मन्त्राः निबद्धानि कण्डकानि लिखिता रक्षा कृतानि भूति-
कर्माणि नियोजिता विद्या वर्तितानि मण्डलानि संस्मृता देवता
विन्यासितानि तन्त्राणि । तथा कुर्वतामपि च गतः पञ्चत्वमसौ दारकः ॥

આમાં સંઘોઘાતી આંતક (જીવલેણ તાવ) અને મંદવાક વખતે લોકો કેવા કેવા ઉપચાર, તંત્રો, જંત્રો કરતા હતા તેનું આખેડૂંબ વર્ણન મળી આવે છે. એની પરિભાષા વિચારવા યોગ્ય છે અને સિદ્ધવૈદ્ય અને અનુભવી અવલોકનકારના મુખ વગર અન્યત્ર અલભ્ય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૫૦-૧.)

(४) ज्योतिष-इलादेश विभाग.....(Astrology)

આર્યાવર્તમાં જ્યોતિષનો વિષય પ્રથમથી ઘણો આકર્ષક મનાય છે. ભવિષ્ય જાણવાના જ્ઞાનનો અભાવ, ભવિષ્ય જાણવાની જિજ્ઞાસા અને આશાસૂત્રને અવલંબન કરતું જીવન એનું કારણ છે. એને લઈને અષ્ટાંગ નિમિત્તો-ભવિષ્ય જાણવાનાં સાધનો લોકો ઘણા મહત્ત્વના ગણે છે. અનેક વિભાગો પૈકી કયા નક્ષત્ર, યોગ કે રાશિમાં અમુક પ્રાણીનો જન્મ થયો છે અને તેને બીજા ગ્રહો કેવી અસર કરશે એ વિભાગને જ્યોતિષનો કલાદેશ વિભાગ ગણવામાં આવે છે.

સાહુલાદ નગરે ઇમૂત રાજને ત્યાં સંસારીજીવનો જન્મ થાય છે (પ્રસ્તાવ ૭), એ પ્રસંગનો લાભ લઈ જ્યોતિષનો આ વિષય અંતઃકર્તા જણાવી દે છે. એ પણ જ્યોતિષ અંતઃકર્તા સાર જોવો વિભાગ છે. પ્રથમ કેટલી ચીવટથી જોશી મહારાજને પ્રશ્નોત્તર થાય છે તે જોઈએ.

ઇમૂતરાજ પૂછે છે:—**निवेद्यत्वार्यः कुमारजन्मनक्षत्रस्य कीदृशी ग्रहावलोकनेति ?**

જોશીરાજ સિદ્ધાર્થ કહે છે:—**यदाज्ञापयति देवः । समाकर्णयत तावत् । अयमानन्दः संवत्सरः । ऋतुः शरत्कालः । मासः कार्तिकः । तिथिर्द्वितीयेतिमद्रा । वारो ब्रह्मस्पतिः । नक्षत्रं कृतिका । राशिर्वृषः । योगो धृतिः । सौम्यग्रहनिरीक्षितं लग्नं । उच्चस्थानस्थिताः सर्वे ग्रहाः । ऊर्ध्वमुखा होरा । एकादशस्थानस्थिता शुभेतराः पापग्रहा इति ।**

ત્યારપછી રાશિ શી ચીજ છે અને એનો ગુણ શું છે તે વિગતવાર જોશીમહારાજ રાજને કહે છે. એનું વર્ણન પૃ. ૧૬૫૦-૫૪ સુધીમાં (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧ માં) આપ્યું છે. એમનો ભાષા પરનો કાળૂ બતાવવા એક રાશિક્ષણ મૂળઅંતમાં આપ્યું છે તેનો નિર્દેશ કરીએ.

સિંહરાશિમાં જન્મેલ માટે કહે છે કે:—

क्षमी मानी क्रियायुक्तो वत्सलो मद्यमांसयोः ।

देशभ्रमणशीलश्च विनीतः शीतभीरुकः ॥

क्षिप्रकोपी सुपुत्रश्च जननीजनकप्रियः ।

व्यसनी प्रकटो लोके सिंहे जातो मनुष्यकः ॥

पञ्चाशत्કો મ્રિયેતાસૌ યદિ વા શતિકો મઘૌ ।

મઘાણુ જીવિતં મુચ્ચેત્પુણ્યક્ષેત્રે શનૈશ્ચરે ॥

આ જમાનામાં પોતાની રાશિ જોઈને આ રાશિઓના ફલા-ફેશની વાતો લોકો ન માને અથવા અર્ધસત્ય માને એ ખનવાજોગ છે. લેખકના સમયમાં પણ શંકા થતી જ હશે તે માટે જોશી મહારાજે પ્રથમથી જ કહી દીધું છે કે—

ज्योतिर्ज्ञानं निमित्तं च यच्चान्यदपि तादृशम् ।

अतीन्द्रियार्थं तच्छास्त्रं सर्वं सर्वज्ञपूर्वकम् ॥

તતોડત્ર વ્યમિચારઃ સ્યાત્ કેવલં નરદોષતઃ ।

વિભાગં હિ ન જાનીતે શાસ્ત્રસ્યાલ્પશ્રુતો નરઃ ॥

આવી રીતે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં પોતે અલ્પશ્રુત છે, એના વિભાગ-પેટાવિભાગ પોતે સમજતો નથી એમ જાણવું. એ સર્વવાત સર્વજ્ઞોએ પોતાના શિષ્યોને કહેલી છે. એમાં 'જો તો' ઘણા આવે છે એટલે જ્યાં મેળ ન ખાય ત્યાં 'જો' ઉપર જવાનું જણાય છે. પછીના જ શ્લોકમાં કહે છે કે—

કૂરગ્રહૈર્ન દષ્ટાશ્ચેદ્વલવન્તશ્ચ રાશયઃ ।

તતોડમીષાં ગુણાઃ સત્યા નાન્યથેત્યવધારય ॥

રાશિઓ ખળવાન હોય અને જો તેના ઉપર કૂર ગ્રહની નજર ન પડી હોય તો ઉપર લખેલા ગુણો ખરાખર સાચા પડે છે એમાં જરા પણ શક નથી. આ પ્રમાણે વાત કરી છે એટલે રાશિ જ્યાં પોતાના ગુણ ન બતાવે ત્યાં કૂર ગ્રહોની નજર આડી આવતી હશે એમ સમજવું.

અંગત અનુભવથી આ ઘણું ચર્ચા યોગ્ય વિષય છે. એમાં 'લાગે ત્યાં તીર નહિ તો થોથું' જેવું થતું હશે કે કેમ ? એવી પણ કેટલાકે શંકા કરે છે. એ અતિ રસપ્રદ વિષયને આ ઉપોદ્ધાતમાં સ્થાન નથી. અત્ર વક્તવ્ય એ છે કે અંતઃકર્તા પોતે આ જ્યોતિષના વિષયના પૂરતા અભ્યાસી છે, એની પરિભાષા સમજી શકે છે અને વાપરી શકે છે. આ ટૂંકા લેખમાં આખા જ્યોતિષ વિષયનું પહલવ-ગ્રાહી જ્ઞાન (superficial view) આવી બાંધ તેવું સુદાસરનું લખાણ કરી શકે છે. એક લેખકને સર્વગ્રાહી બતાવવા માટે આ ઘણી જોરવ લેવા જેવી હકીકત જણાય. જૈન શાસ્ત્રકાર જ્યોતિષના ફલાદેશ વિભાગનો ઉપયોગ સાધુને કરવા ઉત્તેજન આપતા નથી, માત્ર મહાન ધર્મક્રિયાને અંગે ઉપયોગ કરે છે એટલે એમણે સુદાસર ટૂંકામાં પતાવ્યું જણાય છે; પણ જે થોડી વાત તેમણે જણાવી છે તે પરથી તેમનો જ્યોતિષના વિષયમાં સારો પ્રવેશ જણાઈ આવે છે.

x

x

x

૫. સામુદ્રિકઃ-નરનારી શરીર લક્ષણ (Body mark Reading)

ગમે તેવો વિચારવાન વિદ્વાન મનુષ્ય જે વિભાગ વાચતાં કે સાંભળતાં પોતાનાં નખ કે હાથનાં તળીયાં વિગેરે તપાસ્યા વગર

ન રહે તેવો આ વિભાગ છે. કાચમાં મુખ જોતાં સમજીએ પણ ચાળા કરતાં દેખાય છે. એ પાઘડીને ઠીક કરશે, મુખને મલકાવશે અને કાંઈક વાંકું-તેડું જરૂર કરશે એવો આ વિભાગ છે. નરનારીનાં શરીરલક્ષણને સામુદ્રિક કહેવામાં આવે છે. એમાં પગનાં તળીઆથી માંડીને માથાના બાલ સુધીના સર્વ અંગ પ્રત્યંગની સ્થૂળતા, રંગ આદિ પરથી એ મનુષ્ય કેવો હશે એના પર વિવેચન કર્યું છે. એનાં પગનાં તળીઆં, નખ, પગની જડાઈ, જંઘાનું કદ, ગતિ, ઢીંચણ, પુરુષચિહ્ન, વૃષણ, કેડ, પેટ, કુક્ષી, ડુંટી, છાતી, પીઠ, હાથ, હથેલી, સ્કંધ, ગળું, હોઠ, દાંત, જીભ, તાળવું, સ્વર, નાક, આંખ, ભમ્મર, કાન, કપાળ અને બાલના રૂપરંગાદિ પરથી એ કેવો હશે એનું અવલોકન પરિણામ બતાવ્યું છે. પછી કેટલી ચીજો ગંભીર સારી, કેટલી વિસ્તૃત સારી, કેટલી સૂક્ષ્મ સારી વિગેરે પર વર્ણન આપ્યું છે. આ સર્વ વિભાગ પ્રત્યેકને લાગુ પડતો હોઈ ઘણો રસપ્રદ છે. એના પર અનેક ગ્રંથો લખાયલા છે.

વામદેવ અને વિમળકુમાર (પ્ર. પ. પ્ર. ર.) કીડાનંદન વનમાં ગયા છે. ફરતાં ફરતાં તેઓએ લતામંડપમાં મધુર અવાજ સાંભળ્યો (પૃ. ૧૧૪૬). કુતૂહળથી મિત્રો એ અવાજ તરફ ગયા ત્યાં એક સુંદર સ્ત્રી-પુરુષનું જોડણું જોયું. એમનો પ્રણયસમય હતો અને એ વાર્તામાં મસ્ત હતા. એમને નખથી શીખસુધી જોઈ બંને મિત્રો પાછા ફર્યા. એ પ્રસંગ લઈને નરનારીનાં શરીરલક્ષણનું વર્ણન વિમળે કર્યું છે.

એ શાસ્ત્રનું વર્ણન કરવાનો ઉપોદ્ધાત કરતાં વિમળકુમાર જણાવે છે.

લક્ષ્યન્થસમાખ્યાતં વિસ્તરેણ વરાનન ।।
 પુંલક્ષણં ક્ષટિત્યેવ કસ્તદ્વર્ણયિતું ક્ષમઃ ॥
 તથૈવલક્ષણં નાર્યા વિજ્ઞેયં બહુવિસ્તરમ્ ।
 તદ્વર્ણનં હિ કો નામ પારયેત્કોઽવધારયેત્ ॥

વચ્ચે સુલક્ષણ કુલક્ષણને અંગે તેજ કુમાર કહે છે:—

લક્ષ્યતે હૃદમાત્રસ્ય નરસ્યેહ શુભાશુભમ્ ।
 થેન તલ્લક્ષણં પ્રોક્તં તદ્વદ્ધેષા સુન્દરેતરમ્ ॥

તતઃ સર્વે સમાસેન સુલ્લુઃખનિવેદકમ્ ।
શરીરસંસ્થિતં ચિદ્ધં લક્ષણં વિદુષાં મતમ્ ॥
તેનાપલક્ષણસ્યાપિ યદિદં પ્રતિપાદનમ્ ।
યુક્તં તદ્ભદ્ર ! જાનીહિ પ્રસ્તુતે નરલક્ષણે ॥

આવી રીતે એ વિષય સર્વ લોકોને રસપ્રદ થાય છે. એમાં અપલક્ષણનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. અમુક શરીરલક્ષણવાળા ખૂની, દેવી, લુચ્ચા હોય છે અને ફોજદારી ગુંડા શોધકખાતું તેમને તુરત પારખી થકે છે. આંખ, કાન, નાક, હડપચી એ સર્વના આકાર અંદરના ગુણને બતાવનાર છે. એમની એ સંબંધી ભાષા કેવી સરલ છે તે જોવા તેમનો કાંઈક પરિચય કરાવીએ.

બાહુ-હાથ માટે લખતાં કહે છે કે:—

ઉદ્ગ્રહવાહવો દુષ્ટા દાસાસ્તુ લઘુવાહવઃ ।
પ્રલમ્બવાહવો ધન્યાઃ પ્રશસ્તા દીર્ઘવાહવઃ ॥

(પ્ર. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૪)

સ્વર માટે કહે છે—

હંસસારસનાદાનુકારિણઃ સુસ્વરા નરાઃ ।
ભવન્તિ સુચિનઃ કાકસરનાદાસ્તુ દુઃચિતાઃ ॥

(પૃ. ૧૧૫૬)

દષ્ટિ માટે બહુ વાંચવા જેવી વાત કરે છે.

નીલોત્પલદલચ્છાયા દષ્ટિરિષ્ટા મનસ્વિનામ્ ।
મધુપિક્લાપ્રશસ્તૈવ પાપા માર્જરિસન્નિભાઃ ॥
સદૃષ્ટિજિહ્વાદષ્ટિશ્ચ રૌદ્રદષ્ટિશ્ચ કેકરા ।
દીનાતિરિક્તારુક્ષા ચ પિક્કલા ચ વિગર્હિતા ॥
શ્મ્વીચરાભા ધન્યાનાં ગમ્મીરા ચિરજીવિનામ્ ।
વિપુલા મોગિનાં દષ્ટિરુચ્છલા સ્તોકજીવિનામ્ ॥
કાળાદ્વરતરોઽન્ધઃ સ્યારકેકરાદપિ કાળકઃ ।
વરમન્ધોઽપિ કાળોઽપિ કેકરોઽપિ ન કાતરઃ ॥
અબદ્ધલક્ષ્યા સતતં ધૂર્ણતે કારણં વિના ।
રુક્ષાભા ગ્લાનરૂપા ચ સા દષ્ટિઃ પાપકર્મણામ્ ॥

અધો નિરીક્ષતે પાપઃ સરલં ક્રજુરીક્ષતે ।
ઉર્વં નિરીક્ષતે ધન્યસ્તિરશ્ચીનં તુ કોપનઃ ।

(પૃ. ૧૧૫૭)

આની સાથે જાતિઅનુભવ સરળતાવવા યોગ્ય છે.

માથાના વાળ સુધી નરલક્ષણ બનાવી પછી વર્ગી જાડા, લાંબા, ઠંથા સારા વિગેરે વિશેષણો સાથે અંગપ્રત્યંગ બતાવ્યા છે.

उग्रेमुखललाटानि पृथूनि सुखभागिनाम् ।

गम्भीराणि पुनस्त्रीणि नाभिः सर्वं स्वरस्तथा ॥

(પૃ. ૧૧૫૯)

વર્ગી ધનચુગ, લોગ વિગેરેનાં સ્થાનો પણ બતાવ્યાં છે.

अस्थिष्वर्थाः सुखं मांसे, त्वचि भोगाः स्त्रियोऽक्षिषु ।

गतौ यांनं, स्वरे चाक्षा, सर्वं सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

(પૃ. ૧૧૫૯-૬૦)

આ સામુદ્રિક વર્ણન કરીને સત્ત્વસંવર્ધન ઉપાય બતાવ્યો છે. તેમાં તેમણે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ, બ્રહ્મચર્ય, દયા, દાન, નિઃસ્પૃહતા, તપ, ઉદાસીનતા ને સત્ત્વનાં કારણ તરીકે ગણાવ્યાં છે.

પછી નારીશરીરનાં લક્ષણોનું વર્ણન કરતાં 'પગથી જંઘા સુધીનું' વર્ણન કરીને અતિ આશ્ચર્યજનક રીતે એ ચાલતો વિષય પડતો મૂકી દીધો છે. તે વખતે ભયંકર આકાર ધારણ કરનારા બે પુરુષો આકાશમાં ઊડતાં અને એ જોડણું કલ્પોલ કરતું હતું ત્યાં ઉતરતાં જણાયા. બન્ને વચ્ચે બોલચાલ થઈ અને આકાશમાં ચુદ્ધ ચાલ્યું (અ. પ. પ્ર. ૩, પૃ. ૧૧૬૪-૫). વાત વચ્ચેથી અટકી પડી. ગમે તે કારણે ચાલતો વિષય છોડી દીધો છે, ઘણી અજબ રીતે છોડી દીધો છે, રસમય વિભાગ છોડી દીધો છે. મારું એમ માનવું છે કે આ વિભાગ લખવો સાધુની દૃષ્ટિએ લેખકને ઉચિત લાગ્યો નહિ હોય, સાધુ સ્ત્રીઓનાં અંગપ્રત્યંગનું વર્ણન કરે એ અનુચિત લાગ્યું હશે. ગમે તેમ હોય પણ સકારણ આ આખો બાકીનો વિભાગ લખવો રહી ગયો છે.

છતાં જેટલો ભાગ લખાયો છે તે પરથી સામુદ્રિકના વિષયમાં શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીને અભ્યાસ ઘણો સારો દેખાઈ આવે છે. એમની

ભાષાની સરળતા અને સફળતા અપૂર્વ છે અને થોડા શબ્દોમાં વિચારો બતાવી દેવાની શૈલી અનુકરણીય છે. સામુદ્રિકના અન્ય ગ્રંથો સાથે મેં એ વિભાગને સરખાવી જોયો છે અને મને જણાયું છે કે લેખકનું એ વિષયમાં અપૂર્વ જ્ઞાન હતું એવો ઝળકાટ એમણે જે મુદ્દાસરની મીત વાર્તા કરી છે તે પરથી ચોક્કસ જણાઈ આવે છે.

આ વિષયના અનેક ગ્રંથોનું દોહન કરીને તેમણે સામુદ્રિક ગ્રંથોના પોણા ભાગનો સાર આપ્યો છે. આખો આખો હોત તો વિજ્ઞાનની નજરે વધારે ઉપયોગી થાત. જે ભાગ આપ્યો છે તે પરથી તેમનું વિષયને ટુંકાણમાં મુદ્દાસર રીતે બતાવવાનું અદ્ભુત લેખનકૃત્ય ખરેખર પ્રશંસાપાત્ર છે. આવા નિમિત્તના વિષયો પોતાની માન્યતાને અનુરૂપ થાય છે કે કેમ તે દૃષ્ટિએ જોવાનું નથી. લેખક એ વિષયને કેવી સુંદર રીતે ઝળકાવી શકે છે તે વાત ખાસ વિચારવાની છે. અને એ બાબતમાં લેખક અવલ પંક્તિમાં પદ પ્રાપ્ત કરે છે એ વાત બારીકીથી મૂળ લેખ તપાસતાં જણાઈ આવે તેમ છે.

x

x

x

(૬) નિમિત્તશાસ્ત્ર. ...

અષ્ટાંગ નિમિત્ત ગણાય છે. એટલે લવિષ્ય જાણવા માટે આઠ પ્રકારનાં નિમિત્તો જુદી જુદી રીતે વર્ણવ્યાં છે. એ સંબંધી કેટલાંક પુસ્તકો પણ છપાયાં છે. જૈન શાસ્ત્રકાર પણ એ વાત કવચિત્ બતાવે છે. પ્રવચનસારોદ્ધાર ગ્રંથના ૨૫૭ માં દ્વારમાં એના આઠ પ્રકાર આ રીતે વર્ણવ્યા છે:—

૧. અંગ-શરીરના અંગો માથું, આંખ, પગ ફરકે તેના લાલા-લાલ. સ્ત્રી-પુરુષને.

૨. સ્વપ્ન-સ્વપ્નમાં અમુક ચીજ દેખે, અમુક સમયે દેખે તેનાં ફળની વિચારણા.

૩. સ્વર-૪૬ઋદ્ધિ સાત પ્રકારના સ્વર તથા ગાય, ગધેડો અને સ્ત્રીના શબ્દથી લવિષ્ય નિર્ણય.

૪. ઉત્પાત-અંગારાની વૃદ્ધિ, હાડ, માંસ વિગેરેની વૃદ્ધિરૂપ ઉત્પાત જોઈ લવિષ્યના લયનો નિર્ણય.

૫. અંતરિક્ષ-આકાશમાં અમુક ગ્રહચાર થાય તેના બળાબળનો વિચાર કરી ભવિષ્યકથન.

૬. લોભ-ભૂમિકંપ, જમીનમાંથી અવાજ નીકળવો વિગેરે જમીનની હકીકતથી ભયકથન.

૭. વ્યંજન-તલ અને મસાના શરીર પર સ્થાન જોઈ લક્ષણ બાંધવું તે.

૮. લક્ષણ-શરીર પર સ્વસ્તિક, ધ્વજ વિગેરેનાં ચિહ્ન અથવા રેખાના વિચારથી ગુણવર્ણન.

આ ઉપરાંત બીજી રીતિઓએ પણ ભવિષ્યકથન કરેવાનું વિજ્ઞાન અસલ કાળમાં પ્રચલિત હતું. નિમિત્તશાસ્ત્રનો આય એક પ્રકાર છે. ‘આય’ સંબંધી વિદ્યા બુદ્ધિ સાતી જાય છે એટલે કોઈ આય જાણનારને જાતે મળ્યા વગર એની પરિક્રિયા માલુમ પડે તેમ નથી. એમાં આઠ આય હોય છે. ધ્વજ, ધૂમ, સિંહ, શ્વાન, બળદ, ખર, હાથી અને કાગ. એનું વર્ણન જોવા માટે એની વિગત જુઓ (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧) એ આઠે પ્રકારની આયના આઠ પ્રકારના બળ હોય છે તેથી નીચેની હકીકતો જાણી શકાય છે.

૧. અમુક હકીકત કેટલામે દિવસે બનશે (કાળ)
  ૨. તે હકીકત કયા વારે (અઠવાડિયાના) બનશે. (વાસર).
  ૩. તે બાબત કેટલા વાગે (કેટલામે ચોઘડીએ કે પહોરે થશે. (વેળા)
  ૪. તે ચોઘડીયામાં પણ કેટલી પળ-વિપળ ગયે બનશે. (સુદૂર્ત).
  ૫. એ વાત કઈ દિશાએ બનશે. (દિશા-વિદિશા).
  ૬. એ વખતે ચંદ્રનક્ષત્રનું બળ કેવું રહેશે (નક્ષત્ર).
  ૭. એ વખતે જેનું નિમિત્ત જોવાય છે તેનું ગ્રહબળ કેવું રહેશે (ગ્રહબળ).
  ૮. થવાની હકીકતનું પોતાનું બળ કેવું રહેશે (નિસર્ગબળ)
- એના સંબંધમાં લેખકશ્રી કહે છે કે:—

ધ્વજો ધૂમસ્તથા સિંહઃ, શ્વા બલીવર્દ્દ इत्यपि ।

खरो गजेन्द्रो ध्वांक्षश्च, अष्टायाः परिकीर्तिताः ॥

પતેષાં ચાષ્ટાનામપ્યાયાનામષ્ટવિધં બલં ભવતિ । તદ્વથા—

કાલાવસરવેલાનાં, મુહૂર્ત્તકકુમોસ્તથા ।

નક્ષત્રગ્રહયોશ્ચૈવ, નિસર્ગબલમષ્ટમમ્ ॥

એ પ્રત્યેક આય એક ઉપર બીજે આવે, તેના કૃણ આઠે બાબતને અંગે કેવા થાય એ વાત ત્યારપછી બતાવી છે.

આય નિમિત્તશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે.

મને આ આય વિભાગનું દાર્શનિક બિલકુલ જ્ઞાન નથી, છતાં જે થોડી વાત અંતઃકર્તાએ લખી છે તે વાંચતાં એમ જણાય છે કે તેમને આય સંબંધી શાસ્ત્રનું જ્ઞાન પણ ઘણું સારું હોવું જોઈએ. એમના સામાન્ય અન્ય વિષયના જ્ઞાનને આધારે આ નિર્ણય પર હું આવ્યો છું. જે થોડી હકીકત બતાવી છે તેથી એમ જણાય છે કે આ શાસ્ત્ર પણ ઘણું ધુન્ધવણવાળું હોવું જોઈએ. આપણે લેખકને લેખક તરીકે અત્ર સમજવા પ્રવર્તમાન થયા છીએ ત્યાં તો એટલું જ જણાવવું પૂરતું ઘણે કે એમણે આયશાસ્ત્રના વિષયમાં પણ ઘણો કાળુ બતાવ્યો છે. ટૂંકામાં મુદ્દાની વાત કરી છે અને જે સર્વગ્રાહી અભ્યાસી તરીકે એમની ગણના અગાઉ કરી છે તેનો આ એક વધારે પુરાવો છે. મહાન દાર્શનિક અને અદ્ભુત શાસ્ત્રાભ્યાસી જ્યારે આવા આવા સમાજને ઉપયોગી પરંતુ સરખામણીમાં અદ્ય ઉપયોગવાળા વિષયમાં પણ સંપૂર્ણ સારગ્રાહીતા અને નિષ્ણાત-પણું બનાવે ત્યારે એમના જ્ઞાનની વિવિધતા જરૂર હૃદય પર અસર કર્યા વગર રહે નહિ. એ નજરે આ વિભાગ પણ ખરેખર આશ્ચર્ય પમાડે તેવો છે. એમાં સમયને કેવી ચુક્તિથી પળવિપળ સુધી લઈ આવવાની રચના ઘડી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આયશાસ્ત્ર સમજનાર આ વિષયમાં વધારે પ્રકાશ પાડે તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે. વિષય નવરાશના વખતમાં આતંદ પમાડે તેવો અને લેખકના અનેકવિધ જ્ઞાન માટે માન ઉત્પન્ન કરે તેવો છે.

x

x

x

૭ સ્વપ્નશાસ્ત્ર— ... (Science of Dreams).

સ્વપ્નવિચાર અણંગ નિમિત્તનો એક ભાગ છે. અત્યારે પણ સ્વપ્ન શી વીજ છે તે સંબંધમાં અનેક ચર્ચા ચાલે છે. માનસ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓ એનો નિર્ણય કરવા અનેક ચર્ચા કરે છે અને અભિપ્રાયો ગોઠવે છે. સ્વપ્નવિચાર પર અનેક શાસ્ત્રો લખાયેલાં છે. તીર્થંકર મહારાજની માતા ચૌદ સ્વપ્ન દેખે છે તે પ્રસંગને લઈને જન શાસ્ત્રકારોએ સ્વપ્નના સંબંધમાં બહુ લખ્યું છે. કેવા પ્રકારનું સ્વપ્ન આવે ત્યારે અમુક ફળ થાય તે પર હબરે પંક્તિઓ આળેખી છે. કયે સમયે આવે ત્યારે તેનું ફળ કયારે મળે ? એક સ્વપ્ન યશી બીજું આવે તો કેનું ફળ મળે ? વિગેરે પર અનેક ઉલ્લેખો થયા છે. અને ખૂદ તીર્થંકર ને ચક્રવર્તીની માતાને ચૌદ મહા-સ્વપ્નો આવે છે તમજ બીજા મહાપુરુષોની માતાને એક, બે, ચાર કે સાત સ્વપ્ન આવે છે. એનો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રમાં થયેલો હોઈ પ્રત્યેક શ્રોતા એ સંબંધમાં કાંઈકાંઈ હકીકત જરૂર જાણતા હોય છે.

તદન સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે એવા સામાન્ય પ્રતિના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ નહોતા. એમને સ્વપ્નવિચાર તો હૃદયંગમ હતો, પણ એમને સ્વપ્નવિચારનો ઉપયોગ એક અતિ મોટા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવામાં કરવો હતો એટલે આ વિષયમાં તેમણે તદન જુદી જ દિશા (લાઈન) લીધી જણાય છે. સ્વપ્નવિચારમાં સ્વપ્નમાં હાથી આવે તો અમુક ફળ થાય અને ઘોડો આવે તો અમુક ફળ થાય એ વાર્તા તેમણે ન કરતાં કનકોદર વિદ્યાધરને પોતાની પુત્રી મદનમંદરી માટે પતિ-શોધનની ચિંતા ઉત્પન્ન કરી. પ્રથમ એને માટે સ્વયંવર રચ્યો તે ભાંગી પડ્યો,^૧ પિતા કનકોદરને દુઃખ થયું અને આખી રાત પથારીમાં પછાડા માર્યા. લગભગ સવારે તેના સ્વપ્નમાં ચાર મનુષ્યો— બે પુરુષ અને બે સ્ત્રી આવ્યા અને કહી ગયા કે તેમણે મદન-મંજરી માટે વર શોધી રાખ્યો છે. આ હકીકત અહીં રહી ગઈ, પણ મદનમંદરી કોણ છે એની વિગતવાર વાર્તા સંસારીજીવ-જીવધારણને જ્યારે દાસીએ કહી ત્યારે સાથેસાથે આ વાર્તા પણ કહી દીધી હતી. (પૃ. ૧૮૬૪).

પછી ગુણધારણ-મહનમંજરીના લગ્ન થઈ ગયા, લડવા આવેલા વિદ્યાધરે સ્તાલી ગયા અને નગરપ્રવેશ આનંદથી થયો. તે રાત્રે કુલંધરના સ્વપ્નમાં પાંચ મનુષ્યો આવ્યા અને તેમણે ગુણધારણને જે સારું થાય છે તે સર્વનાં કારણ તરીકે પોતાને બતાવ્યાં. કુલંધર મિત્રે એ વાર્તા ગુણધારણને કહી. એ ચાર મનુષ્યો કનકોદર રાજાના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ અને એ પાંચ મનુષ્યો કુલંધરના સ્વપ્નમાં આવનાર કોણ ? એ બાબત સમજવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા ગુણધારણને થઈ. સલાજનોએ ઉપરચોટીઆ થોડી વાત કરી (પૃ. ૧૮૮૫) પણ એથી ગુણધારણને પૂરો સંતોષ થયો નહિ.

કંદમુનિને પૂછતાં તેમણે કેવળી શ્રી નિર્મળાચાર્યનો હવાલો આપ્યો (પૃ. ૧૮૯૪). છેવટે પ્ર. પ. પ્ર. પ માં કેવળી મહારાજ જ્યાં પધારે છે ત્યાં આ મુદ્દા પર ખૂબ વિચાર ચાલે છે અને અચુક કાર્ય થવામાં કાળ, સ્વભાવ, કર્મ, ઉદ્યમ અને ભવિતવ્યતાને શું સ્થાન છે એ આખો પાંચ કારણનો મહાપ્રશ્ન ત્યાં ઉકેલવામાં આવે છે. આ આખો વિભાગ નિમિત્તજ્ઞાનનો હોવા છતાં એની આખી ઘટના તત્ત્વચર્યામાં ઉતારી દીધી છે અને તે ખાસ વાંચવા-સમજવા યોગ્ય છે. (જુઓ પૃ. ૧૯૦૧ થી ૧૯૧૬.)

અત્ર કહેવાની મતલબ એ છે કે સ્વપ્નવિચાર જેવા સામાન્ય વિષયના પ્રસંગનો લાભ લઈ આખો કાર્યકારણભાવ લેખકે લખી નાખ્યો છે. એમાં એક વધારે અગત્યના પ્રશ્નનો પણ નીકાલ કરી આપ્યો છે. એમાં સુસ્થિત મહારાજાએ ત્રણ આજ્ઞાઓ-ત્રિકાળા-બાધિત નિયમો ઘડી આપ્યા છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. એ નિયમો વિગતવાર પૃ. ૧૯૧૪ માં આપ્યા છે. એનો સાર એ છે કે:-

“ ચિત્તવૃત્તિને અંધકાર વગરની અને ચોખ્ખી રાખવી, મહામોહ રાજના લશ્કરને શત્રુ તરીકે ઓળખવું ને તેને હણવું અને ચારિત્રરાજના લશ્કરને હિત કરનાર ગણવું અને તેને પોષવું. ”

આ આજ્ઞાપાલન-વિધિનિષેધની અસર અને એનાં ઉલ્લંઘનનાં ફળો વિગેરે અનેક બાબતો ચર્ચી છેવટે એ આજ્ઞાના બતાવનાર

સિદ્ધ જીવોને અને એ સુસ્થિત મહારાજને સર્વ કાર્યોનાં કારણ તરીકે બતાવ્યાં છે.

આ સ્વપ્નવિદ્યાનો અદ્ભુત પ્રસંગ ખરેખર મન પ્રસન્ન કરનાર છે અને એક અપૂર્વ લેખક સાધારણ બનાવને કેટલો ઉચ્ચચાહી બનાવી શકે છે તેનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. પછી એ પ્રસંગનો લાલ લઈ સાતમા પ્રકરણમાં સંપૂર્ણ સુખ ઉપર વિવેચન કરી પોતાના દશ પાત્રો-ક્ષાંતિ, દયા, મૃદુતા, સત્યતા, ઋણુતા, અચોર્યતા, પ્રક્ષરતિ, મુક્તતા, વિદ્યા અને નિરીહતાને યોગ્ય સ્થાન આપી દે છે. આ મુદ્દા પર આખું પ્રકરણ લખી નાખે છે અને એ દશે કન્યાઓને પ્રાપ્ત કરવાના અનુશીલનોય શુભેાનું વર્ણન પણ કરી આપે છે.^૧ આ આખો પ્રસંગ અદ્ભુત છે અને લેખકની અદ્ભુત કળાનો નમૂનો છે. એક સાધારણ પ્રસંગને ઘટાવવાની આવી શક્તિ સ્વચ્ચિત જ જોવામાં આવે છે. સ્વપ્નવિચાર તો માત્ર પ્રાસંગિક છે. બાકી લેખકનું ઊંડાણ અનેક જ છે અને એ આ અંધની ચાવી છે. એ સમજે તેને આ વાત જ્યે તેમ છે. લેખકના બુદ્ધિવૈભવ અને ભાષા-સૌષ્ઠવનો આ વિભાગ ખાસ વિચારવા યોગ્ય પ્રસંગ પૂરો પાડે છે.

x

x

x

૮. ધાતુવાદ-ભુસ્તરવિદ્યા ... (Mineralogy).

જમીનમાં શું છે તે જાણવાની વિદ્યા અસલ કાળમાં સારી રીતે જણાયેલી હતી. ગામડાંઓમાં અત્યારે પણ જમીન પર કાન દઈ ફરેા જોદતાં અંદરથી પાણી નીકળશે કે નહિ તે કહેનારા સાંભળ્યા છે. અમુક પ્રકારના વૃક્ષો જોગે તો તેની નીચેથી સોનું નીકળે, અમુક આકારે વૃક્ષ જોગેલ હોય તો તેની નીચેથી સોનામહોરના ચરુ નીકળે વિગેરે બાબતો વહેમ તરીકે નહિ પણ વિજ્ઞાન તરીકે અસલ જણાયેલી હતી. વચ્ચેના વખતમાં એવી ઘણી વાતો ભૂલાઈ ગઈ અને હુમપ્રાય થઈ ગઈ એ ખેદની વાત છે. ધાતુવાદ-ખન્યવાદની જે થોડી વાર્તા આ અંધમાં કરી છે તે પરથી લેખકનો એ વિષયનો ઊંડો અભ્યાસ જણાય છે.

૧. પ્ર. ૮. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૨૦-૧૨૩૩.

ધનની શોધમાં નીકળી પડેલા ધનશેખરને સ્વપરાક્રમથી દ્રવ્ય મેળવવું હતું. એ ધનના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ઉદ્યાનમાં ખંદર કિનારે એકા હતા ત્યાં કેશુડા (કિંશુક)ના ઝાડનો અંકુરો (પ્રારોહ) શાખા-માંથી નીકળીને પાનજો થતો થતો જમીન સુધી ગયેલો એણે જોયો.

તં ચ કિંશુકપાદપ્રારોહમવલોક્ય સ્મૃતો મયાભિનવશિક્ષિતઃ
સ્વન્યવાદઃ । ચિન્તિતં ચ । નૂનમસ્ત્યત્ર કિંચિદ્ધનજાતમ્ । યતો-
ઽભિહિતં સ્વન્યવાદે—

નાસ્ત્યેવ શ્રીરવૃક્ષસ્ય પ્રારોહો ધનવર્જિતઃ ।
સ્તોકં વા ભૂરિ વા તત્ર ધ્રુવં વિત્ત્વપલાશયોઃ ॥
પ્રારોહે ભૂરિ તન્ સ્થૂલે તનુકે સ્તોકમુચ્યતે ।
રાત્રૌ જ્વલતિ તદ્ભૂરિ સોષ્મણિ સ્વલ્પમીરિતમ્ ॥
વિદ્ધે તત્ર ભવેદ્રક્તં યદિ રત્નાનિ લક્ષયેત્ ।
અથ શ્રીરં તતો રૂપ્યં પીતં ચેત્કનકં ભવેત્ ॥
પ્રારોહઃ સ્યાદુપર્યુષ્ઠૈર્યન્માત્રેઽધોઽપિ તાવતિ ।
પ્રદેશે નિહિતં નૂનં વિદ્યતે તન્નિધાનકમ્ ॥
ઉપરિષ્ઠાત્તનુષ્ઠેત્સ્યાદધસ્તાત્ પૃથુલો યદિ ।
પ્રારોહોઽસૌ નિધિઃ પ્રાપ્તો વિપરીતસ્તુ સોઽન્યથા ॥

મને સમજણ પડી તે પ્રમાણે મેં આનો અર્થ કર્યો છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫); પણ એનું મૂળ સ્થળ મને મળ્યું નથી. એ વિષય પર ઘણું લખાયલું હોવું જોઈએ એમ જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ જણાવે છે કે યતોઽભિહિતં સ્વન્યવાદે એટલે ‘જન્યવાદમાં કહ્યું છે.’ એટલા ઉપરથી તેમનો જન્યવાદનો સારી રીતે અભ્યાસ જણાઈ આવે છે. એ કેટલી સહેલાઈથી વાત પકડી લે છે તે જુઓ.

તતો નિરૂપિતોઽસૌ મયા પલાશપાદપ્રારોહો યાવત્તનુકઃ તત્ર
ચિન્તિતં મયા । સ્તોકમત્ર દ્રવિણં । તતો નચ્ચશુક્ત્યા વિદ્ધોઽસૌ મયા
યાવન્નિર્ગતં પીતવર્ણે ક્ષીરં તતઃ સ્થિતં મમ માનસે યથા કનકેનાત્ર
ભવિતવ્યમ્ । તતઃ પ્રેરિતોઽહં સાગરેણ તસ્યોત્કલ્પનાર્થં । તતો
નમો ધરણેન્દ્રાય નમો ધનદાય નમો ધનપાલાયેતિ મન્ત્રં પઠતા
સ્નાતઃ પ્રદેશો મયા । દૃષ્ટં દીનારમૃતં તામ્રભાજનમ્ । પરિગણિતં
પ્રયત્નેન યાવત્સદ્દસ્યમાત્રમ્ ।

જે સહેલાઈથી આ વાક્યપ્રયોગ થયો છે તે જોતાં લેખકશ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ વિષયમાં ઘણો ઊંડો અભ્યાસ હોવો જોઈએ. સાધારણ રીતે આવા પ્રાસંગિક વિષય ઉપર લખતાં ઘણો સંકોચ થાય છે, પણ ન્યારે એ વિષયનો ખારિક અભ્યાસ હોય ત્યારે જ સ્પષ્ટતાથી અને સરળતાથી વાત મૂકાય છે. એ વિચારસ્પષ્ટતા અને વિવેચન-સ્પષ્ટતા લેખકે આ મુદ્દામાં બતાવી પોતાનું અન્યવાદનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. લેખકના જ્ઞાનની વિવિધતા બતાવવાનો જે પ્રસંગ અત્ર ઉપસ્થિત કર્યો છે તેમાં આ બાબત એક અગત્યનો મુદ્દો પૂરો પાડે છે. ચાલુ વાતોનું જ્ઞાન શિષ્ટ લેખકમાં હોય છે પણ વિશિષ્ટ લેખકો ચાલુ વાત ન હોય તેવી વિજ્ઞાનની વાતોને પણ સરળ ભાષામાં મૂકવાની શક્તિ ધરાવે છે અને એ આ સાદી પણ નાની બાબતથી બરાબર જણાઈ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના જ્ઞાનવૈવિધ્યને અંગે આ બાબત ખાસ લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય લાગે છે. ધાતુવાદને અન્યત્ર સુવર્ણાદિ ધાતુ બનાવવાની વિદ્યા અથવા શાસ્ત્ર કહેવામાં આવે છે તેથી તે પર પણ અનેક અંગે વિજ્ઞાનની નજરે લખાયલા હોવા સંભવિત છે.

x

x

x

૬. વિનોદ. ... (Wit and Humour).

શ્રી સિદ્ધર્ષિ લેખક તરીકે ઘણા ગંભીર વિષયને રમતા રમતા બહુલાવી શકે છે. તે ઉપરાંત તેઓ વિનોદી પણ ઘણા છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અતિ ઊંડા વિષયમાં રમણ કરનાર સાથે સામાન્ય વિનોદ પણ કરાવી શકે એવો યોગ થવો લગભગ અસંભવિત છે. અનુપમ ગાંભીર્ય સાથે પોષક વિનોદ કરનાર લેખકની વિરલતા છે એ બહુ જાણીતી વાત છે. આ તેમની અનુપમ ગંભીરતા સાથે સાદા વિનોદના એ ચાર પ્રસંગો આપી તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું કારણ તેમનું વૈવિધ્યદર્શન છે. તેમનો વિનોદ ઘણો ઊંચા પ્રકારનો વિદગ્ધતામય અને રસમય છે તે પણ સાથે જણાવવું યોગ્ય ગણાયે. આપણે તે જરા જોઈ લઈએ:—

(૩) હરિકુમાર વિનોદ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩.)

હરિકુમારને મદનમંજરી તરફ આકર્ષણ થયું છે, મદનમંજરીને હરિકુમાર તરફ થયું છે. દેશ આર્યાવર્ત છે. સંવનનનો સમય છે.

લક્ષ્મણમર્યાદાના ખ્યાલો અત્યારની નવીન પ્રજાને ન સમજાય તેવા છે. તે પ્રસંગે તેનાં હૃદયનો મર્મ કાંઈક સમજનાર અને કાંઈક ન સમજનાર છ મિત્રો તેની પાસે આવે છે. નામથી જ તેઓ ઓળખાઈ જાય તેવા છે: મન્મથ, લલિત, પદ્મકેસર, વિલાસ, વિભ્રમ અને કપોળ. એ નામ સાંભળ્યા પછી તેઓ કેવા આનંદી હશે તે સમજી લેવું. પ્રસંગ ફાગળના વસંત જેવો છે છતાં લેખકે એમાં જરા પણ ખિલતસતા ન આવવા દેતાં એને નર્મલાષી (witty) બનાવી રસ જમાવ્યો છે. પ્રથમ ચિત્રપ્રસંગમાંથી જમાવટ શરૂ કરે છે (પૃ. ૧૪૯૨.) ત્યાં ચિત્ર શબ્દના બે અર્થ પર પ્રથમ ગમત શરૂ થાય છે. બુઝો (પૃ. ૧૪૯૩-૪.)

પદ્મકેસર: પ્રાહ-યદનયા કન્યકયા દુર્ગમમન્યનારીणां दुर्ल-
क्ष्यमम्बरचरीणामहार्यं किन्नरीणां असाध्यममरसुन्दरीणां अवि-
षयो गन्धर्वादिपुरन्धीणां मदनातुराणामपि सत्त्वैकसारमपहस्तित-
रजस्तमोविकारं कुमारमानसं चित्रविन्यस्तरूपयापि दृढमवगाहित
इदमनया कन्यकया चित्रं विहितं । तच्च मयैव न केवलमवलोकितं
किं तर्हि स्फुटतरं भवद्भिरपि । विभ्रमः प्राह-नन्वाश्चर्यमिदं कथं
चित्रं । पद्मकेसरेणोक्तं-ननु मूर्खचूडामणे ! आश्चर्यमेव चित्रशब्दे-
नोच्यते । कपोलः प्राह । विगेरे

આ આખો સંવાદ વિનોદથી ભરપૂર છે. ટોળટપા કરનાર મિત્રો મળીને મજાકે બેઠાવે તેવો છે, છતાં એમાં અમર્યાદિત લાગ જરાપણ નથી. કુમારને પોતાના મનની વાત વળત પહેલાં બહાર પડે તે ગમતું નહોતું એટલે એણે વાત બેઠાવી અને ચારુપ્રશ્નોત્તર કરવા સૂચના કરી.

કુમારની સૂચના પ્રમાણે પદ્મકેસરે સવાલ કર્યો—

पश्यन् विस्फारिताक्षोऽपि वाचमाकर्णयन्नपि ।

कस्य को याति नो हसिं किं च संसारकारणम् ॥

કુમારનું મન તો કન્યામાં લાગેલું, એટલે સાંભળે કેણું ? ફરી વાર બોલ્યો, પણ જવાબમાં માત્ર હાંકારો. મિત્રો હસી પડ્યા અને એક બીજા સામી ઇસારત કરી, અર્થસૂચક ઇસારાઓ આંખથી કર્યા. એ જોઈ કુમાર ચોંક્યો, બગ્યો અને ખોંખારો ખાધો.

બગ્ગે એટલે તો તુરત જવાબ આપ્યો. આ આખો પ્રસંગ વિનોદ-મય છે, માનસિક રસિકતાનો છે. પછી બીજે પ્રશ્ન થાય છે, પછી પ્રશ્નપ્રહેલિકા થાય છે, પછી ખૂબ ચર્ચા જતમે છે અને માનસિક ઝીણવટના નમૂના પૂરા પડે છે. અત્ર તેનું પુનરાવર્તન ન થાય. અંથના મૂળ શ્લોકો પણ અવતરણમાં સાથે આપ્યા છે ત્યાંથી વિચારી લેવા. એમાં કીદમ્બાજકુલં વાળો શ્લોક (પૃ. ૧૪૯૭) ખૂબ આનંદ આપે તેવો છે. આનું નામ ખરે વિનોદ કહેવાય. એ વાંચતાં બાળપણમાં અત્યાક્ષરિકા વિગેરે અમે કરતા તે યાદ આવે છે, તેની સાથે ગાળેલા નિર્દોષ દિવસો યાદ આવે છે અને આ માનસિક વિનોદની સરસતા સમજાય છે. એક શબ્દાલંકારવાળો પ્રસંગ મૂળમાંથી વાંચવા યોગ્ય છે તે પર જરા ધ્યાન ખેંચીએ:—

મન્મથેનોક્તં । કુમાર ! મયા સ્પષ્ટાન્ધકદ્વયં ચિન્તિતં । કુમા-
રેનોક્તં । ઇટિતિ પઠત્વાર્થઃ । પઠિતં મન્મથેન ।

દાસ્યસિ પ્રકટં તેન ગૃહ્ણામિ ન કરાસત્તવ ।
મિક્ષામિત્યુદિતા કાચિદ્ધિશ્રુણા લજ્જિતા કિલ ॥

તથા । કરોતિ કઠિનો રાજન્તરીમકટઘટ્ટનમ્ ।
વિધત્તે કરપાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિમ્ ॥

તતો વિદ્યસ્યોક્તં હરિકુમારેણ । પ્રથમં તાવદેવં મજ્યતે ।
દાસી અસિ ગણિકા ભવસિ તેન કારણેન તવ હસ્તાદ્ધિક્ષાં ન
ગૃહ્ણામિ । શેષં સ્ફુટમેવ દ્વિતીયસ્ય પુનરેષ મજ્જઃ । કરો હસ્તો-
ઽતિકઠિનો ગાઢનિષ્ઠુરસ્તવ હે રાજન્ ! અરીમકટઘટ્ટનં શત્રુકરી-
કુમ્ભાસ્ફાલનં વિધત્તે કુરુતે તથા કરવાલસ્તે નિર્મૂલાં શત્રુસંહતિ
વિધત્તે इति सम्बन्धः ।

આમાં ભાષાની સરળતા અને ખેલનારની વિદ્વત્તા એાતપ્રોત
અળકયા કરે છે. આ આખું પ્રકરણ વિનોદથી ભરપૂર છે.

(b) રિપુદારણ અભિમાનમાં રહી કાંઈ ભણ્યો નહોતો. પણ
રાજાનો પુત્ર એટલે કળાકુશળતામાં ખેાટી ખ્યાતિ પામ્યો. શેખર-
પુરથી નરસુંદરી તેની વિખ્યાતિથી વ્યામોહ પામી તેને વરંવા
સિદ્ધાર્થપુરે આવી. આ વખતે રાજસભામાં કુમારની પરીક્ષા થઈ

પણ ત્યાં એની ખોટી ખ્યાતિ કામમાં આવે તેમ નહોતું. નરસુંદરીએ કળા સંબંધી પ્રશ્ન કરવા એમ વાત થઈ, પણ વિવેકી કુંવરી કદી ખોલે નહિ, વાત ઉપાડે નહિ. આર્યદબ્બજી એ ભરપૂર હતી. એણે વાત કરી. (મ. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૬.)

નરસુંદરી—યદાક્ષાપયતિ તાતઃ । કેવલં ગુરુણાં સમક્ષં ન યુક્તં મમોદગ્રાહયિતુમ્ । તસ્માદાર્યપુત્ર યવોદગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ । અહં પુનરેકૈકસ્યાં કલાયાં સારસ્થાનાનિ પ્રશ્નયિષ્યામિ । તત્રાર્યપુત્રેણ નિર્વાહઃ કરણીય ઇતિ ।

ભારે મળતો સંયોગ જિલો કર્યો. કુમારની પાસે કળા પર વિવેચન કરાવવું અને પછી પોતે તેમાંથી સારસ્થાન પર પ્રશ્નો કરવા. આથી જ્ઞાનની ખરાબર પરીક્ષા થાય છે. ભવિષ્યનઃ વર-કન્યાના માળાપને આ વાર્તા રચી. રિપુદારણુના પિતા બોલ્યા—

કુમાર ! સુંદરં મન્વિતં રાજદુહિત્રા । તત્સામ્પ્રતમુદગ્રાહયતુ સકલાઃ કલાઃ, પુરયત્વસ્યા મનોરથાન્, જનયતુ મમાનન્દં, નિર્મલયતુ કુલમ્, ગૃહ્ણતુ જયપતાકામ્ । **પણ સા નિકષભૂમિર્વર્તતે વિજ્ઞાનપ્રકર્ષસ્યેતિ ।**

હવે એ વખતે રિપુદારણુના શા હાલ થયા તે જુઓ !

મમ તુ તદા કલાનાં નામાન્યપિ વિસ્મૃતાનિ । તતો વિહલી-ભૂતમન્તઃકરણં, પ્રકસ્પિતા ગાત્રયષ્ટિઃ, પ્રાદુર્ભૂતાઃ પ્રસ્વેદબિન્દવઃ, સજ્ઞાતો રોમોદ્ધર્ષઃ, પ્રનષ્ટા ભારતી, તરલિતે લોચને ।

આ વખતનો રિપુદારણુનો દેખાવ કેવો થયો હશે ? પરીક્ષા આપવા જઈએ, મુખની પરીક્ષા ચાલતી હોય અને એક પણ જવાબ મોઢે આવે નહિ એનો જેને ખ્યાલ હોય તે આ અભિમાની રાજપુત્રની દશા સમજી શકે.

પછીનો આખો પ્રસંગ મળતો ચિતર્યો છે. એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વિનોદ છે. લેખકને અભિમાનીને નીચો પાડવો હતો. મિથ્યાભિમાની રાજસભામાં વડીલ સમક્ષ મૂર્ખ ગણેડો બન્યો. એમાં ખરા વિનોદ સાથે અતિ ઊંડાણમાં ભારે રહસ્ય રહેલું છે. આ વિનોદ

ખાસ સિદ્ધર્ષિગણિનો ! રાજ્યે ક્ષોભનું કારણ પૂછતાં એના કળા-
ચાર્ય ખરાબર ખુલાસો કરે છે.

રાજન્ ! પ્રસ્તુતવસ્તુન્યજ્ઞાનં મનઃક્ષોભનિમિત્તં । ભવત્યેવ હિ
વાગાયુધાનાં સદસિ વિદુષાં સસ્પર્ધમાભાષિતાનાં જ્ઞાનાવદ્યમ્ભવિ-
કલાનાં મનસિ ક્ષોભાતિરેકઃ ।

આમાં કમાલ કરી છે. પ્રનષ્ટા ભારતી અને વાગાયુધવાળા
માણસોને વિદ્વાનની સલામાં થતો ક્ષોભ એ બે વાક્યો તો વિનોદને
એની પરાકાષ્ટાએ લઇ બચ છે.

(૦) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં પણ એવો સુંદર પ્રસંગ આવે છે.
નંદિવર્ધનને અભ્યાસ કરવા પિતાએ કળાચાર્ય પાસે મૂક્યો. તેના
અભ્યાસ પર દેખરેખ રાખી રિપોર્ટ કરવા વિદુરને નીમ્યો. વિદુરે
કુમાર નંદિવર્ધન પાસે બાળ, મધ્યમયુદ્ધિ અને મનીષિની લ'બાણ
વાર્તા કરી અને વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડી દેવા સૂચના કરી. આવી
અદ્ભુત વાર્તા સાંભળ્યા પછી વૈશ્વાનરના રંગે રંગાયલા નંદિવર્ધન
પર વૈશ્વાનરનો પરિચય છોડવાની સલાહની શી અસર થાય છે તે
એવા એવું હતું. અતિવત્સલ વિદુરને એ તમાચો મારી પોતાની
અધમતા બતાવે છે. આ પ્રસંગ દિલ ઉશ્કેરનારો છે. વાંચો એ
પ્રસંગ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૦).

નિરીક્ષિતે ચ તસ્મિન્નવસરે વૈશ્વાનરઃ સાકૂતઃ સન્નમિમુક્ષો
મદીયવદનં । લક્ષિતોઽહમનેન મુખવિકારતસ્તૈર્વિદુરવચનૈર્દ્રયમાનઃ ।
તતઃ કૃતા વૈશ્વાનરેણ માં પ્રતિ સા પૂર્વસાક્ષેતિકા સંજ્ઞા । મક્ષિતં
મયા ક્રૂરચિત્તામિધાનં તદ્વટકં । તતસ્તત્પ્રભાવાન્મે ક્ષણેન વૃદ્ધો
અન્તસ્તાપઃ । સમુલ્લસિતાઃ સ્વેદચિન્દ્વો, જાતં ગુહ્યાર્ધસન્નિમ્નં શરીરં,
સમ્પન્નં વિષમદ્દષ્ટોષ્ટં, મગ્નોગ્રમૃકુટિતરક્કમતિકરાલં વક્રવ્રકુહરં ।
તતો મદ્રે અગૃહીતસદ્ધેતે ! તથા વૈશ્વાનરવટકપ્રભાવાભિભૂતા-
ત્મના મયા પાપકર્મણા નાકલલ્ય તસ્ય વત્સલતામનાલોચ્ય દ્વિત-
ભાષિતમવિગળય્ય ચિરપરિચયં પરિત્યજ્ય સ્નેહભાવમુરરીકૃત્ય
દુર્જનતાં સર્વથા નિષ્ઠુરવચનૈસ્તિરસ્કૃતોઽસૌ વિદુરઃ । યદુતારે
દુરાત્મન્ ! નિર્લજ્જ ! ત્વં માં બાલકલ્પં કલ્પયસિ તથાચિન્ત્ય-
પ્રભાવોપેતં પરમોપકારકમન્તરક્કમ્ભૂતં મે વૈશ્વાનરં તથાવિધદુષ્ટસ્પર્શ-

નોપેતં મમ્યસે ? અદ્વાનસ્ય ચ પ્રત્યુત્તરં વિદુરસ્ય મયા દત્તા
કપોલદારણી ચપેટી । ગૃહીત્વા ચ મહત્ફલકં પ્રહર્તુમારબ્ધોઽહં ।
તતો મયાતિરેકપ્રકમ્પમાનગાત્રયષ્ટિર્નષ્ટો વિદુરઃ ।

આ આખું દૃશ્ય બરાબર કહ્યો ! રાજાનો બાળક કોધી,
અભિમાની પણ હજુ તદ્દન બાળ એક બાળુ ઊભો હોય, તેની
સામે વૃદ્ધ વિદુર સમજાણુનો લંડાર, અનુભવી, ધોળા બાલથી
ભરપૂર ખડો હોય—એને કુમાર લપાટ લગાવી દે અને તેને વધારે
લગાવવા લાકડી લેવા દોડે—આ આખા દૃશ્યમાં વિનોદ છે, રમત છે,
ચંચળતા છે, અભિમાનનું ચિત્ર છે. આ વિનોદી પ્રસંગ અત્યંત
દ્વિલ ઉશ્કેરનાર છે; છતાં એ વિનોદ છે, અને વિનોદ છતાં એ
શિક્ષણીય છે. અભિમાનને એ ઉચ્ચ પદે બતાવે છે, નોકરને એ
નિર્બળ બતાવે છે, એમાં ઘણું ઊંડું રહસ્ય છે. વિનોદના ચિત્ર
તરીકે એ ગમ્મત આપે તેવું છે.

વિનોદના પ્રસંગોથી આ ગ્રંથ ભરેલો છે. બીજા વિનોદ
પ્રસંગોના નામનિર્દેશ કરી, કોઈ જગ્યાએ સ્થાન નિરૂપણ કરી હવે:
આ વિષય અતમ કરીએ.

(ત) મિથુનદ્વય અંતરકથામાં બે રાજા અને બે રાણી. બન્ને
પોતાની જાતને બેવડાઈ ગયેલી બોધ દેવપ્રતાપ માને છે.
(મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૪.)

એમાં જીત મેળવવાના બે પ્રસંગો. (પૃ. ૪૧૩.)

(e) સત્ત્વહીન બાળ મહનકંઢળીની શય્યામાંથી પડી બચ છે,
તેનો અવાજ થતાં પકડાઈ બચ છે. શત્રુમર્દન રાજાનાં વાસ-
ભુવનમાં આ પ્રસંગ બને છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૮.)

(f) લવચકનાં કૌતુકોમાં એવા ઘણા પ્રસંગો છે. નીચેના બુઓ:—

(ક) લોલાક્ષ દારુ પી રતિલલિતાને નાચવાનો હુકમ કરે છે.
(મ. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૬૩૬.)

(જ) રિપુકંપન પુત્રજન્મના પ્રસંગે નાચે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૩.
પૃ. ૬૪૬.).

(ગ) ધનગર્વી મહેશ્વર શેઠ દુષ્ટશીલ પાસેથી ચોરીનો માલ પકાવી લે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૯૫૬.).

(ઘ) ઇશકી રમણ પાન આવતો, અત્તર લગાવતો, વેશ્યાને ત્યાં જતો દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૧.).

(જ) રમણ પૈસા આપી પાછો લિખારી બને છે અને રાજ-પુત્રનો માર ખાઈ મરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૯૬૬.).

(ઞ) લક્ષ્મીપતિ-લિખારી કંપાતક દ્યૂતમાં હાલહવાલ થાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૧.).

(ઠ) શિકારનો શોખીન લલન, શિકાર પાછળ દોડતાં દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૩.).

(ડ) ઘણા વર્ષે વાસવ અને ધનદત્ત મળી આનંદ-કલ્હોલ કરતા દેખાય છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૭૮.).

(ઇ) અભિમાની રિપુદારણ, તપન ચક્રવર્તીને નમવા આવતો નથી. તપન ચક્રીને લાગ્યું કે માનસરોવરમાં રહી મોતીનો ચારો કરનાર હંસોનો નાયક કાગડો ન ઘટે, એટલે એમણે યોગેશ્વરને હુકમ આપી દીધો, એ યોગી રિપુદારણ પાસે આવ્યો અને યોગ-ચૂર્ણ મુઠ્ઠી ભરીને મ્હો પર નાખ્યું એટલે એ તદ્દન શૂન્ય થઈ ગયો. પછી એની પાસે નાટક કરાવ્યું, મ્હોદેથી પદ બોલતા જાય અને જીલતા જાય અને ફટકાવતા જાય. આ આખો રાસડો અને ધ્રુવ-પદ કરુણા અને હાસ્યરસમિશ્રિત હોઈ રિપુદારણ તરફ વિનોદ સાથે તિરસ્કાર બતાવે છે. એ મૂળ પદો અસલ અવતરણમાં આપ્યા છે (મ. ૪. પ્ર. ૪૦ પૃ. ૧૧૨૦-૧૧૨૮.) તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કર્યું નથી.

(હ) વેલ્લહલ કથામાં કુમારનું શરીર અણર્જકથી ભરપૂર છે, છતાં ખાતો જાય અને ઉલટી કરતો જાય. રોમના શહેનશાહ કલ્હોડિયસ જેવું ચરિત્ર છે. ભારે વિનોદી છે. એ ખાય છે અને વખન કરે છે. તતો ધારયતો વચ્ચેન ધારયતો હસ્તેન તસ્ય સમ-યજ્ઞસ્ય સમક્ષમેવ બલાત્પ્રવૃત્તો મક્ષયિતુમાહારં વેલ્લહલં । તતઃ સમુત્કટતયાડ્ઞીર્ણસ્ય પ્રબલતયા જ્વરસ્ય ન ક્રમતેઽસૌ ગલકેના-

हारः । तथापि बलादेव कामितः कियानपि बेल्लहलेन । ततः समु-
 जृतं हृदयं सञ्जातः कलमलकः सम्पन्नं वसनं विमिश्रितं च तेन
 वसनेन सर्वमपि पुरतो विन्यस्तं भोजनं । आ आभे। प्रसंगे धृष्टा
 साथे लारे विनोद उत्पन्न करनार छे. (अ. ४. प्र. ११. पृ. ८२२.)

(i) ગભરાટ, દંભ, ગોટાળા, અસત્ય, મિત્રદ્રોહ અને પ્રપંચનું દષ્ટાંત વામદેવ પૂરું પાડે છે. રત્નને છુપાવી સ્થળ ભૂલી જાય છે અને ત્રીજે દિવસે વિમળ પાસે પાછો આવે છે ત્યારે ખોટા જહાના કાઢે છે. તે વળતે વનદેવી ધૂણી એને ઉઘાડો પાડે છે. દેવી એને મારી નાખતી હતી તેને અદલે વિશાળભાવી વિમળ એને માફ કરે છે. આમાં એની વિશાળતા, સહુદયતા અને ભવ્યતા વિનોદપૂર્વક દેખાય છે. દેવી ધૂણીને સાચી વાત બોલી ગઈ ત્યારે વામદેવનું મુખ કેવું થયું હશે તે વિચારી લેવું. આમાં લેખકનો ખરો વિનોદ છે. આખો પ્રસંગ જહુપ્રકાર નામના વિકારને દર્શાવનાર અને માનસના અભ્યાસને સમજાવનાર છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૮.)

(j) બઠર ગુરુ ને ચાર પાત્રો, લિક્ષા અને હેરાનગતિ. (પ્ર. પ. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૩-૬૪.)

(ક) તુંગશિખર પર સાંભળવાના રસમાં કિન્નરયુગળની શુદ્ધ
ખંડાર જલેલો બાલિશ પડી જાય છે ત્યારે પકડાઈ જાય છે. એ
પડવાનો ધડાકો-ધબકારો કાનમાં અથડાયા વગર રહે તેમ નથી.
(મ. ૭. મ. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૩.)

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. આખા ગ્રંથમાં સેંકડો પ્રસંગો છે. એ ઉપરથી લેખકની વિવિધતા, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ, વિશિષ્ટ દર્શન, ફળદ્રુપિમાં લાંબી નજર અને અનેક પ્રસંગે કથાને ઝળકાવવાની અને સમેટવાની અદ્ભુત ખૂબી—એ સર્વ વાત દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

x

X

✕

(୧୦) ବ୍ୟାପାର ... .. (Trade)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ જાતે ત્યાગી અને મુત્સદ્દીના પુત્ર હોવા છતાં
વ્યાપારની પદ્ધતિ ખરાબર સમજતા હતા અને સમજતા હતા તે
દેખાડી પણ શકતા હતા. આખા ગ્રંથમાં છટાછવાયાં વાક્યોનો

તો પાર નથી, પણ નીચેના પ્રસંગો એની સિદ્ધિમાં બતાવી શકાય. એમના જ્ઞાન અને વૈવિધ્યનો ખ્યાલ આવવા માટે આ વિષયના કેટલાક દાખલા વિચારી જઈએ.

(અ) વ્યાપાર કરનારનાં મનમાં કેવા વિચારો આવે તે ધનશેખર બતાવે છે. એને ‘ સાગરના કલ્લોલો ’ કહેવામાં આવ્યા છે. સ્વોપાર્જિત-દ્રવ્યની મહત્તા ત્યાં એ વિચારે છે.

ધનમેવ જગત્સારં, ધનમેવ સુખાકરં ।
 ધનમેવ જગત્ક્રાદ્યં, ધનમેવ ગુણાધિકમ્ ॥
 ધનમેવ જગદ્વન્ધં, ધનં તત્તત્ત્વમુત્તમમ્ ।
 ધનં હિ પરમાત્મેતિ, ધને સર્વં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥
 ધનેન રહિતો લોકે, પુરુષઃ પરમાર્થતઃ ।
 તૃણં મસ્માશુચિર્ધૂલિર્યદ્વા નાસ્ત્યેવ કિંચ્ચન ॥
 ધનાદિન્દ્રો ધનાદેવા, ધનાદેતે મહીભુજઃ ।
 અન્યેભ્યોઽભ્યધિકા ભાન્તિ, નાન્યત્કિંચ્ચન કારણમ્ ॥
 ઇકો દાતા પરોઽર્થીતિ, સ્વામ્યેકઃ સેવકોઽપરઃ ।
 પુરુષત્વે સમાનેઽપિ, ધનસ્યેદં વિજૃમ્મિતમ્ ॥
 તદ્વત્ર પરમાર્થોઽયં, સર્વયત્નેન તદ્ધનમ્ ।
 સ્વીકર્તવ્યં નરેણોચ્ચૈરન્યથા જન્મ નિષ્ફલમ્ ॥

(અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮. ૯.)

એના ઘરમાં કુલકમાગત દ્રવ્યનો પાર નથી, પણ એને એ દ્રવ્ય ન ખપે. એમાંથી એક પાઇ પણ લીધા વગર પોતાના ભુખ્ત-બળે ધન મેળવવા પરદેશ જઈ, પુરુષાર્થ કરી, ધન કમાવા પિતાની રજા માગે છે. એ પિતા પુત્રની વાતચીત વાંચવા જેવી છે. પછી દૂર-દેશ કમાવા જનાર દીકરાને વૃદ્ધ પિતા શિખામણુ આપે છે તે વ્યવહારુ અનુભવી વ્યાપારીના મુખમાં જૂઝ શોભે તેવી છે, વ્યાપારના પૂરા જ્ઞાનની હાજરી બતાવનારી છે. ભુજો પૃ. ૧૪૭૧ ત્યાં ધનશેખરના પિતા કહે છે કે:—

“ વત્સ ! સુખલાલિતસ્ત્વમસિ સરલઃ પ્રકૃત્યા, દવીયો વેશાન્તરમ્, વિષમા માર્ગાઃ, કુટિલહૃદયા લોકાઃ, વચ્ચનપ્રવણાઃ

કામિન્યઃ, મૂયાંસો દુર્જનાઃ, વિરલવિરલાઃ સજ્જનાઃ, પ્રયોગચતુરાઃ
ધૂર્તાઃ, માયાચિનો વાણિજકાઃ, દુષ્પરિપાલં માણડજાતં, વિકારકારિ
નવયૌવનં, દુરધિગમાઃ કાર્યગતયઃ, અનર્થરુચિઃ કૃતાન્તઃ, અનપ-
રાધકુદ્ધાશ્ચૌરચરટાદયઃ । તત્સર્વથા ભવતા કચિત્પણ્ડિતેન કચિ-
ન્મૂર્ખેણ કચિદ્વક્ષિણેન કચિન્નિષ્ઠુરેણ કચિદ્વાલુના કચિન્નિષ્ક-
પેણ કચિત્સુખેન કચિત્કાતરેણ કચિત્ત્યાગિના કચિત્કૃપેણ કચિ-
ત્વકવૃત્તિના કચિદ્વિદ્યધેન સર્વથા પરૈરલબ્ધમધ્યાગાધદુઃસ્વનીરા-
ધિધીરગમ્भीરધિષેણેન ભવિતવ્યમ્ । ”

આમાં અત્યંત વ્યવહારદક્ષતા, કુશળતા અને સંસારનું અવ-
લોકન તરવરી આવે છે. દુનિયા કેમ ચાલે છે તે ઉઘાડી આંખે
જોનાર આ વાત હીવા જેવી સમજે, પણ એ વાત એકઠી કરી
લખવી એમાં કળા છે અને તે લેખકમાં ઝળકી રહે છે.

(b) સહાય વગર ધન મેળવવાના આદર્શમાં વ્યાપારી ધનશે-
ખરની વ્યાપારી નજર અને સત્વશીલતા બતાવે છે (પ્ર. ૬.
પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

સત્ત્વમાત્રધનો ગત્વા, રૂપકેણ વિવર્જિતઃ ।

આગચ્છેયં કૃતાર્થોઽહં, યદિ તાત ! પુનર્ગૃહમ્ ॥

ધનશેખરનામાઽહં, તવ સૂનુર્ન સંશયઃ ।

અન્યથા મૃત एवास्મિ, દાતવ્યો મે જલાઞ્જલિઃ ॥

સાર્થમાણ્ડસહાયાદિસામગ્રીં ધનસાધનીમ્ ।

પ્રાપ્યાર્જયતિ યોષાપિ, ધનં કિમુ યુવા નરઃ ॥

સ્વોપાર્જિત ધન મેળવવાની લાવનાવાળો વ્યાપારી કેવો ? વળી
એનો બાપ પણ કેવો જબરો ? એ પોતાની પત્નીને પુત્રને વિદાય
આપવામાં સંકોચ કરતી જોઈ શું કહે છે ?

યા સાહસવિનિર્મુક્તમલસં દૈવતત્પરમ્ ।

નિર્વીર્યં જનયેત્પુત્રં, સા હિ રોદિતુમર્હતિ ॥

ત્વયા તુ જનિતો ધીરઃ, સુતોઽયં કુલભૂષણઃ ।

નિર્વ્યાજસાહસસ્તસ્મૌન્નાસ્તિ રોદનકારણમ્ ॥

અયં નૂનં ગુણોઽસ્માકં, વ્યવસાયપરાયણઃ ।

યદેષ પુત્રકો જાતસ્તતો મુઞ્ચ વિષાદતા ॥

રહે તે કેની મા ? આવા વ્યવસાયપરાયણ પુત્રને જણવા માટે એને અભિનંદન ઘટે. આ વ્યાપારીનાં જ વચન હોય. એનો ભાર, એની વહનિકા, એનું લક્ષ્ય જોવા લાયક છે. (પૃ. ૧૪૭૨-૩)

(૦) ધનશેઠનર જયપુર નગરે આવે છે. બકુલ શેઠ એનો પરીક્ષા કરી એને પોતાની પુત્રી પરણાવે છે અને ધનનો માલિક તેને કરવા કહે છે; પણ એને તો પોતાની શક્તિથી રત્નો પેદા કરવા હતાં. શેઠ બહુ વિનવે છે ત્યારે એ શો જવાબ આપે છે ?

યાવન્નિજમુજાભ્યાં મો ! નાર્જિતા રત્નરાશયઃ ।
તાવત્સર્વામહં મન્યે, ભોગલીલાં વિડમ્બનામ્ ॥

(મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

પછી એણે જૂદું ઘર કરી ધન એકઠું કરવા વ્યાપાર માંડ્યો. એની સાથે આ જમાનાનો વ્યાપારી સરખાવવા યોગ્ય છે. એની ધમાલ અને અંતરવૃત્તિ વર્ણવતાં કહે છે કે (મ. ૬. પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૮-૯)

તતઃ પ્રારબ્ધોઽહં ઘાણિજ્યં વિધાતું । મે વિવર્ધન્તે મનોરથ-
કલ્પોલાઃ, વિલગતિ ધર્મેબુદ્ધિઃ, અપસરતિ દયાલુતા, નશ્યતિ સર-
લતા, પ્રભવતિ ધને તત્ત્વબુદ્ધિઃ, વિઘટ્ટતે દાક્ષિણ્યં, પ્રલીયતે
સન્તોષોઽપીતિ । તતઃ સઙ્ગૃહ્ણામિ ધાન્યાનિ, માણ્ડશાલયામિ
કાર્પાસતૈલાદિકં, સ્વીકરોમિ લાક્ષાં, વ્યવહરામિ મુલિકયા,
પીડયામિ જન્તુસંસક્તતિલાન્, દાહયામ્યક્ષારાન્, હેદયામિ વનં,
જલ્પામ્યલીકં, મુષ્ણામિ મુગ્ધજનં, વજ્રયામિ વિશ્રન્ધક્રાયકં,
કરોમિ ન્યૂનાધિકં માનોન્માનેન વિનિમયં । સર્વથા

ન પિશામિ તૃષાર્ત્તોઽપિ, ન મુજ્જે ચ બુભુક્ષિતઃ ।

રાત્રાવપિ ન સુપ્તોઽહં, ઘનોપાર્જનલોલુપઃ ॥

નૈવ મૃક્કાયિતં તસ્યાઃ, કમલિન્યાઃ ક્વચિન્મયા ।

વદનામ્બુરુહે દિવ્યે, ધનાધૂર્ણિતચેતસા ॥

ગમે તેવા જૂઠા બોલનાર, લેવા વેચવાના કાટલાં બુદ્ધાં રાખ-
નાર, વિશ્વાસુને ભોળવી તેનું ગળું કાપનાર ધનના દાસો કેવાં કેવાં કાર્યો
કરે છે તેનો આ નમૂનો છે. એને કર્માદાનના ધંધાનો સંકેત રહેતો

નથી, એને પાણી પીવાની કુરસદ નથી, એને પરણેલી જિંદગીનો લહાવો લેવો નથી, એને ખાવાનાં ઠેકાણાં નથી. એનો જીવનમંત્ર ધન ધન અને ધન છે. વ્યાપારીનું આ વર્ણુન જરા પણ અતિશયોક્તિ-ભરેલું નથી, જમાનાઓ થયાં પછી અત્યારે પણ લગભગ સાચું છે અને લેણાકની લેખનશૈલી, અનુભવ અને વૈવિધ્યના નાદર નમૂના પૂરા પાડે છે.

(d) એ ધનશેષ, અનેક પાપધંધા કરી કરોડ રૂપોઆ મેળવે છે ત્યારે રત્નકીષે જઈ રત્નનો લગલો રળી લાવવાના મનોરથ કરે છે. એના સસરા એને સંતોષ રાખવા અને આરામ લેવા લલામણુ કરે છે ત્યારે આ લોભી વાણીઓ શો જવાળ આપે છે ? એ ખાસ વિશિષ્ટ જવાળ છે, વ્યાપારીના મુળમાં હોય તેવો સ્વાભાવિક છે, લેખ-કના જ્ઞાનને અનુભવાવે તેવો છે. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨.)

યાવન્નરો નિરારમ્ભસ્તાવલક્ષ્મીઃ પરાહ્મુખા ।
 સારમ્મે તુ નરે લક્ષ્મીઃ સ્નિગ્ધલોલવિલોચના ॥
 આશ્નિષ્ઠમપિ મુઞ્ચેત્સા નરં સાહસવર્જિતમ્ ।
 કુલદેવ વિદધ્રાન્ત્યા ગૃહીતં દુર્ભગં નરમ્ ॥
 નિર્માણ્ય કાર્યે યોઽન્યત્ર દત્તધીસ્તં નિરીક્ષતે ।
 કમલા કુલબાલેવ વ્યાક્ષિપ્તં લજ્જયા પ્રિયમ્ ॥
 વિષમસ્થોઽપિ યો ધીરો ધનોત્સાહં ન મુઞ્ચતિ ।
 વ્રક્ષઃસ્થલે પતત્યુષ્ણૈસ્તસ્ય લક્ષ્મીઃ સ્વયંવરા ॥
 યો વધ્નાતિ ધિયા ધીરો વિક્રમેણ નયેન ચ ।
 પદ્મા પ્રતીક્ષતે તં ભો ! યથા પ્રોષિતમર્તૃકા ॥
 યસ્તુ સ્તોકાં સમાસાદ્ય લક્ષ્મીં તુષ્યતિ માનવઃ ।
 તં તુચ્છપ્રકૃતિં મત્વા સા લક્ષ્મીર્નામિવર્ધતે ॥
 હત્યેવં સ્વગુણૈઃ પદ્માં યો નરો નૈવ રજ્જયેત્ ।
 સિદ્ધોઽપિ ન ભવેત્તસ્ય પ્રેમાબન્ધશ્ચિરં તથા ॥
 તસ્માન્ન તોયઃ કર્તવ્યો વિદુષા ધનસદ્ગ્રહે ।

આ લંબાણુ ટાંચણુ વ્યવહારુ છે, વેપારીના મુળમાં સ્વાભા-
 વિક છે, ધન ધન કરતા દોડાદોડીવાળા આ જમાનામાં ખાસ

વિચારણીય છે અને યાદ રાખવા જેવું છે કે અગાઉ પણ ધન માટે લગભગ આવા જ વિચાર કરનારા હતા. વ્યાપારનું, વ્યાપારી હૃદયનું, વ્યાપારની હીલચાલનું અને વ્યાપારી માનસનું ઊંડું જ્ઞાન હોય તેવા લેખક જ આ વિચારો એની સિદ્ધ ભાષામાં લખી શકે. એના લક્ષ્મી માટેના શબ્દો પણ કેટલા! કોઈ વાર એને ‘પદ્મા’ કોઈ વાર ‘કમલા’ અને કોઈ વાર પ્રાપ્તિભર્યા સ્ત્રી સાથે, કોઈ વાર કુલટા સાથે અને કોઈ વાર કુલખાલા સાથે સરખાવી ભારે વ્યવહારપણું બતાવ્યું છે. આ એક જ વિચાર શ્રી સિદ્ધર્ષિની વિવિધતા બતાવવા માટે પૂરતો ગણાય તેમ છે.

(e) દેશ પરદેશનો વ્યાપાર કેમ થતો હશે તેનો એમને ખરો ખ્યાલ છે. કેટલાક ધારે કે એ સમયમાં પરદેશથી સોનું લાવતા હશે, પણ એમ નહોતું. અહીંની ચીજ ત્યાં લઈ જઈ બદલામાં ત્યાંની ચીજ જ લવાય. એના નફા તો અહીં થાય. આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહાર એમ જ પતે. ધનશેખરે રત્નદ્રીપે ઉતરીને શું કર્યું તે જુઓ. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫.)

તતઃ સમુત્તીર્ણા ઘાણિજકાઃ । ગૃહીતં દર્શનીયં । દૃષ્ટો નરપતિઃ ।
વિહિતોઽનેન પ્રસાદઃ । વર્તિતં શુલ્કં । પરિકલ્પિતં માણંડં । દક્ષા
હસ્તસંજ્ઞાઃ । વિક્રીતં સ્વરુચ્યા । ગૃહીતં પ્રતિમાણંડં ।

આમાં શુલ્ક, ભાંડ, પ્રતિભાંડ, હસ્તસંજ્ઞા-એ અનુભવી વ્યાપારી વગર ન સુને તેવા શબ્દો છે. હાથો આપતાં-ભાવો પર્ષવતાં વ્યાપારીને જોયા હોય તેને આ સહેજે સમજાય તેવી વાતો છે.

(f) હરિકુમાર રાજપુત્ર સાથે ધનશેખરને સુંદર મૈત્રી થઈ, આનંદ પણ ખૂબ થતો, ગોષ્ઠિ પણ સારી જામતી, પણ એને તો ધન રળવું હતું, રત્નો એકઠાં કરવાં હતાં, એટલે એને એ મિત્ર પણ આખમાં ખટકતો હતો. પછી એ વિચારે છે કે:—

યદુતાર્થોપાર્જનક્ષતિદેતુરેષ મમ હરિકુમારસમ્બન્ધઃ । ન સુન્દરો
મે પ્રહગોચરઃ । અનર્થપર્યુપસ્થિતોઽયં । કૃતોઽહમાત્મનો નિર્મૂલ્ય
કર્મકરોઽનેન હરિણા । ન વિપઠિતાઽસ્તે મયેદાપિ પ્રાપ્તેનામીદ્યાઃ
રત્નસંજ્ઞયાઃ । તદિદમાપતિતં યદ્વીયતે લોકે । યદુત

રાસમઃ કિલ સમ્પ્રાપ્તઃ, સ્વર્ગે સર્વસુખાકરે ।
યાવત્તત્રાપિ સમ્પ્રાપ્તો, રજકો દામહસ્તકઃ ॥

(૩૫. ૬. ૩. ૬. પૃ. ૧૫૨૮-૯.)

આવા વિચારો વ્યાપારીને જરૂર થાય છે. વેપારમાં એને આનંદ, સુખ, મૈત્રી કે વિલાસ સર્વ વિધન કરનારા હાથે છે. આમાં વ્યાપારી હૃદયનો અભ્યાસ છે.

(૬) ચાર વ્યાપારી કથાનક (૩૫. ૭. ૩. ૬. અને ૩૫. ૭)માં આખી વ્યાપારીની જ કથા છે. ચાર વ્યાપારીઓ રત્ન મેળવવા ત્યાં જાય છે. એમના વિચાર અને વ્યવહાર વ્યાપાર કરનારના ચાર પ્રકાર બતાવે છે. એક ધંધામાં જ મશગૂલ રહે છે (ચારુ) અને છેલ્લો (મૂઢ) તો હરવાફરવામાં અને લહેર કરવામાં જ વખત કાઢે છે. એ ચારે પ્રકારના વ્યાપારીની વાત અને પુરુષાર્થના ખેલો વેપારનું જિંડું જ્ઞાન બતાવે છે. શરૂઆતમાં જ કહે છે (પૃ. ૧૭૦૧.)

તત્રાપિ ન વિનોપાયં, પ્રાપ્યન્તે રત્નરાશયઃ ।

કો હિ હસ્તં વિના મુંકે, પુરોવર્ત્યપિ મોજનમ્ ॥

વ્યાપારમાં વેપારની ચીજોના પૂરા જ્ઞાનની જરૂર અને નકામા મોજશોખને તિલાંજલી આપવાની વાત વેપારીને મુખે કહેવરાવી હોખકે પોતાનું વ્યાપારી માનસનું જ્ઞાન બતાવી આપ્યું છે. પ્રથમના આઠ પૃષ્ઠો (૧૭૦૧. ૮.) આ બાબતમાં વાંચવા યોગ્ય છે.

(૬) ૩૫. ૪. ૩. ૨૪ માં મામા ભાણેજ લવચકના કૌતુકો જુઓ છે ત્યાં મહેશ્વર શેઠનું આખેહૂબ વ્યાપારી તરીકેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૬૩૫-૬.

ઉત્તુક્કવિષ્ટરે રમ્યે નિવિષ્ટઃ કિલ લીલયા ।

વિનીતૈર્વહુમિર્દક્ષૈર્વણિક્પુત્રૈર્વિવેષ્ટિતઃ ॥

વન્નેન્દ્રનીલવૈદ્યૈર્પન્નરાગાદિરાશિભિઃ ।

પુરતઃ સ્થાપિતૈસ્તુઙ્ગૈર્નાશિતાશેષતામસઃ ॥

ચિકટૈર્હાટકસ્તોમૈ રાજતૈશ્ચ પુરઃ સ્થિતૈઃ ।

દીનારાદિમહાકૂટૈર્ગર્ધિતોઽગ્રે વિવર્તિભિઃ ॥

પ્રકર્ષેણોદિતં “ મામ ! કિમિત્યેષ મહેશ્વરઃ ।
 ઝામિતૈકધૂર્મન્દં વીક્ષતે મન્થરેક્ષણઃ ॥
 અર્થિનાં વચ્ચનં કિં વા સાદરં बहुभाषितम् ।
 एष बाधिर्यहीनोऽपि नाकर्णयति लीलया ॥
 कृतप्राञ्जलयो नम्रा य एते चादुकारिणः ।
 एताव્નો वीक्षते कस्मात्तृणतुल्यांश्च मन्यते ॥
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा च रत्नानि किञ्चिद् ध्यात्वा मुहुर्मुहुः ।
 स्तब्धाङ्गः स्मेरवदनः किं भवत्येव वाणिजः ॥ ”

ભવ્ય વર્ણન છે. ગાદીતકીએ બેઠેલા શેઠ આખા જગતને તૃણ તુલ્ય ગણે-માગનાર સામે આંખ ઊંચી પણ ન કરે અને રત્ન મણિ માણિકના ઢગલા ઉપર બેસ્યા કરે. એ જ આપણા શેડીઓ. વાંચતા લાગશે કે લેખકશ્રીએ દુકાન ઉપર બેઠેલા મોટી ફાંદવાળા અભિમાની શેઠોને ખૂબ બેસ્યા હશે અને એમના માનસનો અભ્યાસ કર્યો હશે.

પછી એ આખા ભુવનને કેવું લિખારી માને છે, એ લોભમાં તણાઈને ચોરીનો માલ એણે મૂલ્યે જાણી જોઈને ખરીદે છે, પકડાય છે અને લિખારી થઈ તદ્દન હતાશુવન થઈ જાય છે. આ સર્વ વ્યાપારીના મગજની સ્થિતિ અને વિચારણા બતાવે છે. બધા વ્યાપારી આવા હોય છે એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ આવો પ્રકાર-આવા વિચારો અને આવો વ્યવહાર લગભગ સાર્વત્રિક છે એ આપણે ‘વાણીઆ’ શબ્દ સાથે સમજી જઈએ છીએ. લેખકનો વિશાળ અનુભવ બતાવવા માટે આટલાં દૃષ્ટાન્તો પૂરતાં છે.

x

x

x

(૧૧) દુર્ગુણ—દુર્વ્યસન (Misbehaviour) (Anti-
 aryan conduct.)

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નૈતિક લેખક છે એટલે એમણે સફળતાને ચિતર્યા હશે એમ ધારી શકાય, પણ સફળતાની સામે દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો ન મૂક્યાં હોય ત્યાંબુધી બરાબર સરખામણી થતી નથી. લેખક સર્વગ્રાહી અને વિશાળ દૃષ્ટિવાળા હતા એટલે એમણે ચિત્રો ચિતરવામાં ખામી રાખી નથી. દુર્ગુણ અને દુર્વ્યસનનાં ચિત્રો તો એમણે પ્રાર વગરનાં ચિતર્યાં છે અને એક રીતે

જોઈએ તો એમણે દુર્ગુણનાં ફળ બતાવવા માટે એને જ ખૂબ ચિતર્યા છે. નંદિવર્ધનની વૈશ્વાનર સાથે મૈત્રી કે રિપુદામણની શૈલરાજ સાથે મૈત્રી કે વામદેવની બહુલિકા સાથે મૈત્રી અથવા સાગરની સાથે ધનસાગરનો સ્નેહ એ મહાન દુર્ગુણનાં ચિત્રો છે, અંતર મનોવિકારનાં તુચ્છ આવિર્ભાવો છે, તેવી જ રીતે હિંસા, મૃષા, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ એ પણ લયંકર દુર્ગુણો છે અને ત્રીજાથી સાતમા પ્રસ્તાવમાં એને વિગતવાર ચિતર્યા છે.

એ ઉપરાંત ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં બાળની સ્પર્શન સાથે મૈત્રી, ચોથામાં જડની રસના સાથે મૈત્રી, પાંચમામાં મંદની દ્રાણ સાથે દોસ્તી, પાંચમા પ્રસ્તાવમાં અધમનો દૃષ્ટિદેવી સાથે સ્નેહ અને છઠ્ઠા તથા સાતમા પ્રસ્તાવમાં બાલિશની શ્રુતિ સાથેની સહચરતા એ મુખ્ય દુર્ગુણોને બતાવે છે. એ હકીકત આગળ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે વિચારવાની છે. એ ઉપરાંત દુર્વ્યસનો બીજાં પણ ઘણાં ચિતર્યાં છે તે જરા આપણે વિચારી જઈએ એટલે લેખકના અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાનનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય.

(a) વેશ્યાગમન. (Prostitution) રમણ અને ગણિકા. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫.) લિખારીનો હીકરો રમણ થોડા પૈસા મળતાં મુખમાં પાન, હાથમાં ગોટો, ગળામાં હાર અને સુગંધી પદાર્થો લઈ ઇશ્કી ટટું બની બજારમાં નીકળી વૈશ્યાને ત્યાં જાય છે અને ચાલતાં ચાલતાં પોતાના શરીર પર જોતો જાય છે, (પૃ. ૯૬૧.) બાલ સમારતો જાય છે અને સુગંધી સુંઘતો જાય છે. ઇશ્કમાં એણે સર્વ ધન ગુમાવ્યું છતાં હજી પણ ઇશ્કનો રસિયો રહ્યો છે. વેશ્યાગમન કરવાના દુર્વ્યસનનું આ અંતિમ દૃષ્ટાંત છે. અંતે તો એના ઘણા માઠા હાલહવાલ થાય છે ને તે દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

(b) ધૂત. (Gambling) મ. ૪. પ્ર. ૨૬ માં જુગટાને અંગે કપોતકનો દાખલો બહુ સુંદર રીતે આપ્યો છે. ‘ હાર્યો જુગારી બમણું રમે ’ એ કપોતક બતાવી રહ્યો છે અને નાસવા માગે છે ત્યારે છૂટી શકતો નથી. મૂકવાની કોઈ ચીજ ન રહે ત્યારે એ છેવટે પોતાનું માથું મૂકે છે. ધર્મરાજે દ્રોપદીને કેમ મૂકી હશે તેની એ યાદ આપે છે. સદ્દો ખેલનારે યાદ રાખવા જેવા નીચેના

શ્લોકો અત્ર લખી નાખવા સ્થાને ગણાય. (એના લાખાંતર માટે જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.)

ચૂતં દિ દેહિનાં લોકે, સર્વાનર્થવિધાયકમ્ ॥
 ધનક્ષયકરં નિન્દ્યં, કુલશીલવિદૂષણમ્ ।
 પ્રસૂતિઃ સર્વપાપાનાં, લોકે લાઘવકારણમ્ ॥
 સંક્લિષ્ટચેતસો મૂલમવિશ્વાસકરં પરમ્ ।
 પાપૈઃ પ્રવર્તિતં ચૂતં કિમનેન ન લક્ષિતમ્ ॥

(c) મૃગયા-શિકાર. (Hunting) એ જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૨.) શિકારનો ત્રાસ, હેરાનગતિ, દુઃખ અને લયનો ખ્યાલ આપ્યો છે, એ વ્યસનને લાગેલા એમાં એટલા ઉતરી જાય છે કે હેરાન થાય તોપણ ‘ હાલ જાય હવાલ જાય પણ બંદેકા ખેલ ન જાય ’-એ કહેવતને સત્ય કરે છે. (પૃ. ૬૭૩.) અત્યારે શિકાર કરતાં પ્રાણ શુભાવવાના દાખલા અનેક વાર સાંભળીએ છીએ. એ તો જંગલમાં રખડે, તડકા પામે અને હેરાન થાય ત્યારે જ એ દુર્વ્યસનથી વ્યસનવાળાને થતા ત્રાસ અને જંગલના પશુઓના ત્રાસનો ખ્યાલ આવે.

(d) માંસભક્ષણ. (Meat-eating) એ જ પ્રકરણમાં અને એ જ પેટા પ્રકરણમાં માંસભક્ષણનો ખ્યાલ આપ્યો છે. નજરે જોતાં ઉલટી આવે એવી એ ચીજના સંબંધમાં નીચેનું વર્ણન યાદ રાખવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૬૭૪.)

વીઘ્નત્સમશુભેઃ પિણ્ડો નિન્દ્યં રોગનિબન્ધનમ્ ।
 કૃમિજાલોલ્વણં માંસં ભક્ષયન્તીહ રાક્ષસાઃ ॥
 યૈસ્તિવદં ધર્મબુદ્ધયૈવ ભક્ષયતે સ્વર્ગકામ્યયા ।
 કાલકૂટવિષં નૂનમયુસ્તે જીવિતાર્થિનઃ ॥
 અહિંસા પરમો ધર્મઃ સ કુતો માંસભક્ષણે ।
 અથ હિંસા ભવેદ્ધર્મઃ સ્યાદગ્નિર્હિમશીતલઃ ॥
 ધર્માર્થે રસગૃહ્યા વા માંસં ક્ષાદન્તિ યે નરાઃ ।
 નિજન્તિ પ્રાણિનો વા તે પચ્યન્તે નરકાગ્નિના ॥

આ ચાર શ્લોકમાં બહુ સુદાની વાત કરી છે. એમાં ધર્મબુદ્ધિ

ધરનારની અથવા એવા જીલલડીના રસિયાની શી ગતિ થાય છે તેનું આ આગેદૂળ વર્ણન છે અને માંસની વ્યસનતા કેવી ચીજ છે એ પર યોગ્ય દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે.

(e) ચોરી. (Theft) કરનાર હુષ્શીલ, તેને મદદ કરનાર અને ચોરીનો માલ પડાવી લેનાર મહેશ્વર શેઠ મફતમાં માલ પડાવી લેવા કેવા લલચાય છે અને જાતે ગરીબ તરફ કેવા પ્રતિકૂળ વલણવાળા છે તથા ચોરી કરનાર અને તેને ઉત્તેજન આપનારના અંતે કેવા હાલ થાય છે એ વાત લવચકના કૌતુકોમાં ઠીક કહી દીધી છે. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪.) એમાં ધનનું સ્વરૂપ અને તે જવા બેસે છે ત્યારે કેવું શીઘ્ર ચાલ્યું જાય છે એ વાત તો ભારે મજાની કહી દીધી છે. મામા ભારે જખરા છે, મહાઅનુભવી છે, ખૂબ જોઈને સમજાવી શકનાર છે. (પૃ. ૬૫૭-૮) એમનું કથન મનન કરવા યોગ્ય છે. ચોરીના મોટા દુર્ગુણ પર આના કરતાં પણ વધારે સખળ દૃષ્ટાન્ત પાંચમા પ્રસ્તાવમાં વામદેવને અંગે આવે છે. એ વિમળના રત્નને કેવું સંતાડે છે અને ચોરને પોટલો અંતે ધૂળની ધૂળ કેવી થાય છે એ આખી વાર્તા મનન કરી સમજવા યોગ્ય છે. (મ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) આ ચોરીનો મહા-દુર્ગુણ છે અને એને લેખકે ખરાબર વર્ણવ્યો છે.

(f) પરસ્ત્રીગમન. (Adultery) વેશ્યા સર્વ-સામાન્ય સ્ત્રી-પણ્યસ્ત્રી છે. અન્યને પરણેલી હોય તેની સાથે વિષયસુખ સેવનાર તેના પતિને પણ મોટો અન્યાય કરે છે. લોલાક્ષ રાજા મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ માં પોતાના સગા ભાઈની સ્ત્રી રતિલલિતા ઉપર નજર બગાડે છે. રતિલલિતાની પછવાડે એ પડે છે ત્યારે સ્ત્રીની નૈઋર્ગિક બુદ્ધિ-પ્રેરણાથી એ એની કામવાસના સમજી જાય છે (પૃ. ૬૪૦.). અંતે બન્ને સગા ભાઈઓ તરવારબાજી ખેલે છે અને લોલાક્ષ પડે છે, રાજ્યથી બ્રહ્મ થાય છે અને લોકોની નજરમાં હલકો પડે છે. પરદારાગમનમાં મદનકંદળી તરફ બાળનું આકર્ષણ અને આખરના હાલહવાલ એ જ પરિણામો સૂચવે છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦.)

(g) સુરાપાન. (Alcohol) જેમ મોટા વિષયમાં શ્રીસિદ્ધિર્ષિની કલમ ચાલી છે તેમ દુનિયાના નાનામાં નાના કે મોટામાં મોટા દુર્ગુણને એ જૂલ્યા નથી. ક્રોધ, માન, માયા, લોભને તો એમણે ખૂબ ચિતર્યા છે અને તે માટે ત્રીજા, ચોથા, પાંચમા અને

છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો મોટો ભાગ રોક્યો છે અને મુખ્ય પાત્રદ્વારા એના અંતરમાં ઊતરી ગયા છે, પણ દારુ પીવાથી થતાં પરિણામ જેવી બાબતને પણ એ ચૂક્યા નથી. એમનું અવલોકન કેટલું સ્પષ્ટ હતું એ બતાવવા આ હકીકત એક દષ્ટાન્ત તરીકે મૂકી છે.

દારુનો પ્રથમ પ્રસંગ લોલાક્ષ રાજાના વર્ણનમાં આવે છે, વસંત ફાલી રહ્યો છે, લોકો નગરની બહાર નીકળી પડ્યા છે, વૃક્ષ-ઘટા નીચે બેસી દારુ પીએ છે અને મનમાં આવે તેમ વર્તે છે.

પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૩-૨૪ માં એનું વર્ણન આવે છે. એ વર્ણન વાંચતાં વસંતઋતુ લોકોમાં કેવો ઉન્માદ ઉત્પન્ન કરે છે એનો બરાબર ખ્યાલ આવે છે. મૂળ શ્લોક અને વિવેચન ત્યાં આપ્યું છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વસંતરાજનું આખું વર્ણન અને ખાસ કરીને સુરાપાનની મંડળીઓ, સ્ત્રીઓ સાથેના વર્તવો, સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને ચારે તરફ રહેલો આનંદ વાંચતાં તે જમાનામાં લોકો ઉલ્લાસ કેમ કરતા તેનો ખ્યાલ આવે છે.

લોલાક્ષ રાજા ખૂબ દારુ પી મકરંધજની અસર નીચે વસંત ખેલી રહ્યો છે, એણે મર્યાદા મૂકી દીધી છે, એ પરવશ થયો છે, તે વખતે એની ગંભીરતા નાશ પામી ગઈ છે અને એ બાળક જેવી ચેષ્ટા કરે છે. (પૃ. ૬૩૬) એ વખતે એના નાના રિપુકંપને દારુની અસર નીચે પોતાની સૌંદર્યશાળી સ્ત્રીને (રતિલલિતાને) નાચવાનો હુકમ કર્યો. પછી તો કહેવું શું ? લોલાક્ષ રતિલલિતા પર આસક્ત થયો, વિવેક ભૂલ્યો, એના લાવણ્યપર વિકર્યો અને શું કરે છે તેના વિવેક વગરનો થઈ તેની પછવાડે પડ્યો. રતિલલિતા નાશીને અંડિકાની મૂર્તિ પછવાડે ભરાઈ ગઈ, રાજાએ પ્રમત્તપણામાં દેવીની મૂર્તિને તરવારથી ઉડાડી દીધી, રતિલલિતાને ખૂમ મારી, રિપુકંપન દારુના ઘેનમાંથી બગ્યો અને મોટું ધમસાણુ થયું. અનેક મરાયા, કપાયા અને લોલાક્ષ પણ જમીન પર પડ્યો અને હેરાન થયો. સગા લાઈઓનો રનેહ વીસ-રાવનાર દારુ માટે છેવટે લેખક કહે છે કે:—

મद्यે च पारदार्ये च ये रताः क्षुद्रजन्तवः ।

तेषामेवंविधानर्थान् वत्स ! कः प्रष्टुमर्हति ॥

મઘં હ્રી નિન્દિતં સદ્ભિર્મઘં કલહકારણમ્ ।
 મઘં સર્વાપદાં મૂલં મઘં પાપશતાકુલમ્ ॥
 ન ત્યજેદ્વ્યસનં મઘે પારદાર્યે ચ યો નરઃ ।
 યથાયં વત્સ લોલાક્ષસ્તથાસૌ લભતે ક્ષયમ્ ॥
 મઘં ચ પારદાર્યે ચ યઃ પુમાંસ્તાત મુચ્ચતિ ।
 સ પણ્ડિતઃ સ પુણ્યાત્મા સ ઘન્યઃ સ કૃતાર્થકઃ ॥^૧

આ આખો વિભાગ દારુ પીનારની સ્થિતિના ખારિક અવલોકન વગર લખી શકાય તેવો નથી. એની ભાષા અને વર્ણનનું સચોટ-પણું બહુ સુંદર છે. વર્ણનદૃષ્ટિએ એમાં કાવ્ય અને ગૂઢ શક્તિ છે. આખો પ્રસંગ પ્ર. ૪ ના ત્રેવોશમા પ્રકરણમાંથી સમજવા યોગ્ય છે.

દારુના પીઠાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૭. પ્ર. ૩ માં આવે છે. ત્યાં એક મુનિ પોતાને દીક્ષા લેવાના કારણમાં દારુનું પીકું જોયું એ વાત કરે છે અને તેથી પોતાને ઉપદેશ લાગ્યો એમ કહે છે. એના અગત્યના મૂળ શ્લોકો પ્ર. ૧૬૬૭ માં આપ્યા છે એટલે અત્ર ફરી વાર પુનરાવર્તન કરતો નથી. દશમા સૈકામાં દારુનાં પીકાં કેવાં ચાલતા હશે, ત્યાં લોકો શું કરતા હશે, કેમ વર્તતા હશે એનો ભરાબર ખ્યાલ આપે એવું આ વર્ણન છે. એના ઊંડા આશયની સાથે આપણે અત્યારે કામ નથી. અહીં તો વાત એ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જે જોયું હશે તેને લખી જણાવવાનું તેમનું કૌશલ્ય ભારે જબરું છે. પછી એમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં લોકોને દારુની એછીવધતી અસર થાય છે તેનું પણ ભારે વર્ણન આવે છે.

આ સર્વ હકીકત દારુની અસર તળે માણસોના કેવા હાલ થાય છે તે બતાવે છે અને લેખકની એ વર્ણવવાની શક્તિ બતાવે છે. આ સર્વ પ્રસંગોનો જ્યારે સમન્વય કરવામાં આવે ત્યારે લેખકની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવી શકે. જે લેખક શૈલેશીકરણની અને વાંદરાના બચ્ચાંની પણ વાત કરી શકે છે તે લોલાક્ષ જેવા સ્ત્રીલંપટ દારુડીઆ અવિવેકીને પણ ચિતરી શકે છે એ એમના

જ્ઞાનની વિશાળતા, સ્વયં નિર્લેપતા અને વૈવિધ્યની છાપ હૃદય પર પાડ્યા વગર રહે નહિ. અંથના વધારે ઊંડાણવાળા વાંચનથી આવી તો અનેક નાની નાની બાબતો મન પર આવે તેમ છે.

(૫) મિત્ર-દ્રોહ. (Treachery) ધનશેખરે હરિકુમારના વિશ્વાસનો-સ્નેહનો ખ્યાલ કર્યા વગર એની સ્ત્રીને અને એના રત્નોને પચાવી પાડ્યા એને દરિયામાં નાખી દીધો. એનાં પરિણામ એને તુરતજ આખવાં પડ્યાં. (મ. ૬. પ્ર. ૭.) એ મિત્ર-દ્રોહનું દૃષ્ટાન્ત આબાદ છે. એ જ પ્રકારનું બીજું દૃષ્ટાન્ત વામદેવનું મ. ૫. પ્ર. ૮ માં આવે છે. વિમળકુમાર સૌજન્યનો નમૂનો છે, ત્યારે આ ભાઈ ધનશેખર મિત્ર-દ્રોહ કરનાર છે. એ દૃષ્ટાન્ત પણ ખરેખર વિચારવા યોગ્ય છે. એવો જ પ્રસંગ કનકશેખરને અંગે નંદિવર્ધન મિત્ર હોવા છતાં કનકશેખર સાચાં વચન કહે છે તે માટે નંદિવર્ધન તરવાર પર રાજસભામાં હાથ નાખે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૮.) મિત્રતાનો એ ખરો દ્રોહ છે.

(i) કૃતઘ્નતા. (Ungratefulness) ઉપકાર કરનાર પર ઉપકાર કરવાને બદલે અપકાર કરનાર અતિ અધમ માનસિક દશાના પુરુષો જગતમાં કેક હોય છે. એનું દૃષ્ટાન્ત સહર વામદેવ (મ. ૫. પ્ર. ૮.) પૂરું પાડે છે. વિમળકુમારથી એ વધેલો એનાં જ રત્નની ચોરી કરે છે અને એને જ છેતરે છે. એનાં કરતાં ધનશેખરની કૃતઘ્નતા તો હદ વગરની છે. એનું આખું જીવન કૃતઘ્નતાનો નમૂનો છે. એ પહેરેલે કપડે સ્વોપાર્જિત દ્રવ્ય મેળવવા નીકળી પડે છે ત્યારે માતાને તો જવાબ પણ આપતો નથી. (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨) એને નમન કરે છે એટલી પણ એની વિશિષ્ટતા ગણાય. કમલિનીને પરણ્યો પણ ધનહત્ત શેઠની પુત્રીને સુખ ન આપ્યું. શેઠે એકની એક દીકરીને સુખી કરવા એને રાખ્યો હતો પણ એની નજર તો ધન પર જ હતી. એ શેઠને ઘેર પણ ન રહ્યો અને ધન ધન કરતો સોનૈયા લેગા કરવા લાગ્યો. કમલિનીને એણે જરા પણ સુખ આપ્યું હોય એમ લાગતું નથી. અંતે કરોડો મળ્યા તો પણ ઘૈરીને એના બાપને ઘેર મૂકી. (પૃ. ૧૪૮૪.) એ ત્યારપછી કમલિનીને લેગો થયો નહિ અને તવંગર બાપની સુશીળ દીકરી છતે ધણીએ વૈધવ્યનાં દુઃખ ભોગવી મરી ગઈ હશે એમ

કલ્પી લેવું પડે છે. એ ધનશેખરે વિમળ સાથે મિત્રદ્રોહ કેવો કર્યો તે ઉપર જોયું; તેમાં કૃતધ્નતા પણ આવી જાય છે. કૃતધ્નતાનું ખરું વર્ણન પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ માં પિશાચી ખલતાને અંગે કર્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૦૦૩.

(j) વિશ્વાસઘાત. વિશ્વાસઘાતી પણ ધનશેખર જખરો. એણે હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દીધો એ તો વિશ્વાસઘાતની પરાકાષ્ટા કહેવાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭).

એ ઉપરાંત નાના મોટા અનેક દુર્ગુણો આખા અંથમાં એવી યુક્તિથી વણી દીધા છે કે બરાબર વિચાર કરી પ્રથક્કરણ કરવામાં આવે તો જણાય કે કોઈ પણ દુન્યવી દુર્ગુણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના માનસ ક્ષેત્રમાં આવ્યા વગર રહેલ નથી. માત્ર એને માટે એમનો અંથ જરા વધારે કાળજીથી અને ઊંડા ઊતરીને વાંચવાની જરૂર પડે તેમ છે. એમને લગલગ દરેક દુર્ગુણનું પ્રદર્શન કરાવવું હતું અને તે તેમણે કથાદ્વારા અતિ સુંદર રીતે કરાવ્યું છે. દાખલા તરીકે નીચેના નામો વિચારીએ. અત્ર માત્ર નામ અને સ્થાનનો નિર્દેશ જ શક્ય છે.

અતિ ખાઉકણપણ (Overeating) વેલ્લહલ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧)

ઊંટવૈદ (Quackery) શાંતિશીવ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૬-૭)

સોળપણ (Simplemindedness) કાળજી-વિચક્ષણ

(પ્ર. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૦-૨)

રાજખટપટ (Strategy) દુર્મુખ (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮-૯)

વચનભંગ (Promise-breaking) પ્રભાવતી-વિલાકર

(પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮-૯)

જ્ઞાનનો અપમાન (Pride) સિંહાચાર્ય (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૬૬૨-૩)

ખલતા (Roguery) પિશાચી (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨-૩)

વિકથા (Tale-telling) દુર્મુખ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૫-૮)

વિષાદ (Condolence) ધનહત (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૮-૮૪)

શોક (Sorrow) તામસચિત્તે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮)

„ („) ધનવાહન (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮)

વહેમી મન (Doubting mentality) નિષ્પ્રયત્ન

(મ. ૧. પીઠખંધ. પૃ. ૧૨૨-૫)

મિથ્યાલિમાન (Pride) રિપુકંપન (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૪)

આ સર્વ બાબતો લેખકનું જ્ઞાનવૈવિધ્ય અને દુનિયાનો અનુભવ તથા વ્યવહાર વ્યક્ત કરવાની શક્તિને એના સાદા, સ્પષ્ટ અને આકર્ષક આકારમાં બતાવે છે.

x

x

x

(૧૨) લગ્ન. ... (Marriage)

સંસારનો પાયો લગ્ન પર છે. આર્થિક પ્રશ્નમાં લગ્ન અને મિલકત એ મુખ્ય સ્થાન લોગવે છે. લગ્નના પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં એટલા અને એવા આવે છે કે લગ્નના વિષયમાં લેખકશ્રી તદ્વિત-નિષ્ણાત (specialist) હોય એમ કહી શકાય. એમના ગ્રંથમાં લગ્નના અનેક પ્રકાર આવે છે અને દરેકની ખાતરીઓ જુદી છે. એ પ્રસંગ પર બહુ મુદ્દાસરનું દૂંકું જરૂરી વિવેચન કરી માત્ર વસ્તુ-નિર્દેશ કરવાથી તેઓનું વિશાળ જ્ઞાન કેટલું વિવિધ હતું તે બતાવાશે. નીચેના પ્રસંગો આ બાબતને અંગે વિચારવા:—

(૧) નરમુંદરી-રિપુહારણ લગ્ન (મ. ૪. પ્ર. ૩).

આ લગ્નમાં લગ્ન કરવા સારુ વરની ખ્યાતિ સાંભળી કન્યા રાજપુત્રી હોવા છતાં પરીક્ષા કરવા માટે તેને મળવા આવે છે, રાજસભામાં પ્રશ્ન કરવાની હિંમત કરે છે, કળાનો અભ્યાસ કેટલો છે તેની પરીક્ષા કરે છે અને છેવટે પિતાના હુકમને તાબે થઈ વગર તપાસે પરણી જાય છે. આમાં સંમતિ લગ્ન, પસંદગી લગ્ન, સ્ત્રી મર્યાદા, પિતાની આજ્ઞાનું પાલન આદિ અનેક પ્રશ્નો અંતર્ગત છે; પણ લગ્નની એક પદ્ધતિ તરીકે આ બાબત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. આ પસંદગીના લગ્ન છે, પણ એના ઉપર મા-બાપનો અંકુશ છે અને તે અંકુશ આખરે પસંદગી કરતાં વધારે આકરો થઈ જાય છે. (પૃ. ૭૩૭.) આવા પ્રકારનાં લગ્નો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં પ્રચલિત હશે એમ ધારી શકાય. પસંદગી છતાં વડીલોનો અંકુશ ચાલુ રહે છે તેની અંતર્ગત કુટુંબભાવના કેવી હશે તે અર્થેના યોગ્ય પદ્ય છે

(b) વિશાળા નગરીના રાજા નંદનને વિમલાનના નામની પુત્રી થઈ. તેના જન્મ પહેલાં તેને વિલાકર સાથે પરણાવવાનું પિતાએ નક્કી કર્યું હતું (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) પણ એ કનકશેખરનો નામમહિમા સાંભળી તેને વરવા ઇચ્છા કરે છે ત્યારે પિતા પુત્રી તરફનો ધર્મ વિચારી આપેલ વચનનો ત્યાગ કરી વિવાહની વાત તણ દે છે પણ પોતે લગ્નમાં ભાગ લેતા નથી. મંત્રીઓ સાથે દીકરીને કનકપુર મોકલી આપે છે. (પૃ. ૫૬૬.) કનકપુરથી કુમાર કનકશેખર રીસાઈ પરદેશ ગયો છે ત્યાંથી આવી તે વિમલાનનાને પરણે છે. (પૃ. ૫૮૨.) આ લગ્ન પુત્રીની ઇચ્છા પ્રમાણે નામશ્રવણથી થયેલા આકર્ષણને અંગે થયેલ છે. એમાં પ્રેમ કરતાં મોહનું તત્ત્વ વધારે છે અને લગ્નમાં પિતાનું સ્થાન શું હોવું જોઈએ અને પુત્રીનું હિત કેમ ઇચ્છાય તે સંબંધી દશમી સદીના વિચારો બતાવનાર હોઈ લગ્નનો એક અવનવો પ્રકાર રજૂ કરે છે. પિતાના વ્યવહાર વિચાર જરૂર વાંચવા લાયક છે (પૃ. ૫૬૮.)

(c) નંદિવર્ધન અને રત્નવતીના લગ્ન વિચિત્ર સંયોગમાં થાય છે. એ રત્નવતી સદૃશ વિમલાનનાની બહેન છે. એને પરણવું છે વિમલાનનાના કોઈ મિત્ર સાથે. કારણ બહેન જેને પરણે તેની સાથે જ પોતે પરણે તો શોક્ય થાય એ વાત એને ગમતી નહોતી (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦ પૃ. ૫૬૬) એના લગ્નમાં ઇચ્છા જેવું-પસંદગી જેવું કંઈ નથી. કનકશેખર સાથે નંદિવર્ધન આવ્યો એટલે એ તેને પરણી ગઈ. આ લગ્નમાં કંઈ પણ ધોરણ કે મુદ્દો નથી. એમાં બહેન બહેનનો પ્રેમ કંઈક વિચારવા જેવો ગણાય. બાકી એ લગ્ન વગર-ધોરણનું છે. દશમી સદીના આદર્શલગ્નમાં એને કંઈ સ્થાન લાગતું નથી. એ લગ્ન બહુ આડંબરથી થયા છે. એમાં નંદિવર્ધનના પિતાએ બહુ ભાગ લીધો હોય એમ લાગતું નથી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૫૮૨.)

(d) વૈશ્વાનરની પ્રેરણાથી રસ્તે પ્રયાણ કરતાં શૈલચિત્તપુરમાં નંદિવર્ધનના લગ્ન હિંસાકુમારી સાથે થાય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૭), પણ એ અંતરંગ નગરના લગ્ન છે અને તે વખતે કનકશેખર વિગેરે મિત્રો પણ લગ્નમાં ભાગ લઈ શક્યા નથી (પૃ. ૫૭૭) અને છઠી સ્ત્રીએ એકલો જઈ કુમાર નંદિવર્ધન તેને પરણી આવ્યો છે. એ લગ્ન અત્યારે કોઈ દૂર દેશમાં જઈ પરણી

આવે છે અથવા વર અને અણુવર માત્ર જે જ જણા સાથે જઈ કન્યાને પરણીને લઈ આવે છે તેવા પ્રકારના છે. આવા પ્રકારના લગ્ન અત્યારે પણ થાય છે. એવાં લગ્નનો પ્રકાર તુરંચ કોટિમાં આવે છે અને લગ્નની પહેલાં પૂરતી જાહેરાત થતી ન હોવાથી નિષિદ્ધ ગણાય છે. એના લગ્ન તદ્દન ખાનગી રહ્યા જણાય છે, નહિ તો તુરતમાં જ રતનવતી નંદિવર્ધનને પરણત નહિ.

(e) વિલાકર સાથેના યુદ્ધમાં સમરસેન અને દુમને હરાવી મારી નાખ્યા અને છેવટે વિલાકરને પાંચો ત્યારે નંદિવર્ધનની કીર્તિ ઘણી વધી ગઈ અને નગરપ્રવેશ થતાં કુમારી કનકમંજરી સાથે તારામૈત્રક થયું. એ કનકશેખરની બહેન થાય. એણે નંદિવર્ધનની આંખમાં મોહ-પ્રેમ જોયો અને એ પ્રેમમાં મૂંઝાઈ ગઈ. એણે આકરી કામદશા અનુભવી. એના પિતાએ એને નંદિવર્ધન સાથે પરણાવી. આ મોહથી થયેલા પ્રેમલગ્ન કહેવાય. દશમી સદ્દીમાં આવા લગ્ન આદર્શ ગણાતા હશે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪.) એનાં હસ્તમેળાપ વખતે એ ઉઘાડે મુખે માયરામાં બેસે છે, એના શરીર પર વસ્ત્રો એવાં છે કે એમાંથી એનું પેટ પણ દેખાય અને એનું વર્ણન વાંચતાં (પૃ. ૬૧૩) અત્યારની પતંગીઆ જેવી સ્ત્રીઓ (butterfly કે flapper) યાદ આવે. એમ બનતું હશે એમ કદાચ આજ ન માનવામાં આવે, પણ દશમી સદ્દીમાં પડદો કે ધુમટો નહોતો એ તો ઐતિહાસિક વાત છે. આ લગ્ન માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો આદર્શ ગણાય. એમાં મંજરી ભૂલી હતી તે ભુલી વાત છે, પણ લડાઈમાં વિજય મેળવનારને સુંદરીઓ ખૂબ આહતી હતી એ લડાઈના લોગનો બદલો ગણાય. એમ લાગે છે કે કનકમંજરીને કદાચ ખબર પણ નહિ હોય કે રતનવતીને તો વરરાજા પરણી ચૂકેલા હતા. ગમે તેમ હોય પણ ‘યુદ્ધ લગ્ન’ તરીકે આ લગ્નપ્રકાર એક અવનવી ભાત પૂરી પાડે છે અને એ ખાસ જાણવા યોગ્ય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪ મું. એ આખું પ્રકરણ આ રીતે વિચારવા યોગ્ય છે.)

(f) વિદ્યાધર રતનચૂડના લગ્ન ચૂતમંજરી સાથે થયેલા વર્ણવ્યા છે (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૬-૭૦) તેમાં જે પ્રકાર છે: એક તો રતનચૂડ સ્વધર્મી હતો અને લક્ષણયુક્ત શરીરવાળો

હતા. કન્યાનો પિતા રત્નશેખર અનેક અગવડ અને ઉપાધિ વહોરીને પણ દીકરીને આવા ઉત્તમ ધર્મીષ્ઠ પતિ સાથે જોડી આપે અને દીકરીની તેમાં સંમતિ લે તો લગભગ ‘આદર્શલગ્ન’ અને ‘ધર્મલગ્ન’ વ્યવહારની નજરે કહેવાય. સ્વયં લગ્નમાં આ લગ્નનો પ્રકાર પ્રથમ પંક્તિએ આવે છે. આંતરલગ્નો કથાપ્રસંગમાં આવે છે તેની તો જાતિ જ જુદી છે. વ્યવહારમાં આ ધર્મલગ્ન ઉચ્ચ કોટિમાં આવે.

(g) છટ્ટા પ્રસ્તાવમાં હરિકુમાર અને મયૂરમંજરીના લગ્ન પણ એ જ રીતે પ્રથમ કોટિમાં આવે. મંજરીનો સ્નેહ હરિકુમાર પર ઘણો છે, બાળકાળના મિત્રો છે, મામા ફૈના છોકરાં થાય છે, વિરહદશાનો સાક્ષાત્કાર માતાને થાય છે (પૃ. ૧૫૧૮) અને માતા પુત્રીને હૃદયવલ્લભ મેળવી આપવાનું બંધુલાદ્વારા વચન આપે છે (પ્ર. ૬ પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૨) અને પિતાની પરવાનગીથી ઉત્સવ-પૂર્વક હરિ-મંજરીના લગ્ન થાય છે. એ લગ્નપ્રકાર પણ સુંદર ગણાય. (પૃ. ૧૫૨૬-૭) રાજઘરખાસમાં તો પસંદગી લગ્નને ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન હતું એમ અનેક પ્રસંગે જણાય છે. સામાન્ય જનતા તેનું અનુકરણ કેટલે દરજ્જે કરતી હતી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી.

(h) ગુણધારણ કુમાર મદનમંજરી વિદ્યાધરપુત્રીને પરણે છે તેમાં પ્રેમલગ્નને સ્થાન છે પણ મોહ વધારે છે. પ્રથમ દૃષ્ટિએ મળતાં પ્રેમ ધર્મ જાય તેમાં ઘણી વાર મોહનો પ્રકાર વધારે હોય છે. એમાં ઉન્નતતાનો ભાવ વધારે અને લાગણીના ઉછાળા વધારે હોય છે. વિદ્યાધરને અન્યની ભીતિ પણ ઘણી રહે છે. એ લગ્ન પણ એકદમ ધર્મ જાય છે, જંગલમાં થાય છે અને ધમાલમાં ગુણધારણના પિતાને નગરમાંથી ઓલાવવાનો પણ વખત મળતો નથી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭.) એ લગ્ન મુખી નીવડે છે એ અકસ્માત છે, આઠી એ લગ્ન ચાર પ્રકારના આસુરલગ્નની કક્ષામાં એ જાય. એ લગ્નને માત્ર લગ્નની નજરે જોઈએ તો હીન પ્રકારમાં એ આવે.

(i) ઉપરાંત નીચેનાં લગ્નો આંતર નગરનાં છે. એના પર વિવેચન કરવું નકારું છે. અંધલેખનમાં એને અગત્યનું સ્થાન છે પણ લગ્નના પ્રકારમાં એનો ઉપયોગ નથી. કેટલાંક તો ભવિષ્યમાં થનારાં

લગ્નોની સંકલના માત્ર છે, કેટલાંક માત્ર વિચારપથના આવિર્ભાવો છે અને કેટલાંક પ્રગતિના માર્ગસૂચક કલ્પનાબળો છે. એ કોટિમાં નીચેનાં લગ્નો આવે.

શાંતિકુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (૩. ૩. પ્ર. ૨.)
 હયાકુમારી સાથે લવિષ્ય લગ્ન નંદિવર્ધનનું (૩. ૩. પ્ર. ૨૭.)
 મૃદુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણનું (૩. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 સત્યતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન રિપુદારણનું (૩. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 ઋણુતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (૩. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 અચોરતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન વામદેવનું (૩. ૫. પ્ર. ૨૧.)
 મુક્તતા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (૩. ૬. પ્ર. ૬.)
 ધનશરતિ સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનશેખરનું (૩. ૬. પ્ર. ૬.)
 વિદ્યા સાથે લવિષ્ય લગ્ન ધનવાહનનું (૩. ૭. પ્ર. ૧૪.)
 નિરીહતા સાથે લવિષ્યલગ્ન ધનવાહનનું (૩. ૬. પ્ર. ૧૪.)

એ સર્વ લગ્નની વાત ૩. ૮. પ્ર. ૬ માં આવે છે તે પણ વાંચવા જેવી છે, પણ લગ્નની પ્રથા કેવી હશે તે સમજવા માટે એ હકીકતને સ્થાન નથી.

લગ્નના પ્રસંગો પણ સુંદર ચિતર્યા છે અને લગ્નનાં વર્ણન પણ મજાનાં છે. લગ્ન કેવી રીતે કરવામાં આવતા હશે, તે પ્રસંગે મહોત્સવ કેવા થતા હશે, રીતરિવાજ કેવા કરવામાં આવતા હશે, ભેરી મહારાજનું એમાં શું સ્થાન હશે, માયરામાં કન્યાને કેમ બેસાડવામાં આવતી હશે વિગેરે અનેક બાબતો દશમા શતકના રીતરિવાજ સમજવા માટે ઉપયોગી ગણાય.

અત્યારે ‘ લગ્ન ’ નો પ્રશ્ન તદ્દન જુદા જ રૂપમાં સમજવા યોગ્ય છે, લગ્નથી પ્રાણી જીવનના ઘણા પ્રશ્નોનો એક પ્રકારે નિર્ણય કરી દે છે, તેથી તે પ્રશ્નને આપણા સાંસારિક તેમજ આર્થિક પ્રશ્નો સાથે ઘણો મહત્વનો સંબંધ છે. જેમ મિલકત (Property) નો સવાલ, તેની માલિકી, તેના પર વારસા હકો, તે કેને જવી બેઠાએ તે નિર્ણય કરવાનો હક્ક અત્યારે ઘણો અગત્યનો ગણાય

છે અને સામ્યવાદ (Communism) ના સિદ્ધાન્ત પછી એના પર અનેક અવનવા પ્રકાશ પડેલા છે તે જ પ્રમાણે લગ્નનો પ્રશ્ન ઘણો અગત્યનો છે. એ પ્રશ્નની વિચારણા કરવા માટે દશમી સદીના અગત્યના વિચારો ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે તેથી તે પર આ સ્પષ્ટ ઉદ્દેશ્ય છે. એ ઉપરથી જણાશે કે આ લેખક મહાત્મામાં અનેક પ્રકારનું વૈવિધ્ય હતું. અનેક હકીકત જણાવવાની, ઝળકાવવાની અને વ્યક્ત કરવાની તેમની શક્તિ અસાધારણ હતી.

x

x

x

(૧૩) યુદ્ધનીતિ. ... .. (War strategy)

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આ ખાસ વિષય જણાય છે. તેઓ યુદ્ધનીતિ-વિગ્રહનીતિના જ્ઞાનમાં નિષ્ણાત (expert) જણાય છે. એમના આખા ગ્રંથમાં મહામોહરાજ એક બાબુએ અને ચારિત્રરાજ બીજી બાબુએ લડે છે તે તેમને બતાવવાનું છે. એ બતાવવા માટે તેમણે યુદ્ધનું આખું નીતિશાસ્ત્ર જુદા જુદા પ્રસંગો લઈને લખી નાખ્યું છે અને કેટલીક વાત વાંચનારની સમજ ઉપર ગર્ભિતપણે રાખી છે. તે કાર્ય તેઓ કેવી સફળતાથી બજાવી શક્યા છે તે જરા વધારે વિગતથી તપાસવું પડશે, કારણ કે લડાઈ-વિગ્રહ એ એમનો ખાસ વિષય જણાય છે અને એક નજરે જોઈએ તો આખા ગ્રંથનો એ ખાસ મુદ્દો છે. મારા મતે આ આખો ગ્રંથ ‘લડાઈ’-વિગ્રહનો હોઈ, લેખકને ખરા આકારમાં બતાવવા માટે આ વિગ્રહનીતિ અને રાજનીતિ પર ખાસ લંબાણથી વિવેચન સ્થાને ગણાશે.

પ્રથમ એમનો પરિચય કરવાનો માર્ગ નીહાળીએ. બહુ યુક્તિસર તેઓ બન્ને બાબુના પાત્રોનો-સામ સામે લડનારાઓનો પરિચય કરાવે છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં સ્પર્શનની મૂળ શોધ કરવા માટેનો પ્રસંગ લઈ અતિ વૃદ્ધ મોહરાજનું જોર, એની લડાઈ કરવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા, સાર્વત્રિક વિજય કરવાનો નિર્ણય બતાવી વૃદ્ધ રાજાએ બે પુત્ર રાગકેસરી અને દ્રેષગજેન્દ્રને રાજ્ય આપેલ હોવા છતાં અડીને વખતે ખોખારો કરી હથિયાર હાથમાં લેતાં અને કૂચ કરતાં એને એમણે બતાવ્યાં છે. છતાં ખૂબી એ છે કે તેઓ કેની સામે લડવા

ભય છે તે બાણતા નથી. સંતોષે લવજંતુને મોક્ષમાં મોકલી આપ્યો એટલે તેઓ લડવા-વિજય કરવા નીકળી પડે છે અને પ્રથમ કાર્ય કરવા વિષયાભિલાષ મંત્રી પોતાના પાંચ પુરુષોને આગળ કરે છે. એ પાંચ તે સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને કર્ણ છે. લડાઈ કરવા મહામોહરાજ અને રાગકેસરી સાથે ઉપડે છે. એમના લશ્કરની લડાઈની તૈયારીનો અવાજ બતાવી એ વાત ત્યાં પહોંચી દે છે. (પૃ. ૩૯૪.)

લડાઈનાં સ્થાનો અને પાત્રોનું વર્ણન ચોથા પ્રસ્તાવમાં કરે છે. ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નહીની અંદર એક તદ્દિલસિત નામનો એટ છે, તેમાં ચિત્તવિક્ષેપ નામનો મંડપ નાખી, તેમાં તૃષ્ણાવેદિકા મૂકી તે પર વિપર્યાસ સિંહાસન પર મહાપ્રતાપી મોહરાજનું સ્થાન બતાવે છે. એના બે દીકરા રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર. ઘરડા ડોસા અને મહાબળવાન બે પુત્રોનો આખો પરિવાર ત્યાં બતાવવામાં આવે છે, એના આખા સામંતચક્રનું વર્ણન રૂકરે છે.

એ મહામોહરાયના સાતે સંબંધી રાજાઓ (Allies)નું પણ વર્ણન કરે છે. (પ્ર. ૧૮) આવી રીતે એક બાબુનાં લશ્કરનું વર્ણન કર્યા પછી બીજા પક્ષના લશ્કરનું વર્ણન કરતાં ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત્તતા શિખર પર જૈનપુર બતાવી, એમાં ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે નિઃસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર જીવવીર્ય સિંહાસન (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩), તેની ઉપર ચારિત્રરાજ નામના રાજા (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૪) અને એના બે પુત્રો યતિધર્મ અને ગૃહિધર્મ જોવામાં આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૫), ત્યાં સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિ અને સદ્ગોધમંત્રી અગત્યના પાત્રો છે. (સદર. પ્ર. ૩૬) આવી રીતે બન્ને બાબુના લશ્કરનો પરિચય ખૂબ વિસ્તારથી બતાવ્યો છે. આ પરિચય ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે.

પાંચમા પ્રસ્તાવમાં યુદ્ધનીતિનું ખરું પ્રદર્શન થાય છે. સંયમને સખ્ત ધ્યા પૂજ્યા છે અને તેને બીજા લોકો ઉપાડીને લઈ ભય છે.

૧. પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. ૨. પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૮૮૩-૮૮૭.

૩. પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦.

દુશ્મનોએ સંયમને ખૂબ માર્યો એ હકીકતની ખબર રાજસભામાં ચારિત્રરાજ અને તેના અધિકારીઓ પાસે આવે છે એટલે ત્યાં તો મોટો ખગલળાટ થઈ જાય છે. (પૃ. ૧૩૦૨). જરા શાંતિ થાય છે એટલે સત્ય શૌચ વિગેરે રાજાઓ શત્રુને ઉખેડી નાખવાની વાત મક્કમપણે જણાવે છે. પછી ચારિત્રરાજે પોતાની ખાસ કાઉન્સિલ (Council of war or cabinet) બોલાવી. લડાઈખાતાના ઉપરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્દર્શને પ્રથમ ઘડાકો કર્યો. એને તો એક ઘાના એ કટકા કરવાની જ વાત હતી. લશ્કરી માણસો ઘણા આવેશમાં આવી જનારા હોય છે અને એને સ્વમાનનો ખ્યાલ ઘણો ઉત્કટ હોય છે. પછી રાજાએ સહબોધ મંત્રી તરફ જોયું. એ તો દિવાની બાબુનો (સિવિલિયન) હતો, મહામુત્સદી હતો અને જરા પણ આવેશમાં આવ્યા વગર ધમાલમાં પણ મગજને સમતોલ રાખી શકે તેવો હતો. એણે યુક્તિથી સેનાધિપતિના વખાણ કર્યા, એના ઉત્સાહને પ્રેરણા આપી (પૃ. ૧૩૦૫) અને લશ્કરી તૈયારીઓના વખાણ પણ કર્યા. પછી મુદ્દાની વાત કરવા માંડી. આ સર્વમાં એનું મુત્સદીપણું જળકે છે. એણે વાતને ઉડાડવા પ્રથમ પ્રસ્તાવ કર્યો.

પ્રસ્તાવરહિતં કાર્યં, નારમેત વિચક્ષણઃ ।

નીતિપૌરુષયોર્યસ્માત્પ્રસ્તાવઃ કાર્યસાધકઃ ॥

અવસર વગર કાર્ય આદરવું યોગ્ય નથી એમ કહી યુદ્ધનીતિ જણાવવા માંડી. પછી યુદ્ધનીતિને અંગે છ ગુણો, પાંચ અંગો, ત્રણ શક્તિ, ત્રણ ઉદ્ય સિદ્ધિઓ અને ચાર પ્રકારની નીતિ તથા ચાર પ્રકારની રાજવિદ્યા બતાવી. તે બતાવતાં કર્તા મહાશય કહે છે કે—

સ્થાનં યાનં તથા સન્ધિર્વિગ્રહશ્ચ પરૈઃ સહ ।

સંશ્રયો દ્વૈધભાવશ્ચ ષડ્ગુણાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥

ઉપાયઃ કર્મસંરમ્ભે વિભાગો દેશકાલયોઃ ।

પુરુષદ્રવ્યસમ્પન્ન પ્રતીકારસ્તથાપદામ્ ॥

પશ્ચમી કાર્યસિદ્ધિશ્ચ પર્યાલોચ્યમિદં કિલ ।

અક્લાનાં પશ્ચકં રાજા મન્ત્રમાર્ગે વિજાનતા ॥

ઉત્સાહશક્તિઃ પ્રથમા પ્રમુશક્તિર્દ્વિતીયિકા ।

તૃતીયા મન્ત્રશક્તિશ્ચ શક્તિત્રયમિદં પરમ્ ॥

શક્તિત્રિતયસમ્પાદાસ્તથા પવોદયાસ્તથા ।
 હિરણ્યમિત્રભૂમીનાં લાભાઃ સિદ્ધિત્રયં વિદુઃ ॥
 સામમેવોપદાનાનિ દણ્ડએતિ ચતુષ્ટયમ્ ।
 નીતીનાં સર્વકાર્યેષુ પર્યાલોચ્યં વિજ્ઞાનતા ॥
 આન્વીક્ષિકી ત્રયી વાર્તા દણ્ડનીતિસ્તથા પરા ।
 વિદ્યાશ્વતસ્તો ભૂપાનાં કિલૈતાઃ સન્તિ ગોચરે ॥

આ આખો વિભાગ ઘણો! પારિભાષિક છે. એનો અર્થ કરવામાં મનુઃસ્મૃતિ ટીકા આદિનો આધાર લઈ આ સાત 'લોકો'નું વિવરણ પૃ. ૧૩૦૬-૧૩૧૦ માં કર્યું છે અને જરૂરી નોંટ પણ આપી છે. આ સર્વ સૂત્રસિદ્ધાન્ત જેવી વાત છે અને લડાઈમાં ઉતરનારાએ તો એને બરાબર જાણવી જોઈએ.

પછી સહબોધ મંત્રીનો ખરો ઘડકો આવે છે. એ કહે છે કે—આ રાજનીતિ તો શાસ્ત્રમાં કહી છે તે તમે અને અમે બધા જાણીએ છીએ; પણ ખરી વાત તો એ છે કે—

કેવલં જ્ઞાતશાસ્ત્રોઽપિ સ્વાવસ્થાં ચો ન બુધ્યતે ।
 તસ્યાકિંચિત્કરં જ્ઞાનમન્ધસ્યેવ સદર્પણઃ ॥

આ વાતનું શાસ્ત્ર જાણનાર હોય છતાં પોતાનું સ્થાન સમજનાર ન હોય, પોતે ક્યાં છે એનો ખ્યાલ કરનાર ન હોય તો તેનું જ્ઞાન નકામું છે, વંધ્ય છે, નિર્થક છે. પછી એ કહે છે કે ભાઈઓ! તમે આ બધી દોડાદોડ કરો છો અને લડાઈની વાત કરો છો, પણ બધો આધાર તો સંસારીજીવ ઉપર છે અને એ તો આપણને—તમને ઓળખતો પણ નથી! ત્યારે આ બધી ધાંધલ શાની? માટે દોડ મૂકો એ પહેલાં ગજનિમીલિકા કરો—અવલોકન કરો. (પૃ. ૧૩૧૧.)

લશ્કરી માણસને આવી પોચી સલાહ ગમે? એ કહે કે આજે તો આપણા સંયમ સુભટને માર્યો અને કાલે આપણો બધાનો ઘાણ દુશ્મન કાઢી નાખશે ત્યારે શું કરશો? જવાબમાં ઠંડા મગજના સહબોધ મંત્રીએ સલાહ આપી કે આગળ જતાં સંસારીજીવને કર્મપરિણામ રાજા ઠેકાણે લઈ આવશે. એમ થશે ત્યારે આપણે દુશ્મનને આપણા હાથ બતાવશું. (પૃ. ૧૩૧૨.)

પણ લશ્કરી ખાતાને આ વાત કેમ ગળે ઉતરે ? એ સેનાપતિ કહે કે ત્યારે હૂતને મોકલો. એ કહે છે કે—

યથેચં પ્રેષ્યતાં તાવદૂતસ્તેષાં દુરાત્મનામ્ ।

ન લક્ષ્યન્તિ મર્યાદાં ચેન તે દૂતમર્ત્તિસતાઃ ॥

સેનાપતિના મનમાં એમ કે હૂત જઈને જરા દમ આપશે એટલે દુશ્મન દબાયલો રહેશે. પણ સફળોધ મંત્રી કહે છે કે હૂત પણ અત્યારે મોકલાય નહિ. હાલ તો ખેત્રી રહેવું જ સારું છે.

પછી તો સેનાપતિ ઉછળ્યા—‘અરે એવી નમાલી વાત શું કરો છો ? એ મારા જેવાને શું કરનાર છે ? અને આપણે લડાઈની વાત ન કરવી, સમઘવટની વાત કરવી એમાં શો વાંધો છે ?’ પણ સફળોધ મંત્રી તો ચુસ્ત હતા. એણે કહ્યું—

કોપાધ્માતે ક્રુતં સામ કલહસ્ય વિવર્ધકમ્ ।

જાજ્વલીતિ હિ તોયેન તસં સર્પિર્ન સંશયઃ ॥

પોતાના મન પ્રમાણે બ્યારે સામાને ક્રોધ ચઢેલો હોય ત્યારે સમઘવટની વાત કરવાથી ક્રોધ વધારે વધે છે, અગ્નિમાં ઠંડું ઘી નાખવાથી લડકો વધારે મોટો થાય છે; છતાં એ વિચારનું પ્રત્યક્ષ પરિણામ બતાવવા હૂત મોકલવાનો ઠરાવ થયો. (પૃ. ૧૩૧૪.)

ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રમત્તતા નહીના મંડપમાં મોહરાજા પાસે હૂત આવ્યો. એનું નામ ‘સત્ય’ હતું અને એણે સાચી વાર્તા કહી. એણે કહ્યું કે આ ચિત્તવૃત્તિ અટવીને રાજા તો સંસારીજીવ છે અને આપણે સર્વે તો તેના કિંકર છીએ, મોટે આપણે અંદર-અંદર લડવું ઉચિત ન ગણાય. આપણે તો સ્વામીનું હિત થાય તેમ અંદરઅંદર સંપીને રહેવું ઘટે. (પૃ. ૧૩૧૫.) આવી વાર્તા સાંભળી મોહરાજાના સલાજનો ક્રોધમાં આવી ગયા અને સામા ધુરકવા લાગ્યા કે સંસારીજીવ તે વળી સ્વામી કેવો ? પછી લડાઈનું આહ્વાન કર્યું. બન્ને બાજુનું લશ્કર ચિત્તવૃત્તિ અટવીને નાકે એકઠું થઈ ગયું અને બંને લડ્યા, ભયંકર લડાઈ થઈ અને તેમાં ચારિત્રરાજા હાર્યા (પૃ. ૧૩૧૬-૧૭) અને ચારે તરફથી ઘેરામાં સપડાઈ ગયા.

આ આખા પ્રકરણમાં લડાઈની નીતિ-રીતિ-પદ્ધતિનો બહુ સારો અભ્યાસ લેખકે બતાવ્યો છે. એમાં ખરી ખૂબીની વાત હુશમનો એક ખીજને ઓળખતા પણ નથી એ જોવામાં આવે છે. ફતનું કાર્ય વિચારવા યોગ્ય છે અને લડાઈનું વર્ણન આશ્ચર્યકારક છે. એના પર અન્યત્ર વિવેચન થયું છે. અત્ર તો યુદ્ધનીતિના વિષયમાં લેખક મહાત્મા કેટલા નિષ્ણાત હતા તે ચર્ચવાનું પ્રસ્તુત છે. આવી રીતે પાંચમા પ્રસ્તાવમાં ચારિત્રરાજના આખા લશ્કરને ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે ઘેરાયલી હાલતમાં મૂકે છે.

એ વાર્તા સાતમા પ્રસ્તાવમાં આગળ ચાલે છે.^૧ ચારિત્રરાજ અંધકારથી ભરેલી ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં ઊભા હતા, ચારે બાજુએથી ઘેરાઈ ગયા હતા, પણ તેમની ઈચ્છા સ્વામી (સંસારીજીવ)નું શ્રેય કરવાની હતી. સહજોધ મંત્રી મહાનીતિવેત્તા હતો. એને ચિંતા એક જ હતી કે ચોતાના સ્વામીનું આખું લશ્કર સંસારી-જીવને મદદ કરવા તૈયાર હતું, પણ એ તો આ લશ્કરને ઓળખતો પણ નહોતો. હવે એનો વિકાસ થતો હતો અને અંદર અંધકારને સ્થાને પ્રકાશ થતો હતો. એ જોઈ એ(સંસારીજીવ)ની પાસે કોઈ સુદામ માણસને મોકલવાની સલાહ એણે મહારાજને આપી. પ્રથમ સદાગમને મોકલવાનું ઠર્યું. સમ્યગ્દર્શન જવા તૈયાર હતો, પણ સહજોધ શાણા મંત્રીએ પ્રસ્તાવ વગરનું કામ હાથ ન ધરવાની સલાહ આપી. એણે પ્રથમ ઓળખાણ અને પછી રુચિ થવાની વાર્તા કહી બતાવી. (પૃ. ૧૭૬૭-૮.) આ રાજનીતિ જાસ વિચારવા યોગ્ય છે. દૂર દેશમાં ધર્મપ્રચાર કરવો હોય તો પ્રથમ સદાગમને ત્યાં મોકલવાની જરૂર છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭૬૮ ની નીચે કરેલી નોટ.) મંત્રી સહજોધના મનની શાંતિ જાસ વિચારવા યોગ્ય છે. સદાગમ કોણ છે અને તેના પ્રસંગથી શા લાભ છે એનો પરિચય અહીં સુદામ રીતે થાય છે. મન વગર અન્યને ખુશી કરવા આ પરિચય થયો છે અને તેને જોઈ પરિલાપમાં દ્રવ્યાનુષ્ઠાન કહેવામાં આવે છે. સદાગમના આવવાથી જ્ઞાનસંવરણ રાજ દબાયો.

મહામોહુરયને ગભરાવનાર સદાગમ કોણ હતો તેનો પરિચય અકલંક કરાવે છે તે વિચારી જવા યોગ્ય છે.

જ્ઞાપિતાશ્ચાકલજ્જકેન યથા ભો ઘનવાહન ! ।
 આરાધનીયઃ સાધૂનામેષામેષ સદાગમઃ ॥
 एते ह्यस्य सदादेशं कुर्वन्ति नतमस्तकाः ।
 एषोऽस्य सूरिर्जानीते गुणसम्भारगौरवम् ॥
 तदेष ते हितो भद्र ! धर्माधर्मविवेचकः ।
 अतः सदुपदेशार्थमेव विज्ञातुमर्हसि ॥
 ममामीषां च साधूनां સૂરેશ્ચાસ્ય પરિસ્ફુટમ્ ।
 યજ્ઞાનં ભદ્ર ! તજ્ઞાતમસ્માદેવ સદાગમાત્ ॥^૧

આવી રીતે સર્વ સાધુઓને પણ ધર્માધર્મની પીછાન કરાવનાર છે તેટલા માટે તેમને પણ પૂજ્ય સદાગમ જરૂર ઓળખવા યોગ્ય છે.

એના આગમનથી જ્ઞાનસંવરણ દળાઈ ગયો. મોહરાયનો મોટો મિત્ર રાજા દળાયો. એટલે એની છાવણીમાં મોટો ખળભળાટ થયો. રાજકેસરી રાજા જે મોહરાયનો મોટો પુત્ર હતો તેણે મંત્રી તરીકે રાજાને સલાહ આપી—

एतावन्तं वयं कालं निश्चिन्ता देव ! संस्थिताः ।
 यद्वलेन स विव्रस्तो ज्ञानसंवरणो नृपः ॥
 यतः । दृष्टः सदागमस्तत्र गत्वाभ्यर्णे व्यवस्थितः ।
 देव ! संसारिजीवस्य विरुद्धः स च भूपतेः ॥
 नोपेक्षणीयं देवेन तस्मादेतत्प्रयोजनम् ।
 कुटारच्छेद्यतां कुर्यान्नखच्छेद्यं न पण्डितः ॥^૨

આ વાતમાં મહાનીતિ છે. જે કામ સહેલાઈથી અને તેવું હોય તેને મુલતવી રાખવાથી આકરું થઈ પડે છે, માટે તુરત એનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

આ બાબુ મહામોહનું આખું લશ્કર તૈયાર થઈ ગયું અને હુકમ માગવા લાગ્યું. પણ વીર મહાયોદ્ધા વૃદ્ધ મહામોહને આ વખતે વધારે શૂરાતન છૂટ્યું અને પોતે જાતે યુદ્ધમાં ઉતરવાની તૈયારી કરી. એની નિયંત્રણા જખરી હતી અને લશ્કરી જપતો સારો

૧. જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૭૭૦. ૨. પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૨.

હતો. સર્વે સાંભળી રહ્યા. મહાપરિશદને ડાસાએ સાથે લીધો અને સંસારીજીવ પાસે બંને આવી પહોંચ્યા. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૩) નીકળતાં પહેલાં એમણે સર્વ મૈનિકાને બગૃત-તૈયાર રહેવાની સૂચના આપી લીધી હતી.

સંસારીજીવ ધનવાહન જેને તે જ વખતે પિતાના મરણથી રાજ્ય મળ્યું હતું તેને શરીરવિષય વિમુત્તિ સંબંધમાં ત્રણે શિષ્યામણ સલાહ આપે છે:—

“સદાગમ” —.....યથેદં ક્ષણમહુગુરમ્ ।

દુઃસ્વાત્મકં મલક્ષિણં નિઃસ્વભાવં ચહિશ્ચરમ્ ॥

તદત્ર મૂર્છાં મા કાર્ષીર્મા કાર્ષીર્ધનવાહન ! ।

આત્મા તે જ્ઞાનસદ્વીર્યદર્શનાનન્દપૂરિતઃ ॥

તતસ્તત્રૈવ યુક્તસ્તે ચિત્તાબન્ધો નરોત્તમ ! ।

યેન ત્વં નિર્વૃત્તિં યાસિ સતતાહ્લાદસુન્દરામ્ ॥^૧

“મહાભોહ” —મહામોહસ્તુ મે સર્વે તદ્રાજ્યં તાશ્ચ સમ્પદઃ ।

ગાત્રં શબ્દાદિભોગાંશ્ચ યચ્છાન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥

સ્થિરં સુસ્વાત્મકં ચારુ નિર્મલં હિતમુત્તમમ્ ।

इत्येवं कथयत्युच्चैरुपदेशं च यच्छति ॥

“ નાસ્તિ જીવો ન વા દેવો ન મોક્ષો ન પુનર્ભવઃ ।

ન પુણ્યપાપે સન્નૂતે ભૂતમાત્રમિદં જગત્ ॥

અતો યાવદયં દેહો વિદ્યતે ધનવાહન ! ।

યથેષ્ટેષ્ટયા તાવત્સ્વાદ પિબ દિવાનિશમ્ ॥

સન્નોગૈઃ પ્રીણયાત્માનં માનયામલલોચનાઃ ।

सुखं भुङ्क्व यथाकामं मा मूढवचनं कृथाः ॥ ”^૨

“પરિશદ—” પરિગ્રહસ્તુ માં વ્રૂતે યથા મો ધનવાહન ! ।

हिरण्यधान्यरत्नादिसम्भारं कुरु यत्नतः ॥

યઃ પ્રાપ્તં પાલયત્યર્થમપ્રાપ્તં ઢૌકયત્યલમ્ ।

न च सन्तोषमादत्ते तस्य सौख्यमनारतम् ॥

આમાં કઇ સલાહ ગમે ? લહેર કરવી, ખાવું પીવું, મહાલવું અને પૈસાના સેનાના હગલા કરવા એ સલાહ કેને ન ગમે ? મહામોહની આ ચુદ્ધનીતિ છે. ઘનવાહનનો સદાગમ પરનો પ્રેમ હજી અંતરનો પ્રેમ નહોતો; એમાં આ મહામોહ અને પરિગ્રહનું આક્રમણ થયું એટલે એ તો સર્વ વાત ભૂલી ગયો અને એની સદાગમ તરફ રુચિ હતી તે ઓછી થતી ચાલી. (પૃ. ૧૭૭૬). ત્યારપછી એની પાસે સદાગમનું માહાત્મ્ય કહેવામાં આવ્યું, પણ એ વાત પણ એને ઊલટી પડી. છતાં દેખાવ માત્ર એણે દ્રવ્યાચાર સ્વીકાર્યો, પણ અંદરગતનેથી એની મોહપરિગ્રહ તરફ પ્રેમવૃત્તિ ઘટી નહિ.

પછી મોહરાયે બીજી બાજુએથી ફટકો માર્યો. પોતાના રસાલદાર 'શોક'ને મોકલી એણે તકનો લાભ લઈ સંસારીજીવ (ઘનવાહન)ને સદાગમથી પરાઙ્મુખ બનાવ્યો (અ. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭). વળી મિત્ર મુનિ અકલંકના સદ્વપદેશથી કાંઈ ઠેકાણે આવ્યો પણ તે વળતે મોહરાજના લશ્કરમાંથી માયા અને સાગર આવ્યા અને સાથે કૃપણતાને લેતા આવ્યા એટલે સંસારીજીવે હક કરી. ગુરુને યાદ આપવા લાગ્યો કે માસકલ્પ પૂરો થયો છે તેથી તેમણે સ્ત્રીધાવવું યોગ્ય છે (પૃ. ૧૭૬૪). ચારો અંદરથી ખૂબ મનમાં આવી ગયા અને છેવટે સદાગમને દૂર દૂર જવું પડ્યું. પછી મહામોહરાજએ લયંકર મારો ચલાવ્યો, જળજ્ઞ આક્રમણ કર્યું. એનું વર્ણન અ. ૭. પ્ર. ૧૫ માં જરૂર વાંચવા યોગ્ય છે. પછી મોહરાયના પ્રત્યેક સેનાનીઓએ પણ જળરો મારો આદર્યો (પૃ. ૧૮૦૧-૧૮૧૦).

પરી લડાઈ આઠમા પ્રસ્તાવમાં થાય છે. ભીષણ આંતરયુદ્ધ થાય છે. સદ્બોધમંત્રી જાતે આવે છે અને વિદ્વાકન્યા સાથે લગ્ન કરાવે છે. એ સદ્બોધ આવવા નીકળ્યો છે એવા મોહરાયની છાવણીમાં સમાચાર મળતાં મોટો જળલજાટ થાય છે અને પરસ્પર મંત્ર વિચારણા થાય છે (અ. ૮. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૮૩૬-૭) પણ આ વખતે દુશ્મનોમાં ઐક્ય ન રહ્યું. જ્ઞાનસંવરણ રાજા ઓછી તૈયારીએ આગળ વધી ગયો, બીજાની મદદ ન રહી, પાપોદય વિગેરે તેની પછવાડે મદદે ખેંચાઈને આવ્યા. આ વખતે મોહરાજના સૈન્યમાં સંપ નહોતો અને લડાઈ કેમ કરવી તેનો નિશ્ચય નહોતો.

સફળોદય મંત્રી અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર ચાલ્યું આવતું હતું ત્યાં જ્ઞાનસંવરણ રાજા સાથે એનો ભેટો થયો. એક લશ્કર સફેદ છે, બીજું કાળું છે. બચાંકર લડાઈ જમી. લડાઈમાં ચારિત્રરાજનું સૈન્ય વધારે જોર પકડતું ગયું અને તેણે પાપોદય વિગેરેનાં હાડકાં ખોખરાં કરી નાખ્યાં અને એ રીતે એ લશ્કર હારીને બેસી ગયું (પૃ. ૧૯૩૯). પણ વાત એ બની કે એ સર્વનો નાશ ન થયો પણ ભાગીને એ લોકો અંદર છુપાઈને બેસી ગયા.

હવે સંસારીજીવ (ગુણધારણ) તો સફળોદયની સલાહ લેવા લાગ્યો અને આગરે કર્મપરિણામ રાજાની અનુકૂળતાથી લગ્ન નિમિત્તે એનો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં પ્રવેશ થયો. જે અટવીનો એ પોતે માલેક હતો ત્યાં અત્યાર સુધી એનો પ્રવેશ પણ નહોતો. લગ્નનો પ્રસંગ અને ચિત્તવૃત્તિપ્રવેશની હકીકતે મોહરાજના સૈન્યમાં ઘણો ખગલખાટ ઉત્પન્ન કર્યો.

અત્રાન્તરે સંજાતો મહામોહાદિબલે સર્વસમાજઃ । પ્રવૃત્તઃ પર્યા-
લોચઃ । અમિહિતં વિષયામિલાષેણ । “ દેવ ! યદ્યનેન સંસારિ-
જીવેનેમાઃ ક્ષાન્ત્યાદિકાઃ કન્યકાઃ પરિણીતાઃ સ્યુસ્તતઃ પ્રલીના
एव वयमिति मन्तव्यं । अतो नास्मामिरुपेक्षात्र विधेया कर्तव्यः
सर्वथा यत्नोऽवलम्बनीयं साहसं मोक्षव्यो विषादः ।

भयं हि तावत्कर्तव्यं यावदन्तो न दृश्यते ।

प्रयोजनस्य तत्प्राप्तौ प्रहर्तव्यं सुनिर्भयैः ॥ ”

આ ખરી યુદ્ધનીતિ છે. જે છેડો દેખાતો હોય તો પછી કેસ-
રીઆં પણ કરવાં. અને જે પ્રયોજનની પ્રાપ્તિ થતી હોય તો વગર
બીકે ધા કરવો. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૩).

પછી દેવી ભવિતવ્યતાની સલાહ લીધી. દેવી પણ જખરી !
એ સંસારીજીવની પત્ની થાય છતાં પતિને સારી રીતે રખડાવવાનું
કામ કરી રહી હતી. પ્રાપ્તકાળની સલાહ આપતાં એ સંસારીજીવના
ખેનોતાં પટ્ટરાણી બોલ્યાં.

મદ્રાઃ ! ન યુક્તેસ્તાવઙ્ગવર્તા રજારમ્મઃ । યતઃ સમાદતોઽયમધુ-
નાર્યપુત્રઃ કર્મપરિણામેન મિલિતા વિશેષતઃ શુભપરિણામાદયઃ

સંજાતમાર્યપુત્રસ્યાધુના વિશેષતો નિજબલદર્શનૌત્સુક્યં દર્શયિ-
ષ્યતિ તદપિ કર્મપરિણામઃ કરિષ્યત્યાર્યપુત્રસ્તસ્ય પોષણં તતોઽ-
ધુના રણે લગતાં ભવતાં સર્વપ્રલયઃ સંપત્સ્યતે । તસ્માત્કાલયાપનાં
કુર્વન્તસ્તાવદદૃષ્ટસેવયા તિષ્ઠત યૂયં । યદા તુ ભવતાં પ્રસ્તાવો
ભવિષ્યતિ તદાહમેવ નિવેદયિષ્યે । દત્તાવધાના હિ ભવત્પ્રયોજને
સકલકાલમહં વર્તે । કા ભવતાં ચિન્તા ।

આ સલાહથી તંએએ ઉઘાડી લડાઈ કરવાની વાત મુલતવી
રાખી (પૃ. ૧૬૪૩—૪).

સફળોધે વખત સાધ્યો, મોહને કહોલે ચઢેલા ગુણધારણ પાસે
તે વળતે સફળોધ આવ્યો અને એનું લશ્કર જે એણે (સંસારી-
જીવે) કહી એયું નહોતું તે બતાવ્યું. આવું લશ્કર જોઈ સંસારી-
જીવ મલકાયો અને તુરત લડાઈના આદર થયા (પૃ. ૧૬૪૬).
ચારિત્રરાજના આખા લશ્કર સામે મોહરાજનું સૈન્ય ઊભું રહી
શક્યું નહિ, નાગ્રી ગયું. ચારિત્રના લશ્કરે એમને રહેવાનાં સ્થાનો
ભાંગી નાખ્યા અને આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીને સાફ કરાવી.

વળી પાછા જોરમાં આવી ભાંગેલાં મંડપો એ ચારો બાંધે છે
અને એવી ભાગફાડ ચાલે છે (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૦.).

આ આખો વિભાગ યુદ્ધનીતિથી ભરપૂર છે. એના પ્રત્યેક
શબ્દમાં યુદ્ધનીતિના પારિભાષિક શબ્દો છે અને એના વિસ્તારમાં
નીતિ અને કુટિલતાનું સામ્ય છે, સંદર્શન છે. ખાસ એટલો જ
વિભાગ જુદો તારવી છપાવ્યો હોય તો લડાઈ કેમ થાય ? ફત કેમ
મોકલાય ? વ્યૂહરચના કેમ ગોઠવાય ? સલાહ કેમ થાય ? મુત્સદ્દી-
પણાને અને લડાઈને શો સંબંધ છે ? કેવા ગોટાળા થાય છે ? કેમ
ગોસડાં પોટલાં બાંધી નાસવું પડે છે ? ક્યાં છુપાઈ જવાય છે ? અને
લાગ આવ્યે કેમ છાતી કાઢી બહાર અવાય છે ? તેમજ સ્વસ્થાપન
કેમ થઈ શકે છે ? આવી અનેક વાતોનું અત્ર પ્રદર્શન છે. યુદ્ધ-
નીતિમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઘણા કુશળ હતા અને તેમનો એ વિષયનો
અભ્યાસ અમતકારી હતો, એ વાતનો પુરાવો આમાંનો કોઈ પણ
પ્રસંગ પૂરો પાડે તેમ છે.

અત્યારે લાંબાણુ ન થતું હોત તો નીતિના અન્ય અંગોમાંથી બતાવી શકાત કે એમનું યુદ્ધનીતિનું જ્ઞાન કેટલું પૂર્ણ છે. પુસ્તક સાથે નીચે કરેલી નોટમાં કવચિત્ એનું સંદર્શન કરાવ્યું છે. બાકી લડાઈની પદ્ધતિ અને લખવાની-ઝીકેલવાની લેખકની શક્તિ અપાર છે, અગાધ છે, અવસર્ય છે. એ મુદ્દા પર ઘણો વિસ્તાર થાય તેમ છે, પણ મૂળ મુદ્દો કહી દીધો, બાકી મૂળ અંથવાંચનથી એ બાબતમાં ભાષા પરના કાળૂનો ખ્યાલ વધારે આવી શકે તેમ છે. યુદ્ધકળાનો વિષય એક નિષ્ણાત તરીકે લેખકે લખ્યો છે એ સંબંધમાં વિગતવાર અંથવાંચન સાક્ષી પૂરે તેમ છે. એનાં સ્થળો ટાંકી આ વિષયને લાંબાવી શકાય, પણ સ્થળસંકેચથી તેમ બની શકે તેવું નથી.

એક રીતે એમ પણ કહી શકાય કે આખો અંથ મોહ અને આરિત્રનું યુદ્ધ બતાવવા માટે જ લખાયો છે. એમનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ જ છે કે આપણા મનમાં જે તુમુલ યુદ્ધ વારંવાર ચાલે છે તેમાં અવારનવાર એક વિચારપ્રવાહની યા બીજાની ફેતેહ આપણી નબળાઈ કે મક્કમતા પ્રમાણે થાય છે. આ માનસપ્રવાહમાં શી ચીજો, કયા ભાવો અને શા આશયો રહ્યા છે તે બતાવી તેનું પૃથક્કરણ કરવું અને તેનો ચિતાર સમજાવી લોકોને સ્વપ્રાપ્તિ અને પરત્યાગને માર્ગે દોરવા. એટલા કારણે આ મુદ્દા પર જરા વિશેષ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લાંબાણુ ખુલાસો અત્ર લખવો પ્રસ્તુત ગણ્યો છે.

x

x

x

૧૪ રાજનીતિ... .... (Politics & Strategy.)

હવે સામાન્ય રીતે રાજનીતિનો વિષય વિચારી લઈએ. રાજ-કારભાર ચલાવવામાં અર્થશાસ્ત્ર અને સામદામાદિ નીતિનો ઉપયોગ સારી રીતે સમજવો પડે છે અને એનો પ્રયોગ આખા અંથમાં સાર્વત્રિક છે. એવા થોડા પ્રસંગોનો નિર્દેશ કરવો સ્થાને ગણાયો. રાજનીતિ અને યુદ્ધનીતિ કવચિત્ એક બીજાના ક્ષેત્રો પર આક્રમણ કરે તો વસ્તુસ્વભાવે તે તદ્દન બનવાબેગ છે.

(૩) રાજ્યની સલામતી માટે લડાઈ વખતે મદદ માટે મિત્ર-રાજ્યો હોવા બોધએ એ એક રાજનીતિ છે. મોહરાજ્યએ સાત

રાજાઓ સાથે સંધિ-પ્રસંગ રાખ્યો છે. એ સાતે રાજાઓ તે જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય છે.^૧ એને રાજા સ્થાન આપે છે, પ્રત્યેકને સિંહાસન આપે છે, છતાં મોહરાજાના દરબારમાં એનું સ્થાન અડિભૂત પદાતિનું છે. અત્યારે અંગ્રેજ સરકાર જેમ સાર્વભૌમ સત્તાધારી છે અને આપણા દેશી રાજાઓ જેમની રાજવ્યવસ્થામાં છ. સી. એસ. આઈ., કે. સી. એસ. આઈ. કહેવાય છે તેમ એ વ્યવસ્થા સમજવી. સાર્વભૌમ સત્તામાં એ તો ગ્રાંડ કમાન્ડર કે નાઈટ કમાન્ડર જ કહેવાય. એ પદ્ધતિનાં સદર સાત મિત્રરાજ્યો છે. એને મેં ભાષાંતરમાં ભાયાત રાજાઓ કહ્યા છે. (પૃ. ૮૮૮).

(b) મહામોહ રાજા વૃદ્ધ થયો છે તેથી પુત્ર રાગકેશરીને રાજ્ય આપ્યું છે (મ્ર. ૩. ૪. પૃ. ૩૬૧), છતાં અવસર આવતાં એ જાતે પણ લડવા ઉતરી પડે છે. એ વૃદ્ધ થયો છે પણ એનો રાજ્યલોભ જરા પણ ઘટ્યો નથી. (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫.) એણે જે વખતે મહાઆક્રમણ કર્યું ત્યારે પ્રત્યેક સેનાનીને તૈયાર રાખ્યા હતા. આમાં જળરી રાજનીતિ છે. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે એક એક સેનાનીને મોકલે છે પણ અસાધારણ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં વૃદ્ધ રાજા પોતે સમરાંગણમાં ઉતરી પડે છે. નીચેના પ્રસંગો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે.

૧. રાગકેશરી રાજા વિષયાભિલાષ મંત્રીને કહી જગતને વશ કરવા મંત્રીના પાંચ અંગત માણસોને જગત તરફ મોકલી આપે છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૪ પૃ. ૩૮૮). સ્પર્શનનું ત્યાં ઓળખાણ થાય છે.
૨. રસનાનો એવો જ પરિચય મામા ભાણુજને થાય છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૧.).
૩. ધનવાહન પાસે સદાગમને મોકલવાનો પ્રસંગ (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦.).
૪. મહામોહ રાજા જાતે ચાલ્યા ત્યારે પરિગ્રહને સાથે લીધો (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧.).

---

૧. જુઓ મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૮૮૬-૮૭.

૫. બહુલિકાની મદદ લઈ અકલંક મુનિ પાસે વિહાર કરાવ્યો.
(અ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

૬. મહામૂઢતા વિગેરે પ્રત્યેક ક્રમસર આવીને અસર કરે છે.
(અ. ૭. પ્ર. ૧૫.).

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. જરૂર વળતે તેનો ઉપયોગ કરવાની નીતિ વૃદ્ધ અનુભવી રાજા બરાબર સમજે છે.

(૦) રાજાઓએ પોતાના ધાણાઓ સુરક્ષિત રાખવા ઘટે અને ત્યાં અમલદાર તરીકે યોગ્ય માણસને મૂકવા જોઈએ.

રાજસચિત્તનો ગરાસ એટલા માટે મિથ્યાભિમાનને આપ્યો છે (અ. ૪. પ્ર. ૮.), તામસચિત્તનો ગરાસ કુટાયાકુમાર દ્વેષગજેન્દ્રને આપ્યો છે. (અ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬.).

એ ધાણાઓ સુરક્ષિત હોય છતાં લડાઈ વખતે સર્વને લડવા જવું પડે છે. એ વખતે ત્યાં બીજા શોક સામંતની યોજના કરી છે. દ્વેષગજેન્દ્રની અવિવેકિતા ભાર્યાએ ગર્ભ ધારણ કરેલો હોવાથી એની યોજના પણ કરવી જોઈએ. એટલે એને રૌદ્રચિત્તપુરે મોકલાવી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં એ વૈશ્વાનરને જન્મ આપે છે. (પૃ. ૩૪૬) આ રીતે વૈશ્વાનર તે દ્વેષ અને અવિવેકિતાનો પુત્ર થાય. લડાઈની ધમાલ વખતે એનો જન્મ થયેલો એટલે એ તેજસ્વી અને શૂરવીર જરૂર રહે. આ સર્વ રાજનીતિના હિસાબો છે.

(૮) ઊગતા શત્રુને અને થતા વ્યાધિને દબાવવો જોઈએ.

એ નીતિ લક્ષ્યમાં રાખી સંતોષ જેવા એક સાધારણ દુશ્મનના સેનાનીને હુઠાવવામાં શરૂઆતથી જ પ્રયત્ન યોજના કરે છે. એવા એક સેનાની-લશ્કરીને પણ ઉવેખી મૂકવામાં આવતો નથી.
(અ. ૩. પ્ર. ૪.).

એવી જ રીતે સંયમને એકલવાયો જોઈ દુશ્મનો એને વાંખી નાખે છે, ઘાયલ કરે છે, પણ એના સમાચાર ચારિત્રરાજને ત્યાં આવે છે કે તેઓ પણ ચોંકી જાય છે અને ઉપાય ચિંતવે છે.
(અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦ અને પૃ. ૧૩૦૩-૪.) મતલબ

એવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં એક સાધારણ વાત પણ જતી કરવામાં આવતી નથી. એ ખરી રાજનીતિ છે.

(e) રિપુદારણુને દીકરી આપવા આવેલા નરકેસરી રાજાએ રાજસભામાં જોઈ લીધું કે રિપુદારણુ કળાનો બાણકાર નથી, છતાં ખન્ને રાજ્યોની ખોટી વાતો ન આવે તે સારું પરીક્ષામાં નપાસ થયેલા રિપુદારણુને દીકરી આપી. (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬.) રાજનીતિમાં માણસ આમ જ કરે, અત્યારના જમાનામાં એ વાત ન ખેસે, પણ અસલ તો નીતિ હતી કે—આત્માનં સર્વથા રક્ષેદ્દારૈરપિ ઘનૈરપિ તો પછી પુત્રીનો લોગ આપે તેમાં તો નવાઈ પણ શી ? એને કદાચ મનમાં લડાઈનો પણ ભય લાગ્યો હોય અને તે કાંઈ લડવાની તૈયારી સાથે ત્યાં આવેલો નહોતો. ગમે તેમ પણ શરમથી અને ભયથી પુત્રીનો લોગ આપી ગયો એ નીતિ તે વખતે વ્યવહાર-કુશળ માણસો માટે વ્યવહાર ગણાતી હતી.

(f) લશ્કરમાં ભરતી કરવાના નિયમની યોજના કર્મપરિણામ રાજાએ કરી રાખી છે. અસંવ્યવહાર નગરની જમીનદારી તીવ્ર મોહોદય અને અત્યંત અખોધને આપી તેમને ત્યાંના સરસૂબા ખનાવ્યા છે, પણ સાથે ગોઠવણ કરી રાખી છે કે જેટલા પ્રાણીઓને સદાગમ નિર્વૃત્તિનગરીએ મોકલે તેટલાને અસંવ્યવહારથી મોકલી આપવા. એ આખી વ્યવસ્થા બહુ મજાની છે. એના વિસ્તાર માટે જુઓ મ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪. અંધકર્તાના શબ્દોમાં એ ગોઠવણ નીચે પ્રમાણે છે:—

યથાસ્તિ તાવદેવોઽસ્માકં સર્વદા પરિપન્થી કથચ્ચિદુન્મૂલયિ-
તુમશક્યઃ સદાગમઃ પરમશત્રુઃ । તતોઽયમસ્મદ્ભલમભિભૂય કચિ-
દન્તરાન્તરા લબ્ધપ્રસરતયાસ્મદીયમુક્તેર્નિસ્સારયતિ કાંચ્છિલોકાન્
સ્થાપયતિ આસ્માકમગમ્યાયાં નિર્વૃતૌ નગર્યાં । તતઃ પ્રકટીકરો-
ત્યસ્માકમયશઃ । તન્ન સુન્દરમેતત્ । અતો મગવતિ લોકસ્થિતે !
ત્વયેદં વિધેયં । અસ્તિ મમાધિચ્છલિતરૂપમેતદેવ પ્રયોજનમપેક્ષ્ય
સંરક્ષણીયમસંવ્યવહારં નામ નગરં । તતો યાવન્તઃ સદાગમેન
મોચિતાઃ સન્તઃ મદીયમુક્તેર્નિર્ગત્ય નિર્વૃતિનગર્યાં ગચ્છન્તિ લોકા-

સ્તાવન્ત ઇવ ભગવત્યા તસ્માદસંન્યવહારનગરાદાનીય મદીયશોષ-
સ્થાનેષુ પ્રવાર્ણીયાઃ । તતઃ પ્રચુરતયા સર્વસ્થાનાનાં સદાગમમો-
ચિતાનાં ન કશ્ચિદ્ધાર્તામપિ પ્રશ્નયિષ્યન્તિ । યતો ન ભવત્યસ્માકં
છાયામ્લાનિરિતિ ।

આમા લશ્કરનાં ભરતી કરવાની વ્યવસ્થા રાખવી જોઈએ અને
રાજ્યમાં પોતાનું સ્વમાન અને દેખાવ બરાબર જાળવી રાખવો
જોઈએ તેમજ પોતાની કોઈ વાત મોળી હોય તો પણ દેખાવા દેવી ન
જોઈએ એ નીતિનો વિચાર છે.

(ટ) એ કાર્યમાં ગૂંચવણ પડતી હોય ત્યારે વળત કાઢી નાખવો,
સાદસા કામ કરવું નહિ. સંશયાપક્ષચિંતન મિત્રે કાર્યદ્વયે સતા ।
કાર્યઃ કાલવિલમ્બોઽથ દૃષ્ટાન્તો મિથુનદ્વયમ્ । એના ઉપર મુગ્ધ
અકુટિલાની વાર્તા કહી દીધી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬.) આ બહુ વિચારવા
લાયક રાજનીતિ છે. એને અનુસરવાથી કોઈ પણ વખતે ભરાઈ પડતું
નથી અને સાદસ કરી વિમાસણ કરવાનો પ્રસંગ આવતો નથી.
મુગ્ધકુમાર અને અકુટિલા બેવડાઈ ગયાનો પ્રસંગ તો હસવા જેવો
છે, પણ એના અંતરમાં રહેલ વ્યવહારુ શિક્ષા બહુ ઉપયોગી છે
અને એ વ્યવહારુ રાજનીતિનો અગત્યનો ભાગ છે.

(ઈ) રાજાને વડાડા થવા દુર્મુખ જેવા સેવકો કેવી યુક્તિઓ
કામે લગાડે છે અને રાજાના માનીતા થઈ અન્ય પાસે પૈસા કેવી
રીતે આકાંક્ષે છે એ રાજનીતિનો એક વિભાગ છે. પુત્રપ્રેમી પિતા
છોકરાને સ્વાતંત્ર્ય આપે છે તે પણ નીતિ છે અને ગુરુના ઉપદેશને
અનુસરી કનકશેખર સ્વધર્મીને કરમુક્ત કરે છે તે પણ રાજનીતિ
છે. ચાહી ખાનારો દુર્મુખ રાજા પાસે વહાલો થવા જઈ દંભી
લોકો જોન થાય છે એમ કહે છે. એમાં તેનો સ્વાર્થ જણાય છે.
પુત્રવત્સલ પિતા મ્હોંરખા હતા. એ પુત્રને કહી કહી શકે નહિ
એ પણ વ્યવહાર છે. દુર્મુખ કુમારને સાચાં વચન કહી ગયો પણ
કુમારને મદ્દમ જોતાં પાછો હડી ગયો, પરંતુ એના હૃદયની પરીક્ષા
કુમારને થઈ ગઈ હતી એટલે એ પ્રપંચ સમજ્યો. આ કુટીલ નીતિ
છે. કુમાર એ જાણે છે. એનો એ મહાનુભાવ કહી ઉપયોગ ન
કરે પણ સમજે બરાબર. કુમાર કેવા સંયોગમાં દેશવટે નીકળી

પડે છે, રૂસણે ચઢી જાય છે. એ આખી વાત રાજનીતિની છે, રાજનીતિનો વિભાગ છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૯. પૃ. ૫૫૫-૫૬૩.)

એવા જ પ્રસંગે રાજ્ય છોડી ચાલ્યા જવાનો પ્રસંગ હરિકુમારના સંબંધમાં પણ બને છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭.). મામા કરતાં હરિકુમારની ખ્યાતિ વધી એટલે રાજા મામાને દ્વેષ થયો. વૃદ્ધ મંત્રીએ કુમારને સલાહ આપી કે તેણે પરદેશ ચાલ્યા જવું. એ વખતે એને મનમાં જરા પણ ખીક નથી, પણ ઉછેરનાર મામા ઉપર ખીજું શું કરાય ? એ વિચારે એ તુરત ચાલી નીકળ્યો. એ પ્રસંગમાં રાજનીતિના ઘણાં સૂત્રો આવ્યાં છે. અર્ધરાજ્યહરં મૃત્યં યો ન હન્યાત્સ હન્યતે । અને અયુક્તે ન પ્રવર્તન્તે બુદ્ધયો હિ મહાત્મનામ્ । તથા રાજ્યમોહ વિગે-રેની ઘણી વાતો એમાં થઈ ગઈ. (પૃ. ૧૫૩૯.)

નીતિના પ્રસંગોનો પાર નથી. નીતિનાં સૂત્રો આખા ગ્રંથમાં છૂટાછવાયાં ખૂબ વેર્યાં છે. રાજનીતિના વિષયમાં લેખક પરિપૂર્ણ હતા એ બતાવવાનો મારો આશય છે. એ કાર્ય એમણે સાંગોપાંગ પાર બનાયું છે. કોઈ પણ નીતિ-વ્યવહારનો ગ્રંથ હાથમાં લઈ એક પછી એક સૂત્ર હાથમાં લેવામાં આવે તો એનું પ્રદર્શન આ ગ્રંથમાંથી નીકળ્યા વગર રહે તેમ નથી. એવો કોઈ પ્રસંગ મળશે તો એ પર આખું પુસ્તક લખાશે, અત્ર તો નિર્દેશ માત્ર કરવાનો ઉદ્દેશ છે, બાકી વિદ્વાન વાચકોએ સ્વયં સમજી લેવું. લેખક ત્રીધી રીતે રાજનીતિનાં સૂત્રો તો કવચિત જ આપે છે, બાકી એમની મજા તો અંદરથી રહસ્ય શોધી લેવામાં છે અને એ ગ્રંથપદ્ધતિ નામથી જ જણાય છે એટલે બધો આધાર તો વાંચનારની તદ્વિષયમાં નિષ્ણાતતા અને ઉપનય શોધી કાઢવાની શક્તિને અવલંબે છે.

x

x

x

(૧૫) અવલોકન. ... (Power of observation)

આ શિર્ષક નીચે ઘણી બાબતો લખી શકાય તેમ છે. કહેવાની બાબત એ છે કે કોઈ પણ હકીકત જોઈને વિવેચન કરવાની શક્તિ લેખકમાં અજબ છે. એના કોઈ કોઈ પ્રસંગનો નિર્દેશ કરી બાકીની બાબત વાંચનારની ગ્રહણશક્તિ પર છોડીએ. આપણે સર્વ દુનિ-

યામાં આંખો ઉઘાડી રાખી ચાલીએ છીએ, છતાં કવિની નજરે જોઈ શકતા નથી અથવા જોઈએ તો વર્ણવી શકતા નથી, કારણુ અવલોકનની કળા અભ્યાસ અને અંદરની શક્તિ પર આધાર રાખે છે. આને માટે સેંકડો દાખલા આપ્યા અંથમાં છે. થોડા જોઈ તે પર જાતિનિર્દેશ કરીએ.

(ડ) આગ—

આગ થાય ત્યારે અત્યારે કોળાહુળ થાય છે, ખંખાઓ દોડે છે એ આપણે જોઈએ છીએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં શું થતું હશે તે માટે જુઓ. ઋ. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮-૯.

તत्र च ग्रामे रात्रौ समन्ताल्लग्नं प्रदीपनकं । प्रसर्पितं धूमवि-
तानं । प्रवृद्धો ज्वालाकलापः । समुल्लसितो वंशस्फोटरवः । समु-
त्थिता लोकाः । सञ्जातः कोलाहलः । रुदन्ति डिम्भरूपाणि ।
धावन्ति महेलाः । आरट्ठयन्तेऽन्धाः । क्रोशन्ति पङ्क्तवः । किल-
किलायस्ते पिङ्गाः । मुष्णन्ति तस्कराः । दह्यन्ते सर्वस्वानि । परि-
देवन्ते कृपणाः । सर्वत्र सञ्जातममातापुत्रीयमिति ।

આ વર્ણન સુંદર છે. ગામડાઓમાં આગ થાય ત્યારે આને મળતો દેખાવ અત્યારે પણ થાય છે. દોડાદોડી ઘણી થાય, આંધળા-પાંગળા હેરાન થઈ જાય, ચોર લોકોને ચોરી કરવાની તક સાંપડે, છોકરાંઓ રડવા મંડી જાય અને ચારે તરફ ધમસાણુ લાગી જાય અને ગોટાળો થઈ જાય. આ હકીકતને તદ્દોગ્ય શબ્દોમાં ચિતરવાની શક્તિ એ લેખકની વિશિષ્ટતા છે અને એ એમની અવલોકન-શક્તિનું પરિણામ છે.

(બ) દાડના પીડું—

દાડના પીડામાં દાડના મધપાત્રોની આપ-લે, દાડ પીનારાઓનું નાચવું કુદવું, તોફાની લોકોના હાકોટા, દાડડીઆનાં ગાયનો અને દાડ પીનારાઓની શરીરસ્થિતિનું જે વર્ણન ઋ. ૭. પ્ર. ૩ માં કર્યું છે તે અવલોકનશક્તિનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે. એમાં મૂળ સ્લોકો પૃ. ૧૬૬૬-૭ પર આપ્યા છે એટલે અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ વર્ણન વાંચતાં લેખકની વર્ણન-

શક્તિ અને અવલોકનશક્તિ કેટલી ઊંડી હશે અને તે વ્યક્ત કરવાનો કેટલો સારો અભ્યાસ હશે તે બરાબર ખ્યાલમાં લેવા યોગ્ય છે. દારૂના પીઠામાં અને બહાર રહેનાર તેર પ્રકારના લોકોનું વર્ણન અવલોકન દૃષ્ટિએ ખાસ વાંચવા જેવું છે. એમાં નવમો અને દશમો પ્રકાર તો બહુ સુંદર શબ્દોમાં ચિતરાયો છે (પૃષ્ઠ. ૧૬૬૯-૧૬૭૦ અનુક્રમે). અવલોકન અને રજુઆતના એ નાદર નમૂના છે.

(c) રેંટ—

અરઘટ ઘટી. બહુ સાધારણ બાબત છે. એને વર્ણવીને લેખકે જબરું કૌશલ્ય બતાવ્યું છે. (જુઓ પ્ર. ૭. પ્ર. ૪.)

પૃ. ૧૬૮૨ થી રેંટનું વર્ણન ચાલે છે. એના ચાર સાથીઓ (કર્ષક), એનો ઉપરી હળપતિ, એને ખેંચનારા બળદો, એના કર્મકારકો, એના તુંબા, એના આરા, જે ફૂવામાંથી પાણી ખેંચે છે તે ફૂવા, એને ચલાવવાનું ઘટિયંત્ર, એની પરનાળ, પાણી એકઠું થવાની કુંડી, એનો ખાળ, એમાંથી નીકળતી નીક, ખેતરમાં જતું પાણી, ખેતરમાં બી, એને વાવનારો, એનાથી થતી ધાન્યનિષ્પત્તિ—આ આખું વર્ણન અવલોકનશક્તિ બતાવે છે. રેંટો અમે તમે ઘણા જોયા હશે, પણ એને વ્યક્ત કરવા એ કુશળતાનું કામ છે અને એને વૈરાગ્યના પ્રસંગમાં જોડી દેવા એ તો એથી પણ વધારે કુશળતાની હકીકત છે. સાધારણ બાબતને અવલોકનનો વિષય કરતાં એનાથી કેવું સુંદર પરિણામ નીપજવી શકાય છે તે અત્ર ખાસ જોવા લાયક છે. ગ્રંથકર્તાના ગૌરવમાં આવી નાની નાની બાબતો પણ ઘણા મોટો વધારો કરે છે.

(d) નદી—

જુઓ પ્ર. ૪. પ્ર. ૯. પૃ. ૮૦૫-૬. ત્યાં પ્રમત્તતા નદીનું વર્ણન છે. એના ઉપનયની વાત બાબુ ઉપર રાખીએ, પણ નદી તરીકે એ વર્ણનમાં બારિક અવલોકનનાં પરિણામ છે. એની બન્ને બાબુની લેખકો, એમાં નિરંતર વહેતું પાણી, એ પાણીનો પ્રવાહ, એમાં થતા તરંગો, એ મહા નદીના મત્સ્યો, એ નદીની ખેંચી જવાની શક્તિ, એમાંના આવર્તો, એ નદીનાં મૂળ અને મુખ, એ નદીનો સમુદ્ર સાથે સંગમ—આ સર્વ વર્ણન નદીના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે.

એવાં વર્ણુનોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે જુઓ—

અટવી વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૮૦૪-૫.

બેટ વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૮૦૬-૭.

મંડપ વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૮૦૭. અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫.

વેદિકા વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૮૦૮-૯ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૫-૬.

સિહાસન વર્ણુન. પ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૮૦૯-૧૦ અને
પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૫૬-૭.

એ સર્વની અંદરના રહસ્યની ખાખત અત્ર પ્રસ્તુત નથી. નદીને નદી તરીકે કેવી વર્ણવી છે એ અત્ર જોવાનું છે. એ જ પ્રમાણે બેટ, મંડપ, વેદિકા વિગેરે માટે સમજી લેવું.

(૦) નગર—

નગરનાં વર્ણુનો પરિપૂર્ણ છે. અદ્વૈતમૂળપર્યંત નગર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં પૃ. ૧૩ માં વર્ણુવ્યું છે. એમાં આવી રહેલાં ઘરો, બજારો, દેવાલયો, એનો અવાજ, એનો કિલ્લો, એની ફરતી ખાઈ, એની અંદર તળાવો, ફૂવાઓ અને એની ફરતાં દેવવનો એ સર્વ નગરવર્ણુનને ચિત્રમય બનાવે છે.

આવાં નગર વર્ણુનના પ્રસંગો તો ઘણા આવે છે. પ્રત્યેકને ચિત્ર-રવાની જરૂર નથી. નામનિર્દેશ કરી દઈએ તેટલું અત્ર પૂરતું છે.

મનુજગતિ નગરી પ્ર. ૨. પ્ર. ૧. પૃ. ૨૫૨-૫૬.

આનંદપુર. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૫-૬.

સાહુલાદ નગર. પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૫.

સપ્રભોદ નગર. પ્ર. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૪-૫.

રાજસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૦-૩ (વિચિત્ર

તામસચિત્ત નગર. પ્ર. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૫-૬. (વિચિત્ર)

માનવાવાસ વિબુધાલય પશુસંસ્થાન પાપીર્ષિજર	}	મ. ૪. પ્ર. ૨૭. આખું પ્રકરણ (અસાધારણ)
સાત્ત્વિકમાનસપુર.		મ. ૪. પ્ર. ૩૩. પૃ. ૧૦૪૫ (અલૌકિક)
વર્ધમાનપુર.		મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૦.
રૌદ્રચિત્તપુર.		મ. ૩. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૫૭૧-૨.

એ ઉપરાંત ઘણાં નગરવર્ણનો અવાંતર છે. એ પ્રત્યેકમાં જુદી જુદી ખૂબીઓ છે. કેઈ જગ્યાએ પુનરાવર્તન નથી અને નગર-વર્ણનમાં કાવ્યત્વનો ભાવ જાળવી અનેક મહાન સત્યોની વાર્તા કરી છે.

(f) જન્મેત્સવ—

હિંદુસ્તાનમાં પુત્રજન્મ બહુ ઉજવાય છે. એ પ્રસંગે લોકો ખૂબ ખર્ચ કરે છે અને અનેક પ્રકારના આનંદના જલસાઓ કરાવે છે. એવા પુત્રજન્મના પ્રસંગો કેવા ઉજવાતા હતા તેનું વર્ણન વાંચવા માટે નીચેની બાબતો જોવા જેવી છે.

(૧) સુમતિ જન્મ (મ. ૨. પ્ર. ૩. પૃ. ૨૭૨)

માતાને સ્વપ્ન આવે, દોહદ થાય, પુત્રજન્મ થાય, વધામણીઓ અપાય, દાન દેવાય, ગુરુપૂજા થાય, સગા-સંબંધીઓ ઉત્સવમાં ભાગ લે, કેદીને છોડી દેવાય, લોકો નાચે કુદે ખેલે રમે—એ સર્વનું વર્ણન ખારિક અવલોકન બતાવે છે. ઘડપણમાં છોકરા આવે ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ખાસ ઉજવાય છે.

(૨) ઘણું સુંદર પુત્રજન્મનું વર્ણન નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે કર્યું છે. (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૪૫) એ વિભાગ આખો અસલ ઉતારી લેવા જેવો છે. જન્મ થયા પછી શું બન્યું ?

નિવેદિતં પ્રમોદકુસ્મામિધાનેન વાસવારકેણ નરપતયે । પ્રાદુ-
ર્ભૂતઃ સુતો મમ હતિ સમુત્પન્નસ્તસ્યાપ્યનુશયઃ । હર્ષવિશેષાદુલ્લસિતો

ગાત્રેષુ પુલકોદ્ગેહઃ । દાપિતં નિવેદકદારકાય પારિતોષિકં । સમાદિષ્ટો મજ્જન્મમહોત્સવઃ । તતો દીયન્તે મહાદાનાનિ, મુચ્યન્તે બન્ધનાનિ, પૂજ્યન્તે નગરદેવતાઃ, ક્રિયન્તે હૃદ્દ્વારશોભાઃ, શોધ્યન્તે રાજમાર્ગાઃ, આહન્યન્ત આનન્દમેર્યઃ, આગચ્છન્તિ વિશેષોજ્જ્વલનેપથ્યા રાજકુલે નાગરકલોકાઃ, વિધીયન્તે તદુપચારાઃ, પ્રયુજ્યન્તે સમાચારાઃ, આસ્ફાલ્યન્તે તૂર્યસઙ્ઘાતાઃ, ગીયન્તે ઘવલમક્કલાનિ, નૃત્યન્તિ લલનાલોકાઃ સહકચ્ચુકિવામનકુન્જાદિભિર્નરેન્દ્રવૃન્દેનેતિ ।

આ વર્ણનમાં અજબ મીઠાશ અને ઊંડો અભ્યાસ છે. રાજ-વારસના જન્મ થાય ત્યારે આવી રીતે પુત્રજન્મ ઉજવાતો હતો.

(૩) રાજવારસના જન્મપ્રસંગની ઉજવણીનો એવો જ પ્રસંગ રિપુદારણના જન્મ વખતે બને છે (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૩-૪). ત્યાં પણ સંક્ષેપમાં મુદાસર જન્મોત્સવનું વર્ણન છે.

(૪) વાણીઆને ત્યાં-શેઠ લોકને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે કેવો મહોત્સવ થાય છે તે માટે જુઓ વામદેવ જન્મ-વર્ણન. મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨. વાણીઆને ત્યાં જન્મનું બહુ જ સાદું વર્ણન ધનશેખરના જન્મપ્રસંગે પણ આવે છે. જુઓ. મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭.

(૫) અણુમાનીતી અથવા દ્વેષ કે ઈર્ષ્યાનો ભોગ બનેલી રાણી જંગલમાં પુત્રને જન્મ આપે ત્યારે ત્યાં કેવું ચિત્ર બહુ થતું હશે એનું આબેહૂબ વર્ણન હરિકુમારના જન્મ પ્રસંગે કર્યું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭.) હૃદય ભેદી નાખે એવું એ શોકમય વર્ણન છે.

(૬) વંદ્યા સ્ત્રીને છોકરાના લ્હાવા—

આર્યાવર્તમાં છોકરા માટે બહુ ઝંખના રહેલી હોય છે એમ જોવામાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના વખતમાં પણ તેમજ હશે. મ. ૨. પ્ર. ૩. માં દેવી કાળપરિણતિને મુખે બોલાવે છે તે આર્ય સ્ત્રીની ભાવના-ઈચ્છા દરરોજના અનુભવનો વિષય છે.

મુક્તં યજ્ઞાથ ! મોક્તવ્યં પીતં યત્પ્રેયમજ્ઞસા ।

માનિતં યન્મયા માન્યં સાભિમાનં ચ જીવિતમ્ ॥

નાસ્ત્યેવ તત્સુખં લોકે यस્ય નાસ્વાદિતો રસઃ ।
 પ્રાપ્તં સમસ્તકલ્યાણં પ્રસાદાદેવપાદયોઃ ॥
 દૃષ્ટં દૃષ્ટવ્યમપ્યત્ર લોકે યન્નાથ ! સુન્દરમ્ ।
 કિં તુ પુત્રમુખં દેવ ! મયા નાદ્યાપિ વીક્ષિતમ્ ॥
 યદિ તદેવપાદાનાં પ્રસાદાદેવ જ્ઞાયતે ।
 તતો મે જીવિતં સ્થાપ્યમન્યથા જીવિતં વૃથા ॥

આ રીતે સર્વ મળે પણ પુત્ર ન હોય તો જીવતર એર જેવું થઈ જાય છે. એ ખાસ પૌર્વાત્ય વિચાર છે અને ચોથા રીતે આજેખાયો છે.

પુત્રમોહનો એવો જ સુંદર તાદૃશ્ય ખ્યાલ કમળસુંદરીના સંબંધમાં બને છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭. ત્યાંક મળસુંદરી પુત્રની ખાતર પતિને છોડી જંગલનો આશ્રય લે છે. આ પરિસ્થિતિ ખરેખર પૌર્વાત્ય છે અને અવલોકનથી જોનાર રહસ્ય સમજી શકે તેવી છે.

x

x

x

(૧૬) માનસવિદ્યા. ... (Psychology)

આ શબ્દનો અર્થ ‘ આન્વીક્ષિકી ’ અથવા આત્મવિદ્યા થાય. એને ‘ ચિત્તવિદ્યા ’ પણ કહેવામાં આવે છે. જનસ્વભાવના અંદરના રહસ્યનો-માનસનો અભ્યાસ જેને હોય તેને અંગ્રેજીમાં ‘ સાઈકોલોજીસ્ટ ’ કહે છે. એનો અભ્યાસ જેમ વધારે હોય તેમ લેખક વધારે સફળ થાય છે. મોટા શેક્સપિયર કે કાળીદાસ જેવા નાટકકારો વખણાય છે તે આ વિદ્યાના ઊંડા અભ્યાસી હોઈને છે. કોઈ પણ નવલ નવલિકા કે અદ્ભુત કાવ્ય લખનાર જનસ્વભાવનો અભ્યાસી હોય તો પોતાના વિષયમાં ખરેખર અળકી ઊઠે છે અને એમાં જેટલે અંશે એની કથાશ હોય તેટલે અંશે એનું કાર્ય અપૂર્ણ રહે છે. આ જનસ્વભાવના અભ્યાસની પરિપૂર્ણતા એ કોઈ ગ્રંથમાં જોઈ હોય તો તે આ ગ્રંથમાં છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સ્વભાવ-અભ્યાસ આગેડું છે અને એને જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ તેમ એ બાબતની છાપ પડે તેમ છે. એક સાધારણ વાતા ઉપાડીને એના અંતરમાં ઊંડા અભ્યાસની વાત અવાંતરમાં કરતા જવી એ સાધારણ બાબત નથી.

આ બાળતના પ્રથમ થોડા દાખલા આપી પછી એમના એ સ્થાન પર પરામર્શ કરીએ. પ્રથમ પાંચ ઈદ્રિયો લઇએ.

(ક) ‘સ્પર્શન’ને બહુ મળની રીતે ફાંસી ખાતો ઓળખાવે છે. પછી એ પોતાની બાતને ઓળખાવે છે. ભવનંતુ કેવી રીતે તેનાથી વિરુદ્ધ થઇ ગયો તે વર્ણવે છે:--

अन्यथा दृढतरं पर्यालोच्य सदागमेन सह किञ्चिदेकान्ते
त्रोटितो मया सह सम्बन्धः सर्वथैव भवजन्तुना । परिच्छिन्नोऽहं
चित्तेन । त्यक्तानि मम बलमानि मद्बचनेनैव गृहीतानि यानि पूर्वं
कोमलतूलीगण्डपिधानादिसनाथानि शयनानि । विरहितानि
हंसपक्षमादिपूरितान्यासनानि । मुक्तानि बृहत्तिका प्राधाररत्निका-
चीनांशुकपट्टांशुकादीनि कोमलवस्त्राणि । प्रत्याख्यातानि मम सुख-
दायीनि शीतोष्णर्तुप्रतिकूलतया सेव्यानि कस्तूरिकागुरुचन्दनादीनि
विलेपनानि । वर्जितः सर्वथा ममाह्लादातिरेकसम्पादकः कोमल-
तनुलताकलितो ललनासङ्घातः । ततः प्रभृति स भवजन्तुः करोति
केशोत्पादनं, शेते कठिनभूमौ, धारयति शरीरे मलं, परिधत्ते जरस्त्री-
वराणि, वर्जयति दूरतः स्त्रीगात्रसङ्गं, कथञ्चिदापञ्चे तस्मिन् करोति
प्रायश्चित्तं, सहते माघमासे शीतं, गृह्णाति ज्येष्ठाषाढयोरातापं,
सर्वथा परमवैरिक इव यद्यत्किञ्चित्मे प्रतिकूलं तत्सर्वमाचरति ।

આના અવતરણ માટે બુએ ૩. ૩. ૩. ૫. ૩૭૭-૮. આ વર્ણન અફળુત છે અને ઊંડા અભ્યાસનું પરિણામ છે. સ્પર્શન હોય ત્યાં શું હોય અને એનો ત્યાગ કેવો હોય તેનું વર્ણન આથી વધારે સ્પષ્ટ કદપણું મુશ્કેલ છે.

સ્પર્શનની યોગશક્તિ, એનું અંદર દાખલ થવું અને તેની હાજરીમાં થતા ફેરફારોનું વર્ણન ૩. ૩ ના ૩. ૫ માં એટલું જ સુંદર કર્યું છે. એમાં આખો યોગ બતાવ્યો છે. મુનિએ યોગમાં જેમ ધ્યાન ધારણા આદિ કરે છે તેમ આ સ્પર્શન પણ લીન થઇ બાય છે અને પછી શું શું કરે છે તેનું વર્ણન ૫. ૪૦૧ માં કર્યું છે. જનસ્વભાવનું અવલોકન કર્યું હોય તે કહી શકશે કે સ્પર્શનમાં આસક્તિ થાય ત્યારે એમજ થાય છે. યોગીને એકાગ્રતા

લાવવામાં અભ્યાસ કરવો પડે છે અને આ લીનતા તો સહજ છે. એ સુખમાં પડેલો બાળ શું વિચારે છે ?

અહો મે સુખં અહો મે પરમાનન્દઃ । તતો મિથ્યાભાવનયા પરમસુખસન્દર્ભનિર્ભરઃ કિલાહમિતિ વૃથા નિમીલિતાક્ષોડનાલ્ભ્યેયં રસાન્તરમવગાહતે ।

આ તો દરરોજનાં અનુભવનાં દર્શ્યો છે, દુનિયાદારીમાં નવીન નથી, પણ એને વર્ણવવાં-ઓળખવાં અને રજૂ કરવાં ઘણું મુશ્કેલ છે.

નિજવિલસિત ઉદ્યાન અને પ્રમોદશેખર મંદિરનો તક્ષાવત જ્યારે મુખુદ્ધિ મંત્રી બતાવે છે ત્યારે આ આખા યોગાભ્યાસ-અધ્યાત્મજ્ઞાનની પરિસીમા પ્રાપ્ત થાય છે. બાકી એ સ્પર્શન વિષયાલિલાપ મંત્રીનો સંબંધી પુરુષ છે અથવા એનો નોકર છે એમ કહી એનો કર્મપરિણામ રાજ સાથેનો સંબંધ શોધવામાં જે ઊંડો અભ્યાસ અને અધ્યાત્મજ્ઞાન બતાવ્યું છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. લેખકનો અભ્યાસ એ વિષય પર ઘણો જળરજ્જ્વલ હોવાનો પુરાવો આ સ્પર્શનની વાત અને તેને આંગે બાળના બેલો, બાળની માતા અકુશળમાળાની સલાહ અને મનીષીના ત્યાગમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, ખરેખર આંખ સન્મુખ ચિત્રપટરૂપે રજૂ થાય છે અને વિચારે તેને ઊંડા ઉતારી નાખે તેવો છે.

બાળનું આખું ચરિત્ર સ્પર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવે છે. મદનકંદળી ઉપર તંતુ આકર્ષણ, કામદેવના મંદિરમાં ખાલી શય્યા પર સૂવું, મદનકંદળીના મહેલમાં રાત્રે પ્રવેશ કરવા નીકળવું વિગેરે પ્રસંગો પ્રસ્તાવ ૩ જાના પ્ર. ૮. ૬ માં વર્ણવ્યા છે તે આ જન-સ્વભાવના બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. જ્યારે પ્રાણી સ્પર્શનમાં આસક્ત થાય છે ત્યારે એ કુળમર્યાદા મૂકી દે છે, રખડુ થઈ જાય છે અને વિવેકબ્રહ્મ થાય છે. એ સર્વ વાત દરરોજના અનુભવનો વિષય છે, છતાં આજેખવી એટલી જ મુશ્કેલ છે.

(b) રસનાનો પ્રસંગ આથી પણ વધારે ઊંડો અભ્યાસ

૧. પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬. ૫. ૫૨૭-૮.

૨૮

ખતાવે છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૭. ની શરૂઆતમાં એ શરૂ થાય છે. વદન-કોટર નામના બગીચામાં રસના દેખાય છે (પૃ. ૭૬૭) તેની સાથે તેની દાસી લોલતા છે. રસના તો બેઠાંદ્રિયથી માંડીને સર્વ પ્રાણીની સાથે હોય છે. એનું રહેવાનું સ્થાન વદનકોટર છે. આ ભારે વાત કરી ! એની ઉત્પત્તિ આ પ્રાણી દ્વિહૃષિક નગરે હતો ત્યારથી થયેલી છે અને ત્યારથી એ સાથે લાગેલી છે. એની અસરનું વર્ણન પૃ. ૭૭૩ માં બહુ સુંદર કર્યું છે. લોલતાનું રસના સાથે સ્થાન શું છે અને તે હોય અને ન હોય ત્યારે કેવાં જુદાં જુદાં પરિણામો આવે છે એનું વર્ણન વિચારતાં સમજાય છે કે રસના તો સર્વને છે પણ એની સાથે લોલતા આવે ત્યારે એ મહાભયંકર બને છે. આ આકારમાં હકીકત રજૂ કરવામાં જબરજસ્ત મૌલિકતા છે.

રસનાના મૂળની શોધ કરવા બાય છે ત્યાં જનસ્વભાવની ઘણી વાતો અજબ રીતે કરી છે તેમાંની કોઈ કોઈ વાત તો જરૂર નોંધી રાખવા જેવી છે. દાખલા તરીકે પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦ માં કહે છે એ અંતરંગ રાજ્યના લોકો તો યોગી જેવા છે અને મરજી આવે ત્યારે અંતર્ધાન થઈ શકે છે અને ધ્યાન પહોંચે ત્યારે ગમે તે સ્થાનકે પ્રકટ થઈ આવે છે. એમનામાં પરપુરપ્રવેશ કરવાની યોગશક્તિ પણ હોય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૮૧૦-૧). આ વાતમાં ખૂબી છે. એ લોકો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં હોય, બીજે હોય, ત્રીજે હોય. એનો ખુલાસો આ યોગની પરિભાષામાં ભારે સુંદર રીતે આપ્યો છે.

જનસ્વભાવનું ખારિક અવલોકન પ્ર. ૪. પ્ર. ૩૮ માં થાય છે. ત્યાં વિમળાલોક અંજનના પ્રયોગથી વિચક્ષણને સાત્ત્વિકમાનસપુરે મોકલે છે એ વાત ખરેખર અનુભવવા જેવી છે. એ નગરે અંજનના પ્રયોગથી જ જઈ શકાય તેમ છે. અને લોલતાની પ્રેરણાથી જડે મનુષ્યનું માંસ પણ હોંશથી ખાધું ત્યાં તો રસનાના ખેલનો ઉત્કૃષ્ટ ચિતાર અપાયો છે (પૃ. ૧૧૦૬). આ સર્વ વાર્તામાં લોલતાનું પાત્ર આંતરવિદ્યાનો ઉત્કૃષ્ટ અભ્યાસ, પૃથક્કરણ શક્તિ અને વિવેચનકળા ખતાવે છે.

(૦) નિજ ક્ષેત્રમાં રમતાં રમતાં બુધ અને મન્દ એ ક્ષેત્રના છેડા પર આવેલા લલાટપટ્ટ નામના પર્વત પર રમવા ગયા. એ પર્વત

ઉપર એક શિખર અને તેના ઉપર કમરી નામની ઝાડી જોઈ. એ ઝાડીમાં તેમણે લાંબી શિલાઓથી બનેલી નાસિકા નામની ગુફા જોઈ. (અ. પ. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૧૨૮૭-૮).

આ વર્ણનમાં મૌલિકતા છે. મુળ પર મૂછો અને તેની અંદર ગુફા. આ વાતમાં કળા છે. નાસિકાને ગુફા સાથે સરખાવવાનો ખ્યાલ જોને તેને આવે તેમ નથી. એને પાછા બે ઓરડા છે. ગુફાઓ જોઈ હોય તે આ સમજી શકે તેમ છે.

વધારે ખૂબી ભુજંગતાના પાત્રની છે. દ્રાણની એ દાસી થાય. (પૃ. ૧૨૮૬). એની પ્રેરણાથી યુગધીમાં આસક્તિ થાય છે. કેવી થાય છે તે માટે જુઓ પૃ. ૧૨૬૨. એ દ્રાણ વિષયાભિલાષનો પુત્ર થાય છે. એના પ્રત્યેક પુત્ર જગતને વશ કરવાની શક્તિવાળા છે એ વાત ખરી, પણ ભુજંગતા દાસી વગર એ લગભગ અકિંચિત્કરની સ્થિતિમાં રહે છે એ વાત પણ થઈ જાય છે. આ પ્રસંગ પણ જન-સ્વભાવનો અભ્યાસ બતાવે છે.

(d) શ્રોત્રની હકીકત ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસ પૂરતી જોઈ જવા લાયક છે. (અ. ૭. પ્ર. ૧૨). એમાં લેખકે કોવિદ બાલિશના પાત્ર પાસે કમાલ કામ કરાવ્યું છે. નિજદેહ નામના પર્વત પર મૂર્ધા નામનું શિખર અને તેની બંને બાજુએ ‘ શ્રવણ ’ નામના બે ઓરડા બતાવ્યા છે. (પૃ. ૧૭૭૮) એ શ્રુતને રહેવાનું સ્થાન છે. એ દેવી તો ઓરડો છોડે જ નહિ, બાલિશને ઇચ્છા થાય ત્યારે વહાલી પત્નીને ઓરડે જાય. અસલ ગરાશીઆ કે મોગલ શહેનશાહો જેમ અંતઃ-પુરમાં કે જનાનામાં જતા એવો એનો રાહ દેખાય છે. એની સાથે સંબંધ કરાવનાર ‘ સંગ ’ નામનો દાસ હતો અને એના ઉપર બાલિશને ખૂબ સ્નેહ હતો (પૃ. ૧૭૮૦). એ શ્રુતિ કોણ હતી? કેવી હતી? ક્યાંથી આવી? કેમ પ્રસિદ્ધ થઈ? કેવો પ્રયત્ન તેના સંબંધમાં રમાયો છે? તે ‘ ચિત્તવિદ્યા ’ નો અગત્યનો વિષય છે અને સર્વ ઇન્દ્રિયને લાગુ પડે છે તેથી અત્ર તે સદાગમના શબ્દમાં નોંધી લઈએ. એનો વિશેષ લાવ પૃષ્ઠ ૧૭૮૦-૧ માં જોવામાં આવશે.

“ એ શ્રુતિ સંગ સાથે હોય ત્યારે જરા પણ વિશ્વાસ કરવા લાયક નથી. રાગકેસરીના મંત્રીએ એને જગતને જીતવા મોકલેલી

છે અને એ મોટા ચોરની દીકરી છે, છતાં દુનિયામાં મોટા કર્મ-પરિણામ રાખની દીકરી તરીકે બાણીતી થઈ છે. એને તો પરણ્યા પછી છોડી શકાય નહિ, પણ સંગ નોકરને દાખલ કરવો નહિ. એ સંગ સાથે હોય ત્યારે બહુ તુકથાન કરનારી થઈ પડે છે. સંગ ન હોય ત્યારે પણ પતિ સાથે રહે છે પણ મધ્યસ્થતા બળવી શકે છે.”

આ શબ્દોમાં શ્રુતિનો ઊંડો અભ્યાસ છે. સાંભળવું તે ખરાબ નથી, પણ તેના ઉપર આકર્ષણ થવું, તેમાં પરોવાઈ જવું અને તેમાં એતપ્રોત થવું એ ઘણું ભયંકર છે. આ આંતરરાખ્યની વિશિષ્ટતા અને ગંભીરતા ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસકે બહુ મનનપૂર્વક વિચાર કરવા યોગ્ય છે.

(૯) હવે આંતરંગ રાખ્યમાં જઈને ચિત્તવિદ્યાનો અભ્યાસ લેખકશ્રીનો બોધ્યો. પ્રથમ ‘વૈશ્વાનર’ ને તપાસીએ. એ અવિવેકિતા બ્રાહ્મણીનો પુત્ર થાય (પૃ. ૩૪૬) એનું વર્ણન લેખક નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

તતો મયાસૌ ધારયન્ વૈરકલહાભિધાનૌ વિષમવિસ્તીર્ણચરણૌ, વધાનઃ પરિસ્થૂલકઠિનહસ્વે ર્દ્યૈસ્તેયાભિધાને જઙ્ઘ, સમુદ્રહમ્નનુ-શયાનુપશમનામાનૌ વિષમપ્રતિષ્ઠાવૂઠ્ઠ, વિભ્રાણઃ પૈશુન્યસંજ્ઞકમેક-પાર્શ્વોન્નતં કટીતટં, વર્શયન્ પરમર્મોદ્ધટ્ઠનનામકં ષક્રવિષમં લમ્બ-મુદરં, કલિતોઽન્તસ્તાપનામકેનાતિસદ્ગટેનોરઃસ્થલેન, યુકઃ ક્ષાર-મત્સરસંજ્ઞાભ્યાં વિષમપરિદ્વસ્વાભ્યાં બાહુભ્યાં, વિરાજમાનઃ કૂરતા-રૂપયા ષક્રયા સુદીર્ઘયા ચ શિરોધરયા, વિહમ્યમાનોઽસમ્ય-ભાષણાદિરૂપૈર્વિજિતવન્તચ્છદૈર્વિરલવિરલૈર્મહદ્વિર્દશનૌર્વિગોપ્યમાનઃ-ખંડત્વાસહનત્વનામકાભ્યાં શુષિરમાત્રરૂપકાભ્યાં કર્ણાભ્યામ્, ઉપ-હાસ્યસ્થાનં તામસભાવસંજ્ઞયા સ્થાનમાત્રેણ લક્ષ્યમાણયાતિચિપિટયા નાસિકયા, વિભ્રજાસુરતાં રૌદ્રત્વનૃશંસત્વસંજ્ઞાભ્યામતિરક્તયા ગુહા-ર્ધસન્નિભાભ્યાં વર્તુલાભ્યાં લોચનાભ્યાં, ચિનાટ્યમાનોઽનાર્યાચરણસં-જ્ઞકેન મહતા ત્રિકોજેન શિરસા, યથાર્થીકુર્વાણો વૈશ્વાનરતાં પરો-પતાપસંજ્ઞકેનાતિપિન્નલતયા ઝ્વાલાકલાપકલ્પેન કેશમાદેણ દહ્યો વૈશ્વાનરો બ્રાહ્મણદારકઃ । (મ. ૩. ૫. ૩૪૬-૭.)

આ વૈશ્વાનરનું આખું વર્ણન સમજાય તો ચિત્તવિદ્યાનો અભ્યાસ

પાર પમાય તેવું છે. એ વાત બાબુ પર રાખીએ તો પણ જે વર્ણુન અત્ર કર્યું છે એ ખરેખર અભ્યાસીને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે. એમાં ભાષાની ખૂબી ઉપરાંત ચિત્તવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ છે અને ખરેખરો ઊંડો પરિચય તેથી શક્ય છે.

પણ એ પરિચયની પરાકાષ્ઠા ‘કૂરચિત્ત’ નામનાં વડાંની યોજનામાં છે. એ વડાંનો ઉપયોગ વૈશ્વાનરે એ બતાવ્યો કે ‘જ્યારે કોઈ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય અને દૂર રહીને હું સંસાર કરું ત્યારે તારે જરા પણ સંકલ્પવિકલ્પ કર્યા વગર આ વડાઓમાંથી એક વડું ખાઈ લેવું.’ (પૃ. ૩૫૪) આ વાતમાં ભારે રહસ્ય છે. કોધી માણસ આખો વખત કોઈ કરતો નથી, પ્રસંગ મળતાં એ વૈશ્વાનરની અસર નીચે આવી જાય છે. આ વાતનો મેળ ભારે યુક્તિથી મેળવ્યો છે. પછી વિદુરને તમારો મારે કે સહાભ્યાસીને તાડના તર્જના કરે કે છેવટે આખા ગામને બાળે એ સર્વ વૈશ્વાનરના આવિર્ભાવો કોઈ એનું વર્ણુન કરવા અત્ર ન રોકાઈએ. એવા પ્રસંગો તો આખા ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યા છે. નિર્બળ કોધી કેવી નિર્જીવ બાબતમાં કોઈ કરે છે તેનો એક ભવ્ય પ્રસંગ પ્ર. ૨૮ માં છે. ત્યાં અમુક બે નગર (જયસ્થળ અને શાર્દૂલપુર) વચ્ચે અંતર કેટલો તેની હિંસા-તોસીમાં એક ગાઉના વાંધાએ નંદિવર્ધન સ્ફુટ વચનનું માથું ઉઠાવી નાખે છે. (પૃ. ૬૩૬) ‘આગ ભેડે જે ઘરથકી તે પહેલું ઘર બાળે; જળનો ભોગ જો નવિ મળે, તો પાસેનું પ્રળળે.’ આ વાત આખા પ્રસ્તાવમાં છે.

એના પર વિજય મેળવવા માટે નિમિત્તિઆએ ‘ક્ષાંતિ’ કુમારીનું વર્ણુન કરી તેના લગ્નની હકીકત કહી છે તે બહુ મનન કરવા યોગ્ય અને ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસનો નાદર નમૂનો પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨.). આ અંતરંગ મનોવિકારના અભ્યાસનો મુખ્ય પ્રસંગ થયો.

આ ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં કોઈ અને હિંસાના પ્રસંગો પરસ્પર ગુંચવાઈ ગયા છે એટલે કોઈ સ્થળે એને કોનો આવિર્ભાવ ગણવો તે કહેવામાં મુશ્કેલી પડે તેવું છે, પણ હિંસાને અને કોધને એટલો ગાઢો સંબંધ છે કે એક બીજામાં ઓતપ્રોત થઈ જાય તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

(f) ચોથા પ્રસ્તાવમાં શૈલરાજનો જન્મ દેવી અવિવેકિતાની કુખે થાય છે. એ આઠ માથાવાળો છોકરો બહાર નીકળતી છાતીવાળો છે. એ વાક્યમાં જ શૈલરાજનું આગેદૂળ વર્ણન થઈ જાય છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫) એની સાથે મૈત્રી થતાં કેવા કેવા વિચારો રિપુદારણને આવે છે તે પૃ. ૭૦૬-૭. માં આળેખ્યા છે એ ચિત્ત-વિધાના અભ્યાસકને યોગ્ય છે પણ એની પરકાષ્ટા ' સ્તબ્ધ-ચિત્ત ' લેખની યોજનામાં આવે છે. એ લેખ હૃદય પર લગાડ્યા પછી પ્રાણી કેવો અસ્કંડ થઈને ચાલે છે તે તો આપણે દુનિયામાં દરરોજ જોઈએ છીએ. એનું વર્ણન ગાંડુ માર્મિક ભાષામાં અંધકર્તાએ કર્યું છે તે પ્ર. ૪. પ્ર. ૧ને છેડે આવે છે. ત્યારપછી આચાર્યના આસન પર બેસવાની ધૃષ્ટતા કરે એ તો શૈલરાજનો આવિર્ભાવ જ હોય (પૃ. ૭૧૭) અને નરસુંદરી ચાલી ચલાવીને વરવા આવી ત્યારે રાજસભામાં એનો બે ફેસતો થયો તેનું વર્ણન ચિત્તવિધાના અભ્યાસનો ઉત્તમ પ્રસંગ પૂરો પાડે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૩. પૃ. ૭૨૬). પછી એ મહાત્મા લખી નાખે છે કે—

નિરક્ષરોઽપિ વાચાલો, લોકમધ્યેઽતિગૌરવમ્ ।

વાગાઙ્મ્બરતઃ પ્રાપ્તો યઃ સ્યાદન્યોઽપિ માનવઃ ॥

યઃ સર્વો નિકષપ્રાપ્તઃ પ્રાપ્નોત્યેવ વિઙ્મ્બનાં ।

મહાદ્વાસ્યકરીં મૂઢો યથાયં રિપુદારણઃ ॥

આ વાત પણ દુનિયાના દરરોજના અનુભવનો વિષય છે; ખૂબી એ વાતને એ પ્રકારે ચિતરવામાં છે. એનો નરસુંદરી સાથે સંબંધ, પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ થઈ જતાં રોષ, સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નબળાઈ, અભણ અભિમાનીના તુચ્છ વિચારો અને નબળો માટી ઐયર પર શૂરો થાય એનું વર્ણન. એ પ્રસ્તાવના પાંચમા પ્રકરણમાં ચિત્તવિધાનો ખરો નમૂનો પૂરો પાડે છે. (પૃ. ૭૪૦-૩) એ અભિમાની કળાન્વિત સુશિક્ષિત નરસુંદરીને તને, એ માતાને પાડુ મારે અને નરસુંદરી આર્ય સ્ત્રીને છાને તેવી રીતે છવનનો અંત લાવે (પૃ. ૭૫૧) એ સર્વ ચિત્તવિધાનો ખરો અભ્યાસી જ લખી શકે તેમ છે. એના હાલ પણ અભિમાનીને યોગ્ય જ થયા, રાજપુત્ર હોવા છતાં એની પોતાની રખડપાટી પણ સારી થઈ અને એને તિરસ્કારો પણ ખૂબ મળ્યા. (પૃ. ૭૫૫) એને રાજ્ય મળ્યું ખરું,

પરંતુ એ પણ આગરે એણે અભિમાનમાં શુભાવ્યું, તપન ચક્રવર્તીના અપાટામાં આવી ગયો (પૃ. ૧૧૨૪), એણે નાટક કર્યું, હલકા લોકોને પણ પગે પકડ્યો અને છેવટે લોહીની ઉલટી કરી મરણ પામ્યો (પૃ. ૧૧૨૮) આ સર્વ ચિત્તવિદ્યાના અસાધારણ અભ્યાસ અને બારિક અવલોકનનું પરિણામ છે. આવી જ હકીકત બહુલિકા અને સાગરની લખાય, પણ સ્થળસંકોચથી તેમ કરાય તેમ નથી. સાગરના આવીર્ભાવોમાં તે અંધકર્તાએ ગરેબર કમાલ કરી છે.

(૫) નીચેના છૂટાછવાયા દાખલાઓ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસને અંગે માત્ર નિર્દેશ કરી આ વિષય સંક્ષેપી લખ્યો.

(૧) મૃધાવાદને અંગે લેખકશ્રી કહે છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૦)

લુબ્ધમર્થપ્રદાનેન, કુર્જં મધુરભાષણૈઃ ।

માયાવિનમચિશ્વાસાસ્તબ્ધં વિનયકર્મણા ॥

ચૌરં રક્ષણયત્નેન સદ્બુદ્ધ્યા પારદારિકમ્ ।

વશીકુર્ષન્તિ વિદ્વાંસઃ શેષદોષપરાયણમ્ ॥

ન વિદ્યતે પુનઃ કશ્ચિદુપાયો ભુવનત્રયે ।

અસત્યવાદિનઃ પુંસઃ કાલદષ્ટઃ સ યચ્યતે ॥

આ વાત બારિક અભ્યાસ વગર લખી શકાય નહિ. અસત્ય બોલનારને ‘ કાલદષ્ટ ’ કહેવાય અને એને અસાધ્યની કોટિમાં મૂકાય એ વાત તદ્દન સત્ય છે પણ અનુભવ, અભ્યાસ અને અવલોકન વગર વ્યક્તરૂપે તે આકારમાં નીકળી શકે તેવી નથી.

(૨) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮ માં જરા રૂબ વિગેરે સાત પિશાચીના વર્ણનમાં ચિત્તવિદ્યાનો અડંગ અભ્યાસ પ્રત્યેક વાક્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અસાધારણ અવલોકનશક્તિ, અહુલ-શક્તિ અને વાચકશક્તિ વગર એ વર્ણન અશક્ય છે. વર્ણનનો પ્રત્યેક શબ્દ ઝોડો અભ્યાસ બતાવે છે.

(૩) વિમળકુમાર પિતાનો આગ્રહ જોઈ સર્વ લોકોનાં દુઃખ દૂર કરવાની યોજના કરે છે. એ હિમભવન યોજના વાતસલ્યવર્મા પિતાના પ્રેમનો આવિર્ભાવ બતાવનાર શાંતિન્ધ્યાનહોઈ ચિત્ત-

વિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવે છે. બાપા ગમે તેમ કરી દીકરાને ઘરે રાખવા માગતા હતા. (અ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬).

(૪) સહુદય વિમળકુમાર વામદેવની શોધ કરાવે છે અને વનદેવી ધૂણી સર્વ પોગળ ઉઘાડું પાડે છે, તો પણ એ પોતાની હૃદય-વિશાળતા છોડતો નથી. ઉત્તમ પુરુષોનું ચરિત્ર એ જ પ્રકારનું હોય. એવા માણસો પણ દુનિયામાં દેખાય છે અને વામદેવોનો તો કાંઈ પાર નથી. (અ. પ. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૨૦૪-૫).

(૫) હરિકુમારે વાત બદલવા કાંઈ વિદ્વત્તાલરેલી ચર્ચા આદરવા સૂઝના કરી, પણ મિત્રો ચર્ચા ઉપાડવા પ્રશ્ન કરે ત્યારે પોતે કાંઈ સાંભળતો નથી. એક બાબતમાં મન ચોંટી જાય ત્યારે કેવી વિદ્વજ્ઞતા થાય છે તેનો આ ખરો નમૂનો છે. (અ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૫)

(૬) ઘનવાહન, પોતાના મિત્ર અને ઉપદેશક અક્લંક મુનિને કહે છે ‘સાહેબ ! હવે માસકલ્પ પૂરો થયો છે, તો મહાત્મા કોવિદાચાર્યનું આપના સંબંધમાં મન ઊંચું થશે અને અમને ઠપકો મળશે કે વિહારનો સમય થયો છતાં અમે આપશ્રીને વધારે વખત રોકી રાખ્યા. તો સાહેબ ! હવે આપશ્રી વિહાર કરો.’ (અ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪) આમાં તો ખરી કમાલ કરી છે. આવા લોભીઆઓ લોભા સાધુને પણ કેવા પ્રપંચથી છેતરે છે તે જોવા જેવું છે. આપણા અનુભવનો વિષય છે.

આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લખતાં પાર આવે તેમ નથી. આખો ગ્રંથ ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસથી ભરેલો છે. એને જેમ જેમ વિચારીએ તેમ તેમ તેમાંથી રહસ્યના ઢગલા નીકળી પડે તેમ છે. ગ્રંથનું ખરું ઊંડાણ અને તેની સાચી ગંભીરતા આ સ્વભાવજ્ઞાન અને ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસમાં છે અને ગ્રંથકર્તા આપણને બહુ દૂર સુધી લઈ જઈ શકે છે.

(h) સરખામણી કરવા યોગ્ય ચિત્તવિદ્યાના અભ્યાસના પ્રસંગોનો પાર નથી. જુઓ:—

રતનચૂડ ગાંધર્વલગ્ને સૂતમંજરીને પરણ્યો ત્યાં લડાઈ જતી. તે લડવા આકાશમાં ઊડ્યો, કારણ કે પોતે વિદ્યાધર હતો. એણે અચળ

અપળને હરાવ્યા. દરમ્યાન અત્યંત સૌંદર્યશાળી ચૂતમંજરી જમીન પર એકલી રહી. વિમળકુમાર નિર્જન વનમાં ફહીંનું ઠામ જોઈને લલચાતો નથી પણ રક્ષણ કરે છે. ચૂતમંજરીને પણ એને જોતાં સહાય માગવાનું સૂઝે છે. એને એમ મનમાં થતું નથી કે ચૂલામાંથી કદાચ ચોલામાં પડવાનું થશે. (પૃ. ૧૧૬૫). નિઃસ્પૃહી માણસોની મુખ-મુદ્રા જ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે તેવી હોય છે. પછી પ્ર. ૫, પ્ર. ૫ માં જો પરસ્પર પ્રેમ વિમળ અને રત્નચૂડને થાય છે તે ખરેખર નિર્મળ છે, આકર્ષક છે, અનુકરણીય છે. મહાનુભાવતાનું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પડે તેવો આ પ્રસંગ છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૫-૬). ચૂતમંજરી ભારે વિવેકથી એનાં વસ્ત્રને છેડે રત્ન ખાંધી દે છે. (પૃ. ૧૧૭૭). આ મહાનુભાવતા, નિઃસ્પૃહતા, ચૌદાર્ય અને દાક્ષિણ્યના અપ્રતિમ દાખલા પૂરા પાડે છે. એની સાથે વામદેવની તુચ્છતા, ધનસ્પૃહા અને દુર્જનતાની સરખામણી થયા વગર રહે તેમ નથી. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૮.) દુનિયામાં વામદેવો ઘણા હોય છે અને વિમળકુમારો તો કોઈ કોઈક જ હોય છે. એને યથાપ્રકારે ચિતરવા એ અભ્યાસનું કાર્ય અને પરિણામ છે. આવા પ્રસંગોનો પાર નથી. લગભગ ગમે તે દુર્વ્યસન અથવા દુર્ગુણને આ અંતમાં સ્થાન મળ્યું છે. એમ નહોય તો લેખક આખા સંસારનો વિસ્તાર શી રીતે બતાવે ? એ સર્વ માનસવિધાનો અભ્યાસ બતાવે છે.

આ સોળ મુદ્દા ઉપરાંત બીજા અનેક મુદ્દા લેખકને અંગે જણાવી શકાય. દાખલા તરીકે તેમનું પ્રાણીવિદ્યા(Zoology)નું જ્ઞાન, તેમનું કર્મસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન, તેમનું કાર્ય કારણનું જ્ઞાન વિગેરે અનેક બાબતો તેમણે અંતમાં રેડી દીધી છે. એ બતાવવાનો ઉદ્દેશ એ છે કે લેખક પોતે સર્વગ્રાહી, સર્વગ્રાહક અને સર્વવિવેચક હતા. એમણે સંસારના કોઈ બાદ્ય કે અભ્યંતર વિષયને લગભગ છોડ્યો નથી. દરેક સારા ભાવ કે વિચારને ચર્ચ્યા છે અને દરેક દુર્ગુણ તેમજ અનેક આંતરભાવને પણ ચર્ચ્યા છે. એમનું વૈવિધ્ય બતાવવા માટે આટલી હકીકત હાલ તુરતને માટે પૂરતી ધારવામાં આવી છે. આવા વૈવિધ્યભરપૂર સર્વગ્રાહી લેખક અન્યત્ર અનુપલબ્ધ છે એમ વિનાસકોચે કહી શકાય તેમ છે. લેખક તરીકેની એમની વિશિષ્ટતાઓ હવે બીજી નજરે જોઈએ.

લેખક અને કળાકાર

એમનું અનેકવિષયગ્રાહી જ્ઞાન આપણે જોયું. હવે લેખક તરીકે તેમણે કેવી કળા બતાવી છે તે જોઈએ. કળાકારની ખરી ખૂબી પાત્રોને ચિતરવામાં, સ્થળના નિર્માણમાં અને બીજી નાની મોટી બાબતોમાં હોય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો હવે આપણે કળાકાર તરીકે પરિચય કરીએ.

x x x

૧. પાત્રલેખન. ... (Delineation of characters.)

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના આ ગ્રંથનો વિચાર કરતાં એમનું પાત્રલેખન અને સ્થળવર્ણન ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવું છે.

તેમના ગદ્યપદ્ય સંબંધી અને તેમની ભાષા પરની પ્રભુતા સંબંધી કેટલોક ઉદ્દેશ ઉપર થઈ ગયો. હવે તેમણે પાત્રલેખનમાં કેવી કળા વાપરી છે તે પર વિચાર કરી જઈએ. એ કરવા માટે ગ્રંથની વસ્તુમાં વધારે જોડા ઉતરવું પડશે અને તેમ થશે ત્યારે એની ખરી મહત્તા ખ્યાલમાં આવશે. એમાં લેખકની કળા ક્યાં છે અને એ કેવી રીતે વિકાસ પામી છે તે પર ધ્યાન ખેંચવાનું છે. છેવટે ગ્રંથસમૃદ્ધિમાં એમણે દરેક ચિત્ર કેવી યુક્તિથી રજૂ કર્યાં છે અને તેમ કરવા સારું તેમને સમય અને સ્થળનું વૈવિધ્ય કરવાની જરૂર હતી તે તેઓએ કેવા પ્રસાદથી એ કાર્ય બજાવ્યું છે તે કળાકારની નજરે આ આખો મહત્વનો વિષય છણવો છે. જરા ભારી સાથે ચાલી એમની કળા જોવા વિનંતિ છે. એમના શબ્દચિત્રનો ખ્યાલ આપવા હું પ્રયાસ કરું છું. લેખક તરીકે એ મહાત્મા કેવા પ્રતાપી અને પ્રસાદપૂર્ણ હતા તે જોવાનો આ પ્રસંગ છે. થોડા સુદા ચર્ચા બાકીનું વિદ્વાન વાચકની વિશાળ બુદ્ધિ પર રાખીશ.

આ વિષય પર વિચાર કરતાં એક અતિ મહત્વની વાત સંક્ષિપ્ત ઉપોદ્ધાત તરીકે કહી દેવાની છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિને સર્વ પ્રકારના મનો-

વિકારો, સદ્ગુણો, વ્યસનો અને દુર્ગુણોને પુરુષાકારે બતાવવા હતો, એમના પુસ્તકમાં કોઈ પણ ચાલુ બનાવ કે ભાવ પ્રાયઃ બાકી ન રહે તે તેમની પ્રતિજ્ઞા હતી, પરંતુ ભાવો તો અનંત પ્રકારના હોવાથી એનો છેડો આવે નહિ અને વક્તવ્ય તો દેશ-કાળની હદે બંધાય છે અને વાંચનારની ધીરજ અને પુસ્તકનું યોગ્ય કદ તેમના વખતના વિચાર પ્રમાણે સંકલિત હતું. એ સર્વ વાત લક્ષમાં લઈ તેમણે નાના ક્ષેત્રમાં સર્વ વાર્તા કરી નાખી છે. આ સૂત્ર તેમના ગ્રંથને સમજવાની ચાવીરૂપ છે. તેમને વાર્તા-અહ્મુત કથા તો ચાલુ રાખવી હતી. તેમનો ગ્રંથ ઊંડાણમાં ઉતરનાર ન સમજે તો પણ વાર્તાના રસની ક્ષતિ ન થવી જોઈએ એ તેમનું લક્ષ્ય હતું અને સાથે એમને શાસ્ત્રપદ્ધતિથી જરા પણ ચાતરવું નહોતું. આ સર્વ મુદ્દા લક્ષમાં રાખીએ ત્યારે એમનું વિશિષ્ટ પાત્રાલેખન કળાકારની નજરે કેવું જણાય તેનો કાંઈક ખ્યાલ કરાવી શકાય તેમ છે. આટલી વાત નજરમાં રાખી આપણે તેમની કળા સંબંધી કાંઈક વિચાર કરીએ.

x

x

x

(a) અભિધાનકરણ—

પાત્રાલેખનને કળાદૃષ્ટિએ વિચારતાં તેમણે આપેલાં નામો સર્વથી પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે તેમ છે. તેમને અંતરનગરના પાત્રો સાથે કામ લેવાનું હતું અને બાહ્યને છોડવા નહોતા. એને લઈને તેમણે કેટલાંક નામો પ્રચલિત આપ્યાં, પણ ઘણાં નામો એમને જોડી કાઢવાં પડ્યાં છે. એમનાથી ચારિત્ર કે મોહના નામ તો ફેરવાય તેમ હતું જ નહિ, તેમને ફેરવવા જતાં તેમનું ક્ષેત્ર કે અવકાશ (scope) કરી જાય તો મોટો ફોલ થઈ જાય, એટલે એવાં પ્રચલિત નામો તેમણે કાયમ રાખ્યાં. એ વિચારણામાં—એ નિર્ણયમાં તેમણે બહુ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી છે અને એ જ તેમની કળા છે. ખીજો સાધારણ લેખક હોત તો એ નવાં નામોની કલ્પના જરૂર કરવા જાત અને તેમ કરવા જતાં એ જરૂર થયેલ ખાઈ જાત. પ્રચલિત નામોનાં ઉપયોગમાં હાળલા તરીકે એમણે નીચેનાં નામો શાસ્ત્રસંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે:—

મહામોહરાજ, ચારિત્રરાજ, જ્ઞાનસંવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, આયુ, નામ, ગોત્ર, અંતરાય, યતિધર્મ,

ગૃહિધર્મ, સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણુ, દૃષ્ટિ, શ્રોત્ર, માર્ગાનુ-
સારિતા, પુણ્યોદય, પરિગ્રહ, સમ્યગ્દર્શન વિગેરે.

એ નામાલિધાનમાં લેખક તરીકેની એમની કળા એમના વર્ણ-
નમાં છે. દાખલા તરીકે એમણે મહામોહરાજને ઘરડા બતાવવામાં
જળરી કળા વાપરી છે. એ રાજાને રાજ જરૂર કરવું છે, પણ એના
ઘરમાં રાગ-દ્વેષ છે. એક રીતે વિચારતાં આખો સંસાર રાગ-દ્વેષ પર
ચાલે છે. સંસારચર્યામાંથી રાગ દ્વેષ લઈ લઈએ તો સંસારમાં કંઈ
રહેતું નથી. ત્યારે એમણે રાગ-દ્વેષને મોહરાજના પુત્રોનું સ્થાન
આપ્યું. પણ એટલાથી કામ પતે તેમ નહોતું. રાગ-દ્વેષ ગમે તેવા
તો બન્યાં જેવાં છે. સમજી લડવૈયા એમને જરૂર ઓળખી જાય.
એવો પ્રસંગ આવે ત્યારે મોહરાજ પોતે ખૂબ ઘરડા થઈ ગયા
હતા તો પણ હજી હથિયાર હાથમાં ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને કે
વાનપ્રસ્થ થઈને જંગલમાં ચાલ્યા ગયા નહોતા. અવસરે એનામાં
લડવાનું જોર અને પોતાના અધિકારની સંરક્ષણ વૃત્તિ પૂરતાં હતાં
એટલે રાજસિંહાસને એને મૂક્યા છે, પણ દીકરાને રાજ્ય ભળાવી
દીધું છે. એના તાબાના રાજસચિત્તનો અધિકાર રાગકેસરીને આપ્યો
અને તામસચિત્તનો દ્વેષગજેન્દ્રને આપ્યો. આમાં ખૂબી એ કરી કે
બન્ને બળવાન દીકરાને જરૂર પડે ત્યારે પિતા સહાય કરતા અને
રાજ્ય જીતાં થઈ ગયાં એટલે કેસરીસિંહ કદી ગજેન્દ્ર સાથે લડતો
નહિ. આ રીતે બાપાની હયાતીમાં પુત્રને લડાઈ ન થાય તેવી
યોજના કરી અને બાપા મહાસિંહાસને ચાલુ જ હતા. નામા-
લિધાનની આ વિશિષ્ટતા છે. દરેકને નામ આપવા સાથે એનું
કાર્ય પણ મુકરર કરી આપ્યું છે અને એમાં જરા પણ ગોટાળો
ન થાય તે જોવાની લેખકે અગમચેતી વાપરી છે.

એ જ પ્રમાણે ચારિત્રરાજનું આખું લશ્કરશાસ્ત્ર સંપ્રદાયમાંથી
લીધું. પણ એ કંઈ દુનિયાના ચાલુ પ્રદેશમાં ન હોઈ શકે એટલા
મોટે પર્વતના શિખર પર એનું સિંહાસન ગોઠવ્યું. પર્વતના શિખરે
સિંહાસન ગોઠવતાં સાત્ત્વિક મનોદશાને કંઈ સ્થાન રહેતું નહોતું
એટલે એ પર્વત ઉપર સાત્ત્વિકમાનસપુર ગોઠવ્યું અને તેમાં
ચિત્તસમાધાન મંડપ ગોઠવ્યો. આ ગોઠવણ કરવામાં બહુ ગંભીરતા
વાપરી છે અને તે ગોઠવતાં લેખકે બહુ વિચાર કર્યો હશે એમ
સહજ અનુમાન થાય છે.

ચાહુ નામો ઉપરાંત લાવો વહન કરવા માટે લેખકને અનેક નામો યોજવાની જરૂર પડી. એમાંના કેટલાક નામ પરથી લાવ સૂચવે છે અને કેટલાકનું વર્ણન વાંચી વિચાર કરી તેનું નામ ગોઠવવું પડે છે. આ યોજાયલાં નામોનો પાર નથી. દાખલા તરીકે નીચેનાં નામો વિચારવાં:—

શુભમાનસ નગર (પ્ર. ૪). શુદ્ધાભિસંધિ રાજા (પ્ર. ૪). વરતા, વર્યતા, મૃદુતા, સત્યતા, ક્ષાંતિ, દયા, ઋણુતા, અચોરતા, મુક્તતા, બ્રહ્મરતિ, વિદ્યા, નિરીહતા, શ્રદ્ધા, મેધા, વિવિદિષા, સુખા, વિજ્ઞાપિ, કરુણા.

આ તો એક સ્થાનેથી નામો લીધાં છે, પણ એ ઉપરાંત કિલ્લ-પ્રમાનસ, ચિત્તસમાધાન મંડપ, જીવવીર્યસિદ્ધાસન વિગેરે લવ્ય કલ્પનાઓ કરી છે. તે પ્રત્યેકનાં નામોની યોજના કરવામાં અસાધારણ કળા વાપરી છે. ઉપર દશે કન્યાનાં નામ આપ્યાં તેનાં માળાપનાં નામો, તેમનાં સ્થાનોનાં નામો એ સર્વ નવીન છે, છતાં લાવવાહી છે. એના પર વધારે વિવેચન કરવા અહીં નહિ રોકાઈએ. વક્તવ્ય એ છે કે પ્રત્યેક પાત્ર અને સ્થાનની યોજના કરવાને અંગે જે નામો યોજ્યાં છે તે પૂરેપૂરા લાવવાહી છે અને બહુ સુંદર રીતે યોજ્યાં છે. એક દૃષ્ટાંત આપી આ અતિ આકર્ષક વિષય પૂરો કરીએ.

નીચેનાં નામો આખો બંધ કરી વિચારી જાઓ:—

નગર.	રાજા.	રાણી.	પુત્રી.
ચિત્તસૌંદર્ય	શુભપરિણામ	{ નિષ્પ્રકંપતા ચારુતા	{ ક્ષાંતિ દયા
શુભમાનસ	શુભાભિસંધિ	{ વરતા વર્યતા	{ મૃદુતા સત્યતા
વિશદમાનસ	શુદ્ધાભિસંધિ	{ શુદ્ધતા પાપહીનતા	{ ઋણુતા અચોરતા
શુભચિત્ત	સદાશય	વરેણ્યતા	{ બ્રહ્મરતિ મુક્તતા

આ નામ લઈએ તો પણ મન પવિત્ર થઈ જાય તેવું છે. એમાં દરેક રાજાને એ એ સ્ત્રીઓ છે ત્યારે સદાશયને એક જ છે એમાં પણ

મહાગૂઢતા છે. પ્રદ્ધરતિ અને મુક્તતા એક જ માળાપને પેટે જન્મે છે. આવી રીતે પ્રત્યેક નામકરણમાં બહુ ઊંડાણ છે, ભારે જળરી કળા છે અને નામો વાંચ્યાં હોય તો અંદર ઉતરી જાય તેવાં છે, એકવાર ચોટ્યાં પછી ન ભૂલાય તેવાં છે અને સાદાં સરળ હોવા છતાં આશયભરપૂર છે. મતલબ એ છે કે જે નામો એમણે સંપ્રદાયમાંથી લીધાં છે તે અને જે નામો તેમણે પોતે ઘડી કાઢ્યાં છે, યોજ્યાં છે, તે પ્રત્યેક રસ અને કળાનાં નમૂના છે. નામોનું પત્રક દરેક પ્રસ્તાવની શરૂઆતમાં આપ્યું છે અને સમુચ્ચયે આ ઉપોદ્ધાતને છેડે આપ્યું છે તે વાંચવાથી આ વાર્તા સિદ્ધ થયેલી સમજશે. આ નામકરણની તેઓની ખાસ વિશિષ્ટતા છે અને તેથી નોંધ કરવા લાયક છે.

x

x

x

(b) પાત્રો જીવતા છે—

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પ્રત્યેક પાત્ર જીવતા છે. એ મરેલ જેવા કે મડદાલ નથી. એ દરેક પોતાનો ભાગ બરાબર ભજવે છે અને ભજવે ત્યારે એમાં ચૈતન્ય જણાય છે. એમના કર્મપરિણામ જેવા રાજા હોય કે વૈશ્યાનર જેવા મોટા પાત્ર હોય, એમના માર્ગાનુસારિતા જેવા નાના પાત્ર હોય કે બાળ કે મન્દ જેવા મૂર્ખ પાત્ર હોય, એમની મૃતિ કે ઝડબ જેવી પિંશાચી હોય કે સદ્ગુણુરક્તતા જેવી ફટાયાની ધર્મપત્ની હોય, પણ એ દરેક પોતાનું કાર્ય યથાસ્થિત બજાવે છે અને જ્યારે જ્યારે રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે ત્યારે પોતાની જાતને પૂરતા બહારમાં વ્યક્ત કરે છે. એના મકરદંવજને કે યૌવનને બરાબર જોયા વિચાર્યા હોય તો એની ધમાલ જ ઓર અને એના મૃષાવાદ કે પરિગ્રહને જોયા હોય તો એની કાલીમા ઓર દેખાય. રંગભૂમિ પર આવનાર એનો કોઈ પણ પાત્ર ઠંડો નથી કે મૃતપ્રાય નથી. આ એમની પાત્રને આજેખવાની કળા છે. એમણે દુર્ગુણો કે દુર્વ્યસનોને બતાવ્યાં ત્યારે એમને પણ ખોટી બાબુએ પૂર બહારમાં બતાવ્યાં છે. એ મોહરાજનું સૈન્ય ચિત્તવૃત્તિમાં છુપાઈ જાય છે ત્યારે પણ એ બહાદુરીથી પાછું હડે છે. પાત્રલેખનની અદ્ભુત કળા છે. માત્ર

કોઈ કોઈ પાત્રોનાં નામો જ માત્ર બતાવ્યાં છે, પણ રંગભૂમિ પર એમને લાવવામાં આવ્યા નથી ત્યાં એ નિયમ લાગુ પડે નહિ. દાખલા તરીકે એમના શુભપરિણામ કે શુભાલિસન્ધિ રાજા કે એમની રાણીઓ માત્ર નામનિર્દેશ પૂરતી જ છે. એ રંગભૂમિ પર આવતા નથી, માત્ર તેમની પુત્રીઓનો તેમની સાથે સંબંધ દર્શાવાય છે. એ પાત્રોને બાદ કરીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના દરેક પાત્ર જીવતા દેખાય છે, તેજસ્વી દેખાય છે, પોતાનું કાર્ય સમજનાર દેખાય છે અને સારો કે ખરાબ તેમનો જે પાઠ હોય તે ખરાબર ભજવી બતાવનાર માલુમ પડે છે.

x

x

x

(c) ઉત્ક્રાંતિના નિયમે વ્યક્ત થાય છે.

(Evolutionary Manifestation)

પાત્રોનું વૈવિધ્ય ઘણું છે અને આખો સંસારવિસ્તાર વિષય-ભૂત હોઈને તે જરૂરી છે, છતાં એમાં પ્રત્યેક પાત્ર ક્રમસર વ્યક્ત થાય છે અથવા એનો પ્રસાર વિકાસક્રમના નિયમને અનુસરતો છે. એમણે ચારિત્રરાજના આખા પરિવાર સાથે પરિચય તો ચાથા પ્રસ્તાવમાં કરાવી દીધો, પણ એનો પૂરબહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં વ્યક્ત થાય છે. એ પાત્રોને વિકાસ થવાનો એ જ માર્ગ હતો. જ્યારે ત્રીજા ચાથા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર કે મોહરાજ, શૈલરાજ કે મકરધ્વજ ધૂમે છે, ત્યારે આઠમામાં ચારિત્રરાજ મુખ્યસ્થાને આવે છે. એમના બાળ, જડ, મંદ શરૂઆતના પ્રસ્તાવોમાં વિલાસ કરે છે, પણ એમણે ચારિત્રરાજનો જે વિલાસ આઠમા પ્રસ્તાવમાં બતાવ્યો છે તે ખરેખર અદ્ભુત છે. મોહરાજનો બહાર તો સાર્વત્રિક છે, પણ એની રાજ્યસત્તાની ઉત્કૃષ્ટ હદે એ સાતમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણમાં (મહામોહનું મહાન્ આક્રમણ) દેખાતો હોય એમ કદાચ લાગતું હશે, પણ એ વાત ખરી નથી. એ તો મોહરાજના છેલ્લાં છેલ્લાં હવાતીઆં છે. મોટા દાવ તે વખતે તે ખેલી લે છે, પણ એનો પૂર બહાર તો ચાથા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે.

ચારિત્રરાજની નાની રમતો તો ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં લવજંતુ

નિર્વૃત્તિએ જાય છે ત્યાંથી થડ થાય છે પણ એનો ખરો બહાર તો આઠમા પ્રસ્તાવમાં જ આવે છે. ત્યાં જ્યારે આઠમા પ્રકરણમાં લીધણ આંતરયુદ્ધ થાય છે ત્યારે ચારિત્રરાજ પોતાનો ઉચ્ચ પ્રયોગ કરે છે અને લગ્નનું પ્રકરણ તેનો ઉચ્ચ વિકાસ બતાવે છે. આ વિકાસની નજરે જોઈએ તો મોહરાજનું ચરિત્ર સપરિવાર પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે વિકાસ પામતું જાય છે અને એનો વિકાસ પાછા પડવામાં થતો જાય છે; જ્યારે ચારિત્રરાજના આખા પરિવારનો ગ્રીષ્મ વિકાસ ક્રમસર થતો જાય છે. આમાં કોઈ કોઈ નાના બનાવો વચ્ચે વધારે પડતા વિકાસના આવી જાય તે રણમાંના લીલાપ્રદેશ (Oases) તુલ્ય સમજવા. એમ કરવાની પણ લેખકને જરૂર પડે છે. એકંદરે આ પ્રત્યેક મોટા પાત્રનો વિકાસ કળાકારની નજરે બહુ આકર્ષક લાગે તેવો છે. એના ગર્ભમાં જે ઉપદેશ છે તે તો અધિકાર પ્રમાણે સમજી લેવાનો છે, પણ તે બોલતરૂપ કોઈને માથે ન થઈ પડે એની સંભાળ લેખકશ્રીએ ચીવટથી રાખી છે એમ એમના અંધની પ્રત્યેક પંક્તિ વાંચતી વખત લાગ્યા વગર રહે તમ નથી.

x

x

x

(d) પાત્રોનું વ્યક્તિત્વ. ... (Individuality)

દરેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખરાબર બતાવે છે. કોઈ પણ પાત્ર એક બીજામાં લગી જતો નથી, બીજાની સાથે ગોટવાઈ જતો નથી કે ઘુંચવાઈ જતો નથી. બાહ્ય સૃષ્ટિના પાત્રો કે અંતરંગ રાજ્યના પાત્રો પ્રત્યેક જુદા છે અને પ્રત્યેકના કાર્યવિભાગ જુદા છે. એમાં સાગર કે શૈલરાજ, બહુલિકા કે અકુશળમાળા કોઈ એક બીજામાં ગોટવાઈ જતા નથી કે ઘુંચવાઈ જતા નથી. કોઈ વખત મંદને જડ કે બાળને બાલિશમાં સામ્યતા લાગશે, પણ જરા ચીવટથી અંદર ઉતરતાં એ પ્રત્યેકનું વ્યક્તિત્વ જણાશે. બાળ સ્પર્શનનો રસિયો છે, મહનકંઠળીનો લોગી છે અને લોગ ખાતર ગમે તેવું જોખમ ખેડવા તૈયાર છે, ત્યારે જડ રસનાનો રસીઓ છે, પણ અક્ષલ વગરનો છે. બાળમાં દુર્ગુણ છે પણ સાદસ છે અને જડ તો ખેસે ત્યાંથી બીડે નહિ તેવો છે. બાળ રંગભૂમિ પર આવે છે ત્યારે જડ ઘણુંખરું કલ્પનામાં જ રહે છે. આવી રીતે બીજા ઘણા

તદ્વાવતો બન્ને વચ્ચે છે. દરેક પાત્ર આ રીતે પોતાનું વ્યક્તિત્વ બતાવે છે અને જ્યારે રંગભૂમિ ઉપર આવે છે ત્યારે એકદમ સર્વનું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. આ આકર્ષક કળા એ લેખકની ખરી પાત્રાલેખનની કળા છે.

એમાં વિચક્ષણના પિતા શુભોદય અને માતા નિજચારુતાને એક બાબુએ અને મનીષીના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા શુભસુદરીને ખીલુ બાબુએ રાખીએ તો તેમના વચ્ચે સામ્ય લાગશે; તેવી જ રીતે જડના પિતા અશુભોદય અને માતા સ્વયોગ્યતા એક બાબુએ અને બાળના પિતા કર્મવિલાસ અને માતા અકુશળમાળા ખીલુ બાબુએ ધરીએ તો તેમની વચ્ચે પણ સામ્ય જણાશે; પણ જરા વધારે ઊંડા ઉતરતાં જણાશે કે તેમ નથી. બાળ અને જડનો પિતા એક જ છે (કર્મપરિણામ) અને એ પાત્રઘટનામાં તો વળી એક ઘણી ચમત્કારી વાત મધ્યમબુદ્ધિને સર્જવીને ઉત્પન્ન કરી છે. એની સામાન્યકપા માતા એને એવી રીતે પરદેશથી બોલાવી દાખલ કરે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬) કે એને રંગભૂમિ પર પ્રકટ કરવાની બાબત જ આખી વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૪૦૮). મતલબ કહેવાની એ છે કે એમનું પ્રત્યેક પાત્ર પોતાનું વ્યક્તિત્વ જુદું પાડે છે અને એમના નાના નાના પાત્રો છે તે પણ પ્રત્યેકના જુદા જુદા કાર્યને અંગે યોજાયલા છે. કેઈ વાર વસ્તુના દુરન્વયથી આ વાત ન સૂઝે તો વિચારીને ઘટાવવા યોગ્ય છે પણ દિર્ઘાવ કે પુનરાવર્તન કર્યા વગર પ્રત્યેક પાત્રને ઉપયોગી કાર્યવિભાગ લેખકશ્રીએ આપ્યો છે અને તે સાર્વત્રિક રીતે પરસ્પર અલગ હોઈ અંદર અંદર સંકલિત છે. આ રહસ્ય ઊંડા ઊતરીને સમજવા યોગ્ય છે અને કેઈ વાર ન બેસે તો બહુશ્રુતની મદદ લઈ સમજવા યોગ્ય છે. એ બરાબર સત્ય છે એમ અત્ર લાર મૂકીને વક્તવ્ય છે.

x

x

x

(૯) પાત્રાલેખનમાં લેખકની સર્જનશક્તિ—

એમનાં રંગભૂમિ ઉપર આવનાર દરેક પાત્ર જીવતાં અને વ્યક્તિભાવે હોવા ઉપરાંત એ દરેક મુખ્ય પાત્ર સર્જકશક્તિ બતાવે છે. લેખકમાં નવીન ઉત્પન્ન કરવાની મૌલિક શક્તિ હોય ત્યારે જ એવા પાત્રોની કલ્પના શક્ય છે. એમના પુરુષોદય કે

અકુશળમાળા, એમના પાપોદય કે સામાન્યરૂપા એમના કર્મપરિણામ કે કાળપરિણતિ, કોઈ પણ પાત્ર જુઓ તો એમાં ઘણું ઊંડાણ અને અસાધારણ સર્જનશક્તિ અને વેગ દેખાયા વગર રહેશે નહિ. એમનો મોહરાજ નવો નથી કે એમનો વૈધાનર નવો નથી, છતાં એ પાત્રાલેખનમાં સર્જનશક્તિ જરૂર દેખાશે. એ એમના ભાષા-કૌશલ્ય અને વક્તવ્ય રૂપક કરવાની શક્તિને આભારી છે અને એ એમની સર્જનશક્તિ એમના સાંપ્રદાયિક પાત્રાલેખનમાં કે નવીન પાત્રરચનામાં ઓતપ્રોત થયેલ દેખાશે. મોહરાજનો ગમે તેવો ખ્યાલ હોય પણ ચોથા પ્રસ્તાવના નવમા પ્રકરણમાં તૃણાવેદિકા પર મૂકેલા વિપર્યાસ સિંહાસન પર એને બેઠેલા જ્યારે પ્રથમ જોઈએ છીએ (પૃ. ૮૧૦-૧૧) ત્યારે એનું અવિદ્યાશરીર આપણને નવો જ અમકારો આપે છે, એની પરાક્રમ પદ્ધતિ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરે છે અને એવા તાદ્દશ્ય આકારમાં મોહરાજને કદી ઓળખ્યો નહોતો અથવા એવો રૂપક ખ્યાલ એના સંબંધમાં થયો નહોતો એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એ સર્જનશક્તિ છે. ખરી સર્જનશક્તિ તો પ્રજ્ઞાવિશાલા અને અગૃહીતસંકેતાના પાત્રોને જીવતાં કરવામાં છે. આ દુનિયામાં આ બે પ્રકારના પ્રાણીઓ જોવાય છે : એક મહાજ્ઞાની અને વસ્તુના ઊંડા રહસ્યમાં ઉતરનાર અને બીજા હકીકતને જુઓ તંબી સ્વીકારનારા. એ પાત્રનો વાર્તા સમજાવવામાં ઉપયોગ પણ સારો કરે છે અને એ માટે પ્રસંગો પણ ઠીક ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈ પણ પાત્રને લેતાં એમાં મૌલિકતા જણાયાવગર રહેશે નહિ. કર્મપરિણામ સર્વ ચક્ર ચલાવે છતાં એ વંધ્ય ગણાય, એ નાટકોનો ભારે શોખીન હોય અને છતાં એના પાત્રો-નાટક કરનારાઓની સંખ્યા રંગભૂમિ પર ઘટી ન જાય તે માટે એણે તીવ્રમોહોદય સાથે કરેલી યોજના સર્જનશક્તિનો નમૂનો છે. એમના પ્રત્યેક નાના મોટા પાત્રની યોજનામાં આ રીતે સર્જનશક્તિ, કળા, ઔચિત્ય અને પ્રસાદ જોવામાં આવશે.

x

x

x

(f) પાત્રોનો અવસરે આવવાનો—

જે અવસરે જે પાત્રનો સમયધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે તે રંગભૂમિ પર આવી મુખ્ય ભાગ ભજવે છે અને પાછો અંદર ખેંચી

જાય છે. નાટકકારની આ કળાનો જખરો ઉપયોગ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ કર્યો છે. સાધારણ રીતે જુદા જુદા પ્રસ્તાવમાં વૈશ્વાનર, શૈલરાજ, બહુલિકા અને સાગરને વ્યક્ત કર્યાં એ વાત તો જાડી થઈ, પણ અવસરે પાત્રોના આવિર્ભાવના નીચેના દાખલા ખાસ આકર્ષક છે.

પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૧ માં મોહરાજા પોતે લડાઈમાં નીકળી પડ્યા. (પૃ. ૧૭૭૨).

પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪ માં પરિગ્રહની મદદે બહુલિકા અને કૃપણતા દોડી આવ્યા. (પૃ. ૧૭૬૨).

પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫ માં મોહરાજાનો પરિવાર અને તેનું લશ્કર એક પછી એક આવ્યું. (પૃ. ૧૮૦૩-૮).

જ્યારે જ્યારે જેનો અવસર થાય ત્યારે ત્યારે તે પાત્ર વખતસર રંગભૂમિ પર હાજર થઈ જાય એટલે કામમાં ગોટાળો થતો નથી અને રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ખાલી રહેતી નથી. મોહરાજાના આ આખા નાટકમાં એ ભારે ખૂબી છે કે ગમે તે પાત્ર રંગભૂમિ પર આવે, પરંતુ કોઈ પણ વખતે રંગભૂમિ પાત્ર વગરની ન રહે. આપણે નાટકમાં પણ એ જ ખૂબી જોઈએ છીએ. દેખનાર વર્ગને આખો વખત વ્યાપ્ત (engaged) રાખવો જ જોઈએ. નાટ્ય-સંકલનાનો એ અખાધિત નિયમ છે. ચાલતે ખેલે ટ્રોપસીન પાડવો પડે કે નવાં પડદો ચડતાં પાત્રને આવતાં વખત લાગે તો તેવી કંપની ‘અવ્યવસ્થિત’ કંપની કહેવાય છે. આ સર્જનશક્તિવાળો લેખક અવ્યવસ્થિત કંપનીમાં પોતાની ગણના કદી કરાવે તેમ નથી.

પુણ્યોદયનો જન્મ, આવિર્ભાવ, પાતળા પડવાપણું અને વિદાય-ગીરી વગેરે તે તે પ્રસંગે નોંધવા લાયક છે. એક દાખલો જુઓ: એ નંદિવર્ધન સાથે જ જન્મ્યો, (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૫), સાથે જ ઉછર્યો, સાથે રહ્યો; પણ નંદિવર્ધનને એને કદી ઓળખ્યો નહિ. વૈશ્વાનર સાથેની નંદિવર્ધનની મિત્રતાથી એને ખેદ થયો પણ અદેખાર્ધ ન આવી. બંગાદિપતિની લડાઈ વખતે પુણ્યોદય હાજર હતો, એના લગ્ન વખતે હાજર હતો, પણ એ પાતળો પડતો જતો હતો અને આખરે એ રીસાર્ધ ગયો (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૮). આવી

રીતે પુણ્યોદયનું આવવું જવું ચોથા પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. ખૂબી એ છે કે એને એના મિત્રો કઠી ઓળખતા નહિ. એને પ્રથમ કુલંધરે ઓળખ્યો. એના સ્વપ્નમાં પાંચ આવ્યા તેમાં તે એક હતો. (મ. ૮. પ્ર. ૫.) એનું કારણ-સમાજમાં કયાં સ્થાન છે તે પ્રકરણ છમાં (મ. ૮) ખતાવે છે. આ પુણ્યોદય પાત્રના આવિર્ભાવ અને રીસામણ ખરેખર કળાથી ભરપૂર છે અને આપણા આગળ વધવાના તથા પાછળ હઠવાના ગુપ્ત લેહોની આવીરૂપ છે. આવી રીતે જ્યારે જે પાત્રનું કામ પડ્યું છે ત્યારે તેને લેખકે રંગભૂમિમાં રજૂ કર્યા છે અને બાકીનો વખત એને નેપથ્યમાં રાખ્યા છે. એ ભારે કળા અને સર્જનના નમૂના છે.

૨. સ્થળવૈવિધ્યમાં કળા

પાત્રલેખન જેટલી જ અગત્યની બાબત કોઈ પણ લેખકને માટે સ્થળનિર્ણયની છે. આ અંતઃકર્તાને આખો સંસારવિસ્તાર સામાન્ય રીતે અને મનુષ્યગતિ વિશેષે કરીને પોતાના લેખનો વિષય કરવાની હતી એટલે એમણે આખી કથા મનુષ્યગતિ નગરીમાં એક ચોરના મુજમાં મૂકી દીધી. એ ચોર તો ખરેખર ચક્રવર્તી હતો પણ એ વાત તો છેવટે જાણાય છે. ત્યારપછી વાર્તામાં એમને બે પ્રકારનાં સ્થળો લાવવાનાં હતાં : એક બાહ્ય અને બીજા આંતર. એટલા માટે એમણે નીચેનાં સ્થળો વર્ણવ્યાં. પ્રથમ બાહ્ય નજરે જોઈએ તો નીચેનાં નગરો તેમણે મુખ્યત્વે વર્ણવ્યાં છે.

મનુષ્યગતિ નગરી (મ. ૨. પ્ર. ૧).

અસંવ્યવહાર નગર (મ. ૨. પ્ર. ૭).

એકાક્ષનિવાસ નગર (મ. ૨. પ્ર. ૮).

વિકલાક્ષનિવાસ નગર (મ. ૨. પ્ર. ૬).

પંચાક્ષપશુસંસ્થાન (મ. ૨. પ્ર. ૧૦).

ભરતે-જયસ્થળ (મ. ૩ પ્ર. ૧).

ભરતે-કુશાવર્તપુર (મ. ૩. પ્ર. ૨૪).

સિદ્ધાર્થનગર (મ. ૪. પ્ર. ૧).

ભવચક્રનગર (અ. ૪. પ્ર. ૨૧).
 વર્ધમાનપુર (અ. ૫. પ્ર. ૧).
 આનંદપુર (અ. ૬. પ્ર. ૧).
 રત્નદ્વીપ (અ. ૬. પ્ર. ૨).
 જયપુર (અ. ૬. પ્ર. ૨).
 સાહુલાદપુર (અ. ૭. પ્ર. ૧).
 સપ્રભોદપુર (અ. ૮. પ્ર. ૧).
 ક્ષેમપુરી (મહાવિદેહ) (અ. ૮. પ્ર. ૧૨).

મધ્યમાં આંતર નજરે તેમણે નીચેનાં મુખ્ય સ્થળો વર્ણવ્યાં છે.

ચિત્તસૌંદર્ય (અ. ૩. પ્ર. ૨).
 ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત (અ. ૩. પ્ર. ૩).
 રાજસચિત્ત (અ. ૩. પ્ર. ૪). (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮).
 રૌદ્રચિત્ત (અ. ૩ પ્ર. ૨૧).
 કિલ્લિમાનસ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨).
 ભૂતળ (પ્ર. ૪. પ્ર. ૬).
 તામસચિત્ત (પ્ર. ૪. પ્ર. ૮).
 સાત્ત્વિકમાનસપુર (અ. ૪. પ્ર. ૩૩).
 ધરાતળ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૭).
 ક્ષમાતળ (અ. ૭. પ્ર. ૧૨).

નામનિર્દેશ તો તેમણે અનેક સ્થળોનો કર્યો. તેમાં નીચેનાં નામો વાંચતાં મનને શાંતિ થાય છે.

ચિત્તસૌંદર્ય. અ. ૩. પ્ર. ૨. શુભ્રમાનસ. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬.)
 વિશદમાનસ (અ. ૫. પ્ર. ૨૧.) શુભ્રચિત્ત (અ. ૬. પ્ર. ૧૮.)

એ નગરનાં સ્વામી વિગેરે ઉપર બતાવાઈ ગયાં છે.

સ્થળનિર્દેશમાં પણ લેખકે કમાલ કરી છે. વાર્તાનો રસ જાળવવા બહુ નગરો લાવવાં ન જોઈએ અને બહુ નગરો ન આવે તો સર્વ મનોવિકાર, સર્વ ઈદ્રિયો અને સર્વ આશ્રવોને ન્યાય આપવાનું બને નહિ, એટલે એમણે આંતર અને બાહ્ય નગરની લવ્ય કદપના

કરી બાહ્યમાં આશ્રવો અને મનોવિકારોને ચિતર્યા અને ઇદ્રિયો ચિતરવા માટે આંતરનગરની યોજના કરી અને છતાં વાર્તા પૂરા રસમહારમાં ચાલુ રાખી. નવલકથા કે અદ્ભુતકથાને જરા પણ શક્તિ ન આવે તેવી રીતે રૂપકકથા કરી. સ્થળવર્ણનમાં આ તેમની અદ્ભુત કળા યર્ષ.

સ્થળનિર્દેશમાં એમણે બીજી એક બારે ખૂબી કરી છે. એમાં નીચેના પ્રસ્તાવોમાં એમણે ઉદ્યાન-બગીચા-ઉપવન આવ્યાં છે. ત્યાં કોઈ અસાધારણ સત્ત્વરીય ચારિત્રવાન વ્યક્તિને રજૂ કરીને કાં તો તેમનું ચરિત્ર કહેવરાવવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કર્યો છે, અથવા શાસ્ત્રના મુદ્દામ વિષયોના તેમની મારફત ખુલાસા કર્યા છે.

આ ઉદ્યાનનાં નામો જ મનને-વાંચનારને પવિત્ર કરે તેવાં છે.

ઉદ્યાન.	આચાર્ય કે કેવળી.	સ્થાન.
નિજવિહસિત.	પ્રબોધનરતિ	(મ. ૩. પ્ર. ૧૬.)
મહાવિહય.	વિવેક	(મ. ૩. પ્ર. ૩૦.)
હલિત.	વિવ્યક્ષણાચાર્ય	(મ. ૪. પ્ર. ૬.)
મનોનંદન.	બુધાચાર્ય	(મ. ૫. પ્ર. ૧૧.)
બુધનંદન.	કોવિદાચાર્ય	(મ. ૭. પ્ર. ૧.)
આહ્વાહમંદિર.	કંઠાચાર્ય	(મ. ૮. પ્ર. ૪.)
ચિત્તરમ.	સમંતભદ્ર	(મ. ૮. પ્ર. ૧૨.)

આ ઉદ્યાનનાં નામો વાંચતાં મન કોઈ નવીન તરંગો અનુભવે તેમ છે. એ ઉદ્યાનો માનસિક છે, મનનો વેગ દર્શાવનાર છે, આત્મવિદ્યા અથવા માનસિક વિદ્યાના સાક્ષી છે. જ્યારે પ્રાણી પોતે નિજવિહસિતમાં વિહાસ કરે કે મનોનંદનમાં આનંદ પામે અથવા આહ્વાહમંદિરમાં આહ્વાહ પામે ત્યારે જ એના સર્વ પ્રસંગો સફળ થાય છે. એમાં આચાર્ય કે કેવળી પણ એવા જ વિદ્યાથી (આત્મ) આવે છે અને એનાં નામો પણ એવાં જ મુંદર છે. પ્રસ્તાવ પાંચ-માના બીજા પ્રકરણમાં એક હીદ્યાનંદન બગીચા આવે છે. એ સ્થૂળ છે, સ્થૂળ આનંદનું સ્થાન છે. બાકીના સર્વ બગીચાઓ માનસિક છે અને મનની ખતિ-મનનો વેગ અને મનની શાંતિ-

સમતા બતાવનારા છે. આપણે એ બગીચામાં જઈ શકીએ છીએ, પણ એના માર્ગે ઉપરની દુનિયામાં નથી. ત્યાં જવા માટે લીફ્ટો ગોઠવાયલી છે તે જડી આવે તો બગીચાએ પહોંચી જવાય. એ બગીચામાં પહોંચી ગયા પછી તો નિરવધિ આનંદ અને અંતરનો વિલાસ થાય છે અને ત્યાં તો એવી એવી વાતો અંદરથી નીકળી આવે છે કે આપણે તે દરેક સ્થાને પ્રબોધનરતિને કે કોવિદને, બુધને કે કુંદને બેઠેલા જોઈએ. માત્ર ત્યાં પહોંચી જવાની જરૂર છે. ત્યાં પહોંચવાની ચાવી આખા ગ્રંથમાં બતાવી છે. શોધવાથી મળે તેમ છે.

સ્થળનિર્ણયમાં લેખકની આ કળા છે. એમનાં અંતર નગરો અને એ નગરનાં ઉદ્યાનો વિચારતાં દિવસો નીકળી જાય તો પણ શાંતિ વળે તેમ નથી અથવા શાંતિની તૃપ્તિ થાય તેમ નથી અથવા શાંત સિવાય બીજું જણાય તેમ નથી.

સ્થળને અંગે બીજી નોંધવા લાયક હકીકત એ છે કે બીજા સર્વ નગરો મનુજગતિના ભરતક્ષેત્રમાં આવેલા છે, પણ ક્ષેમપુરી વિગેરે વાર્તાના મુખ્ય સ્થાન મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં આવ્યા છે. મહાવિદેહમાં સુકચ્છવિજય છે ત્યાં આ આખી વાર્તા કહેવાય છે.^૧ વાર્તા કહેનાર ચોર-સંસારીજીવ એ પોતે અનુસુંદર ચક્રવર્તી છે અને સર્વ ખુલાસો આઠમા પ્રસ્તાવના બીજા વિભાગમાં થાય છે. ત્યારપછી આઠમા પ્રસ્તાવના ત્રીજા વિભાગમાં જે રીતે અનુસુંદર સુલલિતા આદિનો મોક્ષ થાય છે તે જોતાં આ ચરિત્રનું સ્થાન મહાવિદેહમાં મૂકવામાં ગ્રંથકર્તાએ એક લઘુ નિયમ જાળવ્યો છે. ત્યાં સર્વદા ચોથા આરાના લાવ લજતા હોય છે તેથી ત્યાં આ વાર્તાકથનનું સ્થાન રાખવું વધારે યોગ્ય છે. સ્થળોની પસંદગીમાં લેખકશ્રીએ ભારે કળા વાપરી છે અને અંતરંગ નગરોનાં નામ અને વર્ણનમાં તો કળાની નજરે ખરેખર કમાલ કરી છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ કળાકાર લેખક તરીકે મનુજગતિ નગરીને પ્રાધાન્ય આપ્યું. એમની વિશાળ ગણનામાં અસંખ્યવહાર નગરથી માંડીને ચૌદ રાજલોકના સર્વ પ્રાણી હતા અને તેમનાં સ્થાન તેમણે બરાબર બતાવ્યાં છે. સુસ્થિત મહારાજને શિરોસ્થાને એ

૧. સ્થળનિર્દેશ માટે જુઓ પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૪.

પ્રસંગે મૂકીને એમણે મોક્ષનગરીમાં અચૂક રસ બતાવ્યો છે અને સાથે સૃષ્ટિકર્તૃત્વના પ્રશ્નનો બહુ સુંદર રીતે નીકાલ ઘણી આકર્ષકતરી પણ માર્મિક રીતે કરી નાખ્યો છે. સુસ્થિત મહારાજને પીઠ-બંધમાં સાતમે માળે બેઠેલા દાખવ્યા છે. જુઓ પ્રથમ પ્રસ્તાવ વિભાગ સાતમો (પૃષ્ઠ ૧૮ અને ૮૪) અને અ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૧૨. સુસ્થિત મહારાજનું સ્થાન ખરેખર સમજવા યોગ્ય છે. એ રાગદ્વેષ રહિત છે છતાં એમની આજ્ઞા કેવી સિદ્ધ છે અને સર્વ કારણોનું એ પરમ કારણ કેવી રીતે થાય છે એ બતાવવામાં નિર્મળાચાર્યે ભારે વિદ્વત્તા અને ન્યાયનું જ્ઞાન વાપર્યું છે. નિર્મળાચાર્ય તો માત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિના કલ્પિત પાત્ર હોઈ એ સ્થાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ બતાવે છે. એ રીતે એમણે સિદ્ધના સ્થાનમાં પણ મહારસ દાખવ્યો છે.

બીજા પ્રસ્તાવમાં સંસારીજીવને અસંવ્યવહાર નગરથી (અ. ૭) લઈને એકાક્ષનિવાસ નગરમાં (અ. ૮) અને વિકલાક્ષ નગરના (અ. ૯) દ્વિહૃષીક ત્રિકરણ અને ચતુરક્ષ પાડામાં ફેરવી એને જ્યારે પંચાક્ષપશુસંસ્થાને (અ. ૧૦) લઈ આવે છે ત્યારે સર્વ સ્થાનોમાં તેમનો રસ જરૂર વ્યક્ત થાય છે અને ચોથા પ્રસ્તાવના ૨૭ મા પ્રકરણમાં ચાર અવાંતર નગરોમાં માનવાવાસ ઉપરાંત બીજી ગતિઓને પણ લઈ લે છે તેમજ રિપુદારણનો રખડપાટો (અ. ૪. પ્ર. ૪૦) તથા વામદેવના હાલહવાલ (અ. ૫. પ્ર. ૨૨) બતાવતાં તેમજ ધનવાહનનો રખડપાટો (અ. ૭. પ્ર. ૧૬) અને ગુણુધારણનો રખડપાટો (અ. ૮. પ્ર. ૧૧) બતાવતાં પાપીપિંજર અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનને યોગ્ય ન્યાય આપી દીધો છે.

એ સર્વ વાર્તા બરાબર છે, પણ તેમનો ખરો રસ અને તેમની વાર્તાનું મંડાણ તો મનુજગતિ નગરી પર જ છે. એ મનુષ્યને એના જુદા જુદા બાહ્ય તથા અંતરંગ આકારમાં ચિતરવા માગતા હતા અને તે જુદા પ્રકારોને ચિતરી તેમનાં પરિપાકો અને વિપાકો બતાવી તે દ્વારા પોતાના ઉપદેશનો મુખ્ય મુદ્દો સિદ્ધ કરવા માગતા હતા. આ મુદ્દાને અંગે તેમણે કળાકાર તરીકે કમાલ કરી છે એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. એ કાર્ય બળવવા

તેમણે મનુષ્યને જુદા જુદા સ્વરૂપે રંગભૂમિ પર દાખલ કર્યા છે. આ તેમની કળામય રચના પરેજર વિચારવા યોગ્ય છે.

૩. સમયનો સંક્ષેપ

રાત્ર અંત સ્થળના નંદલો જ અગત્યનો વિષય ટાઇમ-સમયનો છે. કોઈ પણ અંતકર્તા વાર્તાનો સમય પસંદ કરવામાં કેવા પ્રકારની ગાંઠવણ કરે છે તે પર તેમનો કળાનો ખ્યાલ કેવો હોતો તે માટે મન બંધાય છે. સાધારણ લેખક એક રાત્રનું ચરિત્ર લખવા બેસે તો એ જન્મે અથવા તો માની કુક્ષીમાં આવે ત્યારથી વાર્તા આદરી જાણે જીવનચરિત્ર એ સાલવારી નોંધનો ઇતિહાસ હોય તેમ તેના જન્મની વધામણીથી માંડીને એ ગુજરી જાય ત્યાં મુધીના બનાવો વર્ણવે છે. એમાં કાંઈ કળા નથી. કળાકાર લેખક એક બનાવ લઈ તેની આસપાસ એવી ગૂંથણી કરે કે બધી વાર્તા એક કે બે દિવસમાં બતની ચિત્રપટ પર દેખાય અને છતાં જન્મથી મરણ મુધીની સર્વ વાર્તા તેમાં આવી જાય. એ કળાનો વિષય છે. બનાવોને કેંદ્રસ્થ કેવી રીતે કરવા તે લેખકની બુદ્ધિ અને રચના-કળા પર આધાર રાખે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક રાત્રનું એક લખનું ચરિત્ર રજૂ કરવું નહોતું, એમને તો સર્વ મનોવિકારો, ઇંદ્રિયો, આશ્રવો, અંતરના ભાવો, લેશ્યાઓ, પરિણતિઓ વિગેરે સર્વ એક જ અંતમાં બતાવવા હતા, સદ્ગુણોનો બદલો બતાવવો હતો, દુર્ગુણનાં પરિણામો ચિતરવાં હતાં અને આખો ઉત્ક્રાંતિકમ વિકાસની નજરે ચિતરવો હતો. આ સંસારમાં બનતા વિચિત્ર બનાવો કે અંતરના ભાવોમાં કોઈ પણ ભાવ સાધારણ રીતે બાકી ન રહે તે પ્રકારે તેમને ચિત્ર રજૂ કરવું હતું, પણ એમ કરવા જાય તો તો પાત્રની સંખ્યાની મર્યાદા ન રહે અને આખા ભવ મુધી કથા વાંચે તો પણ વાર્તાના ઉદ્દેશ્ય-વિભાગનો એક અંશ પણ પૂરો થાય નહિ; કારણ કે ભાવો અનંત અને તેમાંના અનંત તો અવકલ્પ્ય અને વક્તવ્યમાંના કહેવા બેસે તો વાણી એક વખતે અનેક ભાવો વ્યક્ત ન કરી શકે.

આ સર્વ મુશ્કેલી લેખકને જરૂર લાગી હોવી જોઈએ. એટલે એમણે એક ઘણી વિશિષ્ટ યોજના કરી. એક જ્ઞાની ગુરુનું નામ ‘સદાગમ’ આપ્યું. વસ્તુતઃ એ શ્રુતજ્ઞાનને પુરુષાકારે બતાવનાર મહા પ્રાણ પુરુષ છે. તેની પાસે બે સ્ત્રી પાત્ર રજૂ કર્યા; એક વૃદ્ધા અને વિશાળ બુદ્ધિવાળી અંદરનું રહસ્ય સમજનાર પ્રજાવિશાળા અને બીજી લોળી સાદી કુમારી અગૃહીતસંકેતા. બંને એક બ્રાહ્મણી છે અને બીજી કુમારી રાજકન્યા છે. એમનો પરિચય કરાવી એ ગુરુમહારાજ પાસે હોય છે ત્યાં રસ્તા પર મોટો કોલાહલ મચે છે અને એક ચક્રવર્તી અનુસુંદર ચોરને વેશે ત્યાં આવે છે (પ્ર. ૨ પ્ર. ૬). તે પોતાની વાર્તા રાજકુમારીના પૂછવાથી કહી સંભળાવે છે. એ ચોર તે ચક્રવર્તી છે અને તે સંસારીજીવ છે. બીજા પ્રસ્તાવના સાતમા પ્રકરણથી એ પોતાનું ચરિત્ર કહેવાનું શરૂ કરે છે તે આઠમા પ્રસ્તાવના પંદરમા પ્રકરણની આખરે પૂર્ણ થાય છે. એટલે પૃષ્ઠ ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ સુધી એનું ચરિત્ર ચાલે છે. આવી રીતે ૧૭૦૫ પૃષ્ઠમાં ચાલેલું ચરિત્ર એ ગુરુકૃપાથી ત્રણ પહોરમાં પૂરું કરે છે. (જુઓ પૃ. ૨૦૦૪). મૂળ ગ્રંથમાં આ બાબતની શરૂઆતની હકીકત નીચે પ્રમાણે કહી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. જુઓ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૬)

પૃષ્ઠોઽગૃહીતસંકેતયા ! ‘ભદ્ર ! કતમેન વ્યતિકરેણ ગૃહી-
તસ્ત્વમેભિઃ કૃતાન્તસદૃશૌ રાજપુરુષૈરિતિ ।’

સોઽવોચત્ । ‘અલમનેન વ્યતિકરેણ । અનાય્યેયઃ સત્ત્વેષ
વ્યતિકરઃ । યદિ વા જાનન્ત્યેવામું વ્યતિકરં ભગવન્તઃ સદાગમ-
નાથાઃ । કિમાહ્યાતેન ? ।’

સદાગમેનોક્તં । ‘ભદ્ર ! મહત્કુતૂહલમસ્યાઃ । અતસ્તદપનોદાર્થ
કથયતુ ભવાન્ । કો દોષઃ ।’

સંસારિજીવેનોક્તં । ‘યદાજ્ઞાપયન્તિ નાથાઃ । કેવલં જનસમ-
ક્ષમાત્મવિદ્મ્બનાં કથયિતું ન પારયમિ । તતો વિવિક્તમાદિશન્તુ
નાથા इति ॥’

એટલે અત્યારે પાર્લામેન્ટનો સ્પીકર જેમ ગેલેરી કહીયર કરાવે

તેમ સર્વ લોકો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. માત્ર કથા કહેનાર, એ સ્ત્રીઓ સાંભળનાર, કુમાર મુમતિ અને આચાર્ય ગુરુ-એટલા વાર્તા વખતે ત્યાં રહ્યા. પછી સંસારીજીવ કથા કહે છે, એના પરિભ્રમણનો કાળ તો અનંત છે, એક ભવ અને બીજા ભવ વચ્ચે અનેક રખડપાટા થયા છે અને તે સપ્રયોજન બતાવવામાં આવ્યા છે.

પૃ. ૨૦૦૩-૪ માં એ જ સંસારીજીવ કહે છે કે-શત્રુવર્ગને લેદીને મારી પાંચે સદ્બોધ મંત્રી આવી પહોંચ્યા. પછી—

તતઃ પ્રવૃત્તો મે વિમર્શઃ । યદુત કિમેષા મગવતી જલ્પતીતિ । તતશ્ચોદ્ધાપોહમાર્ગેણ ગવેષણં કુર્વતો મે સમુત્પન્નં જાતિસ્મરણં । સ્મૃતા ગુણધારણાવસ્થા । તતસ્તદનુસારેણ વર્ધમાનશુભાધ્યવસાયસ્ય મે સમાગતઃ સદ્બોધવયસ્યો વિનિર્જિત્યાત્મપ્રતિપક્ષમવધિજ્ઞાનાવરણં તદ્બલેન દૃષ્ટા મયાસંખ્યેયા દ્વીપસમુદ્રાઃ । વિલોકિતોઽસંખ્યેય એવ મવપ્રપન્નઃ, પ્રાદુર્ભૂતં સિંહાચાર્યકાલાભ્યસ્તં ચતુર્દશપૂર્વપર્યન્તં સહા-તિશયૈઃ સમસ્તશ્રુતં, આકલિતઃ પરિસ્ફુટ ઇવ નિર્મલસૂરિનિવેદિતઃ સમસ્તોઽપ્યાત્મસંસારવિસ્તારઃ । તદારાત્ પુનરસંખ્યેયતયા દૃષ્ટઃ સા-ક્ષાદેવ નિજપરિભ્રમણવૃત્તાન્તઃ । તતઃ પૂર્વોક્તેન કારણેન વિરચદ્યેત્યં તસ્કરૂપતયા વહિરપિ વિડમ્બ્યમાનમાત્માનં સમાગતોઽહમિહ સમં મહામદ્રયા । તદારાત્પ્રતીત એવ તે મદીયવ્યતિકરઃ ।

આ વાક્યમાં શ્રુતજ્ઞાનની હદ કેટલી હોય, આત્મપ્રત્યક્ષ અવધિ-જ્ઞાનનો કેટલો વિષય હોઈ શકે, બ્દતિસ્મરણ જ્ઞાનમાં વધારેનાં વધારે કેટલા ભવ યાદ આવે એ સંબંધી શાસ્ત્રશૈલીને બરાબર અનુસરી અસંખ્ય ભવની વાર્તા કરવા માટે અવધિ અને બ્દતિસ્મરણની યોજના કરી છે. તેના વડે અસંખ્ય દ્વીપસમુદ્ર બોધ્યા છે અને નિર્નળ-સૂરિને ગાસ રંગભૂમિ પર અનંત કાળની વાર્તા યાદ કરાવવા લાવવા પડ્યા છે. (અ. ૮. પ્ર. ૬). આ યુક્તિદ્વારા અનંતકાળને સંકલિત કયો છે. બીજી પણ અનંત કાળની વાર્તા થોડા કલાકમાં કરવા માટે એક વધારે યુક્તિ કામે લગાડી છે. આગળ વાંચો (એ જ પૃષ્ઠ પર).

તતો મદ્રે સુલલિતે ! મદનમજ્જરીયમિતિ પ્રસર્પિતસ્નેહતન્તુના, અત્યન્તમુખ્યેયમદૃષ્ટપરમાર્થા વરાકીતિ સજ્જાતકરુણાતિરેકેણ સર્વ-

જાગમગોચરબહુમાનેન ક્ષિપ્તકર્મવિલયતો ભવત્વસ્યાસ્તપસ્વિન્યાઃ
પ્રતિબોધ ઇતિ ભગવતોઽસ્ય સદાગમસ્ય પાદપ્રસાદાદ્વિહં મયેદ-
મવધારિતમિતિ સદાગમે બહુમાનમુત્પાદયતા સંક્ષેપેનાપ્યનન્ત-
તયા ષષ્ઠમાસીકકથનીયો ભગવન્માહાત્મ્યાદેવ પ્રહરત્રયેણૈવ નિવે-
દિતોઽયમગૃહીતસદ્ધર્મેતે ઇત્યુલ્લપતા મયા કુતૂહલપરાયૈ ભવત્યૈ
સ્વયમપિ સંવેગોપાત્તેન સમસ્તોઽપ્યાત્મભ્રમણપ્રપન્નઃ ।

અગૃહીતસંક્રાંતને ઉદ્દેશીને, એ મદનમંજરી હોવાથી એના ઉપર પ્રેમ લાવીને અનુમુદર ચક્રવર્તી ચોરને રૂપે કહે છે કે-આખી વાર્તા જે રૂપે કહેવાઈ છે તે કહેતાં છ માસ થાય તે સદાગમની કૃપાથી ત્રણ પહોરમાં-નવ કલાકમાં પૂરી કરી. એટલે કે પૃ. ૩૦૦ થી ૨૦૦૪ મુધીની વાર્તા નવ કલાકમાં કહી. આ રીતે આખી વાર્તા નવ કલાકમાં કહેવાઈ છે. સદાગમની કૃપાની આબતનો સ્વીકાર કરવામાં સંકોચ થાય તેમ નથી. એક વાર્તા સપાટાક્ષર કહેવામાં આવે તો સમય ટૂંકો થાય છે, પણ ૧૭૦૦ પૃષ્ઠ ભાષાંતરનાં રેકોર્ડે તેટલો કથાવિભાગ નવ કલાકમાં વાંચી શકાતો પણ નથી, બોલવામાં તો એક અક્ષર પછી જ બીજો અક્ષર બોલાય એટલે વધારે વખત લાગે છે. એ વાત ગમે તેમ બની હોય તે અત્ર વિચારવાની જરૂર નથી, પણ એક વાત બહુ અગત્યની અત્ર નીકળે છે અને તે એ છે કે અનંત કાળની વસ્તુને ઘણા મર્યાદિત સમયમાં ચિત્રપટ પર રજૂ કરવામાં લેખકશ્રીએ જ્ઞાતિસ્મરણજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન અને નિર્મળકેવળીમહારાજનો ઉપયોગ કર્યો છે. એમ જો ન કરવામાં આવે તો આ ચિત્ર અશક્ય હતું. જ્ઞાતિસ્મરણમાં પણ અમુક જ ભવો દેખી શકાય, પણ અનંત કાળનું જ્ઞાન કૈવલ્ય વગર અશક્ય છે. આ શાસ્ત્રસંપ્રદાયની વાતનો વિરોધ ન આવે તેવી રીતે અનંતકાળની વાત સંસારીજીવના મુખમાં મૂકી છે અને સદાગમની કૃપાથી નવ કલાકમાં કહી છે. આપણે છ માસ માનીએ તો પણ વાતને એવી ટૂંક સમયમાં લાવવાની જાસ જરૂર કળાની નજરે તેમને લાગી જણાય છે એટલે તેના ‘માહાત્મ્ય’ ની વાર્તા પણ કરી નાખી.

આવી રીતે અનંત સમયને ગૂંથવામાં તેમણે કળા વાપરી છે, અને તે કળા ઉપરના વાક્યમાં બરાબર વ્યક્ત થાય છે.

ખૂદ કથામાં સમયવિધાન ચાલુ પદ્ધતિએ હોઈ તે સંબંધમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચવા જેવું લાગતું નથી. ચાલુ રીતે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવને પરસ્પર સ્વતંત્ર ગણીએ તો પછી ખાસ વિચારણીય નૂતનતાનો પ્રશ્ન રહેતો નથી.

૪. મહાન સત્યો : અર્થાતરન્યાસો—

શ્રી સિદ્ધર્ષિની લેખનકળામાં અનુલવના પરિણામો બહુ સુંદર, તલસ્પર્શી અને યોગ્ય શબ્દોમાં મૂકાયા છે. પ્રાચીન લેખકોની શૈલીમાં એ એક પ્રસાદ હતો કે તેઓ પોતાના અનુલવના ઉદ્દેશો બહુ સચોટ ભાષામાં મૂકતા અને એ સત્યો એવા હોય કે એમાં અપવાદ ન સંભવે. એવા કહેવત જેવા થઈ ગયેલા પ્રસંગોને અર્થાતરન્યાસ અલંકાર કહેવામાં આવે છે. આવા મહાન સત્યો અને નવ કલાકમાં અનુલવના ઉદ્દેશો આખા ગ્રંથમાં એટલા છે કે એનું પત્રક આપવું અશક્ય છે. ભાષાંતરમાં તે ઘણુંખરું બલાક-બાકા અક્ષરથી છાંય્યા છે. બહુ થોડા નમૂના અત્ર રજૂ કરી બાકીનું ગ્રંથવાંચન પર છોડીએ. એ વાક્યોને ઉપયુક્ત (પ્રસંગને અનુરૂપ) વાક્યો કહેવામાં આવે છે.

પ્રસ્તાવરહિતં કાર્યં નારમેત વિચક્ષણઃ ।

નીતિપૌરુષયોર્યસ્માત્પ્રસ્તાવઃ કાર્યસાધકઃ ॥

ડાહ્યો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ બરાબર કામ સાધી આપે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૬)

યત્કૃત્યં સદનુષ્ઠાનં તન્ન કુર્વન્તિ મૂઢકાઃ ।

વારિતા અપિ કુર્વન્તિ પાપાનુષ્ઠાનમજ્ઞસા ॥

મૂઢો કરવા યોગ્ય સારું અનુષ્ઠાન કરશે નહિ અને તેમને વારશો-અટકાવશો તો પણ પાપ અનુષ્ઠાન જરૂર કરશે. (પૃ. ૧૨૪૭)

સમાનશીલબ્યસનેષુ સખ્યમ્

સમાન વર્તન અને સરખા વ્યસનવાળાને જ દોસ્તી થાય છે. (૩-૧૬. ૫૨૫)

મરિષ્યામો મરિષ્યામ હત્યેવં માવનાપરાઃ ।

મુષૈવ જીવિતં દિત્વા મ્રિયન્તે સત્ત્વવર્જિતાઃ ॥

મરી ગયા, મરી ગયા—એવા વિચારથી ભય પામ્યા કરનારા જીવો સત્ત્વ વગરના થઈને નકામા જીવનનો પણ ત્યાગ કરી એસે છે. (૪-૧૫. ૮૭૪)

યદા યેનેહ યલ્લભ્યં શુભં વાયદિ વાશુભમ્ ।

તાદવબ્જોતિ તત્સર્વં તન્ન તોષેતરૌ વૃથા ॥

પ્રાણીને જ્યારે આ દુનિયામાં અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત થવાની જ હોય છે તે વસ્તુ સારી અથવા ખરાબ ગમે તેવી હોય પણ તે વખતે તે તેને જરૂર મળે છે; માટે તે સંજાંધમાં સંતોષ ધારણ કરવો કે અસંતોષ ધારણ કરવો એ તફાવત નકામો છે. (૪-૪. ૭૩૬)

મયં હિ તાવત્કર્તવ્યં યાવદન્તો ન દૃશ્યતે ।

પ્રયોજનસ્ય તત્પ્રાપ્તૌ પ્રદર્શવ્યં સુનિર્ભયૈઃ ॥

જ્યાં સુધી આપણા કામનો છેડો ન દેખાય ત્યાં સુધી જ ખીક રાખવી, પણ જો એક વખત પ્રયોજન જ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો પછી જરા પણ ખીક રાખ્યા વગર ઘા કરી નાખવો (૮-૯. ૧૬૪૩).

પ્રાપ્ય ચિંતામણિ નૈવ નરો દારિદ્ર્યમર્હતિ ।

એક વાર ચિંતામણિ રત્ન પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી તેને દુગદર પ્રાપ્ત થતું જ નથી. (૫-૧૦. ૧૨૧૭)

મવત્યેષ હિ સદ્ગુણામપિ નિષ્ફલતયા

કુપાત્રગોચરો મહાપ્રયાસશ્ચિત્તલેવહેતુઃ ।

કુપાત્ર પ્રાણીને ઉપદેશ આપવા માટે મોટો પ્રયાસ કર્યો હોય છતાં તે નિષ્ફળ થતો જણાય ત્યારે સફળ થવું પણ ચિત્તમાં તે ખેદનું કારણ થાય છે. (૨-૫. ૨૮૨)

સર્વં સત્ત્વે પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

સર્વ બાબતનો આધાર સત્ત્વ ઉપર છે. (૫-૨. ૧૧૬૦)

વિચિત્રરૂપાઃ પ્રાણિનાં ચિત્તવૃત્તયઃ ।

પ્રાણીઓની ચિત્તવૃત્તિ વિચિત્ર પ્રકારની હોય છે (૬-૩. ૧૪૬૩.)

સર્વં હિ મહતાં મહત્ ।

મોટાનું સર્વ મોટું જ હોય છે. (૮-૧૦. ૧૯૬૧)

યો હિ દદ્યાદપાત્રાય સંજ્ઞાનમમૃતોપમમ્ ।

સ દાસ્યઃ સ્યાત્ સતાં મધ્યે ભવેજ્ઞાનર્થમાજનમ્ ॥

જે અમૃત સમાન જ્ઞાનને યોગ્ય ન હોય તેવા કુપાત્રને જ્ઞાન આપે છે તે લોકોમાં હાંસીને પાત્ર થાય છે અને અનર્થ સહન કરવાને લાયક બને છે. (૪-૨. ૭૧૬)

આત્મસ્તુતિઃ પરનિન્દા પૂર્વક્રીડિતકીર્તનમ્ ।

વિરુદ્ધમેતદ્રાજેન્દ્ર ! સાધૂનાં ત્રયમપ્યલમ્ ॥

પોતાના વળાણ, પારકાની નિન્દા અને પૂર્વ કાળમાં પોતે કીડા કરી હોય તેની કથા સાધુને કરવાની મનાઈ છે. (૪-૬. ૭૬૧.)

સર્વં દુઃખં પરાયત્તં સર્વમાત્મવશં સુખમ્ ।

અહિચ્ચ ને પરાધીનં સ્વાધીનં સુખમાત્મનિ ॥

જેમાં પારકા ઉપર આધાર રાખવો પડે તે સર્વ દુઃખ છે અને પોતાને કબજે હોય તે સર્વ સુખ છે; બહારનું તે પરાધીન છે, પોતામાં હોય તે સ્વાધીન છે. (૮-૭. ૧૭૪૬.)

કો હિ હસ્તં વિનાં મુદ્ધકે પુરોવર્ત્યપિ ભોજનમ્ ॥

પાસે ભોજન આવીને પડેલું હોય તો પણ જો પ્રાણી પોતાનો હાથ ન ચલાવે તો ભોજન ખાઈ શકતો નથી. (૭-૬. ૧૭૦૧)

આવા દાખલાઓ વધારે ટાંકવા હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચમે નીકળી આવે. કહેવાની મતલબ એ છે કે લેખક પોતે ઘણા અનુભવી, પોતે દુનિયાને સારી રીતે જોયેલી અને જોયેલ વાત સંગ્રહી બતાવી શકે તેવી આવડતવાળા છે એટલે એમના આખા અંતમાં અનુભવના ઉજ્જારો અને મહાન સત્યો ઠામ ઠામ નજરે પડે છે અને તે એવી સારી રીતે વહેંચાઈ ગયેલાં છે કે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે

અપૂર્વ આહવાદ બતાવ્યા વગર રહે નહિ. આવાં સત્યો સામાન્ય લેખક લખી શકતા નથી અને લખે તો અન્યના ઉતારા અથવા પયોય શબ્દો હોય છે. મૌલિકતા એ તદ્દન જુદી જ ચીજ છે અને આ મહાન સત્યોની બાબતમાં પણ બીજી અનેક બાબતની જેઠે ગ્રંથકર્તાની મૌલિકતા જરૂર જણાય આવે છે.

આવાં વચનોનો કાંઈક સંગ્રહ શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ સીરીઝવાળી ઉપમિતિની છાપેલી પ્રતમાં ઉપોદ્ધાતમાં નાના પાયા પર થયો છે તે યોગ્ય છે. પણ એવા ઉપયુક્ત વચનો આખા ગ્રંથમાં એટલા છે કે એનો એક જુદો સંગ્રહ જ થાય. અત્ર તેનો સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્દેશ નથી, નિર્દેશ લેખકની કળાવિશિષ્ટતા અને મૌલિકતા બતાવવાનો છે. કોઈ સહુદય વાંચનારે મૂળ અને અવતરણ પરથી એવો સંગ્રહ કરી ભાષાંતર સામે જ હોય તે રીતે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવા યોગ્ય છે.

કળાની નજરે આવાં મહાન સત્યોનો ઉપયોગ ઘણો મોટો છે. એક હકીકત કથારૂપે કહી જવી તે અન્ય વાત છે અને તેની સાથે ત્રણ કાળમાં અખાધત સત્યોને સંકળી લેવા એ તદ્દન જુદી વાત છે. કથા વાર્તા કરવામાં ખાસ કળાનો ઉપયોગ નથી, પણ અનુભવના પરમ સત્યોને અતિ સંક્ષેપમાં મૂકવા એમાં બહુ વિશાળ જ્ઞાન, અવલોકન અને ભાષા પરના કાળુની જરૂર પડે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિની કળા આ મહાન સત્યોને અંગે અસાધારણ છે અને પ્રત્યેક સત્યો આરપાર નીકળે તેવા ચોખ્ખા અને સચોટ છે. મહાન લેખક અને કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ચિતરવા માટે આ એક જ હકીકત બહુ અગત્યની ગણાય.

આ મહાન સત્યોની બાબતમાં તેના અંતરમાં નીચેની વિગતોનો સમાવેશ થાય છે.

- (a) જનોક્તિ. (Proverbs.)
- (b) લોકવાદ. (Generalizations.)
- (c) અર્થાન્તરન્યાસો. (Universal truths.)
- (d) અનુભવના ઉદ્ગારો. (ઉપદેશની પદ્ધતિઓ.)
- (e) મહાન ઉપદેશો. (આચાર્યાદિના મુખે.)

આ સર્વના સેંકડો દાખલાઓ મળશે અને પ્રત્યેકમાં મૌલિકતા, નૂતનતા અને કળા દેખાશે. એ શોધવાનો પ્રયાસ કરવામાં પણ ભારી મજા છે, મોજ છે, જ્ઞાનચર્યા છે. આ અતિ આનંદદાયક વિષયની શોધ ઉદ્યોગી વાચક ઉપર રાખી કળાકાર તરીકેના ખીબા મુદ્દા તરફ વળીએ.

૫. અવાંતર કથાઓ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને પ્રત્યેક આશ્રવ, ઇદ્રિય અને મનોવિકારને ચર્ચવા હતા, એમનાં અનિષ્ટ પરિપાકો બતાવવાં હતાં, એટલા માટે તેઓએ અવાંતર કથાઓનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. વાર્તામાંથી વાતા અને તેની અંદર વાર્તાની પદ્ધતિ તેમણે સ્વીકારી પોતાનું કાર્ય કર્યું છે. એમ ન કરે તો એમનો અનંત વિષય હોઈ તેઓ પોતાનું કાર્ય પાર પાડી શકે તેમ નહોતું, આથી તેમને અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર જ હતી. એને અંગે તેઓએ નીચેની કથાઓ કહી છે.

૧. સર્વથી મુખ્ય તત્વ તરીકે તેમણે પાંચે ઇદ્રિયોની કથા કરવા સારુ લાંબાણુ અંતરકથાઓ જોડી પ્રત્યેક ત્રીજા-ચોથા-પાંચમા-છઠ્ઠા અને સાતમા પ્રસ્તાવને દીપાવ્યો અને તે માટે નીચેની કથા કરી.

(a) ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં રૂપશર્ણનું સ્વરૂપ બતાવવા બાળ, મધ્યમ અને મનીષીની કથા કહી (પ્ર. ૩ થી પ્ર. ૧૮ સુધી). એ કથા વિહરના મુખમાં મૂકી અને સંસારીજીવ નંદિવર્ધને સાંભળી. એમાં અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભસુંદરી-ને યોગિની જેવી શક્તિવાળી બતાવી અને પ્રતિબોધકાચાર્યને કથાસ્વામી બતાવ્યા, ત્યારે ઉદ્યાન મોહવિલય બન્યું.

(b) ચોથા પ્રસ્તાવમાં રસનાનું સ્વરૂપ બતાવવા લલિત ઉદ્યાનમાં વિચક્ષણુ ને જડનું ચરિત્ર કહેતાં પ્રકર્ષ અને વિમર્શને ભવચક્રનગર તરફ મોકલી અફભુત નવલકથા કહી દીધી. એમાં બુદ્ધિદેવીનો

ભાઈ વિમર્શ અને દીકરો પ્રકર્ષ કમાલ કરે છે. એમાં ચિત્ત-
વૃત્તિ અટવી અને સાત્ત્વિકમાનસપુર પ્રધાનસ્થાને આવે છે
અને વિચક્ષણ પોતે જ આચાર્ય-સ્વામી બને છે. એ આખી
વાર્તા રિપુદારણના પિતાને કહી ત્યારે રિપુદારણ બાબુમાં
બેઠો હોય એમ જણાય છે. (અ. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૧૧૧૫:)

(૦) પાંચમા પ્રસ્તાવમાં દ્વાણનું સ્વરૂપ બતાવવા બુધ અને મંદનું
ચરિત્ર બુધાચાર્ય કહી સંભળાવે છે (પ્ર. ૧૭-૧૮-૧૯.) એ
ચરિત્ર વિમળને ઉદ્દેશીને કહ્યું ત્યારે સંસારીજીવ-વામદેવ
હાજર હતો. (પૃ. ૧૩૨૭.)

(૧) છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં દ્વિષ્ટિનું સ્વરૂપ બતાવતાં છ પ્રકારના પુરુષો
પેઠી બીજા અધમ નામના પુરુષનો ઉપયોગ કરી ઘણી ટૂંકી
ફકીરતદ્વારા માત્ર એક જ પ્રકરણમાં (પ્ર. ૧૨) એ ચરિત્ર
પૂરું કરી દે છે. સંકેત સમજી ગયેલા શ્રોતા પાસે નકામી
વાતો ન કરવાનો આ નમૂનો છે.

(૨) સાતમા પ્રસ્તાવમાં શ્રુતિ ઈન્દ્રિયના સ્વરૂપમાં કોવિદ અને
બાલિશની કથા રસથી કરે છે. આમાં પૂરું એક આખું પ્રકરણ
પણ લીધું નથી; (પ્ર. ૧૨.) છતાં કિન્નરમિથુનના ગાન
વાંચનારને કાનમાં પણ વાગ્યા વગર નહિ રહે.

એ પાંચે કથા વખતે મૂળ પુરુષ મુખ્ય પાત્ર (Hero) હાજર છે
અને તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે તે કહી બતાવે છે. આ રીતે એ
કથાઓ તેના મુખમાં મૂકીને તેમને પ્રસ્તુત બનાવી છે.

૨. મિથુનદ્વય અંતરકથા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૬ અને ૭) કોઈ
બાબતમાં વહેમ પડે તો સમય પસાર કરવો. સમય સર્વ ધુંચવણનો
નીકાલ કરી આપે છે.

૩. ભૌતાચાર્ય કથા. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦) કથા ચાલતી હોય
ત્યારે તેનો કોઈ ભાગ ન સમજાય તો તુરત ખુલાસો પૂછી લેવો
જેથી કાંઈ ઘોટાળો ન થાય. પ્રકર્ષના મુખ પરથી લાગ્યું કે વિમર્શ
કથા કહેતા હતા ત્યારે ભાણેજ સૂપ હતો એટલે આ મબળી
અંતરકથા તેની બહુતિ માટે કહી.

૪. વેલ્લુદસ કથા. (અ. ૪. પ્ર. ૧૦) અકરાંતીઆ રાજકુમારની કથા કહી તે પરથી ચિત્તવૃત્તિ અટવી આદિનું આંતર ખાહ્ય સ્વરૂપ અને તેની વિગતો સમજાવી.

૫. ગડરશુક કથાનક. (અ. ૫. પ્ર. ૧૫) મહામોહાદિને યથા-સ્વરૂપે જાણવા છતાં લોકો શા માટે યોગ્ય રસ્તો લેતા નહિ હોય તેવા પ્રશ્નના જવાબમાં બુધસૂરિ ધવળરાજ પાસે આ બહુ મુંઢર વાર્તા કહે છે એની ચારે પાડાની ભીખ, સાળમા પ્રકરણમાં તેનો ઉપનય અને પછી તે જ પ્રકરણમાં ઉત્તરકથા ખાસ ધ્યાન ખેંચવા લાયક છે.

૬. પદ્મપુરુષકથાનક (અ. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫) અંતરંગ લોકોનું પરિવર્તન બતાવનાર આ અફભુત કથા છે. એને બીજી રીતે અન્ય સાધુએ જુદી પણ લખી છે. (જુઓ પૃષ્ઠ ૧૫૫૭ ની નોટ.) આ ચરિત્ર અનેક રીત અને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારવા યોગ્ય છે. એ '૪' આગળ પાછળ આ ઉપોદ્ધાતમાં નોટ આવશે.

૭. છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો એ છએ કથાઓ જ છે (પ્રસ્તાવ સાનમે) : તેમાં પણ નીચેની અવાંતર કથાઓ ખાસ નોંધવા લાયક ગણાય.

(a) પાંચ કુટુંબીઓનું લોજન (અ. ૭. પ્ર. ૫)

(b) ચાર વ્યાપારી કથાનક (અ. ૭. પ્ર. ૬. ૭)

(c) સંસાર બબ્બર (અ. ૭. પ્ર. ૮. ૯)

૮. વૈદ્ય કથાનક (અ. ૮. પ્ર. ૨૦) ધ્યાનયોગની વિશિષ્ટતા, અનુષ્ઠાનની સિદ્ધતા અને લેહ હોવા છતાં સર્વ દર્શનોની સાધ્ય એકતા પર અતિવિશાળ બુદ્ધિનું દૃષ્ટાન્ત છતાં એ દ્વારા જૈનદર્શનની વ્યાપકતાસિદ્ધિ.

એ તો મુખ્ય અવાંતર કથાઓ થઈ. તેમાં કથામાં કથા અને તેની અંદર કથાઓ આવે છે. કોઈ કોઈ વાર આ હકીકત લક્ષ્યમાં ન રહે તે સારું નોટમાં ક્યાં છીએ તે જણાવવું પડ્યું છે. આદરેલી કોઈ પણ કથા લેખકે અધૂરી છોડી નથી, કોઈ કથા અંદર અંદર ધુંચવાઈ ગઈ નથી અને કોઈ પણ પાત્રને અન્યાય થયો લાગતો નથી.

એ ઉપરાંત સાત વ્યસનીની વાર્તા ચોથા પ્રસ્તાવમાં કહી છે તેને એક રીતે અંતરકથા કહી શકાય, પણ હું એને અંતરકથામાં ગણતો નથી. એ તો લવચકના કૌતુકોમાં વાર્તાના પ્રવાહમાં જ આવી જાય છે.

વાર્તાઓમાં અંદર અંદર નાનું દૃષ્ટાન્ત આવે તેને આમાં ગણવામાં આવતું નથી. અત્ર વક્તવ્ય મુખ્ય અવાંતર વાર્તાને અંગે છે.

એમાં લેખકની કળા એ છે કે એ પોતાનો કહેવાનો મુદ્દો દૂંકા શબ્દોમાં કહી દે છે અને કોઈ પણ વિષયને નિરસ થવા દીધા વગર એ પોતાની હકીકત કહ્યે જાય છે અને મૂળ વાર્તાને જરા પણ ક્ષતિ ન આવે તે પ્રકારે એ વાર્તામાં વાર્તા અને તેમાં વાર્તા કરી પાછો સર્વનો મેળ મેળવી શકે છે. એક દાખલો આખી આ વિષય પૂરો કરીએ.

ચોથા પ્રસ્તાવમાં (પ્ર. ૧૦) શાંતિશિવ-લૌતાચાર્યની કથા ચાલે છે. શાંતિશિવને જ્યારે એનો શિષ્ય કોરડા મારતો હતો અને આચાર્ય આરડતા હતા (પૃ. ૮૧૬) ત્યારે આપણે ક્યાં છીએ એ વિસરી ન જઈએ. એ વાત પ્રકર્ષને જન્યૂત કરવા વિમર્શ કહે છે, એ આખી વાર્તા રસનાનો ખેલ બતાવવા-વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજ સમક્ષ કહે છે, એ આખી વાર્તા સંસારીજીવ સદાગમ સમક્ષ કહે છે. પ્રથમ વાતનો મેળ એ પ્રકરણને અંતે મળે, બીજી વાતનો એ પ્રસ્તાવના ૩૮ મા પ્રકરણમાં મળે અને ત્રીજી વાતનો આઠમા પ્રસ્તાવના દ્વિતીય વિભાગમાં મળે. આવી રીતે લેખકે લાંબી વાર્તા કરી છતાં કોઈ પણ જગ્યાએ ધુંચવણ કે ગોટાળો થયો નથી. કળાની દૃષ્ટિએ વાર્તાના કહેનાર તરીકે દૃષ્ટાન્તથી વાર્તા ખીલવવાની પ્રણાલિકા હિંદમાં પ્રચલિત છે અને એ પદ્ધતિ બહુ ઉપયોગી અને પરિણામ ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. મુખ્ય આધાર તો કથા કહેનાર પર રહે છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિની અવાંતર કથાઓ સચોટ, મુદ્દાસરની અને લાષાની પસંદગીમાં ઉત્તમોત્તમ જણાઈ છે. તેઓ પોતાને કહેવાનો વિષય બરાબર ઝળકાવી શકતા હતા, નચાવી શકતા હતા અને વાતને જમાવી શકતા હતા. કળાની દૃષ્ટિએ અવાંતર કથાઓનો ઉપયોગ અને પ્રયોગ તેઓ સફળ રીતે કરી શક્યા છે.

૬. મનુષ્યના પ્રકાર—

આ મુદ્દા પર નીચેની હકીકતો વિચારવા યોગ્ય મને માલૂમ પડી છે. તેના નામનિર્દેશ કરી બાકીની હકીકત વાંચનારના વિચાર પર છોડીશ.

૧. ઔપધના અધિકારી જીવોના ત્રણ વિભાગ પાડ્યા: **સુસાધ્ય, કુચ્છસાધ્ય, અસાધ્ય**, (પીઠબંધ વિભાગ ૩૦ પૃ. ૩૪-૩૫.) ઉપનય (પીઠબંધ. પૃ. ૧૭૫-૮૦). ઘણું મનન કરીને સમજવા યોગ્ય આ હકીકત છે. એનાં અધિકારનિર્ણયનો પ્રબંધ અદ્ભુત છે. આ આખા વિચાર કળામય છે અને સાથે પૂજા પ્રોત્સાહ છે. એ આંગ, ઉઘાડનાર છે અને સાથે મહાકવિને ઝેળ આપે તેવો ચિતરાયો છે.

૨. ત્રણ કુટુંબો (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩૨) એ **અંતરંગ** કુટુંબો અને **એક બાહ્ય**. અંતરંગ કુટુંબ સ્થિર છે અને બન્ને અંદર લગ્યા કરે છે. બાહ્ય કુટુંબ અસ્થિર અને ફરતું. અંદરના કુટુંબમાંથી એકને પોષવાની અને ધીરને દૂર કરવાની જરૂર અને તે પ્રમાણે કરીને ત્રીજા બાહ્ય કુટુંબનો ત્યાગ કરવાના પરિણામ. દીક્ષા સંબંધી અત્યારે ચર્ચાતા સવાલ પર સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાખનાર આ અતિ મહત્વનું પ્રકરણ મનુષ્યસ્વભાવને ખરા આકારમાં ચિતરે છે.

૩. ચાર પ્રકારના પુરુષો (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨) એક દંદિવને અંગે (સ્પર્શન) મનુષ્યો વર્તન કેવા પ્રકારનું કરે છે તે પર લવજંતુ, મનીષી, મધ્યમબુદ્ધિ અને બાળના ચરિત્ર ઉપરથી **ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ** અને **જઘન્ય** પુરુષ પર પ્રખર વિવેચન. આ આખું પ્રકરણ ઘણું સુંદર ચિતરાયું છે, અકુશળમાળા, સામાન્યરૂપા અને શુભસુંદરી એમાં કમાલ કરે છે અને લવજંતુનું વર્તન આશ્ચર્ય-મુગ્ધ કરે છે.

૪. **ષટ્પુરુષકથાનક**. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવના પ્રકરણ ૧૦ થી ૧૫, એમાં **નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ** અને **વરિષ્ઠ**ને એક એક વર્ષનું રાજ્ય આપી તેમણે તે રાજ્ય કેવી રીતે લોગબ્યું અને પરિણામે બાપા કર્મપરિણામે એમને વર્ષની આખરે શું કહ્યું એ હકીકત મનુષ્યપ્રકાર બતાવવામાં ભારે કળા બતાવે છે. એ છ પ્રકાર એવા વિશાળ છે કે એમાં કોઈ મનુષ્ય બાકી રહેતો નથી.

ઉપરાંત ચારિત્રરાજ અને મોહરાજના યુદ્ધો, નાની પજવણીથી છેવટની ખૂનખાર લડાઈ, બન્નેના સલામંડપો અને માંડવાઓ એ સર્વ મનુજગતિમાં રાખીને મનુજગતિની મહત્તા બતાવી છે અને એનો ઉપયોગ ન આવડે તો ત્યાંથી પાપીપિંજર (નારક) સ્થાનમાં કેવી રીતે જવું પડે છે એ બતાવી મનુષ્યોને તેમના યોગ્ય સ્થાન આપ્યું છે.

મનુષ્યોના આ પ્રકારો ચિતરવા ઉપરાંત તેમના દરેક પાત્ર મનુષ્ય-સ્વભાવની વિચિત્રતા, નબળતા, વિશિષ્ટતા, અને અધમતા બતાવનાર છે.

આ સર્વમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ બહુ જળરી કળા વાપરી છે. ઉપરના દરેક પાત્ર પર અત્ર વિવેચન કરવું પ્રસ્તુત ગણાય, પણ બિનજરૂરી છે. વાંચનાર અંધમાં પ્રવેશ કરે એટલે એને ધોતારને જ આ સર્વ બાબતનો ખ્યાલ આવી જવો જોઈએ અને આવશે એવી કળાપૂર્ણ રચના શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિની છે.

આ સર્વ બાબતો ઉપરથી કળાકાર તરીકે શ્રી સિદ્ધર્ષિ કેવું મહાન સ્થાન ભોગવે છે તે પર જરૂર ખ્યાલ આવશે. એમણે કળા તાણીએથીને વાપરી નથી, પરાણે ઠસાવી નથી, પણ એના લેખમાં જ એવો અમત્કાર છે કે એમાં કળા સર્વત્ર ડોકિયાં કર્યા જ કરે. મનુજગતિને પ્રાધાન્ય આપવામાં જે લેખકે કળાવિધાન કર્યું હોય તે પછી કળાને પૂરતો અવકાશ આપ્યા વગર કેમ રહે ?

આ રીતે પાત્રલેખનમાં કળા છે, સ્થાનનિર્માણ અને વર્ણનમાં કળા છે, સમયનિર્ણયમાં કળા છે, મહાન સત્યો ભારે કળાથી બતાવ્યા છે અને મનુષ્યગતિને ખૂબ અપનાવવામાં ભારે કળા વાપરી છે. આ ઉપરાંત કળાકાર તરીકે એમની ઘણી બાબતો બતાવી શકાય તેમ છે. જેમનો વિષય અનંત વિશ્વ અને અંદરના સર્વ ભાવો હોય તે આણું પુસ્તક કઈ રીતે લખે એ જ મોટો પ્રશ્ન છે, પણ ન્યારે એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં કળા દેખાય ત્યારે માત્ર સમુચ્ચય દર્શન કરાવી બાકી વિદ્વાન વાચકની શોધ પર છોડવું એ જ યોગ્ય છે.

હવે કેટલીક પ્રકીર્ણ-પરચુરણ બાબતો પર વિવેચન કરી ઉપોદ્ધાતનો આ વિભાગ પૂરો કરીએ.

પ્રકીર્ણ

૧. અનુસુદર : ઐતિહાસિક કે કલ્પિત ?

આ એક ઘણો અગત્યનો પ્રશ્ન છે. કથાનાયક સંસારીજીવ ઐતિહાસિક પાત્ર છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલ્પનાથી ઉપજીવી કાઢેલ પાત્ર છે તે શોધવા માટે અંતમાં જ ઘણા પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેના મુદ્દા વિચારવાથી આ સવાલ પર પ્રકાશ પડશે.

લગભગ પ્રત્યેક પ્રાણીનું જીવન જુદા જુદા પ્રકારનું હોય છે, પ્રત્યેકનો વિકાસ અલગ હોય છે. જેમ બે પ્રાણીનાં મુખ કે અવાજ એક સરખા હોતા નથી તેમ પ્રત્યેકનો જીવનક્રમ પણ અલગ જ હોય છે. આપણે જાવન પાનાનો ગંજીપો અનેક વાર રમ્યા હોઈશું, છતાં પ્રત્યેક વખત પાનાની ગોઠવણ એવી જુદી જુદી આવે છે કે એક વખત ગોઠવેલ આજીબીજી વાર આવતી નથી. જ્યારે જાવન પાનામાં આટલી ચિત્રવિચિત્ર યોજના થાય છે ત્યારે અનંત પ્રાણી, અનંત સ્થાનો, અનંત ભાવો અને અનંત કાળની નજરે એના પરિવૃત્તો (permutations) કરીએ ત્યારે કાંઈ પાર આવે તેમ નથી. એમાં વળી પ્રાણીના અંદરના આશયો, મગજના ફાંટા, સ્વભાવનો નવીનતા, આશયની વિચિત્રતા વિગેરેની સાથે કંઈકની શક્તિ, કંઈકના ગોટાળા અને કંઈકની તાબેદાર વૃત્તિ વિચારીએ ત્યારે પ્રત્યેક જીવન એટલે એક મોટું ચરિત્ર સમજવું પડે. વાસ્તવિક રીતે આપણે જોઈએ છીએ તે નાટક જ છે અને મનમાં ન બેસે તો પણ કળૂલ કરવું પડે તેમ છે કે આપણે પોતે એ મહાન નાટકના એક પાત્ર છીએ, કાળપરિણતિદેવીને પગલે આથડનારા છીએ, લલિતવ્યતાના નચાવ્યા નાચનારા છીએ અને લાગ મળે ત્યારે અંદરનો ઘણી જાગી જાય તો આગળ ધપનારા છીએ. પણ આપણી પ્રત્યેકની જિંદગી જુદા પ્રકારની છે, આપણા વિકાસ અલગ પ્રકારનો છે, આપણા જીવનના પ્રસંગો જુદા જુદા ધોરણે રચાયેલા છે અને પ્રત્યેક એક બીજાથી

જુદા તારવી શકાય તેવા હોઈ એક મહાઘતિહાસનું સ્થાન લે છે અથવા જીવનચરિત્રની ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. એ ચરિત્ર કરુણામય કે પ્રેરણામય થાય, રસમય કે શોકમય થાય તે જુદી વાત છે; પણ પ્રત્યેક પ્રાણીનું ચરિત્ર અલગ છે અને તે ચરિત્ર પણ અનેક ઉપયોગી હકીકત પૂરી પાડે છે.

પ્રત્યેક જીવનમાં આટલો બધો વૈધર્મ્ય હોવા છતાં એમાં કેટલાક સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે, એને સામાન્ય મધ્યમ કોટિના જીવન ગણવામાં આવે તો એમાં એક જાતની એકતા ચાલી આવશે એટલે કે પ્રત્યેક જીવનના વૈધર્મ્યમાં સાધર્મ્ય છે, બહુ ઊંચા પ્રકારનું યુસાધ્ય જીવન હોય તે મરુદેવા માતાના જીવની માફક દોડનું સિદ્ધ થઈ જાય અને અતિ અધમ જીવન હોય તે કાદવમાં રળાડ્યા કરે અથવા ચક્કીમાં પીસાયા કરે, પણ જરાયે ઉજ્જન થાય જ નહિ. આ અસાધ્ય અને યુસાધ્ય વર્ગના જીવોને બાદ કરતાં મધ્યમ પ્રવાહ પર અનેક જીવો હોય છે જેઓના ઉપર કામકોધાદિ અસર કરે ત્યારે તે નીચા ઊતરી જાય છે અને ત્યાગ, વૈરાગ્ય, પરોપકાર કામ કરે ત્યારે તે ઊંચે ચાલ્યા જાય છે. આવા જીવનાં જીવનવૃત્તો અલગ અલગ હોય છે, છતાં તેમાં એક પ્રકારની એકતા હોય છે. એ સ્વભાવમાં આવે ત્યારે આત્માનંદ કરે છે અને વિભાવમાં ચાલ્યો જાય ત્યારે ધન, સ્ત્રી ને પુણ્નગ્ગાનંદમાં રસ લેતો થઈ જાય છે, એ કષાયને વશ પડે તો ક્રોધી, માની, કપટી, લોભી બની જાય છે અને એ ત્યાગ કરવા બેસે તો માસખમણે માસખમણે પારણા કરવા લાગી જાય છે. આવા પ્રકારની વૈધર્મ્યમાં એકતા બતાવવાનો શ્રી સિદ્ધર્ષિનો ઉદ્દેશ હતો. તેઓ પ્રત્યેક જીવનમાં ભિન્નતાની અંદર રહેલી એકતા બરાબર બેઠ શકતા હતા અને તે તેમને અનુસુંદરના ચરિત્રદ્વારા બતાવવી હતી.

મહાવિદેહના સુકચ્છ વિજયમાં આવેલી ક્ષેમપુરીમાં અહીં કહી છે તે પ્રમાણે વાર્તા કહેવાણી હશે કે નહિ, સુલલિતા અને મહાભદ્રા ત્યાં હશે કે નહિ અને ચક્રવર્તીએ ચોરનો વેશ કાઢ્યો હશે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપરના સુદ્ધાથી વિચારીએ તો લગભગ નકામો થઈ જાય છે. આખી દુનિયાનો પ્રપંચ બતાવવા માટે કોઈ વ્યક્તિગત જીવનું ચરિત્ર તો લખવું જ પડે. એમાં જેનું નામ આપ્યું હોય તે જ

નામનો જીવ હતો કે નહિ એવો પ્રશ્ન ન સંભવે, પણ એમાં જે વર્ણન કર્યું છે તે સર્વ જીવોને-ઘણાખરા જીવોને લાગુ પડતું છે કે નહિ એ જ જોવાનું રહે છે. આ દૃષ્ટિથી વિચારતાં ઉપરનો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. અનુસુદરના ચરિત્રદ્વારા મધ્યમ પ્રવાહના જીવોનું ચરિત્ર સાધર્મ્ય નજરે અત્ર કશું છે. હવે પુસ્તકમાં આંતર-પુરાવા આ પ્રશ્નને અંગે શા છે તે જોઈએ.

(૬) પ્રથમ પ્રસ્તાવની પ્રસ્તાવના કરતાં લેખક મહાશયને રૂપક કથાને અંગે અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ, સગપણનો બચાવ સૂત્ર સિદ્ધાંતનાં દૃષ્ટાંતથી કરવો પડ્યો છે (પૃ. ૧૧) તે પરિસ્થિતિ એટલું તો જરૂર બતાવે કે અનુસુદરની કથામાં અંતરંગ કથાઓ છે તે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ જ બનાવેલી છે. એવા પ્રકારનો બચાવ કરવાનું કારણ એક સાચી બનેલી વાર્તા લખી જનારને સંભવે નહિ. એમને એક નવીન પ્રકારની રેખા દોરવી હતી, વાર્તાનો નવો જ પ્રકાર દાખલ કરવો હતો અને તે વાત બરાબર ગણાય તો આખી વાર્તા કલ્પિત હો કે નહો, પણ અંદરના ઈદ્રિયો, કષાયો અને મોહરાગનું લશ્કર, ચારિત્રરાજના લશ્કરની લડાઈ વગેરે વાતો તો એમની બનાવટની જ ઘટે અને એ વાર્તા જ ખરી વાર્તા હોઈ બાકીના પ્રશ્નને નિરર્થક કરી દે છે.

આ કથામાં અંતરંગ લોકોનાં જ્ઞાન, અસ્પર્શ બોલચાલ, ગમનાગમન, વિવાહ સગપણ જ બહુધા આવે છે અને તેને લેખકે પોતે જ ‘ સત્કલ્પિત અનુમાન ’ કહેલ છે. એટલે મોટા ભાગની વાર્તા તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના મગજમાંથી જ નીકળેલી છે એમ એમના શબ્દોમાં જ કહી શકાય.

(૭) બીજો એક મુદ્દો ગ્રંથને છેડે મળી આવે છે. પૃ. ૨૦૮૦ માં લખે છે કે **इदमनन्तमवधमसूचकं, मलवशावनुसुन्दरचेष्टितम् । यदिह जातमतः परिकीर्तितं, मतिविकासनकारी सुवेदिनाम् ॥** એ અને એના પછીના ત્રણ શ્લોકમાં એ વાત કરી છે કે આ ગ્રંથમાં અનુસુદરનું ચેષ્ટિત કહેવામાં આવ્યું છે તે પ્રાણીઓની બુદ્ધિના વિકાસને માટે છે, વિકાસ કરે તેવું છે. પણ તે પ્રમાણે સર્વ

પ્રાણીને થાય એમ સમજવાનું નથી. આ શ્લોકમાં જે અર્થસૂચક શબ્દો છે તે ધુન્ધવણ કરે તેવા છે. ‘મતિવિકાસનકારી’ એટલે છે એટલે બુદ્ધિનો વિકાસ કરનાર છે એ એનું કાર્ય લઈએ તો જુદી વાત છે, પણ એ ઉદ્દેશથી લખાયું હોય તો કલ્પિત હોઈ શકે, પણ **इह जातम्** એમ લખ્યું છે એટલે જાણે જેવું બન્યું તેવું લખ્યું છે એવો ભાવ નીકળે. આ **जातम्** શબ્દ ઘણી ધુન્ધવણ ઊભી કરે છે. એનો અર્થ એમ થાય કે ચરિત્ર બનેલું હોયું જોઈએ.

(૦) છેલ્લા પ્રકરણમાં અનુસુંદર અને મહાભદ્રા માટે જે શબ્દોમાં વાત કહી છે તે જોતાં ચરિત્ર બનેલું ઘટે, પણ તેની જ સાથે સુમતિ અને સમંતભદ્રના ચરિત્ર ઉપરથી જે શબ્દોમાં સાર ઉતાર્યો છે તે જોતાં ચરિત્ર કલ્પિત લાગે તેમ છે. લઘુકર્મી ભવ્ય. પુરુષ જરૂર કલ્પિત લાગે છે અને સદાગમ-સમંતભદ્ર માટે પૃ. ૨૦૭૫ માં જે કહેવામાં આવે છે તે જોતાં એની ઐતિહાસિકતા કદી ખેસે તેમ નથી.

(૮) “ આ બાપડી અત્યંત લોળી છે એ વિચારથી મારા મનમાં કરુણા ઉત્પન્ન થઈ. તે કારણથી સર્વજ્ઞ મહારાજના આગમમાં બહુમાન ઉત્પન્ન થવાને પરિણામે કિલ્લ કર્મોનો નાશ થતાં તેને પણ પ્રતિબોધ થશે એ ખ્યાલથી આ સદાગમ મહાત્માની કૃપાથી મારો ઘણો લાંબો હેવાલ, તેને સદાગમ ઉપર બહુમાન ઉત્પન્ન કરે તેવી રીતે, અને સંક્ષેપમાં કહેવા છતાં તેના અનંતપણાને લીધે છ મહિને પણ મહાસુશીખતે પૂરો કહી શકાય તેવો હોઈ, તને ત્રણ પહોરમાં કહી દીધો. ” (અ. ૮. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૨૦૦૩-૪)— આ આખું વાક્ય એના પ્રત્યેક શબ્દમાં વાર્તાની કૃત્રિમતા બતાવે છે. વાતાનો ઉદ્દેશ, કહેવાનો સમય અને લક્ષ્યાર્થની સન્મુખતા જોતાં એમાં કૃત્રિમતા સ્વાભાવિક આવી જાય છે.

આ અંદરના પુરાવા છે. બહારની નજરે અન્ય કોઈ અંથમાં અનુસુંદરનું ચરિત્ર જોવામાં આવતું નથી. શ્રી સિદ્ધાપગણિ કાંઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની નહોતા એટલે એમને કોઈ અંથનો આધાર જરૂર લેવો પડે અને એવો કોઈ અંથ તેઓ બતાવતા નથી. એમ કરવાનો અસલ સંપ્રદાય નહોતો એ વાત સાચી છે. અત્યારે કોઈ અંથમાં આ કથા આવી હોય તેવી ઉપલબ્ધતા નથી.

એક બીજું પણ અનુમાન શક્ય છે. કથા કલ્પોપકર્ણુ ગુરુ-પરંપરાથી ચાલી આવી હોય. એનો કશો આધાર કે જવાબ ન હોઈ શકે.

એકંદરે અંથનો ઉદ્દેશ, અંથની ગૂઢતા, અંથના શબ્દો અને આબુબાબુની સર્વ હકીકત મેળવતાં મારું પોતાનું વલણ, અનુસુંદર એ શ્રી સિદ્ધર્ષિની લબ્ય કલ્પનામાંથી નીકળેલ ચારવેશધારી મહા-અકવર્તી અને સિદ્ધિગામી રત્નપુરુષ હોય એમ માનવા વધારે લલચાય છે. આ મારા અનુમાનમાં વિશેષ પુરાવા કે અર્થાને પૂરતો અવકાશ રહે છે, એ અનુમાન છેવટનું નથી, પણ એ નજરે અર્થા જરૂર કરવા યોગ્ય છે. સંતોષકારક પુરાવા કે નવીન સાધનો મળે તો ઉપરના નિર્ણયમાં ફેરફાર કરવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો વાંધો ન જ હોઈ શકે.

x

x

x

૨. પ્રસ્તાવવિશિષ્ટતા—

આ અંથના દરેક પ્રસ્તાવમાં એક એક બાબત સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનારી માલૂમ પડે છે. કોઈ વાત નકામી તો નથી જ, પણ કોઈમાં કળાકારની નજરે તો કોઈમાં વૈરાગ્યની નજરે, કોઈમાં પાત્રાલેખનની નજરે તો કોઈમાં ગમનાગમનની નજરે અને એવી એવી બુદ્ધિ બુદ્ધિ નજરે કોઈ કોઈ સવિશેષ વિશિષ્ટતા પ્રત્યેકમાં જડે છે. આઠે પ્રસ્તાવને અંગે આ વિશિષ્ટતાનો નિર્દેશ સંક્ષેપમાં કરી દઈએ.

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવ વર્તમાન જમાનામાં જે પદ્ધતિએ ઉપોદ્ધાત અને પ્રસ્તાવના લખાય છે તે રીતે લગભગ એમાં પ્રસ્તાવના અને ઉપોદ્ધાત લખેલ છે તે એનું ખાસ વિશેષ રૂપ છે. આવી રૂપરેખા અન્યત્ર અલબ્ધ છે. એ પ્રસ્તાવનામાં એમણે અનેક વિષય અર્થા છે; કથાનો સાર, કથાનો હેતુ, ભાષા, લેખન પ્રકાર, પદ્ધતિનો ખ્યાલ વિગેરે સર્વ એમાં તેઓશ્રીએ કર્યું છે અને પછી વાંચનારને તૈયાર કરવા ઉપોદ્ધાતરૂપે પોતાનું જ અસ્તિત્વ લખી તેનો ઉપનય ઉતાર્યો છે. આમાં તેમનો ઉદ્દેશ મહાકથા માટે વાંચનારને તૈયાર કરવાનો છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઓગણીશમી વીશમી સદીની સાહિત્યપદ્ધતિને એક

હજાર વર્ષ પહેલાં લેખક જોઈ શક્યા હોય એમ બતાવે છે અને તે એનું વિશેષ રૂપ છે.

૨. બીજા પ્રસ્તાવમાં કર્મપરિણામનાં નાટક વિગેરે સર્વ મળનાં છે, પણ લેખકની વિશિષ્ટતા અગૃહીતસંકેતાના પાત્ર-લેખનમાં છે. એના જેવી લોખી રાજકુમારી (બ્રાહ્મણી) કથા સાંભળવા બેઠી ન હોત તો કથામાં અંદર અંદર પાંચ છ વાર ખુલાસા કર્યા છે તે થાત નહિ અને કથા સર્વગ્રાહી હોઈ એનો ઊંડો ભાવ સમજાત નહિ. કથાની નજરે પણ આ પાત્રલેખનમાં ખાસ વિશિષ્ટતા વ્યક્ત થાય છે. એને લઈને નીચેનાં સ્થાનોએ જરૂરી ખુલાસા થાય છે.

ત્રીજા પ્રસ્તાવને છેડે (મ. ૩. પ્ર. ૩૪. પૃ. ૬૮૮).

આંતર ખુલાસો (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬-૮૦૦).

પ્રજ્ઞાબળી વિચારભવ્યતા (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૩૦).

પ્રજ્ઞાબળી રહસ્ય વિચારણા (મ. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૭-૪૧).

પ્રજ્ઞાબળા ખુલાસાઓ (મ. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૪૦-૨).

પ્રસ્તાવ આક્રમો આખો બીજો વિભાગ (મ. ૧૨ થી ૧૫).

આ સર્વ ચાવીઓ છે, અંથ સમજવા માટે અનિવાર્ય છે, તેનું કારણ અગૃહીતસંકેતા છે અને એ પાત્રની સાદાર્થ ખરેખર આકર્ષક છે, આખરે એનું મંથન પણ એટલું જ ખેંચાણુકારક છે (મ. ૮. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૨૦૨૬); તથા (મ. ૮. પ્ર. ૧૬) એનો કષ્ટસાધ્ય મોક્ષ છૂટકારાનો દમ ખેંચાવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૨૦૭૨)

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં મનોવિકાર પૈકી વૈશ્વાનરની ખાસીયત અને ઇન્દ્રિયો પૈકી સ્પર્શનની ખાસીયત બતાવતાં માનસવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ બતાવ્યો છે. વૈશ્વાનર સાથે કૂરચિત વડાં અને સ્પર્શનની વાર્તામાં અકુશળમાળા, શુભસુંદરી અને સામાન્યરૂપા પાત્રોની યોગશક્તિ બતાવતાં એટલી વિશિષ્ટતા બતાવી છે કે એમાં માનસશાસ્ત્રના ઊંડા પાઠો બહુ યુક્તિસર દાખવી દીધા છે અને મનીષીનો નિષ્ક્રમણોત્સવ (દીક્ષા) બીજે નંબરે આ પ્રસ્તાવની ખાસ વિશિષ્ટતા છે.

૪. ચોથો પ્રસ્તાવ જાતે જ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. એનો પ્રધાન સૂર ભવ-ચક્ર છે અને એના ખેલતા પાત્રો પ્રકર્ષ વિમર્શ છે. એના વર્ણનની ઝપટની અંદર ચિત્તવૃત્તિમંડપ અને રાજ્યો, વિવેકપર્વતનું વર્ણન અને ચારિત્રરાજના મંડપો, મોહરાય ને ચારિત્રરાજનો પરિવાર અને સાત પિશાચીઓ એ સર્વ અફલુત છે. આખો પ્રસ્તાવ એવી સારી રીતે ચોખ્યો છે કે એમાં વિશિષ્ટ નજરે કયો વિલાગ બતાવવો એ મુશ્કેલ છે, કારણ કે પ્રત્યેક પ્રસંગ અફલુત રીતે ચિત્રાયો છે. એની ચિત્તવૃત્તિઅટવી વિચારીએ ત્યાં મોહરાજના બાળકોના કલ્લોલ યાદ આવે છે અને સાત્ત્વિકમાનસપુરના સિંહાસન પર ચારિત્રરાજ બેસે છે ત્યાં એના પાટવી અને કૂટાયા આકર્ષક થઈ પડે છે. એની પિશાચીઓ વૃણા લાવે તેવી છે, છતાં પણ એને વિચારતાં મોજ આવે છે. આખો પ્રસ્તાવ વિશિષ્ટતાનો નમૂનો છે. વસંતરાજ-લોલાક્ષ એ બાબુનું પાત્ર છે છતાં એમાં પણ મોજ આવે છે. જાસ વિશિષ્ટતા જોવી જ હોય તો ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં બાંધેલ મંડપ અને તેના સિંહાસન પર બેઠેલ રાજા અને તેનો પરિવાર છે. સાત્ત્વિકમાનસપુરે ચારિત્રરાજનો મંડપ પર્વત પર એવો જ હીપે છે, વધારે આકર્ષક છે, પણ ચિત્રની નજરે બીજે નંબરે આવે છે.

૫. પાંચમો પ્રસ્તાવ સૌજન્ય અને દૌર્જન્યનો પ્રધાન સૂર ચર્ચે છે. એમાં વામદેવની નીચ દુર્જનતા કવિએ ઉત્કટ રીતે ચર્ચી છે. પણ એની વિશિષ્ટતા તો પ્રતિબોધરચનામાં આવે છે. ત્યાં જે સ્પષ્ટતાથી સર્વ પ્રાણીને દુઃખી બતાવ્યા અને તેમને કાળા, ભૂખ્યા તરસ્યા, થાકેલા, તાપ ખમનારા, કોઢીઆ, ઘરડા, તાવવાળા, ગાંડા, આંધળા અને પરતંત્ર તથા દેવાદાર બતાવ્યા એ વાત બહુ મહત્ત્વ રીતે કરીને આ ગ્રંથનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પાર પાડ્યો છે. એમને જે ત્રણે ઔષધિઓ ઠાંસી ઠાંસીને આ ગ્રંથમાં ભરવી હતી તેનો પ્રખરભર આ આખી રચનામાં દેખાઈ આવે છે.

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવનો પ્રધાન સૂર અને વિશિષ્ટતા ષડ્પુરુષ ચરિત્રમાં આવે છે. ત્યાં નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠને એક એક વર્ષનું રાજ્ય આપી તેમની પાસે વિવિધ કાર્યો કરાવે છે ત્યાં ગ્રંથકર્તા કમાલ કરે છે. એ છ પ્રકારના પુરુષોને

સમજવા એ આખા ગ્રંથની ચાવી છે. આ અતિરસવાળા વિષયને તેમણે બહુ સારી રીતે ન્યાય આપ્યો છે અને ગ્રંથનો ઉદ્દેશ પાર પાડવાની એક તદ્દન અભિનવ દિશા દાખવી છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવની વિશિષ્ટતા છ. મુનિના વૈરાગ્યપ્રસંગો
અને તેની ઘટનામાં છે. ન્યારે આ પ્રાણીનું ચિત્ત સાથેસાથું સંસાર પરથી ઊઠે છે ત્યારે સાધારણ નજરે અતિ સામાન્ય કે તુચ્છ લાગતી અથવા અતિઅર્થહીન કે નિર્માલ્ય લાગતી બાબતોમાંથી પણ ઉપદેશ કેવો લઈ શકાય છે તે ખરેખર આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. આપણે અનેક વાર રેંટ જોયાં હશે અને દારૂના પીકાંની પાસેથી તો હબરો વળત પસાર થયા હોઈશું, પણ એમાં રહેલ ગુપ્ત સંકેતને તો શ્રી સિદ્ધર્ષિની કલમ જ ચિતરે. આપણે વ્યાપારી રહ્યા, દરરોજ વ્યાપાર કરીએ, પરદેશ જઈએ, બજારમાં દુકાન માંડીએ અથવા ભોજન ખાઈએ; પણ એના અંતરને વિકસાવી સમજાવનાર તો શ્રી સિદ્ધર્ષિ જ. એમની કલમે આ નવ પ્રકરણોમાં કમાલ કરી છે.

૮. આઠમો પ્રસ્તાવ વિકાસનો માર્ગ ત્વરિત ગતિએ બતાવનાર થાય છે. એમાં પ્રધાન સૂર આખા ગ્રંથને સમજાવવાની લીધેલ તક અને તેના ઉપયોગમાં પરિપાક પામે છે. આપણા જૂના મિત્ર સંસારી-જીવને ચક્રવર્તી તરીકે જાણીએ છીએ કે લોળી અગૃહીતસંકેતાને રાજકુમારી તરીકે જાણીએ છીએ ત્યારે આપણે પણ છૂટકારાનો દમ ખેંચીએ છીએ અને સાતેનો મોક્ષ થાય છે ત્યારે આપણે અહીં રહી ગયા એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. એથી પ્રસ્તાવ હૃદય પરના હારમાં અમૂલ્ય રત્નના સ્થાનને યોગ્ય ગણાય તો આઠમો પ્રસ્તાવ મુગટના કોહીનૂરના સ્થાનને યોગ્ય છે; જન્મે અરસ્પરસની શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે; એક વગર બીજો અડવો લાગે છે. હૃદય વગર મસ્તક સુગંધ વગરનું છે, પણ મગજ વગરનું હૃદય અવ્યવસ્થિત થઈ જાય છે. આઠમા પ્રસ્તાવમાં પ્રધાન સૂર વિદ્યા સાથેના લગ્નના પ્રસંગમાં આવે છે (અ. ૮. પ્ર. ૮) અને બાકી તો સર્વ વાતનો મેળ અહીં મળે છે તે મુખ્ય વાર્તા છે.

આઠે પ્રસ્તાવમાં બીજી તો અનેક વિશિષ્ટતાઓ છે, કેટલીક તો એટલી જાંડી વાતો છે કે એ પર વિચાર કરીએ તેમ નૂતનતા જણાય.

મૌલિકતા જણાય, મહત્તા સમજાય. એના પ્રત્યેક પાત્રોમાં એજસ છે, એના ગમનાગમનમાં રહસ્ય છે, એની ચેષ્ટામાં સકારણતા છે, એમની અદૃશ્યતામાં સંકેત છે, એમના પ્રભાવમાં શાંતિ છે અને એમના શૂરાતનમાં રસરેલ છે.

x

x

x

૩. પરાકાષ્ઠા (પ્રત્યેક પ્રસ્તાવે અને સમુચ્ચયે) (Climax)

દરેક લેખક પોતાના ગ્રંથમાં પરાભૂમિ એક વખત લાવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના મહાલેખનું આ દૃષ્ટિએ આપણે પ્રત્યેક પ્રસ્તાવવાર અવલોકન કરીએ અને પછી સમુચ્ચયે જોઈ જઈએ. કાવ્યમાં પરાભૂમિ આવે તેને ‘ સાર ’ અલંકાર કહે છે. વાર્તામાં આવી પરાભૂમિ અવારનવાર આવે છે. આઠે પ્રસ્તાવની વસ્તુ વિવિધ હોવા છતાં એક જીવને આશ્રયીને હોઈ દરેક પ્રસ્તાવમાં આ પરાભૂમિ જુદી જુદી રીતે આવે છે અને અન્યાન્ય પ્રસંગે પ્રાપ્ત થાય છે. દરેક પ્રસ્તાવની પરાભૂમિ મુકરર કરવામાં મતભેદ પડે તે સંભવિત છે. મારા મતે તે નીચે પ્રમાણે આવે:—

૧. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તદ્દથા વિમળાલોકઅંજન આંજી તત્ત્વ-પ્રીતિકર પાણી પાય છે ત્યાં પરાભૂમિ આવી જાય છે. (પૃ. ૨૫-૨૬.)

કોઈકનો એવો પણ મત પડવા સંભવ છે કે પૃ. ૪૩ માં જ્યારે નિધુષ્યક ઠીંકરું ફેંકી દઈ પોતાના પાત્રમાં પરમાત્મ ભરે છે અને તેનું નામ ફેરવવામાં આવે છે ત્યાં પરાભૂમિ આવે છે. આવો મત થાય તો તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. પ્રાથમિક ધુન્યવણનો નીકાલ પરાભૂમિ લાવે એ મારા મતે વધારે ઇષ્ટ છે.

૨. ખીજા પ્રસ્તાવમાં નવીન પાત્રોનું ઓળખાણ થાય છે, પરિચય થાય છે અને તેઓ ઘણી દોડાદોડમાં દેખાય છે. અસંવ્યવહાર નગરથી માંડીને સંસારીજીવને પંચાક્ષપશુસંસ્થાન સુધી મોકલવામાં કાળ અનંતો જોઈએ અને વાત ટૂંકામાં કરવાની એટલે પરાભૂમિ આવતી નથી. પરાભૂમિ એવો થોડો આલાસ લવિતવ્યતાની લલા-મણથી આ જીવને અસંવ્યવહારનગરથી આગળ મોકલવામાં આવે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૧૨) ત્યાં થાય છે. જો કે આ પરાભૂમિમાં બહુ

ઉત્કટ રસ જામતો નથી, તો પણ ભવિત્યના પતિ પર દોર ભોતાં લગભગ એ વીશમી સદીની flapper-ફ્લેપર જેવી દેખાય છે અને પતિથી દોરાવાને બદલે એ પતિને દોરે છે. અત્યંત અગ્રાધ (Ignorance) અને તીવ્રમોહોદય (Infatuation) જેવા મહા-કારસ્થાની પાંચ એ પોતાની જાતને એટલી દમામમાં રાખી વાન કરે છે કે ત્યાં જેવા તેવો ' કલાઈમેક્સ ' જરૂર આવે છે.

૩. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં ત્રણ વખત પરાકાષ્ઠા (climax) આવે છે.

(a) બાળ મહનકંદળીના પલંગમાંથી અવાજ સાથે પડે છે તે વખતે (પૃ. ૪૫૮).

(b) નંદિવર્ધનનો કનકપુરમાં પ્રવેશ થાય છે તે વખતે (પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૮).

(c) નંદિવર્ધન સ્વકુટુંબની જૂનામરકી કરી કેદમાં પડે છે ત્યારે (પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૬-૬)

આ ત્રણે પ્રસંગો ખરેખર એક બીજાથી અલગ તેવા છે, પણ એ સર્વમાં કળાની નજરે ચિત્રકારે મહનકંદળીનો પ્રસંગ સર્વથી વધારે ખૂબીથી ચર્ચ્યો-આગેજ્યો છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવથી વાર્તા જામે છે, જામતી જાય છે અને આપણે લેખકની સાથે બરાબર ઘસડાઈએ છીએ અને એમાં જ એની કળા રહેલી છે.

૪. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આદરેલી કળા એના મધ્ય આકાશમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના બીજા પાત્રો ગમે તેવા સુંદર હોય, પણ એના વિમર્શ અને પ્રકર્ષ તો શિરઃસ્થાને આવે છે. અટવી, ટેકરા, ડુંગરામાં રખડનાર એ મામા ભાણેજના પાત્રોને ચિતરવામાં અને તમની દ્વારા ભવચક્રની અનેક વાર્તા કરી નાખવામાં કળાની દૃષ્ટિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ હાથ કરી છે. આખો ચોથો પ્રસ્તાવ કળાનો નમૂનો છે. બુદ્ધિદેવીનો દીકરો અને ભાઈ એ શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ' ખરું ' ઓજસ છે, એના વિકાસમાં પરાકાષ્ઠા આવી ગઈ છે અને એના આલેખમાં પરિપૂર્ણતા પહોંચી ગઈ છે. એની ચિત્તવૃત્તિ અટવી, પ્રમત્તતા નહીં, તદ્વિલસિત બેઠ, ચિત્તવિશ્લેષ મંડપ, તૃષ્ણા વેદિકા અને વિપર્યાસ સિંહાસન એક બાબુએ કદપતાં બીજી બાબુએ સાત્ત્વિકમાનસપુરમાં વિવેક પર્વત, એનું અપ્રમત્તત્વ શિખર, ત્યાં આવેલો ચિત્તસમાધાન

મંડપ, એની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા અને તે પરનું જીવવીર્ય સિંહાસન વિચારીએ છીએ ત્યારે કલ્પનાની વિશાળતા, લબ્યતા અને સ્પષ્ટતા આપણને મુગ્ધ કરી મૂકે તેમ છે.

ચોથો પ્રસ્તાવ મારા મતે આખા ગ્રંથની પરાકાષ્ટા રૂપે છે, તેમાં પ્રકર્ષ વિમર્શના પાત્રો પરાકાષ્ટા રૂપે છે અને ચિત્તવૃત્તિમાં મોહરાજના મંડપ સિંહાસનની રચના પરાકાષ્ટા છે (અ. ૬). મને પક્ષપાત આચિત્રરાજના મંડપ તરફ છે, પણ બન્નેની સરખામણીમાં કળાની નજરે પ્રમત્તતા નહીં પર બંધાયલા મંડપની રચના ચઢે તેવી છે. સાત પિશાચીઓમાં કળા તો અભિનવ છે પણ એમાં રૌદ્ર રસ કરુણા-મય હોઈ કંટાળો આપે છે, છતાં કળાની નજરે તો એ પણ બિતરે તેમ નથી. વર્ણનની નજરે જોઈએ તો વસંત વર્ણન સર્વોત્કૃષ્ટ છે (અ. ૨૧) પણ એવી ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા માત્ર કળાકારની નજરે નવમા પ્રકરણમાં જ આવે છે.

૫. પાંચમા પ્રસ્તાવમાં બુધસૂરિની પ્રતિબોધરચના સારી છે, આકર્ષક છે, છતાં એ વાંચતાં એમાં નૈસર્ગિકપણને બદલે કૃત્રિમતા આપણા જ્યાદ પર આવ્યા વગર રહેતી નથી. એમાં કળાની ઘણી બાબતો ઠાંસી ઠાંસીને ભરી છે. આ પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ટા ત્રણ નાના પ્રસંગોએ લેખકશ્રી લાવી શક્યા છે:—

(a) સ્ત્રી-શરીરનું કેડ સુધીનું વર્ણન કરે છે ત્યાં લતાગૃહ પર બે પુરુષો ભયંકર દેખાવવાળા આવી દેખાવ દે છે અને એકદમ ઘણી રસમય વાત બંધ પડે છે (પૃ. ૧૧૬૪).

(b) વામદેવ ગભરાટમાં રત્નને બદલે પથ્થર ઉપાડી નાસવા પ્રયત્ન કરે છે અને વિમળ મંદિરમાં ગયો તે તકનો લાલ લઈ નાસી જાય છે (પૃ. ૧૨૦૩-૪).

(c) શિવભક્ત મોડી રાત્રે મંદિરમાં દીવો સળગાવે છે. (પૃ. ૧૨૭૬).

આ ત્રણે પ્રસંગોમાં શિવમંદિરમાં મોડી રાત્રે દીવો સળગાવવાની વાત એવી સુંદર શૈલીથી કરી છે અને ત્યાં એવો પ્રકાશ પડી જાય છે કે આ આખા પ્રસ્તાવમાં એને હું પરાકાષ્ટાનું સ્થાન આપું છું.

૬. છઠ્ઠા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા ધનશેખર પોતાના મિત્ર હરિકુમારને દરિયામાં ધકેલી દે છે તે ક્ષણે સાતમા પ્રકરણમાં આવે છે. એણે મૈત્રી વિસારી, હરિનું સાધુજીવન એ ભૂલી ગયો અને સાગર મૈથુનની પ્રેરણાથી એ અતિ અધમ કાર્ય કરવા લલચાઈ ગયો (પૃ. ૧૫૪૧). એ પ્રસંગની ઘટના લેખકે ઉત્તમ કરી છે, એ ઉપરાંત બહુદશેઠ ધનેશ્વરનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ વ્યવહારુ મળી આવે તેવો પ્રસંગ પણ બહુ ભવ્ય રીતે ચર્ચ્યો છે. (અ. ૨. પૃ. ૧૪૮૨-૩) અને હરિકુમાર વિનોદ (અ. ૩) અને પદ્મપુરુષ ચરિત્ર વિદ્વત્તાનો નમૂનો છે.

૭. સાતમા પ્રસ્તાવમાં તુંગશિખર પર કોવિદ અને બાલિશ જાય છે ત્યારે અંદર કિન્નરોનું ગાન ચાલે છે તે સાંભળવાના રસમાં બાલિશ જમીન પર પડી જાય છે અને એના પડવાના અવાજથી ગંધર્વો ચોંકી જઈ ખૂબ ફટકાવે છે એ વખતે પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ ભવ્ય કલ્પના છે અને શ્રુતિરસના રસીઆને સહજ સમજાય તેવી વાર્તા છે (પૃ. ૧૭૮૩). બાકી છ મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગો વિદ્વત્તાના નમૂના છે અને તેમાં પણ વાનરખંડ્યાની વાતમાં હદ કરી નાખી છે (અ. ૮). આ પ્રસ્તાવમાં તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં પરાકાષ્ઠા નાયક સંસારીજીવના ચરિત્રને અંગે આવતી નથી પણ અંતરંગ કથામાં આવે છે તે વાત અર્થસૂચક છે.

૮. આઠમા પ્રસ્તાવમાં તો સર્વ વાતોનો મેળ મળે છે. મેં એ પ્રસ્તાવના ચાર વિભાગ બનાવ્યા છે. પ્રથમ વિભાગમાં સંસારીજીવની વાર્તા આગળ ચાલે છે તેમાં આહ્લાદમંદિરમાં ગુણધારણના લગ્ન થયા પછી વિદ્યાધરોની આકાશમાં લડાઈ શરૂ થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે અને બન્ને લશ્કર થંભાઈ જાય છે (પૃ. ૧૮૮૦), ત્યાં પરાકાષ્ઠા આવે છે. એ હકીકત બારે સરસ રીતે લેખકે વર્ણવી છે અને જેવી વર્ણવી છે તેવી મેળમાં એનું અવતરણ કરવામાં આવ્યું છે. કનકોદરની વીરહાક, એના જમીન પરના સેનાનીઓને ઉદ્બોધન અને ભીંચે ઉડવાની તૈયારી અને તે વખતે સ્થંભન (પૃ. ૧૮૮૦) એ સર્વ પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે. જો કે એવો જ અગત્યનો પરાભૂમિનો પ્રસંગ સિંહાચાર્ય પ્રમાદમાં પડી જાય છે અને ગૌરવો પર ચઢી જાય છે ત્યારે આવે છે. એના ગૌરવો વિચારવા જેવા છે (પૃ. ૧૮૬૧), વિદ્વાનોને સાધારણ ચેતવણી લેવા જેવા છે અને

એનો પાત પરાભૂમિએ કથાને લઈ જાય છે, પણ એમાં સમય ઘણો લાગે છે એટલે એને ‘કલાઈમેક્સ’ ન કહી શકાય.

આખી કથામાં ખરો ‘કલાઈમેક્સ’ વિવેકપર્વત પરની અવલોકનામાં આવે છે. ત્યાંથી લવચકના કૌતુકો અને પિશાચીઓનો દોર તેમજ ચાર નગરો વિગેરે જોતાં જે લબ્ય કલ્પના પ્રાપ્ત થાય છે તે આખા ગ્રંથમાં અગ્રસ્થાન લોગવે છે. ચિત્તવૃત્તિઅટવી પરની આખી રચના અને સાત્ત્વિકમાનસપુરની સ્થાપના અજબ કલ્પનાનો લબ્ય નમૂનો પૂરો પાડે છે અને ખરી પરાભૂમિ પૂરી પાડે છે.

ઉપર જણાવ્યું તેમ આ મારો અભિપ્રાય છે અને આમાં અભિપ્રાયલેદ થવાનો સંભવ છે. મારા મન ઉપર વાંચતી વખતે જે અસર થઈ તે અત્રે મેં જણાવી છે.

x

x

x

૪. લેખકને સમજવાની આવી—

એક વાત એ જણાવવાની છે કે આ ગ્રંથ લેખકે લખવા ખાતર લખ્યો નથી, વિક્રતા બતાવવા ખાતર લખ્યો નથી, ‘પોતાનું’ નામ રાખી જવા ખાતર લખ્યો નથી, વિનોદ કરાવવા માટે લખ્યો નથી. લેખકે શા માટે આ ગ્રંથ લખ્યો છે તે જાણ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. તેમને જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રનો પ્રાપ્તિ થઈ હતી, સફળુદ્ધિ સાથે—પોતાના conscience સાથે વિચારતાં તેમને જણાયું કે આપેલ વસ્તુ મળ્યા કરે છે, દાન આપનાર એક પ્રકારનું રોકાણ (investment) કરે છે, માટે એ ચીજો બીજાને આપવી, ખૂબ આપવી, વગરમાગે પણ આપવી, પેટ ભરીને આપવી. એ વસ્તુ વાપર્યાથી ખૂટે તેવી નહોતી. એટલે આ પુસ્તકમાં તેમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભર્યું છે એ પ્રથમ વાત થઈ. ‘આપે તે મળે’ એટલે તેઓ ખૂબ ઉદારતાથી આપવા નીકળ્યા છે એ બીજી વાત. પોતાની વસ્તુ લોકડાની પેટીમાં ભરવા યોગ્ય છે એ અતિ નમ્રતાનું વચન એ ત્રીજી વાત. લેખક ઉપર દયા કરી આ વસ્તુ લેવાની પ્રાર્થના કરવી એ ચોથી વાત. આ ચારે હકીકત આખો ગ્રંથ વાંચતાં નિરંતર લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે. એ વાત ધ્યાનમાં નહિ રહે તો કેટલાક પ્રસંગો શામાટે લેખકે ઉપસ્થિત કર્યા છે એ વાત

કદી નહિ સમજાય અને એ હકીકતો ધ્યાનમાં રહેશે તો ઘણાખરા ખુલાસા ખરાખર થઈ જશે એમ મને લાગે છે.

પ્રથમ તેમનો જીવ-તેઓ પોતે (શ્રી સિદ્ધર્ષિ) નિષ્પુણ્યકનો જીવ છે તે પૃષ્ઠ પડ થી જણાય છે. “ એ અદૃષ્ટમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણ્યક નામનો લિખારી છે એમ કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીંતહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ જાણવો. ”

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આપવાની તીવ્ર ઇચ્છા થયા પછી લેખક પોતે વિચાર કરે છે (પૃ. ૨૧૩) “ અહો ! હું સર્વ પ્રાણીઓને આવી રીતે સાક્ષાત્ ઉપદેશ આપું છું પણ તે એ સર્વ લોકો લે એમ જણાતું નથી, માટે હવે હું એમ કરું કે આ ભગવાનના મતમાં સારભૂત જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર જે હું સર્વ લોકોને બતાવવા ઇચ્છું છું તેના રોચ, શ્રદ્ધેય અને અતુષ્ઠેય (જાણવા યોગ્ય, શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય અને આચરવા યોગ્ય) અર્થની એક ગ્રંથના આકારમાં રચના કરું અને તેમાં વિષય અને વિષયીનો અલેદ છે એમ બતાવી આપું. આ પ્રમાણે કરવાથી તેમાં રહેલા જ્ઞાનાદિ સર્વ જીવોને ગ્રહણ કરવા યોગ્ય થશે. ”

ગ્રંથનો વિષય શો છે તે સમજવાની આ ચાવી છે. એમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ઠાંસીઠાંસીને ભર્યા છે અને વિષય વિષયી object & objectivemમાં અલેદ બતાવી, તે દ્વારા રત્નત્રયની વાર્તા અનેક રીતે કરવાનો લેખકશ્રીનો ઉદ્દેશ છે. આ ચાવી નિરંતર ધ્યાનમાં રાખવી.

“ આ દુનિયામાં બીજા પણ ઘણા દરિદ્રીઓ વસતા હતા પરંતુ તે નગરમાં એના (નિષ્પુણ્યક) જેવો બીજો કોઈ નિર્ભાગી બહુધા નહિ હોય એમ લાગતું હતું. ” (પૃ. ૬૩). આ એક વધારે ચાવી છે. સર્વજ્ઞશાસનપ્રાપ્તિ પહેલાં વૈશ્વાનર વિગેરે કેવા હેરાન કરે છે એ વિષય વિષયીને અલેદે શા માટે બતાવવું છે તે અતિ નમ્રભાવે અહીં કહી નાખ્યું છે.

અહીં સંસારીજીવનું જે ચરિત્ર બતાવ્યું છે તેવું પ્રાયે સર્વ જીવોનું ચરિત્ર હોય છે એમ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે (પૃ. ૨૧૭).

દરેક ચરિત્રમાં વિગતોમાં ફેરફાર તો જરૂર હોય, પ્રત્યેક પ્રાણીઓના વિકાસ જુદી જુદી રીતે થયો હોય, પણ એના મુદ્દાઓમાં અંતરંગ રાજ્યે જે ફેરફાર થાય છે તેના ચિત્રની લબ્ધ કલ્પના આ અંશમાંથી મળશે.

એના લેખકને કવિ કે કર્તા તરીકે ઉપનામ મેળવવું નથી, પણ એમને એક એવું વિશાળ ચરિત્ર લખવું હતું કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને અંદરનો ભાવ જેમ જેમ સમજે તેમ તેમ આંખ ઉઘડતી જાય. આ તેમનો આશય નીચેના પ્રસંગોથી સમજાય છે.

(a) પ્રથમ પ્રસ્તાવના ઉપસંહારમાં તેઓ લખે છે કે “ મેં મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડે તેવું છે. જે હકીકત અહીં કહેવામાં આવી છે તે તમને લાગુ પડે છે કે નહિ તે તમારા મનમાં સારી રીતે વિચારો. ” (પૃ. ૨૧૭) એટલે તેમણે એક જીવની વાર્તા કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો નિર્ણય કરીને અંથ શરૂ કર્યો છે. આ વાર્તા ઘણી મજાની છે. સર્વને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખનારની કલ્પના કેટલી વિશાળ હશે તે વિચારવાનું વિદ્વાન વાચકની તર્કશક્તિ પર છોડીએ.

(b) છેલ્લા પ્રકરણમાં કહે છે: ‘ અનુસુંદર ચકવર્તીએ પોતાને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી સુલલિતા અને પુંડરીકને સંવેગ ઉત્પન્ન કરવા માટે પોતાના સંસારજામણનું આખું ચરિત્ર ઉપમાવડે કહી સંભળાવ્યું તે ઘણે ભાગે સર્વ જીવોને સમાન વર્તે છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૨૦૭૫).

મતલબ એ છે કે સંસારીજીવનું ચરિત્ર એ એક જીવનું ચરિત્ર નથી પણ સર્વ જીવોનું ચરિત્ર છે, અમારું તમારું સર્વનું છે. આ વાર્તા પણ આખો અંથ વાંચતા ખાસ નજરમાં રાખવાની છે. સર્વથી મહત્ત્વની વાત તેમણે પૃ. ૨૦૭૭ માં કરી છે. વાંચનાર કે સાંભળનારને લેખક પોતે કહે છે કે:—

“ જો લખ્યો ! આગમ અને અનુભવથી સિદ્ધ આ સંસારી-
“ જીવનું ચરિત્ર તમે બરાબર સમજો, સમજીને તે પ્રમાણે આચરણ કરો,
“ કષાયોને છોડી દો, આશ્રવનાં દ્વારો બંધ કરો, ઇન્દ્રિયમૂઢ પર

“ જય કરો, માનસિક મેલની જાળોને તોડી નાખો, સાચા ગુણ-
 “ સમૂહનું પોષણ કરો, સંસારનો પ્રપંચ છોડી દો અને શીઘ્ર
 “ શિવાલયે જાઓ જેથી તમે પણ સુમતિ થાઓ.

“ કદાચ તમારામાં એ સુમતિ-લબ્ધપુરુષ જેટલી લઘુકર્મતા
 “ ન હોય તો પછી જેવી રીતે એ સુલલિતાને વારંવાર પ્રેરણા
 “ કરવામાં આવી, અનેક પ્રકારે એને ઠપકો આપવામાં આવ્યો
 “ અને વારંવાર એને પૂર્વલવની યાદીઓ દ્વારા જાગૃત કરવામાં
 “ આવી ત્યારે એ ભારેકર્મી હોવા છતાં પણ આળસે બોધ પામી;
 “ તેવી રીતે તમે પણ હવે જાગો. માત્ર એમાં વાત એ છે કે એવી
 “ રીતે તમે બોધ પામશો તો તમે અગૃહીતસંકેત કહેવાશો-
 “ ગણુશો. તમે સમજી નહીં કેટલાંમાં નહિ આવો અને તમારી જાત
 “ ગુરુમહારાજને ગળું ઘણું ખેંચવું પડશે, તેટલા પૂરતા તમે તેમને
 “ તસ્દી આપનારા થશો. એક વાત તો ચોક્કસ છે કે ગુરુમહારાજ
 “ તમને પ્રતિબોધ આપનારા જરૂર થશે અને છેવટે તમારે પ્રતિ-
 “ બોધ જરૂર પામવો જ છે. તમારે મહાભદ્રા જેવા થવું કે સુલલિતા
 “ જેવા થવું એ તમારી ઇચ્છાનો વિષય છે.”

આવી રીતે આખી વિષયકથા અને ઇન્દ્રિયવિપાકની વાર્તાને
 લેખકે બહુ ઊંચી કક્ષા પર મૂકી દીધી છે. એમનો લખવાનો ઉદ્દેશ
 મહાન છે, એમના લેખનો વિષય ચાલુ સંસાર છે અને એમની
 કળા અથાગ છે. એને જેમ વિચારીએ તેમ એમાં ભારે જીણવટ,
 શાસ્ત્રનું વિશાળ જ્ઞાન, દુનિયાનો વિશાળ અનુભવ, વિચાર વહન
 કરવામાં ભાષા પર અસાધારણ કાબૂ અને અંતમાં મશગૂલ કરી
 દેવાની સર્જકશક્તિ તરી આવે છે.

હજી બીજી અનેક બાબતો સૂજે છે. લેખક તરીકે એમનું
 વ્યક્તિત્વ બતાવવા અનેક બાબતો લખી શકાય તેમ છે. એમનું
 પ્રાણીજ્ઞાન (Biology) અસાધારણ છે, એમના મહાન સત્યો
 જુદા તારવી તે પર આપણા વિચારો બતાવવા યોગ્ય છે. વિગેરે
 કંઈક બાબતો પર ઉલ્લેખ શક્ય છે. બીજી એક વાત તેમની વાર્તાના
 ઊંડાણની છે. વાર્તામાં વાર્તા, તેમાં અંતરવાર્તા અને તેમાં પેટા
 વાર્તા આપવા છતાં એક પક્ષ સ્થાનકે એમણે રખલના કે ગોટો

કરેલ નથી. વિદ્વાન વિચારકો માટે આટલી હકીકત ખસ ગણાય. બાકી જેટલું લખીએ તેટલું ઓછું છે. મારા મતે આ ગ્રંથ અપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે, ચમત્કારિક છે, બોધક છે, અનુપમેય છે અને સહૃદય હાથમાં લે તો મૂકવો ન ગમે તેવો છે. આટલાં વિશેષણ એક ગ્રંથને યોગ્ય રીતે અપાયાં હોય તો પછી હવે ઉપોદ્ઘાત લાંબાવવાની જરૂર રહેતી નથી. વાંચનારને સ્વતઃ જડી આવે તેવાં અનેક રત્નો ઠાંસી ઠાંસીને ભર્યાં છે. તેને ઊકેલવા, શોધવા અને અંદર પચાવી તદ્દનુસાર જીવનચર્યા કર્યા કરવી એ સાચો ઉપોદ્ઘાત છે, બાકી બીજા વિદ્વાતાના આવિર્ભાવો છે જે ઐહિક હોઈ ખાસ મહત્વના નથી.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ

ઐતિહાસિક નજરે

શ્રી ઉપનિષિ ભવપ્રપંચા કથા અંથના મહાન લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને સમય, તેમની જીવનચર્યા, તેમના વળતની જેન સમાજ અને આર્યાવર્તની સ્થિતિ, તે કાળમાં શોકજીવન, તેમના સમયની જાણવા યોગ્ય પરિસ્થિતિ, તે પરિસ્થિતિની તેમના લેખા પર ધ્યેયી અસર વિગેરે વિગેરે અનેક વાતો જાણવાની જિજ્ઞાસા આ જ્ઞાનકાળમાં સાદુજનિક છે. અમુક અંથ વાંચની વખતે અંધકૃતા અને તેમના સમયના ઇતિહાસ લક્યમાં હોય તો અંથમાંની અનેક વાતો સમજવામાં ઘણી સગવડ પડે છે અને દિદિગિન્દુએ સમજવામાં આવે એટલે સાચા ખ્યાલ અને તુલના કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય છે. નવયુગના અભ્યાસીઓને એટલા માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ઇતિહાસ શોધવાની અને તે માટેનાં ઉપલબ્ધ સાધનોને જાળવી રાખી તેનું મૃદુશ્ચરણ કરવાની ઉપયોગિતા જણાઈ. નવીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિથી એ જણાઈ આવ્યું કે પ્રત્યેક લેખક પર પોતપોતાના યુગની અસર જરૂર થઈ છે અને તે સમજવા માટે દરેક યુગના ઇતિહાસ જાળવી રાખવા જોઈએ. આ વાતનો સ્વીકાર સમજણપૂર્વક થવાને પરિણામે હવે કેટલીક શોધખોળ પણ થવા લાગી છે અને અત્યાર સુધી જે કાંઈ રહ્યુંસહ્યું છે તેને કાયમ કરવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે.

x

x

x

ઇતિહાસની સ્થિતિ—

આવા અતિ મહત્વના અને અંથોને સમજવાની ચાવી રૂપ ગણાતા વિષયમાં વર્તમાન સ્થિતિ શી છે તે જરા તપાસી જઈએ. ઇતિહાસની બાબતમાં સમસ્ત હિંદમાં પ્રથમથી ઘણું દુર્લભ રહ્યું છે. આ સંસા-

રમાં નામ રાખી જવાની લાલસા હિંદના કવિસુનિઓને નહોતી. તેઓ પોતાનાં લેખ, પુસ્તકો કે અન્ય કોઇ પણ કૃતિને પોતાનું નામ રાખી જવાનાં સાધન તરિકે કદી લેખતા નહિ એટલે પોતાના પૂર્વ-પુરુષોનાં ઇતિવૃત્તો જાળવી રાખવાની કોઇએ જરૂરીઆત માની નહિ-ગણી નહિ. આ કે બીજું ગમે તે કારણ હોય તે આને કદપણ ધણું મુશ્કેલ છે, પણ ઇતિહાસની બાબતમાં હિંદમાં લગભગ બહુ અદ્ય સાધનો ઉપલબ્ધ છે એ વાત ચોક્કસ છે. જેમ જેમ પાછળ જતા જઇએ તેમ તેમ ઇતિહાસનાં સાધનો એટલાં ઓછાં મળે છે કે ગમે તેટલા નિર્ણય ઉપર આવીએ તો પણ તેને પુનરાવર્તન કરવાના, તેને ફરી વાર તપાસી જવાના અને નવા નિર્ણયો કરવાના પ્રસંગો તો જરૂર રહેવાના જ છે, છતાં ઉપલબ્ધ સાધનોથી બનતાં પ્રયત્ન કરી તેનું પરિણામ આવતા યુગ માટે મૂકી જવું એટલે અધૂરું કામ નવો યુગ પૂરું કરે અથવા આગળ ચલાવે એ રીતે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની વિચારણામાં હાલ કાર્ય કરવા જેવું છે.

ઇતિહાસની બાબતમાં લોકોની બેદરકારી પણ પારવગરની હતી: અનેક સ્થાનકોએ સારાલેખોનો નાશ થઈ ગયો છે, કેટલાક ઉપયોગી લેખો ઉપર આરસના ચોરસા લાગી ગયા છે, કેટલાએ લેખો ઘસાવી નાખવામાં આવ્યા છે. એ બાબતની ઉપયોગિતા જ્યાં સુધી જણાઈ નહોતી ત્યાં સુધીમાં બહુ પ્રકારની અવ્યવસ્થા થઈ છે. ખૂદ આપણા સમયમાં પણ સિદ્ધાચળ ઉપર અનેક લેખોનો નાશ થઈ ગયો છે. નાશ કરવાના ઈરાદાથી કોઇએ તેમ કર્યું હતું એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ ઇતિહાસની મહત્તાના અજ્ઞાનને પરિણામે ઉદ્ભવેલ બેદરકારીથી તેમ થઈ ગયું છે એ વાત સ્વતઃસિદ્ધ છે. છતાં કેટલાક સાધનો જળવાઈ રહ્યાં છે, કેટલાક લેખો છપાઈ ગયા છે, કેટલાકની કોપીઓ પ્રગટ થઈ છે, કેટલાક લેખોની પ્રતિકૃતિઓ બહાર પડી છે, જૂની લીપી વાંચનાર પણ તૈયાર થઈ ગયા છે અને પ્રાચીન કલાનાં કાંઈક અવશેષો હજી ઉપલબ્ધ થાય છે તેટલી સંતોષની વાર્તા છે. એ સંબંધમાં જનતાને હજી બેઠાંએ તેટલો શોખ નથી બગ્યો તેથી તે પર ચર્ચા, વિચાર-પરામર્શ અને નિદિધ્યાસન બેઠાંએ તેટલાં થતાં નથી તે બેદનો વિષય છે. આવા

સંયોગોમાં જે વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેનાથી ચલાવી લેવું એ જ કર્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. ઇતિહાસની બાબતમાં કોઈ પણ નિર્ણય છેવટનો ગણવાનો આગ્રહ ન રાખવો એ પ્રધાન કર્તવ્ય વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં પ્રાપ્તવ્ય છે.

x

x

x

સાધનો—

અત્યારે બરાબર વિચાર કરીએ તો સંવત એક હજાર પહેલાનો ઇતિહાસ બહુ અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછીનો ઇતિહાસ તો લગભગ એક સરખો નીપજાવી શકાય એટલાં સાધનો અત્યારે મળે છે. આપણે તો આ ઉલ્લેખમાં પૂર્વ કાળના ઇતિહાસની જરૂરીઆત છે તેને અંગે નીચેનાં સાધનો પ્રાપ્ય છે: (૧) શિલાલેખો, (૨) પ્રશસ્તિઓ, (૩) સિક્કાઓ, (૪) પુસ્તકોમાં અવાંતર નિર્દેશ (references), (૫) થોડાંક ઐતિહાસિક પુસ્તકો: ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર, પ્રબંધચિંતામણિ વિગેરે.

એ ઉપરાંત કેટલીક અનુમાનપદ્ધતિ સ્વીકારવાની રહે છે. અમુક ગ્રંથમાં એક લેખકનું નામ આવ્યું હોય તો તેને તેવી પ્રસિદ્ધિ મળવાનો સમય વિગેરે ગણતરી કરવાની રહે છે. કેટલીક બાબત જ્યોતિષના વિષયને અંગે પણ પ્રાપ્ત થાય છે. હિંદના લોકો જાગૃતના બરાબર નિરીક્ષક હતા અને આકાશમાં ગ્રહચાર એવી રીતે થાય છે કે અમુક પરિસ્થિતિ સર્વ ઘરોમાં હજારો વર્ષે ફરી એક વાર આવે—એ સર્વનો હિસાબ થઈ શકે છે. બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, ચંદ્ર, સૂર્ય આદિના સ્થાન નોંધાયાં હોય તો તેનો દિવસ અને પળ સુદ્ધાંત ગણતરીથી શોધી શકાય છે. આવી રીતે મહાભારત રામાયણ વિગેરેના સમયો શોધી શકાય છે.

જે લેખકને માટે આપણે તપાસ કરતા હોઈએ તેણે કયા કયા પોતાના પૂર્વ કાળના લેખકોને નામનિર્દેશથી કે વગર નામે ટાંક્યાં છે અને આપણા લેખકને તેની પછીના બીજા કયા લેખકે ટાંક્યાં છે તે દ્વારા પણ કેટલીક સમયસિદ્ધિ થઈ શકે છે. આ સર્વ બાબતોમાં ઊંડા અભ્યાસ, શાંત શોધખોળ, ધીરજ, ચીવટ અને અપૂર્વબદ્ધ માનસ હોય તો ઘણી વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે, પણ તે માટે

આજીવન અભ્યાસ અને સત્ય શોધનની ધૂન લાગવી જોઈએ. એમાં ઉપર ઉપરની વાતો કે અભ્યાસ વગરનાં ગમ્પાને સ્થાન નથી.

x

x

x

શોધખોળની ધૂન—

આ જૂની બાબતો એકઠી કરવાની, શોધવાની જેનામાં આવડત હોય અને તેને યોગ્ય અગત્ય આપતાં આવડતી હોય તેને માટે વિશાળ ક્ષેત્ર ખાલી છે. હજુ તેમાં બહુ કરવા જેવું છે. અત્યાર સુધી એમાં બહુ અદ્ય થયું છે. એની અગત્ય પણ હજુ આપણે પૂરેપૂરી સમજ્યા હોઈએ એમ જણાતું નથી. અત્યારે પુસ્તકો પ્રકટ થાય છે તેમાં જેટલો પ્રયાસ પુસ્તકની કોપી કરાવવા કે તેના મુદ્ર તપાસવા પાછળ કરવામાં આવે છે તેનાથી સોમા ભાગનો પ્રયાસ પણ તે અંતઃકર્તાને સમજવા માટે કરવામાં આવતો હોય એમ જણાતું નથી. બહુ થોડા અંશોમાં મુદ્રાસરની ઉપોદ્ધાત કે સમયવર્ણન માટે પ્રયાસ એવામાં આવે છે.

એ જૂના કાળનાં સાધનો એકઠાં કરવાં, તેને છૂટા પાડવાં, તેની યોગ્ય કિંમત આંકવી અને તેમાં પોતાના બાંધી દીધેલા વિચારોથી નિરાળા રહેવું એ બહુ આકર્ષક કામ છે. ઘણા તો એવી જૂની બાબતોને હાથ જ લગાડતા નથી. એ એમ જ માને છે કે કાંઈ નવું કરવું, જૂની બાબતોને ઉથલાવવામાં—કાળનાં પોપડાં ઉખેડવામાં કાંઈ માલ નથી, એવાની વાત બાબતુ પર મૂકીએ. જેઓને જૂની બાબતો જાણવાને શોખ છે, જેઓ જૂની પરિભાષામાં નવીન રચના કરવામાં મોજ માણે છે, જેઓને પ્રાચીન પ્રત્યે અંતરથી સફલાવ છે અને તેને સમજવાની જેઓ ફરજ ગણે છે, તેઓને તો એ વાતની લગની લાગવી જોઈએ, એ બાબત પર અંતરથી પ્રેમ હોવો જોઈએ અને એને માટે એણે ખૂબ પ્રયાસ યોગ્ય દિશામાં કરવો જોઈએ. એ ઉપરાંત એક મહત્ત્વની બાબત એ છે કે એમ કરતાં એને ધાર્યા કરતાં જુદું પરિણામ આવતું દેખાય તો તે જાહેર રીતે કહી દેવાની તેનામાં અમાણિકતા અને કિંમત હોવાં જોઈએ. એને મૂળ સૂત્ર વાંચતાં એમ જણાય કે એના બનાવનારના સંબંધમાં જે દંતકથાઓ ચાલે છે તે અસત્ય છે તો તેણે તે જાહેરને કહી દેવું જોઈએ અને કોઈ લેખક અમુક સમયે

થયેલ નથી, પણ ચાલતી કથાથી પાંચ સો કે બસો વર્ષ પછી થયેલ છે તો તે પણ તેણે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઈએ. પોતાના પૂર્વજનું વિચારે માટે આગ્રહ ન રાખવો એ યોગ્ય ગણાય. અત્યારે સિદ્ધસેન દિવાકર, હરિભદ્રસૂરિ, ધનેશ્વરસૂરિ (શત્રુજય માહાત્મ્યના કર્તા) વિગેરેના યુગના સંબંધમાં ઘણી નવીન વાતો સાંપડી છે, તો તે પોતાને સૂઝે તેમ બતાવવી એ શોધકની ફરજ છે. મતલબ એ છે કે આ જૂની શોધખોળ પરત્વેના સત્યગવેષકે ઉપરોક્ત સુપ્રસિદ્ધ નિયમોના કદી ભંગ ન કરવો અને તે માટે પ્રેમપૂર્વક શોધ આગળ ધપાવવી. પ્રાચીનોમાં જે જાતની આગ્રહવૃત્તિ છે તેને અને શોધખોળને કાંઈ સંબંધ નથી. એ તો પોતાની વાત સાચી કરવા મથે અને પોતાના બાંધેલા મતને કે કિલ્લંતીને પ્રતિકૂળ બાબત શોધખોળમાં મળી આવે તો તેને ગોપવી દે. સત્યના શોધન માટે નવીનોએ આ પદ્ધતિ અસ્વીકાર્ય ગણી છે અને તે વાત માન્ય કરવા યોગ્ય જણાય છે. વ્યુદ્ગ્રાહિત ચિત્તવાળાથી સત્ય દૂર જ નાસતું ફરે છે એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે અને સત્યશોધન પ્રેમથી જરૂર કરવા યોગ્ય છે. જેને એ વાતની ધૂન લાગી હોય તે મહેનત કરે અને નિયમોને અનુસરે તો વિશાળ ક્ષેત્ર તેને માટે ખુલ્લું છે.

x

x

x

જૈનો અને ઇતિહાસ—

જૂની શોધખોળને અંગે સાધનો બહુ સ્વલ્પ છે એ વાત ખરી, પણ એ સંબંધમાં જૈન ઇતિહાસની સ્થિતિ પ્રમાણમાં કાંઈક વધારે સારી છે. અત્યારે ગુજરાતનાં ઇતિહાસનાં જે સાધનો પ્રાપ્ય છે તે બહુધા જૈન જ છે. વિક્રમ સંવત એક હજાર પછી જૈન ઇતિહાસ સળંગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. પ્રતિમાઓ ઉપરનાં લેખો, મંદિરોમાં લખેલાં શિલાલેખો, કૃતિઓને છેડે લખેલી પ્રશસ્તિઓ, ઐતિહાસિક રાસો, સિદ્ધાઓ, સાધુઓને કરેલી વિશ્વસિઓ વિગેરે ઘણાં સાધનો એ સમય માટે મળી આવે છે. એ સર્વ સાધનોને એકઠાં કરી તે પરથી આખો ઇતિહાસ ઉપજાવી શકાય તેમ છે. કેટલીક સંસ્થાઓએ અને કેાઈ કેાઈ વ્યક્તિઓએ છૂટોછવાયો સંગ્રહ પણ એ સમયને અંગે કર્યો છે. એ સમય માટે એ ઉપરાંત ચરિત્ર ગ્રંથો પણ મળી

આવે છે. આ સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ હજી સુધી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ થયો નથી, પણ થતો જાય છે.

વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ પહેલાનો ઇતિહાસ હજી ઘણો અંધારામાં છે, એને માટેનાં સાધનો ઘણાં સ્વદેશ છે અને ઘણી વખત ચાલુ દંતકથાઓનો ઉપયોગ થયો હોય એમ પાછળના લેખકોના લેખો ઉપરથી જણાય છે. સમસ્ત હિંદનો એ પુરાતન ઇતિહાસ હજી ઘણી અચોક્કસ સ્થિતિમાં છે. જૈનો માટે થોડાં થોડાં સાધનો છે અને તેનો ઉપયોગ થાય છે, પણ તેમાં બહુ સંભાળ અને બારીક તપાસને માટે હજી ઘણો અવકાશ છે. તે વખતે સંવતો પણ ઘણા ચાલતા હતા: જેવા કે વીર સંવત, વિક્રમ સંવત, શુભ સંવત, શક સંવત વિગેરે. એક લેખકે સંવત લખ્યો હોય પણ નિર્દેશ ન કર્યો હોય કે તે કયા પ્રકારનો છે; અને પછીનો લેખક ભૂલ કરી નાખે તો તે ભૂલ કાયમ બની રહે છે. આ વાત ખૂબ લક્ષ્યમાં રાખવાની જરૂર રહે છે.

એકંદરે દશમી શતાબ્દિ પહેલાનો ઇતિહાસ જાણવા માટે ખૂબ પ્રયાસ કરવાની જરૂર રહે છે. ઇતિહાસના જ્ઞાનની જરૂરીયાત તો હવે સ્વીકારાર્હ છે, પણ એને માટે જેવો જોઈએ તેવો શોખ હજી ખીલ્યો નથી એ પ્રથમ દુઃખની બાબત છે, અને બીજી વાત એ છે કે ચાલુ હકીકતને ખોટી પાડે તેવાં સાધનો મળી આવે તો તેને ન વિચારવાની અથવા દાબી દેવાની વૃત્તિ કેટલેક સ્થાને દેખાય છે. સત્યશોધન માટે આ વાત યોગ્ય નથી. આપણે તો બનતો પ્રયાસ કરી સાધનો એકઠાં કરવાં અને તેને પરિણામે જે સત્ય પ્રાપ્ત થાય તે સ્પષ્ટ રીતે કહી દેવું. લોકોને ગમશે કે નહિ તે બહુ વિચારવાની જરૂર નથી. વધારે શોધ કરનાર નીકળે અને નવાં અનુમાન કાઢે તો તેને વિચારવા તૈયાર રહેવું અને સ્વીકાર્ય જણાય તો ખુલ્લા દિલથી તેને વધાવી લેવા. એ રીતે એ શોધખોળનું કાર્ય ચલાવવાની જરૂર છે. આ નિયમનો સ્વીકાર કરીને શ્રી ઉપમિતિલવ-પ્રપંચા ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના સંબંધમાં નીચેની હકીકત જણાવવી જરૂરી ધારી છે.

x

x

x

શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ સંબંધી જે હકીકત ઉપલબ્ધ છે તેને આપણે નીચેના વિભાગોમાં વહેંચી નાખી તે પર વિચાર કરીએ.

૧. અંથકર્તાએ પોતે પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે તે.
૨. અંથકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંથમાંથી મળતાં સાધનો-વિગતો.
૩. અંથકર્તાનું ચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું છે તે.
૪. દાક્ષિણ્ય ચિહ્ન-કુવલયમાળાના કર્તાને અંગે પ્રાપ્ય હકીકત.
૫. શ્રી હરિભદ્રસુરિ જેમને અંથકર્તા નમન કરે છે (a) તેમના સમય સંબંધી ચર્ચા (b) તેમનો અને અંથકર્તાનો અનંતર કે પરંપર સંબંધ અને તે સંબંધમાં અંથમાં અને અંથની બહારથી મળતી હકીકતો.

ત્યારપછી શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિનો સમય, તે સમયના હિંદની સ્થિતિ, લેખક પર તેની અસર, લેખકની કૃતિની ત્યારપછીના લેખકો પર અસર, વિગેરે લેખક અને તેમના સમય સંબંધી પ્રાસ્તાવિક બાબતો પર ધ્યાન જે અવામાં આવશે. સમયનિર્ણય માટે જેટલાં સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે તેનો આ સર્વ બાબતોને અંગે ઉપયોગ કરવા ધારણા છે. આપણે પ્રથમ શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિની પ્રશસ્તિ ઉપર આવી જઈએ. એ ઇતિહાસનું સર્વથી સ્પષ્ટ અને સીધું સાધન છે, છતાં એમાંથી જ અનેક વિકલ્પ ભેડે છે તે આગળ જોશું.

૧. પ્રશસ્તિ—

આ અંથકર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ પોતે જ અંથને છેડે પ્રશસ્તિ લખી છે તે અંથકર્તાને સમજવા માટે, સમયનિર્ણય માટે અને કેટલીક હકીકત એકઠી કરી સમજવા માટે ખાસ ઉપયોગી છે.

પ્રશસ્તિ ચાર ભાગમાં વહેંચી નાખીએ:—

- (૧) પૂર્વપુરુષોની હકીકત (શ્લોક ૧ થી ૧૩)
- (૨) લેખકનું નામ વિગેરે (શ્લોક ૧૪)

(૩) હરિભદ્રસૂરિ સંખંધી ઉલ્લેખ (શ્લોક ૧૫ થી ૧૭)

(૪) ગ્રંથલેખનનું સ્થાન (૧૮-૨૦) કાળ (૨૧) પ્રથમ કોપી લખનારની હકીકત (૨૨) અને છેવટે ગ્રંથશ્લોક પ્રમાણ (૨૨)

આપણે પ્રથમ લેખકશ્રીના પૂર્વપુરુષોની હકીકત વિચારી જઈએ. પ્રશસ્તિના પ્રથમના તેર શ્લોકમાં જે હકીકત આવે છે તે નીચે પ્રમાણે.

(૧) ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો.

*યોતિતાશિલભાવાર્થઃ સદ્ગવ્યાબ્જપ્રબોધકઃ ।

સૂરા(ર્ચા)ચાર્યોઽભવદ્દીતઃ સાક્ષાદિવ દિવાકરઃ ॥ ૧ ॥

સ નિવૃત્તિકુલોદ્ભૂતો લાટદેશવિભૂષણઃ ।

આચારપશ્ચકોદ્યુક્તઃ પ્રસિદ્ધો જગતીતલે ॥ ૨ ॥

અમૃદ્ ભૂતહિતો ધીરસ્તતો દેહમહત્તરઃ ।

જ્યોતિર્નિમિત્તશાસ્ત્રજ્ઞઃ પ્રસિદ્ધો દેશવિસ્તરે ॥ ૩ ॥

તતોઽમૃદુલ્લસત્કીર્તિર્બ્રહ્મગોત્રવિભૂષણઃ ।

દુર્ગસ્વામી મહાભાગઃ પ્રખ્યાતઃ પૃથિવીતલે ॥ ૪ ॥

પ્રવ્રજ્યા ગૃહ્ણતા યેન ગૃહં સદ્ધનપૂરિતં ।

હિત્વા સદ્ધર્મમાહાત્મ્યં ક્રિયયૈવ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫ ॥

* “ સર્વ ભાવાર્થોને પ્રકાશ કરનાર, ભવ્ય પ્રાણીરૂપ કમળને જાગૃત કરનાર અને વિકસાવનાર સાક્ષાત્ સૂર્ય જેવા તેજસ્વી શ્રી સૂરાચાર્ય થયા. ૧.

“ તેઓશ્રી લાટદેશના આભૂષણ હતા, નિવૃત્તિકુળમાં થયેલા હતા, પંચાચાર પાળવામાં સર્વદા તત્પર હતા અને જગતમાં સારી રીતે પ્રસિદ્ધિ પામેલા હતા. ૨.

“ ત્યારપછી દેહમહત્તર થયા. તેઓ પ્રાણીઓને હિત કરનારા હતા, ધીર હતા, જ્યોતિષ અને નિમિત્તશાસ્ત્રના જાણકાર હતા અને દેશના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા હતા. ૩.

“ ત્યારપછી બ્રાહ્મણગોત્રના આભૂષણ, મહાભાગ્યવાન અને વધતી જતી કીર્તિવાળા દુર્ગસ્વામી થયા. તેઓ પૃથ્વીતળ ઉપર પ્રખ્યાત હતા. ૪.

“ તેઓશ્રીએ દીક્ષા લેતા વખત વિશાળ દ્રવ્યથી બરપૂર પોતાનું સુંદર ઘર છોડીને સક્રિય સ્વરૂપે વિશુદ્ધ ધર્મનું માહાત્મ્ય પ્રકાશમાન કર્યું. ૫.

યસ્ય તચ્ચરિતં વીક્ષ્ય શશાઙ્કરનિર્મલમ્ ।
 બુદ્ધાસ્તત્પ્રત્યયાદેવ ભૂયાંસો જન્તવસ્તદા ॥ ૬ ॥
 સદ્વિજ્ઞાદાયકં તસ્ય સ્વસ્ય ચાહં ગુરુત્તમમ્ ।
 નમસ્યામિ મહાભાગં ગર્ગર્ષિમુનિપુન્નવમ્ ॥ ૭ ॥
 ક્લિષ્ટેઽપિ દુઃષમાકાલે યઃ પૂર્વમુનિચર્યયા ।
 વિજહારેવ નિઃસન્જો દુર્ગસ્વામી ઘરાતલે ॥ ૮ ॥

સદેશનાંશુમિલેંકે ઘોતિત્વા ભાસ્કરોપમઃ ।
 શ્રીમિલ્લમાલે યો ધીરઃ ગતોઽસ્તં સદ્વિધાનતઃ ॥ ૯ ॥
 તસ્માદતુલોપશમઃ સિદ્ધ(સદ્)ર્ષિરભૂદનાવિલમનસ્કઃ ।
 પરહિતનિરતૈકમતિઃ સિદ્ધાન્તનિધિર્મહાભાગઃ ॥ ૧૦ ॥
 વિષમભવગર્તનિપતિતજન્તુશતાલમ્બદાનદુર્લલિતઃ ।
 દલિતાશ્ચિલદોષકુલોઽપિ સતતકરુણપરીતમનાઃ ॥ ૧૧ ॥

“ તેઓશ્રીનું ચંદ્રકિરણ જેવું નિર્ભય ચરિત્ર જોઇને તેને આધારે અનેક પ્રાણીઓ તે વખતે બોધ પામ્યા. ૬.

“ તે દુર્ગસ્વામીને અને અને ચોતાને દીક્ષા આપનાર મહાભાગ્યશાળી ઉત્તમ ગુરુવર્ય મુનિપુંગવ શ્રીગર્ગર્ષિને નમસ્કાર કરું છું. ૭.

“ આવા અત્યંત હીન દુઃષમ કાળમાં તદ્દન નિઃસંગ થઇને પૂર્વકાળના મુનિઓ માફક એ દુર્ગસ્વામી પૃથ્વી પર વિહાર કરતા હતા. ૮.

“ સૂર્યની ઉપમાને ચોગ્ય તેઓશ્રીએ સુંદર દેશનારૂપ કિરણોથી લોકમાં ઉઘોત કર્યો. સુંદર વિધાનપૂર્વક તેઓશ્રી ધીરવીર હોષ સિદ્ધ(સ)માલનગરમાં અસ્ત પામી ગયા. ૯.

“ તેમનાથી સિદ્ધર્ષિ (પાકાંતરે-સદર્ષિ) યયાઃ એ અતુલ ઉપશમવાળા હતા, સ્ફુટિક જેવા નિર્ભય મનવાળા હતા, પારકાનું હિત કરવામાં સર્વદા બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવાવાળા હતા, આગમના દરિયા હતા અને મહા-ભાગ્યવાન હતા. ૧૦.

“ સંસારના વિષમ ખાડામાં પડેલા સેંકડો જન્તુઓને અવલંબનનું દાન આપીને તેઓ ચપળ જણાતા હતા. (દુર્લલિતને બદલે દુર્લલિત રીક લાગે છે. ધણું દાન આપીને દુખળા થઇ ગયા હતા.) એમણે સર્વ દોષો દળી નાખ્યા હતા છતાં તેઓનું મન હમેશાં કરુણાવાળું રહેતું હતું. ૧૧.

યઃ સદુપગ્રહકરણરતઃ સદુપગ્રહનિરતબુદ્ધિરનવરતમ્ ।
 આત્મન્યતુલગુણગૈર્ગણધરબુદ્ધિ વિધાપયતિ ॥ ૧૨ ॥
 बहुविधमपि यस्य मनो निरीक्ष्य कुन्देन्दुविशदमद्यतनाः ।
 मन्यन्ते विमलधियः सुसाधुगुणवर्णकं सत्यम् ॥ ૧૩ ॥

પ્રથમના તેર શ્લોકમાં પૂર્વપુરુષોની હકીકત આવી. તે પ્રમાણે નીચેની હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે.

૧. સૂરાચાર્ય અથવા સૂર્યાચાર્ય.

એ લાટ દેશમાં થયા. લાટ દેશ એટલે ભરુચની આસપાસનો પ્રદેશ. આ સૂરાચાર્ય ઘણા પ્રસિદ્ધ હશે એમ જણાય છે.

૨. સૂરાચાર્યના શિષ્ય દેહલમહત્તર.

એ જ્યોતિષના જાણકાર હતા. એ દેશના વિસ્તારમાં પ્રસિદ્ધ હતા. તેમનો કરેલો કોઈ ગ્રંથ લલ્ય નથી.

૩. તેમના પછી દુર્ગસ્વામી થયા.

એ જન્મથી પ્રાક્ષણ હતા. એમણે સારી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી. એમણે આખી પૃથ્વી ઉપર સારી પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી. એમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે બહુ ધન-ધાન્યથી ભરેલ ઘરનો ત્યાગ કર્યો હતો. એમના એ સુંદર દાળાલાનું અનુકરણ કરવાથી અનેક પ્રાણીઓ ઝોધ પામ્યા હતા. એમનું ચરિત્ર અત્યુત્તમ હતું. એ લિન્નમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામ્યા.

“ તેઓ સંગ્રહ કરવાનો બુદ્ધિવાળા છે, અન્ય ઉપર નિરંતર સદુપકાર કરવાવાળા છે અને પોતામાં અતુલ્ય ગુણસમુદાય હોવાને લઈને તીર્થંકરના મણુધર હોય એવી બુદ્ધિ અન્યમાં ઉત્પન્ન કરે છે. ૧૨.

“ મોઝરાનાં ફૂલ અથવા ચંદ્રના બિંબ જેવું તેઓનું મન જે બહુ પ્રકારનું હતું તેને જોઈને વિમળ બુદ્ધિવાળા નવયુવકો અસલી ગ્રંથોમાં આવેલ સુસાધુનાં વર્ણનને સાચું માને છે. ૧૩.

૪. એ દુર્ગસ્વામીને અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

૫. એ દુર્ગસ્વામીથી સદર્ષિ થયા.

એ સદર્ષિ ખૂબ અભ્યાસી હતા. સિદ્ધાન્તના ખાસ અભ્યાસી હતા. કરુણાભરપૂર હતા. અનુકરણીય ચારિત્રથી સાધુના શાસ્ત્રમાં કરેલા વર્ણનને સાચું બતાવનારા હતા.

૬. એમના ચરણરેણુતુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો.

‘ એમના ’ એટલે ‘ કોના ? ’ એ શંકાસ્પદ છે. ‘ એ ’ દુર્ગસ્વામીને પણ લાગે અને સદર્ષિને પણ લાગે.

ગ્રંથકર્તાના પૂર્વપુરુષો સંબંધી—

પ્રશસ્તિમાં જે નામો આપ્યાં છે તે સંબંધી કોઈ પણ વિશેષ માહિતી મેળવવી અતિ મુશ્કેલ છે. સરખા નામવાળા વિદ્વાનો ઘણા થયા છે અને ચોક્કસ હકીકત કંઈ મળતી નથી. જે હકીકત મળે છે તે વિચાર માટે નોંધી લેવામાં આવી છે.

સૂરાચાર્ય. શ્રી પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂરાચાર્યનો એક પ્રબંધ આવે છે. તેમાં અનેક આશ્ચર્યકારક ચમત્કારોથી ભરપૂર એમનું ચરિત્ર બતાવ્યું છે. એ ચરિત્ર પરથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતના સોલંકી ભીમદેવ મહારાજના મામા દ્રોણાચાર્ય પાસે એમણે દીક્ષા લીધી હતી. તેઓ દ્રોણાચાર્યના ભાઈ સંગ્રામસિંહના પુત્ર થાય. એટલે ભીમદેવને સૂરાચાર્ય મામાના દીકરા થાય. એમણે ધારાનગરીના ભોજરાજ પાસે અપૂર્વ વિદ્વત્તા બતાવી હતી. આ સૂરાચાર્ય, જેમનું ચરિત્ર શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપ્યું છે તે અને ઉપરોક્ત સૂરાચાર્ય એક હોય એમ લાગતું નથી. ભીમદેવ પહેલાનો સમય ઇતિહાસમાં મુકરર છે. તે ઇસ્વીસન ૧૦૨૨-૧૦૭૨ નો હોવાથી તે સમય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયથી પાછળ જાય છે એટલે આ સૂરાચાર્ય કોઈ અલગ વ્યક્તિ હશે એમ અત્યારે ધારવું પડે. આના નિર્ણય માટે વધારે શોધખોળની આવશ્યકતા જરૂર રહે.

ગર્ગર્ષિના સંબંધમાં એટલું જણાય છે કે એમણે પાસક(સા).

કેવળી અને કર્મવિપાક નામના અંથો બનાવ્યા હતા. એ અંથો સંબંધી ઘણી શોધખોળ કરવાની જરૂર રહે છે. એથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય સુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ જણાય છે.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી એટલું જણાય છે કે:—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ નિવૃત્તિ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

તેમના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એટલે કે ગર્ગર્ષિને હાથે એમની દીક્ષા થઈ હતી.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેને દીક્ષા આપનાર ગર્ગર્ષિ હતા.

એ ગર્ગર્ષિ કયા કુળના હતા તે કાંઈ જણાતું નથી.

સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય થતા હતા.

એટલે સુરાચાર્યના દેહલમહત્તર, દેહલમહત્તરના શિષ્ય દુર્ગસ્વામી અને દુર્ગસ્વામીના શિષ્યો સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ.

દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિની દીક્ષા સાથે થઈ કે આગળ પાછળ થઈ તેની ચોખવટ થતી નથી. પણ બન્નેને દીક્ષા આપનાર શ્રી ગર્ગર્ષિ હતા એ વાત ચોક્કસ જણાય છે.

એ દુર્ગસ્વામી પણ બહુ પ્રતાપી હોય એમ જણાય છે. એમણે સંસારનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ઘણો વૈલવ છોડ્યો હોય એમ જણાય છે. એમની પ્રસિદ્ધિ પણ ખૂબ હશે એમ જણાય છે.

એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગાણા નામની સાધ્વીએ ઉપમિતિ-લવપ્રપંચા અંથની પ્રથમ કોપી લખી એમ પણ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. સાધ્વી કેવી સારી રીતે પોતાનો સમય તે કાળમાં વ્યતીત કરતી હશે તેવું આથી સહજ અનુમાન થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ ?

આ પૂર્વપુરુષોની નોંધને અંગે એક સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિના ગુરુ કોણ ?

એ સંબંધમાં પ્રશસ્તિમાંથી અનેક વિકલ્પો નીકળે છે. એનો

નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. તે માટે નીચેની હકીકત વિચારવી અને તે વિચારતાં પ્રશસ્તિ સન્મુખ રાખવી.

૧. પ્રશસ્તિ પરથી એક વાત ચોક્કસ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપનાર ગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા.
૨. છતાં દીક્ષા લેતી વખતે કોને ગુરુ તરીકે સ્થાપન કરવામાં આવ્યા તે કંઈ માલૂમ પડતું નથી. ગર્ગર્ષિ એમના ગુરુ નહોતા એમ તો જણાય છે.
૩. દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય સદર્ષિ થયા એ પ્રશસ્તિના દશમા શ્લોકથી જણાય છે.
૪. ચૌદમા શ્લોકમાં તત્ત્વરણેણુકલ્પેન એમ લખી 'તેમના ચરણ-રેણુતુલ્ય' 'સિદ્ધે' આ પુસ્તક કહ્યું એમ જણાવે છે. એમાં 'તેમના' એટલે 'કોના ?' એ પ્રશ્ન થાય છે. ઉપરના શ્લોકમાં કહેલા એમ ધારીએ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સદર્ષિ થાય છે.
૫. અથવા સદર્ષિ અને સિદ્ધર્ષિ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય તે પણ બનવાનું છે.
૬. અથવા દુર્ગસ્વામીની પાઠે સદર્ષિ આવ્યા હોય અને તેને 'સંગ્રહકરણુરત' કહ્યા છે અને ગચ્છાધિપતિનો એ એક ગુણ જણાય છે. સંગ્રહસીલો વિવાયશિલોમ. એ રીતે બેતાં કદાચ સદર્ષિ નિર્વૃત્તિ ગણના ગચ્છાધિપતિ હોય અને તેઓ તેમજ સિદ્ધર્ષિ એ બન્ને દુર્ગસ્વામીના શિષ્ય હોય એ પણ બનવાનું છે.
૭. આ પુસ્તક દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા ગણાએ પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું એનો ખ્યાલ કરતાં કદાચ દુર્ગસ્વામીના વખતમાં આ પુસ્તક લખાયું હોય, લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોય, તેમણે પોતાની શિષ્યા ગણાને તેની પ્રથમાવૃત્તિ કરવા આજ્ઞા આપી હોય એ પણ બનવાનું છે.
૮. છેલ્લી વાતનો સ્વીકાર કરવામાં વચ્ચેથી સદર્ષિ બિડી ન્વય છે, તેથી કદાચ આ પુસ્તક તૈયાર થયું ત્યારે સદર્ષિ ગણાધિપતિ

હોય, અને દુર્ગસ્વામી સ્વર્ગે ગયા હોય, છતાં તેમની શિષ્યાએ આ પુસ્તક લખ્યું હોય. એમ હોય તો આ પુસ્તકના લેખકના ગુરુ દુર્ગસ્વામી પણ હોય અથવા દેહલમહત્તર પણ હોય. દુર્ગસ્વામી આ પુસ્તક પૂરું થયું ત્યારે સ્વર્ગે ગયા હતા એ પ્રશસ્તિના સ્લોકથી જરૂર જણાય છે.

૬. તત્ત્વરણરેણુકસ્વેન એ શબ્દનો સંબંધ વિચારતાં કહાય શ્રી સિદ્ધર્ષિ સદ્ધર્ષિના શિષ્ય પણ હોઈ શકે.

૧૦. આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરવા સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો અને લેખકનો સંબંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમને એટલે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિને લેખકના દીક્ષાગુરુ ગણવા, શિક્ષાગુરુ ગણવા કે પ્રાચીન ગણવા ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે આગળ ઉપર ખૂબ વિસ્તારથી વિચારવામાં આવશે.

આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરતાં અને પ્રશસ્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચા કરતાં મારો એમ અભિપ્રાય થાય છે કે:—

૧. શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા શ્રી ગર્ગર્ષિ પાસે લીધી હોવી ભેદબે.

૨. દુર્ગસ્વામીની દીક્ષા પણ તે જ ગર્ગર્ષિ પાસે થઈ.

૩. દીક્ષાવખતે ગુરુ તરીકે દુર્ગસ્વામીની અથવા દેહલમહત્તરની સ્થાપના થઈ હશે.

૪. સદ્ધર્ષિની દીક્ષા પ્રથમ અને સિદ્ધર્ષિની ત્યારપછી થઈ હોવી ઘટે.

૫. દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં કાળ કરી ગયા ત્યારે તેમની પાટ ઉપર ગણાધિપતિ તરીકે સદ્ધર્ષિ આવ્યા.

૬. આ ગ્રંથ પૂરો થયો ત્યારે ગણના નાયક સદ્ધર્ષિ અને બન્નેના ગુરુ દુર્ગસ્વામી હોઈ એમની શિષ્યાએ પ્રથમ આદર્શ લખ્યો.

આ સર્વ અનુમાન છે અને વધારે ચર્ચાએ અથવા વધારે પુરાવા મળ્યે સુધારવાને યોગ્ય છે.

આ સંબંધમાં એક બીજી બાબત વિચારવા યોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રના ચૌદમા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધના ૮૩

શ્રી ૮૫ માં શ્લોકમાં એક હકીકત કહી છે તે ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. ત્યાં દિગ્બંધ પ્રકટ કરતાં નીચેના ત્રણ શ્લોક ગર્ગર્ષિના મુખમાં મૂક્યા છે:—

વિગ્બંધં શ્રાવયામાસ પૂર્વતો ગચ્છસંતતિમ્ ।

સત્પ્રભુઃ શૃણુ વત્સ ! ત્વં શ્રીમાન્ વજ્રપ્રભુઃ પુત્ર ॥ ૮૩ ॥

તચ્છિષ્યવજ્રસેનસ્યામૃદવિનેયચતુષ્ટયી ।

નાગેન્દ્રો નિર્વૃત્તિશ્ચંદ્રઃ સ્વાતો વિદ્યાધરસ્તથા ॥ ૮૪ ॥

આસીન્નિર્વૃત્તિગચ્છે ચ સુરાચાર્યો ધિયાં નિધિઃ ।

તદ્વિનેયશ્ચ ગર્ગર્ષિરહં દીક્ષાગુરુસ્તથ ॥ ૮૫ ॥

એ ઉપરથી એમ જણાય છે કે વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેનના ચાર શિષ્યો થયા. (૧) નાગેન્દ્ર, (૨) નિર્વૃત્તિ, (૩) ચંદ્ર અને (૪) વિદ્યાધર^૧. એ ચારેની ચાર શાખાઓ નીકળી. તેમાં નિર્વૃત્તિની જે શાખા નીકળી તેમાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના શિષ્ય ગર્ગર્ષિ અને ગર્ગર્ષિએ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને દીક્ષા આપી.

આ હકીકત પ્રમાણે દેહમહત્તર તદ્દન ઊડી જાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ લખે છે કે શ્રી ગર્ગર્ષિ તેમને તથા દુર્ગસ્વામીને દીક્ષા આપનાર હતા. એ ગર્ગર્ષિને સાથે વળી ‘ ગુરુત્તમ ’ પણ કહે છે. એ એ ગર્ગર્ષિ સૂરાચાર્યના શિષ્ય હોય તો દુર્ગસ્વામી અને સિદ્ધર્ષિ બન્નેની દીક્ષા ગર્ગર્ષિ પાસે થયેલી હોય એમ માનવામાં જરા પણ વાંધો નથી. દીક્ષા વખતે ગુરુ તરીકે દેહમહત્તરને સ્થાપ્યા હોય અથવા દુર્ગસ્વામીને સ્થાપ્યા હોય તે બનવાજોગ છે.

તેથી ગર્ગર્ષિ પોતે દિગ્બંધમાં ‘ હું તારો દીક્ષાગુરુ છું ’ એમ કહે છે તે વાત બરાબર બંધબેસતી થતી નથી.

આ સર્વમાં સદર્ષિની વાત જરા પણ સમજાતી નથી. એમનું

---

૧. શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં વજ્રસ્વામીના પ્રથમ પ્રબંધમાં આ ચારે શાખા સંબંધી ઉલ્લેખ છે. એ ચારે શાખા વજ્રસેનના ચાર પુત્ર જેઓએ પિતા સાથે વજ્રસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી હતી તેનાથી નીકળી છે. પ્રભાવક ચરિત્રકાર ‘ એ ચારે નામના ગચ્છો હજી પણ અવની પર જ્યવંત વર્તે છે ’ એમ જણાવે છે એટલે આ ધણી મહત્વની હકીકત છે.

પ્રશસ્તિમાં વર્ણન વાંચતાં એ શ્રી સિદ્ધર્ષિ માટેનું નથી એ ચોક્કસ જણાય છે અને ‘તત્ત્વચરણરેણુકલ્પેન’ એ પ્રશસ્તિના શબ્દોથી તે સિદ્ધ થાય છે. સદર્ષિ સિદ્ધર્ષિથી મોટા હોવા બોધએ અને અંશ પૂરો થયો ત્યારે નિર્વૃત્તિ ગચ્છની શાખાના ઉપરી હોવા બોધએ એમ વાંચન કરતાં અનુમાન થાય છે. પ્રો. જેકોબીએ ઉપમિતિના ઉપોદ્ધાતના પાંચમા પૃષ્ઠમાં સદર્ષિ વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી, તે માત્ર સૂર્યાચાર્ય, દેશમહત્તર અને દુર્ગસ્વામીનો જ ઉલ્લેખ કરે છે તેથી સદર્ષિની હકીકત તેના ધ્યાન ખેંચાર ગઈ હોય એમ જણાય છે. સદર્ષિ તદ્દન અલગ હોવાના ઘણાં કારણ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે ગણધરબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરવાનું લખે કે પોતાને સિદ્ધાન્તનિધિ તરીકે જણાવે અથવા સુસાધુ વર્ણન સત્ય કરનાર તરીકે જણાવે એ તદ્દન અશક્ય બાબત છે (જુઓ પ્રશસ્તિના શ્લોક ૧૦-૧૧-૧૨-૧૩) અને સદર્ષિ ન હોય તો ચૌદમા શ્લોકમાં ‘તત્ત્વચરણરેણુકલ્પેન’ શબ્દનો અર્થ તદ્દન ઊડી જાય છે.^૧

દુર્ગસ્વામી લિન્નમાલ નગરમાં અસ્ત થયા પછી તેમનામાંથી (તસ્માત્ શ્લોક ૧૦) એક ગચ્છાધિપતિ થયા અને તેના ચરણરેણુ તુલ્ય સિદ્ધર્ષિએ આ અંશ કહી બતાવ્યો-આ અર્થ સ્પષ્ટ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ કોણ હશે એ હકીકત તો અચોક્કસ જ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આગળ જ્યારે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંખધી વાત વિચારવામાં આવશે ત્યારે આ બાબતની ધુંચવણમાં વધારો

૧. આ સંખધમાં મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી પ્રભાવકચરિત્રનો પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે “સિદ્ધર્ષિના ગુરુ ગર્ગર્ષિ નિર્વૃત્તિ કુલીન સૂરાચાર્યના શિષ્ય હતા. સિદ્ધર્ષિ પોતે પણ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમાં પ્રથમ નિર્વૃત્તિકુલ અને સૂરાચાર્યનો જ ઉલ્લેખ કરે છે; પણ તે પછી દેશમહત્તરને અને દેશમહત્તર પછી દુર્ગસ્વામીનો નામોલ્લેખ કરીને છેવટે દુર્ગસ્વામીના અને પોતાના દીક્ષાદાયક તરીકે ગર્ગર્ષિનો નિર્દેશ કરે છે. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે સૂરાચાર્યના એ શિષ્યો હશે, પહેલા દેશમહત્તર અને બીજા ગર્ગર્ષિ. દેશમહત્તરના દુર્ગસ્વામી અને ગર્ગર્ષિના સિદ્ધર્ષિ શિષ્ય હશે અને બન્નેનો દીક્ષા ગર્ગર્ષિને હાથે થઈ હશે.” તેઓ પણ સદર્ષિનું નામ લખતા નથી એ ધણું નવાઈ જેવું લાગે છે.

થશે. આવી રીતે પ્રથમના તેર શ્લોકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વપુરુષો સંબંધી હકીકત વિચારી.

આમાં દશથી તેરમા શ્લોક સુધીમાં જે મહાપુરુષનું વર્ણન આવે છે તે આ ગ્રંથના લેખક સિદ્ધર્ષિ સંબંધી નથી એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. એમ માનવાના ઘણાં કારણો છે તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા વાંચનારને કહેવાની જરૂર નહિ પડે. લેખક અત્યંત નમ્ર છે, આખા ગ્રંથમાં એની નમ્રતા તરવરી આવે છે અને એમણે સિદ્ધાચાર્યનો અધઃપાત ચિતર્યો છે. (પ્ર. ૮ પ્ર. ૧૦ પૃ. ૧૬૬૦) એવા સિદ્ધ લેખક પોતાને માટે દશમાથી તેરમા સુધીના શ્લોકમાં વાપરેલ એક પણ વિશેષણ વાપરે એ અશક્ય છે.

જેમણે આવા મોટા અદ્ભુત ગ્રંથ બનાવ્યો છતાં લખે છે કે એને દેવી સરસ્વતીએ બનાવ્યો અને પોતે તો કહી બતાવ્યો એવા લેખક પોતાના મનને ‘કુન્દેદુ’ જેવું નિર્ભળ કહે કે પોતાના અભ્યાસને અંગે પોતાને ‘સિદ્ધાંતનિધિ’ કહે એ અશક્ય છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે સદર્ષિ તદ્દન અલગ વ્યક્તિ છે અથવા પ્રશસ્તિના શ્લોક દશથી તેર સુધીનું વર્ણન ગ્રંથકર્તાને માટે ગ્રંથકર્તાએ પોતે લખેલ સંલવી શકતું નથી. (એ ચારના વૃત્ત પણ જુદા છે.)

૨. લેખકનું નામ—

પ્રશસ્તિનો ચૌદમો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે.

×ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથેતિ તત્ત્વરણેણુકલ્પેન ।

ગીર્દેવતાયા વિહિતામિહિતા સિદ્ધામિધાનેન ॥ ૧૪ ॥

આ કથાના બનાવનારનું નામ સિદ્ધ આપ્યું છે. એટલે સિદ્ધર્ષિ સમજવા. એમની નમ્રતા કેટલી છે તે અહીં જરા જોઈ જવા જેવું છે. એ કહે છે કે આ કથા બનાવી ગીર્દેવતાએ એટલે સરસ્વતી દેવીએ અથવા શ્રુતદેવીએ અને સિદ્ધે કહી બતાવી. એમને લેખક તરીકે

× “ આ ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા શ્રી સરસ્વતી દેવીએ બનાવી અને તેમના (ઉપર વર્ણન કર્યું—તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના) ચરણરેણુ સમાન સિદ્ધે કહી બતાવી. ૧૪

કોઈ જ્ઞાતનું અભિમાન નથી. જે પોતાની ઉપર કૃપા કરવા માટે અંધ વાંચવાની વિશ્વસિ કરે (અ. ૧. પૃ. ૨૧૪), જે પોતાના અંધને સુવર્ણ પાત્રમાં મૂકવા યોગ્ય ન ગણે (પૃ. ૨૧૪) અને જે અંધ વાચવાનું કાર્ય પ્રેરણારૂપ જ ગણે (પૃ. ૨૦૮૧) તેને નામની પરવા કેમ હોય ?

શ્રી સિદ્ધર્ષિની આ આત્મલઘુતાની બાબત ખાસ વિચારમાં લઈ અનુકરણ યોગ્ય છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એ પોતાનું ચરિત્ર લખે છે ત્યાં પણ એમણે જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અન્યને આપવા માટે અનેક પ્રકારના પ્રયત્નો કર્યા હતા અને જ્યારે લોકો તેમની પૂર્વકાળની સ્થિતિ યાદ લાવીને તેની પાસેથી ઉપદેશ લેતા નહોતા ત્યારે તેમણે કાશની પેટીમાં ભરીને એ રત્નત્રયીને જગત સન્મુખ ધર્યા છે. જે વસ્તુ ખૂબ દેવાય તે ખૂબ મળે છે એની તેમને ખાતરી હતી, એમની સદ્બુદ્ધિએ એ વાત તેમને સૂઝાડી હતી અને તેમનો ઉદ્દેશ નામ-ખ્યાતિનો નહોતો, પણ કોઈ રીતે અન્ય એ વસ્તુનો ઉપયોગ કરે તે હતો. આ અતિ આકર્ષક નમ્રતા એમણે અંધમાં કામકામ બતાવી છે.

એક હકીકત ખાસ નોંધવા જેવી છે. પ્રશસ્તિના ૧૦, ૧૧, ૧૨, ૧૩, માં શ્લોકમાં જે સદ્ધર્ષિનું વર્ણન આવે છે તે સદ્ધર્ષિ આ કથાના લેખક ન હોવા બદલે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. આ કથાને માટે લેખક પોતાને અંગે કોઈ પણ પ્રશંસાના શબ્દો વાપરે એ તદ્દન અશક્ય વાર્તા છે. અગાઉના સાધુઓનું વર્ણન સાચું મનાવનાર તરીકે પોતાની જ્ઞાતનું વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરે તે તદ્દન ન બને તેવી વાત છે અને ઉપર લખેલા ૧૪ માં શ્લોકમાં તચ્ચર-જરેણુકલ્પેન એ શબ્દ એ વાત જ બતાવે છે. તચ્ચ એટલે કોના ? દુર્ગસ્વામીની બાબત તો નવમા શ્લોકમાં પૂરી થઈ ગઈ અને તેનાથી સદ્ધર્ષિ થયા એની વાર્તા દશમા શ્લોકથી શરૂ કરી. આ સર્વ હકીકત ઉપરથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો આત્મનિદા કરવાનો સ્વભાવ જ હોવાથી તેમજ લેખક તરિકેની તેમની જમાવટ કરવાની પદ્ધતિ ઉપરથી એક જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે તે એ કે દુર્ગસ્વામી અસ્ત થયા પછી તેમના સ્થાને અન્ય કોઈ આવ્યા અને તે સદ્ધર્ષિ હતા. તેના ચરણ-રેણુ તુલ્ય સિદ્ધે આ વાર્તા લખી.

પોતાને માટે ‘સિદ્ધર્ષિ’ એટલો પણ શબ્દ વાપરવામાં નથી આવતો, પણ ‘સિદ્ધ’ શબ્દ વપરાય છે. અત્યારે આપણે આનંદ-વિજયને આનંદ અથવા રવીન્દ્રને રવિ કહીએ તેના જેવો આ પ્રયોગ છે અને હિંદવાસીને તે સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી જણાય તેમ નથી. હિંદમાં માણસ પોતાનું ‘ટૂંકું’ નામ વાપરવામાં મળ લે છે, એને એમાં નમ્રતા લાગે છે અને લગભગ સર્વને નાના નામો હોય છે. એને હુલામણાનું નામ પણ કહેવામાં આવે છે.

પ્રશસ્તિના આ બીજા વિભાગ ઉપરથી (૧૪ મા શ્લોકથી) આ કથાના બનાવનાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ જેઓ પોતાને સિદ્ધ નામથી ઓળખાવે છે તે હતા એમ જણાય છે.

હવે આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ.

૩. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

પ્રશસ્તિના ૧૫, ૧૬, ૧૭ મા શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

અથવા—

આચાર્યહરિભદ્રો મે ધર્મબોધકરો ગુરુઃ ।

પ્રસ્તાવે ભાવતો હંત સ પ્વાધે નિવેદિતઃ ॥ ૧૫ ॥

વિષં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં, વ્યચીચરયઃ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યચીર્યેણ સુવાસનાસુધાં, નમોઽસ્તુ તસ્મૈ હરિભદ્રસૂરયે ॥૧૬॥

અનાગતં પરિહાય ચૈત્યવન્દનસંશ્રયા ।

મદયૈવ કૃતા યેન વૃત્તિર્લલિતવિસ્તરા ॥ ૧૭ ॥

“ આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનાર હોઈ ભાવથી મારા ગુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવેલ છે. ૧૫.

“ જે હરિભદ્રસૂરિએ કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ધોઈ સાફ કરીને મારે માટે ન ચિંતી સકાય તેવા વીર્યના પ્રયોગથી કૃપાપૂર્વક સુવાસનાનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું, તેઓશ્રીને નમસ્કાર હો. ૧૬

“ જેઓએ અનાગત કાળને પ્રથમથી જાણી લધને મારે માટે જ ચૈત્ય-વંદનના સૂત્રોના સંબંધવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી. ૧૭”

પ્રશસ્તિના આ ત્રીજા વિભાગમાં બહુ અગત્યની વાત લખી છે અને તેમાં અનેક પ્રશ્નોનો અવકાશ પણ રહે છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે આ પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોકનું ખરાખર નિરીક્ષણ થાય અને પ્રથક્કરણ કરવામાં આવે તો શ્રી સિદ્ધર્ષિના ઇતિહાસને અંગે એ ધુન્ધવણ કરવાને બદલે નીકાલ કરી આપે છે. આપણે તે જોઈએ.

એ ત્રણ શ્લોકનો અર્થ એ થાય છે કે—હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે અને તે હકીકત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં બતાવી છે. એમણે અદ્ભુત શક્તિથી કુવાસનારૂપ ઝેર સાફ કરીને સુવાસનારૂપ અમૃત વિચારી કાઢ્યું. તેમને નમસ્કાર કરે છે અને પછી કહે છે કે જેમણે ભવિષ્ય (અનાગત) કાળને જાણીને મારે માટે લલિતવિસ્તર નામની વૃત્તિ બનાવી.

આ ત્રણ શ્લોકમાં **વ્યચીવરત્** અને **અનાગતં** એ બે શબ્દોનો ઉપયોગ અને પ્રથમ પ્રસ્તાવના પાત્ર **ધર્મબોધકર**નું નિદર્શન એ ત્રણ હકીકત મળીને આપણે હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હશે કે નહિ ? તેનો સત્વર નિર્ણય કરી શકશું.

આપણે હાલ તુરંત માત્ર એક જ પ્રશ્ન વિચારીએ અને તે એ કે બન્ને વિશિષ્ટ લેખકો (હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ) આ અંથની અંદરના પુરાવા પ્રમાણે એક સમયે થયેલા કે આગળ પાછળ થયા હતા. શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનો મોટો પ્રશ્ન છે તે આપણે આગળ ચર્ચાશું. અત્ર સમકાલીનતા પર આ અંથની અંદરના પુરાવા આપણને શું શું બતાવે છે તેટલું જ વિચારીએ.

પ્રો. હરમન ચાકોળી અને ડૉ. હ્યુમાન હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ગણે છે. તેને મતે શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષા-ગુરુ દુર્ગસ્વામી હો કે ન હો તેનો કાંઈ નિર્ણય નથી, પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિના ખરા ગુરુ શ્રી હરિભદ્ર હતા એમ તેમનો મત છે. તેઓ ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં નીચેનાં શબ્દોમાં એ મત જાહેર કરે છે.

1. On reading these verses by Siddharshi on the relation between himself and Haribhadra every unprejudiced reader, I venture to say, will arrive at the conclusion that the disciple speaks of his teacher as his actual *guru*, not his *para-*

“ તેમના અને હરિભદ્ર વચ્ચેના સંબંધને બતાવનાર આ કાવ્યો વાંચીને અગાઉથી નિર્ણય નહીં કરી બેસનાર દરેક વાચનાર એક જ નિર્ણય ઉપર આવશે કે શિષ્ય પોતાને શિખવનારને ખાસ ગુરુ તરીકે જ સંબોધે છે અને નહિ કે પોતાના પરંપરા ગુરુ તરીકે અથવા ધર્મના ગુરુ તરીકે. એમ ધારવાની હું હિમત ધરું છું; અને પ્રથમ યુરોપીય વિદ્વાન પ્રો. લોચમન જેણે એનો અર્થ ચર્ચો હતો તે પણ એમજ સમજ્યા હતા. અને ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના પહેલા પ્રસ્તાવમાં સિદ્ધર્ષિએ જે મુદ્દાઓ કહ્યા છે તેથી આ અસરને મજબૂતી મળે છે, કારણ કે નિષ્પુણ્યકને તેના આખા વિકાસ-માર્ગમાં આગરે તે પોતાનું તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારું લોજન છોડી દે છે અને પોતાનું લિક્ષાપાત્ર સાફ કરે છે અથવા ઉપમાની ભાષાને છોડી દઈએ તો જ્યાં સુધી તે દીક્ષા લે છે ત્યાંસુધી ધર્મ-બોધકર તેને સલાહ આપે છે અને સૂચનાઓ આપે છે. હવે સિદ્ધર્ષિ આપણને સમજાવે છે કે ધર્મબોધકર એ જ હરિભદ્ર છે અને નિષ્પુણ્યક તે તેઓ પોતે જ છે એટલે તેણે દીક્ષા લીધી ત્યાં સુધી સર્વ બાબતમાં તેને હરિભદ્રે સલાહ આપી હતી અને સૂચનાઓ કરી હતી. તે વગરશંકાએ ક્લિત થાય છે. ” (ઉપમિતિ. ઉપોદ્ધાત પૃ. ૬)

upara guru or spiritual guru; and they were understood by the first European scholar, Professor Leumann, who discussed their meaning. And this impression is further strengthened by what may be inferred from Siddharsi's statements in the first Prastava of the Upamitibhavaprapancha Katha. For there the Dharmabodhakara is described as advising and directing the beggar Nispunyaka during the whole course of his regeneration up to the time when he gave up his unwholesome food and had his alms bowl washed, or speaking without the metaphor, when he was ordained. Now as Siddharsi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself upto the time when he became a monk and wandered about preaching the law. (Intro. to Upamiti P. VI)

અહીં મુદ્દો માત્ર એક જ છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ધર્મબોધકર પોતે હરિભદ્ર છે, માટે તેઓને દીક્ષા આપનાર હરિભદ્ર જ હતા અને તેથી તેના પરંપરા ગુરુ નહિ પણ ખાસ ગુરુ હતા અને બંને સમકાલીન હતા.

આપણે પણ કોઈ પણ પ્રકારના પૂર્વબદ્ધ વિચારને વશ થયા વગર આ સંબંધમાં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શા શા પુરાવા આ મુદ્દાને અંગે મળે છે તે તપાસી જઈએ. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મને ધર્મનો બોધ કરનારા હોઈ લાવથી મારા ગુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. ’ (૧૫-પ્રશસ્તિ) આપણે તદ્દન નિષ્પક્ષ રહી નીચેના મુદ્દાઓ વિચારીએ. અમુક વિદ્વાને આવો મત આંધ્યો હતો તેના તરફ આપણે માનપૂર્વક જરૂર એકઠાએ, પણ આપણે તે મતને છેવટનો કદી ન માનીએ; તેમ જ આપણા નિર્ણયો છેવટના છે એમ મનાવવા પ્રયત્ન પણ ન કરીએ. ભરાબર વિચાર કરતાં આ સંબંધમાં ઘણા પુરાવા અંતમાંથી મળે તેમ છે તે બંને બાબતોએ તપાસી જઈએ.

નીચેના પુરાવા ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા. આ સર્વ પુરાવા અંતર્ગત અંદરના જ છે તે તપાસવા વિચારિ છે.

૧. પ્રશસ્તિના ઉક્ત પંદરમા શ્લોકમાં કહે છે કે આચાર્યહરિભદ્રો મે ભાવતઃ ધર્મબોધકરો ગુરુઃ ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા લાવથી ધર્મગુરુ છે. ’ ભાવતઃ ગુરુઃ એટલે આશયથી ગુરુ.

નોટ—(a) જૈન ધર્મમાં દ્રવ્ય અને લાવ બંને શબ્દોનો ખાસ અર્થ છે. દ્રવ્યથી જે ગુરુ હતા તે પ્રશસ્તિમાં ઉપર બતાવાઈ ગયા. પછી અથવા કરીને લાવગુરુને વર્ણવ્યા છે. ‘ લાવ ’ એટલે આશય. એ ત્યાં abstract અથવા meaningના અર્થમાં છે. દ્રવ્યગુરુ તો દીક્ષાગુરુ, પણ પરંપરાએ ‘ લાવગુરુ ’ હરિભદ્રસૂરિ છે એમ જણાવવાનો આશય છે. ‘ દ્રવ્ય ’ વ્યવહારને અંગે વપરાય છે, બ્યારે લાવમાં હાજરીની જરૂરીઆત નથી. એમને *avastha* ગુરુ કહી શકાય તેમ નથી. અને સદર શ્લોકોના ભાવતઃ શબ્દ બીજા કોઈ જગ્યાએ લાગુ થઈ શકે તેમ લાગતું નથી.

(b) કદાચ માવતઃ નિવેદિતઃ એમ અર્થ કરવા જઇએ તો ત્યાં પણ એક જ અર્થ શક્ય છે કે ‘આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મ-ભોધકર શુરુ હતા તે હકીકત ‘ભાવથી’ મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. મતલબ એ દ્રવ્યથી તો વસ્તુતઃ બનેલ નથી, પણ આશયની અપેક્ષાએ જોઇએ તો તેઓ મારા ધર્મભોધકર શુરુ હતા.

આ ‘ભાવતઃ’ શબ્દને ઉડાડી મૂકાય તેમ નથી અને જૈન-પરિભાષા સમજનાર તેનો અર્થ બરાબર સમજી શકે તેમ છે. ભાવ શબ્દનો જૈન પારિભાષિક અર્થ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

૨. પ્રશસ્તિના ૧૬ માં શ્લોકમાં ‘કુવાસનાથી ભરેલ ઝેરને ધોઇને સાફ કરી મારે માટે જેમણે સુવાસનું અમૃત વિચારી કાઢ્યું’ એ વાક્યમાં સુવાસના અને કુવાસના શબ્દોના પ્રયોગ અને વ્યચીચરત્ ક્રિયાપદનો પ્રયોગ પણ એ જ હકીકત બતાવે છે. કુવાસનાનું ઝેર ધોવાનું કાર્ય એક બાબુએ રાખી સુવાસના અમૃત તૈયાર કરવાનું કોઇ પોતાના સીધા ઉપકારી માટે કહે નહિ. અહીં વ્યચીચરત્ પ્રયોગ ખાસ અર્થસૂચક છે.

મદાશયે એ શબ્દપ્રયોગ પણ એટલો જ અર્થસૂચક છે. ‘મને આશ્રયીને’-‘મારે માટે’ એમ જો કહેવું હોત તો મદાશયે પ્રયોગ ન જ ઘટે. એમને માટે જ જો સુવાસના સુધા તૈયાર કર્યું હોત તો મહાં કે એવો કોઇ ચતુર્થીનો પ્રયોગ જરૂર થાત. આ તો જાણે પોતાને માટે જ તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા તૈયાર થયેલા લેખક આવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી જ ‘અચિત્ય વીર્ય અને કૃપયા’ એ બન્ને પ્રયોગો પણ સફળ થાય છે એ લેખવાની ભાગ્યે જ જરૂર ગણાય.

૩. પ્રશસ્તિનો સત્તરમો શ્લોક વધારે સૂચક છે. ‘જેઓએ અનાગત કાળ પ્રથમથી જાણી લઇને મારે માટે જ ઐત્યવંદનના સૂત્રોની હકીકતવાળી લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી.’ આના મૂળમાં અનાગતં પરિજ્ઞાય ‘નહિ આવેલો કાળ-લવિષ્યકાળ જાણી લઇને’ એ શબ્દો વિચારવા યોગ્ય છે.

એથી એક વાત તો જરૂર સિદ્ધ થાય છે કે જ્યારે શ્રીહરિભદ્ર-

સૂરિએ લલિતવિસ્તરા નામની વૃત્તિ બનાવી ત્યારે તેમણે તે સિદ્ધર્ષિ માટે બનાવી નહોતી.

મહર્ષેવ-‘ માટે માટે જ કરી ’ એ વાત અને અનાગતં પરિજ્ઞાય એ બંને વચ્ચેનો વિરોધ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ સમાવી શકાય તેમ છે તે આગળ જોશું. એનો ખુલાસો પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં બરાબર છે તે વિચારતાં આ વિરોધ જરૂર શમી જશે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવની વાત હાલ બાબુ ઉપર રાખી આપણે આ ‘અનાગતં’ વાળા શ્લોક પર જ મુદ્દો સાધીએ. પ્રો. જેકોબી સાથે મારે આ સંબંધમાં લંબાણ પત્રવ્યવહાર થયો હતો અને તે જૈન કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં છપાયો હતો.^૧ ત્યાં પ્રો. જેકોબી એક દલીલ કરે છે કે “અનાગતં પરિજ્ઞાય નો અર્થ હું ‘લવિષ્ય બાણીને’ અથવા ‘શું બનવાનું છે તે બાણીને’ એમ કરું છું. એનો હું હવે ખુલાસો કરું છું: ધારે કે તમને મુનિસુંદરની કૃતિથી કાંઈ સૂચક ધાર્મિક લાભ થયો હોય અને તેથી તમે તદ્દન નવા માણસ થઈ ગયા હો તો તમે એમ નહિ કહો કે ‘મુનિસુંદરે પોતાના લવિષ્ય જ્ઞાનથી મને (કાપડીઆને) તેના અધ્યાત્મકલ્પક્રમથી પ્રકાશ થશે એમ બાણીને તે ગ્રંથ બનાવ્યો.’ તમે એમ જરૂર માનશો કે એવા પ્રકારની ધારણા કરવી તે ચોખ્ખી ધૃષ્ટતા જ કહેવાય. તે જ પ્રમાણે જે હરિભદ્રસૂરિ ચારશે વર્ષ પહેલાં શુભરી ગયા હતા તેમણે પોતાના હિત માટે ગ્રંથ બનાવ્યો એમ કહેવામાં સિદ્ધર્ષિમાં નમ્રતાની ખામી જ દેખાય. પણ જો તે તેને ઓળખતા હોય તો તેમ લખવામાં કાંઈ ધૃષ્ટતા ગણાય નહિ. જો તેમનો ગ્રંથ પોતાના ધાર્મિક વલણને ટેકો આપનાર હોય અને તે ગ્રંથથી પોતાની શુદ્ધિ થઈ હોય તો તેવી રીતે તે લખી શકે. તેવી જ રીતે તમે તમારા શિક્ષા-શુરની કૃતિ માટે આ પ્રમાણે લખો તો તેમાં કપકાપાત્ર કાંઈ આવે નહિ, અને તમારું વક્તવ્ય માત્ર અતિશયોક્તિ^૨ કહેવાય.’ (પૃ. ૨૪૯)

૧. Jain Swetambar conference Harald. XI P. 239 to 274.

૨ My interpretation of the verse અનાગતં પરિજ્ઞાય “Knowing the future” or “Knowing what would happen” I now try to explain. Supposing you had derived some signi-

આ આખી દલીલ પર મેં ખૂબ વિચાર કર્યો છે. અનાગત પરિણામનો અર્થ પ્રો. જેકોબી સાચો કરે છે, પણ હકીકત સાથે તેને જોડવામાં તેઓ દોરવાઈ જાય છે. શ્રી મુનિમુંદરસૂરિનો ગ્રંથ વાંચીને મને ધર્મમાં સ્થિરતા થઈ હોય તો એવા જ શબ્દોમાં હું મુનિમુંદરસૂરિનો આભાર માનું અને તેમને મારા ગુરુ કહું અને તેમણે જાણે મારે માટે જ સદર ગ્રંથ બનાવ્યો હતો એવા શબ્દોમાં વાત સ્વીકારું તો તેમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની ઘટ્ટતા લાગતી નથી. આ અભિપ્રાયનો વિષય છે. આર્યસંસ્કૃતિના અભ્યાસી આવી દલીલ કેમ કરી શક્યા હશે તે જ મને તો નવાઈ જેવું લાગે છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં તો એને બરાબર ‘ગુરુ’ કહી શકાય તેમ છે. આપણે તો સ્થાપના કરીએ ત્યાં મુદ્ધર્માસ્વામીને ગુરુસ્થાને મૂકી શકીએ.

પ્રો. જેકોબીને ખરી મુશ્કેલી ચાર સો વર્ષના આંતર પછી આવા શબ્દો લખવામાં નમ્રતાની ખામી દેખાય છે તેથી લાગી જણાય છે. એ હકીકતમાં બેવડી સખલના દેખાય છે. એક તો દંતકથા પ્રમાણેની તારિખમાં ફેરફાર થતો જાય છે જે આપણે આગળ જોશું અને દ્વાલિષ્ટચિહ્નની કુવલયમાળા જોયા પછી આ સંદેહમાં ઘણું ફેર પડી જાય છે એ પણ આગળ જોવાશે. ચાર સો વર્ષનો આંતર

ficant spiritual benefit from Munisundara's work, making you as if it were a new man, you would not put it this way: "Muni Sundara, knowing by his prescience that I (Kaparia) would receive enlightenment from his Adhyatma Kalpadruma, composed this work." You would admit this an unqualified piece of presumption. In the same way Siddharsi would be open to the charge of want of modesty, if he pretended that Haribhadra, dead more than 400 years at his time, had composed the work in question with a view of his benefit. But if he knew him personally, he might say so without arrogance, if the work of his beloved teacher quite fitted his religious wants and brought about his conversion. Similarly, if you would in this way speak of the work of your teacher, there would be nothing to blame and your impression would be simply an **અતિશયોક્તિ** (p. 249.)

સમય તો ફરી જાય તેમ લાગે છે, પણ છતાં ચાર સો વર્ષનો આંતરો હોય તો પણ વાંધો આવતો નથી એ મારી મૂળ દલીલ ઊભી જ રહે છે.

જે રીતે પ્રથમસ્થિતના ૧૫-૧૬-૧૭ માં શ્લોક લખાયા છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે. ગર્ગર્ષિને પોતાના દીક્ષા દેનાર કહે છે, ત્યારપછી દુર્ગસ્વામીની વાત લખી, તેઓ લિજ્જમાલ નગરમાં કાળધર્મ પામી ગયા તે વાત કહી, તેમનાથી સદ્ધર્ષિ થયા અને તેના ચરણરેણુતુલ્ય 'સિદ્ધિ' આ અંથ બનાવ્યો. આટલે સુધી આવીને અથવા કહીને વાતનો ઝોક એકદમ બદલી નાખે છે. જો હરિભદ્રસૂરિ પોતાના ગુરુ હોય તો એમ લખાય નહિ. આ તો 'અથવા' કરીને પોતાનો 'હૃદય-ભાવ' બતાવ્યો છે અને સાથે જ પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હવાલો આપ્યો છે.

આના કરતાં પણ વધારે મજબૂત દલીલ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આવે છે તે આપણે જોશું, પણ અહીં અનાગતવાળા શ્લોકનો અર્થ કરવામાં પ્રોફેસર જેકોબી જે થાપ ખાઈ ગયા છે તે પર હજી વધારે વિચાર કરીએ. તેઓ એમ માની બેઠા છે કે જોનો દંતકથા પ્રમાણે અમુક તારિખ શ્રીહરિભદ્રસૂરિની માની બેઠા છે અને તેથી પૂર્વ-બદ્ધ વિચાર ન હોય તેવા સ્વતંત્ર વાંચકને ઉદ્દેશ છે. આ દલીલ ખોટી છે, જોનોને પુરાવો મળે તો દંતકથાથી ચાલી આવતી તારિખ ફેરવવામાં કદી વાંધો છે જ નહિ. શ્રી જિનવિજયના એ સંબંધી લેખ પછી સ્વતંત્ર વિચારકો તારિખ ફેરવવાની વાત સ્વીકારે છે. મતલબ જોનોનો એ સંબંધમાં આગ્રહ ન હોઈ શકે. માત્ર પુરાવા મળવા જોઈએ અને તે સંતોષકારક, તર્કની પદ્ધતિને અનુસરનારા અને લાક્ષણિક હોવા જોઈએ.

એક વાત એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે પ્રો. જેકોબી લગભગ અનાગત પરિણામને ઊઠાવી જ દે છે. તેમની દલીલો વાંચતાં એ આખો શ્લોક 'નિરર્થક' 'અહેતુક' અથવા ઢંગધડા વગરનો થઈ જાય છે. લવિષ્ય જાણીને? એટલે શું? ક્યારે જણ્યું? જ્યારે અંથ લખ્યો (લલિતવિસ્તરા) ત્યારે સિદ્ધર્ષિ નામના કોઈ એનો લાલ લેનાર થશે એ વાત જાણીને? એવી જાણવાની શક્તિ શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં હતી? વિક્રમના નવમા સૈકામાં કોઈને હતી?

ધર્મજોધકર સાથેનો તેમનો મેળ મેળવતાં જણાશે કે એ હકીકતથી સમકાલીનતા જરા પણ સાબિત થઈ શકે તેમ નથી.

જે રીતે પ્રશસ્તિના ત્રણે સદર શ્લોકો લખાયા છે, જે રીતે તેમને અવતરવામાં આવ્યા છે, તેની અંદર જે ભાવ ભર્યો છે તે જોતાં ખન્ને મહાત્માઓ સમકાલીન હોય એ વાત ખંધબેસતી થતી નથી. હવે આપણે પ્રથમ પ્રસ્તાવનો આ હકીકત સાથે સમન્વય કરીએ.

(૪) પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં નિષ્પૃષ્ઠ્યકનું ચરિત્ર આપ્યું છે તેથી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા એવી દલીલ પ્રો. જેકોબી કરે છે તે નીચેનાં કારણે મને સમીચીન લાગતી નથી.

(a) ‘ આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મનો જોધ કરનાર ભાવથી શુરુ છે અને તે વાત મેં પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જણાવી છે. ’ હવે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મજોધકરને કેવી રીતે બતાવ્યા છે તે જુઓ:—

તંત્રમા વિભાગમાં (પૃ. ૨૧) જણાવે છે કે ‘ એ સુસ્થિત મહારાજે રસોડાના ઉપરી તરિકે ધર્મજોધકર નામના રાજસેવકની નીમણૂક કરી છે. તેણે તે વળતે એ દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું. ’ વિગેરે વાર્તાના આ વિભાગમાં શો આશય રહ્યો છે તેનો આખો ઉપનય લેખકશ્રી પોતાને હાથે જ લખે છે. આ ધર્મજોધકરને કયા શબ્દોમાં બહરે કરે છે તે મૂળ શબ્દો ઘણા ઉપયોગી હોવાથી જોઈ જઈએ:—

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसनियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे भवतीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथार्था-
भिधानो मन्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथा हि ।
सद्ब्रह्मानबलेन विमलीभूतात्मानः परहितनिरतैकचित्ताः भगवतो ये
योगिनः पश्यन्त्येव देशकालव्यवहितानामपि जन्तूनां छद्मस्थाव-
स्थायामपि वर्तमाना दत्तोपयोगा भगवदवलोकनाया योग्यतां पुरो-
वर्त्तिनां पुनः प्राणिनां भगवदागमपरिकर्मितमतयोऽपि योग्यतां
लक्षयन्ति तिष्ठन्तु. विशिष्टज्ञाना इति । ये च ममोपदेशदायिनः
भगवन्तः सूरयस्ते विशिष्टज्ञाना एव यतः कालव्यवहितैरनागत-

मेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः स्वसंवेदनसंसिद्धमेतद-
स्माकमिति:¹ (भूण पृ. ८०१).

કોઈ પણ પ્રકારનો શક ન રહે તે રીતે અહીં શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ કહે છે કે—જે કે ધર્મબોધકર અને તેઓ પોતે કાળથી અને દેશથી વ્યવહિત—દૂર પડેલા—છૂટા પડેલા છે છતાં તેમની બુદ્ધિ વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલી હોવાને લીધે તેઓ (ગુરુ) લેખક ઉપર થયેલી ભગવદ્વલોકના જાણી શક્યા છે.

તેઓ પોતાના આ ગુરુને વિશિષ્ટ જ્ઞાની કહે છે.

તેઓની દલીલ એવી છે કે છદ્મસ્થ પ્રાણી જે જૈન આગમનો અભ્યાસી હોય તો તેમાં બતાવેલી રીતે પોતાની પાસે જે પ્રાણી આવે તેની યોગ્યતા કહી શકે છે. પણ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા યોગીઓ.

૧ “ એ સુસ્થિત મહારાજે રસોષપાતાના (રસોડાના) ઉપરી તરિક ધર્મબોધકર નામના રાજસેવકની નીમણૂક કરી છે, તેણે તે વખતે તે દરિદ્રીની ઉપર મહારાજની દૃષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું. ” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો બોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મબોધકરના નામને યોગ્ય એવા મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર, આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા-નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું. જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું હિત સાધવા તરફ રહેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા પ્રાણીની ભગવદ્વલોકનથી થયેલી યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. છદ્મસ્થ અવસ્થામાં છતાં પાસે રહેલા પ્રાણી-ઓની યોગ્યતા તો જેઓની બુદ્ધિ જૈનાગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે તેઓ પણ કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો પછી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનાર આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે ભવિષ્યમાં મારા સંબંધમાં બનનારો સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા હતા. એમણે જાણેલો કેટલોક વૃત્તાંત તો મેં જાતે અનુભવ્યો છે તેથી એ સર્વ વાત મારા મનમાં સિદ્ધ થયેલી છે. (પૃ. ૧૧૨. બાષાવતરણ.)

ભવિષ્યમાં થનારા પ્રાણીની ઉપર પરમાત્માની નજરને અંગે થવાની યોગ્યતા જોઈ-બાણી શકે છે.

લેખકશ્રીને ઉપદેશ આપનાર ધર્મબોધકર વિશિષ્ટ જ્ઞાની હતા તેથી તેઓ દેશકાળથી વ્યવહિત હોવા છતાં લેખકની ઉપર પરમાત્માની નજર પડવાની છે એમ જોઈ શકતા હતા.

વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે બહુશ્રુત જ સમજવા. શ્રુતનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો શ્રુતજ્ઞાની કેવળજ્ઞાની જેવા લાવ કહી શકે છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે અહીં બહુશ્રુત જ સમજવાના છે.

આથી વધારે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પુરાવો મેળવવાની જરૂર લાગ્યેજ રહે છે. પ્રો. જેકોબીએ આ સંબંધમાં વધારે વિચાર કરવાની અને દલીલ વિચારવાની જરૂર લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે ધર્મબોધકરને શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિએ હરિભદ્ર માન્યા છે, પણ તે લાવથી જ છે.

આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ લખીને ગ્રંથકાર પોતે જ કહે છે કે:—

इह हि जीवमपेक्ष्य मया निजं, यदिदमुक्तमदः सकले जने ।

लगति सम्भवमात्रतया त्वहो, गदितमात्मनि चाह विचार्यताम् ॥

એટલે પોતાના જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે વાત કરી છે તે સર્વ પ્રાણીઓને ઘણું લાગે લાગુ પડે તેવી સર્વ સામાન્ય વાત કરી છે. (પૃ. ૨૧૭)

આ રીતે વિચારીએ તો દરેકને ધર્મબોધકર મળે તે કાંઈ હરિભદ્રસૂરિ મળવાના નથી. અદૃષ્ટમૂલપર્યન્ત નગરથી માંડીને આખી વાર્તા સર્વસામાન્ય છે અને તેથી ધર્મબોધકર મંત્રી દીક્ષા આપતી વખત હાજર રહે છે અથવા તો તેના લિખ માગવાના ઠીકરાનો ત્યાગ કરાવે છે એ હકીકતથી મુંઝાવાનું જરા પણ કારણ નથી. ધર્મબોધકર તો ‘ કાળવ્યવહિત ’ જ છે અને તેટલા માટે તદ્દયાના પાત્રની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળ મંદિરમાં પ્રવેશ કરાવે ત્યારથી માંડીને આખી યોજના સર્વ જીવની અપેક્ષાએ લીધેલી છે. પૃ. ૧૭૫ માં ઔપધિના અધિકારીનું વર્ણન જોઈએ કે સુસાધ્ય, કષ્ટસાધ્ય કે અસાધ્ય કોટિના જીવોનાં વર્ણન

વિચારીએ તો સર્વમાંથી એક જ વાત ફલિત થાય છે કે એ એક જીવને આશ્રયીને વાત છે જ નહિ અને ગુરુ પણ અમુક છે જ નહિ. પૃ. ૧૮૭ માં ગુરુઓ અનેક હોય તે લાવ પણ એનો જ સૂચક છે.

તદ્દયાની સંભાવના પૃ. ૧૮૬ માં કરી છે ત્યાં બતાવ્યું છે કે તદ્દયા ખરેખરી રીતે તો 'કર્તા' (કર્ત્રી ?) નથી, ગુરુ પોતે જ ઉપદેશકાર્ય કરે છે. આ પ્રસંગમાં મૂળમાં ગુરુ માટે સર્વત્ર બહુવચન વાપર્યું છે તે બતાવે છે કે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં એક અમુક ગુરુની વાત કરી નથી, પણ ધર્મમાર્ગનો બોધ આપનાર ગુરુસમાજની વાર્તા કરી છે.

પ્રો. જેકોબીને એક વાતે ખરી અસર કરી છે. તેમને એમ લાગ્યું જણાય છે કે ગુરુ પોતે જ ઉપદેશ આપે છે એમ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કહ્યું છે તો પછી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમય કાળમાં છૂટા કેમ હોઈ શકે ? આનો ખુલાસો આળા પ્રથમ પ્રસ્તાવનો હેતુ સમજાય તો ખરાબર બેસી જાય તેમ છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવ ઉપોદ્ધાતરૂપે લખાયો છે અને સર્વ જીવને લાગુ પડે તેવી રીતે અંથકર્તાએ નમ્ર લાષામાં પોતાનું ચરિત્ર સમજાવ્યું સારું આપ્યું છે. એ ચરિત્ર એ કાંઈ 'જીવનકથા' નથી, પણ સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું સામાન્ય ચરિત્ર છે. તેઓશ્રી પોતે જ તે વાત પ્રથમ પ્રસ્તાવને અંતે (પૃ. ૨૧૭) કહી બતાવે છે.

પ્રશસ્તિમાં તેથી પોતાના ગુરુની પરંપરા બતાવી પોતાનું કર્તૃત્વ બતાવી પછી અથવા કરીને હરિભદ્રસૂરિના અંથથી પોતાને ઉપગ્રસ્થ થયો તેથી અને ખાસ કરીને 'લલિતવિસ્તરા' નામની ચૈત્યવંદન સૂત્રની વૃત્તિ વાંચીને ખૂબ લાલ થયો તેથી ઉપકારનો બદલો વાળવા ઉદ્દગાર રૂપે કહી નાખે છે.

“ અથવા તો આચાર્ય હરિભદ્ર મારા ધર્મબોધકર ગુરુ છે. ” જે પદ્ધતિએ એમણે પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં સુસ્થિત મહારાજ, ધર્મબોધકર અને તદ્દયા પાત્રને ચિતર્યા છે તે પ્રમાણે તેઓ સુધર્માસ્વામીને પણ ધર્મબોધકર કહી શકે, કોઈ પણ પૂર્વાચાર્યને ધર્મબોધકર કહી શકે અને મારા ઉપર અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ અંથે જે જીવનસરણી ફેરવી નાખે તેવી અસર કરી હોય તો હું પણ મુનિસુંદરસૂરિને મારા ધર્મબોધકર ગુરુ એ અર્થમાં કહી શકું.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ચર્ચા આપણે આગળ કરશું. અત્યારે પ્રશસ્તિમાંથી એક જ વાત કાઢવાની રહે છે અને તે એ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને આ ગ્રંથના લેખક શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન નહોતા; અથવા સમકાલીન હતા એવી જે વિચારણા પ્રો. જેકોબીએ પોતાની ઉપોદ્ઘાતમાં તથા મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં કરી હતી તે યથાયોગ્ય નહોતી. ‘સમરાધ્યિકહા’ ની ઉપોદ્ઘાતમાં આ હકીકતનો સ્વીકાર પ્રોફેસરશ્રીએ કર્યો છે, છતાં ઉપમિતિની ઉપોદ્ઘાત કાયમ રહે છે અને આ સવાલ ઘણા ગંભીર છે તેથી તેને વિસ્તારથી ચર્ચ્યો છે.

આટલી ચર્ચા ઉપરથી એક જ વાત મુકરર કરી છે કે જન્મે વિશિષ્ટ લેખકો સમકાલીન હતા એવો જે પુરાવો ગ્રંથમાં જ છે એમ પ્રો. જેકોબીએ લખ્યું છે તે અસિદ્ધ છે. જન્મેના સમયની વિચારણા તદ્દોગ્ય સ્થાને આ જ ઉપોદ્ઘાતમાં થશે. હવે આપણે પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ વિચારી જઈએ.

૪. પ્રશસ્તિનો બાકીનો ભાગ—

(a) કથા જાહેરમાં મૂકવાનું સ્થળ. (પ્રકટ કરવાનું સ્થાન)

પ્રશસ્તિના ૧૮-૧૯-૨૦ માં શ્લોકમાં આ કથા કયા નગરમાં પ્રગટ કરવામાં આવી તે જણાવ્યું છે. તે ત્રણે શ્લોકો નીચે પ્રમાણે છે.

યત્રાતુલરથયાત્રાધિકમિદમિતિ લબ્ધવરજયપતાકમ્ ।

નિશ્ચિલસુરભુવનમધ્યે સતતં પ્રમદં જિનેન્દ્રગૃહમ્ ॥ ૧૮ ॥

યથાર્થષ્ટકશાલાયાં ધર્મઃ સદેવધામસુ ।

કામો લીલાવતીલોકે સદાસ્તે ત્રિગુણો મુદા ॥ ૧૯ ॥

તત્રેયં તેન કથા કવિના નિઃશેષગુણગણાધારે ।

શ્રીમિલ્લમાલનગરે ગદિતાગ્રિમમણ્ડપસ્થેન ॥ ૨૦ ॥^૧

૧. અતુલ્ય રથયાત્રાને કારણે સર્વ દેવભુવનથી વધી જતું, ઉત્તમ જય-પતાકાથી વિભૂષિત અને નિરંતર પ્રમોદને કરાવતું જિનેન્દ્ર ભગવાનનું ભુવન જે નગરમાં આવી રહેલું છે, જે નગરની ટંકશાળામાં ધન-પૈસા છે, જેના સદેવ (રાગરહિત દેવ) ના મંદિરોમાં ધર્મ છે અને જેના સ્તોત્રમાં

સિદ્ધિમાલ નગરમાં રહીને આ કથા કહી સંભળાવી. અનાવ્યા પછી જાહેર સભામાં અંથ વાંચવાનો સ્વાજ અગાઉ હોય એમ જણાય છે. એ રીતે અંથને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવતો હશે એમ અનુમાન થાય છે.

સિદ્ધિમાલ નગરનું વર્ણન વાંચવા જેવું છે. એને દેવભુવન કરતાં પણ વિશેષ ગણ્યું છે, કારણ કે એ સર્વ રીતે દેવભુવન જેવું તો છે, પણ દેવભુવનમાં સ્થયાત્રા મહોત્સવ થતા નથી, આ નગરમાં થાય છે તેથી તે રીતે એ દેવભુવનથી ચઢી જાય છે.

પ્રમદં શબ્દ શા માટે વાપર્યો હશે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. પ્રમદનો અર્થ ‘ છકેલ-પીધેલ, બેદરકાર ’ એવો થાય છે. આખો દિવસ ધમાલમાં રહેનાર એ નગર હશે એમ જણાય છે.

ત્યાં ધર્મ, અર્થ અને કામ ત્રણે પુરુષાર્થો સાધવામાં લોકો રસ લેતા હતા ત્યાં એકલા ધનની ધમાલ જ નહોતી. અથવા તો ત્યાં કામકીડા જ નહોતી, તેની સાથે લોકો મંદિરોમાં જાય ત્યાં ધર્મ પણ કરતા હતા.

‘ સર્વ ગુણોના આધારભૂત ’ એ જરા અતિશયોક્તિ જેવું લાગે છે. આખી દુનિયાના સર્વ ગુણોનો આધાર એક નગર પર હોય તે કવિની ઘટના છે.

સિદ્ધિમાલ નગર જોધપુર પાસે મારવાડમાં આવેલું છે. શ્રીમાળી વાણીઆ વર્ગની ઉત્પત્તિ એ નગરમાં થઈ હતી. ટોડના રાજ-સ્થાનમાં એ નગરની અનેક હકીકતો આવે છે. નવમા દશમા સૈકામાં જૈન ધર્મની જાહેરલાલી મારવાડ મેવાડમાં વધારે હતી તે અત્યારે મંદિરના અવશેષો જોતાં જરૂર જણાય આવે છે. ઉદેપુર પાસેના એક ગામમાં અત્યારે સો દેરાસર મોજુદ છે, પ્રતિમા નથી, ભૂમિમાં ભંડારી દીધેલ હશે એમ જણાય છે. મારવાડ મેવાડના કેટલાંક

કામ છે, જ્યાં આવી રીતે (ધર્મ, અર્થ, કામ, ૩૫) ત્રણગુણો આનંદ સદા જામેલો રહે છે એવા સર્વ ગુણગુણના આધારભૂત **સિદ્ધિમાલ** નામના નગરમાં કવિ(શ્રીસિદ્ધર્ષિ)એ આ કથા મુખ્યમંડપમાં રહીને કહી સંભળાવી. ૧૮-૨૦

મંદિરો તો મોટી દુકો જેવાં છે. ખાવન જિનાલય સાથેના દેરાસરોનો પાર નથી. જૈન કોમની ઐતિહાસિક બહોજલાલી કેવી હશે તેનો ખ્યાલ કરવો હોય તો આ પ્રદેશમાં એક વાર ફરવા જેવું છે. રેલવેની ઝડપી મુસાફરીથી ખરો ખ્યાલ આવે તેમ નથી, ગામે ગામ ગાડામાં અથવા મોટરમાં ફરવાથી જૈન સમૃદ્ધિની વિશાળતા અને વર્તમાન યુગની ભયંકર ઉપેક્ષા નગરમાં આવે તેમ છે.

પ્રશસ્તિના નવમા શ્લોક પરથી જણાય છે કે એ જ ભિલ્લમાલ નગરમાં દુર્ગસ્વામી કાળધર્મ પામ્યા હતા. તેમણે ઘણો સમય મારવાડમાં વિહાર કર્યો હશે એમ એ સમયના પુસ્તકો વાંચતા સમજાય છે.

ન્યારે અગ્નિમ સલામંડપમાં આ કથા કવિશ્રી સિદ્ધર્ષિએ કહી સંભળાવી હશે ત્યારે કેવો આનંદ આવ્યો હશે તે કદાચીને માનસિક ચિત્ર ખડું કરવા જેવું છે. અનેક દેવમંદિરોથી પવિત્ર થયેલા પૈસાના રણરણાટથી ગાજી રહેલા અને લીલાવતી લોક (સ્ત્રીઓ)થી ધમધમી રહેલા એ નગરમાં આ કથા વંચાણી હશે ત્યારે ખરેખર આનંદની લહરીઓ જામી હશે. કદાચ સલાસ્થાન ઘણું મોટું હશે, તો પણ લોકો સમાઈ ન શકવાને પરિણામે નાનું થઈ પડ્યું હશે.

જે નગરમાં અતિ નમ્ર લેખક આવ્યા હશે, રહ્યા હશે, રચના તૈયાર કરી હશે અને અગ્નિ સલામંડપમાં જેમણે તે કહી બતાવી હશે તે નગરને ધન્ય છે ! શ્રીસિદ્ધર્ષિએ પોતાના અંથને લાકડાની પેટીમાં મૂકવા યોગ્ય જ કહ્યો છે, પોતાનું નામ ' સિદ્ધ ' એટલું જ નાનું કહ્યું છે અને પોતાને માટે કોઈ પણ સારો શબ્દ આખા અંથમાં વાપર્યો હોય તો છેલ્લા વીશમા શ્લોકમાં ' કવિ ' શબ્દ છે. આ નમ્રતા અતિ વિશિષ્ટ છે, હદ બહારની છે, ખાસ અનુકરણીય છે.

આ કથાનું પબ્લીકેશન (બહેરાત) શ્રી ભિલ્લમાલ નગરમાં થયું એમ પ્રશસ્તિના આ વિભાગ પરથી જણાય છે. તે કઈ જગ્યાએ બનાવવામાં રચવામાં આવી હશે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. જૈનના સાધુઓ એક સ્થળે સ્થિર રહેતા નથી અને આ કથા એટલી વિવિધતાથી ભરપૂર છે કે એક સાથે તે બનાવી શકાય નહિ. વળી એવી બહેરાતની તારિખ જેઠ શુદ્ધિ ૫ હવે પછી આવશે તે બેતાં

ઝોમાસા પહેલાનો એ સમય છે, એટલે એ વર્ષમાં ચાતુર્માસ કરવા શ્રીસિદ્ધર્ષિ લિલ્લમાલ નગરે પધાર્યા હોય અને ત્યાં સુખ્ય સભા-મંડપમાં આ કથા વાંચી હોય એ યતવાનગ છે. એ આખી કથા-રચના એક નગરમાં અથવા એકી સાથે બની હશે કે કેમ થયું હશે તે નક્કી કરવાનું કોઈ સાધન પુસ્તકમાંથી મળતું નથી.

આખો અંથ તૈયાર કરતાં કેટલો વખત થયો હશે તે કહેવું પણ મુશ્કેલ છે. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેની જે હકીકત આવે છે તે વિચારતાં અસાધારણ બુદ્ધિકૌશલ્યના ધણી શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રેરણા થઈ તેના પરિણામે આ અંથ લખાયો છે. આ સંબંધમાં પુસ્તક-માંથી કોઈ પણ પ્રકારનો પુરાવો મળતો નથી.

લિલ્લમાલ નગરમાં જૈનધર્મની જાહોજલાલી ખૂબ વર્તતી હશે એમાં શક નથી. ત્યાંના દેરાસર રથયાત્રા આદિનું વર્ણન વાંચતાં જૈન ઇતિહાસમાં એ નગરે ખૂબ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હશે એમ જણાય છે.

ગુર્જર લોકોના ત્રણ મોટાં રાજ્યો થયાં જણાય છે. ખૂદ ‘ગુજરાત’ શબ્દ ગુર્જર-રટ્ટ-ગુર્જર-રાષ્ટ્ર ઉપરથી આવેલ છે એમ પ્રાચીન ઇતિહાસકારોનું માનવું શોધખોળને પરિણામે થયેલું છે^૧.

લિલ્લમાલ અથવા લિલ્લમાલ અથવા લિન્માલમાં ગુર્જર રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. વલ્લભિ અને નાંદોદમાં ગુર્જર રાજ્યોનાં રાજ્યો નવમા સૈકામાં હતાં. આ લિલ્લમાલ અને શ્રીમાલ એક જ નગર હતા. મારવાડનો એ વિભાગ તે વખતે ગુજરાતમાં હતો એટલે કે ગુજરાતની સરહદ તે વખતે લિલ્લમાલ નગર સુધી જરૂર હતી. ધીમે ધીમે ત્યાંથી ગુર્જરો નીચે ઉતરતા આવ્યા જણાય છે. લિલ્લમાલનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવા માટે ટોડનું રાજસ્થાન, વણિક જ્ઞાતિનો ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ વિગેરે અંથો જોવા.

૧. ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ. યુ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી. પૃ. ૪

(b) શુદ્ધ નકલ (Fair Copy) પ્રતિપુસ્તક.

આપણે પ્રશસ્તિમાં આગળ વધીએ. ૨૧ માં શ્લોકમાં પ્રશસ્તિકાર અંતકાર લખે છે કે:—

પ્રથમાદર્શો લિખિતા સાધ્વયા શ્રુતદેવતાનુકારિણ્યા ।
દુર્ગસ્વામીગુરુણાં શિષ્યિકચેયં ગણામિધયા ॥ ૨૧ ॥

એનો અર્થ નીચે પ્રમાણે કર્યો છે—“ અસલ પુસ્તકમાંથી એની પહેલી કોપી દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રુતદેવતાનું અનુકરણ કરનારી ગણા નામની સાધ્વીએ લખી. ”

આ બહુ મનનો શ્લોક છે. એને જરા છૂટો પાડી વિચારીએ. સાથે ધ્યાનમાં રાખીએ કે તે વખતે મુદ્રણકળા નહોતી. અંતકાર અંથો તૈયાર કરે તેને બહાર કરવા માટે એની પ્રતો-કોપીઓ તૈયાર કરવી પડતી હતી.

આદર્શ એટલે પ્રતિપુસ્તક. આદર્શ એટલે દર્પણ. આપ્ટે એનો અર્થ આપે છે કે The original manuscript from which a copy is taken એટલે જે અસલ પુસ્તક પરથી કોપીઓ તૈયાર થાય તે.

એટલે છૂટા છૂટા પાનામાં ચેરચૂકવાળી મૂળ પ્રત જે લેખકે બનાવી હોય તેના ઉપરથી પ્રથમની અસલ પ્રત-ફેર કોપી ગણા નામની સાધ્વીશ્રીએ લખી હશે એમ લાગે છે. એ આદર્શ કોપીમાંથી પછી બીજી અનેક કોપીઓ થઈ હશે. અંતકર્તા અંથ બનાવે, સુધારે, વધારે અને પછી છેવટની કોપી તૈયાર થાય, તેમાં પણ દૃષ્ટિપાત કરી જાય અને છેવટે ચેરચૂક કરતાં જે શુદ્ધ કોપી તૈયાર થાય તેમાંથી તદ્દન આદર્શ કોપી-શુદ્ધ કોપી સાફ દસ્કતે લખી તૈયાર કરે તેને આદર્શ કહેવી ઘટે.

દુર્ગસ્વામીનો પરિચય આપણને ઉપર થઈ ગયો. શશાંક(ચંદ્ર)નાં કિરણ જેવા નિર્મળ ચારિત્રવાળા એ મહાત્મા લિલ્લમાલ નગરમાં અસ્ત થઈ ગયા (શ્લોક ૬). એ દુર્ગસ્વામીની શિષ્યા શ્રી ગણા નામની સાધ્વી હતી. એ સાધ્વીએ આ પુસ્તકને પ્રથમ આદર્શમાં લખ્યું.

એ સાધ્વી કેવી હતી તેનું વર્ણન મહાપ્રતિભાશાળી એક

શબ્દમાં આપ્યું છે. અને ‘શ્રુતદેવતાનુકારિણી’ કહીને વર્ણવી છે. એટલે શ્રુતદેવી-સરસ્વતી દેવીનું અનુકરણ કરનારી બતાવી છે. મતલબ એ સરસ્વતીનો ભંડાર હશે, પુસ્તક લખવાની આવડત એનામાં બહુ સુંદર હશે અને અસલ આદર્શ કોપી દર્પણ જેવી તૈયાર કરવાની એનામાં તાકાત હશે. આવી ગણ્યા નામની સાધ્વીએ આ ગ્રંથનો પ્રથમ આદર્શ તૈયાર કર્યો.

શ્રુતદેવતાને અનુકારી-શ્રુતદેવતાની નકલ કરનાર-સરસ્વતીના અવતાર જેવી સાધ્વી એ સમયે વિદ્યમાન હતી તે હકીકત બહુ આનંદ આપે તેવી છે. એવી સાધ્વીને જોઈએ તો આપણને શ્રુતદેવી યાદ આવે-સામે શારદા ખડી થઈ જાય-એ વાત ઘણી મજાની લાગે છે. અત્યારનાં સાધ્વીજીવનોએ આ એક વિશેષણ ઉપરથી ઘણું શીખવા જેવું છે. શ્રુતદેવીની નકલ કરનાર કેટલી સાધ્વી અત્યારે મળે ? ન મળે તો શા માટે ? પ્રયાસથી તેમ થઈ શકે કે નહિ ? આવા તો ઘણા પ્રશ્નો થાય. એને આપણે સાધ્વીઓના વિચાર પર અને તેમને વર્તમાન સ્થિતિમાં રાખી મૂકનાર વર્ગ ઉપર રાખીએ.

એક બીજી વાત. સ્ત્રીવર્ગથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ ન થઈ શકે એવી પ્રાચીન માન્યતા હતી. સ્ત્રીઓ તેટલા માટે નમોર્હસ્તિજ્ઞાચાર્યો-પાઞ્ચાયસર્વસાધુભ્યઃ હજી પણ બોલી શકતી નથી. ‘નમોઽસ્તુ વર્ધમાનાય’ અને ‘વિશાલલોચનહલ’ ને બદલે સમસંસ્કૃત ત્રણ સ્તુતિઓ બોલે છે.^૧ આ પ્રાચીન મંતવ્યમાં સુધારો થયો તે વખતે અથવા તે વખત પછી આ પુસ્તક લખાયું હોવું જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષાના અસાધારણ કાબૂ વગર આવા પુસ્તકનું આદર્શ પુસ્તક લખવું-પ્રથમ કોપી તૈયાર કરવી એ કાંઈ સંસ્કૃત ભાષાના પૂરતા અભ્યાસ વગર બને નહિ. કાચી કોપીમાંથી છેવટની કોપી તૈયાર કરનારમાં ઘણી વખત અસલ લેખક કરતાં વધારે જ્ઞાનની જરૂર પડે છે, એ વાત બાબુએ રાખીએ તો પણ ઘણા સારા સંસ્કૃત જ્ઞાનની તો આવશ્યકતા જરૂર રહે જ.

૧ નમોર્હત, નમોઽસ્તુવર્ધમાનાય અને વિશાલલોચન-આ ત્રણે બારમા દષ્ટિવાદ અંગમાંથી ઉદ્ધરેલ હોવાથી અને તે અંગ બહુવાનો સાધ્વીને અધિકાર ન હોવાથી તે બોલવાની અનુમતિ નથી. સંસ્કૃત ભાષા માટે ખાસ નિષેધ નથી. કુંવરજી

બાકી તો આવા મહાપુરુષ વિશિષ્ટ લેખકના સમયમાં જીવવું એ જ મોટી વાત છે. જે ગણા કાળના પ્રવાહમાં તણાઈ ગઈ હોત, તે આજે હજાર વર્ષ પછી જીવતી રહી છે તે મહાપુરુષનો પરિચય, મહાપુરુષનો સંસર્ગ અને મહાપુરુષની સેવાને લઈને જ બન્યું છે. એ શ્રુતદેવીને અનુકારિણી દેવી ગણાશ્રીજીને અંતરના નમસ્કારહો ! એનું અનુકરણ વર્તમાન સાધ્વીઓ કરી અનેક ગણા થાય એવી લાવના રાખીએ તો આ જીવનચરિત્ર લખવાનો સર્વ પ્રયાસ ખરેખર સફળ થાય. ધન્ય દેવી ગણાને ! એનો આદર્શ તે ખરો આદર્શ નીવડ્યો.

(૦) ગ્રંથની તારિખ—

પ્રશસ્તિનો ૨૨ મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:-

સંવત્સરશતનવકે દ્વિષષ્ટિસંહિતેઽતિલક્ષિતે ચાસ્ત્યાઃ ।

જ્યેષ્ઠે સિતપદ્મ્યાં પુનર્વસૌ ગુરુદિને સમાપ્તિરભૂત ॥ ૨૨ ॥

“સંવત ૯૬૨ નો સંવત્સર ઘણો પૂરો થતાં જોઈ શુદ્ધિ ૫ ને ગુરુવારે પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં આ ગ્રંથ પૂરો થયો.”

સ્પષ્ટ શબ્દોમાં હકીકત રજૂ કરી છે કે આ ઉપમિતિ ગ્રંથ સંવત્ ૯૬૨ ના જોઈ શુદ્ધિ પાંચમને દિવસે પૂરો થયો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું.

આટલી સ્પષ્ટ હકીકત કોઈક જ ગ્રંથમાં હોય છે. હવે એમાં એક જ સવાલ રહે છે કે સંવત્ એટલે કયો સંવત્ ? કારણ કે સંવત્ અનેક છે. જૈન પુસ્તકોમાં વીર અને વિક્રમ સંવતો તો ઘણા પ્રચલિત છે. એ સિવાય ગ્રહ ને શક આદિ સંવત્સરો છે.

પ્રથમ વિક્રમ સંવત્ તપાસીએ. કાર્તિકાદિ વર્ષ ગણીએ તો સંવત્ ૯૬૨ ના જોઈ શુદ્ધિ ૫ ને દિવસે ગુરુવાર આવે છે અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર સૂર્યોદયથી બપોર સુધી છે. એને મળતી અંગ્રેજી તારિખ ૧ લી મે સને ૯૦૬ આવે છે. આમાં સર્વ બાબતનો ઘાટ બેસતો આવે છે.

સ્વામી કન્નુ પીલાઈ દિવાનખહાદુરે ઇન્ડીઅન એફીમેરીસ (Indian Ephemeris) ના મોટાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે

અને મદ્રાસની ગવર્મેન્ટે તે છપાવ્યાં છે, જેના પ્રથમ વિભાગમાં ઇસ્વી સન ૭૦૦ થી ૧૭૯૯ સુધીના ટેબલો આપ્યા છે તેથી પણ આ વાત ખરાબર મળતી આવે છે.

હવે જો એને વીર સંવત ગણીએ તો તે દિવસે ૭ મી મે સને ૪૩૬ આવે છે. તે દિવસે શુક્રવાર તો આવે છે, પણ સૂર્યોદય વખતે પુણ્ય નક્ષત્ર થાય છે અને બે કલાક પછી અશ્લેષા નક્ષત્ર થાય છે. તે દિવસે પુનર્વસુ નક્ષત્ર થતું નથી. તેથી વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી. તે ઉપરાંત વીરસંવત ગણવામાં એક બીજો વાંધો એ આવે છે કે તેની સાથે વિક્રમ સંવત ૪૯૨ આવે છે. પ્રો. પીટરસને રાયલ એસીઆટીક સોસાયટિ(ઓફે બ્રાંચ)ના પાંચમા પુસ્તકના પાંચમે પાને એને સંવત ૫૬૨ માન્યો છે તે બાદબાકીમાં ચોખી ભૂલ થઈ છે. ૯૬૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે ૪૯૨ જ બાકી રહે. શ્રી મહાવીર પછી ૪૭૦ વર્ષે વિક્રમ સંવત શરૂ થયો એ બીનતકરારી બાબત છે. બાદબાકી કરવામાં પ્રોફેસર ચૂકી ગયા લાગે છે. હરિભદ્રસૂરિની તારિખ જૈન દંતકથા પ્રમાણે સત્ય હોય તો પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ૪૯૨ માં ગણતાં તો તેના પૂર્વ કાળના થઈ જાય છે. તેથી કોઈ પણ રીતે ૯૬૨ને વીરસંવત લાગુ થઈ શકે તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસને વર્ષની ગણતરીને અંગે પોતાના રિપોર્ટમાં ઘણી જગ્યાએ સ્પષ્ટતા કરી હોય તેમ દેખાય છે. નીચેની બાબત વિચારતાં તેમનાં પરિણામો શ્રી હરિભદ્ર અને સિદ્ધર્ષિને અંગે માન્ય રાખી શકાય તેમ નથી.

પ્રો. પીટરસને એ જ રિપોર્ટમાં ગર્ગર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૯૬૨ લખે છે. ગર્ગર્ષિ મહારાજ શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ થાય એ વાત પ્રશસ્તિથી જણાય છે તેથી સદર હકીકતને ટેકો મળે છે.

સૂરાચાર્યનો સમય પ્રો. પીટસને તે જ રિપોર્ટમાં ભીમરાજ સોલંકીના વખતમાં મૂકે છે. એને ભોજરાજનો સમય પણ કહે છે. એ સૂરાચાર્ય આ અંથની પ્રશસ્તિના પ્રથમ પાત્ર હોય તો તેઓ શ્રી સિદ્ધર્ષિના પૂર્વગુરુ થાય, નિવૃત્તિકુળના આચાર્ય થાય અને એ લાટ દેશના વિભૂષણ હોઈ, તેમનો સમય જો નવમા સૈકામાં હોય તો પછી સિદ્ધર્ષિ તેની પહેલાં હોવાની વાત ટકે તેમ નથી. આ સૂરાચાર્ય અન્ય છે એમ ઉપર બતાવાઈ ગયું છે.

પ્રો. પીટર્સને ગણતરીમાં ભૂલ કરેલી હોવાને કારણે તેમણે આજેલું પરિણામ ટકે તેમ નથી.

બાકી ગ્રુમ કે શક સંવતનો તો સવાલ જ રહેતો નથી, કારણ કે તે દિવસે ગુરુવાર અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર આવતાં નથી. આ બાબતનો વધારે વિસ્તાર અને અનાગત પરિણામ સંબંધી વિસ્તૃત વિચારણા આગળ હરિભદ્રસૂરિ સાથે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિનો સમય જોડવા સંબંધી ઉલ્લેખ આવશે ત્યાં કરવામાં આવશે. પ્રશસ્તિના આ વિભાગનો સાર એ છે કે આ અંત સંવત ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધ ૫ ને દિવસે બનાવ્યો. તે દિવસે ગુરુવાર હતો અને પુનર્વસુ નક્ષત્ર હતું. બીજા ટેબલો ઉપરથી એ વિક્રમ સંવત હતો એમ જણાય છે. એટલે અગ્રેજી ગણતરી પ્રમાણે તે દિવસ તા. ૧-૫-૯૦૬ ગુરુવારે આવે છે.

(અહીં પ્રસંગોપાત્ત વાત કરવાની જરૂર છે કે હિંદના લોકોની ગૃહ ગણતરી પૂર્વકાળથી બહુધા ચોક્કસ હતી. તેઓએ ઘણા બનાવોને પ્રસંગે જુદા જુદા ગ્રંથોનાં સ્થાન ક્યાં હતાં તેની ચોખ્ખી નોંધ કરી રાખી છે. આકાશમાં ગૃહચાર દરરોજ થાય છે, પણ એક સરખી સ્થિતિ ઘણા વરસે આવે છે. એટલે મંગળ અમુક ઘરે હોય, તે જ વળતે બુધ, ગુરુ, શુક્ર, ચંદ્ર, રવિ અમુક જ ઘરે હોય અને એ સર્વનો યોગ એક સાથે થાય એવો પ્રસંગ દશ વીશ હજાર વર્ષે ફરી વાર ભાગ્યેજ થાય છે. અને ગણતરીથી એવો યોગ મુકરર થાય તો અમુક બનાવની તારિખ મુકરર કરવામાં ઘણી સગવડ પડે. મહાભારતની લડાઈ, મહાવીર કે બુદ્ધનો સમય, રામ રાવણ યુદ્ધ વિગેરે બનાવોની તારિખ આ ગૃહચારનો ઉલ્લેખ બહુ સારી રીતે મુકરર કરી આપે છે. એની સગવડ સારું જર્મન ભાષામાં તો અનેક ટેબલો છપાયા છે. જ્યોતિર્વિદ જર્મન સાક્ષરોએ આ દિશામાં બહુ કામ કર્યું છે અને ઉપરોક્ત પંડિત સ્વામી કન્નુ પીલાઈના અંથોએ ઘણો નવો પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઉદ્યોગી માણસો કેટલું કામ કરી શકે છે તે જોવા સમજવા માટે પણ સદર અંથો ઘણા ઉપયોગી છે અને શોધખોળ કરનારને એક નવીન દૃષ્ટિબિન્દુ પૂરું પાડે છે. ગ્રેજી માટે આટલો બાબુનો ઉલ્લેખ અત્ર અપ્રસ્તુત છતાં યોગ્ય ગણવામાં આવ્યો છે.)

(d) અંથાન— (અંથ-શ્લોક તેનું અન્ય-પરિભાષુ)

છેવટે લખે છે કે—

પ્રમથાપ્રમથ્યા વિજ્ઞાય કીર્તયન્તિ મનીષિનઃ ॥

અનુષ્ટુપમાં સદ્વક્ત્રાણિ પ્રાયશઃ સન્તિ પોદ્ધશ ॥ ૨૩ ॥

“ બુદ્ધિવાળા મનુષ્યો આ અંથનો અંથાન જાણીને કહે છે કે એ લગભગ અનુષ્ટુપની રીતે સોળ હજાર છે. ”

અગાઉ દરેક પુસ્તકનું પ્રમાણુ છેવટે લખવાનો રિવાજ હતો. અત્યારે જેમ પૃષ્ઠો આટલાં છે અને કદ્દાર (રોયલ, ડીમી, સુપરરોયલ વિગેરે) આ છે એમ ગણાય છે તેમ લખેલ પ્રતોના અંથ ગણાતા હતા. અંથ એટલે ૩૨ અક્ષર, બત્રીશ અક્ષરનો એક અંથ (શ્લોક) ગણી જેટલા અંથ થાય તેટલો અસુક અંથનો અંથાન કહેવામાં આવે. લઢીઆને કોપી કરવાના પૈસા અપાતા તે પણ અંથાન ઉપર મુકરર કરવામાં આવતા. લખેલી પ્રત વેચાતી લેવામાં આવે તે પણ અંથાન ઉપર લેવાતી. ઘણે ભાગે એક હજાર શ્લોકનો લાભ કરવામાં આવતો. ગણતરી ગણવા માટે ગમે ત્યાંથી એક એક પંક્તિમાં કેટલા અક્ષરો આવ્યા છે અને પ્રત્યેક પાના પર કેટલી પંક્તિ છે તે ગણી-ગુણાકાર કરવામાં આવતો અને તેને ૩૨ વડે ભાંગી અંથાન કહાતો.

હાખલા તરીકે કોઈ પ્રતમાં ૨૦૦ પાના હોય તો બે ચાર જગ્યાએથી તેના પંક્તિના અક્ષરો ગણી લેતા. ધારો કે દરેક પંક્તિમાં ૬૫ અક્ષર થયા. પાનાની એક ખાંભુએ ૩૨ પંક્તિ હોય તો ૬૫ ને ૬૪ વડે ગુણી તેને ૩૨ વડે ભાંગવા અને તેને ૨૦૦ વડે ગુણવા એટલે અંથાન થાય. લખનારાની કલમ એવી એકધારી રહેતી કે આખી પ્રતમાં એક સરખા મોતીના દાણા જેવા અક્ષર આવે અને ઘણે ભાગે અક્ષરની વધઘટ ન થાય.

એ હિસાબે આ અંથમાં ૧૬૦૦૦ અંથાન છે એમ ગણતરી કરેલી છે. આ પ્રમાણે પ્રચસ્તિની વિચારણા પૂરી થઈ.

૨ અંધકર્તાના ચરિત્ર સંબંધી અંધમાંથી મળતી હકીકતો

હવે શ્રી સિદ્ધર્ષિના ચરિત્રને અંગે બીજી જે હકીકતો તેમના અંધમાંથી પ્રાપ્ત થતી હોય તે વિચારી તેના સાર કાઢીએ. આ સર્વ બાબતો અનુમાનને અવલંબીને કરવાની છે એ ધ્યાનમાં રાખવું; છતાં અંધમાંથી કેટલી હકીકતો મળે છે તે જરૂર વિચારવી તો ઘટે. તેનું પ્રયત્નશ્રુ કરતાં કર્મ કર્મ વાતો મળે તેમ છે તે આપણે હવે જોઈએ.

કોઈ અંધકર્તા પોતાનું ચરિત્ર અંધમાં લખતા નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-ગણિએ એથી વધુન જુદી જ લાઈન લીધી છે. આત્મચરિત્ર લખતાં પ્રશંસા લખાઈ જાય તો અયોગ્ય થાય. તેથી પોતાની કથા લખવામાં ગાંડુ જોખમ છે. જીવનચરિત્ર (Biography) બહુ બોધ કરનાર હોય છે. કારણ નવલકથા વાંચનાર બાણે છે કે તે અંધ બનાવતી છે, કલ્પિત છે, એટલે મગજ અને હૃદય ઉપર એની ખરી અસર થતી નથી, પણ જીવનચરિત્રનાં પાત્રો તો જીવતાં હોય છે તેથી તેની અસર જરૂર થાય છે. આપણે હંમચંદ્રાચાર્ય કે પ્રભા-વકચરિત્રમાંના કોઈ પણ પ્રભાવશાળી નરરત્નનું ચરિત્ર વાંચીએ છીએ ત્યારે આપણને અનૈરો આનંદ થાય છે. તેથી વધારે અધરું કામ આત્મકથા (Auto-biography) લખવાનું છે. લખનાર પોતાનું જ ચરિત્ર લખે એટલે એમાં તો પોતાની નાની મોટી વાતો લખવી જ પડે અને તે વખતે સમાવસ્થા અને તુલના રહેવી બહુ મુશ્કેલ પડે.

આ પ્રમાણે હોવા છતાં આત્મકથા લખાયલી આપણે વાંચીએ છીએ. વ્યવહારુ મુશીબતોને બાબુએ મૂકીને આખો પ્રથમ પ્રસ્તાવ શ્રી સિદ્ધર્ષિએ પોતાના ચરિત્રનો લખ્યો છે, પણ એમાં વિશિષ્ટતા કેવી સુક્તિથી આણી શક્યા છે તે આપણે જોવાનું છે.

તેઓશ્રીએ પોતાનું ચરિત્ર જ પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં લખ્યું છે તેમાં કાંઈ શંકા નથી. પૃષ્ઠ ૫૩ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં કહે છે કે “ એ અદ્વૈતમૂલપર્યંત નગરમાં નિષ્પુણમકે નામનો બિખારી છે એમ

કહ્યું છે તે આ સંસારમાં સર્વજ્ઞશાસનની પ્રાપ્તિ થયા પહેલાં અહીં-તહીં ચારે ગતિમાં રખડનારો મારો જીવ બાણવો. ' અને પૃષ્ઠ ૨૧૭ (પ્રથમ પ્રસ્તાવ) માં ઉપસંહાર કરતાં સ્પષ્ટ કહે છે કે 'મેં મારા જીવની અપેક્ષાએ અહીં જે જે કહ્યું છે તે ઘણે લાગે સર્વ જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે. ' છતાં આ કથા લખવામાં એમને પોતાની ખ્યાતિનો વિચાર નહોતો, પણ બે મુદ્દા ખાસ ધ્યાનમાં રાખીને એમણે પોતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે :—

૧. લેખકશ્રીની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે આત્મનિર્દા કરવાથી ઘણો લાભ થાય છે. (પૃ. ૨૧૭)
૨. પોતે એક એવું ચરિત્ર લખવા માગતા હતા કે જે સર્વ જીવોને લાગુ પડે અને તે દ્વારા અંસારનો પ્રપંચ બતાવાય અને શુદ્ધ માર્ગના રસ્તા રજૂ કરાય, અને સાથે તેમ કરતાં તે દ્વારા અંથનો સંકેત બતાવાય.

આ ચરિત્ર લખવાનો હેતુ તેઓને પોતાનું જન્મચરિત્ર લખવાનો નહોતો પણ પોતાને સંસારના સર્વ પ્રપંચો બતાવનાર એક સુંદર અંથ લખવો હતો અને તેના પ્રત્યેક અર્થમાં ઊંડો આશય ઉતારવો હતો. આશય બે વારંવાર બતાવે તો અંથગૌરવ વધી જાય અને કથાની મીઠાશ ચાલી જાય. તે સર્વ દૂર કરવા માટે અંથની શરૂઆતમાં પોતાનું નાનકડું ચરિત્ર લખી નાખી તેના પ્રત્યેક શબ્દોની યોજના બતાવી, પ્રત્યેક ગતિની ઉપયુક્તતા રજૂ કરી, સંકેત બતાવી, પછી જણાવી દીધું કે હવે જે કથા રચવામાં આવે છે તેનો પ્રત્યેક શબ્દ અર્થગર્ભિત, આશયગર્ભિત અને રહસ્યગર્ભિત છે તે વાંચનારે સમજી લેવું. આ પ્રકારનો આશય તેમણે પૃ. ૨૧૬ માં બરાબર બતાવ્યો છે. એટલે આત્મચરિત્ર લખનારમાં સખલના થવાનો સંભવ રહે તેનો અહીં તદ્દન અભાવ જ છે.

હવે તેમણે જે પોતાનું ચરિત્ર પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં રજૂ કર્યું છે તેમાં કાંઈ અંગત તત્ત્વ છે કે સામાન્ય વાર્તા છે તે જોઈએ. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં તેમણે જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેના બે વિભાગ પડી શકે તેમ છે :

(૧) નિપુણ્યકની ઓળખાણ, ધર્મઔઘકર અને નિપુણ્યક, તદ્વ્યા અને સફળુદ્ધિ, શાસનપ્રાપ્તિ, દીક્ષા અને સપુણ્યક નામ.

આટલો વિભાગ સર્વસામાન્ય જણાય છે. પૃ. ૨૧૭ માં લેખક પોતે કહે છે કે “અહીં મારા જીવની અપેક્ષાએ જે જે કહ્યું છે તે તે સર્વ ઘણે ભાગે બધા જીવોને લાગુ પડી શકે તેવું છે.” આ હકીકત સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી છે અને ખાસ કરીને કષ્ટસાધ્ય વર્ગના સઘળા જીવોને વગર શકે લાગુ પડે તેવું એ વિભાગનું ચરિત્ર છે.

(૨) ખીજા વિભાગમાં આ અંથ રચવાને અંગે શું કારણ બન્યું? કોઈ ઉપદેશ સાંભળવા ન આવતાં સફળુદ્ધિ સાથે વિચારણા થઈ અને છેવટે આ અંથને જાહેરમાં મૂકવા નિર્ણય થયો. એ સર્વ વિભાગ ખાસ અંથકર્તાને અંગત લાગુ પડે તેવો છે અને ત્યાં એમની આત્મકથા સકારણ લખાઈ હોય તેમ લાગે છે.

સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવું ચરિત્ર લખવાનો ખ્યાલ અત્યુત્તમ છે, પણ તેમાંથી અંથકર્તાના જીવનનો કોઈ પણ ભાગ ખાસ તારવવો અશક્ય છે. જ્યારે પ્રાણી પોતાને નિમિત્તે સર્વસામાન્ય ચરિત્ર લખે ત્યારે તેમાંથી તેનું પોતાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય છે.

અહીં તો જે પદ્ધતિએ નિપુણ્યકની કથા શરૂ કરી છે તે અનુસારે કોઈ ખાસ બાબત અંથકર્તા માટે રજૂ થઈ શકે તેમ જણાતું નથી. આ આખી હકીકત ધ્યાનમાં રાખી પ્રથમ પ્રસ્તાવ જોઈ જતાં મને એમાંથી અંથકર્તાનું ચરિત્ર તારવવું અશક્ય જણાયું છે. એ માત્ર ઔઘક હકીકત છે અને એનો આશય સર્વ જીવોને લાગુ પડે તેવી કથા રજૂ કરવાનો જણાયો છે. પૃષ્ઠ ૫૦ માં અંથકર્તા જણાવે છે કે તત્ત્વજ્ઞ પુરુષો પ્રયોજન વગર વિચાર, ઉચ્ચાર કે વર્તન કરતા નથી. અત્યારે અંથકર્તાની પ્રવૃત્તિ શ્રી ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથાનો આરંભ કરવાની હોઈને ‘મારી પ્રવૃત્તિનું સાર્થક પાણું બતાવું છું.’ એમ કહ્યું છે. પ્રથમનો આખો પ્રસ્તાવ સમજવાની આ ચાવી છે. મતલબ અંથકર્તાએ સપ્રયોજન ચરિત્ર લખ્યું છે.

પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં આપેલ આખું ચરિત્ર રજૂ કરવાની અહીં જરૂર નથી. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં જરૂરી નોટ વિગેરે આખી ત્યાં યોગ્ય

ખુલાસા કર્યા છે. મારા મત પ્રમાણે તે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું અંગત ચરિત્ર છે જ નહિ, પણ સર્વસામાન્ય ચરિત્ર છે, એટલે તે પર ખાસ ટીકા કરવાનું રહેતું નથી.

આ અંથની ઉત્પત્તિને અંગે તેઓશ્રી કહે છે કે પોતાની બુદ્ધિ સાથે વિચાર કરતાં એવો અભિપ્રાય થયો કે—જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અન્યને ખૂબ આખ્યાં હોય તો વારંવાર તે ભવાંતરમાં પણ મળ્યાં કરે. પ્રથમ એ લેવા આવનારની રાહ જોઈ બેસી રહ્યા પણ કોઈ આવ્યું નહિ. પછી એણે જાહેર રીતે કહેવા માંડ્યું ‘ મારું ઔષધ ગ્રહણ કરો, ગ્રહણ કરો ! ’ પણ લોકોએ તેને કાંઈ ગણકાર્યા નહિ અને તેનાં ઔષધ લેવા કોઈ આવ્યું નહિ, અંતે એક પેટીમાં ઔષધો ભર્યાં અને તે પેટીને રાજમાર્ગમાં મૂકી દીધી. કથા-ઉત્પત્તિનો આ પ્રસંગ છે. પેટી એટલે પુસ્તક.

અહીં પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે આત્મકથાનો આ વિભાગ સામાન્ય કે અંગત? એમણે આ વિભાગ પોતાની આત્મ-નિંદા કરવા લખ્યો છે કે જરેજાર તેમજ બન્યું હશે. આનો જવાબ અંથમાં જ છે. પ્રથમ તો કાષ્ઠપેટીની કદપના જ બતાવે છે કે એ વિભાગ પણ બોધ-ઉપદેશની કક્ષામાં જ આવે છે. અન્યની કરેલી મોટાઇ અને મિથ્યાભિમાનનાં પરિણામો બતાવવાની એક તક હાથ ધરી છે અને પોતાની નમ્રતા બતાવવાની તક લેખકશ્રીએ લીધી છે. ઘોષણાની વાત તો તદ્દન ચોખ્ખી છે. એ હકીકતથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે આ આખી હકીકત બોધક જ છે. જે મહાન વિભૂતિએ આ અદ્ભુત અંથ લખ્યો છે તે ઘેરઘેર જઈ પોતાની પાસેથી ઔષધ લેવા ઘોષણા કરે અને લોકો એને ગાંડો ગણે (પૃ. ૨૧૦) એ સર્વ વાત આવા વિશિષ્ટ લેખક માટે અશક્ય છે. આવો મારો વિચાર આ અંથના પરિશીલનથી થયો છે.

જ્ઞાનાદિના જાપી પુરુષો પૈકી મોટી બુદ્ધિવાળા શ્રી સિદ્ધર્ષિની પૂર્વ અવસ્થા યાદ કરી તેના તરફ ‘ હસે છે ’ પણ તેને ધિક્કારતા નથી એટલી તેમની કૃપા ગણાય (પૃ. ૨૧૨-૩) એ હકીકત કોઈ અંગત અનુભવની હોય તો બનવાબેગ છે. જો કે જે મહાન-સ્થાનેથી અને ઉચ્ચ આશયથી આ અંથ યોજાયો છે તે જોતાં

એમના જેવા લેખક એવી રીતે કોઈ માટે ટીકા કરે એ પણ મને યથાસ્થિત લાગતું નથી. મને તો આખો વિભાગ બેધક લાગે છે. એ લખવામાં આત્મચરિત્રની પ્રસિદ્ધિની લાવના હું ક્યાંઈ દેખતો નથી.

એટલે અંધની અંદરના કોઈ વિભાગમાંથી શ્રી સિદ્ધર્ષિનું ચરિત્ર તારવવું મને મુશ્કેલ અથવા લગભગ અશક્ય જણાય છે. એક હકીકતની સ્પષ્ટતા આ સ્થાને કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધકર મંત્રીને નિપુણ્યક સાથે વાતો કરતાં બતાવ્યા છે અને તે દ્વારા તેમનો સીધો પરિચય હતા એ હકીકત પર ભાર મૂકીને પ્રો. જેકોબીએ જે કંપના હરિભદ્રસૂરિના અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સંબંધની કરી છે તે તો સ્વતઃ ભ્રમી જાય છે, કારણ કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય તેઓ શ્રી જિનવિજયજીના કથન પ્રમાણે સમરાધ્યય કહાની પછવાડેથી લખેલી ઉપોદ્ધાનમાં ઠગૂલ રાખે છે અને તે પ્રમાણે તો બન્ને મહાત્માઓ સમકાલીન થઈ શકતા જ નથી. આથી પ્રથમ પ્રસ્તાવમાંથી શ્રીસિદ્ધર્ષિનું જીવનવૃત્ત ઉપજાવવાની અશક્યતાનો મેં જે અભિપ્રાય ઉપર બાંધ્યો છે તે મારા મતે હજી કાયમ રહે છે. એના અંદરના પુરાવાઓ પર અગાઉ આ વિભાગમાં વિવેચન થઈ ગયું છે.^૧

એ સિવાય અંધમાંથી જે કાંઈ હકીકત અંધકર્તા સંબંધી મળે છે તે પ્રશસ્તિમાં આવેલી છે તે છે. તે પર અગાઉ વિવેચન થઈ ગયું છે.

૩

પ્રભાવક ચરિત્રે શ્રી સિદ્ધર્ષિ અબંધ

સંવત ૧૩૩૪ માં પ્રભાચંદ્ર સૂરિએ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્ર નામનો ઐતિહાસિક અંધ લખ્યો છે અને સને ૧૬૦૬ માં નિર્ણયસાગર પ્રેસે મુદ્રિત કર્યો છે. તેમા ૨૨ ધુરંધર મુનિપતિઓના ચરિત્ર પદ્યમાં આપ્યા છે. તેમાં ચૌદમો પ્રબંધ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી છે. એના ૧૫૬ શ્લોકો છે. એ આખો મૂળ વિભાગ અને તેનું ભાષાંતર દ્વિતીય વિભાગની આખરે આપ્યા છે. પૃ. ૧૪૩૦ થી ૧૪૪૧ સુધી મૂળ વિભાગ છે અને પૃ. ૧૪૪૨ થી ૧૪૬૦ સુધીમાં તેનું ભાષાંતર તૈયાર કરી છાપ્યું છે. તે વિભાગ પ્રથમ વાંચી જવો. અત્ર તેના ઉપર ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

૧. જુઓ પૃ. ૨૬૬.

સહર અંથના કર્તા પ્રભાચંદ્રસૂરિ છે. એ નિર્ણયસાગર મુદ્રણના તંત્રીએ એના કર્તાત્વ નામ ચંદ્રપ્રભસૂરિ બતાવ્યું તે ત્યાર પછી એમ ને એમ ચાલ્યું છે. પ્રત્યેક પ્રબંધને શૃંગ કહેવામાં આવે છે અને પ્રત્યેક શૃંગની આખરે એક શ્લોક મૂક્યો છે તેમાં જણાવ્યું છે કે ચંદ્રપ્રભસૂરિની પાટે શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ આવ્યા તેમણે આ અંથ બનાવ્યો અને અંથને છેડે લંબાણ પ્રશસ્તિ ૨૪ શ્લોકની લખી છે તે પરથી આ અંથ પ્રભાચંદ્ર સૂરિ મહારાજનો બનાવેલો ચોક્કસ થાય છે અને અંથની તારિખ : ‘ વેદાનંદ શિષિ શશિધર ’ સંજ્ઞા આપી છે તેથી સંવત ૧૩૩૪ મુકરર થાય છે.

ગુર્જર દેશે લિલ્લમાલ—

પ્રભાવક ચરિત્રના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધ ઉપર આપણે દૃષ્ટિ નાખી જઈએ. ગુર્જર દેશમાં શ્રીમાલ નામનું નગર છે. અહીં આપણે જરા થોભીએ. શ્રીમાલ અને લિલ્લમાલ સંબંધી ઇતિહાસ તપાસતાં જણાય છે કે તે હાલ મારવાડમાં આવેલ લિલ્લમાલ ગામ છે. તે અસલ લિલ્લમાલ અથવા શ્રીમાલ કહેવાતું હતું. ગુર્જર-રટ્ટ ઉપરથી ગુજરાત નામ પડેલું જણાય છે. અસલ એનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો. અત્યારના ગુજરાત ઉપરાંત તેમાં અત્યારનું આખું કાઠિયાવાડ અને મુંબઈ મુધીના પ્રદેશનો તેમાં સમાવેશ થતો હતો અને મારવાડનો ઘણો વિભાગ ગુર્જર-રાષ્ટ્રમાં આવતો હતો. એ ગુર્જર અથવા ગુજ્જર લોકોનું અસલ રાજ્ય પંજાબમાં આવેલું હતું અને અત્યારે પણ ત્યાં ગુજરાત પ્રાંત છે. ઉત્તર ગુર્જર રાષ્ટ્રની રાજધાની પાંચમા છઠ્ઠા સૈકામાં લિલ્લમાલ જણાય છે અને દક્ષિણ પ્રદેશની રાજધાની નાંદિપુરી (હાલનું નાંદોદ) જણાય છે એનો ઘણો વિસ્તીર્ણ ઇતિહાસ છે જે મોટે ભુજો ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને ટોડનું રાજસ્થાન. શ્રીમાલનું નામ લિલ્લમાલ લોજ અને માધના સમયમાં થયું છે તે સંબંધી જાણવા લાયક કથા પ્રબંધચિંતામણિમાં લોજ-પ્રબંધમાં આવે છે. (ભાષાંતર પૃ. ૧૧૦)

વર્મલાત રાજ—

પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો જન્મ ગુર્જર દેશના શ્રીમાલ નગરમાં થયો હતો. ત્યાં વર્મલાત નામનો રાજા હતો.

આ વર્મલાતના સંબંધમાં બહુ લખી શકાય તેમ છે. શિશુ-પાલવધમાં માઘ કવિ તેનું વર્ણન અંતે 'કવિવંશ-વર્ણનમ્'માં કરે છે. ત્યાં તેનું 'વર્મલાખ્ય' નામ આપે છે. કલકતામાં મુદ્રિત શિશુપાલવધ પુસ્તકમાં 'શ્રી ધર્મનાથસ્ય' એવું નામ આપ્યું છે. શિશુપાલવધની જુદી જુદી પ્રતામાં તેનાં નીચે પ્રમાણે નામો મળી આવ્યા છે. "ધર્મનાલ. ધર્મનાથ. ધર્મલાલ. ચર્મલાત. ધર્મલાત. વર્મલાખ્ય. વર્મલાત. વર્મનાલ. નિર્મલાન્ત."

આવી રીતે મહાકવિના સંબંધમાં આવનાર આ રાજાનાં નામનો પાર આવે તેમ નથી. મોટા માણસના સંબંધમાં આવનારનાં નામની પણ આવી દશા થાય છે એ જરા લાગણી ઉત્પન્ન કરે તેવી હકીકત છે. હાલમાં વસંતગઢનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તેની સાળ લીંટીઓ છે. તે લેખ ઉપરથી જણાય છે કે રાજાનું સાચું નામ વર્મલાત હતું. અને તેનો સમય વિક્રમ સંવત ૬૮૨ હતો. એ વસંતગઢના લેખ સંબંધી ઘણી જાણવા લાયક હકીકતો છે, પણ અહીં તેટલો વિસ્તાર કરી શકાય તેમ નથી. માઘ કવિનો સંવત સુકરર કરવામાં એ શિલાલેખ બહુ ઉપયોગી નીવડ્યો છે. (વસંત ગઢ શિરોહી સ્ટેટમાં આવેલ છે અને સદર લેખ દેવીના મંદિરની બાજુમાંથી મળી આવ્યો છે.) એ શિલાલેખમાં 'વર્મલાત' નામ સ્પષ્ટ છે એટલે હવે રાજાના ખીજાં નામો પાકાંતરોમાં આપ્યાં છે તેના સંબંધમાં કાંઈ સંદેહ રહેતો નથી.

માઘ અને સિદ્ધર્ષિ—

આ વર્મલાત રાજાનું નામ શિશુપાલ વધમાં માઘ કવિએ કેવી રીતે મૂક્યું છે તે હકીકત અત્ર જણાવવી પ્રસ્તુત છે. શિશુપાલ વધને અંતે કવિવંશ વર્ણનના શિર્ષક નીચે આ પ્રમાણે લખે છે.

સર્વાધિકારી સુકૃતાધિકારઃ શ્રીવર્મલાખ્યસ્ય વમ્ભૂવ રાજઃ ।

અસક્તદષ્ટિર્ધિરજાઃ સદૈવ દેવોઽપરઃ સુપ્રમદેવનામા ॥ ૧ ॥

કાલે મિતં તથ્યમુદર્કપથ્યં તથાગતસ્યેવ જનઃ સચેતાઃ ।

વિનાનુરોધાત્સ્વહિતેચ્છયૈવ મહીપતિર્યસ્ય વચશ્ચકાર ॥ ૨ ॥

તસ્યામવદ્સક હત્યુદાત્તઃ ક્ષમી મૃદુર્ધર્મપરસ્તનૂજઃ ॥

યં વીક્ષ્ય વૈયાસમજાતશત્રોર્વચઃ ગુણગ્રાહિ જનૈઃ પ્રતીયે ॥ ૩ ॥

સર્વેણ સર્વાશ્રય इत्यनिन्द्यमानन्दभाजा जनितं जनेन ॥

यश्च द्वितीयं स्वयमद्वितीयो मुख्यः सतां गौणमवाप नाम ॥ ४ ॥

श्रीशब्दरम्यकृतसर्गसमाप्तिलक्ष्म

लक्ष्मीपत्तेश्चरितकीर्तनमात्र चारु ।

तस्यात्मजः सुकविकीर्तिदुराशयादः

काव्यं व्यधत्त शिशुपालवधामिधानम् ॥ ५ ॥^१

આ આખું લખાણ હેતુસર અત્ર ઉતારવામાં આવ્યું છે. એમાં રાખનું નામ છે, તે ઉપરાંત માધ કવિના પિતા અને દાદાનાં નામો

૧. વર્મલિ નામના રાખનો સર્વાધિકારી મહાસેનાપતિ સુપ્રભદેવ નામનો હતો, સર્વ સારા કામોનો તે અધિકારી હતો, એની દષ્ટિ કોઇ જગ્યાએ આસક્ત ન થાય તેવી હતી, એ રજ-પાપ વગરનો હતો અને સર્વદા જાણે અન્ય દેવ જ હોય તેવો લાગતો હતો. (કલકત્તા આવૃત્તિમાં ' ધર્મ-નાથસ્ય ' એવો પાઠ છે.)

૨. જેવી રીતે બુદ્ધ ભગવાનનું વચન પ્રાણ મનુષ્ય સ્વીકારે તેવી રીતે તે (સુપ્રભદેવ)નું વચન સમયનું જરૂરી અક્ષરવાળું અને આપદે લાભ કરનારું વચન કોઇ જાતના સંકેત વગર માત્ર પોતાના ભવિષ્યના હિત ખાતર જ રાખ કરતો હતો (એટલે તેની સલાહ હિતચુદ્ધિએ સ્વીકારતો હતો.)

૩. તે (સુપ્રભદેવ) ને વિરતીશુ હૃદયવાળો હમાવાન નરમ અને ધર્મપરાયણ દત્તક નામનો પુત્ર હતો. એને જોઇને વ્યાસના યુધિષ્ઠિર-ધર્મ-રાખના શુશ્રુષાહી વચનની પ્રતીતિ લોકોને થતી હતી.

૪. એ જાતે અદ્વિતીય હોઇને આનંદભાવી લોકોએ એ સજ્જનોના મુખ્ય દત્તકને ' સર્વાશ્રય ' (ગરીબનો માળવો) એવું શુશ્રુષાસિથી મથેલું નામ આપ્યું હતું. એટલે લોકો એને એ બીજા નામથી પણ સારી રીતે ઓળખતા હતા.

૫. તે (દત્તક)ના પુત્રે સારા કવિ તરીકેની કાર્તિ મેળવવાની આશાએ આ શિશુપાલ વધ જેના સર્ગને અંતે શ્રી શબ્દથી સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે અને જેમાં લક્ષ્મીપતિ (નારાયણ)નું સુંદર ચરિત્ર શુંથવામાં આવ્યું છે તે કાવ્ય બનાવ્યું છે.

પણ છે અને તે વાત પ્રભાવકચરિત્રકારે લીધી છે તેની હકીકત આગળ ચર્ચાવામાં આવશે.

આ કવિવંશવર્ણનમાં વર્મલ નામ જે રાજાનું બતાવવામાં આવ્યું છે તેનું ખરું નામ વર્મલાત જણાય છે અને તેની સાક્ષી વસંતગદનો સદર શિલાલેખ પૂરે છે.

આ વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે માઘ કવિના પિતા દત્તક અને દાદા સુપ્રભદેવ હતા. આ હકીકત પણ ઉપયોગી છે.

કવિવર માઘનો સમય—

પ્રથમ આપણે માઘ કવિનો સમય વિચારી જઈએ. એ સંજ્ઞા-ધર્મમાં બહુ લખાયું છે. સર્વથી સીધો પુરાવો વસંતગદનો શિલાલેખ આવે છે. એ આખો લેખ અત્ર લખી શકાય નહિ અને તે પરની ચર્ચા રજૂ કરતાં પણ સ્થળસંકેતના નિયમનો ભંગ થાય. તે લેખથી સાબિત થાય છે કે એ વર્મલાત રાજા સંવત્ ૬૮૨ માં વિદ્યમાન હતા. વળી એ વસંતગદના લેખમાં વર્મલાત નામ સ્પષ્ટ આપ્યું છે એટલે એના ચર્મલાત ધર્મલાલ વિગેરે અનેક પાઠાંતરો આપ્યા છે તે અશુદ્ધ છે.

એ લેખ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે વર્મલાત રાજાના મંત્રી સુપ્રભદેવના પુત્ર દત્તકનો પુત્ર માઘ કવિ થાય. એનો સમય સંવત્ ૭૫૦ એટલે સાતમી સદીની આખર લગભગ ગણાય. આટલી વાત માઘકવિના સમયને અંગે ધ્યાનમાં રાખવાની છે.

એ સંજ્ઞાધર્મમાં બીજા કેટલાક પુરાવાઓ તપાસીએ:—

કવિ માઘના સમય માટે નીચેના ત્રણ ઉપયોગી લેખો મળ્યા છે તેને આધારે આ ચર્ચા કરી છે.

- 1 The Date of poet Magha by John Clatt (Vienna Oriental Journal Vol. IV pp. 61-71.)
- 2 Anandavardhana & Date of Magha by Hermann Jacobi (Vienna Oriental Journal Vol. IV (1890) pp. 236 to 244.)

3 Date of Poet Magha by K. B. Pathak B. A.
(Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic
Society Vol. XX pp. 303-306)

કેઇ પણ કવિની તારિખ સુકરર કરવામાં તેનો બીજા કવિએ ઉતારો કર્યો હોય અને તે બીજા કવિની તારિખ સુકરર થઇ શકે તેમ હોય તો તેનો ઉપયોગ સારી રીતે થઇ શકે છે. એક કવિને પોતાની પ્રસિદ્ધિ મેળવવામાં થોડાં વર્ષો લાગે છે તે વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઇએ. ઉપરના ત્રણે લેખોમાં, પ્રભાવકચરિત્રમાં કરેલા ઉલ્લેખને લઇને જ મોટો ધુન્ધવાડો ઉત્પન્ન થયો છે તેના ઉપર, બિહાપોહ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે કે શ્રીમાલ નગરના રાજા વર્મલાતના મંત્રી સુપ્રભવદેવનો પુત્ર દત્ત હતો અને દત્તનો પુત્ર માઘ કવિ-શિશુપાલવધનો કર્તા. એ જ સુપ્રભવદેવને બીજો પુત્ર શુભંકર નામનો હતો, તેમનો પુત્ર સિદ્ધ. આ વાતની સત્યાસત્યતા પર આખી ચર્ચા છે.

કવિવંશવર્ણન શિશુપાલવધને અંતે આપેલ છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિની પ્રશસ્તિ લખી છે તે ઉપરથી બન્ને લિખ્તમાલ નગરના હતા એમ જણાય છે. લિખ્તમાલ નગરનું અસલ નામ શ્રીમાલ હતું અને મેરુતુંગાચાર્યના ખુલાસા પ્રમાણે લોજરાજાએ એનું નામ ફેરવીને લિલ્લમાલ બનાવ્યું હતું. (સર્ગ ૨. લોજ-પ્રબંધ ભા. પૃ. ૧૧૦) તેનું કારણ એ કે એ નગરના લોકો એક વખતના મહાઋદ્ધિમાન અને દાનશીલ માઘ કવિનું દારિદ્ર નિર્દય-પણું જોઈ રહ્યા હતા.

આનંદવર્ધન નામના સાહિત્યકારે ‘ ધ્વન્યાલોક ’ નામનો સાહિત્યનો ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયેલો છે. આનંદવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવંતીવર્મા સાથે છે. કલ્હણ પોતાની રાજતરંગિણીમાં કહે છે કે આનંદવર્ધન સદર અવંતીવર્માના રાજ્યમાં ખૂબ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. હવે અવંતીવર્માનો સમય ઈ. સ. ૮૫૫-૮૮૪

છે. આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકમાં કવિ માધના શિશુપાલવધના શ્લોકોના ઉતારા છે. જુઓ પાંચમા સર્ગનો ૨૬ મો અને ત્રીજાનો ૫૩ મો શ્લોક. સિદ્ધર્ષિના કહેવા પ્રમાણે તેમણે સંવત ૯૬૨ માં ઉપમિતિ કથા પૂરી કરી એટલે તે ઇ. સ. ૯૦૬ થાય.

હવે અવંતીવર્માના વખતમાં આનંદવર્ધન પૂરતી ખ્યાતિ મેળવે અને તે માધ કવિના ઉતારા કરે તેટલી માધની ખ્યાતિ થઈ ગઈ હોય તે ઇ. સ. ૮૫૫ લગભગમાં બનવું અસંભવિત ગણાય.

એ ઉપરાંત શિશુપાલવધના ત્રીજા સર્ગનો ૩૩ મો શ્લોક મધ્યે સમુદ્રં કકુમઃ વિશાંઘીઃ મુકુલના અભિધાવૃત્તિ માતૃકમાં ટાંક્યો છે અને તેનો સમય ઇ. સ. ૮૭૫-૯૦૦ છે.

શિશુપાલવધના ચાર શ્લોકો કાવ્યાલંકાર વૃત્તિમાં વામન ટાંકે છે. વામનનો સમય મુકરર નથી થયો, પણ અગિયારમી સદીમાં અભિનવગુપ્ત તેના ઉતારા કરે છે અને આનંદવર્ધને વામન માટે એક કાવ્ય લખ્યું છે તેમ કહે છે. આથી એમ જણાય છે કે આનંદવર્ધનથી વામન વધારે પુરાણો છે અને ઉપર જણાવ્યું તેમ આનંદવર્ધનનો સમય અવંતીવર્મા સાથે છે. આ હકીકત પણ માધને માટે ઉપયોગી છે.

આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તો માધનો સમય નવમી સદીની આખરે જાય, પણ તે રાજતરંગિણીની હકીકતથી વિરુદ્ધ જાય છે. આ બંને વિરુદ્ધ વાત થઈ. પ્રભાવકચરિત્રકારનો મત રાજતરંગિણીની સામે મૂકી બંનેમાંથી કઈ હકીકત વધારે બનવાજોગ છે તે વિચારીએ. આનંદવર્ધને અવંતીવર્માના વખતમાં પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી એમ કલ્હણના કહેવાથી જણાય છે. કલ્હણ તે માટે ચારનાં નામો આપે છે: મુકતાકણ, શિવસ્વામી, આનંદવર્ધન અને રત્નાકર. એ ચારે અવંતીવર્માના સમયમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. (પ્રથમગાથા એમ કહે છે.) આનંદવર્ધન વામનના ઉતારા કરે છે અને વામન માધના ઉતારા કરે છે, તેથી કેટલાક એમ અનુમાન કરે છે કે માધકવિ આઠમા સૈકાથી મોડા તો ન જ હોઈ શકે.

ખીજી રીતે જોઈએ તો રત્નાકર જે આનંદવર્ધનનો સહયુગ-ગામી છે તેણે માધનું ઘણું અનુકરણ કર્યું છે અને બંનેની કવિતા

સમાનપદે સામસામી જોઈએ તો માધની કળા અપૂર્વ, લેખનશક્તિ મજબૂત અને રત્નાકરની દીલી તથા પાછળના પડતા સમયની જણાય છે. એટલા ઉપરથી ચર્ચા કરીને ડૉ. જોકોળી નીચેની તારવણી સદર લેખમાં કરે છે.

૧. માધના ઉતારા આનંદવર્ધને કર્યા છે તેથી તે નવમા સૈકાની પછીનો ન હોય.
૨. વામને તેના ઉતારા કર્યા છે તેથી પણ એક યુગ પહેલાં તે હોવો જોઈએ (અલિનવચ્ચુમ કહે છે કે વામનના પુસ્તકથી આનંદવર્ધન માહિતગાર હતા તે વાત સત્ય હોય તો આ વાત ટકી શકે તેવી છે..)
૩. રત્નાકર જે જયપીઠના સમય(૮૩૫-૮૪૭ ઇ. સ.)માં થયે તેણે માધનું અનુકરણ કર્યું છે તેથી તેની પહેલા માધ કવિ થયેલા હોવા જોઈએ.

આટલા ઉપરથી માધનો સમય આઠમા સૈકા પૂર્વનો હોઈ તેને માટે પ્રભાવકચરિત્રમાં જે દંતકથા મૂકવામાં આવી છે તે ઘરાબર નથી એમ ડૉ. જોકોળીનો મત છે.

શ્રીયુત પંડિત ઉપરના અનુમાન કરતાં આગળ વધે છે. એ પોતાના ઉદ્દેશમાં આનંદવર્ધનની ઉપરોક્ત હકીકત ઉપરાંત નીચેની બાબત ઉમેરી માધ કવિને આઠમા સૈકાના છેવટના ભાગ ઉપર મૂકે છે.

૧. કેનેરીઝ લેખો શક ૧૧૦૨ ના છે તેમાં માધનું નામ આવે છે.
૨. રાજા લોજ પોતાના સરસ્વતીક ઠાણરણમાં માધના ઉતારા કરે છે.
૩. સોમદેવ કવિ યશસ્તિલકચંપૂમાં લોજના ઉતારા કરે છે અને સદર અંથ શકે ૮૮૧ માં પૂરો થયો છે. આ અંથ પૂરો થયો ત્યારે રાષ્ટ્રકૂટમાં રાજા ત્રીલો કૃષ્ણરાજ રાજ કરતો હતો અને રાષ્ટ્રકૂટના છેલ્લા રાજા કલ્લલને તૈલપે હરાવ્યો હતો અને તે જ તૈલપે લોજના કાકા મુંજને કેદી કર્યો હતો. આ સર્વ ઘરાબર હોય તો લોજની પહેલાં રાષ્ટ્રકૂટો આવે અને તેના સમયમાં સોમદેવ આવે એટલે માધ કવિના ઉતારા કરનાર તેથી પહેલાં આવે.

૪. નૃપતુંગે કવિરાજમાર્ગ અંથ ઈ. સ. ૮૧૪ માં લખ્યો છે તે માઘ કવિને શકુન્તલાના અમર લેખકની કક્ષામાં મૂકે છે.

૫. માઘ બીજા સર્ગના ૧૧૨ માં શ્લોકમાં કાશિકાવૃત્તિ અને ન્યાસનાં નામો આપે છે. આ બન્ને જોડાયા છે. ઇટર્સીંગ કાશિકાવૃત્તિનું નામ પોતાના અંથમાં આપે છે, પણ ન્યાસનું આપતો નથી. તે ઉપરથી એમ અનુમાન કરવામાં આવે છે કે ઇટર્સીંગના સમય પછી ન્યાસ બનેલ હોવો જોઈએ. ઇટર્સીંગ હિંદમાંથી ઈ. સ. ૬૬૫ માં વિદાય થયેલ છે એટલે એ અનુમાને ન્યાસ આઠમા સૈકાની શરૂઆતમાં બનેલ હોવો જોઈએ.

આ પાંચ કારણો મિ. પંડિત આપે છે તે કોઈ પણ પ્રકારે સંતોષકારક નથી. કેનેરીઝ લેખ તો શક ૧૧૦૨ ના છે એટલે ઈ. સ. ૧૧૮૦ આવે તે કાંઈ ઉપયોગમાં આવે નહિ. રાજા લોજ સરસ્વતીકંઠાલરણ્યમાં માઘના ઉતારા કરે છે તેનો સમય તો નવમા સૈકા પછી છે એટલે તેનો પણ કાંઈ ઉપયોગ થઈ શકે તેમ નથી.

યશસ્તિલકચંપૂમાં લોજના ઉતારા આપે છે તેથી પણ માઘ કવિ નવમા સૈકાની આખરે જાય છે. નૃપતુંગની તારિખ ચોક્કસ નથી. કાશિકાવૃત્તિ બનાવવાની તારિખ તદ્દન આનુમાનિક છે.

આ સર્વ બાબતો વિચારતાં કવિ માઘની બાબતમાં છેવટનો નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. વસંતગદનો લેખ મળ્યો છે તેમાં જે રાજાનું નામ છે તે વર્મલાત સુપ્રભદેવના સમયમાં હતો તે જ રાજા છે એમ માનીએ તો જ કાંઈક નિર્ણય થાય, પણ રાજાઓના સરખાં નામો ઘણાં હોય છે, એક ને એક વંશમાં સરખાં નામવાળા એકથી વધારે રાજા થયેલા છે અને એ ઉપરથી કાંઈ અનુમાન બાંધી શકાય તેમ નથી. વસંતગદના લેખમાં સુપ્રભદેવ કે માઘનું નામ નથી તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું.

આની સામે લોજપ્રબંધ, પ્રભાવકચરિત્ર અને પ્રબંધચિંતામણિ એ ત્રણ અંથો માઘ કવિને સિદ્ધર્ષિના કાકાના પુત્ર કહે છે. એની સામે આનંદવર્ધનના ધ્વન્યાલોકની બાબત જ માત્ર ખાસ વિચારવા જેવી રહે છે. એ હકીકતમાં મને સદર દાંતકથા સાથે કશેા

વિરોધ લાગતો નથી. આનંદવર્ધનનો સમય કાશ્મીરના અવંતીવર્મા સાથે આવે છે અને તેનો સમય ઈ. સ. ૮૫૫ થી ૮૮૪ છે અને કવિ સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ કથા ઈ. સ. ૬૦૬ માં પૂરી કરી છે. કવિ માધ જે પ્રધાનપુત્ર હોય તો પોતાના જીવનકાળમાં પણ મોટી ખ્યાતિ મેળવી શકે અને તેનો સમય નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનું આયુષ્ય લાંબું હોય તો તેના ઉપમિતિ પ્રથરચનાના સમયને અને તેના માધ કવિના લાઇ હોવાને ખાસ વિરોધ જણાતો નથી.

આપણે પુરાણા સમયના ઐતિહાસિક લેખકો પ્રબંધચિંતામણિ, સોજપ્રબંધ કે પ્રભાવકચરિત્ર જેવા પુસ્તકો લખનારને માત્ર અનુમાન ઉપર રદ ન કરી શકીએ. એક જે લેખકોએ એવી પણ દલીલ કરી છે કે જૈન લોકોને તો એવી ટેવ છે કે પૂર્વ કાળના જે સારા લેખકો હોય તેમને તે પોતાના બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા કોઇ પણ રીતે જૈન સાથે તેને જોડવા મથે છે. આ અનુમાન અસંગત જણાય છે. આવા ખ્યાલ ઉપરથી ઐતિહાસિક લેખકોએ લખેલ હકીકત ઊઠાવી દેવી એ અન્યાયભરેલું લાગે છે.

જો કોઈ એમ માનતા હોય કે માધ કવિના કાકાના દીકરા થવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની આબરૂ વધે છે તો તેમાં કાંઈ દમ નથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના કાવ્યમાં છે, એના અભ્યાસમાં છે, એના ચાતુર્યમાં છે, એના ભાષા પરના કાબૂમાં છે, એના મનુષ્યસ્વભાવના અભ્યાસમાં છે, એમની વિવેકશક્તિમાં છે, એમના સર્વશ્રાહી જ્ઞાનમાં છે. એટલે જૈન કવિને કોઈ મહાકવિના સગા બનાવવાથી એની કિંમત વધશે એ આશ્ચર્યને અર્થ કે મૂલ્ય વગરનો ગણી આપણે સહેજ રીતે આ બાબતનો ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમાં ઐતિહાસિક શુદ્ધ ગવેષકદષ્ટિ સિવાય કોઈ પૂર્વ ખ્યાલ કે ભૂમિને સ્થાન ન જ હોવું જોઈએ.

સદર ત્રણે ઇતિહાસકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પછી ત્રણ સૈકાની અંદર લગભગ થયા છે. એટલે તેઓને હકીકત જાણવાની તક વધારે સુલભ હતી. તેઓએ જે હકીકત લખી છે એ ખરી જ છે એમ કહેવાને આગ્રહ નથી, પણ તે હકીકત બનાવટી છે એમ કહેવા માટે જે

કારણો અત્યાર સુધી લલ્ય થયાં છે અને ઉપર તપાસાયાં છે તેમાંનું એક પણ કારણ હજી છેવટના નિર્ણય ઉપર લઈ જવામાં સાધન-ભૂત થાય તેમ લાગતું નથી. એમ કરવામાં કદાચ માધ કવિ નવમા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં જાય તો તેમાં મને વાંધો લાગતો નથી. સુપ્રભદેવનો એક વેલો ઉતાવળો ચાલ્યો હોય અને બીજો ઠંડો ચાલ્યો હોય તો ચાળીશ પચાસ વર્ષનો અંતર બે પેઢીએ પડવા-જોગ છે. વળી માધ કવિએ બાળવયે અદ્ભુત કાવ્યચાતુર્ય દાખવ્યું હોય અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ દુનિયાના અનુલવ લઈ, જોડોનો અભ્યાસ કરી, જીવનની આખરે અનુલવ ગ્રંથ લખવા ઉદ્ધુક્ત થયા હોય તો પણ ૫૦ વર્ષનો અંતર સહજ પડી જાય. આ સર્વ જોતાં કવિ માધને નવમા સૈકાના પ્રથમાર્ધમાં મૂકવામાં આવે તો તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગ્રંથકર્તૃત્વના ઈ. સ. ૬૦૬ સાથે ખાસ વિરોધ આવતો નથી.

મિ. પંડિત સહજ સંકેત સાથે અનુમાન કરીને કવિ માધને આઠમા સૈકાની આખરે મૂકે છે, પણ નવમાની શરૂઆતમાં તે ન હોય એમ કહેવા માગતા નથી.

આ સંજ્ઞાથી છેવટનો નિર્ણય થવો મુશ્કેલ છે, પણ જે સફાઈથી અને ચુક્તિથી જૈન દંતકથાને પસાર કરી દેવા પ્રયત્ન થયો છે તે પદ્ધતિ મને વાસ્તવિક લાગી નથી અને દલીલ બંધબેસતી જણાણી નથી. વસંતગદનો લેખ જરૂર ધુત્યવણુ કરે તેવો છે. એ લેખ પ્રમાણે તો માધ કવિ ઘણા પુરાણા થાય છે. વર્મલાતની બાળતમાં નિર્ણય કરવા ઉપર તે લેખની કિંમતનો આધાર રહે છે અને અન્ય હકીકત તેમાં કાંઈ છે નહિ તેથી ખાસ નિર્ણય થઈ શકતો નથી; છતાં એ લેખમાંનો વર્મલાત રાજા માધ કવિના સમયનો જ હોય એવું જોડાણ કરનાર કાંઈ વસંતગદના લેખથી પ્રાપ્ત થતું નથી.

આવી અચોક્કસ સ્થિતિમાં જ આ હકીકત રહેશે. જ્યાંસુધી જૈનોના કાવ્યગ્રંથોનો ખરાબર અભ્યાસ અને તે પરથી ઐતિહાસિક અનુમાનો પર નિરીક્ષણ થઈ જશે નહિ ત્યાં સુધી આવી જ સ્થિતિ રહેવાની હોય એમ જણાય છે. આ બાળતમાં એક પણ બાબતે આગ્રહ કરવાનું કાંઈ કારણ નથી અને શ્રી સિદ્ધર્ષિની ખ્યાતિ એના પોતાના જોર પર હોઈ એ બાળતમાં ખેંચતાણુ કરવાનું કારણ પણ

નથી. વિદ્યેષ સાધન મળતાં આ બાબત જરૂર ફરી તપાસાઈ શકાયે એમ ધારી પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધમાં આગળ વધીએ.

સિદ્ધનું બાલ્ય—

વર્મલાત રાજને ત્યાં વણિકની દિવાનગીરી હતી. દિવાન હતા સુપ્રભદેવ. એ સુપ્રભદેવના પુત્ર શુભંકર અને દત્ત. શુભંકર અને દત્ત કોટિધ્વજે હતા. તેમના મકાન પર ધ્વજ ભડતી હતી. દત્તની ચાલચલગત બહુ ઊંચા પ્રકારની હતી. શુભંકર શેઠને લક્ષ્મી નામની અતિ પવિત્ર પત્ની હતી. એમને સિદ્ધ નામનો પુત્ર હતો. એ સિદ્ધને ધન્યા નામની અતિ રૂપવતી સ્ત્રી સાથે પરણાવ્યો હતો અને તેની સાથે તે દેવ જેવા સુખ ભોગવતો હતો. પણ યૌવન, પ્રભુતા અને ધનસંપત્તિએ એને બગાડ્યો. એ જુગટાની લાલચમાં લપટાઈ ગયો અને રાત્રે રખડવા માંડ્યો. ચારિત્ર અને યોગ્ય અભ્યાસ વગર મોટી સંપત્તિને બોળે બેસનારને આવું ઘણી વાર બને છે. લક્ષ્મીનો એ શ્રાપ છે અને યોગ્ય સંસ્કરણ એ એક જ તેનો ઉપાય છે. મોટા વ્યવસાયવાળા માણસો પોતાના પુત્રો ઉપર પૂરતી દેખરેખ રાખી શકતા નથી અને સર્વ તોફાન થઈ ગયા પછી મોટી મોટી સાન આવે છે ત્યારે માલૂમ પડે છે કે સર્વ તોફાન તો થઈ ચૂકેલ છે.

શરૂઆત તો નાના પાયા પરથી થઈ, પણ દુર્વ્યસનની લાલચમાં પડ્યા પછી પાછું હઠવું લગલગ અશક્ય છે. સિદ્ધને તેમજ થયું. એના મિત્રો એને વારતા ગયા એમ એ જુગટાના વ્યસનમાં વધારે ભાંડા ઉતરતો ગયો અને પછી ધીમે ધીમે તો એણે શરમને પણ નેવે મૂકી. એણે જુગટાને સર્વસ્વ માન્યું અને મોટી રાત સુધી રખડવા લાગ્યો.

વ્યસનનો લોગ—

આખરે સિદ્ધ તફન હાથથી ગયો. એની અતિ પ્રેમાળ પત્ની રાતના રાહ જોઈ બેસી રહે અને ઉબગરા કરી અળંગો કરે. આખરે એની અસર ધન્યા (સિદ્ધની પત્ની) ના શરીર પર થઈ. મનની ચિંતા અને શરીરને આરામની અદ્યતા આખરે જણાઈ આવી. એની ચક્રોર સાસુ લક્ષ્મી ધન્યાની આંતરબ્યથા જોઈ શકી અને વારંવાર પ્રાર્થના કરી ધન્યાના અંતરમાં ઉતરવા લાગી. ગૃહવત્સલ સાસુ બોલતાં બોલતાં રડી પડી. આ સાસુનો વહુ તરફનો લાવ

અરેખર અનુકરણીય દેખાય છે અને વાત્સલ્ય કેવું હોય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. આગ્રહપૂર્વક સવાલો કર્યા, પણ સાધ્વી વધુ એમ કાંઈ પતિની વિરુદ્ધ વાત કરે ? ઉડાવવાના જવાબ આપ્યા, પણ માયાળુ સાસુના વાત્સલ્યને આખરે વશ થઈ અને પતિ મોડા આવે છે એટલું કહી દીધું.

ઉપાય ઉધો પડ્યો—

સાસુએ વહુને સુઈ જવા કહ્યું. પોતે જાગતી બેઠી. રાત્રે મધ્યરાત ગયા પછી પુત્ર આવ્યો. ખારણા ખખડાવ્યા. લક્ષ્મી માતાએ અંદરથી ‘અત્યારે મોડી રાતે કોણ છે ?’ એવો સવાલ કર્યો. સિદ્ધે જવાબ આપ્યો એટલે ખોટો-દેખાવનો ક્રોધ કરી માતાએ કહ્યું કે ‘આવી મોડી રાતે રખડનાર પોતાનો પુત્ર સિદ્ધ હોય એમ પોતે માનતી નથી.’ ‘અત્યારે ક્યાં જઈ ?’ એવો સવાલ પૂછતાં ‘અત્યારે જેના દરવાજા ખુલ્લા હોય ત્યાં જા.’ એવો કડક જવાબ આપ્યો.

માતામાં વાત્સલ્યનો પાર નહોતો, દીકરો એકનો એક હતો અને માતાએ તેને ઠેકાણે લાવવાનું બીડું ઝડપ્યું હતું. પ્રેમ-વાત્સલ્ય એક બાબતે હોય અને બીજી બાબતે ચૌવનનો ઉન્માદ હોય ત્યાં કોનો વિજય થાય એ આર્ય સતી કલ્પી શકી નહિ. વ્યસનીને ઠેકાણે લાવવામાં આવેા ઉપાય કદી સફળ ન થાય અને ઊલટું વ્યસની પોતાના વ્યસનમાં મજબૂત થઈ જાય, વળી આંખની શરમ જતાં તદ્દન હાથથી ચાલ્યો જાય એ વાત આર્યા લક્ષ્મી સમજી શકી નહીં.

ઉઘાડા દ્વારે પહોંચ્યો—

માનભંગ થયેલો સિદ્ધ ઊભો ન રહ્યો. એને માટે એક કડવું વચન પૂરતું હતું. એ તુરત ચાલ્યો અને રસ્તે જતાં અણુગારનાં દ્વારો ઊઘાડાં બોલ્યાં. જોન સાધુઓનાં દ્વારો ઊઘાડાં જ હોય છે. એમની વસ્તુ કોઈ ચારનાર ન હોય, એમની પાસે ચારાઈ જાય તેવી વસ્તુઓ ન હોય અને એમની પાસે કોઈ જાતનું ભોજન ન હોય એટલે એના દરવાજા ખુલ્લા જ હોય. પ્રસંગનું વર્ણન વાંચતાં રાત્રિના ચાર વાગ્યા લગભગનો સમય જણાય છે. સાધુઓ પૈકી કોઈ ધ્યાન કરતા હતા, કોઈ પાઠ કરતા હતા અને કેઈ ધર્મક્રિયા કરતા હતા. સિદ્ધ દૃઢ નિર્ણયવાળો હતો. એનું અપમાન થયું

હતું એમ એને લાગ્યું હતું. એને ઘેર પાછું ફરવું નહોતું. એમાં આવું અફલુત દૃશ્ય જોયું. અંતરથી એણે માતાનો ઉપકાર માન્યો અને એમના વચનથી પોતાને આવી તક સાંપડી એટલા માટે પોતાને ધન્ય માનવા લાગ્યો. તે તુરત જ શુક્રમહારાજ પાસે ખડો થઈ ગયો.

યોગ્યાતનાં અનુમાન—

શુક્ર કોણ હતા તેનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપ્યું નથી. પ્રશસ્તિ પ્રમાણે ગર્ગર્ષિ હોવાનો સંભવ ગણી શકાય. શ્રુતના પારગામી શુક્રમહારાજે સવાલ જવાબ કર્યા, શા માટે અત્યારે સિદ્ધ ત્યાં આવેલ છે તેનું કારણ પામી ગયા, તેની પોતાની પાસે રહેવાની ઇચ્છા સમજી ગયા અને વાતચીત દરમિયાન ઇંગિતજ્ઞાનથી અને શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગથી સિદ્ધમાં રહેલી અસાધારણ શક્તિનો ખ્યાલ કરી ગયા. જે પદ્ધતિએ સિદ્ધે વાત કરી તે પરથી તે હઠ નિશ્ચયવાળો છે એવો એમને ખ્યાલ આવી ગયો. ધર્મની બાબતમાં હઠ નિશ્ચયવાળા જ ખરું કામ કાઢી શકે છે તે તેઓ જાણતા જ હતા. ‘કર્મમાં શૂરો હોય તે ધર્મમાં શૂરવીર જ હોય છે’ એ સૂત્ર તેઓના અનુભવનો વિષય હતો. એવા ભારે કર્મ કરનારા ધર્મમાં જોડાય તો ત્યાં પણ નિશ્ચયબળે આત્મસાધન સાધી શકે એ એમના દુનિયાના અવલોકનનું પરિણામ હતું. એ ઉપરાંત શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસથી અને અનેકના પરિચયથી તેઓને મનુષ્યની પરીક્ષા બરાબર આવડી ગઈ હતી—તેઓશ્રીમાં જાતી ગઈ હતી. એમના અનુભવ અને ઉપયોગથી તેમજ વાતચીત દરમિયાન થયેલી મન પરની અસરથી તેઓને લાગ્યું કે આવો માણસ ધર્મમાં જોડાય તો જરૂર પોતાનું ગ્રાધે અને મહાન પ્રભાવક થઈ શાસનની સેવા કરે.

દીર્ઘદષ્ટિ : સીધી વાત—

એ વિચારને પરિણામે શુક્રમહારાજે પ્રયોગ કર્યો. પરીક્ષા કરવાને માટે સીધી વાત કરી અને બુગારી કેટલી હદ સુધી પાછો વળી શકે તેમ છે તેનો નિર્ણય કરવા વાત માંડી. તેમણે તેને જણાવી દીધું કે ‘પોતાના જેવા જે થાય તે જ પોતાની પાસે હંમેશા રહી શકે છે.’ એના જવાબમાં સિદ્ધનો ત્યાં રહેવાનો નિશ્ચય જાણી તેમણે

તેની પાસે ચારિત્ર પાળવામાં મુસીબત કેટલી પડે છે તેની હકીકત જણાવી. કોઈ સામાન્ય મુનિ આવે વખતે એને ચેલો બનાવી દેત, પણ આ તો શ્રુતજ્ઞાની હતા, મહા દીર્ઘદષ્ટિવાળા હતા, જૈનશાસન પર એવા કાર્યની શી અસર થાય તે સમજવાવાળા હતા, શુભંકર શ્રેષ્ઠીનું એ નગરમાં-રાજ્યમાં શું સ્થાન હતું તે સમજનાર હતા અને એક ઉતાવળા કાર્યથી સમાજશરીરને કેટલું સહન કરવું પડે છે તેની કદપના કરવાની શક્તિવાળા હતા. એમણે સ્થૂળ ત્યાગ પણ કેટલો મુશ્કેલ છે તે જણાવ્યું, એણે લોઢાના ચણા ચાવવા જેટલી તેની મુશ્કેલી રજૂ કરી, એણે તપનો વિલાગ સમજાવ્યો, સંયમ, બેસ્વાદ ભોજન, નીચ મનુષ્યોની ટીક, લોચ, બ્રહ્મચર્ય, ગોચરી વિગેરેની વાર્તા સમજાવી અને તેવો ત્યાગ કરવા સિદ્ધ તૈયાર છે કે નહિ તે જાણવા સીધો સવાલ કર્યો. પણ સિદ્ધ તો રાતના અભંગ દ્વાર જોઈ અંતરથી પલટી ગયો હતો. એણે શુરુમહારાજને સાતે મુદ્દાના સંતોષકારક જવાબ આપ્યા. ખાવાપીવાના ઢંગધડા વગરના જુગારીને એમાંની એક પણ આબત મુશ્કેલ નહોતી. એણે તો તુરત જ દીક્ષા લેવાની વાત કરી.

શુરુમહારાજ શાસ્ત્ર અને સંપ્રદાયના જાણકાર હતા, વ્યવહાર-કુશળ હતા અને દીર્ઘ નજરે સમાજશરીરને થતી અસરો કદપના-બળથી જોનારા હતા. તેમણે કહ્યું “કોઈએ અમને નહિ આપેલ (અદત્ત) અમે લેતા નથી, માટે તું અહીં એક દિવસ સ્થિર રહે, રાહ જો; જેથી અમે તારા પિતાને ખબર આપીએ.” મૂળમાં અહીં વિજ્ઞાપના શબ્દ વાપર્યો છે. જેના પિતા હયાત હોય તેના પુત્રને દીક્ષા આપવામાં અદત્તાદાનનો દોષ ગણાતો હોય એમ આ ગર્ગર્ષિનું માનવું જણાય છે. ગમે તેમ હો, પણ એણે દીક્ષા લેવા ઇચ્છનારના માખાપને વિજ્ઞાપના કરવાની પોતાની ફરજ તો જરૂર જણાવી. આ હકીકત ખૂબ વિચારવા જેવી છે, પ્રાચીન જૈન રીતિ કેવી હશે તેનો ખ્યાલ આપનારી છે. સિદ્ધે શુરુમહારાજના આ નિર્ણયને અનુમોદન આપ્યું.

શુભંકર અને લક્ષ્મી દેવી—

શુભંકર શેઠને ત્યાં શું થયું તે જોઈ જઈએ. રાજકાજથી થાકી ગયેલા અને ઘરે આવી બેઠી ગયેલા શેઠ સવારે ઉઠ્યા. સવારે શેઠ

સિદ્ધની ખબર લેતા હશે એમ જાણાય છે. તેમણે સિદ્ધને સાદ કર્યો. જવાબ ન મળ્યો. પત્ની તરફ જોયું તો તેના મુખ પર મંદતા જોઈ. શેઠે જાણ્યું કે કાંઈ ન સમજાય તેવી હકીકત બની છે. સવાલ કરતાં સમજ્યાં કે સિદ્ધ રાત્રે ઘેર આવ્યો નથી. કેમ આવ્યો નથી ? એમ સવાલ પૂછતાં લક્ષ્મી દેવી શરમાયા, લજ્જાથી નીચું જોઈ રહ્યા અને પછી છોકરો જુગટાને રસ્તે ચઢી ગયો હતો, દરરોજ મોડો આવતો હતો વિગેરે વાત કરી અને છેવટે ગર્હ રાત્રે મોડો આવતાં તેને ઠેકાણે લાવવાનો પોતે પ્રયોગ કર્યો હતો તે વાત કરી અને છોકરો ચાલ્યો ગયો છે, પાછો આવ્યો નથી એ વાર્તા પણ કહી. વ્યવહારકુશળ શેઠ સમજી ગયા કે લક્ષ્મી દેવીએ છોકરાને ઠેકાણે લાવવાના ઉત્સાહમાં કાચું કાપ્યું હતું. વ્યસને ચઢેલાને આકરાં વચનો કહેતાં તે ઉલ્લાંઠા બને છે અને ઠેકાણે આવવાને બદલે હલકે માર્ગે વધારે ઊતરી જાય છે. મ્હોંની શરમ છૂટી ગયા પછી એને ઠેકાણે આવવાનો અવકાશ લાગ્યે જ રહે છે. સ્ત્રીઓ આટલી હકીકત ન સમજી શકે તેને પરિણામે વાત વીકરી છે એમ શેઠ સમજી ગયા. પણ લક્ષ્મી દેવીને કાંઈ ઠપકો ન આપ્યો. ઘરમાં કલેશ વધી જાય એવી સ્થિતિ ન નીપજાવનાર એ શેઠ માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે આવું જુગટાનું કાર્ય વણિકપુત્રને ઉચિત નથી. પછી શેઠ ઊંચે મને ઘરબહાર નીકળ્યા અને છોકરાને શોધવા લાગ્યા. આખરે એને સાધુના ઉપાશ્રયમાં જોયો. એણે ધાર્યું હતું કે છોકરો હવે તદ્દન ઉદ્ધત થઈ ગયો હશે પણ એને બદલે એણે છોકરાને શાંતરસમાં નહાતો અને અનન્ય દેખાવ ધારણ કરતો જોયો.

ગુરુમંદિરે મંત્રીપિતા—

શેઠ તો આ દેખાવ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યા, એ જાણે સ્વદેહે સ્વર્ગમાં ગયા હોય એવું સુખ અનુભવવા લાગ્યા અને મીઠા શબ્દોથી પુત્રને વાત્સલ્ય કરવા અને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરવા લાગ્યા. સિદ્ધનો નિર્ણય પાકો હતો. એણે કહ્યું કે માતાએ તેને જેનાં દ્વાર ખુલ્લાં હોય ત્યાં જવાની આજ્ઞા આપી છે અને તેનો અર્થ તે એમજ સમજ્યો છે કે કોઈ શાંતરસરાજના ખરા ખપીની પાસે ચાલ્યા જવું. પછી તેણે પિતાને સમજાવ્યું કે ‘માતાની આજ્ઞા બાવ-

જણવ પાળવી એ જ ખરી કુલીનતા છે.' પિતાએ એને ઘણા ઘણા સવાલો કર્યા, પોતાનું અગણિત દ્રવ્ય એને વારસામાં મળવાનું છે તેનું પ્રલોભન આપ્યું, એની માતાનાં અને સ્ત્રીનાં આંસુ સુકાતાં નથી એવી દિલ ઉશ્કેરનારી વાતો કરી, પોતે બન્ને ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા છે એ વાત જણાવી અને પોતાની હયાતીમાં પણ ધનનો સહ-પયોગ કરવાની પુત્રને છૂટ છે એવી સ્વતંત્રતાની લાલચ આપી. ઘણા સવાલ જવાબ થયા, પણ સિદ્ધનો નિશ્ચય અફર હતો, એની ભાવના સ્પષ્ટ હતી, એનું સાધ્ય ચોક્કસ થઈ ગયું હતું. 'એ પૈસાના કે સ્ત્રીના મોહથી લપટાયો નહિ, એને મોટા વારસાએ ફસાવ્યો નહિ, એને પિતાની વૃદ્ધ ઉમરે મુંઝવ્યો નહિ અને પરપ્રજામાં લીન થયેલા એના મનને જુગટા કે રખડપાટીના ખ્યાલે ખસેડ્યો નહિ. એનો આગ્રહ એક જ રહ્યો 'ગુરુમહારાજને યગે પડી વિજ્ઞપ્તિ કરે કે મને દીક્ષા આપે. '

દુનિયાના અનુભવી વ્યવહારકુશળ વલ્લિક મંત્રી શેઠ શુભંકર વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયા. એવી સ્થિતિમાં અત્યાચ્છન્ન પરિણામ શું આવે તે કહી ગયા અને વાતને બગાડવાને બદલે ગુરુમહારાજને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે પુત્રને દીક્ષા આપે. ગુરુમહારાજને સ્વરોહ્યનું જ્ઞાન હતું. દીક્ષા યોગ્ય સ્વરોહ્ય સાધી સિદ્ધને નાની દીક્ષા આપી. પિતાની રજા લેવાનું શા માટે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યું હશે અને રાતોરાત વિહાર કરી બીજે ગામ કે અન્ય રાજ્યમાં જઈ ગુરુએ સિદ્ધને દીક્ષા કેમ આપી નહિ હોય તેનો જવાબ આ પ્રબંધમાં આવી ગયો છે તે શોધી લેવા યોગ્ય છે.

સિદ્ધની દીક્ષા—

સિદ્ધને તુરતમાં પવિત્ર સ્વરોહ્ય ભેઠ ગુરુમહારાજે દીક્ષા આપી. આને કાચી અથવા નાની દીક્ષા કહેવામાં આવે છે. શિષ્યની યોગ્યતા તપાસવા તથા તૈયાર કરવા સારે વખતે આ દીક્ષા આપવામાં આવે છે. ત્યારપછી જરૂરી તેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં અને તેની યોગ્યતા જણાતાં વડી દીક્ષા આપવામાં આવે છે. એને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. પ્રથમા દીક્ષા પુણ્યસ્વરોહ્યે આપી તેથી એમ સમજવાનું લાગે છે કે તેને માટે મોટા મુહૂર્ત ભેવાતા નહિ હોય.

સ્વરોહ્યમાં નાડી જોવાય છે. દીક્ષા આપવા માટે ચંદ્રનાડીનો ઉપયોગ કરવાનો છે. પ્રો. જેકોબી સ્વરોહ્ય સમજી શક્યા નથી તેથી ‘ત્વરોહ્ય’ની કદપના કરી પૂજ્ય હીરવિજય આચાર્યને ‘સાક્ર’ બ્રતિના કહેવા જેવો ભાવ પ્રગટ કર્યો છે. જૈનોમાં સ્વરોહ્ય બહુ પ્રચલિત શબ્દ છે.

વડી દીક્ષા આપતી વળતે દિગ્બંધ કહેવાનો સંપ્રદાય છે. ગચ્છપરંપરા સંભળાવવામાં આવે છે. વજ્રસ્વામી તેરમી પાઠે થયા તેમના શિષ્ય વજ્રસેનથી ચાર શાખાઓ નીકળી: નાગેન્દ્ર, નિવૃત્તિ, ચંદ્ર અને વિદ્યાધર. એ પૈકીની બીજી નિવૃત્તિ શાખામાં સૂરાચાર્ય થયા. તેના ગર્ગર્ષિ થયા. તે ગર્ગર્ષિએ સિદ્ધને દીક્ષા આપી.

સિદ્ધની કૃતિઓ—

પ્રભાવકચરિત્રકાર આગળ જણાવે છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ દીક્ષા લીધા પછી ખૂબ તપ કર્યા અને સિદ્ધાન્તના મોટા અભ્યાસી થયા. તેમણે ધર્મદાસગણિની ઉપદેશમાળા ઉપર હેયોપાદેયા નામની ટીકા લખી. આ ટીકા હાલ પણ લભ્ય છે, છપાયેલ છે.

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા લખવાનો પ્રસંગ—

પ્રભાવકચરિત્રકાર ત્યારપછી શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા લખવાનો પ્રસંગ જણાવે છે. એમના ગુરુભાઈ દાક્ષિણ્યચિન્હ નામના હતા. તેઓએ દશ હજાર ગાથાપ્રમાણ કુવલયમાળા કથા રચી છે. તેઓ બન્ને વચ્ચે નીચેનો વાણીવિનોદ થયો હશે એમ અંધકાર જણાવે છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિન્હ)—“આર્યસિદ્ધ ! આ તો ઉપદેશમાળાની ટીકા લખી તેમાં નવું શું કર્યું ? એ તો આગમના શબ્દો ફરી વાર લખી ગયો. એક શબ્દને બદલે બીજો શબ્દ લખ્યો ! એ તો માત્ર ભરતીયું કર્યું કહેવાય ! એમાં કાંઈ સર્જન નથી, નવીનતા નથી, વિશિષ્ટતા નથી. અરે કોઈ સુંદર કથા તો લખી બતાવ. તું જો ! સમરાઈચકહા છે. એ વાંચતાં રસની છાજો ઉછળે છે. એ વાંચતાં કે સાંભળતાં લોકો જૂન-તરસને ભૂલી જાય છે. મારી કુવલયમાળામાં

પણ રસ ભર્યો છે, અર્થગૌરવ ભર્યું છે. આ ઉપદેશમાળા લખીને તો તે ખાલી અંથને જેમ તેમ કરીને પૂરો કર્યો છે.”

સિદ્ધ—‘આર્ય ! એવા મહાપુરુષોની સાથે તે સ્પર્ધા કરવાની કલ્પના પણ થાય ? એવા મહાપુરુષોની સાથે આપણી વાત કરવી એ તો નાને મહોઢે મોટી વાતો કરવા જેવું છે. ક્યાં હું અને ક્યાં એ મહાન કથાકાર ?’

આ પ્રમાણે જવાબ તો સિદ્ધર્ષિએ આપ્યો, પણ એના મનમાં ચટપટી લાગી. ત્યારપછી એમણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા અંથ બનાવ્યો. પ્રભાવકચરિત્રકાર એ કથાઅંથને માટે નીચેના વિશેષણો વાપરે છે:—“અતિ રમ્ય, સારો ભોધ થાય તેવી રીતે બનાવેલી, અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી, આઠ પ્રસ્તાવથી ભરેલી અને વિદ્વાનોનાં મસ્તકને ડોલાવે તેવી.”

અંથ બનાવીને સિદ્ધર્ષિએ દાક્ષિણ્યચંદ્રને બતાવ્યો. દાક્ષિણ્યચંદ્ર છલ્લે થઈ ગયા. એનું મસ્તક નમી પડ્યું અને માત્ર એટલું જ બોલ્યા કે ‘આર્ય સિદ્ધ ! તને પ્રેરણા થાય અને તારી પાસેથી સારામાં સારી કૃતિ તે પ્રેરણાને પરિણામે નીકળી આવે તેટલા માટે મેં તને ઉપર પ્રમાણે કહ્યું હતું. એ સર્વ તારા હિત માટે જ હતું.’ આ પ્રકરણ:અહીં પૂરું થાય છે.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય કયો હતો, તેમણે કુવલયમાળા ક્યારે લખી, તેમના સંબંધી આ વાર્તા લખી છે તે કેટલી વિચારવા યોગ્ય અને ટેકો આપવા યોગ્ય છે તે સંબંધી ઘણી હકીકત વિચારવા જેવી છે. આપણે તે આગળ વિચારશું.

દાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય—

દાક્ષિણ્યચંદ્રના સમયના સંબંધમાં બહુ વક્તવ્ય છે તે હવે પછી આ ઉપોદ્ધાતમાં આવશે. એ આખો જુદો જ વિષય છે અને શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમય પર પ્રકાશ પાડે તેમ છે. અત્ર તો આપણે શ્રી સિદ્ધર્ષિનું જીવનચરિત્ર પ્રભાવકચરિત્રના કર્તા કહે છે તે વિચારી જઈએ છીએ. હવે પછી તે હકીકત કહેવામાં આશેવ.

દ્વાક્ષિણ્યચંદ્રનો સમય શક સંવત્ ૭૦૦ ઇ. સ. ૭૭૬ છે એટલે તેનો સંવત્ ૮૩૫ થયો. આ વાત જો બરોબર હોય તો તે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમકાલીન બની શકે નહિ. આગળ જે હકીકત રજૂ કરવામાં આવશે તે પરથી જણાશે કે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દ્વાક્ષિણ્યચંદ્ર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હોઈ શકે નહિ. એને માટે કુવલયમાળા કથામાં પુરાવા છે.

જો બન્ને વચ્ચે સવાસોથી વધારે વર્ષનો અંતર હોય તો દ્વાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચે જે વાતચીત પ્રભાવકચરિત્રમાં આવી છે તે અશક્ય ગણાય.

ખીલ રીતે પણ તે વાત બનવાજોગ લાગતી નથી. કુવલયમાળા જેવી પ્રાસાદિક કથાના લેખક પોતાની કથા (કુવલયમાળા) ને અર્થોત્પત્તિ રસાધિક્યથી ભરેલી કહે એ તદ્દન ન બને તેવી વાત છે. એ લેખકનો આખો આશય પ્રેરણાત્મક હોઈ શકે, પણ પ્રેરણા કરવા જતાં પોતાની પ્રશંસા ન કરે. વળી ઉપદેશમાળાની ટીકામાં અંથ-પુરણ-ભરતીઈ થયું છે એ વાત પણ તેઓ ન જ કહે. ટીકામાં તો મૂળના શબ્દો ફરી ફરીને આવે જ એને અંથપૂરણ ન જ કહેવાય. મને આ આખો પ્રસંગ ન બનવાજોગ લાગે છે.

એક ખીલ પણ વાત છે. આ પ્રમાણે હકીકત બની હોય એટલે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકાર કહે છે તે પ્રમાણે વાત થઈ હોય તો ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા પ્રથમ બની અને ઝોદોને ત્યાં અભ્યાસ કરવા સિદ્ધર્ષિ પછી ગયા કરે. એમ હોય તો ઉપમિતિની પ્રશસ્તિમાં લલિત-વિસ્તરનો ઉલ્લેખ અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સ્તુતિ તથા તેમને નમસ્કાર અને કુવાસનારૂપ વિષ ધોવાની તેમની પ્રશંસા અસ્થાને થાય છે એટલે એ સર્વ રીતે જોતાં આ દ્વાક્ષિણ્યચંદ્રનો પ્રબંધ મને કોઈ પણ રીતે બંધબેસતો જણાતો નથી.

આ પ્રસંગમાંથી જે વાત તારવવા યોગ્ય છે શ્રી પ્રભાચંદ્રે ઉપમિતિ કથા માટે નીચેનાં વિશેષણાં વાપર્યાં છે:—

દુર્બોધસંબદ્ધા (અન્યના દુર્બોધને બાંધી લે તેવી), આઠ પ્રસ્તાવથી ભરપૂર, રમ્ય, સુબોધ કથિત, વિદ્વાનોનાં મન્ત્રકને ધૂણાવે તેવી.

આ વિશેષણો ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિની કથા માટે ચૌદમી યતા-
ગ્ધિમાં લોકમત શો હશે તે જાણવાનું મળે છે.

એ કથા સાંભળીને સંઘે શ્રી સિદ્ધર્ષિને ‘વ્યાખ્યાતુ’—વ્યાખ્યાન-
કાર, સુપ્રસિદ્ધ વક્તાનું બિરુદ આપ્યું. આ ખીલ વાત થઈ. હવે
આપણે પ્રભાવકચરિત્રમાં આગળ વધીએ.

વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી—

શ્રી સિદ્ધને વ્યાખ્યાતાનું બિરુદ મળ્યું એ વાત જરૂર બનેલી
હોય એમ સંભવિત છે. પછી એમ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધને
વિચાર થયો કે જેટલા તર્કગ્રંથો હાલ અહીં લભ્ય છે—પછી તે
જેન ગ્રંથ હોય કે જૈનેતરના હોય તે તો ભણી લીધા, પણ હજી
ઘણું જાણવાનું બાકી છે.

તે વખતે જૌહના મોટા વિદ્યાપીઠો નાલંદ, તક્ષશિલા અને
ગયામાં હતા, પણ જૌહના ગ્રંથો જૌહને જ લખાવવામાં આવતા
અને તે બહાર આપવામાં આવતા નહિ. શ્રી સિદ્ધને એના અભ્યાસની
ચટપટી લાગી અને પોતાનું જ્ઞાન હજી ઘણું અધૂરું છે એવો
ભાવ જાગૃત થયો. જ્ઞાનરુચિ છવ બેસી રહે નહિ. તુરત ગુરુ પાસે
ઉપડ્યાં. ત્યાં બંને વચ્ચે નીચેની મતલબની વાતચીત થઈ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મેં અહીં મળી શકતા તર્કશાસ્ત્રનાં પુસ્ત-
કોનો અભ્યાસ તો કર્યો. આપ જાણો છો કે જૌહનો ન્યાય પણ
અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેઓ તેનાં ન્યાયનાં પુસ્તકોને
પોતાના દેશ બહાર જવા દેતાં નથી. આપ રજા આપો તો હું ત્યાં
જઈ અભ્યાસ કરી આવું.

ગુરુ—ભાઈ ! તેં અહીં અભ્યાસ સારો કર્યો છે. હવે પરદેશ
જવાથી સચું !

સિદ્ધ—સાહેબ ! ન્યાયના જેવા અટપટા વિષયમાં જ્યાંસુધી
સર્વ હકીકત જાણવામાં ન આવે ત્યાંસુધી જ્ઞાન કાચું રહે છે.
આવા અગત્યતા વિષયમાં જેટલું જાણીએ તેટલું બોલું; માટે કૃપા
કરી અનુજા આપો.

ગુરુ—ભાઈ ! તારી વાત સાચી છે. જ્ઞાન તો દરિયો છે, એનો કોઈ દિવસ છેડો આવે તેમ નથી અને સાચી વાત તો એ જ છે કે જ્ઞાનની ખાખતમાં કદી ધરાઈ જવું નહિ; પણ હવે તે ઠીક અભ્યાસ કર્યો છે, માટે આટલેથી સંતોષ રાખ.

ગુરુ વિચક્ષણ હતા. એ સિદ્ધના ચહેરા ઉપરથી સમજી ગયા કે એને વિશેષ અભ્યાસની તાલાવેલી લાગી હતી. આવા વ્યાખ્યાનકાર લેખક મહાન શિષ્યની સાચી શુદ્ધ વિકાસગર્ભા ભાવનાને—અભ્યાસ કરવાની રુચિને ગુરુમહારાજ દાખી દે એ કદી અને નહિ. ગુરુ દીર્ઘદર્શી હોય તો શિષ્ય પર ખોટા હુકમો કરવાની અને પોતાનાં સ્થાનનો લાભ લેવાની ઈચ્છા ન જ કરે.

આ ગુરુ તો બહુ દીર્ઘ નજર પહોંચાડનારા હતા જ. તેથી એણે તુરત શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ મૂક્યો અને બોલ્યા—ભાઈ સિદ્ધ ! તારી અભ્યાસ કરવાની ઈચ્છા તો સારી છે, પણ ત્યાં જવામાં સાર નથી.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એમ કેમ કહો છો ? ત્યાં જવાનો હેતુ અભ્યાસ માત્ર છે. એમાં સાર જેવું નથી એમ આપશ્રીએ ફરમાવ્યું, તો કાંઈ વિશેષ સ્પષ્ટ કરો.

ગુરુ—ભાઈ ! એ બૌદ્ધો અસત્યવાદી છે; એ સર્વ વસ્તુને ક્ષણિક માને છે; તેઓના તર્કમાં હેત્વાભાસો બહુ છે; એમાં કોઈ વાર ચડી જવાય તો બધી વાત બગડી જાય.

સિદ્ધ—એમ કેમ અને સાહેબ ?

ગુરુ—ભાઈ ! પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે. આડીઅવળી દલીલમાં લપટાઈ જતાં મન ડોળાઈ જાય અને એક વાર મન કથોરે ચડી ગયું, તો પછી લપટી જતાં વાર ન લાગે અને તેમ થાય તો અત્યાર-સુધી જે કાંઈ પુણ્યબળ એકઠું કર્યું હોય તે સર્વનો નાશ થઈ જાય. વળી તું ઘણું ભણ્યો છે, માટે એ વિચાર મોકુફ રાખ.

સિદ્ધ—સાહેબ ! મારા સંબંધમાં એ ચિંતા નકામી છે. મારા આટલા વખતના અભ્યાસથી આપશ્રીએ બહુ હશે કે

આપનો લય અસ્થાને છે. હું તો તર્કનો અભ્યાસ પૂરો કરવા જઈ છું, એમાં ચિંતાને સ્થાન હોય ?

ગુરુ—જો ભાઈ ! હું તને એક વાત કહું. ત્યાં ગયા પછી તારે જોડોની પેઠે રહેવું પડે, એનાં આગમો લખવાં પડે અને ધીમે ધીમે એ રીતે ગ્રાણી સ્થાનથી ખસતો જાય, એ મારા અનુભવનો વિષય છે. વળી ન્યાય-તર્કની જટિલતા એવી છે કે એક વખત ચક્કરમાં પડી ગયા પછી તેમાંથી નીકળવું મુશ્કેલ બને છે. અત્યાર સુધી મેળવેલ સર્વ લાભ આલેયો જાય એવો વ્યાપાર કરવો ઠીક નહીં.

સિદ્ધ—સાહેબ ! એવી રીતે ખત્રી જનાર તો સાધારણ બુદ્ધિવાળા હોય, મારે માટે આપને એવો ખ્યાલ આવે એજ નવાઈ જેવું છે.

ગુરુમહારાજ બહુ વિચક્ષણ-વ્યવહારકુશળ હતા. એમણે શ્રુત-જ્ઞાનનો અને નિમિત્તનો ઉપયોગ મૂક્યો. એમણે ભાવી અવદશા જોઈ. ખીજી બાબુએ એમણે જોઈ લીધું કે તેમનો ચેત્તો સિદ્ધ દૃઢ વિચારનો હતો. એ લીધેલ વાત મૂકે તેમ ન હતો. એની માગણી વાસ્તવિક હતી, પણ એનું પરિણામ ગુરુને સારું ન દેખાયું. મનમાં એમને ખૂબ જોઈ થયો. અંતે વિચાર કરીને અત્યંત દુઃખતે હૃદયે જોડ્યા.

ગુરુ—ભાઈ ! તારો આશ્રય જવાનો છે તો જા. તને સદ્બુદ્ધિ થાય એવી ઇચ્છા રાખું છું. લણીને વહેલો આવજો. પણ એક વાત કહું છું કે જો કોઈ પણ કારણે મન લમી જાય તો આ મારો આપેલો ઓઘો (રમેહરણ) મને પાછો આપી જજો.

ગુરુના મુખ પર ગ્લાનિ ખૂબ દેખાણી. સિદ્ધને એમાં સહજ માનસંગ લાગ્યું. એણે પોતાના કાન આડા હાથ મૂક્યા. પછી સહ્યતાપૂર્વક જોડ્યા—

સિદ્ધ—સાહેબ ! આ શું જોડ્યા ? અરે ! એવી ઉપરઉપરની પારકાની વાણીથી મારા જેવો ફીટી જાય ? આપશ્રી આવી વાત શું કરો છો ? મારે તો આપનો જ આધાર છે. આપે તો જ્ઞાન-દાનથી મારી આંખો ઊઘાડી છે. આપના મનમાં આવા વિચારો આવે એથી પણ મને દુઃખ થાય છે. કુળવાન માણસ પોતાના

શુરુક્રમનો ત્યાગ કરે ખરો? છતાં આપના સંતોષ ખાતર કબૂલ કરું છું કે આપે જે છેલ્લી માગણી કરી તે મારે મંજૂર છે.

આટલું કહી શુરુ તરફ કાંઈક વિનય બતાવ્યો. જાણે મને શુરુએ આજ્ઞા આપી. મહાબોધ નામના જૌદ્ર નગરમાં કોઈ ન ઓળખે તેવો વેશ લઈ શ્રીસિદ્ધ ગયા.

કુર્યો પાણ વચન પાળ્યું—

શ્રીસિદ્ધ જૌદ્રોના નગરમાં ગયા. ત્યાં જઈને અભ્યાસ માંડ્યો. મોટા મોટા વિક્રાનોને પણ ભારે આકરાં પડે એવાં શાસ્ત્રો શ્રી ત્રિધ્વે તો રમત માત્રમાં લાણી નાખ્યાં. એ તો જે ગ્રંથ લે તેમાં પારંગત થઈ બીજા અને તર્કશક્તિ અને વાદકળા તો મોટામાં મોટા નૈયાયિકને પણ છછક કરી નાખે તેવી એનામાં જણાઈ. એ સર્વને પરિણામે જૌદ્ર લોકોને અને ખાસ કરીને અધ્યાપક શુરુવર્ણને ખરેખર ચમત્કૃતિ લાગી. તેઓને સિદ્ધની બુદ્ધિવિશાળતા, વિવેચકશક્તિ અને ચાતુર્ય જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય થયું.

પછી જૌદ્રોએ એને પોતાનો કરી લેવા ભારે મોટી યુક્તિ યોજી. તેઓ સમજી ગયા કે શ્રીસિદ્ધ જૌદ્ર નથી, પણ મુખેથી એ વાત બોલ્યા નહિ. જાણતા છતાં અજાણનો ડોળ રાખી તેઓએ દરખાસ્ત કરી કે ‘પોતાના મોટામાં મોટા શુરુને સ્થાને તેને સ્થાપન કરવા છે.’ આખો વખત જૌદ્રોના પરિચય, તેમનાં શાસ્ત્રોના અભ્યાસ અને કુલ વાતાવરણ જ જૌદ્રમય એટલે અંતે શ્રીસિદ્ધ પોતાના સ્થાનેથી ડગ્યા. તેને જૌદ્રની વાત પસંદ પડવા લાગી.

તક જોઈને આવા અસાધારણ બુદ્ધિબળવાળાને પોતાને ત્યાં મજબૂત કરવાનો ભીષ્મ પ્રયોગ જૌદ્રોએ આદર્યો. અંતે શ્રીસિદ્ધ લપસતો આવ્યો, નીચે ઊતરતો ગયો અને જૈનત્વને વિસરતો ગયો. એમ કરતાં એને જૌદ્રોના શુરુસ્થાને દીક્ષા આપવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એણે જૌદ્રની દીક્ષા લેવા હા પણ પાડી. એનાં મુહૂર્ત લેવાયાં. દરમ્યાન પોતે અભ્યાસ કરવા આવ્યો તે વખતે શુરુમહારાજને જે વચન આપી આવ્યો હતો તે તેને યાદ આવ્યું. તેણે પોતાનો ઓઘો (રજ્જેકરણ) શુભપણે બાળવી રાખ્યો હતો તે શુરુને પાછો આપવા પોતાને જવું જોઈએ એ વાત તેને સાંભરી.

સાધારણ ગોટા વાળનાર માણસ હોત તો મનને મનાવી દેત, ગોટા વાળત અને ન જાત; પણ મહત્તમ વિચારવાળા શ્રીસિદ્ધ પોતાના સાથીઓને કહી ચૂક્યો કે તેણે વચન પાળવા જરૂર જવું જ પડશે. આમ કહેવા પછી તુરત પોતાના ગુરુને મળવા માટે અને રજેહરણ પાછું આપવા માટે તે નીકળી પડ્યા. એના બૌદ્ધ મિત્રોએ તેની કઠાચ મશકરી પણ કરી હશે, પણ ધૂની માણસો એવી વાત કે ટીકાની દરકાર કદી કરતા નથી. એ ગુરુમહારાજને મળવા માટે રજેહરણ લઈને નીકળ્યા.

એક બીજી વાત એ પણ છે કે બૌદ્ધના મત પ્રમાણે લીધેલ પ્રતિજ્ઞા જરૂર પાળવી જોઈએ અને તેટલા માટે તેની પ્રતિજ્ઞાલગ કરવા કોઈએ તેને પ્રેરણા ન પણ કરી હોય. ગમે તેમ બન્યું હોય, પણ પોતાના જૈન ગુરુ પાસે જવા સારુ શ્રીસિદ્ધ નીકળી પડ્યા અને તેમ કરવામાં તેનો ઇરાદો રજેહરણ પાછું આપી પ્રતિજ્ઞા-પાલન કરવાનો હતો.

ગુરુમહારાજને ચરણે—

ગુરુમહારાજ ગર્ગર્ષિ જ્યાં ખિરાજતા હતા ત્યાં શ્રી સિદ્ધ આવી પહોંચ્યા. જતી વખતે શ્રી સિદ્ધ બીજા હતા, આજે બીજા છે. જતી વખતે એને ગુરુ તરફ પૂજ્યભાવ હતો, સન્માન હતું, ઉપકાર-ભાંજ હતી. આજે તો એ માત્ર વારો વઢાડવા અને લીધેલ પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરવા આવ્યા હતા. તે આવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજ ઊંચા આસન પર બેઠા હતા. તે જ વખતે વ્યાખ્યાન પૂરું થયું હશે એમ જણાય છે. ગુરુમહારાજને ઊંચા આસન પર બેઠેલા જોઈ શ્રી સિદ્ધ માત્ર એટલું જ બોલ્યા ‘આપ આટલા ઊંચે ચઢીને બેઠા છો તે સારું લાગતું નથી.’ એટલું બોલીને એ મૌન રહ્યા. એણે ગુરુને વાંધા નહિ, સુખશાતા પૂછી નહિ, આડુંઅવળું જોયું નહિ અને માત્ર ઉપર કહેલા શબ્દો ઉચ્ચારી એની શી અસર થાય છે તે નીહાળતા બેસા રહ્યા.

દુનિયાના અનુભવી ગુરુમહારાજ એક ક્ષણ વારમાં સર્વ હકીકત સમજી ગયા. શ્રી સિદ્ધને ગયાને ઘણો સમય થયો હતો, પણ ગુરુમહારાજ એની જેવા વિદ્વાન શિષ્યને વિસરી શક્યા નહોતા. પોતાની

આંખ આગળ આવી રીતે શ્રી સિદ્ધ આવીને ઊભો રહે, વાંદે પણ નહિ અને સુખશાતા પણ પૂછે નહિ.—આવી પરિસ્થિતિ તેમને અકલ્પ્ય હતી, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ પુરુષોમાં હકીકત સમજવાની અને સમયાનુસાર નિર્ણય કરવાની અસાધારણ કુશળતા હોય છે. ગુરુ મહારાજના મનમાં વિચાર આવ્યો કે જ્યારે શ્રી સિદ્ધ પોતાની પાસેથી ગયો ત્યારે ખરાબ નિમિત્તો હતાં અને અપશુકન થયાં હતાં, એ દુર્નિમિત્તોએ પોતાનો ભાવ લજવ્યો જણાય છે. શ્રી સિદ્ધ જેવો વિનેય (શિષ્ય) અત્યારે આ શું બોલી રહ્યો છે ? એ બોલે છે ઝડ્ઝડા ન શુભા ચૂંચ એનો એમાં ગમે તે આશય હોય, પણ અત્યારે કાંઈ ઠીક લાગતું નથી. આવો સારો તૈયાર થયેલો શિષ્ય અન્યત્ર ખેંચાઈ જાય, એ તો ભારે દુઃખની વાત ! ખરેખર, નૈન કોમની અથવા અમારી પોતાની નખળી ગ્રહદશા વગર આવી હકીકત ન જ બને ! પણ આ તો ખરેખર ભારે થઈ !

આટલા વિચારો લખતાં કે વાંચતાં તો ઘણો વખત લાગે પણ આ અને આવા અનેક વિચારો એક ક્ષણ વારમાં ગર્ગર્ષિ ગુરુ-મહારાજના મગજમાં આવી પસાર થઈ ગયા. એણે સર્વ પરિસ્થિતિ જોઈ લીધી, તોળી લીધી, સમજી લીધી. એને મનમાં થયું કે કોઈ પણ ઉપાયે આને બાંધ કરવો જોઈએ. એ અનેક પર ઉપકાર કરનાર થાય તેવો સમૃદ્ધ શક્તિશાળી વિદ્વાન થવા યોગ્ય છે અને એના આત્માને લાલ કરવાની મારી ફરજ છે.

ગુરુપ્રયોગ : લલિતવિસ્તરા—

સમયજ્ઞ સમભાવી ગુરુમહારાજ જરા પણ મુંઝાયા નહિ કે શ્રી સિદ્ધની અઘટિત ભાષાપદ્ધતિ પર મનને દોરવી ગયા નહિ. એમણે ઊભા થઈને સિદ્ધને પોતાના ઊંચા આસન પર બેસાડ્યો અને પાસે શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજની રચેલી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન વૃત્તિ પડી હતી તે તંના હાથમાં આપી માત્ર એટલું જ બોલ્યા— ‘અમે દેરાસર દર્શન કરવા જઈ આવીએ છીએ. તું જરા અહીં બેસજે અને આ ગ્રંથ જોઈ જજે !’ આટલું કહી ખીણ કોઈ જાતની ટીકા કે ચર્ચા કર્યા વગર ગર્ગર્ષિ મહારાજ ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા.

આ આખા બનાવમાં શ્રી ગર્ગર્ષિનાં ગાંભીર્ય, વિશાળતા, દીર્ઘ-

દષ્ટિ, સમયવિચારણા, મનુષ્યપ્રકૃતિના આવિર્ભાવોનો અભ્યાસ અને નિરભિમાન વૃત્તિ ખૂબ વિચારવા જેવાં છે. આપણો છોકરો આવીને કહે કે ‘બાપા ! હેઠા ઉતરો, તમે એવા ઊંચા આસને સારા ન લાગો’ એવું કહેનાર કોઈ બહારનો માણસ હોય તો તો ભુદ્ધી વાત, પણ ઘરનો છોકરો વર્ષોના આંતરા પછી મળવા આવે અને પહેલી જ વાર બાપાને સિંહાસન પરથી હેઠા ઉતરવાનું કહે, ત્યારે મનમાં પણ ગુસ્સો ન આવે એ તો મોટી યોગસાધના અને આત્મ-સંયમ વગર બને નહિ. અને બીજી વાત એ છે કે આવા સમયે આખી કાર્યદિશાનો નિર્ણય કરવામાં બુદ્ધિચાતુર્ય છે. વિદ્વાન છોકરાની સાથે ચર્ચા કરવી નકામી હતી. જે પોતાના ગુરુને કહે કે તમે ઊંચે આસને શોભતા નથી તેની સાથે ચર્ચા કરવામાં કાંઈ સાર ન નીકળે.

ગુરુમહારાજનો પ્રયોગ ખરેખર અસાધારણ હતો. એણે સિદ્ધને ખબરઅંતર પૂછ્યા નહિ, પોતાનું અપમાન કર્યું તેનો જવાબ નહિ, પણ પોતાના આસન ઉપર એસાડી દીધો. અવિનય અને તાકુકા કરનાર શિષ્યની સાથે આ વર્તણૂક અસાધારણ છે. આવા મહાપુરુષોના હાથમાં શાસનની દોરી હોય એને એ દીપાવે, બહલાવે, અપનાવે.

રસિક અભ્યાસી શ્રી સિદ્ધે લલિતવિસ્તરા વૃત્તિ હાથમાં લીધી. એના મનમાં રજોહરણ પાછું આખી વિદ્યાય થઈ જવાની ઘડભાંજ હતી. ગુરુમહારાજ દેરે જઈ આવવાનું કહે ત્યારે તે તેમને ના કહે અથવા પોતાના કાર્યની ઉતાવળ મન પર લાવે, એટલી હદ સુધીની ધૃષ્ટતા તેનામાં આવી નહોતી. એને સમય પસાર કરવો હતો. ગુરુમહારાજ દૂર ગયા કે એણે પુસ્તક ઉઘાડ્યું. એ વાંચતાં એની આંખો ઉઘડી ગઈ.

કયા પુરુષને માર્ગ પર આવવામાં કંઈ વસ્તુ ઉપયોગી નીવડે છે તે કાંઈ કહી શકાય નહિ. સામાન્ય લાગતાં સાધનો કોઈ જીવને મહાઉપકારી નીવડે છે. લલિતવિસ્તરામાં તો ઐત્યવંદનની વૃત્તિ છે, પણ એ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધના, માનસમાં શા ફેરફારો થયા હશે તે કહી શકાય નહિ. એ તર્કનો ગ્રંથ નહોતો, એમાં અન્ય ધર્મનું કે બૌદ્ધોનું જાસ ખંડનમંડન નહોતું અને એ જાસ કરીને વિધિવાદનો ગ્રંથ હતો. એ વાંચતાં એને પૂર્વ સંસ્કાર બગૃત થયા હોય કે ગમે તેમ થયું હોય, પણ ગુરુમહારાજ મંદિરેથી પાછા

આવં તે પહેલાં એ ફરી ગયો, ઠેકાણે આવી ગયો, એને એ અંધ ઉપર આદર થયો, એના લેખક ઉપર આદર થયો, પોતાના ગુરુની હીર્ષદષ્ટિ તરફ રાગ થયો અને પોતાની અપણતા ઉપર ખેદ થયો. ગમે તેમ થયું, પણ એ અંધ વાચતાં શ્રી સિદ્ધમાં મહાન ફેરફાર થઈ ગયો.

વિમર્શ—

આ અતિ મહત્વનો પ્રસંગ છે. શ્રી લલિતવિસ્તરા અંથથી શ્રી સિદ્ધ ઉપર મહાન ઉપકાર થયો છે એ નિર્વિવાદ છે. મૂળ અંથની પ્રશસ્તિમાં પોતાના શબ્દોમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ એ સંખંધી જે લખે છે તે આપણે ઉપર પ્રશસ્તિની વિચારણામાં ત્રીજા પેટા વિષયમાં જોઈ ગયા (જુઓ પૃ. ૨૯૦-૩૦૨) હરિભદ્રસૂરિએ અનાગત લાવ બાણીને શ્રી સિદ્ધર્ષિની કુવાસનારૂપ ઝેર લલિતવિસ્તરા નામના અંથથી નાશ પામશે એમ ધાર્યું. આ સર્વ હકીકત અગાઉ આવી ગઈ છે એટલે લલિતવિસ્તરા અંથનો અને શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સંખંધ સીધો અને શંકા વગરનો છે.

લલિતવિસ્તરા અંથનો એવો કયો વિષય છે કે જે વાચતાં યોદ્ધોને ત્યાં થયેલ કુવાસના ઊડી જાય એ ચર્ચા જરૂર કરવા જેવી છે, પણ જવાબ લગભગ અશક્ય છે; કારણ કે એ માનસના પ્રકાર ઉપર વ્યક્તિને અવલંબન કરતી ખીના હોઈ એક પ્રાધાન્ય નિયમને અનુસરનાર પરિણામ લાવવું મુશ્કેલ છે. લલિતવિસ્તરા અંથ વાંચતાં જરૂર આહુલાદ થાય તેવો અંથ છે. એનો પ્રધાન સૂર વિધિવાદનો છે. એના લેખક શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ પ્રકૃષ્ટ તાર્કિક હોઈ આખા અંથમાં એમણે ઠામ ઠામ ન્યાયની કોટિઓ મૂકી છે.

અંથની શરૂઆતમાં એના (ધર્મના) અધિકારી કોણુ ? અને અન-ધિકારી કોણુ ? એનું વિવેચન કરતાં અધિકારીનાં ચિહ્નો (ચિંજો) બતાવતાં કહે છે કે—(૧) તેને ધર્મકથાની પ્રીતિ હોવી જોઈએ, (૨) ધર્મની નિંદાનું શ્રવણ પણ તે સહી ન શકે એમ હોવું જોઈએ, (૩) ધર્મ ન કરનાર તરફ એને અનુકંપા હોવી જોઈએ, (૪) ધર્મ તરફ એના મનનું સ્થાપિતપણું હોવું જોઈએ, (૫) ધર્મને માટે ખાસ જિજ્ઞાસા-આતુરતા હોવી જોઈએ, (૬) ગુરુ તરફ વિનય હોવા જોઈએ, (૭) ધર્મને યોગ્ય કાળ શોધવાની અપેક્ષા તેનામાં હોવી જોઈએ, (૮) ઉચિત સ્થિર આસન જોઈએ, (૯) યોગ્ય સ્વર,

પરને ઉપધાત-અડચણ ન કરે તેવો સ્વર હોવો જોઈએ, (૧૦) પાઠના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે તેનો ઉપયોગ તેમાં હોવો જોઈએ, (૧૧) લોકપ્રિયત્વ હોવું જોઈએ, (૧૨) અગર્હિત ક્રિયા હોવી જોઈએ, (૧૩) કષ્ટ વખતે ધીરજ હોવી જોઈએ (૧૪) શક્તિ પૂરતો ત્યાગ હોવો જોઈએ અને (૧૫) લખ્ધલક્ષ્યપાત્ર હોવું જોઈએ.

જો સિદ્ધર્ષિ વ્યુત્પન્ન છુપ હોય તો આ અધિકારીનું લક્ષણ વાંચી નીચે નજર કરે, પોતાના અંતરાત્માને પૂછે અને જવાબ મેળવે. આવા છૂટા છૂટા અનેક પ્રસંગો એ લલિતવિસ્તરા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી કઈ હકીકત વાચનાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને જાગૃતિ થઈ હશે તે કહેવું અશક્ય છે. ઓધના પ્રસંગો ઘણી વાર એટલા સાદા હોય છે કે જાનને તે વાત એસે નહિ. આપણે વૃદ્ધ અગદને ઘણી વાર જોઈએ છીએ, પણ કાંઈ વૈરાગ્ય થતાં નથી અને કરકંડને થયો છે તે આપણે વાંચીએ છીએ. માનસિક વિકાસ અને પૂર્વના ક્ષયોપશમ ઉપર તેનો આધાર રહે છે.

એનો નિર્ણય કરવામાં બીજી અગવડ એ છે કે ગુરુમહારાજ દેરાસરેથી પાછા ક્યારે આવ્યા તે આપણે જાણતા નથી. તેઓ અરધા કલાકમાં પાછા ફર્યા હોય કે બે કલાકે આવ્યા હોય તે આપણને ખબર નથી. સિદ્ધર્ષિએ ગ્રંથ હાથમાં લઈ પ્રથમથી વાંચવા માંડ્યો કે ચપળ વિદ્વાનની પેઠે વચ્ચેનું કોઈ પાત્ર ઉપાડી શરૂ કર્યું તે પણ આપણે જાણતા નથી.

પણ લલિતવિસ્તરા વૃત્તિથી તેમને જરૂર લાલ થયો છે એ બાબતમાં કોઈ પણ પ્રકારની શંકા નથી. તેઓ પ્રશસ્તિમાં જે ત્રણ શ્લોકો મૂકે છે તે ઉપરથી તેમના મન ઉપર શ્રી હરિભદ્ર-સૂરીશ્વરની લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદન વૃત્તિથી ઘણી અસર થઈ છે એ સિદ્ધ વાત છે. એ ગ્રંથ જાણે ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ લખ્યો હોય એમ તેઓ માને છે, પોતાની કુવાસનાનું ઝેર દૂર કરનાર તરીકે શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પોતે ગણે છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં ધર્મઓધકરનું પાત્ર આવે છે તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનું પાત્ર કાળથી દૂર હોવા છતાં છે એમ જાતે કબૂલ કરે છે. આ સર્વથી આપણે કદાચ લલિતવિસ્તરાનો કયો અમુક

વિભાગ વાંચવાથી તેમના ઉપર અસર થઇ તે ન કહી શકીએ તો પણ એ ગ્રંથનો તેમના ઉપર ઉપકાર સ્પષ્ટ છે.

એ ગ્રંથની પંજિકા મુનિચંદ્રસૂરિએ ૨૧૫૫ શ્લોકપ્રમાણ લખી છે. તેની શરૂઆત કરતાં તેઓશ્રી પણ લખે છે કે:—

યાં વુડ્વા કિલ સિદ્ધસાધુરશ્ચિલબ્યાભ્યાત્મચૂડામણિઃ,
સમ્બુદ્ધઃ સુગતપ્રણીતસમયાભ્યાસાચ્છલજ્વલનઃ ।

યત્કર્તુઃ સ્વકૃતૌ પુનર્ગુરુતયા ચક્રે નમસ્યામસૌ,
કો હ્યેનાં વિવૃણોતુ નામ વિવૃત્તિં સ્મૃત્યૈ તથાપ્યાત્મનઃ ॥

‘વ્યાખ્યાત્મચૂડામણિ સિદ્ધ સાધુ જેનું ચિત્ત સુગત(બુદ્ધ)ના શાસ્ત્રાભ્યાસથી ચળી ગયું હતું તેને બોધ પમાડીને જે વૃત્તિએ સંબુદ્ધ કરેલા હતા અને જેના કર્તાને પોતાના ગુરુતરીકે પોતાની કૃતિઓમાં નમસ્કાર કર્યો છે તેવી વૃત્તિ ઉપર વિવેચન કરવાને તો કોણ શક્તિવાન થાય? પણ પોતાની જાતની સ્મૃતિ માટે હું આ (પંજિકા) રચું છું.’

લગભગ ૨૦૦ વર્ષને અંતરે થયેલા મુનિચંદ્રસૂરિએ પોતાની પંજિકામાં આ પ્રમાણે શરૂઆતમાં જ લખ્યું છે તેથી તે વખતે પણ આ વાર્તા જરૂર પ્રચલિત હશે.

એ ગ્રંથની શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ઉપર અસર તો ઘણી થયેલી હોવી જોઈએ. લલિતવિસ્તરાના કેટલાક આખા વાક્યો શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિ ગ્રંથમાં ઉતારી લીધા છે તે પરથી તેમની ઉપર સદૃશ ગ્રંથની ઘણી અસર સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. સાતમા પ્રસ્તાવમાં ચાર વ્યાપારી કથાનક આવે છે (અવતરણ પૃ. ૧૭૨૩). ત્યાં જે અકલ્યાણ મિત્રનો સંબંધ છોડી દેવાથી શરૂ થતું મહાન વાક્ય છે તે આખું લલિતવિસ્તરા વૃત્તિમાંથી પૃ. ૧૧૬ (દે. લા.) અક્ષરે અક્ષર ઉદ્ધરી લીધું છે. તેમજ ચોથા પ્રસ્તાવમાં વિચક્ષણસૂરિ નરવાહન રાજાને ઉપદેશ આપે છે ત્યાં શરૂઆતમાં (અવ. પૃ. ૭૫૬) એક મોટા વિશાળ મહેલમાં આગ લાગવાની હકીકતનું જે મહાવાક્ય છે તે લલિતવિસ્તરા પૃ. ૪૬ માંથી લઈ લીધું છે. એ બન્ને વાક્યો ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. અનુક્રમે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રથમ વાક્ય. મૂળ પૃષ્ઠ. ૧૦૧૨. લલિત પૃ. ૧૧૬. લાપાંતર ૧૭૨૩-૪.

પરિહર્તવ્યોઽકલ્યાણમિત્રયોગઃ, સેવિતવ્યાનિ કલ્યાણમિત્રાણિ,
ન લઙ્ઘનીયોચિતસ્થિતિઃ, અપેક્ષિતવ્યો લોકમાર્ગઃ, માનનીય
ગુરુસંહતિઃ, ભવિતવ્યમેતત્તન્ત્રેણ, પ્રવર્તિતવ્યં દાનાદૌ, કર્તવ્યો-
દારપૂજા ભગવતાં, નિરૂપણીયઃ સાધુવિશેષઃ, શ્રોતવ્યં વિધિના
ધર્મશાસ્ત્રં, ભાવનીયં મહાયત્નેન, પ્રવર્તિતવ્યં વિધાનતઃ,^૧ અચલમ્બ-
નીયં ધૈર્યં, પર્યાલોચનીયાયતિઃ, અવલોકનીયો મૃત્યુ, ભવિતવ્યં
પરલોકપ્રધાનેન,^૨ સેવિતવ્યો ગુરુજનઃ, કર્તવ્યં યોગપટ્^૩દર્શનં,
સ્થાપનીયં તદ્રૂપાદિ ચેતસિ,^૪ નિરૂપયિતવ્યા ધારણા, પરિહર્તવ્યો
વિક્ષેપમાર્ગઃ,^૫ પ્રવર્તિતવ્યં યોગસિદ્ધૌ, કારયિતવ્યા ભગવત્પ્રતિમાઃ^૬,
લેખનીયં^૭ ભુવનેશ્વરચ્ચન્, કર્તવ્યો મઙ્ગલજાપઃ^૮, પ્રતિપત્તવ્યં
ચતુઃશરણં, ગર્હિતવ્યાનિ દુષ્કૃતાનિ,^૯ અનુમોદનીયં કુશલં,
પૂજનીયાઃ મન્ત્રદેવતાઃ, શ્રોતવ્યાનિ સંષ્ટિતાનિ, ભાવનીયમૌદાર્યં,
વર્તિતવ્યમુત્તમજ્ઞાનેન:

(આ વાક્યના ઉપયોગ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવંદન-પ્રણિધાન
કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવાના પૂર્વ કારણોને અંગે કરે છે. શ્રી
સિદ્ધર્ષિ સાધુધર્મના અનુષ્ઠાન કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા ગૃહ-
સ્થને આ પ્રમાણે ભલામણ કરે છે.)

દ્વિતીય મહાવાક્ય. મૂળ પૃ. ૪૭૬-૭. લલિત પૃ. ૪૬. અવતરણ
પૃ. ૭૫૬-૬૦

૧૧ પ્રદીપ્તગૃહોદરકલ્પોઽયં^{૧૨} ભવો, નિવાસઃ શારીરાદિદુઃખાનાં ।
ન યુક્તઃ રૂઢ વિદુષઃ પ્રમાદઃ ।^{૧૩} યતઃ અતિદુર્લભેયં માનુષાવસ્થા,
પ્રધાનં પરલોકસાધનં, પરિણામકટવો વિષયા, વિપ્રયોગાન્તાનિ

૧ અનુલેખ્યન્તર્દર્શો વિધાનેન એ પ્રમાણે ઉપમિતિમાં પાઠ છે. ૨ પરલો-
કપ્રધાનૈઃ એવો પાઠ ઉપમિતિમાં છે. ૩ પટ્ટ ઉપમિતિ પાઠ. ૪ માનસે ઉપ-
મિતિ પાઠ. ૫ પ્રવર્તિતવ્યં ઉપમિતિ પાઠ. ૬ ભગવદ્ભુવનચિન્માદિકં ઉપમિતિ
પાઠ. ૭ ભુવનેશ ઉપમિતિ. ૮ જપઃ ઉપમિતિ. ૯ ગર્હિતવ્યાનિ ઉપ-
મિતિ. ૧૦ અનુમોદયિતવ્યં ઉપ૦. ૧૧ પ્રદીપ્તભવનોદરકલ્પ ઉપ૦. ૧૨ સંસાર-
વિસ્તારઃ ઉપ૦. ૧૩ યતઃ ઉપ૦ આ શ્લોક છોડી દે છે.

સત્સંહ્યતાનિ, પાતભયાતુરમવિજ્ઞાતપાતમાયુઃ, તદેવં વ્યવસ્થિતે વિધ્યાપનેઽસ્ય યતિતત્ત્વ્યં,^{૧૪ ૧૫} એતન્ન સિદ્ધાન્તવાસનાસારો ધર્મમેદો યદિ પરં વિધ્યાપયતિ, અતઃ સ્વીકર્તવ્યઃ સિદ્ધાન્તઃ, સમ્યક્ સેવિતવ્યાસ્તદભિજ્ઞાઃ, ભાવનીયં^{૧૬} મુણ્ડમાલ્લાલુકાજ્ઞાતં, ત્યક્તવ્યા ચલવદસદ્વેક્ષા, ભવિતવ્યમાજ્ઞાપ્રધાનેન, ઉપાદેયં પ્રણિધાનં, પોષણીયં^{૧૭} સાધુસેવયા ધર્મશરીરં, રક્ષણીયં પ્રવચનમાલિન્યં, એતન્ન વિધિપ્રવૃત્તઃ સમ્પાદયતિ, અતઃ સર્વત્ર વિધિના પ્રવર્તિતત્ત્વ્યં સૂત્રાત્^{૧૮} । જ્ઞાતવ્ય આત્મભાવઃ^{૧૯}, પ્રવૃત્તાવપેક્ષિતવ્યાનિ નિમિત્તાનિ, યતિતત્ત્વ્યમસમ્પન્નયોગેષુ, લક્ષયિતવ્યા વિસ્તોતસિકા, પ્રતિવિધેયમનાગતમસ્યાઃ^{૨૦} ભયશરણાદ્યુદાહરણેન, ^{૨૧} ભવત્યેવં સોપક્રમકર્મનાશઃ^{૨૨} નિરુપક્રમાનુબન્ધવ્યવચ્છિત્તિરિત્યેવં^{૨૩} ધર્મં દેશયન્તીતિ ધર્મદેશકાઃ

(ભગવાન કેવા પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે તે બતાવવા ધમ્મ-દેસયાણંના ઉપર વિવેચન કરતાં આ વાક્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વાપરે છે. વિચક્ષણસૂરિ ઉપદેશની શરૂઆત કરતા નરવાહન રાબ્દ પામે આ આખું વાક્ય બોલે છે. પૃ. ૭૫૬-૬૦)

આ ઉપરાંત અંથમાં નાના મોટા ઉતારા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના રૂપે છે તેથી હરિભદ્રસૂરિનો તેમના (લેખક) ઉપર ઉપકાર જરૂર હોવો જોઈએ. આટલો વિમર્શ અહીં પ્રાસંગિક છે. બાકી શુરુ મહારાજને પાછા આવતાં વળત કેટલો થયો તે હકીકત નોંધાયલી નથી અને લલિતવિસ્તરનો કયો ભાગ વાંચીને શ્રી સિદ્ધર્ષિના મન પર અસર થઈ તેની પણ નોંધ ન હોવાથી માનસિક પરિવર્તનના માર્ગો પર રૂપે નિર્ણય થાય તેમ નથી. ગમે તે કારણે શ્રી હરિભ-

૧૪ વિધ્યાપનેઽસ્ય સંસારપ્રદીપનકસ્ય યત્નઃ કર્તવ્યઃ ઉપ૦. ૧૫ તસ્ય ચ હેતુઃ સિદ્ધાન્તવાસના સારો ધર્મમેષઃ ઉપ૦ અને ' યદિ પરં વિધ્યાપયતિ ' ઉપ૦ છોડી દે છે. ૧૬ મુણ્ડમાલિકોપમાનં ઉપ૦ પાઠ. ૧૭ સત્સાધુસેવયા ઉપ૦ પાઠ. ધર્મશરીર છોડી દે છે. ૧૮ સૂત્રાનુસારેણ ઉપ૦ પાઠ. ૧૯ આત્મસ્વરૂપઃ ઉપ૦ પાઠ. ૨૦ ' ભયશરણાદ્યુદાહરણેન ' ઉપ૦ માં આ શબ્દો નથી. ૨૧ ભવત્યેવં પ્રવર્તમાનાનાં ઉપ૦ પાઠ. ૨૨ નાશઃ સ્થાને વિલયઃ ઉપ૦. ૨૩ વિચ્છિન્નયતે નિરુપક્રમ કર્માનુબન્ધઃ । તસ્મદત્રૈવ યતથ્થં ચૂયમિતિ. ઉપ૦ પાઠ.

દ્રસૂરિનો ઉપકાર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર થયો છે તેને અનાગત પરિણામવાળા શબ્દો સાથે વાંચીએ ત્યારે ઘાટ ખેસે છે કે સીધો ઉપકાર કાંઈ થયો જણાતો નથી પણ પરંપરાએ જરૂર થયો છે. આ ચર્ચા અન્યત્ર ધર્મગ્રંથ છે.

એક બીજી બાબત પણ અહીં વિચારવા યોગ્ય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ-પ્રબન્ધ પ્રમાણે ઉપમિતિની રચના પ્રથમ થઈ છે, ત્યારપછી બૌદ્ધોનો અભ્યાસ કરવા તે ગુરુમહારાજની રજા લઈને જાય છે. આ હકીકત અસંભવિત એટલા માટે છે કે અભ્યાસ કરીને પાછા આવ્યા પહેલાં જો ઉપમિતિ અંથ તેમણે જનાવ્યો હોય તો પ્રશસ્તિમાં વિષ્ણુ વિનિર્ઘૂય કુવાસનામયંવાળા શ્રી હરિભદ્રસૂરિને નમસ્કારના ત્રણે શ્લોક અપ્રસ્તુત બની જાય છે. ઉપમિતિ જનાવ્યા પછી જો બૌદ્ધોને ત્યાં જવાનું બન્યું હોય તો લલિતવિસ્તરા અંથ ગુરુમહારાજ તેમના હાથમાં મૂકે એ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રશસ્તિમાં કદી આવી શકે નહિ. વળી હરિભદ્રસૂરિને ધર્મખાધકર સાથે સરળાવ્યા છે અને પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં કાલબ્યવહિત શબ્દ વાપરી હરિભદ્રસૂરિને સમયની અપેક્ષાએ પોતાથી દૂર જતાવ્યા છે. એ સર્વ વાત અસંગત બને છે. આ સર્વ વિમર્શો વિચારતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અંથોનો ઉપકાર લેખક મહાત્મા પર જરૂર જણાય છે, પણ તે કેવી રીતે થયો હશે તે સંખંધીની વાર્તા શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે લખી છે તે બંધખેસતી જણાતી નથી. બાકી મનુષ્યનાં મન એવા ચિત્રવિચિત્ર હોય છે કે કેટલીક વાર નાની બાબત મોટી અસર કરી દે છે, તેથી તત્ત્વ કેવલીગમ્ય રાખી આપણે આગળ વધીએ.

ઠેકાણે આવ્યા—

લલિતવિસ્તરા અંથ વાંચતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઠેકાણે આવી ગયા. એને પૂર્વ સંસ્કાર જાગ્રત થઈ ગયા. એના મનમાંથી ધુંચ નીકળી ગઈ. એને શ્રીવીરના સંદેશાનું સ્મરણ થયું અને મનમાં જે આંટી પડી હતી તે તૂટી ગઈ. વિચાર થયો કે ગુરુમહારાજને ધન્ય છે ! એમણે મારે માટે વિચાર કરીને જ મને પાછો બોલાવવાની સૂચના કરી હશે ! કહાય એમને લવિષ્યત્ નિમિત્તજ્ઞાન થયું હશે ! ગુરુમહારાજ આવશે એટલે એમને પગે પડીશ.

આવી વિચારશ્રેણી ચાલતી હતી ત્યાં ગુરુમહારાજ આવ્યા.

બહારથી 'નિસિહી' શબ્દ મોટેથી બોલ્યા. સાધુઓ મંદિર કે ઉપાશ્રયમાં પેસતાં આ શબ્દ બોલે એવો આચાર છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગુરુઆગમન જાણી લીધું. એ તુરત વિનય બતાવવા બેસા થઈ ગયા.

જે શિષ્યે થોડી મિનિટ કે કલાક પહેલાં ગુરુને કહ્યું હતું કે 'તમે જોયા બેઠા શોભતા નથી!' તે જ વિનય-શિષ્ય ગુરુને આવતાં જોઈ બેસો થઈ જાય છે.

આનંદમેળાપ—

વિવ્યક્ષણ ગુરુમહારાજ સમજી ગયા, આખી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. જરા પણ કડવાશની વાત ન કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ સામે પ્રેમ-નજર કરી આસન પર બેઠા. સિદ્ધર્ષિએ વાત આદરી.

સિદ્ધ—ભગવન્! મારી બુદ્ધિમાં કેટલોક ભ્રમ થયો હતો તે આ લક્ષિતવિસ્તરો અંથ વાચતાં દૂર થઈ ગયો છે, આપની મને અહીં પાછા બોલાવવાની દીર્ઘદૃષ્ટિ ખરેખર વંદનને યોગ્ય છે.

ગુરુમહારાજ—તારા જેવો કદી છેતરાય તેમ મેં માન્યું જ નહોતું. અત્યારે આપણા વિશાળ શાસ્ત્રોનાં મર્મ સમજી શકે એવો આપણા ગરુડમાં તારા જેવો કોણ છે?

સિદ્ધ—પણ પ્રભુ! આટલી દયા આ પામર જીવ પર શા માટે? આ પ્રાણી શું આપનાં ચૈત્યો કરાવશે? કે શું માટે? ધુરંધર થશે? મારા જેવા તુરુષ શિષ્યોને તો દૂર કરવા જોઈએ.

ગુરુમહારાજ—એવું કાંઈ નથી. ઉપર ઉપરની બાબતોથી કોઈવાર બુદ્ધિમાં ભેદ થાય, તેવા કારણે દૂર કરવાથી તો પ્રાણી અધર્મ પામી જાય. તું પાછો આવ્યો તે યોગ્ય જ કયું છે.

સિદ્ધ—આ પ્રાણી ગરો દોહી છે. એને આપ પ્રાયશ્ચિત્ત આપો, એના ઉદ્ધાર કરો, એને લાયક બનાવો, એનાં પાપો ધોઈ નાખો.

ગુરુમહારાજે શ્રી સિદ્ધર્ષિને પ્રાયશ્ચિત્ત આપ્યું. બન્નેએ ઘણા વખત મુધી બૌદ્ધોના ઉપરટપકેના તર્કની વાતો કરી અને વિશિષ્ટ ચર્ચાદ્વારા ખૂબ આનંદ મેળવ્યો. ગુરુમહારાજે વાતચીત દરમ્યાન શ્રી સિદ્ધર્ષિને ખૂબ આપી લીધું, એના મનમાં કાંઈ ઘુંચવણ રહી

ગઇ હોય તો તે દૂર કરી અને તેના જ્ઞાનની પ્રશંસા સવિશેષ કરી એને સ્થિર કર્યો.

ગચ્છપતિ શ્રી સિદ્ધર્ષિ—

ત્યારપછી પોતાની પાટ પર એની સ્થાપના કરી. પોતે પૂર્વકાળના ઋષિઓની પેઠે જિનકલ્પની તુલના કરવા અને યોગસાધના કરવા જંગલમાં ચાલ્યા ગયા. ગચ્છપતિ થાય તેને આખા ગચ્છની બાબત ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે અને તેની જવાબદારી પણ ઘણી મોટી હોય છે. ગચ્છાધિપતિ પણ યોગ્ય શિષ્યને પોતાના સ્થાન પર નીમી પોતે ગચ્છનો ભાર ઉતારી મૂકતા હતા. જિનકલ્પનો વિચ્છેદ થયા પછી પણ જિનકલ્પની તુલના કરવાની રજા હતી. એટલે જિનકલ્પ આદર્યો છે એમ જણાવ્યા કે બાહેર કર્યા સિવાય જિનકલ્પને યોગ્ય સર્વ ક્રિયાઓ અને પ્રવર્તનો થઇ શકતા હતા. એને જિનકલ્પની તુલના કહેવાય. જંગલમાં રહેવું, વસતિમાં પ્રાયઃ આવવું નહિ, ઘોર પરીવહો સહન કરવાં અને મહાતપ કરવો, તેમજ દુનિયાદારીની સર્વ ખટપટો છોડી દેવા ઉપરાંત ગણુ-ગચ્છ કે સંઘની સર્વ ચિંતા પણ છોડી દેવી-એ સર્વ જિનકલ્પની તુલનામાં આવે છે. ગુરુમહારાજે (ગર્ગર્ષિએ) આવા પ્રકારનો નિઃસંગ ભાવ આદર્યો અને ગચ્છની સર્વ ચિંતા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પર નાખી.

નિવૃત્તિ કુળના આ પ્રવર સંતાને વ્યાખ્યાતૃ-વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ખૂબ સેવા કરી, અનેક તીર્થયાત્રા કરી, કઇકની સાથે ચર્ચાઓ કરી અને નિવૃત્તિ કુળને નિવૃત્તિ-આનંદ કરી આપ્યો.

આ રીતે પ્રભાવક ચરિત્રમાં આવેલા શ્રી સિદ્ધર્ષિ પ્રબંધની વિચારણા ચર્ચા વિમર્શ સાથે પૂરી થઇ. એના ઘણા પ્રસંગો ખૂબ ચર્ચા કરવા જેવા છે. એનાં ઉપયુક્ત સાધનો અત્ર રજૂ કર્યાં છે. બાકી તો જેમ ઇતિહાસની શોધખોળ થતી જશે તેમ આ પ્રસંગો પર વધારે પ્રકાશ પડતો જશે. માઘ કવિનો અને કર્તાનો સંબંધ અને કર્તાનો તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સંબંધ ખૂબ ચર્ચવા યોગ્ય છે. હવે આપણે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સંબંધી વિચારણા કરી જઈએ.

દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને સિદ્ધર્ષિ

દાક્ષિણ્યચંદ્ર—ઉદ્યોતનસૂરિએ કુવલયમાળા નામની કથા પ્રાકૃતમાં દશ હજાર ગાથાપ્રમાણુ લખી છે. તેઓએ પ્રેરણા કરી તેથી શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આ ગ્રંથ બનાવ્યો. એ હકીકતની અશક્યતા ઉપર, પૃ. ૩૩૫ માં શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રનો તે ભાગ વિચારતાં સહજ બતાવી છે. એ કુવલયમાળા કથા કેવી છે અને ક્યારે બની છે તેની હકીકત ખાસ પ્રસ્તુત છે. એ જાણ્યા પછીજ દાક્ષિણ્યચંદ્ર અને આ કથાના લેખકનો સંબંધ હોઈ શકે કે કેમ ? તેનો નિર્ણય કરી શકાય.

કુવલયમાળાનો વિષય—

કુવલયમાળા કથા પ્રાકૃતમાં છે, તે પરથી રત્નપ્રભસૂરિએ સંસ્કૃતમાં રચના કરી છે. સંસ્કૃત કૃતિનો સમય તેરમી સદીની આખરનો અને ચૌદમીની શરૂઆતનો છે. એ મૂળ ગ્રંથ શ્રી આત્માનંદ જૈન સલા(લાવનગર)એ સને ૧૯૧૬ માં છપાવ્યો છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલાએ સને ૧૯૧૩ માં છપાવ્યું છે. અસલ કુવલયમાળા પણ લખ્ય છે. એ ગ્રંથમાં નીચેની હકીકત આવે છે. (એને ઉપમિતિ કથા સાથે કાંઈક સામ્ય છે તેથી વિચારી જવા યોગ્ય છે.)

એ ગ્રંથમાં રુદ્રસોમ, શાંતિલટ, ગંગાદિત્ય, ધનદેવ અને વ્યાઘ્રદત્ત નામના પાંચ જીવોની કથા છે. તેમનાં નામો અંડસોમ, માનલટ, માયાદિત્ય, લોલદેવ અને મોહદત્ત છે. આ પાંચે જીવો કોંધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં અનુક્રમે કડવાં ફળ ચાખનારા છે. એ પાંચેની કથા કુવલયચંદ્ર કુમાર પાસે એક મુનિ-મહારાજ કહે છે. એ કુમાર સદર પાંચ જીવો પૈકી એક છે અને કથા કહેનાર મુનિ પણ તે પાંચ પૈકીના એક છે. આ પાંચે જીવોને કોંધાદિનાં ફળ કેવી રીતે મળે છે અને અંતે આરાધના

કરી તેઓ પાતાનું સાધ્ય કેવી રીતે સાધે છે તેની આખા ગ્રંથમાં વાર્તા છે. એ પૈકીનો એક જીવ માયાના પ્રતાપે સ્ત્રી થાય છે ત્યારે તેનું નામ કુવલયમાળા પાડવામાં આવે છે. પાંચે જીવો ભગવાન શ્રી મહાવીરસ્વામી પાસે આવે છે અને વારાફરતી દીક્ષા લઈ શુદ્ધ સંયમ પાળી શ્રી વીરભગવાનના સમયમાં મોક્ષે જાય છે.

એ કથાને કુવલયમાળાનું નામ શા માટે આપ્યું તે સમજાતું નથી. આખી કથામાં કુવલયચંદ્રનું પાત્ર વિશેષ ભાગ ભજવે છે. પ્રકાશક શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલા સદર ગ્રંથના ગુજરાતી ભાષાંતરની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે ‘કથાના મુખ્ય નાયક પાંચ છે. પાંચે સારો ભાગ ભજવે છે. પાંચમાં પણ કુવલયચંદ્ર અને કુવલયમાળા મુખ્ય પાત્ર છે. તે બન્ને સારો ભાગ ભજવે છે. તેમાં પણ કુવલયચંદ્રને લગતો ભાગ વધારે હોવા છતાં આકર્ષક નામ તરોડે કથાનું નામ કુવલયમાળા રાખવામાં આવેલ છે. આ પાંચ પૈકી એક જીવનું ત્રીજા ભવનું એ નામ છે.’

આ કથામાં સામુદ્રિકશાસ્ત્ર, સ્વપ્નશાસ્ત્ર, જ્યોતિષશાસ્ત્ર વિગેરેનું કેટલુંક રહસ્ય પણ પ્રસંગોપાત આપેલું છે.

બે આદર્શો—

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ પાસે બે મુખ્ય કથાઓ હતી: એક શ્રી હરિભદ્રસૂરિની ‘સમરાધ્ય કહા.’ અને બીજી દક્ષિણચંદ્ર-ઉદ્યોતનસૂરિની ‘કુવલયમાળા.’ સમરાધ્ય કહામાં અગ્નિશર્મા અને શુણ્ણસેન નામના જીવોના ભવોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે; અગ્નિશર્મા ક્રોધનો નમૂનો છે, વૈશ્વાનર છે અને મહાતપ કરવા છતાં ક્રોધથી તેને બગાડી નાખનાર છે. શુણ્ણસેન શાંતિનો નમૂનો છે. ક્રોધી અગ્નિશર્મા વૈરવૃત્તિ પ્રથમ ભવમાં બગૃત કરે છે અને ભવાંતરમાં વિશેષ કેળવે છે. એ શુણ્ણસેનને અનેક રીતે ભવાંતરમાં હેરાન કરે છે. કર્મ એ શી ચીજ છે, એનું નિદાન કેવું થાય અને વિકાસમાર્ગમાં એનાં પરિણામો કેવાં આવે તેનું આખું દિગ્દર્શન એ કથામાં આપ્યું છે. નાનાં કર્મો લોગવવાં પડે એટલે કે એનાં ફળો આપવાં પડે ત્યારે કેટલી હદ સુધી દુઃખો અનુભવવાં પડે છે એ સર્વને બતાવનાર એ અદ્ભુત કથા છે. એનાં મુખ્ય પાત્ર બે જીવો

છે અને એની ક્રમિક ઉત્ક્રાન્તિ જૈન પદ્ધતિએ બતાવવી એ સદર અંથનો ઉદ્દેશ છે. કથાદ્વારા વિશિષ્ટ નીતિ અને ધર્મનું ઐક્ય બતાવવા બે સુપ્રયાસ એ અંથમાં થયો છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે પણ અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પછી કુવલયમાળા આવી. તેના કર્તાએ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનો ખૂબ પરિચય કરાવ્યો. પાંચ પૈકી ત્રણ લેવા મનુષ્યના બતાવી તેમાં સદર મનોવિકારોને ખૂબ વિસ્તારથી સમજાવ્યા. કથાનો કેટલોક ભાગ એક મુનિ પાસે કહેવરાવ્યો અને બાકીનો અંથકર્તાએ કહ્યો છે.

સિદ્ધર્ષિનું અપનયન—

આ બન્ને આદર્શો (Models) શ્રી સિદ્ધર્ષિ સામે હતા. તેણે આખી હકીકતને ખૂબ અપનાવી. એમણે પણ ક્રોધ, માન, માયા, લોભને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું, પણ તેની સાથે પાંચે ઇન્દ્રિયોની સ્થૂળ અને આંતર પ્રવૃત્તિ અને પ્રાણાતિપાત, મૃષાવાદ, અદત્તાદાન, મૈથુન અને પરિગ્રહને પણ ખૂબ અપનાવ્યા; એમણે મોહરાજાને સર્વથી વધારે અપનાવ્યો અને ચારિત્રધર્મને સર્વથી પ્રધાનપદે અપનાવ્યો; એણે પારવગરની અંતર લડાઈઓ ચીતરી; એણે કર્મના આખા ક્ષેત્રને જીવતું કરી બતાવ્યું અને એણે સુસ્થિત મહારાજાને સાતમે માળે બરાબર બેસાડી આપ્યા.

શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ખૂબી એ કરી કે મનુષ્યભૂમિના અથવા ક્ષેત્રના કોઈ પણ વ્યવહાર-અંદરના અને બહારના-છોડ્યા નહિ. એણે આખા કર્મના ક્ષેત્રને ચર્ચી નાખ્યું અને વાર્તાનો રસભાંગ ન થાય તે રીતે ધર્મના રહસ્યો જીવતાં ચાલતાં હાલતાં કરીને એણે મહાન અંથ બનાવી નાખ્યો.

કુવલયમાળાની કથા ચૌદમા તીર્થંકર શ્રી અનંતનાથજીના સમયથી શરૂ કરી શ્રી મહાવીરસ્વામીના તીર્થમાં પૂરી કરી, ત્યારે ઉપમિતિ કથા લિબારીના મુખમાં અનંત કાળ સુધીના સમય પર લઈ લીધી અને છતાં નવ કલાકમાં પૂરી કરી લીધી, પણ તેમ કરવામાં સારાથે વિશ્વનું અવલોકન કરી લીધું.

છતાં કુવલયમાળાને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ વાંચતાં તેનો આદર્શ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ સન્મુખ જરૂર રહ્યો હોય એમ જણાય છે તેથી તેની કૃતિ સંબંધી અને તેના સમય સંબંધી વિચાર કરવો પ્રસ્તુત જણાય છે. એની વિચારણા પૂરી થશે ત્યારે શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી જે વાર્તાલાપ મૂક્યો છે અને પ્રેરણાની કલ્પના કરી છે તે કેટલી સંભવિત હોઈ શકે તે પર નિર્ણય કરવાનું સાધન પણ પ્રાપ્ત થશે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ક્રોધ(વૈશ્વાનર)નાં કૃળ વાર્તારૂપે બતાવ્યાં, દાક્ષિણ્યચિહ્ને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અને મોહનાં કૃળ બતાવ્યાં જ્યારે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ અંદરનાં સર્વ મનોવિકારો, ઈર્દ્રિયો, અત્રતો અને સંશ્લેષમાં કહીએ તો બાહ્ય અને અભ્યંતર આખા વિશ્વને પોતાનો વિષય બનાવી દીધો. એમણે મોહરાજાના પાત્રને સર્વથી વધારે મદ્દહાબ્યું, એણે ચારિત્રરાજાના પાત્રને ખૂબ દીપાબ્યું અને કર્મની કુલ પ્રકૃતિઓને જીવતી બોલતી ચાલતી કરી તેમજ આખી મનુજગતિ નગરીને અંદરથી અને બહારથી પ્રત્યક્ષ કરી દીધી.

ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ—

હવે ઉદ્યોતનસૂરિની પ્રશસ્તિ કુવલયમાળાની તપાસી જઇએ. એટલે એમનો સમય નિર્ણય કરવાનું સાધન પ્રાપ્ત થાય. (પં. ચતુરવિજયજીની પ્રસ્તાવનામાંથી ઉદ્ધૃત)

અત્થિ પયડા પુરીણં પવ્વહયા નામ રયણસોહિલ્લા ।

તત્થ ટ્ઠિણં સુત્તા પુહર્હ સિરિતોરસાણેણ ॥ ૧ ॥

તસ્સ ગુરુ હરિયત્તો આયરિઓ આસિ ગુત્તવંસાઓ ।

તીણ નયરીણ દિન્નો જિણનિવેસો તર્હિ કાલે ॥ ૨ ॥

બહુકલાકુસલો સિદ્ધન્તવિઆણઓ કર્હ દક્ખો ।

આયરિયદેવગુત્તો અજ્ઞવિ વિજ્ઞરણ કિત્તી ॥ ૩ ॥

સિવચંદગણી અહ મયહરો ત્તિ સો ણત્થ આગઓ દેસા ।

સિરિભિલ્લમાલનયરમ્મિ સંઠિઓ કપ્પરુક્ખો વ્વ ॥ ૪ ॥

તસ્સ સ્વમાસમણગુણો નામેયં જક્ખવત્તગણિનામો ।

સિસ્સો મહ્મહપ્પા આસિ તિલોણ વિ પયડજસો ॥ ૫ ॥

તસ્સ ય સીસાં વહુઆ તવવીરિયલચ્ચરણસંપણ્ણા ।
 રમ્મો ગુજ્જરદેસો જેહિં કઓ દેવહરણહિં ॥ ૬ ॥
 આગાસવપ્પનયરે વહેસરો આસિ ઝો સમાસમણો ।
 તસ્સ મુહ્ધંસણે ચ્ચિય અવિ પસમઇ જો અહ્ધ્વો વિ ॥ ૭ ॥
 તસ્સ ય આયારધરો તત્તાયરિઓ સિ નામ સારગુણો ।
 આસિ તવત્તેયનિઝ્ઞિયપાવતમોહો દિળયરો વ્વ ॥ ૮ ॥
 જો દૂસમસલિલપલાહવેગહીરન્તગુણસહસ્સાણ ।
 સીલક્કવિડલસાલો લગ્ગણસંમો વ્વ નિકંપો ॥ ૯ ॥
 સીસેણ તસ્સ પસા હિરિદેવીદિઙ્ગદંસણમણેણ ।
 રડયા કુવલયમાલા વિલસિર દક્ષિણ્ણઇંધેણ ॥ ૧૦ ॥
 દિઙ્ગજહિચ્છિયફલઓ વહુકિત્તીકુસુમરેહિરામોઓ ।
 આયરિય વીરમહો અહાવરો કપ્પરુક્કઓ વ્વ ॥ ૧૧ ॥
 સો સિઙ્ગન્તગુરુપમાણનાણ્ણ જસ્સ હરિમહો ।
 વહુગન્થસત્થવિત્થરપયડ (સચ્ચત્થ) સવ્વથ્થો ॥ ૧૨ ॥
 રાયાસ્સત્તિયાણં વંસે જાઓ વહેસરો નામ ।
 તસ્સુજ્ઞોયણનામો તણઓ અહ વિરડયા તેણ ॥ ૧૩ ॥

શરૂઆતમાં ગ્રંથકર્તા પોતાના પૂર્વપુરુષોની હકીકત કહે છે.
 તેનો આશય નીચે પ્રમાણે છે:—

એક પવ્વધ્યા નામની રત્ન જેવી નગરી હતી. તેનો તોરસાણુ નામનો રાજા હતો. ગુપ્તવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલ ‘ હરિદત્ત ’ નામના આચાર્ય તેના ગુરુ હતા. એ આચાર્યના ઉપદેશથી રાજાએ તે નગરીમાં જિનપ્રાસાદ રચાવ્યો હતો.

તેના શિષ્ય ‘ દેવગુપ્ત ’ થયા: તે બહુ કળાઓમાં કુશળ હતા, સિદ્ધાન્તના બાણુકાર હતા, દક્ષ હતા અને આજે પણ તેમની કીર્તિ વિસ્તરે છે.

તેના પછી ‘ સિવચંદ ગણિ ’ આવ્યા. તેમણે એ પ્રદેશ(પવ્વધ્યા નગરીવાળા પ્રદેશ)માંથી નીકળીને ભિક્ષુમાલ નગરમાં સ્થાન કર્યું. તેઓ કલ્પવૃક્ષ જેવા હતા.

તેના ‘ ચક્ષદત્ત ગણિ ’ નામના શિષ્ય થયા. એનામાં સાધુના ગુણો

હતા. એ મહાત્મા હતા. એનો યશ ત્રણ લોકમાં પ્રકટ હતો. એને તપ, વીર્ય અને લક્ષ્મીથી સંપન્ન અનેક શિષ્યો હતા, તેમણે રમ્ય ગુર્જર દેશ અનેક દેવમંદિરો બનાવરાવી ભરી દીધો.

એના શિષ્ય 'વડેસર' નામના થયા. એ આગાસવર્ષ નગરમાં રહેનારા થયા. તેમના મુખના દર્શનથી અલભ્ય પ્રાણી પણ શાંતિને પામી જાય તેવા એ થયા.

એના શિષ્ય 'તત્તારિય' નામના થયા. તે આચારના ધારણ કરવાવાળા હતા. ઉચ્ચ ગુણવાળા હતા. સૂર્યની પેઠે એમના તપના તેજથી પાપરૂપ અંધકાર છતાઈ ગયો હતો. દુષ્ક્રમ કાળના સહીસ-પ્રવાહને અટકાવનાર હજારો ગુણો એમનામાં હતા. એમનામાં શીલાંગો વિસ્તૃત આકારમાં હતા અને એ મુખ્ય સ્તંભ જેવા નિષ્પ્રકંપ હતા.

એમના શિષ્ય 'દાક્ષિણ્યચિહ્ન' થયા જેમણે હ્રીદિવીના દર્શનથી મનની પ્રસન્નતા મેળવી હતી તેમણે આ કુવલયમાળા રચી.

અંદિછત કળના દેવાવાળા, ક્રીનિરૂપ કુલોથી અલંકૃત હાવાને લીધે નવીન કલ્પવૃક્ષ જેવા દેખાતા, આચાર્ય 'વીરભદ્ર' જેને સિદ્ધાન્તનો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા અને અનેક ગ્રંથોની રચના કરી સમસ્ત શ્રુત (આગમો) નો સત્ય અર્થ જેણે પ્રકટ કર્યો એવા આચાર્ય હરિભદ્ર જેમને પ્રમાણુજ્ઞાના (ન્યાયશાસ્ત્ર) નો અભ્યાસ કરાવવાવાળા હતા, જે ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા રાજા વડેસરના પુત્ર હતા અને જેનું મૂળ નામ 'ઉદ્યોતન' હતું તેણે આ કથા રચી.

આ પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે કે—

૧. કુવલયમાળાના કર્તા તત્તારિય નામના આચાર્યના શિષ્ય થાય.
૨. એમનું નામ 'દાક્ષિણ્યચિહ્ન' હતું.
૩. એમનું અસલ નામ ઉદ્યોતન હતું.
૪. એમના સિદ્ધાન્તના અભ્યાસક્રમ ગુરુ વીરભદ્ર હતા.

૧ આ વડેસર—તે ઉદ્યોતનસૂરિના ગુરુના ગુરુ વડેસર હોય તેમ જણાય છે. વડેસર રાજા ક્ષમાબ્રમળ થયા અને તેમના પુત્ર પણ દાક્ષા લીધી હતા.

૫. એમના ન્યાયશાસ્ત્રના અધ્યાપક હરિભદ્ર હતા.

૬. એ હરિભદ્ર તે જ હતા જેમણે અનેક ગ્રંથોના વિસ્તારમાં અત્યાર્થ પ્રકટ કર્યો છે.

સમયનિર્ણય—

ઉદ્યાનન સૂરિના પૂર્વ પુરુષોમાં કેઈપણ નામ ઐતિહાસિક ન હોવાથી એ એમનો સમયનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગમાં આવે તેમ નથી.

સમયનિર્ણય માટે તેઓ પોતે જ સદર પ્રશસ્તિમાં આગળ લખે છે કે—

તુંગં ધવલં મળહારિરયણપસરન્તધયવહ્નહોવં ।
ઉસહજિગિન્દાયયણં કારવિયં વીરમહેણં ॥

આમાં એ ત્રિદાનનશુર વીરભદ્રે વિશાળ મનોહારી શ્રી ઋષભ-
દેવ ભગવાનનો મહાપ્રાસાદ કરાવ્યો એ હકીકત છે. પછીની હકીકત
ખૂબ ઉપયોગી છે.

તમ્મિ દ્વિણં અહ ચોદસીય ચિત્તસ્સ કિણ્હપક્કમ્મિ ।
નિમ્મવિયા ચોદકરી મલ્લાણં દ્વોહ સલ્લાણં ॥.....

સગકાલે વોલીણે વરિસાણ સપહિં સસહિં ગણહિં ।
વગદિજેણૂજેહિં યસ સમસાવરણહમ્મિ ॥

ત્યાં રહીને કૃષ્ણપક્ષની વદિ ચૌદશને દિવસે આ કથા રચી તે
સર્વભવ્યોને બોધ કરનારી થાઓ (અહીં એક અશુદ્ધ શ્લોક છે
તેનો અર્થ એમ થાય છે કે—આ કથા કહેવાથી મને જે કાંઈ પુણ્ય
પ્રાપ્ત થયું હોય તેનાથી સાધુઓને યોગ્ય ક્રિયા કરવાનું મારું મન
ભરે ભરે થાઓ.) શકરાજને લીન થયે સાત સો વર્ષ ગયા તેમાં
એક દિવસ ઓછો રહ્યો તે દિવસે અપરાહ્ણે આ કથા પૂરી કરી.

એટલે એક દિવસ બાકી સાતશે શકને દિવસે કથા પૂરી થઈ.
શક વર્ષ ચૈત્ર શુદ્ધ એકમે બેસે છે. વદિ પક્ષ પ્રથમ આવે છે
એટલે શક વર્ષ ૬૯૯ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને દિવસે આ કથા પૂરી થઈ.
અર્થાત્ ઇ. સ. ૭૭૯ ના ૨૧ મી માર્ચે આ કથા પૂરી થઈ. વિક્રમ
સંવત ૮૩૫ ના ફાગણ વદિ ૧૪ (ગુજરાતી) આ કથા પૂરી થઈ.

હવે આપણી પાસે જરૂરી સાધનો પ્રાપ્ત થયાં ગણાય. શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતાની કથા સં. ૯૬૨ ના જેઠ શુદ્ધિ પાંચમે પૂરી કરે એટલે ઉદ્યોતનસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો વર્ષ ૧૨૭ નો થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

પરિણામો—

આ ઉપરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ અને ઉદ્યોતનસૂરિ સમકાલીન હોય એ વાત તદ્દન અશક્ય બને છે. બન્ને લેખકોએ પોતાનો સમય બરાબર આજેખ્યો છે, પોતાના શબ્દોમાં જ લખ્યો છે અને શક ૭૦૦ માં તો કાંઈ શંકા જેવું રહેતું નથી. આગળ જણાવેલ હકીકતથી એ પણ જણાયું કે ૬૬૨ નો જે સંવત શ્રી સિદ્ધર્ષિએ લખ્યો છે તે વિક્રમ સંવત જ છે. આટલી હકીકત ઉપરથી બન્ને કવિઓ સમકાલીન નહોતા એમ સિદ્ધ થાય છે. અને આ ઐતિહાસિક પરિણામ જો સાચું હોય તો શ્રી પ્રભાવકચરિત્રકારે શરૂઆતમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને દાક્ષિણ્યચિહ્ન વચ્ચે જે વાદવિવાદ લખ્યો છે તે કાલ્પનિક હોવાનું પરિણામ અનિવાર્ય થાય છે. હવે આપણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સંબંધી વિચાર કરી જઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ

મારો પત્રવ્યવહાર—

સને ૧૯૦૫ના એપ્રિલ માસમાં મેં પ્રો. હરમન જેકોબી સાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો. ઉપમિતિલવપ્રપંચના પીઠખંઘના ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે મેં એક નાની ઉપોદ્ધાત લખી હતી તેની કોપી પ્રો. જેકોબીને મોકલી. પછી શ્રી સિદ્ધર્ષિની તારિખને અંગે અને સાથે સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય માટે લંબાણ પત્રવ્યવહાર તેમની સાથે થયો. તે શ્રી જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ હેરલ્ડ પુસ્તક ૧૧ માં પૃ. ૨૩૯-૨૭૪* માં પ્રકટ થયો છે (ઐતિહાસિક અંક સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૫). એમાં છાપેલાં પૃષ્ઠ ૫૪ રોકાયાં છે. એ પત્રવ્યવહારમાં લખેલી ઘણીખરી હકીકત મેં પં. ગંભીરવિજયગણિ અને પં. આનંદસાગરજી (હાલ આચાર્ય) પાસેથી મેળવીને લખી હતી. તે વખતે જે પરિણામો પ્રાપ્ત કર્યા તેમાં ત્યારપછી ઘણો સુધારોવધારો થયો છે. ઐતિહાસિક વિષયમાં બહુવિધ પ્રકાશ પાડનારાં નવાં લેખો અને પ્રાચીન સાધનો ત્યારપછી પ્રાપ્ત થયાં છે.

ઐરણ્ય અને પ્રસંગ—

સદર પત્રવ્યવહારમાં જે દલીલો કરી છે તે આજે અપૂર્ણ લાગે છે. કેટલાક નિર્ણયો ત્યારપછી મળેલ હકીકતને અંગે ફેરવવાં પડે તેમ છે, છતાં એક અસર સદર પત્રવ્યવહારથી એ થઈ કે મને આ વિષયમાં વિશેષ સાધનો મેળવવાની અને અભ્યાસ કરવાની તાલાવેલી લાગી અને પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયા પછી જૈન વિદ્વાનોનું એ વિષયમાં શોધખોળ કરવા તરફ લક્ષ ખેંચાયું. એમાં અગત્ય શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણય કરતાં પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-

* ૨૭૪ મું પૃષ્ઠ ૧૮ વાર કરવાથી એકંદર પૃષ્ઠ ૫૪ થાય છે.

નિર્ણયને અંગે સવિશેષ હતી. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ જૈન સાહિત્ય ઇતિહાસમાં ઘણું અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે. એમણે ઘણાં પુસ્તકો રચ્યાં છે, એમણે ન્યાયના-તર્કના વિષયને લગભગ પોતાનો બનાવ્યો છે. તેઓ પૂર્વસમય (પ્રાચીન) અને નૂતન સમય વચ્ચે સાંકળરૂપ હતા. જો કે તેઓનું રચેલું ઘણું સાહિત્ય નાશ પામેલ છે તેમ છતાં પણ જે પ્રાપ્ય છે તે પણ ઘણું વિશાળ, વિસ્તૃત અને દલીલથી ભરપૂર હોઈ, તેઓના સમયનિર્ણયમાં ખૂબ અગત્યનો ભાગ બળવે છે. આથી મેં પણ ઉપલબ્ધ સાહિત્યનો ખૂબ વિચાર કર્યો છે અને અભ્યાસ કર્યો છે તેનું પરિણામ અત્ર રજૂ કરવાનું છે.

ઉપલબ્ધ સાહિત્ય—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણયને અંગે ત્યારપછી અનેક લેખ બહાર પડ્યા છે. તે સર્વમાં શ્રી જિનવિજયજીનો લેખ ખાસ ભાત પાડે એવો છે. શ્રી જૈનસાહિત્યસંશોધકના પ્રથમ પુસ્તક પૃ. ૨૧ થી ૬૨ સુધીમાં એ લેખ છપાઈ પ્રકટ થયો છે અને ઐતિહાસિક અન્વેષણો કેમ કરવા જોઈએ તેનો તેમજ ખંત, ચીવટ અને ઉદ્યોગનો એ આદર્શ નમૂનો છે. મને એ લેખ પરથી ઘણો પ્રકાશ પડ્યો છે. તેમણે એ લેખ લખવા પહેલાં મારો સદર પત્રવ્યવહાર વિચાર્યો હતો એમ તેમના સદર લેખ પરથી માલૂમ પડે છે (પૃ. ૨૨. પં. ૧૭ અને નોટ નં. ૭). આ સર્વ સાધનોનો પૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની ખાસ જરૂર છે અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિના સમયનો નિર્ણય કરવામાં ઘણી અગત્યની બાબતો મળી આવવી સંભવિત છે. તેથી આ બાબતને સવિશેષ પ્રસ્તુત ગણવામાં આવી છે. પ્રો. જેકોબીએ જે નિર્ણયો ઉપમિતલવપ્રપંચાના મૂળ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં કર્યા હતા અથવા સૂચવ્યા હતા તે સર્વ તેમને ‘ શ્રી સમરાઈચક્રહા ’ની પ્રસ્તાવનામાં ફેરવવા પડ્યા છે, તે હકીકત અત્ર ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. આ સંબંધી આગળ ઉલ્લેખ કરવામાં આવશે.

પ્રો. પીટરસન—

પ્રો. પીટરસને પોતાની શોધખોળનું પરિણામ મુંબઈ રાયલ એશીઆટીક સોસાયટી મારફત ચાર રિપોર્ટમાં બહાર પાડ્યું છે. એથા રિપોર્ટના પૃ. ૧૨૬ માં તેઓ જણાવે છે કે “ સિદ્ધર્ષિ

ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના કર્તા છે, જે કથા તેઓએ ૯૬૨ વર્ષમાં લખી છે. મારા ત્રીજા પુસ્તકના ૧૪૮ માં પૃષ્ઠમાં તેઓ જે કહે છે તે પરથી જણાય છે કે હરિભદ્રે તેના બોધ માટે લલિતવિસ્તારા ગ્રંથ લખ્યો. આ ઉપરથી જણાશે કે ૯૬૨ વર્ષ તે વીરસંવત છે અને તેટલા માટે આ ગ્રંથ વીરસંવત ૯૬૨ વિક્રમસંવત ૫૯૨ અને સને ૫૩૬ માં લખવામાં આવ્યો છે. ”૧

આ પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં પ્રો. પીટરસન મોટી છક્કડ ખાઈ ગયા છે. અને ત્યારપછી તેની પરંપરાએ ઘણાએ ભૂલ ખાધી છે. હકીકત એવી બની છે કે તેમણે બાદબાકી કરવામાં સો વર્ષની ભૂલ કરી નાખી છે. વીર ભગવાન પછી ૪૭૦ વર્ષ વિક્રમ સંવત ૨૩ થયો તેથી ૯૬૨ માંથી ૪૭૦ બાદ કરીએ એટલે બાકી રહે ૪૯૨. તેને બદલે પ્રોફેસર સાહેબે ૫૯૨ કરી, તેમને હરિભદ્રસૂરિની દંતકથાથી ચાલી આવતી ૫૮૫ ની સાલ લગભગ લાવી, બન્નેને સહસ્રમયવાળા બનાવી દીધા છે. આ આખી દલીલ મૂળ ગણતરીની ભૂલને લીધે થયેલ હોવાથી આપણે તેની દરકાર ન કરીએ. આ ભૂલની પરંપરામાં ઘણી ધુંચવણ થઈ છે, પણ તે હવે ખુલ્લી પડી ગઈ છે તેથી તેની વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પ્રો. પીટરસને શ્રી હરિભદ્રસૂરિને અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને એક સમયમાં થયેલ સમકાલીન માનવામાં ગંભીર ભૂલ ગણતરીને અંગે કરી નાખી છે. પછી તે ધર્મબોધકરને દીક્ષાગુરુ મનાવવા બંધ છે અને એ રીતે આખી હકીકત ભૂલપરંપરાને વધારે છે. પણ એમનો એ મત ઐતિહાસિક પુરાવાથી બિલટો થાય છે અને ‘અનાગતં પરિણાય’ વાળો ‘લોક ખુલાસા વગરનો રહી બંધ છે તથા પ્રથમ

૧. *Siddharshi* (*Siddha Rishi*). Author of *Upamitibhava Prapancha* which he wrote in “the year” 962. From the fact that he tells us, 3 App. p. 148, that Haribhadra wrote his *Lalitavistara* for his edification, it would appear that this is the Vira date, & that the book was therefore written in 962 V = Samvata 592 = A. D. 536 (*Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society* XLIX. N. p. CXXIX).

પ્રસ્તાવમાં દેશકાલવ્યવહિતાનાંવાળું આખું વાક્ય નિર્રર્થક થઇ જાય છે—તેથી એ આખી હકીકત બાબતુએ મૂકી દેવા યોગ્ય છે. જે પ્રો. પીટર્સનનો અભિપ્રાય સ્વીકારવામાં આવે તો શ્રી હરિભદ્ર-સૂરિના સમય પહેલાં લગભગ સો વર્ષે શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય આવે છે અને તે હકીકત તો તદ્દન ન બનવાભોગ છે, ઉપમિતિની પ્રશસ્તિથી સ્પષ્ટ વિરુદ્ધ છે અને ઐતિહાસિક અનેક પ્રમાણોથી અસંલલિત બને છે.

મેરુતુંગાચાર્યરચિત વિચારશ્રેણિ—

પ્રથમ આ સંબંધમાં પ્રાચીન માન્યતા દંતકથાથી શી છે તે તપાસી જઈએ. ત્યાં પ્રથમ એક વાત નિશ્ચિત કરવા યોગ્ય છે અને તે એ છે કે હરિભદ્ર નામના ઘણા લેખકો (આચાર્યો) થયા છે; આપણે તેમાંથી મહાપ્રતિભાશાળી, વિશાળ અભ્યાસી, દંતકથાથી ચૌદ માં ચુમાળીશ અંથના કર્તા, જેઓ પોતાની જાતને ‘ચાકિની-મહત્તરાસૂતુ’ના નામથી ઓળખાવે છે અને જેમના લગભગ પ્રત્યેક અંથને છેડે ‘વિરહ’ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે તે શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ માટે વિચાર કરીએ છીએ એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું. એમના જીવનવૃત્ત સંબંધી અનેક છૂટાછવાયા ઉલ્લેખો મળી આવે છે તે પૈકી શ્રી મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ ખાસ મહત્વનું સ્થાન ધારણ કરે છે. ત્યાં નીચેની ગાથા ‘ઉક્તં ચ’ એવી પ્રસ્તાવના સાથે આપવામાં આવી છે.

પંચસપ્ત પણસીપ વિક્રમકાલાંશો જ્ઞપ્તિ અર્થમિઓ ।

હરિમહસૂરિ સૂરો મવિયાળં દિસડ કહ્ણાળં ॥

“વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં અસ્ત થયેલા હરિભદ્રસૂરિદ્વિપી સૂર્ય લબ્ધ જીવેનું કલ્યાણ કરેા.” મેરુતુંગાચાર્યનો સમય વિક્રમની ચૌદમી સદીની આખરનો ગણાય છે, કારણ કે તેમણે શત્રુંજયનો ઉદ્ધાર કરાવનાર સમરાશાહ ઓસવાળ જેમણે વિક્રમ સંવત ૧૩૭૧ માં સદર ઉદ્ધાર કરાવ્યો છે તેનું વર્ણન એ વિચારશ્રેણિ અંથમાં કર્યું છે.

ઉપરની ગાથા વિચારશ્રેણિમાં ફાખલ કરતી વખત ‘ઉક્તં ચ’ એવી પ્રસ્તાવના કરી છે તેથી તે ગાથા અન્ય લેખકની લીધી જણાય

છે તેથી તે પ્રાચીન હોવી જોઈએ. એથી એવો ભાવ નીકળે છે કે લગભગ તેમના સમય પહેલાં ૧૦૦-૨૦૦ વર્ષમાં પણ એવી જ માન્યતા પ્રચલિત હોવી ઘટે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ માં કાળધર્મ પામ્યા.

સમયસુંદર ગણિની ‘ગાથાસહસ્રી’માં એ જ ગાથા આપવામાં આવી છે, પણ તેમાં પળસીપને બદલે પળસીપ એવો પાઠ આપ્યો છે, તેથી એમ સમજાય છે કે ૫૮૫ને બદલે ૫૩૫નો વિક્રમ સંવત પણ કોઈ કોઈ માન્યતામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના અવસાનને અંગે પ્રચલિત હોય.

ત્યારપછીના બીજા ગ્રંથોમાં એ ગાથા લેવામાં આવી છે અને હરિભદ્રસૂરિનો અવસાન સમય વીર નિર્વાણથી ૧૦૫૫ વર્ષનો ગણવામાં આવ્યો છે એટલે કે હરિભદ્રનો અવસાન કાળ વિક્રમ સંવત ૫૮૫ અને વીર સંવત ૧૦૫૫ એ અભિપ્રાયે થાય. એ વાત તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં આલેખવામાં આવી છે. એના કર્તા ધર્મસાગર ઉપાધ્યાય (૧૭ મી સદી) છે. તેની પહેલાં શ્રી મુનિસુંદર સૂરિએ સ્વરચિત ગુર્વાવલીમાં જણાવ્યું છે કે—

અમૃદ્ ગુરુઃ શ્રીહરિમદ્મિત્રં, શ્રીમાનદેવઃ પુનરેવ સૂરિઃ ।

યો માન્યતો વિસ્મૃતસૂરિમન્ત્રં, લેમેઽમ્બિકાસ્યાત્તપસોજ્જયન્તે ॥

(“ પછી હરિભદ્રના મિત્ર ગુરુમહારાજ માનદેવ આચાર્ય થયા, જેમણે મતિમંદતાથી ભૂલાઈ ગયેલો સૂરિમંત્ર તપસ્યા કરીને ઉજ્જયંત (ગિરનાર) ઉપર અંબિકા દેવીના મુગથી પાછો મેળવ્યો.”)

આ સિવાય અનેક જૈન ગ્રંથોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી સદીની આગરનો ગણવામાં આવ્યો છે અને તેમ કરીને જાણે તેઓ પૂર્વનો સમય પૂરો થતાં તુરંતજ થયા હોય અને શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય હોય એ રીતે વાત ચાલી રહી છે. આ માન્યતા ઐતિહાસિક અન્વેષણને બંધબેસતી છે કે નહિ તે આપણે આ વિચારણામાં તપાસશું અને તેમ કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિચારાઈ જશે અને તેઓ બન્ને સમકાલીન હોઈ શકે ? તે પ્રશ્ન પર પણ બનતો પ્રકાશ નાંખવાનાં સાધનો વિચારવામાં આવશે.

હરિભદ્રસૂરિના સમય સંબંધી ઉલ્લેખો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયના સંબંધમાં પૂર્વકાળના ઉલ્લેખોનો અત્ર સંગ્રહ કરવાની જરૂર છે. મેરુતુંગાચાર્યની સદર ગાથા સિવાયના એના ઉલ્લેખો વિચારવા યોગ્ય છે.

(૧) પ્રભાવક ચરિત્રે—

શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિએ વિક્રમ સંવત ૧૩૩૪ માં શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર નામનો ગ્રંથ બનાવ્યો છે તેમાં નવમો પ્રબંધ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આવે છે. તેના ૨૨૫ શ્લોક છે (નિર્ણયસાગર આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૧૦૩-૧૨૩. મુદ્રિત છે.) આ પ્રબંધમાં હરિભદ્રસૂરિનું પ્રચલિત ચરિત્ર છે. આ નવમા શૃંગમાં એક પણ સ્થાને સંવત્ કે તારિખ આપી નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને હંસ પરમહંસ નામના શિષ્યો સંબંધી હકીકત આવે છે. શરૂઆતમાં હકીકત લખી છે તે પરથી જણાય છે કે ચિત્રકૂટ નામના પર્વતની પાસે આવેલ ચિત્રકૂટ (હાલના ‘ચિતોડ’) નગરમાં જિતારી નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. એ રાજાનો પુરોહિત મહાવિદ્વાન હરિભદ્ર નામનો એક બ્રાહ્મણ હતો. એને વિદ્યાનો ગર્વ ખૂબ હતો અને એનો દાવો એવો હતો કે પોતે સર્વ હકીકત સમજી શકે છે અને તેથી એણે એવો નિયમ લીધો હતો કે અન્યનું બોલેલું પોતે સમજી શકે નહિ તો તેનો પોતે શિષ્ય થઈ જાય. એક વખતે એ જૈનના ઉપાશ્રય પાસેથી પસાર થતો હતો ત્યારે ચાકિની નામની એક સાધ્વી શ્લોક ગોખતી હતી:—

ચક્રીકુળં હરિપણં પણં ચક્રીણ કેસવો ચક્રી ।

કેસવ ચક્રી કેસવ કુચકી કેસવચક્રી ય ।

હરિભદ્ર પુરોહિતે તે સાંભળ્યું. એ કાંઈ સમજ્યા નહિ. સાધ્વીને પૂછ્યું ‘ આ બધું ‘ ચાકચિક્ય ’ શું કરે છે ? ’

પૂછવાનો ભાવ એ હતો કે આ બધું ‘ચક ચક’ બોલી ગયા તે શું ?

ચાકચિક્યનો ખીંખે અર્થ ‘ ચકચકિતપણું, ઉજ્જવળપણું ’ એમ થાય છે. એટલે સાધ્વી ચાકિનીએ કહ્યું “ પુત્ર ! એ ચાકચિક્ય ‘ ગોમયાર્દ્રલિપ્ત ’ છે એટલે એ ઉજ્જવળપણું ગાયના છાણથી લીપા-

યહું છે. અમારા ગુરુની આજ્ઞા છે કે જેને તેને જિનાગમ ન બતાવાય તેથી તું મારા ગુરુ પાસે ચાલ ”

ગુરુમહારાજે તેને દીક્ષા લેવા કહ્યું. નવું જાણવાની જિજ્ઞાસા-વાળા તેણે દીક્ષા લીધી અને યાકિની સાધ્વીને અમર કરી. જ્યાં જ્યાં પોતાનું નામ અથવા કૃતિકર્તાનું નામ લખવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે ત્યાં તેમણે ‘ યાકિનીમહત્તરાસૂનું : ’ એમ લખ્યું છે.

આ પ્રસ્તાવનામાં ગુરુનું નામ જિનમદ આપવામાં આવ્યું છે (શ્લોક ચોથો) એ ઘણું ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે. જો અહીં શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમલુનું નામ અપાયું હોત તો પૂર્વના સમય જે વીરાત એક હબરે પૂરો થાય છે તે સંબંધમાં ધ્રુવવલુ ધ્યાત જિનભટનું આગામી કાળમાં જિનભદ્ર ધર્મ ગયું જણાય છે અને પછી પીમે પીમે તેના સાથે ક્ષમાશ્રમલુ શબ્દ વધ્યો હોય તે બનવા-જોગ છે. એ શબ્દ પૂર્વના જ્ઞાનવાળાને જ લગાડવામાં આવે છે.

હરિભદ્રસૂરિનું ચરિત્ર ત્યારપછી એ યુગમાં આવે છે તે હવે પછી આગળ ચર્ચવામાં આવશે.

(૨) વિચારસારસંગ્રહ—

પ્રદુમ્નસૂરિ નામના પૂર્વચાર્યે ‘ વિચારસારસંગ્રહ ’ માં અનેક પ્રચલિત ગાથાઓના સંગ્રહ કર્યો છે તેમાં ઉપર લખેલી વિચાર-શ્રેણીવાળી ગાથા મળી આવે છે. આ ગ્રંથકર્તાનો સમય નિર્ણય થઈ શકે તેવાં સાધનો ઉપલબ્ધ થતાં નથી, કદાચ તે મેક્લુન્ડ-ચાર્યની પહેલાના પલુ હોય તે બનવાજોગ છે. એ વિચારસારમાં એક બીજી પણ ઉપયોગી ગાથા છે તે આ છે:—

પણપણ કારસસપ હરિમહો સૂરિ આસિ પુસ્તકર્ઈ ।

તેરસય વીસ અહિય વરિસેહિં વપ્પમદિસઈ ॥

એ ગાથા પ્રમાણે વીરલગવાન મોક્ષ ગયા પછી ૧૨૫૫ વર્ષે હરિભદ્રસૂરિ પૂર્વ કવિ થયા અને ૧૩૨૦ વર્ષે અપ્પભટ્ટિસૂરિ થયા. પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રમાણે અપ્પભટ્ટિસૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૮૦૦ માં થયો છે એટલે વીરાત ૧૨૭૦ થાય. એ રીતે અપ્પભટ્ટિનો સમય ૧૩૨૦ વર્ષે આવે તો સમીચિન જણાય છે. અપ્પભટ્ટિનું

દીક્ષા વખતનું નામ ભદ્રકીર્તિ હતું. પ્રભાવક ચરિત્રમાં ૧૧ મો પ્રબંધ તેમનો છે. એ સર્વ હકીકત જોતાં એ ગાથા પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વીરાત્ ૧૨૫૫ સ્વીકારવામાં આવે તો વિક્રમ સંવત ૭૮૫ આવે. આ વાત ઘણી રીતે બંધબેસતી આવે છે, પણ કમનસીબે આ ગાથામાં ઘણા પાઠાંતરો છે. પ્રો. પીટરસન ત્રીબિ રિપોર્ટ (પૃ. ૨૭૨)માં એ ગાથા **પણપન્નદસસપર્દિ** એમ કહી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૧૦૫૫ વીરાત્ એટલે ૫૮૫ વિક્રમ સંવત લાવે છે. છતાં એક પાઠ પ્રમાણે સંવત્ ૭૮૫ (વિક્રમ) આવે છે એટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવી.

આ હકીકત અને મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણીની ઉપર જણાવેલી ગાથા **પંચસપ્ત પણસીપ** ને સ્પષ્ટ વિરોધ છે. એનો સમન્વય કરતાં મુનિરાજ શ્રી કલ્યાણવિજયજી શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં જણાવે છે કે ‘ જો હરિભદ્ર છઠ્ઠા સૈકામાં થયા જ નથી, તો પછી એ ગાથામાં જણાવેલી હકીકત કેવળ નિરર્થક જ ખરી કે નહિ ? અને જો ગાથામાં જણાવેલી હકીકત નિરાધાર જ હોય તો આમ હોવાનું કાંઈ કારણ પણ હોઈ શકે કે નહિ ? ’

આ પ્રમાણે શંકા સદર મુનિરાજ ઉઠાવે છે. તેઓએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૫૮૫ લઈ આવવા અનેક દલીલો કોન્ફરન્સ હેરલ્ડમાં આપી હતી, તેઓનો મત પણ અંતે ક્યો જણાય છે. તેઓ એ શંકાનો નીચે પ્રમાણે જવાબ આપે છે:—

“ ઉપર્યુક્ત શંકાનું સમાધાન એ છે કે ઉપર્યુક્ત ગાથાનો વિષય હરિભદ્રસૂરિ નહિ, પણ **હારિલ** યુગપ્રધાન છે. એ યુગપ્રધાન જ પટ્ટાવલીમાં જણાવ્યા પ્રમાણે વીર સંવત ૧૦૫૫ (વિક્રમ સંવત ૫૮૫)માં સ્વર્ગવાસી થયા હતા અને એમની પાટે જિનભદ્રગણિ બેઠા હતા. હરિભદ્રને પણ જિનભદ્ર નામક શિષ્ય હતા. આમ શિષ્યોના અને એમના પોતાના નામોના સાદ્રશ્યથી પાછળના લેખકો એમની ભિન્નતા ભૂલી ગયા, અને હારિલને જ હરિભદ્રસૂરિ માની તેમનો સ્વર્ગવાસ ૫૮૫ માં લખી દીધો છે. આમ ઉક્ત ગાથાકત ૫૮૫ નો સમય હરિભદ્રનો નહિ પણ હારિલનો માની લેવાનો છે. ગાથાકત અર્થની સંગતિ પણ આવી રીતે થઈ જશે.” (પ્રભાવક ચરિત્ર ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૪)

(૩) ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ—

શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ વિક્રમ સંવત્ ૧૪૦૫ માં દીક્ષી શહેરમાં ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ ગ્રંથ રચ્યો છે. એ ગ્રંથમાં ૨૪ પ્રબંધો આપવામાં આવ્યા છે. તેઓ જણાવે છે કે તીર્થંકર અને આર્યરક્ષિત જેવા ઋષિનાં જીવનવૃત્તોને ‘ચરિત્ર’ કહેવામાં આવે છે અને તેમના પછીના કાળમાં થયેલા પુરુષોનાં જીવનવૃત્તોને ‘પ્રબંધ’ કહેવામાં આવે છે. તેમણે હરિભદ્રસૂરિના આઠમો પ્રબંધ લખ્યો છે તેનું ભાષાંતર વડોદરા સરકારે સને ૧૮૬૫ માં બહાર પાડ્યું છે. તેના પૃ. ૪૭-૪૮ નીચે પ્રમાણે છે. એ હરિભદ્ર પ્રબંધનો અંતિમ ભાગ છે.

“ આ સમયે શ્રીમાલપુરમાં કોઈ ધનવાન જૈન શેડીઓ હતો. આતુર્માસમાં પરિહર સમેત દેવમંદિરમાં જતાં તેણે સિદ્ધ નામના રાજપુત્રને દૂતકારો લેણા સુવર્ણ માટે ખાડામાં નાખી મારતા હતા તે જોઈ સુવર્ણ આપી મુક્ત કર્યો. તેને ઘેર આણી ખવરાવ્યું અને ધીમે ધીમે બોધ કર્યો, ને સર્વનો અધ્યક્ષ બનાવ્યો. સિદ્ધને મા હતી, તેથી શેડે કૃપા કરી ધન આપી બુદ્ધ ધર મંડાવ્યું. સિદ્ધ રાત્રીએ શેડની અઠિકા (ચાપડો) લખતો; તે લેખનના વ્યાપારથી સાસુ અને વહુને બહુ કંટાળો થવા લાગ્યો, કેમકે વધારે જાગવું પડતું. વહુએ સાસુને કહ્યું ‘મા! પુત્રને એમ કહો કે રાત્રીએ વહેલા આવે.’ માએ કહ્યું ‘પુત્ર! રાત્રીએ વહેલા આવવું, જે કાલજ છે તે સર્વજ છે.’ સિદ્ધે કહ્યું ‘માતા! જેણે મને સર્વસ્વદાન આપી-જીવિતદાન આપી ઉદ્ધર્યો છે તેની આજ્ઞા કેમ લોપાય?’ તે સાંભળી માતા ચૂપ રહી. એક વાર સાસુ વહુએ વિચાર કર્યો કે-‘આ રાત્રે મોટો આવે છે માટે રાત્રીએ આપણે ખારણું ઉઘાડ્યું નહિ.’ બીજી રાત્રીએ તે આવ્યો ને કમાડ ખખડાવવા લાગ્યો, તો કોઈએ ઉત્તર આપ્યો નહિ. તેણે કોપ કરીને કહ્યું કે ‘ખારણું કેમ ઉઘાડતા નથી?’ ત્યારે તેની માતાએ કહ્યું કે ‘બ્યાં અત્યારે ખારણું ઉઘાડાં હોય ત્યાં જાઓ.’ તે સાંભળી તેને બહુ ક્રોધ આવ્યો એટલે ચૌટામાં ગયો. ત્યાં સૂરિમંત્ર જપતાં હરિભદ્રસૂરિને ઉઘાડે દ્વારે બેઠેલા જોઈ તેમની પાસે ગયો ને દેશના સાંભળી દીક્ષા લીધી. સર્વ વિદ્યા, સર્વ શાસ્ત્ર, દિવ્ય કવિત્વ આદિ હંસ પરમહંસની પેઠે ભણ્યો. વિશેષ તર્ક જાણવા માટે બૌદ્ધ પાસે જ્યાં સારુ ગરુની તેણે આજ્ઞા માગી કે મને બૌદ્ધ પાસે મોકલો,

શુરુએ કહ્યું—ત્યાં ન જા, તારું મન ફરી જશે. તેણે કહ્યું—યુગાંતે પણ એમ નહિ થાય. ત્યારે શુરુએ કહ્યું—જો બદલાઈ જાય તો મેં આપેલો વેષ મને પાછો આપી જજે. તે વાત સ્વીકારીને તે ગયો. અને અભ્યાસ કરવામાં તે પડ્યો, તે લોકના બહુ બહુ તર્ક જાળથી એનું મન ફરી ગયું. એટલે તેની દીક્ષા લઈને વેષ પાછો આપવા હરિભદ્ર પાસે આવ્યો, તેમણે તેને આવતાં જોઈને વિચાર્યું કે ‘આના જે વેષ થયા, એ મૂર્ખ એમજ આયુષ ક્ષીણ કરી મિથ્યા-દૃષ્ટિપણમાં મરણ પામશે તો ભવજ્ઞમણથી છૂટશે નહિ. પૂર્વે પણ વાદથી એ વારંવાર પરાજિત થયેલો છે. હવે વાદનું કામ નથી.’ એમ વિચારી લલિતવિસ્તરા નામની ચૈત્યવંદના વૃત્તિ પોતે તર્ક-યુક્ત રચી. તે આવ્યો એટલે પુસ્તકને પાદપીઠ આગળ મૂકી શુરુ બહાર ગયા. તે પુસ્તક વાંચતાં જ સમ્યક્ત્વ તેના સમજવામાં આવ્યું. તેથી પ્રસન્ન થઈ, નિશ્ચળ મનવાળો થયો ને જોડ્યો કે—પ્રવરસૂરિ એવા શ્રી હરિભદ્રને નમસ્કાર કરું છું, જેમણે લલિત-વિસ્તરા નામની વૃત્તિ રચી. પછી મિથ્યાત્વથી નિર્વેદ પામેલા સિદ્ધઋષિએ ૧૮ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ઉપમિતભવપ્રપંચા કથા રચી. શ્રીમાલમાં તેને સાક્ષાત્ સરસ્વતીએ શોધી. તે સિદ્ધ તથા હરિભદ્રસૂરિ સમય આવતાં અનશન ગ્રહણ કરી સ્વર્ગે ગયા. ”

ઉપર પ્રમાણે હકીકત છે. તેમાંથી નીચેની જાળતો નીકળે છે.

(a) પ્રબંધકારના મતે એ જન્મે મહાપુરુષો સમકાલીન હતા

(b) લલિતવિસ્તરા ગ્રંથ તર્કમય છે.

(c) એ ગ્રંથ ચૈત્યવંદન વૃત્તિ છે.

(d) એ ગ્રંથ ખાસ સિદ્ધર્ષિના ઉપયોગ માટે હરિભદ્રસૂરિએ બનાવ્યો.

પ્રભાવકચરિત્ર અને ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ વચ્ચેની હકીકતની સરખામણી અહીં કરી લઈએ એટલે વાતની ચોખવટ થઈ જશે.

પ્રભાવકચરિત્રકાર સિદ્ધને શુભંકર નામના અમાત્યનો પુત્ર કહે છે, ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તેને રાજપુત્ર કહે છે. ચતુર્વિંશતિમાં શેઠીઓ એને છોડાવે છે, એવી કોઈ વાત પ્રભાવકમાં નથી. ચતુર્વિંશતિવાળા એને જુદું ઘર મંડાવવાનું કહે છે.

ક્રમાંક બાબડાવવાની વાત બન્નેમાં સામાન્ય છે, પણ મોડા આવવાનું કારણ પ્રભાવકમાં છૂતનું છે, ત્યારે ચતુર્વિંશતિમાં ચોપડા લખવાનું-શેઠની નોકરીનું છે.

તે પાછો આવે છે ત્યારે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર બનાવે છે અને તે વાચતાં તેને સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે. ત્યારપછી તે ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા બનાવે છે. આ રીતે બન્ને ચરિત્રોમાં ઘણો તફાવત પડે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર ગર્ગર્ષિ દેહલમહત્તર કે બીજા તેવાં કોઈને ઉલ્લેખ પણ કરતા નથી. એ તો શ્રી સિદ્ધર્ષિને હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહી દે છે. આથી સદર અંથની હકીકત ઘણી વિચારવા લાયક બની જાય છે. સિદ્ધર્ષિ પોતે પોતાના દીક્ષાગુરુ તરીકે ગર્ગર્ષિનું નામ આપે છે એ સર્વ વાત કોઈ પણ રીતે ઊડાડી મૂકાય તેમ નથી.

ઉપસંત બોદ્ધની પાસેથી અભ્યાસ કરીને આવે તે વખતે હરિભદ્રસૂરિ લલિતવિસ્તર લખવા બેસી જાય અને ત્યાં સુધી સિદ્ધર્ષિ બેસી રહે એ બનવાબેગ વાત લાગતી નથી. બોદ્ધ મતનો અભ્યાસ કરી તેની હેતુલાસની ચક્રબળમાં પડનાર તો એટલો ઉગ્ર બની જાય કે એ તો ગુરુની સાથે વાદવિવાદ કરવા મંડી જાય.

એને બદલે માનસશાસ્ત્રની નજરે ગુરુ જિનમંદિરમાં દર્શન કરવા જાય અને સિદ્ધર્ષિને કહેતા જાય કે ‘હું આવું ત્યાંસુધી બેસજો ને આ શાસ્ત્ર વાંચજો.’ ત્યાં પડેલી કિતાબ એ વાંચે, લલિતવિસ્તર બોધ જાય —એ કાંઈકે સ્વાભાવિક લાગે છે. એવા ખુલાસા વગર અનાગત પરિજ્ઞાય એ વાત બેસે તેમ નથી. અને ચતુર્વિંશતિકાર ખૂદ સિદ્ધર્ષિને માટે હરિભદ્રસૂરિએ લલિતવિસ્તર વૃત્તિ બનાવી એમ જણાવે છે એ તો ધર્મબોધકરનું પ્રથમ પ્રસ્તાવનું ચરિત્ર અને પ્રશસ્તિનો સદર ‘અનાગત’ વાળો શ્લોક એ સર્વથી અશક્ય બને છે.

(૪) પ્રકીર્ણ ઉલ્લેખો—

એ જ ગાથા સમયસુંદર ગણિએ ગાથાસહસ્રી નામના અંથમાં લખી છે. એ અંથ સમયસુંદર ગણિએ સંવત્ ૧૬૮૬ માં તૈયાર કર્યો છે, એ જ ગાથા કુલમંડનસૂરિએ પોતાના વિચારામૃત-

સંપ્રહમાં લખી છે અને ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયે તપાગચ્છ ગુર્વાવલીમાં મૂકી છે. વિચારામૃત અંથ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં બન્યો છે, જ્યારે ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયનો સમય સત્તરમી વિક્રમ શતાબ્દિ છે.

એ જ પ્રમાણે શ્રી મુનિસુંદરસૂરિએ પોતાની ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવસૂરિના મિત્ર તરીકે વર્ણવ્યા છે.

આ સર્વ ઉલ્લેખોથી પ્રાચીન માન્યતા પ્રમાણે મેરુતુંગાચાર્યથી માંડીને અત્યાર સુધી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દિનો અંત મનાયો છે. શ્રી આત્મારામજી મહારાજે પોતાના જૈન તત્વાદર્શ અંથમાં પણ એ જ માન્યતા સ્વીકારી છે અને નાના મોટા અનેક ચરિત્રો એ ધોરણ પર રચાયા છે.

આ માન્યતા સ્વીકારવામાં ઘણી વાતનો વાંધો આવે છે તે રજૂ કરવા પહેલાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિની કેટલીક મહત્વની બાબત જોઈ લઈએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી હકીકતો—

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ શ્વેતાંબર આચાર્ય હતા તે હકીકત તેમના પોતાના શબ્દોથી જણાય છે. આવશ્યક ટીકાને અંતે તેઓ પોતે જ નીચે પ્રમાણે લેખ લખે છે કે:—

સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતા નામાવશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બ-
રાચાર્યજિનમટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્યજિનદત્ત-
શિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસુનોરભ્યમત્તેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।

આ વાક્યથી તેઓશ્રી શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના હતા તે ઉપરાંત તેમના પરત્વેની બીજી મહત્વની બાબતો પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

વજ્રસ્વામીના શિષ્ય વજ્રસેન થયા, તેનાથી ચાર શાખા નીકળી : નાગેન્દ્ર, નિવૃત્તિ, ચન્દ્ર અને વિદ્યાધર. આ વિદ્યાધર શાખામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ થયા છે એ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત છે.

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ નિવૃત્તિ શાખામાં થયા છે તે હકીકત ઉપમિતિની પ્રશસ્તિના બીજા શ્લોકથી તેમજ પ્રભાવકચરિત્રના સિદ્ધર્ષિ અબંધના શ્લોક ૮૫ માં દિગ્-
બંધ બતાવ્યો છે તે પરથી જણાય છે.

સદર ટીકામાં પોતાની બાતને હરિભદ્રસૂરિ ' ચાકિની મહત્તરાસુનૂ ' કહે છે તે હકીકતના સંબંધમાં સંપ્રદાય કથા શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રમાં આપી છે તે શરૂઆતમાં જણાવવામાં આવી છે. (જુઓ પૃ. ૩૬૪-૫).

આ ઉલ્લેખમાં ખાસ મહત્વની બાબત એ છે કે તેઓ પોતાને જિનમટની આજ્ઞામાં રહેનાર અને આચાર્ય જિનદત્તના શિષ્ય તરીકે જણાવે છે. આ ઉલ્લેખ તેમનો પોતાનો કરેલો છે એટલે તેઓ જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીના શિષ્ય થતા હતા તે આખી હકીકત બિડી બંધ છે.

જે ચાર સદીઓ ગયા પછી જિનભટતુ જિનભદ્ર થઈ ગયું હશે અને તેને લઈને તેઓ પૂર્વધર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમજીના શિષ્ય હતા એવી વાત ચાલી હશે.

આ સિવાય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી, તેમના શિષ્યો હંસ પરમ-હંસ સંબંધી અનેક વાતો શ્રી પ્રભાવકચરિત્ર, ચતુર્વિંશતિપ્રબંધાદિ ગ્રંથોમાં મોજુદ છે. અત્ર તે પ્રસ્તુત નથી. તેમનો સમય મુકરર કરવા પૂરતી હકીકત આપણે વિચારી જઈએ.

ચૌદમી શતાબ્દિમાં મનાતો હરિભદ્ર સમયનિર્ણય—

- (૧) મેરુતુંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ અને ખાસ કરીને તેમાંની ઉપર જણાવેલી પંચસપ્ત પળતીણવાળી ગાથાને વિચારતાં,
- (૨) સમયસુંદરની ગાથાસહસ્રીનો ઉલ્લેખ જોતાં,
- (૩) ધર્મસાગર ઉપાધ્યાયની તપગચ્છની પટ્ટાવલી વાંચતાં,
ચૌદમી શતાબ્દિમાં હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૫૮૫ મનાતો હતો એમ નિર્ણય કરવામાં વાંધો જણાતો નથી.
- (૪) મુનિસુંદરસૂરિ ગુર્વાવલીમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને માનદેવના મિત્ર કહીને એ જ વાત પાકી કરે છે.

ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધકાર તો એને સ્પષ્ટ રીતે હરિભદ્રસૂરિના શિષ્ય જ કહે છે અને જેમ હંસ અને પરમહંસ તેમના શિષ્ય હતા તે જ કક્ષામાં શ્રી સિદ્ધર્ષિને પણ મૂકે છે.

એ નિર્ણય સ્વીકારમાં અડચણો—

ઐહમી શતાબ્દિએ જે સમયનિર્ણય શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય-પરત્વ બતાવ્યો છે તે અને તેઓશ્રી તથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમકાલીન હતા તે સ્વીકારવામાં નીચેના વાંધાઓ આવે છે.

(૧) આ ઉપમિતિભવપ્રપંચાની પ્રશસ્તિમાં અનાગત પરિણામ-વાળો શ્લોક તદ્દન અર્થવગરનો થઈ જાય છે.

એ પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૬૪-૩૦૨ સુધીમાં થયું છે તેનું અત્ર પુનરાવર્તન કરવાની જરૂર નથી. એ પદને સાર્થ કરવા અને છતાં હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન ઠરાવવાનો પ્રબળ પ્રયત્ન પ્રો. જોકોબીએ કર્યો તેની ચર્ચા આપણે ત્યાં કરી હતી. એવો જ પ્રયત્ન મુનિ ધનવિજયજીએ ચતુર્થસ્તુતિનિર્ણય-શંકોદ્ધારમાં કર્યો છે તે અત્ર તપાસી લઈએ. એ વાંચતાં જ જણાય છે કે એમણે કરેલો અર્થ તાણીતુસીને કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી ધનવિજયજી અનાગત શબ્દના ચાર અર્થ કરે છે જે પ્રત્યેક લાગી શકે તેમ નથી. તેમનો પ્રયત્ન શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવાનો છે. એટલા ખાતર એ શબ્દનો સીધો અર્થ ‘ ભવિષ્યના ’ એમ ન કરતાં તેમને સદૃશ શબ્દનો અર્થ તાણીવો પડ્યો છે. તેમના ચાર અર્થો નીચે પ્રમાણે છે:—

૧ ‘ હું જોઈએમાંથી પાછો ન આવ્યો ’ એમ જાણીને.

(આ અર્થ ઇતિહાસની વિરુદ્ધ છે. ઇતિહાસ પ્રમાણે સિદ્ધર્ષિ પાછા આવ્યા છે અને આવ્યા પહેલાં તેને માટે અથ જનાવે એ ન બનવાયોગ્ય વાત છે.)

૨ મને જૈન મતથી ‘ અજ્ઞાન ’ જાણીને.

(અનાગતનો અર્થ અજ્ઞાત-અલણ થઈ શકે ખરો, પણ સિદ્ધર્ષિ તો જૈન શાસ્ત્રના પારંગત હતા તે એમની કૃતિઓ અને જીવન-વૃત્તથી જણાઈ આવે છે. એમને એ પ્રસંગે ‘ અલણ ’ કહેવા એ અક્ષમ્ય ધૃષ્ટતા જ ગણાય.

૩ ભવિષ્યમાં હું વિપરીત જોઈ ધર્મની મતિવાળો એટલે અના-ગત-‘ અજ્ઞાન ’ થઈ જવાનો છું એવું જાણીને.

(આ અર્થ કોઈ પણ રીતે લાગે તેમ નથી. અનાગત શબ્દનો એ રીતે પ્રયોગ અશક્ય છે અને શ્રી હરિભદ્રસૂરિમાં લવિષ્ય જ્ઞાન હોવાનું કાળખળે શક્ય નથી અને એમના જીવનચક્રના કોઈ પણ ઉદ્દેશમાં એવો દાવો નથી.)

૪ બાવીશમી વખત જૌદ્ધમાંથી ‘ પાછો નહિ આવેલો ’ જાણીને. (એકવીશ વાર આવ્યા, બાવીશમી વાર ન આવ્યા, આ સર્વ કપોળકલ્પિત છે અને એમાં આગમન કરનારના ભિન્નત્વનો અવકાશ પણ રહેતો નથી. એ ખાતર લલિતવિસ્તાર લખાય એ પણ સંભવિત નથી. અને ‘અનાગત’ એટલે સંપૂર્ણ મોક્ષ પ્રાપ્ત થયેલો નહિ એવો મને જાણીને એ અર્થમાં પણ એ જ વાંધો આવે છે.)

આમાંનો એક પણ અર્થ લાગી શકે તેમ નથી અને કેટલાક અર્થ તો પ્રભાવકચરિત્રથી વિરુદ્ધ છે; જ્યારે ૨૨ વખત જૌદ્ધમાં ગયા અને પાછા આવ્યા એવી વાત કોઈ સ્થળે નોંધાયેલી નથી. પંદરમી સદીમાં એ વાત નોંધાણી તે તદ્દન આધાર વગરની છે.

ડૉક્ટર પિટરમને જન્મે મહાપુરુષો-શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિને સમકાલીન કરવા પ્રયત્ન કર્યો તેમાં સો વર્ષની ભૂલ કરી એટલે ત્યાં એ વાત ઊડી ગઈ અને ડૉક્ટર જેકોબીએ ઉપમિતિપ્રપંચા કથાની ઉપોદ્ઘાતમાં એ પ્રયત્ન કર્યો તે તેમને પોતાને જ શ્રી સમરાધ્યક્ષ કહામાં ફેરવવા પડ્યો. નીચેના બે ઉદ્દેશો પ્રો. જેકોબીના છે તે સરખાવવા યોગ્ય છે.

ડૉ. જેકોબી ઉપમિતિની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે:—

Now as Sidhharshi gives us to understand that Dharmabodhakara is Haribhadra, and the beggar Nispunyaka he himself, it follows, almost beyond doubt, that he was instructed and directed by Haribhadra himself up to the time when he became monk and wandered about preaching the Law. (Jacobi's introduction to Upamiti-bhava-Katha p. VI.)

આ અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ ગણિ સમકાલીન થાય છે. ત્યાં ઉપમિતિના પાત્ર ધર્મબોધકરને હરિભદ્રનું સ્થાન ડા. જેકોબીએ આપ્યું. આ ઉપોદ્ધાત ડા. જેકોબીએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ લગભગ છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો.

ત્યારપછી એ જ વિદ્વાને ઈ. સ. ૧૯૨૪ માં સમરાષ્ટ્રચક્રહાની ઉપોદ્ધાત લખી. તે અંથના કર્તા શ્રી હરિભદ્રસૂરિ હોવાથી એમનો સમયનિર્ણય કરવાની જરૂર જ હતી. શરૂઆતમાં જ ડા. જેકોબી તેટલા માટે લખે છે કે:—

Now the question arose whether Haribhadra was actually Sidhars's teacher of sacred Law, or his paramparaguru; in this investigation I took what eventually turned out the wrong side of the question (page 1).

અહીં ડા. જેકોબી કબૂલ કરે છે કે સિદ્ધર્ષિના ચુરુ માનવાને અંગે ઉપમિતિલવપ્રપંચાની ઉપોદ્ધાતમાં પોતે જે લાઇન લીધી હતી તે ખોટી હતી.

એટલે હવે ડા. જેકોબીના પ્રથમ મતનું મહત્ત્વ રહેતું નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સદર સમય માનવામાં બીજી અડચણ શી શી આવે છે તે હવે આપણે જોઈએ.

(૨) એ અનાગત પરિજ્ઞાયવાળા શ્લોકમાં આગળ જણાવે છે કે મારે જ માટે જેમણે લલિતવિસ્તર નામની વૃત્તિ બનાવી. મદયૈવ કૃતા—‘ મારે માટે જ બનાવી ’ એ અનાગત પરિજ્ઞાયની સાથે જ લઈ શકાય તેમ છે. અહીં ‘ મારે માટે જ ’ એટલો ભાર મૂકીને કહે છે તેથી સહજ ધુંચવણ થાય છે, પણ તેની સાથે એ જ શ્લોકમાં અનાગત શબ્દ વાપર્યો છે તેથી ધુંચવણ નીકળી જાય છે. એ જ શ્લોક પ્રલાવકચરિત્રકારે પોતાની કૃતિમાં મૂક્યો છે. ત્યાં પાઠ મદયૈ નિર્મિતા યેન એવો છે, એ પાઠથી ધુંચવણ દૂર થતી નથી. જો મદયૈવ કૃતા યેન એવો પાઠ હોય તો ધુંચવણ નીકળી જાય, કારણ કે ત્યાં હવે સંલાવના અર્થમાં આવે. પણ હરિભદ્રસૂરિને પ્રશસ્તિમાં કહેવા પ્રમાણે ‘ ધર્મબોધકર ’ ને રસવતીપતિનું સ્થાન

આપવામાં આવ્યું છે અને તેને કાલક્યવહિત 'સમયથી દૂર રહેલા' ગ્રંથકાર પોતે જ કહે છે એટલે સર્વ વાતનો મેળ મળે છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની કે 'મારે માટે જ બનાવી' એવી જે હકીકત કહી છે તે માન અર્થમાં જ છે અને પોતાને થયેલ ગુણના બદલામાં બતાવેલ વફાદારીનું સૂચક જ એ વાક્ય છે. એ અર્થ ન બેસે તો આખો શ્લોક અર્થવગરનો થઈ જાય છે અને પરસ્પર વિરોધ સ્પષ્ટપણે દાખવનાર થાય છે.

અત્રે એક વાત નોંધવા જેવી એ છે કે ભગવાનની અવલોકના સિદ્ધિ પર-નિષ્પૃથક પર થઈ એટલી વાત ધર્મબોધકરે જોઈ એટલું જ મૂળ કથામાં આવે છે. તે પ્રસંગે લલિતવિસ્તરના વાચનને કે કથનને કોઈ પ્રકારનો અવકાશ આવી શકતો નથી. અવલોકના લાક્ષણિક પ્રતિભાને બતાવે છે એટલું જ અહીં કહી શકાય તેમ છે, બાકી વધારે હકીકત મૂળ ગ્રંથમાંથી મળી શકતી નથી.

(૩) શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમકાલીન નથી તેનો તેમના પોતાના શબ્દોમાં મજબૂત પુરાવો છે. પ્રથમ પ્રસ્તાવમાં 'ધર્મબોધકર' નામના સુસ્થિત મહારાજના મંત્રીનું પાત્ર આવે છે. તેને માટે પ્રથમ મૂળમાં વાત કરી કે 'તે ધર્મ-બોધકર રાજસેવકે પેલા દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ પડી છે એમ જોયું.' (ભાષા. પૃ. ૨૧)

એનો ઉપનયગ્રંથકર્તાએ પોતે જ ઉતાર્યો છે. પૃ. ૧૧૨ માં તેઓ પોતાં લખે છે તે આ સુદાનો નિર્ણય કરવામાં બહુ ઉપયોગી હકીકત છે અને વિચાર કરતાં જણાશે કે એ શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો બન્ને સમકાલીન નથી તેનો સંતોષકારક નીવેડો કરે છે.

यथा च तां महाराजदृष्टिं तत्र रोरे निपतन्तीं धर्मबोधकरा-
भिधानो महानसन्नियुक्तो निरीक्षितवानित्युक्तं तथा परमेश्वराव-
लोकनां मज्जीवे भवतीं धर्मबोधकरणशीलो धर्मबोधकर इति यथा-
र्याभिधानो मम्मार्गोपदेशकः सूरिः स निरीक्षते स्म । तथाहि !

“ એ સુસ્થિત મહારાજે રસવતી ખાતાના ઉપરી તરીકે ધર્મ-બોધકર નામના રાજસેવકની નિમણૂક કરેલી છે, તેણે તે વખતે

તે દરિદ્રી ઉપર મહારાજની કૃપાદષ્ટિ થઈ છે એમ જોયું—” આ પ્રમાણે અગાઉ કથાપ્રસંગમાં કહેવામાં આવ્યું છે. ધર્મનો યોધ કરવામાં તત્પર હોવાથી ધર્મજોધકરના નામને યોગ્ય અને મને માર્ગનો ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય મહારાજે મારા ઉપર પરમાત્માની કૃપા નજર થતી જોઈ એમ તે હકીકત ઉપરથી સમજવું.

હવે ખાસ પ્રસ્તુત વાક્ય આવે છે તે વિચારવું:—

સદ્ધ્યાનવલેન વિમલીભૂતાત્મનઃ પરહિતૈકનિરતચિત્તાઃ ભગ-
વન્તો યે યોગિનઃ પશ્યન્ત્યેવ દેશકાલવ્યવહિતાનામપિ જન્તૂનાં
છન્નસ્થાવસ્થાયામપિ વર્તમાના દસોપયોગા ભગવદ્વલોકનાયા
યોગ્યતાં પુરાવર્તિનાં પુનઃ પ્રાણિનાં ભગવદાગમપરિકર્મિતમત-
યોડપિ લક્ષ્યયન્તિ તિષ્ઠન્તુ વિશિષ્ટજ્ઞાના इति । યે ચ મમ સદુપ-
દેશદાયિનો ભગવન્તઃ સૂરયસ્તે વિશિષ્ટજ્ઞાના एव यतः कालव्यवहि-
तैरनागतमेव तैर्ज्ञातः समस्तोऽपि मदीयवृत्तान्तः स्वसंवेदनसंसि-
द्धमेतदस्माकमिति । (જે મહાત્મા યોગીઓનો આત્મા વિશુદ્ધ
ધ્યાનથી નિર્મળ થયેલ હોય છે અને જેઓનું મન હમેશાં પારકાનું
હિત સાધવા તરફ લાગેલું હોય છે તેઓ દેશકાળથી દૂર રહેલા
પ્રાણીની યોગ્યતા પણ જાણી શકે છે. જેઓ છદ્મસ્થ અવસ્થામાં વર્તતા
હોય છતાં જો તેઓની બુદ્ધિ જૈન આગમથી વિશુદ્ધ થયેલી હોય છે
તો તેઓ ઉપયોગ મૂકીને પોતાની પાસે રહેલા પ્રાણીની યોગ્યતા
કહી શકે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાતજ્ઞાની પણ યોગ્યતા
અયોગ્યતા માટે ઉપયોગપૂર્વક વિચાર કરી નિર્ણય આપી શકે છે તો
પછી વિશેષ જ્ઞાની માટે તો શી વાત કરવી ? મને ઉપદેશ દેનારા
આચાર્ય મહારાજ તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળા હતા, કારણ કે લવિષ્યમાં
મારા સંબંધમાં બનનારા સર્વ બનાવ તેઓ અગાઉથી જાણી ચૂક્યા
હતા—જાણે એમને પોતાને અનુભવસિદ્ધ હોય તેમ. (ભા. પૃ. ૧૧૨).

આ વાક્યથી જણાય છે કે ધર્મજોધકર અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ
સમકાલીન હતા નહિ. લવિષ્યમાં સિદ્ધર્ષિ નામની વ્યક્તિ થશે તે
હકીકત જે રીતે જણાય : કાં તો વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી અને કાં તો જ્ઞાતના
ઉપયોગથી. શ્રી સિદ્ધર્ષિ કહે છે કે પોતાના સંબંધી સર્વ હકીકત
ધર્મજોધકરને સંવેદન સિદ્ધ હતી. અહીં એમણે કાલવ્યવહિત

સમયથી દૂર રહેલા-એવા શબ્દો વાપર્યા છે એટલે સમકાલીનના પ્રશ્નોનો તો બરાબર નીકાલ થઈ જાય છે.

પણ અહીં એક ધુન્યવણુ નવી જિભી થાય છે. ધર્મબોધકરનું પાત્ર હરિભદ્રસૂરિનું એમાં તો જરા પણ શંકા નથી, કારણ કે પ્રશસ્તિમાં પંદરમા શ્લોકમાં આચાર્ય હરિભદ્રને પ્રથમ પ્રસ્તાવના ધર્મબોધકરનું પાત્ર શ્રી સિદ્ધર્ષિ પોતે જ બતાવે છે. પણ ધ્યાન-બળથી યોગીઓ ભવિષ્ય જાણે છે તે કરતાં વધારે વિશિષ્ટ જ્ઞાની તેને કહે છે. એ વાતનો સમન્વય અગાઉ જણાવ્યું તેમ એક જ રીતે શક્ય છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાની એટલે શ્રુતજ્ઞાનના ઉપયોગવાળા. શાસ્ત્રકાર કહે છે કે શ્રુતજ્ઞાનનો બરાબર ઉપયોગ મૂકે તો બ્યુત્પન્ન આત્મા કેવળજ્ઞાની તુલ્ય ભાવોને ભાષી શકે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિને વિશેષ જ્ઞાની એટલે કેવળી તો કોઈ રીતે કહી શકાય તેમ છે જ નહિ, એટલે આ અર્થમાં એ શબ્દપ્રયોગ જણવામાં આવે તો જ ઘડ બેઝી શકે એમ છે. તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—

- a. ધર્મબોધકરનું પાત્ર સામાન્ય રીતે સર્વ ઉપદેશકને લાગુ પડે તેવું ચિતરવામાં આવ્યું છે.
- b. બન્નેની વચ્ચે સમયનો અંતર સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે.
- c. તદ્દયાના પાત્રનું નિરૂપણ તે જ કારણે થયું હોય તેમ જણાય છે. તદ્દયા આળા લોકના સમસ્ત પ્રાણી પર ધ્યાન આપે છે (પૃ. ૧૮૫) અને તદ્દયાને અંગે પૃ. ૧૮૬ માં ખુલાસો કરતાં જણાવે છે કે ગુરોર્યાં જીવસ્યોપરિ કયા સૈવ પ્રાધાન્યાત્પાર્ય-ક્યેન કર્ત્રી વિવક્ષિતા ।
- d. તદ્દયાનું પાત્ર અને ધર્મબોધકર વસ્તુતઃ એક હોવાથી એ જ પ્રસ્તાવમાં સંજ્ઞુદ્ધિનું પાત્ર ચિતરવામાં આવ્યું છે તે Consonance સાથે બરાબર મળતું લગભગ આવે છે.
- e. પ્રથમ પ્રસ્તાવને છેડે આ આખું ચરિત્ર ‘સંભવ’ માત્રથી પોતાના છાવને લાગુ પડે છે અને તે સર્વ જનોને લાગુ પડે છે એમ બતાવ્યું છે. અહીં સર્વ વાતનો ખુલાસો થઈ જાય છે.

આ કારણે વિશિષ્ટ જ્ઞાની શબ્દથી ધુંચવણ થતી નથી એમ મારું ધારવું છે. આ સંબંધી કોઈ વધારે ખુલાસો કરશે તો તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય થઈ પડશે. સર્વ પ્રસ્તુત હકીકતોનો સમન્વય મને આ પ્રમાણે બેઠો છે અને કોઈ પણ પ્રકારના આગ્રહ વગર તે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યો છે.

(૪) પ્રો. જેકોબીએ મારી સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જણાવ્યું છે કે ન્યાયની જે પરિભાષા શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વાપરી છે તે તેમને માટે જે સમય કહેવામાં આવે છે તેની પછી ઘણાં વર્ષે ઉપયોગમાં આવી છે. મતલબ એ પરિભાષા છઠ્ઠા સૈકાની નથી. એમની સાથેના પત્રવ્યવહારમાં મેં હરિભદ્રસૂરિનો છઠ્ઠો સૈકો સ્વીકારવાની વાત ચાલુ રાખી હતી. હવે જે દલીલની સૂચના ઉપરના પત્રવ્યવહારમાં કરવામાં આવી છે તેની તપાસ કરીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ષડ્દર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથના ૧૧ મા સ્લોકમાં ઐદ્ધન્યાયસંમત હેતુ(લિંગ) ના ત્રણ રૂપ આ પ્રમાણે આપે છે:—

રૂપાણિ પક્ષધર્મત્વં સપક્ષે વિદ્યમાનતા ।

વિપક્ષે નાસ્તિતા હેતોરેવં ત્રીણિ વિભાવ્યતામ્ ॥

હેતુનાં આ ત્રણ સ્વરૂપ ઐદ્ધન્યાયમાં જાણીતાં છે, પણ એમાં જે પક્ષધર્મત્વ શબ્દનો ઉપયોગ છે તે ઐદ્ધોના પુરાણા ન્યાય ગ્રંથોમાં વપરાયેલ નથી. એ શબ્દનો ઉપયોગ અર્વાચીન ન્યાય ગ્રંથોમાં થયો છે એ કારણે છઠ્ઠી શતાબ્દમાં શ્રી હરિભદ્રનો સમય આવી શકે નહિ. આ હકીકત લાક્ષણિક શોધક ખુદ્ધિથી પ્રો. જેકોબીએ બહાર પાડી, ત્યારપછી તો એના સમર્થનમાં ઘણા આધારો મળ્યા, જે શોધવાનું માન શ્રી જિનવિજયને ઘટે છે. આટલી શોધથી તો માત્ર એટલું થાય છે કે હરિભદ્રનો સમય છઠ્ઠી શતાબ્દનો ન હોઈ શકે, તેમનો સમય નિર્ણય કરવાના પ્રસંગો પર બીજી અનેક સાબિતીઓ છે તે તુરતમાં જ વિચારવામાં આવશે.

(૫) નંદીસૂત્ર ઉપર શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ સંસ્કૃત ટીકા લખી છે. તે જ ગ્રંથ પર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે કરેલી ચૂર્ણિમાં પ્રાંતે લખે છે કે:—

શકરાજ: પચ્ચસુ વર્ષશતેષુ વ્યતિક્રાન્તેષુ અદ્વનવતિષુ નમ્બ-
ધ્યનચૂર્ણિ: સમાસા

એટલે એ નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિ શક સંવત ૫૬૮ માં બની. ચૂર્ણિ પ્રાકૃતમાં જ હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ એ ચૂર્ણિને પોતાની સદર અંધની સંસ્કૃત ટીકામાં વારંવાર ઉધૃત કરી છે અને ત્યારપછી તેના ઉપર સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. તેમની ટીકાની એ જ પદ્ધતિ છે. દશવૈકાલિકની ટીકામાં પણ તેમણે એ રીતિનું અનુકરણ કર્યું છે. ચૂર્ણિના પાઠો હાલ પણ વિદ્યમાન છે અને તે અલગ અંધના આકારમાં મળે છે.

શકસંવત ૫૬૮ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ અને નંદીસૂત્રના ચૂર્ણિકાર જો વિક્રમ સંવત ૭૩૩ માં થયા હોય તો તેની પહેલાં તો શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમય વિક્રમ સંવત ૫૪૫ કે ૫૮૫ માનવામાં આવે તો ચોખ્ખો વિરોધ આવે છે તેથી કોઈ રીતે તેમનો જે સમય ચૌદમી શતાબ્દિના જૈન લેખકોએ માન્યો છે તે કબૂલ થઈ શકે તેમ નથી.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સમયપરત્વે આવા આવા અવાંતર તેમજ આંતર પુરાવાથી ચૌદમી શતાબ્દિમાં કરેલી માન્યતા ટકી શકે તેમ નથી.

હરિભદ્ર સમયનિર્ણયનાં વિશેષ સાધનો

ચૌદમી શતાબ્દિના જૈન લેખકોએ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના જે સમય નિર્ણય કર્યો છે તે સ્વીકારવામાં તો શ્રી સિદ્ધર્ષિન અંધમાં આપેલા તથા શ્રી હરિભદ્રસૂરિના પોતાના અંધોના પ્રમાણથી ઘણો વિરોધ આવે છે. એ રીતે જોતાં સંવત ૫૮૫ કે ૫૪૫ એ કોઈ રીતે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

હવે કેટલાંક બીજાં સાધનો પણ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનાં કરેલાં અંધોથી પ્રાપ્ત થાય છે તે વિચારી જઈએ અને પછી પ્રાપ્ત સાધનોમાંથી બની શકે તેટલો નજીકનો નિર્ણય કરી નાખીએ.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના અનેકાંતજયપતાકા વિગેરે અંધોમાં અનેક વિદ્વાનોનાં નામો આપ્યા છે તેમનો સમય નિર્ણય છે તે પરથી આપણે કેટલોક નિર્ણય કરી શકીએ તેમ જીએ.

દર્શન અંધોમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિના જે મુખ્ય અંધો છે. (૧)

અનેકાંતજયપતાકા અને (૨) શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચય. આ બન્ને ગ્રંથોમાં અન્ય દર્શનકારોનાં નામ તેમણે આપ્યાં છે તે દર્શન-કારોનો સમય વિચારવાથી કાંઈ રસ્તા નીકળી આવે તેમ છે.

(a) અનેકાંતજયપતાકાના ચોથા અધિકારમાં ભર્તૃહરિ નામના વૈયાકરણનું નામ લખ્યું છે. ખૂબ અંથમાં તે તેમણે શબ્દાર્થતત્ત્વવિદ્ એટલો જ શબ્દ આ વ્યાકરણકોવિદ માટે વાપર્યો છે, પણ તેની સ્વોપજ્ઞ ટીકામાં ભર્તૃહરિ નામ સ્પષ્ટપણે આપ્યું છે.

હવે આ ભર્તૃહરિની વિશેષ હકીકત રજૂ કરવા પહેલાં એક અગત્યની હકીકત અહીં જણાવી દેવી પ્રાસ્તાવિક છે. ચીનાઈ મુસાફરો અભ્યાસ કરવા માટે હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા તે પૈકી હુએનત્સીંગનો સમય ઇ. સ. ૬૨૯-૬૪૫ છે અને ઇત્સીંગનો સમય સાતમી શતાબ્દિનો ઉત્તરાર્ધ કાળ છે. એણે ચીન જઈ જ નિવેદન રજૂ કર્યું તેનો સમય ઇ. સ. ૬૯૫ છે. (બુચ્ચો એકસમુદરકૃત India : What can it teach us ? p. 210) એ બન્ને ચીનાઈ મુસાફરો પૈકી ઇત્સીંગ ભર્તૃહરિ માટે ખૂબ વિસ્તારથી વર્ણન કરીને જણાવે છે કે એણે ૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ વાક્યપદ્ધીપ ગ્રંથ રચ્યો હતો અને એના ગ્રંથકર્તાનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૬૫૦ માં થયું હતું. આથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણનો સમય સંવત ૭૦૬ થયો (૬૫૦+૫૬) એટલે તે પહેલાં તે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ન હોઈ શકે.

(b) હવે એક બીજી વાત વિચારીએ. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ મીમાંસા દર્શનની આલોચના કરી છે. એમણે મહાન મીમાંસક કુમારિલના તંત્રવાર્તિક ગ્રંથના શબ્દો ટાંકી તે પર ચર્ચા કરી છે. એ કુમારિલ મીમાંસકે અનેક સ્થાનો પર ભર્તૃહરિના વાક્યપદ્ધીપ ગ્રંથ પર ટીકા-ચર્ચા કરી છે. આથી કુમારિલ મીમાંસકનો સમય વૈયાકરણ ભર્તૃહરિ પછી આવે.

શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં પ્રમાણના વિષયપરત્વે કુમારિલ મીમાંસકના શબ્દો ટાંકવામાં આવ્યા છે અને સ્વોપજ્ઞ વ્યાખ્યામાં કુમારિલનું નામ પણ આપ્યું છે (શા. વા. સમુચ્ચય. દેવચંદ લાલલાઈ ગ્રંથ-માળા પૃ. ૩૫૪). એથી ભર્તૃહરિ વૈયાકરણ અને કુમારિલ મીમાંસક બન્નેનો સત્તાસમય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પહેલાં થયો. પ્રો. પાઠક

કુમારિલનો સમય આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત કહે છે (જુઓ જર્નલ ઓફ ઓરિ પ્રાંચ રો. એ. સો. પુ. ૧૮ પૃ. ૨૧૩-૨૩૮) તો એ રીતે હરિભદ્રસૂરિ અને કુમારિલ સમકાલીન થાય છે. આ રીતે હરિભદ્રસૂરિ ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દિની શરૂઆત પહેલાં હોઈ શકે નહિ એમ દેખાય છે.

(૦) આથી પછી વધારે અગત્યની બાબતો જોઈ લેખોનાં અવતરણ પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. ધર્મપાળ નામના જૌદ્ધ આચાર્યનું નામ હુએનત્સીંગે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં આપ્યું છે. એ ઈ. સ. ૬૩૫ માં નાલાંદા વિદ્યાપીઠમાં આવ્યા ત્યારે એને માલૂમ પડ્યું કે એના આવવા અગાઉ થોડા વખત પહેલાં એ વિદ્યાપીઠના અધ્યક્ષ ધર્મપાલ નિવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને તેના સ્થાન પર સત્યપાલ નામનો ધર્મપાલનો શિષ્ય આવેલ હતો. હુએનત્સીંગે વિદ્યાભ્યાસ આ સત્યપાલ નામના ધર્માધ્યક્ષ પાસે કર્યો.

આથી એમ માલૂમ પડે છે કે ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ ની વચ્ચે હતો. અનેકાંતજયપતાકાની ટીકામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પોતે ધર્મપાલ અને ધર્મકીર્તિનું નામ પોતાના પૂર્વ લેખક તરીકે આપે છે. (અનેકાંતજયપતાકા ટીકા. અમદાવાદ ગ્રંથો પરિચ્છેદ પૃષ્ઠ. ૫૦)

આથી ‘ ધર્મપાલ ’ પહેલાં તો આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય હોઈ શકે નહિ. ધર્મપાલનો સમય ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૩૫ વચ્ચે એટલે વિક્રમ સંવત ૬૫૬ થી ૬૯૧ પહેલાં તો ન જ હોઈ શકે.

(૮) હવે ધર્મકીર્તિનો સમય જોઈએ. એ જૌદ્ધના અતિ વિખ્યાત ન્યાયાચાર્ય થયેલા છે. એને માટે હરિભદ્રસૂરિએ ‘ ન્યાયવાદી ’ અને ‘ મહામતિ ’ વિશેષણો વાપર્યા છે અને એનું નામ આપીને અનેકાંતજયપતાકામાં અને શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયમાં એના સૂત્રો પર ચર્ચા કરી છે.

આ ધર્મકીર્તિ તે સદર ધર્મપાળના શિષ્ય થાય. હુએનત્સીંગ ચીની મુસાફર અભ્યાસીના સમયમાં એની વય ઘણી નાની સંભવે છે, પણ ત્યારપછી ચીનાઈ મુસાફર ઇત્સીંગે ઈ. સ. ૬૭૧-૬૮૫ સુધી ભારતવર્ષમાં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે એની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ થઈ હતી.

એણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં ન્યાયના વિષય પર લખતાં જણાવ્યું છે કે દિગ્નાગાર્યાય પછી ન્યાયને ખૂબ પહોંચવો કરનાર ધર્મકીર્તિ થયા હતા. એટલે ઇત્સીંગના પ્રવાસસમયે મહામતિ ધર્મકીર્તિની પ્રસિદ્ધિ સારી રીતે થયેલી હતી.

આ ધર્મકીર્તિનું વર્ણન શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ ઠામઠામ કરેલું હોવાથી અને ધર્મકીર્તિનો સમય ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દનો પૂર્વાર્ધ હોવાથી તેની પહેલાં તે હરિભદ્રસૂરિનો સમય થઈ શકે નહિ.

(e) હવે કુમારિલ મીમાંસકે ધર્મકીર્તિ ઉપર ખૂબ ચર્ચાઓ કરી છે તેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ધર્મપાળ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલ પછી આવે. કુમારિલનો સમય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દની શરૂઆતમાં આવે છે. આ સર્વ સાધનો ધ્યાનમાં રાખીને હવે આપણે કાંઈક નિર્ણય પર આવી શકશું.

ઉપલબ્ધ સાધનોથી હરિભદ્ર સમયનિર્ણય

આપણી પાસે હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે કેટલાંક સાધનો પ્રાપ્ત થયાં. તે પરથી આપણે કામચલાઉ નિર્ણય કરીએ. એ નિર્ણયને કામચલાઉ એટલા માટે કહેવાનો છે કે આવી બાબતમાં આપણે ભ્રમનો નિર્ણય ન જ કરી શકીએ. જેમ જેમ સાધનો વિશેષ પ્રાપ્ત થતાં જાય તેમ તેમ નિર્ણયમાં થતો ફેરફાર કરવાની સરળતા રાખવી જોઈએ. પોતાનાં નિર્ણયને ફેરવવા જ નહિ અને વિરુદ્ધનાં કારણોની ઉપેક્ષા કરવી એ પદ્ધતિ આ કાળમાં પાલવે નહિ. આપણને જે સાધનો મળ્યાં છે તે પરથી નીચેની વાતો પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના પોતાના શબ્દો બતાવે છે કે જન્મે સમકાલીન નહોતા. કાલવ્યવહાર અને અનાગત એ બે શબ્દો તે માટે પૂરતા જણાય તેમ છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિના દીક્ષાગુરુ ગર્ગર્ષિ હતા એ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિના ગુરુ સૂરાચાર્ય હતા એ પણ પ્રશસ્તિથી જણાય છે. એના સંબંધમાં અનેક વિકલ્પો ઉપર વિચારાર્થ ગયા છે, તેથી એક વાત સ્પષ્ટ જણાય છે કે શ્રી સિદ્ધર્ષિ અને હરિભદ્રસૂરિ રૂબરૂ મળ્યા નથી.

છતાં તે બન્ને વચ્ચે ચાર સા વર્ષનો અંતર પણ સંભવતો નથી. એટલા અંતરે ‘મારે માટે લલિતવિસ્તર બનાવી’ એમ લખવામાં એક ભતની ધૂટતા લાગે ખરી.

હવે શ્રી હરિભદ્રસૂરિની સંપ્રદાય પ્રમાણે જણાતી તારિખ ટકે તેમ નથી તે વાત ઉપર સ્પષ્ટ થઈ ગઈ છે. ધર્મપાલ, ધર્મકીર્તિ અને કુમારિલની તારિખોથી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકા પછી જાય છે. તે ઉપરાંત નંદીસૂત્રની ચૂર્ણિનો સમય શક સંવત ૫૬૮ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૩૩ હોવાથી એથી પણ આગળ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય જાય છે.

દાક્ષિણ્યચિન્હની કુવલયમાળા શક સંવત ૬૬૬ ના ચૈત્ર વદિ ૧૪ ને રોજ બની. એટલે એનો સમય ૮૩૫ વિક્રમ સંવત થયો. એની પ્રશસ્તિમાં એ સમરાધ્યક્ષકહાની પ્રશંસા કરે છે. એ લખે છે કે:—

**જો રૂચ્છર ભવવિરહં ભવવિરહં કો ન બંધય સુયણો,
સમયસાથસયગુરુણો સમરમિયંકા કહા જસ્સ ॥**

‘ભવવિરહ’ અથવા ‘વિરહ’ શબ્દ શ્રી હરિભદ્રસૂરિના સર્વ ગ્રંથોની છેવટે આવે છે અને સમરાધ્યક્ષ કહા તો તેમની જ લખેલી છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. આથી એક વાત નિર્ણીત થાય છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય વિક્રમ સંવત ૮૩૫ થી આગળ તો ન જ જાય.

અગાઉ કુમારિલ અને ધર્મકીર્તિના ટાંચણથી બતાવ્યું છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઇસ્વીસનની આઠમી શતાબ્દ પહેલાં તો ન જ થઈ શકે.

દાક્ષિણ્યચિન્હ ઉદ્યોતનસૂરિ અને હરિભદ્રસૂરિ થોડો વખત સાથે પણ રહ્યા હોય એટલે કે હરિભદ્રસૂરિના વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ અને દાક્ષિણ્યચંદ્રનો શરૂઆતનો કાળ સાથે હોય તો તે વાતની સાથે શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો ગ્રંથસમૂહ વિચારતાં તેમનો જીવનકાળ પણ લગભગ ૬૫ થી ૭૦ વર્ષનો ગણીએ તો સર્વ વાતને અરસપરસ મેળવતાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય ઇ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦ એટલે વિક્રમ સંવત ૭૫૬ થી ૮૨૬ આવે છે. આ સર્વ હકીકત ઉપલબ્ધ સાધનોથી અત્ર રજૂ કરી છે. બાકી તેમાં ફેરફાર કરવા માટે વિશિષ્ટ દલીલો કે સાધનો મળે તો વાંધા નથી.

આ વિભાગ લખવામાં અનેક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને એમાં શ્રી જિનવિજયના હરિભદ્રસૂરિ સંબંધી જૈન સાહિત્ય-સંશોધકના લેખનો ખાસ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તે આ સ્થળે જણાવવા યોગ્ય છે.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય નિર્ણય કરવા માટે ઉપયોગી પ્રસ્તુત સાહિત્ય આપણે જોયું. હવે જરૂરી બાબતની સ્પષ્ટતા કરવા પ્રયત્ન કરીએ.

શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય વિક્રમ સંવત ૯૬૨ જેઠ માસની શુદ્ધ ૫ તેમણે પ્રશસ્તિમાં જણાવી છે તે ઉપરથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ બરાબર મળતો આવે છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો સમય સંપ્રદાય પ્રમાણે વિક્રમસંવત ૫૮૫ છે તે સ્વીકારવામાં અનેક વિરોધો આવે છે. તેઓશ્રીના પોતાના વાક્યપ્રયોગો અને ટાંચણો પરથી તેમને આઠમી વિક્રમની શતાબ્દિ પહેલાં તો મૂકી શકાય તેમ નથી જ.

દાક્ષિણ્યચિહ્ન ઉદ્યોતનસૂરિ પોતાની કુવલયમાળામાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિને પ્રમાણ અને ન્યાય શીખવનાર કહે છે અને તેમનો સમય શક સંવત ૭૦૦ તેમના લખવા પ્રમાણે છે એટલે હરિભદ્રસૂરિનો સમય ૭૦૦+૧૩૫=૮૩૫ વિક્રમ સંવત થાય એ સર્વ પરથી વિક્રમ નવમી શતાબ્દિની શરૂઆત અને આઠમી શતાબ્દિનો અંતલાગ મુકરર થાય છે.

એટલા ઉપરથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને સિદ્ધર્ષિ વચ્ચેનો આંતરો લગભગ સવાસો વર્ષનો થવા આવે છે. સો એક વર્ષ પહેલાં લલિત-વિસ્તરા વૃત્તિ લખાણી હોય અને તે બાણે પોતાને જ માટે હરિભદ્રસૂરિએ લખી હોય એમ શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિ કહે તો તેમાં વાંધો લાગતો નથી.

હરિભદ્રસૂરિના સમયનિર્ણય પર શ્રીયુત હીરાલાલ અમૃતલાલ શાહે જૈન સાહિત્ય સંશોધક (૧. ૧. પૃ. ૩૮) પર સમાલોચનાનો લેખ લખ્યો છે. તેમણે એક બહુ સુંદર સમન્વય કર્યો છે. તેઓ સંપ્રદાયથી ચાલી આવતી સંવત ૫૮૫ ની તારિખ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ

પરત્વે સાચી છે એવું સુંદર સમર્થન તે ઉદલેખમાં કરે છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

તેમની એક દલીલ મજબૂત છે. તેઓ કહે છે કે ૫૮૫ ની સાલને રદ તો ન જ કરી શકાય. પણ સવાલ એ થાય છે કે એને કયો સંવત ગણવો ? શ્રીયુત હીરાલાલના મતે ગુપ્ત સંવતની ગણતરી કરવામાં ભૂલ થયેલી છે. શ્રી જિનવિજયે ૫૮૫ માં ૨૪૧ વર્ષ લેખવી ગુપ્ત સંવત ૫૮૫ માટે શક સંવત ૮૨૬ કર્યો છે અને તેમ કરીને ૫૮૫ નું સાંપ્રદાયિક સંવત્સર નિર્મૂળ ગણાવ્યું છે.

પણ ગુપ્ત સંવત એમ ગણવો તે શ્રીયુત શાહના મતે ખોટું છે. તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે શરૂ થયેલ છે. એટલે કે વીરાત્ ૬૦૫ વર્ષે (ઇ. સ. ૭૮) શકવર્ષની શરૂઆત છે. તે પ્રમાણે ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ એટલે ઇ. સ. ૨૦૦ અને શકના ૧૨૨ વર્ષે શરૂ થાય છે.

આ વાત બરાબર હોય તો ૫૮૫ માં ૧૨૨ ઉમેરતાં શક સંવત ૭૦૭ થાય એટલે દક્ષિણચિહ્ન-ઉદ્યોતનસૂરિએ પોતાની કુવલયમાળા શક ૭૦૦ પૂરા થયાં પહેલાં એક દિવસે લખી તેની સાથે બરાબર મેળ બેસી જાય છે.

તેઓ આ ગણતરી હરિવંશ પુરાણને આધારે બતાવે છે. હરિવંશ પુરાણની સાલોનો સરવાળો કરતાં ગુપ્ત સંવત વીરાત્ ૭૨૭ વર્ષે આવે છે, એટલે કે એની શરૂઆત ઇ. સ. ૭૮ વર્ષથી થાય છે. શ્રીયુત શાહના મત પ્રમાણે શક ૨૪૧ માં જે વર્ષની શરૂઆત થાય છે તે ગુપ્ત સંવત્સર નથી, પણ વલ્લભી સંવત્સર છે (આ સંબંધમાં જુઓ શ્રી હી. અ. શાહનો ગુપ્ત સંવત્સર પરનો લેખ) આ રીતે સર્વ પ્રકારનો વિરોધ શમી જાય છે. એમાં ચૌદમી શતાબ્દના લેખકોનો સંવત ૫૮૫ પણ જીવંતો રહે છે, માત્ર તેને ગુપ્ત સંવત ગણવાનો છે. એમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિની પ્રશસ્તિનો પણ સમન્વય થાય છે અને કુવલયમાળાની પ્રશસ્તિને સ્થાન બરાબર મળે છે. હવે આપણે દશમી શતાબ્દમાં જનતાની સ્થિતિ વિગેરેની હકીકત બહારના ઇતિહાસથી અને અંદરની અંદરના પુરાવાથી વિચારી જઈએ.

પૂરવણી—

[અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૩૮૪ ની પંક્તિ ચારથી]

દાક્ષિણ્યચિહ્ન (દાક્ષિણ્યચંદ્ર) અને સિદ્ધર્ષિ

શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ણયને અંગે છેવટે એક હકીકત સ્પષ્ટ કરવાની આવશ્યકતા જણાય છે. ઉપર છઠ્ઠા વિભાગમાં પૃ. ૩૫૮ માં જણાવ્યું છે કે કુવલયમાળાના કર્તા શ્રી ઉદ્યોતનસૂરિ (દાક્ષિણ્યચિહ્ન) અને સિદ્ધર્ષિગણિ સમકાલીન હોય તે વાત તદ્દન અશક્ય છે અને તેનાં કારણો સદર વિભાગમાં વિગતવાર બતાવ્યાં છે. એને અંગે એક વિકલ્પ શ્રી પ્રભાવક ચરિત્રની પ્રસ્તાવનામાં પૃ. ૭૪ માં પૃ. શ્રી કલ્યાણવિજયશ્લોકે રજૂ કર્યો છે. તેઓને પણ કુવલયમાળાના કથાકાર અને ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાકારને સમકાલીન ગુરુભાઈ માનવામાં મોટો વિરોધ જ લાગ્યો છે, પણ પછી તેઓશ્રી એક કલ્પના રજૂ કરે છે કે કદાચ ‘દાક્ષિણ્યચિહ્નથી દાક્ષિણ્યચંદ્ર નામના ભિન્ન કવિ સિદ્ધર્ષિના ગુરુભ્રાતા માનવામાં આવે અને તેમણે બીજી કુવલયમાળા કથા બનાવી હશે એમ માનવામાં આવે તો પૂર્વોક્ત વિરોધનો પરિહાર થઈ શકે. ’

પણ આ વિકલ્પને સ્થાન જ નથી. એવી કુવલયમાળા હસ્તિ ધરાવતી નથી અને તેઓ પોતે જ કહે છે તેમ ‘પણુ આ નવી કલ્પનાને સત્ય ઠરાવનાર પ્રમાણુ નથી એટલે એ કલ્પના પણ કેવળ કલ્પના જ રહે છે. ’ આ કલ્પના કરવાને માટે વાસ્તવિક રીતે કોઈ પણ કારણ હસ્તિ ધરાવતું નથી. ધ્યાનમાં રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે જ્યાં દાક્ષિણ્યચંદ્રનું નામ પ્રભાવકચરિત્રમાં આપવામાં આવ્યું છે ત્યાં તેમણે ‘શૃંગારપૂર્ણ કુવલયમાળા કથા રચી. ’ એમ પણ સાથે જ કહેવામાં આવ્યું છે. (ભાષાંતર પૃ. ૧૬૩) એટલે કુવલયમાળા નામની કથા તદ્દન અલગ દાક્ષિણ્યચંદ્રે બનાવી હોય અને તે હાલ અલભ્ય હોય એમ કલ્પના દોડાવવી એ તો લગભગ કલ્પનાને નકામો મોટો ઝોક આપ્યો જ કહેવાય. એની સાથે દાક્ષિણ્યચિહ્નની કુવલયમાળા કથા મોજુદ છે, તે શૃંગારપૂર્ણ છે અને તેના કર્તાએ કૃતિકાળ વિગતવાર બતાવ્યો છે, એટલે એ સર્વ રીતે

વિચાર કરતાં મેં ઉપર પૃ. ૩૫૮ માં જે અનુમાનો દાક્ષિણ્યચિહ્નને અંગે તારવ્યાં છે તેમાં સુધારોવધારો કે ફેરફાર કરવાને કોઈ કારણ સાંપડતું નથી.

ઉપદેશમાળા ટીકા

આચાર્ય સિદ્ધર્ષિએ ઉપદેશમાળા ટીકા બનાવી છે. અસલ ઉપદેશમાળા અંથ ધર્મદાસ ગણિએ રચેલો છે. તેની ૫૩૮ ગાથા પ્રાકૃતમાં છે. તેના પર સંસ્કૃત ટીકા રચી છે. તેમાં સંસ્કૃત ભાષામાં વ્યાખ્યા આપી છે અને કથાઓ સંક્ષેપમાં આપી છે. આ અંથ ઈ. સ. ૧૯૧૪ પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે ભાસ્કરોદય પ્રેસમાં છપાવ્યો છે.

શરૂઆતમાં ટીકાકાર લખે છે કે:—

હેયોપાદેયાર્યોપદેશાભિઃ પ્રબોધિતજનાબ્જં,
જિનવરદિનકરમવલિતકુમતતિમિરં નમસ્કૃત્ય ॥
મીર્દેવતાપ્રસાદિતધાષ્ટર્યાન્મન્દતરજનપ્રબોધાય,
જહ્વુદ્ધિરપિ વિધાસ્યે વિવરણમુપદેશમાલાયાઃ ॥

આવી રીતે ઉપદેશમાળાની હેયોપાદેયા ટીકા લગવાનને નમસ્કાર કરીને અને પોતાથી જોઈ છુદ્ધિવાળા લોકોના પ્રબોધને માટે વિવરણ રૂપે કરવાનું શરૂ કર્યું છે. ટીકાને છેડે કેટલીક સૂચક હકીકતો લખી છે. “ આ સૂત્રોમાં પાઠાંતરો ઘણા છે. તેમાંથી જેનો સારો અર્થ નીકળે એમ અમને લાગ્યું તે પાઠ પર અમે વિવરણ કર્યું છે, બાકીના પાઠો પર વિવરણ કર્યું નથી. કોઈ વખત અમારી પાસે પ્રાપ્ત થયેલ પ્રતિમાં પ્રસ્તુત અર્થને અંધમેસતો ન આવે તેવો પાઠ જોઈને અમે આપ્યો છે તે પાઠ કોઈ જગ્યા પર હશે એમ અમે ત્યાં જણાવી દીધું છે.”

ત્યારપછી નીચેની ગાથા આપી છે.

ચિત્તં વિનિર્ધૂય કુવાસનામયં વ્યરીરચયઃ કૃપયા મદાશયે ।
અચિન્ત્યધીર્યેણ સુવાસનાસુધાં નતોઽસ્મિ તસ્મૈ જિનધર્મસૂરયે ॥

આ શ્લોક ઉપમિતિ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં પણ આવે છે. તેના પર વિવેચન ઉપર પૃ. ૨૬૦ થી આગળ થઈ ગયું છે. એમાં પાઠાંતરો નોંધવા લાયક છે. અત્ર વ્યરીરચત્ છે, ઉપમિતિમાં વ્યચીચરત્ પાઠ છે. અહીં જિનધર્મસૂરયે પાઠ છે, ઉપમિતિમાં હરિભદ્રસૂરયે પાઠ છે. આ પાઠાંતરોથી ઉપર જે પરિણામો આપ્યાં છે કે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી સિદ્ધર્ષિ સમદાલીન હતા નહિ એ વાતને ટેકો મળે છે. ‘જિનધર્મસૂરિ’ તો સામાન્ય નામ છે.

ઉપદેશમાળાની ટીકાની પછવાડે આ શ્લોક આગળપાછળના સંબંધ વગર આવે છે તેથી તેનો હેતુ બરાબર સમજાતો નથી. ગ્રંથને છેડે લખે છે કે इत्याचार्य श्रीसिद्धर्षिप्रणीता उपदेशमालाया हेयोपादेयाख्या लघुवृत्तिः समाप्ता । અહીં સિદ્ધર્ષિને આચાર્ય જણાવ્યા છે. આચાર્યપદની તેઓને ક્યારે પ્રાપ્તિ થઈ તે જણાતું નથી.

ઉપમિતિ ગ્રંથ સુધી તો તેઓ ગણિપદધારક હતા અને પ્રભાવકચરિત્રકારના કહેવા પ્રમાણે કુવલયમાળાના કર્તા દાક્ષિણ્યચંદ્રે ટોણા માર્યો ત્યારે ઉપદેશમાળા વૃત્તિ તો બની ગઈ હતી. આ વાત બંધબેસતી થતી નથી. ઉપદેશમાળા વૃત્તિ પ્રથમ બનવાની વાત તો સહેજે ઊડી જાય છે, કારણ કે ઉપદેશમાળા બનાવતી વખતે સિદ્ધર્ષિ આચાર્ય હોય તો ત્યારપછીની કૃતિમાં ગણિ તરીકે લખાય નહીં.

આ કૃતિ આખી જોઈ જતાં ઉપમિતિના કર્તા આ વૃત્તિ કરનાર ન હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ મળતું નથી, બન્ને એક જ હશે એમ વિષં વિનિર્ઘૂયવાળા શ્લોકથી લાગે છે. કૃતિ વાંચવા યોગ્ય છે. બાકી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયનિર્ઘૂયને અંગે સદર કૃતિથી કાંઈ વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી. ઉદ્યોતનસૂરિ કે દાક્ષિણ્યચંદ્ર (ચિદ્ધ) સંબંધીની હકીકતને કાંઈ ટેકો મળતો નથી, પણ એમણે ટોણા માર્યો છે કે તારા ગ્રંથમાં તો માત્ર પૂર્વ લેખકોના ગ્રંથનું ભરતીયું છે એ વાત પણ સિદ્ધર્ષિમહારાજની ટીકા વાંચતાં ઉચિત લાગતી નથી. પ્રેરણાત્મક વાક્ય તરીકે તેનો ઉપયોગ સમજી શકાય છે, પણ તેમાં સંપૂર્ણ તથ્યાંશ દેખાતો નથી.

દશમી શતાબ્દિ

આ ઉપમિતિ ગ્રંથના લેખક વ્યાખ્યાતા શ્રી સિદ્ધર્ષિને સમય વિક્રમ સંવત ૯૬૨ એટલે ઇસ્વીસન ૯૦૬ હોવાથી વિક્રમની દશમી શતાબ્દિ તેમને માટે મુકરર છે. તે વખતે જનપ્રમાણની રાજકીય, સાહિત્યિક, સાંસારિક આદિ સ્થિતિ કેવા પ્રકારની હતી એનો ખ્યાલ કરવાથી એ ગ્રંથ સમજવામાં ઘણી સગવડ થાય તેમ છે, કારણ કે પ્રવર્તમાન દેશકાળની છાયા ગ્રંથકર્તા પર પડ્યા વગર રહેતી નથી. તેથી આપણે દશમા સૈકાની પરિસ્થિતિ ઉપર નજર નાખી જઈએ.

લિજ્જમાળ ગુજરાતમાં : ચૈત્યવાસનું જોર અને તેનું સ્વરૂપ—

દશમો સૈકો અંધકારયુગના ઉત્તર આબુના છેડા પરનો છે. ચૈત્યવાસનો છેડો પણ ત્યારપછી આવ્યો. રાજ્યની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વલ્લભીનો સૂર્ય તપીને અસ્ત થઈ ગયો હતો. તે સમયે ગુજરાતની સરહદ લિજ્જમાળ નગર સુધી હતી. ગુજરાતની ઉત્તરે એ અગાઉ ગુજરાતની રાજધાની હતી. એનું ક્વચિત્ લિલ્લમાલ એવું નામ પણ આવે છે. એ લગલગ ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ પર આવેલું હતું.

આ ગ્રંથના કર્તા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ ઉપમતિલવપ્રપંચા કથા બનાવીને પ્રથમ એ જ નગરના અગ્રમંડપમાં કહી સંભળાવી એમ સદર ગ્રંથની પ્રશસ્તિના વીશમા શ્લોક પરથી જણાય છે. લિજ્જમાલ નગરને સર્વ ગુણોનો આધાર કહેવામાં આવ્યું છે તેથી તે વખતે તેની બહોળલાલી સારી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

‘ અગ્રમંડપ ’ શબ્દથી દેરાસરનો મંડપ સમજવો કે સભામંડપ સમજવો તેનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસનો હતો. એ ચૈત્યવાસનો સમૂળ નાશ અગિયારમી શતાબ્દિમાં થયો છે તેથી ચૈત્યના અગ્રમંડપમાં પણ આ કથા વંચાણી

હોય એ બનવાભોગ છે. ચૈત્યવાસનું જોર વનરાજ આવડાના સમયમાં નવમી શતાબ્દિની શરૂઆતમાં એટલું બધું હતું કે અણહિલપુર પાટણમાં ચૈત્યવાસી સિવાય અન્ય સાધુને પેસવાનો હુકમ નહોતો. ચૈત્યવાસનું જોર પ્રભાવકચરિત્રમાંના ૧૯ મા અલયદેવસૂરિના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. ત્યાં કહે છે કે—“ હે રાજેન્દ્ર ! સાંભળો. પૂર્વે ધનુષ્ય સમાન ઉત્કટ (આપોત્કટ) ક્ષત્રીય વંશમાં વનરાજ નામે રાજ થયો. તેને બાલ્યાવસ્થામાં નાગેન્દ્ર ગચ્છરૂપ પૃથ્વીને ધારણ કરવામાં વરાહ સમાન એવા શ્રી દેવચન્દ્રસૂરિએ ઉછેરીને મોટો કર્યો. વળી પંચાશ્રય (પંચાસર) નામના સ્થાનમાં રહેલ ચૈત્યમાં વસતાં તેમણે અહીં નવું નગર વસાવીને તેને રાજ્ય આપ્યું, તેમજ વનરાજવિહાર નામે ત્યાં ચૈત્ય સ્થાપન કર્યું. વનરાજે કૃતજ્ઞપણાથી ગુરુનો ભારે આદરસત્કાર કર્યો. તે વખતે શ્રી સંઘે રાજા સમક્ષ એવી વ્યવસ્થા કરી કે—‘ સંપ્રદાયનો ભેદ કાઢી નાખવાથી લઘુતા થવા પામી છે, માટે ચૈત્ય-ગચ્છવાસી યતિઓને સંમત હોય તે મુનિ અહીં રહી શકે; પણ તેમને સંમત ન હોય તેવા મુનિઓ આ નગરમાં આવીને રહી ન શકે. હે રાજન્ ! પૂર્વજ રાજાઓની વ્યવસ્થા પાશ્વિ-માત્ય રાજાઓએ માન્ય રાખવી જોઈએ ’ (ભાષાંતર પૃષ્ઠ ૨૫૭-૮.)

ત્યારપછી એ ઠરાવ રાજા દુર્લભરાજે કેવી રીતે ફેરવ્યો તેની હકીકત ઉક્ત ગ્રંથમાં રજૂ થયેલી છે. આ દુર્લભરાજનો—અલયદેવ-સૂરિનો સમય સં. ૧૦૮૦ છે, એટલે શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસ પૂરજોસમાં પ્રવર્તતો હશે એમ જણાય છે.

મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજી સદર ગ્રંથની પ્રસ્તાવનાના પૃ. ૭૫ માં પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે તે ખાસ પ્રસ્તુત હોવાથી અત્ર આખો ઊતારી લેવામાં આવે છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે:—

“ સિદ્ધર્ષિનો સમય ચૈત્યવાસીઓના સામ્રાજ્યનો સમય હતો, છતાં સિદ્ધર્ષિ અને એમના ગુરુભાઈઓ વિગેરે ત્યાગ-વૈરાગ્યવાન હતા. જો કે સિદ્ધર્ષિએ પોતે ઉપમિતિલવપ્રપંચાકથાનું વ્યાખ્યાન મંદિરના અગ્રમંડપમાં બેસીને કર્યું હતું છતાં તે સુવિહિત સાધુ હતા, ચૈત્યમાં ધર્મોપદેશ કરનારને ચૈત્યવાસી માની લેવાની ભૂલ કોઈ ન કરે. જિનમંદિરમાં બેસીને ધર્મોપદેશ કરવો, એ પ્રત્યેક

સાધુનો શાસ્ત્રવિહિત અધિકાર છે. નૂતન ગચ્છસુષ્ટિ પહેલાં ચૈત્યવાસી કે સુવિહિત સાધુ દરેક જિનચૈત્યના અગ્રમંડપમાં બેસીને ધર્મકથા કરતા હતા, પણ નૂતન ગચ્છપ્રવર્તકોએ અનેક પ્રવૃત્તિઓની જોમ આ પ્રવૃત્તિને પણ ચૈત્યવાસીઓની પ્રવૃત્તિ માનીને એનો નિષેધ કરવા માંડ્યો. ત્યારપછી ધીરે ધીરે આ પ્રવૃત્તિ બંધ પડી ગઈ. ”

આ ટાંચણ પરથી શ્રી સિદ્ધર્ષિના સમયમાં ચૈત્યવાસનું કેટલું જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજ ચૈત્યવાસમાં માનતા હતા કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવાનું એક પણ સાધન પ્રાપ્ત થતું નથી. પૂજ્ય શ્રીકલ્યાણવિજયજીના ઉપરોક્ત કથનનો સાર માત્ર એટલો જ છે કે શ્રી ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ દેરાસરના અગ્રમંડપમાં વાંચી હોય છતાં પણ તેઓ ચૈત્યવાસી ન હોય તે બનવાજોગ છે. એ દલીલ બેધારી છે. ગમે તેમ હોય પણ શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના ત્યાગ સંબંધી વિચારો તેમના ગ્રંથદ્વારા વાંચનાંવિચારતાં તેઓ આત્મલક્ષી હતા એમ તો જરૂર જણાઈ આવે છે. તેમના ગ્રંથમાં ચૈત્યવાસ સંબંધી કાંઈ ઉલ્લેખ ન હોવાને કારણે તેમના સંબંધમાં એક કે બીજી બાબત કોઈ પણ નિર્ણય બતાવી શકાય તેમ નથી.

ચૈત્યવાસનું સ્વરૂપ જાણવા જેવું છે. મૂળમાર્ગમાં મંદતા આવતાં શિથિલ સાધુઓએ ચૈત્યવાસ શરૂ કર્યો. એની વિગતમાં અનેક પ્રકારની ચરણકરણની મંદતા દેખાઈ આવે છે. ગાથાસહસ્રી પ્રમાણે એની શરૂઆતનો સમય વીરાત ૧૨૫૦ (વિ. સં. ૭૮૦) આવે છે. આ સંબંધમાં મતભેદ ઘણો છે, પણ એકંદર આધારો વિચારતાં વિક્રમની આઠમી, નવમી અને દશમી શતાબ્દિ ચૈત્યવાસનો સમય ગણાય. અગિયારમી વિક્રમ શતાબ્દિના આખરનાં ભાગમાં તે વખતના આચાર્યોએ જોર કરી ચૈત્યવાસ દૂર કરાવ્યો. એ ચૈત્યવાસી શિથિલ સાધુઓ પોતાનો મઠ કરીને રહેતા હતા, દેરાસરમાં રહેતા હતા, પ્રતિમા વેચતા હતા, વૈદકનો ધંધો કરતા હતા, જોષ જોઈ આપતા હતા, ધન રાખતા હતા અને પૌષ્ટિક આહાર લેતા હતા. એ વાહન રાખે, શરીરે તેલ ચોળાવે, સ્ત્રીઓ સાથે વાતો કરે, ગૃહસ્થનું બહુમાન કરે અને ચરણકરણમાં, અનેક પ્રકારની મંદતા કરે.

એક વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ ચૈત્યવાસના સમયમાં પણ અનેક શુદ્ધ ત્યાગીઓ થયા છે અને તેમની સામે ટીકા ઘતી તો પણ તેઓ મૂળ માર્ગને ચૂક્યા નથી. ખુદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ ચૈત્યવાસના સમયમાં થયા છે, છતાં સર્વ પ્રકારના શિથિલાચાર વિરુદ્ધ એમણે પોતાનાં અનેક પુસ્તકોમાં વિસ્તારથી લખ્યું છે.

જૈન ઇતિહાસમાં આવી રીતે બસો ત્રણસો વર્ષ ઉદ્યોતનાં આવે અને બસો ત્રણસો વર્ષ મંદતાનાં આવે એમ બનતું જ આવ્યું છે. નવમી અને દશમી શતાબ્દિ એ રીતે જોતાં મંદતાનો સમય ગણાય.

દશમી શતાબ્દિનું રાજકીય વાતાવરણ—

દેશનું રાજકીય વાતાવરણ ઘણું અવ્યવસ્થિત હતું. વનરાજ આવડાએ વિ. સં. ૮૦૨ માં અણહિલ્લપુર પાટણ વસાવ્યું. વલ્લભી-પુરનો તે સમય પહેલાં સંપૂર્ણ નાશ થઈ ગયો, ગુજરાતની રાજધાની પાટણ બની. શીલગુણસૂરિના પ્રતાપે વનરાજની આજી સમસ્ત ગુજરાત પર પ્રસરવા લાગી. એ શીલગુણસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિએ વનરાજની પરિપાલના કરી.

ગુજરાતના રાજ્ય પર જૈનોનું જોર શરૂઆતથી જ રહ્યું. એને માટે મેરુતુંગાચાર્ય ખૂબ ગૌરવ લઈને પોતાના પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં લખે છે કે—

મૌર્જરાત્રમિદં રાજ્યં વનરાજાત્પ્રભુત્યમૂત્ ।
સ્થાપિતં જૈનમંડ્યૌઘૈસ્તદ્દૈવી નૈવ નન્દતિ ॥

એનો આશય એ છે કે ગુજરાતનું રાજ્ય વનરાજથી માંડીને જૈન મંત્રીઓએ સ્થાપિત કરેલું છે અને એનો દ્વેષ કરનાર ટકી શકતો નથી. જૈન મંત્રીઓમાં સાંતનૂ, વિમળ, સુંબલ, ઉદયન, વસ્તુપાળ વગેરે મહાપ્રતાપી થઈ ગયા છે અને એક રીતે વિચારતાં ગુજરાતનો નવમી, દશમી અને અગિયારમી શતાબ્દિનો ઇતિહાસ એટલે જૈન ઇતિહાસ જ છે. આપણે આ સમયની રાજકીય પરિસ્થિતિ સંક્ષેપમાં જોઈ જઈએ.

વલ્લભીપુરનો નાશ થયો, ગુજરાતમાં પંચાસર નામે ગામ કચ્છના રણ પાસે છે ત્યાં જયશિખરી નામે રાજા રાજ્ય કરતો

હતો. કાન્યકુબ્જ દેશના કલ્યાણકુટક નગરના ભૂવડ (ભૂદેવ અથવા ભૂયડ) નામના રાજાએ એના ઉપર ચડાઈ કરી. જયશિખરી ખૂબ બહાદુરીથી લડ્યો પણ ભૂવડની જળરજસ્ત સેના પાસે તેણે પોતાનું લશ્કર સંખ્યામાં નાનું બોયું એટલે પોતાની ગર્ભવતી રાણી રૂપસુંદરીને તે રાણીના ભાઈ સૂરપાળ સાથે જંગલમાં મોકલી આપી. રાણીએ ત્યાં પુત્રને જન્મ આપ્યો. એ પુત્રનું નામ વનરાજ પાડ્યું. એ વનરાજને ઉછેરવામાં શીલગુણસૂરિ નામના જૈન સાધુએ ખૂબ મદદ કરી. વનરાજે ખૂબ પરાક્રમ કરી પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું અને અણહિલપુરપાટણ વિ. સંવત્ ૮૦૨ માં વસાવ્યું. એણે ૫૯ વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

ત્યારપછીનો શુજરાતનો ઇતિહાસ એ ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ છે. એમાં સાત રાજાઓ થયા છે.

વનરાજ (સં. ૮૦૨-૮૬૨) વૈરીસિંહ (સં. ૮૫૧-૮૭૬)
 યોગરાજ (સં. ૮૬૨-૮૯૭) રત્નાદિત્ય (સં. ૮૭૬-૯૬૧)
 હેમરાજ (સં. ૮૯૭-૯૨૨) સામંતસિંહ (૯૬૧-૯૬૮)
 ભુવડ (સં. ૯૨૨-૯૫૧)

ચાવડાના વંશના અંત સાથે વિક્રમની દશમી સદીનો અંત આવે છે એટલે ચાવડા વંશનો ઇતિહાસ આ બન્ને સદીઓના ઇતિહાસમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. વનરાજે અનેક પરાક્રમો કરેલાં નોંધાયેલાં છે.

ચાવડા વંશનો આખો ઇતિહાસ ઘણી અવ્યવસ્થિત દશામાં છે, છતાં એ આખા સમયમાં જૈનોની જાહેજલાલી સારી હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. આ વંશના ઇતિહાસ માટે નીચેનાં પુસ્તકો લેખ્ય થાય છે:—

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય.

શ્રી મેરુતુંગકૃત પ્રબંધચિંતામણિ.

શ્રી મેરુતુંગકૃત વિચારશ્રેણી.

કૃષ્ણાજીકૃત રત્નમાળા.

૫૦

શ્રી જિનપ્રભસૂરિકૃત વિવિધતીર્થકલ્પ.

શ્રી જિનમંડનકૃત કુમારપાળ પ્રબંધ.

કૃષ્ણઋષિકૃત શ્રી કુમારપાળ ચરિતં.

સોમેશ્વરકૃત કીર્તિકૌમુદી.

અરિસિંહકૃત સુકૃતસંકીર્તન.

શ્રી રાજશેખરકૃત ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધ.

ચંદ્રકવિકૃત પૃથ્વીરાજ રાસા.

એ ઇતિહાસનો કેટલોક ભાગ સદર સાધનોમાંથી નીચેના પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રંથોમાં રજૂ કરવામાં આવેલો માલૂમ પડે છે.

કાર્ણસકૃત રાસમાળા.

સદરનું ગુજરાતી અવતરણ (રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ)

ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

(ગુ. વ. સો. રા. રા. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ)

જૈનોનો પ્રાચીન ઇતિહાસ (રા. રા. મોહનલાલ દ. દેશાઈ).

ગવર્મેન્ટ ગેઝેટીયર ભાગ ૧ લો.

એ સર્વ સાધનો પરથી જણાય છે કે **વનરાજ** પર જૈન ધર્મની અસર સારી થયેલી હતી. વનરાજ સંબંધી અનેક હંતકથાઓ છે તે અત્ર રજૂ કરતાં વિસ્તાર વધી જાય. આપણા ઉદ્દેશને અંગે તે વખતની જીવનની અસ્થિરતા અને રાજકાર્યમાં ધમાધમ ઘણી હતી એ વાત ચોક્કસ માલૂમ પડે છે. પંચાસરના દેરાસરમાં વનરાજ પૂજા કરતો હતો તે મૂર્તિ તેણે પાટણ મંગાવી, તેની પ્રતિષ્ઠા મુખ્ય દેરાસરમાં કરી. એ દેરાસર અત્યારે પણ ‘ **પંચાસરા પાર્શ્વનાથ** ’ ના દેરાસરના નામથી પ્રસિદ્ધ છે.

વનરાજની મૂર્તિ એ પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દેરાસરની ભમતીમાં પહેલી દેરીમાં જ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર રાસમાળામાં આપ્યું છે. તે રાજાએ દાદી રાખી છે, કાનમાં કુંડળ, હાથે કડાં, પગે તોડા (સાંકળાં) અને કોટમાં કંઠો પહેરેલો છે, ટૂંકું ધોતિયું પહેરેલ છે, કેડે કમરબંધ બાંધ્યો.

છે અને જાણે ઉપરણો નાખ્યો છે. રાજાની પાસે એક મનુષ્ય છત્ર ધરીને ઊભો છે અને બીજા પાંચ હુજુરીયા ઊભા રહેલા છે. અત્ર જ વર્ણન કર્યું છે તેને મળતું જ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું વર્ણન આરણ મુસાફરોએ કરેલું છે. સોમનાથથી પચીસ માઈલ દૂર માળી-આમાં સોલંકી રાજાની મૂર્તિ મોજુદ છે તે પણ આવા જ આકારની છે. (યુ. પ્રા. ઇતિહાસ પૃષ્ઠ ૧૫૬)

ચાવડા વંશના રાજાઓના સમય અને રાજ્યકાળ પરત્વે ફેરફાર જુદાજુદા આધાર પ્રમાણે થાય છે. એક સરખી હકીકત મળતી નથી, પણ નવમી દશમી વિક્રમ શતાબ્દિમાં ગુજરાતમાં ચાવડાનું રાજ્ય હતું એ સંજોગમાં જરા પણ મતભેદ નથી અને દશમી શતાબ્દિની આખરે સોલંકીનો રાજ્યઅમલ ગુજરાત પર થયો એ વાત પણ એકમત ચોક્કસ થાય છે.

ચૌલુક્ય અથવા સોલંકીવંશનો ઇતિહાસ વધારે વિગતોથી ભરપૂર મળી આવે છે. એ સમય પર સારી સંખ્યામાં ગ્રંથો લખાયલા છે. એટલી વિગત ચાવડા વંશના ગુજરાતના ઇતિહાસને અંગે ઉપલબ્ધ થતી નથી, એ ખેદનો વિષય છે.

આ વિગત પ્રમાણે ઉપમિતિભવપ્રપંચા ગ્રંથ સંવત ૯૬૨ માં બન્યો તે વખતે ગુજરાતનું રાજ્ય ચામુંડરાજના હાથમાં હતું એમ શ્રી મેરુતંગાચાર્યની વિચારશ્રેણિ પરથી જણાય છે. પ્રબંધચિતામણિમાં ચામુંડને બદલે ભૂયડ એવું નામ આપ્યું છે અને એ ભૂયડે ૨૭ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. અનુમાન એમ કરવામાં આવે છે કે ચામુંડરાજનું બીજું નામ ભૂયડ હશે. વિચારશ્રેણિ પ્રમાણે ભૂયડનું રાજ્ય સંવત ૯૬૨ (ઇ. સ. ૯૦૬) માં પૂરું થયું જણાય છે. પ્રબંધચિતામણિમાં ભૂયડનું રાજ્ય ૨૯ વર્ષ લખ્યું છે અને વિચારશ્રેણિમાં ચામુંડનું રાજ્ય ૨૭ વર્ષ લખ્યું છે તેથી આ બે વર્ષનો તફાવત જોતો કરીએ તો ચામુંડરાજનું બીજું નામ ભૂયડ હતું એમ ધારવાથી સર્વ બાબતનો લગભગ સમન્વય થઈ જાય છે. આ હિસાબે વિચારતાં શ્રી ઉપમિતિ ગ્રંથની પૂર્ણાહતિ વખતે (સં. ૯૬૨) ગુજરાતમાં ચાવડાવંશના રાજા ચામુંડરાજ બેરે ભૂયડનું રાજ્ય હતું એમ ધારી શકાય

દશમી શતાબ્દિની આખરે ચાવડા વંશનો અંત આવ્યો અને સોલંકી વંશ ગુજરાતની ગાદી પર આવ્યો એટલે ચાવડા વંશનો ઉત્તરાધાર ભાગ એ આ ગ્રંથનો સમય ગણાય.

પ્રાચીન ઇતિહાસ પરથી જણાય છે કે ચાવડા વંશના હાથમાં લિલ્લમાલ પણ હતું. ગુજરાતની ઉત્તર સીમા ભેધપુર રાજ્ય સુધી હતી અને દક્ષિણે લાટ દેશનો સમાવેશ ગુજરાતમાં થતો હતો. (રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ પ્રથમ ભાગ. પૃ. ૧૩૨.) આ પ્રમાણે ગુજરાત અને રાજપૂતાનાના મોટા ભાગની સ્થિતિ હતી. એકંદરે આ સમયના ઇતિહાસનાં થોડાં સાધનો જ પ્રાપ્ત થાય છે.

નવમી અને દશમી સદીના ઇતિહાસનાં સાધનો હજુ એટલાં અલ્પ છે કે એના સંબંધમાં વિસ્તારથી લખવાનું બની શકે તેવું નથી. ટોડના 'રાજસ્થાન'માંથી અને શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઓઝાના 'રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ'માંથી છૂટીછવાઈ હકીકતો મળી આવે છે તે ભાગ્યે જ શુભલાખદ્વ ઇતિહાસ લખવા માટે પૂરતી ગણાય.

સાંસારિક સ્થિતિ—

દશમી શતાબ્દિમાં જનતાની સાંસારિક સ્થિતિ સમજવા માટે કેટલીક હકીકતો પ્રાપ્ત થાય છે. રાજપૂતાની શૂરકથા એમાં સુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એક હકીકત એ પણ જણાય છે કે રાજ્યો નાનાં મોટાં ઘણી સંખ્યામાં હશે. તે વખતે પ્રતાપી ગોહિલ વંશની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી, પણ એનો ભવ્ય ઇતિહાસ હવે પછી રચાવાનો હતો. તે ઉપરાંત પરમાર, રાઠોડ વિગેરે વંશો પણ પ્રચલિત થઈ ગયા હતા. લિલ્લમાલમાં ગુર્જરાનું રાજ્ય હતું.

સ્ત્રીઓ ઘણી શૂરવીર હતી. પઠદાનો રિવાજ સામાન્ય પ્રકારનો હતો અથવા લગભગ નહોતો એમ કહી શકાય તેમ છે.

રાજસ્ત્રીઓ પોતાના પતિ સાથે બહિરમાં જતી આવતી હતી એમ જણાય છે. એ વીરમાતા કે વીરપત્ની કહેવરાવવામાં ગૌરવ માનતી હતી. ધર્મેત્સવમાં સ્ત્રીઓ બહિરમાં ભાગ લેતી હતી. શિકાર કરવા પતિ સાથે જતી હતી. પઠદાનો રિવાજ સુસલમાની સમયમાં વધારે પ્રચલિત થયો હોય એમ જણાય છે.

રજપૂતોમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીભક્તિનો ગુણ સારી રીતે કેળવાયલો હોય, એમ જણાય છે. રાજાઓ પોતાના સામંતવર્ગ ઉપર કુટુંબીઓ જેટલું વાત્સલ્ય રાખતા હતા.

લોકોમાં મધપાન કરવાનો રિવાજ આ સમયમાં જણાય છે. રજપૂતોના આખા ઇતિહાસમાં જેમ તેમનાં શૈર્ય તરફ પ્રેમ થાય તેવું છે, તેમજ તેમના અનેકપત્ની કરવાના રિવાજ તરફ ખેદ થાય તેવું છે. રજપૂતોની પડતીનાં કારણોમાં બહુપત્ની અને મધપાન મુખ્ય છે.

બાકી તેમના પ્રેમમાં અંગત તત્ત્વ ઘણું હતું. ચિતોડવાળા ચિતોડ ઉપર જ દુષ્ટિગિન્દુ રાખે અને જોધપુરને મારવામાં આનંદ માને. તે વખતનો સ્વદેશપ્રેમ તે અત્યારની નજરે પ્રાંતિક પ્રેમ હતો, એમ ઇતિહાસ વાંચતાં લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી.

રાજ્યવ્યવસ્થા—

શ્રી ગૌરીશંકર ઓઝા ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ ભાગ ૧ પૃષ્ઠ ૬૭-૬૮ માં વિવેચન કરતાં નીચેની મતલબની હકીકત જણાવે છે:—

“ મહાભારતના સમયમાં રાજધાનીના અને અન્ય મોટાં નગરની આસપાસ મોટો ગઢ બનાવવામાં આવતો હતો, તેની દિવાલો ચારે બાજુએ ઊંચી રાખવામાં આવતી હતી અને તેની પછવાડે જળથી ભરપૂર ઊંડી ખાઈઓ ખોદી રાખવામાં આવતી હતી. રાજાઓનાં અંતઃપુરને પુરુષોનાં નિવાસસ્થાનથી અલગ રાખવામાં આવતાં હતાં. એ અંતઃપુરમાં વિસ્તીર્ણ મેદાન, બગિચા અને કીડાસ્થાનો પણ બનાવવામાં આવતાં હતાં. હાલના સમયમાં છે તેટલો સ્ત્રીઓ માટે સખ્ત પડદાનો નિયમ નહોતો. એ વખતે કૂરતાથી પુરુષોનું પુરુષત્વ નાશ કરી, નપુંસક બનાવી, અંતઃપુરની રક્ષા માટે તેમને નિયત કરવાનો રિવાજ નહોતો. દારુ વિગેરે નિશાની ચીજોનો નિષેધ કરવામાં આવતો હતો અને દારુની દુકાનો તથા વેચાઓ પર બારિક દેખરેખ રાખવામાં આવતી હતી.

“ કૌટિલ્યના ‘અર્થશાસ્ત્ર’ થી જણાય છે કે તે વખતે વખત જાણવા માટે ઘડી (તડકામાં ચક્ર) અને પાણીમાં નળી રાખવામાં

આવતી હતી. રાત્રે એક પહોર લગભગ પૂરે થતાં ચોઘડિયા વાગતાં રાજા અંતઃપુરમાં જતા હતા અને સવારમાં ચોઘડીમાં વાગતાં રાજા જાગૃત થતા હતા. જોગી અને જાહગરને સર્વદા પ્રસન્ન રાખવામાં આવતા હતા. અંતઃપુરની ચારે બાજુ ઊંચી દિવાલો કરી લેવામાં આવતી હતી. દરવાજા પર દેવોની મૂર્તિઓ બનાવવામાં આવતી હતી, મહેલોમાં સુરંગો રાખવામાં આવતી હતી અને કેટલાક તાંત્રિક પ્રયોગો પર વિશ્વાસ હોવાથી તેનો પણ અમલ કરવામાં આવતો હતો. રાજાઓનાં અંતઃપુરની રક્ષા માટે શસ્ત્રધારી સ્ત્રીઓને રાખવામાં આવતી હતી. રાજાના શરીરની સેવા સ્ત્રીઓ કરતી હતી. અંતઃપુરમાં છળ-પ્રપંચ ચાલ્યા કરતા હતા. રાજાની સવારી ચાલે ત્યારે બંને બાજુ પોલિસનો બંદોબસ્ત રાખવામાં આવતો હતો અને ગાયેના ચારા માટે તથા તપસ્વી લોકોને રહેવા માટે ગામની આસપાસ જગ્યાઓ છૂટી રાખવામાં આવતી હતી. શિકારને માટે જંગલોને રક્ષિત કરવામાં આવતાં હતાં. નગરોની ચારે બાજુ પાકો કોટ બનાવી, તેની પછવાડે ખાઈ ખોદાવવામાં આવતી હતી. રસ્તા પર પથ્થર પાથરવામાં આવતા હતા. ગઢના દરવાજા પર ભિન્નભિન્ન દેવતાઓની મૂર્તિઓ રાખવામાં આવતી હતી. વેશ્યાઓ રાજાની સાથે રહેતી હતી. રાજાની વર્ષગાંઠ પર કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવતા હતા અને ભૂત-પ્રેતની પૂજા થતી હતી. દાસદાસીઓનાં લેવાણુવેચાણુ થતાં હતાં, પણ આર્યજાતિનાં સ્ત્રીપુરુષને દાસ બનાવવામાં આવતાં નહોતાં.”

રાજ્યપ્રબંધ-યુદ્ધપ્રણાલિકા—

નવમી દશમી શતાબ્દિમાં રાજ્યપ્રબંધ અને યુદ્ધપ્રણાલિકા તથા યુદ્ધના નિયમો કેવા પ્રકારના હતા તે જાણવું ખાસ પ્રાસંગિક છે. મહાભારતમાં જે નિયમો બતાવવામાં આવ્યા હતા તે રજપૂતના સમયમાં ઘણાખરા જળવાઈ રહ્યા હતા. એ સંબંધમાં શ્રીયુત ગૌરીશંકર ઝોઝા ‘રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ પૃ. ૬૬ થી જે હકીકત શોધખોળને પરિણામે જણાવે છે તેનો સારાંશ નીચે મુજબ છે:—

રાજ્યપ્રબંધ અને ન્યાયનું કામ રાજાઓ આઠ મંત્રીઓની સલાહ લઈને ચલાવતા હતા. અત્યારે પણ ‘આઠ કૌંસલ’ ના

નામથી એ રજપૂતાનામાં પ્રસિદ્ધ છે. એની સામે અત્યારતું પ્રધાન મંડળ સરખાવવા જેવું છે.

- ૧ પ્રધાન, (cf. Prime minister)
- ૨ સેનાપતિ, (cf. Commander-in-chief)
- ૩ પુરોહિત (cf. Commissioner of Police)
- ૪ ગુમચરવિભાગનો અધ્યક્ષ (cf. Head of C. I. D Department)
- ૫ દુર્ગાધ્યક્ષ (War minister)
- ૬ ન્યાયાધીશ (cf. Judge)
- ૭ આયવ્યયાધિપતિ (cf. Finance minister)
- ૮ મહાસાધિવિગ્રહિક (cf. Foreign minister)

એ આઠ ઉપરાંત જિલ્લાના હાકેમ તથા પ્રજાના સર્વ વર્ણુના શ્રેષ્ઠ પુરુષોને રાજસભામાં સામેલ કરવામાં આવતા હતા. પૂર્વકાળમાં રાજા પોતે દરબારમાં આવી ન્યાયકાર્ય કરતા હતા અને તેને સહાય કરવા માટે એક રાજસભા પણ રાખવામાં આવતી હતી. (cf. Our Privy Council) એ રાજસભામાં ૪ વેદના બ્રાહ્મણનાર સદાચારી ગૃહસ્થ બ્રાહ્મણ, ૮ બળવાન શસ્ત્રકુશળ ક્ષત્રિય, ૨૧ ધનવાન વૈશ્ય-વ્યાપારી અને ૩ પવિત્ર અને વિનયી શૂદ્રોને રાખવામાં આવતા હતા. આ રાજસભા એકલા ન્યાયના કાર્ય ઉપર જ ધ્યાન આપતી હતી એમ નહોતું, પણ દેશના પ્રબંધ સાથે પણ સંબંધ રાખતી હતી.

રાજામાં ૩૬ ગુણ હોવા જોઈએ એવી આમનાય હતી. તે છત્રીશ પૈકી મુખ્ય ગુણ નીચે પ્રમાણે છે:—રાજાએ રાગદ્રેષ છોડી ધમાચરણ કરવું, કાર્યમાં શિથિલતા ન કરવી, મદોન્મત્ત થઈ વિષય-લોગમાં ન પડવું, શૂરવીર થવું, દાનશૂર થવું પણ કુપાત્રને દાન ન આપવું, નીચ પુરુષોની સંગતિ ન કરવી, સ્ત્રીસેવનમાં નિયમિત રહેવું, સદાચારીનું સન્માન કરવું, દુરાચારીને દંડ આપવો, સમયને અમૂલ્ય સમજવો, પ્રજાકલ્યાણનાં કાર્યો માટે વિચાર કરવો અને

એનો અમલ કરવો, યોગ્ય અને કાર્યકુશળ મનુષ્યોને અધિકાર આપવા, વ્યાપારી અને કારિગરોને સહાયતા આપી વ્યાપાર અને કળાકૌશલ્યની ઉન્નતિ કરવી, લોકોને કષ્ટ થાય તેવો ભારે કર ન નાખવો, આગસને અવકાશ ન આપવો અને વિદ્યા તથા ધર્મની ઉન્નતિ કરવી. (આ સર્વ વાત મહાભારતના શાંતિપર્વમાંથી લીધેલી જણાય છે.) એનો અમલ કેટલો થતો હતો તે વ્યક્તિગત રાજા પર આધાર રહેતો. રાજાનો આવો આદર્શ હતો, એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય.

રાજાની કર્તવ્યપ્રણાલિકામાં એને ઇશ્વરનો ભય રાખી સત્ય માર્ગથી કદી પણ બહાર પગલું ન ભરવાનો સમાવેશ થતો હતો. રાજ્યસત્તાના મુખ્ય આધારસ્તંભ તરીકે સત્યને ગણવામાં આવતું હતું.

સેના અને યુદ્ધ સંબંધી પ્રાચીન રિથિતિ—

સેના ચાર પ્રકારની હતી.

૧. પાયદળ—પદાતિ (Infantry)
૨. અશ્વ-ઘોડેસ્વાર (Cavalry)
૩. હાથી સ્વાર
૪. રથમાં બેસીને યુદ્ધ કરનાર. (રથી)

એને ચતુરંગિણી સેના કહેવામાં આવતી હતી.

લશ્કરના અંગ તરીકે હાથીને બહુ ઉપયોગી ગણવામાં આવતા હતા. હાથીને શિક્ષણ આપીને ખાસ તૈયાર કરવામાં આવતા હતા અને એને મસ્ત કરી એની મુંઠમાં બેધારી તરવાર આપવામાં આવતી અને પછી તેને શત્રુ પર છોડી મૂકવામાં આવતા હતા. લડાઈની આગળ હાથીઓની હાર કરવામાં આવતી હતી અને એની વચ્ચે તથા બાજુ પર ધનુર્ધારી યોદ્ધાઓ રહેતા હતા. રાજા ખૂબ શણગારેલા હાથી પર ઘણેલાએ સ્વારી કરતા અને તેથી લડાઈ વખતે તેના હાથી શોધી કાઢવો ઘણો સહેલો થઈ પડતો હતો. વ્યૂહરચના અનેક પ્રકારે કરવામાં આવતી હતી અને એ રચનાની આવડત ઉપર લડાઈનાં પરિણામનો ઘણો આધાર રહેતો.

હતો. જે હાથીની લાઈન તૂટી જાય તો લશ્કરમાં ભંગાણ પડવાનો ધણો સંભવ રહેતો હતો. લડાઈમાં જે રાબતો હાથી ગાંડો થઈ જાય તો ભારે ગુન્થવણ થતી અને રાબત પડે એટલે લશ્કર નાસવા માંડતું. અનેક પ્રસંગે આવા કારણે લડાઈમાં હાર થઈ જતી હતી.

સેનાનીઓને કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા સારું વર્ષો સુધી લશ્કરી તાલીમ આપવામાં આવતી હતી. લશ્કરીઓને પગાર નિયત સમયે રોકડ તથા અન્નના આકારમાં આપવામાં આવતો હતો. દશ યોદ્ધા પર એક ઉપરી, સો પર એક ઉપરી-નાયક અને હજાર પર એક ઉપરી, એવી રીતે હવાલદાર, દફતદાર અને જમાદારની નિમણૂક થતી અને એવી સર્વ ટુકડીઓના ઉપરીને સેનાપતિ કે સેનાધિપતિની સંજ્ઞા આપવામાં આવતી હતી.

અતુરંગી સેનાની સાથે દૂત, બસૂસ, નોકર અને દૈશિક (માર્ગ જતાવનાર-હોમિયા) રાખવામાં આવતા હતા.

લશ્કરીઓનાં આયુધો—

પાયદળ લશ્કરનાં આયુધોમાં ધનુષ, બાણ, ઢાલ, તલવાર, ભાલા, ફરશી, તોમર (લોઢાનો દંડ) વિગેરે હથિયારો હતાં. ગદાનો ઉપયોગ તો માત્ર દાંદ્યુદ્ધમાં જ થતો. ઘોડેસ્વારની પાસે તલવાર અને ખરશી રાખવામાં આવતાં હતાં. રથી અને મહારથી રથમાં બેસતા. રથને બે પૈડાં હતાં અને ચાર ઘોડા જોડવામાં આવતા હતા. એને મથાળે બુદ્ધાં બુદ્ધાં ચિહ્નવાળી ધ્વજાઓ ફરકાવવામાં આવતી હતી. રથની અંદર બાણ, શકિત વિગેરે આયુધોનો સંગ્રહ રહેતો, રથી અને મહારથી પોતાનાં માથા પર લોઢાનો ટોપ રાખતા, શરીર પર લોઢાનું બખતર પહેરતા, હાથો પર ગોધાંશુલીત્રાણુ રાખતા અને આંગળીઓની રક્ષા માટે આવરણુ રાખતા. રથનો હાંકનાર સારથિ પણ કવચ (બખતર) પહેરતો. સેનાપતિ ઘણે ભાગે લશ્કરને મોખરે રહેતો.

યુદ્ધના નિયમો—

યુદ્ધના નિયમો બાંધેલા હતા. એ નિયમોને આધારે યુદ્ધ કરવામાં આવે તેને ‘ ધર્મયુદ્ધ ’ કહેવામાં આવતું હતું. ઝેરી અથવા

કર્ણી (આંકડાવાળું) બાણ ઉપયોગમાં લેવામાં આવતું નહિ. રથ-વાળો રથવાળા સાથે લડે, હાથી પર સ્વારી કરનાર હાથીવાળા સાથે લડે, ઘોડેસ્વાર ઘોડેસ્વાર સાથે લડે અને પાયદળ પાયદળ સાથે લડે, એવો નિયમ હતો. બન્ને બાજુના યોદ્ધાઓનાં શસ્ત્ર સમાન રખાતાં.

સામો શત્રુ જો દુઃખાકુળ હોય તો તેના ઉપર ઘા કરવામાં ન આવતો. લયભીતને, હારેલાને કે પૂંઠ પકડી નાસનારને મારવામાં ન આવતો. સામા લડનારનું શસ્ત્ર ભાંગી જાય, ધનુષ્યની દોરી તૂટી જાય, તેનું બળતર નીકળી પડે અથવા તેનું વાહન ભાંગીને નાશ પામી જાય તો તેના પર શસ્ત્ર ચલાવવામાં ન આવતું. સૂતેલા, થાકેલા, ખાતા, પાણી પીતા અથવા ઘાસઘાણો લાવતા શત્રુ પર ઘા કરવામાં ન આવતો. લડાઈ વળતે ખેડૂત કે પ્રજાજનને કોઈ પણ પ્રકારની પીડા ન થાય તેની ખાત્ર સંભાળ રાખવામાં આવતી. લડાઈમાં ઘાયલ થયેલા સામાવાળાને કાં તો તેની છાવણીમાં પહોંચાડી દેવામાં આવતા અથવા પોતાની છાવણીમાં ઘા પર મલમપટ્ટા કરવામાં આવતા અને એને સારું થયા પછી છોડી દેવામાં આવતા.

આપત્તિકાળમાં રાષ્ટ્ર ખાતર શત્રુ સાથે સંગ્રામ કરવો અને પ્રજાની રક્ષા કરવી, એ ક્ષત્રિયનો ધર્મ ગણાતો. જે દેશ પર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હોય તેના ઉપર નીતિ પ્રમાણે શાસન કરવાની અને તેની પ્રજાને સુખી બનાવવાની વિજેતાની ફરજ ગણવામાં આવતી. યુદ્ધમાં લડીને મરવું એ ક્ષત્રિયને માટે સૌભાગ્ય ગણાતું અને યુદ્ધમાંથી નાસી આવવું, એ તેને માટે અતિ નિંદનીય ગણાતું.

હુએન્સંગ દક્ષિણના રાજા પુલકેશિનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે “ રાજા જાતિનો ક્ષત્રિય છે. એનું નામ પુ-લો-કે-શિ (પુલકેશિ) છે. એના વિચાર અને કાર્ય અતિ વિસ્તૃત છે, એના ઉપકારનાં કામોનો લાભ દર દર પહોંચે છે. એની પ્રજા પૂર્ણ વિનયપૂર્વક એની આજ્ઞા ઉઠાવે છે. આ સમયમાં શિલાહિત્ય (કનોજનો ધ્રી હર્ષ) રાજાએ પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધીના દેશ પર વિજય મેળવ્યો છે અને દર દરના દેશો પર ચઢાઈ કરી છે, પણ આ દેશ(મહારાષ્ટ્ર)વાળા એને સ્વાધીન થયા નથી. અહીંવાળાને દંડ દેવા માટે તથા આધીન કરવા માટે એણે પોતાના રાજ્યના

પાંચે વિભાગના સૈન્યને એકઠું કર્યું, સર્વ રાજ્યોના બહાદુર સેનાપતિઓને બોલાવ્યા અને પોતે પણ લશ્કરી હરોળમાં રહ્યો, તો પણ એ અહીંના સૈન્યને છૂતી ન શક્યો. અહીંના લોક સાદા, પ્રમાણિક, શરીરે ઊંચા, સ્વભાવે કઠોર, બદલો લેવાવાળા, ઉપકાર કરનારનો આભાર માનનારા અને શત્રુપરત્વે નિર્દય છે. એ લોક તેઓનું અપમાન કરનાર સામે બદલો લેવામાં પોતાનો જાન પણ આપી દેનાર છે, પણ કોઈ મુશ્કેલીને વળતે તેમની મદદ માગે તો તેને મદદ દેવાની ઉતાવળમાં પોતાનાં શરીરની પણ દરકાર ન કરે તેવા છે. જો તે કોઈ બાળનનો બદલો લેવા માગતા હોય તો શત્રુને એ પહેલેથી સાવધાન કરી દે છે, પછી જાનને શત્રો ધારણ કરી એક ખીજ પર હુમલો કરે છે. એ જાનનેમાંથી એક નાસી-ભાગી જાય તો ખીજે તેનો કેડો પકડે છે, પણ જો તે શરણે આવી જાય તો તેને મારતા નથી. કોઈ સેનાપતિ લડાઈમાં હાર ખાઈ જાય તો તેનો હંડ કરતા નથી, પણ એને તેઓ સ્ત્રીનો પોશાક સેટ આપે છે અને એમ થાય એટલે પેલા સેનાપતિને જાતે જ મરવું પડે છે. રાજ્યના અધિકારમાં સેંકડો યોદ્ધાઓ નિયત કરેલા હોય છે. તેઓ લડાઈ વળતે નિશો કરી મદમસ્ત થઈ જાય છે અને પછી તો પ્રત્યેક હાથમાં ભાલો લઈ લલકારતા આગળ વધે છે અને દશ હજાર માણસોનો સામનો કરે છે. એવી રીતે લશ્કર માટે પ્રયાણ કરતો યોદ્ધો રસ્તામાં ચાલનારા કોઈ આદમીને મારી નાખે તો તેને સજા કરવામાં આવતી નથી. એ જ્યારે લડવા માટે બહાર પડે છે ત્યારે પોતાની આગળ ઢાલ વગડાવે છે. સેંકડો હાથીઓને પણ મદમસ્ત કરી લડવા માટે લઈ જાય છે. એ લોક પહેલેથી નિશો કરે છે અને પછી એકી સાથે આગળ વધીને દરેક ચીજને બરબાદ કરી મૂકે છે અને તેથી કોઈ શત્રુ તેની સામે ટકી શકતા નથી.” (‘સોલંકીઓના પ્રાચીન ઇતિહાસ’ પ્રથમ ભાગ ‘પૃ. ૩૪-૩૫ માંથી ઉધૃત)

આ લંબાણ ટાંચણ નજરે જોનાર પરદેશી અભ્યાસી મુસાફરે કરેલ લખાણને આધારે થયેલ હોવાથી એમાં તથ્યાંશ હોવાનો ઘણો સંભવ છે. રજપૂતો માટે જે હકીકત ઇતિહાસમાં વાંચવામાં આવે છે તેના પર તે સહીસિક્કો કરનાર હોવાથી બહુ ઉપયોગી જણાય છે.

રાજ્યસંબંધ—

શ્રીયુત ઓઝા આ નવમી દશમી શતાબ્દિ સંબંધી વિવેચન કરતાં સદર “રાજપૂતાનેકા ઇતિહાસ, પ્રથમ ભાગ”માં આગળ પૃ. ૭૫ પર જણાવે છે કે “પ્રાચીન કાળથી ભારતમાં અનેક નાનાં મોટાં રાજ્યો વિદ્યમાન હતાં અને તે રાજ્યો અંદર અંદર લડાઈ ઝગડા કર્યા કરતા હતા, પણ એમાં એક વાત એ જરૂર હતી કે કોઈ રાજા પોતાનું બળ વધારી દઈ બીજા રાજા ઉપર વિજય મેળવતો તો પણ તે પરાજિત રાજાનું રાજ્ય છીનવી લેતો નહિ, તેની અભ્યંતર સ્વતંત્રતામાં અડચણ નાખતો નહિ, માત્ર વિજયચિહ્ન તરીકે તેની પાસેથી કાં તો ખંડણી નિયત કરતો અથવા લેટ લેતો. એ ઉપરાંત પ્રાચીન રાજ્યો પરસ્પરના વૈર મટાડવા માટે કન્યાની આપણે કરવાનો રિવાજ પણ રાખતા હતા. રજપૂતોમાં પ્રાચીન સમયથી અત્યાર સુધી એક રીત ચાલી આવે છે કે ભિન્ન વંશના રાજા સાથેના વિરોધ પોતાની દીકરીને વિવાહ સંબંધમાં આપીને શમાવવામાં આવતો હતો અને એક જ વંશના રાજાઓ વચ્ચે વિરોધ થયો હોય તો અગ્રીણ પીવરાવવાથી (કસુંબા કાઢવાથી) વિરોધ દૂર થતો હતો. ઇતિહાસમાં આવા અનેક દાખલાઓ મોબુદ છે. રાજ્યો વચ્ચે અંદર અંદરની લડાઈઓ ચાલુ રહેતી ત્યારે પણ બે બહારનો કોઈ શત્રુ રાજ્ય પર આક્રમણ કરતો અથવા દેશ પર હુમલો કરતો ત્યારે નાનાં મોટાં સર્વ રાજ્યો મળી જઈને તેવા પરદેશી હુમલાનો સામનો કરતા હતા. આગળના જમાનાનું આ સંગઠન જ્યારે રદ થયું ત્યારે પરદેશીઓ આ દેશમાં દીર્ઘકાળ માટે દાખલ થઈ ગયા; પણ એ સમયનો વિચાર અપ્રસ્તુત હોઈ અહીં તે વિષય પર વિશેષ ઉલ્લેખ કરવાની આવશ્યકતા નથી.”

રજપૂતો અને સ્ત્રીઓ:—

રજપૂતોમાં સ્ત્રીઓ તરફ મોટો આદર હતો. સ્ત્રીઓ પણ પોતાની જાતને વીરપત્ની કે વીરમાતા કહેવરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માનતી હતી. એ વીરાંગનાઓના પતિવ્રતા ધર્મ, શૂરવીરતા અને સાહસ જગત્પ્રસિદ્ધ છે. એનાં અનેક ઉદાહરણો ઇતિહાસમાં નોંધાયેલાં છે. દશમી શતાબ્દિ પછીના ઇતિહાસમાં મુસલમાનો સાથેના અનેક પ્રસંગમાં રાણીઓએ અદ્ભુત શૌર્ય બતાવ્યાના

દાખલાઓ મોબુદ છે. એવી જ રીતે પોતાનું સતીત્વ જાળવવા માટે હંતરો રજપૂત મહિલાઓએ નિર્ભયપણે જોહરની ધગધગતી આગમાં બળીને લસ્મસાત થવાના અનેક પ્રસંગો જાણીતા છે. પડદાનો રિવાજ આ શતાબ્દિઓમાં મધ્યકાળના જેવો નહોતો. ધર્મોત્સવ, શિકાર અને યુદ્ધ વખતે રાણીઓ રાજાની સાથે રહેતી હતી અને રાજ્યાલિષેક વખતે પતિની સાથે લરહરખારમાં રાણી બેસતી હતી. મુસલમાની સમયમાં દેખાદેખીથી સખ્ત પડદાનો રિવાજ વધતો ગયો અને એના અનુકરણથી રાજદારી પુરુષોમાં અને ધનાઢ્ય વૈશ્યોમાં એ રિવાજ વધતો ચાલ્યો.

સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ :—

સર્વ રજપૂતોમાં સ્વદેશભક્તિ અને સ્વામીધર્મ પ્રાચીન કાળથી ચાલ્યા આવે છે. રજપૂતાનાના ઇતિહાસમાં એવાં સંકડો ઉદાહરણો મળે છે કે જેમાં પોતાના સ્વામીને સાથ દેવામાં અને દેશની રક્ષામાં હંતરો લાખો રજપૂતોએ પોતાના પ્રાણોની આહુતિ આપી હોય. પોતાના માલેક-સ્વામીનો સામનો કરનાર અથવા તેની સાથે છળકપટ કરનારનાં માથાં ઉપર હરામખોરીનું આકરું કલાંક લગાડવામાં આવતું હતું અને એ કલાંક સમસ્ત રજપૂતાનામાં મોટી ગાળ સમાન અથવા આકરી એજ સમાન ગણવામાં આવતું હતું. (સ્વદેશની ભાવના તે વખતે વિશેષતઃ પ્રાંતિક હોય એમ જણાય છે.) રાજાઓ પોતાના સામંતો તરફ ખૂબ પ્રેમ રાખતા હતા અને માનમર્યાદા જાળવતા હતા. આથી સ્વામી-સેવકનો સંબંધ પ્રેમપૂર્ણ હોઈ, પરસ્પર દૃઢ બંધન રહેતું હતું અને સેવાથી એને પુષ્ટિ મળતી હતી. દશમી શતાબ્દિ સુધી તો આ સ્થિતિ કાયમ રહી. ત્યારપછી એ પ્રથા શિથિલ થતી ચાલી અને મુસ્લીમ બાદશાહોની લેદનીતિથી પરસ્પરનો સંબંધ દીલો થનાં અને પ્રેમ-શ્રદ્ધા-ભક્તિ અને વિશ્વાસનો પૂલ તૂટી જતાં અવ્યવસ્થા ચાલી અને રાજ્યોમાં ભંગાણ પડ્યાં. ત્યારપછી રાજાઓ પણ સમયાનુકૂળ પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા લાગ્યા અને રાજ્યની છત્રછાયામાંથી છૂટી ખુદી રીતે સ્વતંત્ર થવાની એટલા કરવા લાગ્યા. નીતિશાસ્ત્રોમાં રાજ્યને એક શરીર ગણીને રાજા, અમાત્ય, પ્રજા અને સામંતગણને તેનાં અંગો તરીકે કદપવામાં આવ્યાં છે. એ

એમાંનું એક પણ અંગ રાગી, નિર્જાળ અથવા કર્તવ્યહીન થઈ જાય તો રાજ્યરૂપ આખા શરીરને તે નિર્જાળ બનાવી દે છે. રાજ્યની ઠંડી છાયામાં એના સામંતો બીજા પ્રણય પ્રતિપક્ષીઓ તરફથી થતા ઉત્તાપ, વ્યાધિ કે આપત્તિઓથી બચી જતા હતા. રાજ્યની જડ ચલાયમાન થઈ જાય ત્યારપછી એનાથી બુદ્ધા પડેલાં અંગો ખેમકુશળ રહેવાની આશા કેવી રીતે રાખી શકે? પણ આ મર્વ બાબતા દશમી શતાબ્દિ પછી બની જણાય છે. મુન્નલમાન બાદ-શાહાની ભેદનીતિનો ભોગ બનેલા અને મરાઠાઓના અંદરઅંદરના ક્લેશથી નિર્જાળ બનેલા ભારતવર્ષની શી દશા થઈ તે જાણીતો ઇતિહાસ છે, પણ તે વખતની સ્થિતિને પ્રસ્તુત વિચારણામાં સ્થાન નથી. દશમી શતાબ્દિ મુઘી ભારતવર્ષ સજ્જગદ્ હતું.

શ્રીયુત ઓઝા મદર પુસ્તકના પૃ. ૭૬ પર લખે છે કે “ભારત-માં જ્યાં મુઘી પ્રાચીન આચારવિચાર, રીતિરિવાજ, રાજ્યપદ્ધતિ અને શિક્ષાપ્રચારનો ક્રમ બન્યો બન્યો રહ્યો ત્યાં મુઘી ક્ષત્રિયવર્ણે ભારતવર્ષ માત્ર જ નહિ, પણ દર દરના પ્રહારના દેશોને પણ હસ્તગત કર્યાં. એની સભ્યતા, શિષ્ટતા અને પ્રતાપની સામે અન્ય જાતિઓએ પોતાનાં શિર ઝૂકાવ્યાં અને એ લોકો મહારાજ્યને આનંદ લૂંટતા રહ્યા, પરંતુ ત્યારપછી જેમ જેમ એ વર્ણમાં શિક્ષાનો અભાવ થતાં સ્વાર્થપરાયણતાનાં મૂળ ધુસ્યાં, દેશમાં અનેક પ્રકારના ધર્મો અને નાની નાની જાતિઓ બની ગઈ અને એક સૂત્રમાં બંધાઈ રહેલી પ્રજા જાતિ, પંકિત અને મતમતાંતરોના ઝગડાથી પૃથક્ પૃથક્ થઈ એક બીજાને વૈરવિરોધની નજરે બેવા લાગી, રાજાઓ પણ સ્વધર્મીઓનો પક્ષ લઈ કોઈ કોઈ વાર અન્ય ધર્મ-વક્ષાઓ પર અત્યાચાર કરવા લાગ્યા અને પોતાની પ્રજાને તુચ્છ દ્રષ્ટિથી દેખવા લાગ્યા તેમ તેમ નીતિ અને ધર્મની મયાદાનું ઉલ્લંઘન કરી રાજાઓ સ્વેચ્છાચારી બનતા ગયા. પરિણામે અંદર-અંદરની ફાટફૂટ ફેલાઈ જતાં રાતદિવસના ઝગડાથી એનાં બળ પરાક્રમ ક્ષીણ થતાં ચાલ્યાં.”

ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો:—

શ્રીયુત ઓઝાજી પોતાનાં ઇતિહાસમાં ક્ષત્રિયોની ક્ષતિનાં બે કારણો બતાવે છે: (૧) બહુવિવાહ—એક રાજા અનેક સ્ત્રીઓને પરણે

તે. એકપત્નીત્વનો અભાવ. આ કારણની શરૂઆત ઘણા વખતથી ચાલી આવી જણાય છે, પણ એનાં લયંકર પરિણામો આખો ઇતિહાસ વિચારતાં જણાયાં વગર રહેતાં નથી. એનાથી અનેક રાજાઓના પ્રાણ ગયા છે, અનેક નિરપરાધી આજકોનાં મરણ થયાં છે અને અનેક રાજ્યો નષ્ટબ્રષ્ટ થયાં છે. મેવાડના સાંગા જેવા મહાપરાક્રમી રજપૂતોનાં રાજ્યમાં આ બહુવિવાહથી નાશના ગણેશ મંડાયા હતા. (૨) મધપાન. રજપૂતોની ક્ષતિનું બીજું કારણ દારુ-મધપાન. મેગાસ્થનિસ લખે છે કે ભારતના લોકો યજ્ઞયાગ સિવાય દારુનો ઉપયોગ કરતા નહિ (ઈ. એન્ટિક્વરી. પુ. ૬. પૃ. ૧૩૧) પૂર્વકાળમાં કોઈ વખત લડાઈ પ્રસંગે મધપાન કરવાનો રિવાજ હતા, છતાં એમાં વધારો થતો ગયો અને બળ, વીર્ય, શૌર્ય અને સાહસનું લક્ષણ કરનાર એ દૈત્યના પંજામાં રજપૂતો વધારે વધારે સપડાતા ગયા.

છેવટે શ્રીયુત ઓગાળ જણાવે છે કે (પૃ. ૮૧) “ સારાંશ એ છે કે સ્વાર્થપરાયણતા, અવિદ્યા, આજસ, બહુવિવાહ, મધપાન, પરસ્પરમાં કાટકૂટ અને પ્રેષને કારણે છેવટે આખી રજપૂત જાતિનું એકલક્ય ન રહેવાથી રજપૂતો નિર્જાત થતા ગયા. ”

ઉપરની સર્વ સ્થિતિ દશમી શતાબ્દ પછી થઈ, પણ એની શરૂઆત પ્રસ્તુત સમયમાં થઈ ગઈ હતી.

દશમી શતાબ્દના રિવાજો વિગેરે (અંથમાંથી તારણ)

દશમી શતાબ્દના સામાજિક રિવાજો સંજ ધી અન્યત્ર ઉપલબ્ધ હકીકત આપણે જોઈ ગયા. હવે ખૂદ ઉપમિતિલવપ્રપંચા કથામાંથી કેટલીક હકીકત સાંપડે છે તે વિચારી લઈએ.

સુદ્ધની ભૂમિકા:—

ઉપમિતિ અંથમાં સુદ્ધની અનેક ભૂમિકાઓ જુદે જુદે પ્રસંગે ચિતરી છે તે પ્રસંગો પરથી સુદ્ધનીતિ અને રીતિ પર ઘણા પ્રકાશ પડે છે. તે સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેંચનાર એટલા માટે છે કે લડાઈની વર્તમાન પદ્ધતિ તદ્દન જુદી છે અને દશમી સદીની રીતિ

નફન જુદી હતી. થોડા પ્રસંગો જોઈ જઈએ એટલે એની વિશિષ્ટતા ખ્યાલમાં આવશે.

મોહરાય અને ચારિત્રરાજનું યુદ્ધ પ્રસ્તાવ ૫, પ્રકરણ ૧૯ માં આવે છે. આ પ્રથમ યુદ્ધ છે. ચારિત્રરાજનો સ્વંયમ નામનો યુલટ દુશ્મનોથી ખૂબ ઘવાયો છે. એને ચારિત્રધર્મરાજની રાજ-સલામાં લાવવામાં આવે છે. સલામાં પોતાના યુલટને માર પડેલો જોઈ મોટો ખળભળાટ થાય છે અને કોઈ હોકારા કરવા માંડે છે, કોઈ તરવાર પર હાથ નાખે છે અને આખું સલાસ્થાન ઉઝળી જાય છે. મહારાજ ચારિત્રરાજના ઇસારાથી સર્વ શાંત થઈ જાય છે. પછી પ્રથમ નાના રાજાઓ પોતાના વિચારો બતાવે છે અને દુશ્મનને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાની સલાહ આપે છે. એ સર્વે રાજાઓનો મત બાણી મહારાજની કૌંસીલ બેસે છે અને ખાનગીમાં મંત્રણા શરૂ કરે છે. કૌંસીલ હોલમાં ગયા ત્યારે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્-દર્શન અને દિવાની મુખ્ય સચિવ સદ્ગુણોદયની સલાહમાં ભારે મોટો તકાવત પડે છે. લશ્કરી સમ્યગ્દર્શન તો એક ઘાના બે કટકા કરવાની વાત કરે છે. એ કહે છે ‘શત્રુ તરફથી આવેા અસહ્ય યુદ્ધો થયા પછી સ્વમાનવાળો કેમ બેસી રહે ?’ એણે શત્રુનું અપમાન સહન કરી જનારને તરખલાને તોલે ગણ્યાબ્યા, એવા જીવતર કરતા મરણને વધારે સારું બતાવ્યું અને શત્રુને હઠાવી રાજ્યને નિષ્કંટક બનાવવાની સલાહ આપી. પછી સાચા મુત્સદ્દી સદ્ગુણોદયનો વારો આવ્યો. એ કદી આવેશમાં આવે તેવો નહોતો. એ ગણતરીબાજ અને વિચારશીલ હતો અને એ લાંબી નજરે પરિણામને કદખી શકે તેવો હતો. એણે સૈન્યાધિપતિ તરફ ખૂબ માન બતાવ્યું, એના સ્વામીભક્તપણાની પ્રશંસા કરી અને પછી મર્યાદિત શબ્દોમાં સલાહ આપી કે સમજી માણસ અવસર વગર કોઈપણ કાર્ય કદી શરૂ કરતો નથી. (પૃ. ૧૩૦૬).

ત્યારપછી એ રાજનીતિના છ ગુણો ગણાવે છે: સ્થાન, યાન, સંધિ, વિગ્રહ, સંશ્રય અને દ્વેધીભાવ. આ છ ગુણોની વિગત પૃ. ૧૩૦૬-૭ માંથી બાણવા યોગ્ય છે. એમાં લશ્કરની વ્યૂહરચના વિશેરે અનેક ઉપયોગી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

રાજનીતિના પાંચ અંગ બતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપાય (સામ, દામ, દંડ, ભેદ અને ઉપેક્ષા), દેશકાળ વિભાગ, પુરુષ અને દ્રવ્ય, આપત્તિનો ઉપાય, કાર્યસિદ્ધિ. (પૃ. ૧૩૦૮.)

રાજ્યસત્તાને અંગે ત્રણ પ્રકારની શક્તિ ધ્યાનમાં રાખવી: ઉત્સાહશક્તિ પ્રભુશક્તિ અને મંત્રશક્તિ. (પૃ. ૧૩૦૮-૯).

ત્રણ ઉદય, ત્રણ સિદ્ધિ બતાવીને પછી સામ, દામ, દંડ અને ભેદ એમ ચાર પ્રકારની નીતિનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૦૯) રાજ્યે ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ જાણવી જોઈએ.

ત્યારપછી સફળોદય મંત્રી બહુ વ્યવહારુ વાત કરે છે. એ રાજનીતિના અભ્યાસીએ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. તે જણાવે છે કે “ પ્રાણી ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો જાણતો હોય, પણ જો તે પોતાની અવસ્થા બરાબર સમજતો ન હોય તો આંધળા માણસની પાસે ધરવામાં આવેલો આરિસો નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે. ન સાધી શકાય તેવી બાબત મેળવવા માટે જે પ્રાણી પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેને અંગે યોગ્ય વિવેક રાખતો નથી તેની લોકોમાં હાંસી થાય છે અને પોતે મૂળથી નાશ પામે છે.” આ સર્વ પ્રસ્તાવના કરી સફળોદય મંત્રી કમાલ કામ કરે છે. એ જણાવે છે કે આ આખી બાબતનો વરરાજા તો સંસારી જીવ છે, આખી ચિત્તવૃત્તિ અટવીનો રાજા એ છે અને એ તો આરિત્રધર્મ-રાજને ઓળખતો પણ નથી, એનો પક્ષપાત મહામોહ-દુશ્મન રાજા તરફ છે, એ આપણને બરાબર ઓળખે ત્યાં સુધી કાંઈપણ કરવું નકામું છે, હાલ તો રાહ જોવી અને જરા પાછા હટી વધારે જોર મેળવવું ઉચિત છે.

એ પ્રમાણે કહીને વખત લાંબાવવાની અને અનુકૂળ સમયની રાહ જોવાની એ સલાહ આપે છે, છતાં લશ્કરી સેનાપતિ છેવટે હ્રત મોકલવાની સૂચના કરે છે. તેના જવાબમાં સફળોદયમંત્રી જણાવે છે કે સામી બાબુ ઉરકેરાયલી હોય ત્યારે હ્રત મોકલવો એ ગરમ તેલમાં પાણી રેડવા બરાબર છે, એથી તો બલદો

ભડકો થશે; છતાં એ પ્રયોગ કરી જોવો એમ ઠર્યું. ચારિત્રરાજનો હત મોહરાજની સલામાં ગયો. (પૃ. ૧૩૧૫).

હત મહામોહની રાજધાનીમાં જઈને સંદેશો આપ્યો. એ સાહસિક હતા, છતાં એણે શાંતિથી વાત ચલાવી અને અરુપરસ પ્રેમ વધે તેવી રીતે કામ લેવા સૂચના કરી, પણ તેનાં વચન સાંભળીને મોહરાજના સેનાનીઓ લાલપીળા થઈ ગયા અને સર્વ હાકારા પાડી બોલવા મંડી ગયા, હતનું અનેક પ્રકારે અપમાન કરી અને તેઓએ બહાર કાઢ્યો અને લડાઈનું કહેણ મોકલ્યું. (પૃ. ૧૩૧૫)

આ આખા પ્રસંગ પરથી અસલ કૌંસીલની પદ્ધતિએ રાજ્ય ચાલતું હતું, લશ્કરી માણસો ઉપર મુત્સદ્દીઓનો દોર ચાલતો હતો, રાજાના સલાહકારો બગાળાની બરાબર ગણતરી કરતા હતા, હતનું શરીર પવિત્ર માનવામાં આવતું હતું છતાં તેનું અપમાન કરવાથી લશ્કરી માણસો બહુધા આવેશમય હતા એમ જણાય છે.

ત્યાર પછી વાંચનારને વિસ્મય કરે તેવું યુદ્ધ થાય છે. તેમાં જે વર્ષાન આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં શસ્ત્ર અને અસ્ત્રોની ફેંકાફેંક, હાથી અને રથની ધમાલ, ઘોડેસ્વાર, પગવાળા અને શબ્દનો મોટો સ્વ-એટલે દશમા સૈકામાં યુદ્ધ કેવું થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

યુદ્ધના અન્ય પ્રસંગો આ અંધમાં અનેક આવે છે તે ઉપરથી પણ દશમી શતાબ્દિમાં યુદ્ધ કેવી રીતે થતું હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬ માં નંદિવર્ધનનું વંગરાજ સાથેનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે. પૃ. ૬૨૦-૧) એ જ પ્રસ્તાવમાં અંબરીષ બહારવટીઆનું યુદ્ધ મ. ૨ પ્ર. ૨૨ માં વર્ણવ્યું છે. ત્યાં તીરથી લડાઈ થાય છે તેમાં પણ તત્સમયની લડાઈનો થોડો ખ્યાલ આવે છે. સર્વથી મોટું યુદ્ધ એ પ્રસ્તાવના પ્ર. ૨૩ માં વિલાકર સાથેનું માલૂમ પડે છે. એમાં વ્યૂહરચના પણ બતાવી છે. (પૃ. ૫૮૪). લડાઈના વર્ણનમાં રાઠો, હાથી, રથ અને ઘોડાની ધમાલ અને તીર તથા કોળાહળનું જ વર્ણન માલૂમ પડે છે. મહારથીઓનું યુદ્ધ હાથોહાથનું પણ હોય છે. સરદાર પડે એટલે એના આખા લશ્કરમાં ભંગાણું પડે છે, એ સમરસેન પડવાનાં પરિણામમાં દેખાઈ

આવે છે (પૃ. ૫૮૫). આ યુદ્ધમાં તરવારની પટ્ટાબાજી દેખાય છે. દુરભન તરફ દાનાઈ બતાવવામાં આવતી હતી, એ કનકશેખરના વર્તન પરથી જણાય છે. (પૃ. ૫૮૬)

યુદ્ધની ભૂમિકા તો ઉપરનાં લાક્ષણિક ચિત્રોમાંથી જ સાંપડે છે. આગળ ચાલતાં આઠમા પ્રસ્તાવમાં મોહરાબનાં સર્વ સ્થાનો ભાંગી નાખવામાં આવે છે તે આંતરસૃષ્ટિમાં લીધેલુ યુદ્ધ બતાવે છે (મ. ૮. મ. ૬); પણ એને યુદ્ધ ભાગ્યે જ કહી શકાય. દશમી શતાબ્દિ સુધીમાં તીર અને શસ્ત્ર અસ્ત્રનું જ યુદ્ધ જણાય છે, એમાં રથ, હાથી અને ઘોડાનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે કરીને થાય છે. લડનારના શારીરિક બળ ઉપર ઘણો આધાર રહે છે અને રાજા-સરદારના હુકમને આધીન આખું સૈન્ય રહે છે. ઢગભગ મહાભારતનાં સમયથી જ યુદ્ધપ્રણાલિકા ચાલી આવતી હતી તે જ એમાં દેખાય છે. ત્યાં સુધી દારુગોળાનો ઉપયોગ માલૂમ પડતો નથી અને સર્વ યુદ્ધ જમીન પર જ થતાં હોય એમ જણાય છે. યુદ્ધની ભૂમિ મેદાન અથવા કિડલાગંદી-ખન્ને પ્રકારની જણાય છે.

મ. ૫. મ. ૩ માં આકાશમાં યુદ્ધની હકીકત આવે છે. એ પુરુષો લડતાં લડતાં આકાશમાં જોડે છે (પૃ. ૧૧૬૫). આ યુદ્ધ વિદ્યાધરોનું હતું એટલે અત્યારના લોકોની અધ્ધલમાં ઉતરે તેવું ન હોઈ વધારે ચર્ચાને પાત્ર નથી, પણ એના અંતરંગમાં અત્યારે દોરડાની કળા (Rope Trick) સંબંધી જે ચર્ચા ચાલી રહી છે તેથી જરા ખ્યાલ કરવા યોગ્ય છે. એ આકાશના યુદ્ધને વર્તમાનકાળના હવાઈ યુદ્ધ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. વિદ્યા, મંત્ર કે ચમત્કાર એ આસ્થાનો વિષય છે, પણ દશમી શતાબ્દિમાં એવા યુદ્ધની શક્યતા ગણવામાં આવી છે તેટલા પૂરતી એ હકીકત નોંધી લેવા લાયક છે.

નીચેના હથિયારોનાં નામ આ ગ્રંથમાં મળે છે.

શક્તિ, તરવાર, લાલા, તીર, અર્ધચંદ્ર બાણ, અગ્ન્યસ્ત્ર, ચક્ર, અસિ (તરવાર), તૂણીર (ભાથા), કુન્ત (બછી), નારાય (લોઢાનાં બાણ), પ્રાસ, ધનુષ, દંડ, ગદા, શૂળ, (મ. ૮. મ. ૩. પૃ. ૧૮૭૮) સર્વાસ્ત્ર, વારુણસ્ત્ર, ગારુડાસ્ત્ર (મ. ૩. મ. ૨૩. પૃ. ૫૮૫-૬). ચવનોનાં આક્રમણ દશમી શતાબ્દિમાં થવા લાગ્યાં હતાં

તે યવનરાજ વંગરાજ સાથેના નંદિવર્ધનના યુદ્ધથી જણાય છે. (અ. ૩. પ્ર. ૨૬)

લડાઈના મેદાનમાં સ્ત્રીઓ જતી હોય એમ લાગતું નથી. દ્રેષ-ગજેન્દ્ર અને અવિવેકિતા (અ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૮ માં) વાત કરે છે ત્યાં દ્રેષગજેન્દ્ર પોતાની પત્નીને ભારે શરીરે (ગર્ભાધાનકાળમાં) લડાઈના મેદાનમાં આવવા ના કહે છે, છતાં ચાલતી લડાઈમાં સ્ત્રીઓ સાથે હોય તેવો એક પણ દાખલો વ્યવહારુ દુનિયામાં ચાલતો હોય તેવું ગ્રંથમાં બતાવ્યું નથી. લડવાનું કામ પુરુષો જ કરતા હતા એમ લગભગ સાર્વત્રિક હકીકત જણાય છે.

રાજાઓ ખાતમીદારો ખૂબ રાખતા જણાય છે. એના બસુસી ખાતાના માણસો વિવિધ દેશની ભાષાઓ, વેશ, વર્ણસ્વરોદ્ધ અને વિજ્ઞાન જાણતા અને રાજાની જ્ઞાનગી મંડળીમાં વાતો થાય તેનો ભેદ સામેના રાજાને મળી જતો હતો. તપન ચક્રવર્તી પાસે રિપુદામણના મંત્રીઓ પહોંચ્યા તે પહેલાં તેની સર્વ વાત ચક્રવર્તી પાસે પહોંચી ગઈ હતી. (અ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૧)

લશ્કર ચાર પ્રકારનું અનેક પ્રસંગે વર્ણવ્યું છે: રથ, હાથી, પાયદળ અને અશ્વ (અ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૦).

લશ્કરીખાતાના ઉપરીને સેનાનાયક કહેવામાં આવતો જ્યારે મંત્રીનો હોદ્દો અલગ હતો અને રાજા મંત્રીની સલાહ ઉપર ખૂબ ધ્યાન આપતા હતા. (અ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૬૧)

લડાઈ વખતે ઘોંઘાટ ખૂબ થતો હશે એમ જણાય છે, સેનાનીઓ લડતાં લડતાં સિંહનાદ કરતા હતા, મોટેથી તાડુકા કરતા હતા અને જખરા અવાજથી આકાશને ગબાવી મૂકતા હતા. (અ. ૮ પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮) સામું લશ્કર હારી જાય એટલે પછી એના મકાનો-મંડપો તોડી પાડવાનો તે વખતે રિવાજ જણાય છે (અ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૮૪૭)

સાંસારિક રિવાજો—

સાંસારિક રિવાજો સંબંધી દશમી શતાબ્દિની સ્થિતિને અંગે આ ગ્રંથ ઘણું અજવાળું પાડે છે. આપણે તેના થોડાક દાખલાઓ બોધ્યો.

(a) એકથી વધારે સ્ત્રીઓ રાજા પરણતા હતા તેના અનેક દાખલાઓ ગ્રંથમાં આવે છે. દા. ત. ભવચક્રના લલિતપુર નગરમાં શિષુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫). નંદિવર્ધન રત્નવતી પર કનકમંજરીને પરણ્યો હતો. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪). આવા અનેક પ્રસંગો આખા ગ્રંથમાં છે તેની કેટલીક હકીકત આગળ સ્ત્રીઓની તે સમયની સ્થિતિની વિચારણાને અંગે વિચારવામાં આવશે.

(b) પુત્રજન્મ પ્રસંગે દીવાઓ કરવામાં આવતા હતા, આરિસાઓની માળા ચોતરફ વિસ્તારવામાં આવતી હતી, રક્ષાનાં વિધાનો કરવામાં આવતાં હતા, ધોળા સરસવથી નંદાવર્તની સેંકડો રેખાઓ પૂરીને સાથિયા કરવામાં આવતા હતા, વિલાસિની સ્ત્રીઓને હાથમાં ચામર આપી ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવતી હતી. (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫)

(c) ઊંચા વર્ગની દાસીઓ કંદોરો પહેરતી હતી; તે કટિમેખળા કહેવાતી હતી. (પૃ. ૬૪૫)

(d) મહોત્સવ ઉજવવાની રીતિ: નોખત શરણાઈના અવાજો, કેસર, અગર, કરતૂરી, ચંદન અને કપૂરના સુગંધીદાર પાણીનાં છાંટણાં, વામન અને કુખ્જોના નાચ, વધામણીની રકમ આપવાની રીતિ, રાજ્યલોકોનું નવાં નવાં વસ્ત્રોનું ધારણ કરવું, મંદિરમાં સ્ત્રીઓના રાસડા, વધામણી લઈને આવનારને લોજન તથા પાન (મ. ૪. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૬-૭). આવા પ્રકારનું વર્ણન ભવચક્રનું અવલોકન કરતાં પ્રકર્ષ વિમર્શદ્વારા પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે અને તે દશમી શતાબ્દનો એવા પ્રસંગે થતા વિધિનો ખરાબર ખ્યાલ આપે છે.

પુત્રજન્મના અનેક પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે. સંખંધીને જમાડવાનો, વધામણી આપવાનો અને બારમે દિવસે પુત્રનું નામ પાડવાનો રિવાજ લગભગ સાર્વત્રિક જણાય છે. (એને માટે જુઓ ધનશેખર જન્મપ્રસંગ, મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭).

રાજાને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે જન્મમહોત્સવ વધારે મોટા પાયા ઉપર ઉજવવાનો રિવાજ જણાય છે. પ્રસ્તાવ ત્રીજામાં

નંદિવર્ધનના જન્મપ્રસંગે મોટાં દાનો આપવાનો, કેદખાનામાંથી કેદીઓને છોટી દેવાનો, નગરદેવતાનું પૂજન કરવાનો, દુકાને અને બારણે તોરણો લટકાવવાનો, મોટા રસ્તાઓ ઉપર સુગંધી જળનો છંટકાવ કરવાનો, વાજિત્રો વગાડવાનો, સ્ત્રીઓને ગીત ગાવાનો, અને કંચુકી વામન કુળડાઓનો નાચવાનો રિવાજ ત્યાં નોંધાયેલો છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૫. ૩૪૫). અને એને મળતું જ વર્ણન ગુણધારણના જન્મની નોંધમાં એવામાં આવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૫).

શેઠીઆઓને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય ત્યારે પણ પૂજા, ભક્તિ, દાન આપવાનો અને મહોત્સવ કરવાનો રિવાજ હતા ત માટે વામદેવ જન્મમહોત્સવ વર્ણવ્યો છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૨). તેનું જ વર્ણન ધનશેષરના જન્મનું આવે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). ધનવાહનના જન્મ અવસરે પણ એવા જ મોટો મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો હતા એમ નોંધાયેલું છે. એના રસીલા વર્ણન માટે જુઓ, મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬.

(૭) જે મિત્રો ઘણા વખતે મળે ત્યારે જૂળ હળે મળે છે અને આનંદમાં નાચ અને ગાયનો થાય છે. ઢોલ તાંસા વગડાવવામાં આવે છે અને કુટુંબના માણસોને સારું લોજન આપવામાં આવે છે. અત્યારે એવા પ્રસંગે મીઠાસ કરવામાં આવે છે તેની સાથે સરળાવવા યોગ્ય આ રિવાજ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૬)

(૮) પુત્રીજન્મ વખતે વધામણી આપવાનો તો એક જ પ્રસંગ નોંધાયેલો છે. તે વિદ્યાધરનો છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨.) છોકરીનો જન્મ ઉજવવાનો આ પ્રસંગ અભિનવ ગણાય, કારણ કે તે વખતે છોકરીનું મૂલ્ય બહુ અદ્ય હતું. પુત્રજન્મ મહોત્સવનું સુંદર વર્ણન અનુસુંદરના જન્મપ્રસંગે છેવટે કર્યું છે. તે લગભગ ઉપરના મહોત્સવોને મળતું જ છે, પણ વધારે લાક્ષણિક છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫)

(૯) દીક્ષા આપતી વખતે સાંસારિક નામ હોય તે ફેરવવામાં આવતું. (નોટ પૃ. ૨૦૫ પીઠબંધ)

(h) કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે ઘણા છોકરા હોય છતાં પિતાને નિર્મોજ તરીકે જાહેર કરવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૨. મ. ૪. પૃ. ૨૭૫)

(h) જન્મ થયા પછી નામ પાડવાનો વિધિ થાય છે તે કવચિત્ બારમે દિવસે કરવામાં આવતા હતા (મ. ૬. મ. ૧. પૃ. ૧૪૬૭). અને કવચિત્ એક માસ પછી કરવામાં આવતા. (મ. ૩. મ. ૧. પૃ. ૩૪૫ અને મ. ૮. મ. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫)

(i) વિજય મેળવવા માટે ગામ બહાર નીકળતી વખતે-પ્રયાણ કરતી વખતે સામે સોનાનો કળશ સ્થાપન કરવાનો, જય જયની ઉદ્ઘોષણા કરવાનો, મંગળ ગીતા ગવરાવવાનો અને વાજિત્રા વગડાવવાનો રિવાજ હતો (મ. ૩. મ. ૪. પૃ. ૩૬૦). લડાઈ માટે પ્રસ્થાન કરતી વખતે પિતાને નમન કરવાનો રિવાજ હતો (પૃ. ૩૬૧). પિતા પાસે જઈ નમીને પુત્ર જમીન પર બેસે અને પિતાની આજ્ઞા થાય ત્યારે જ આસન પર બેસે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૩૬૩)

(j) અનંગ તેરશને દિવસે કુમારી સ્ત્રીઓ-છોકરીઓ સારો પતિ મેળવવા અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યવૃદ્ધિ માટે નગર બહાર જઈ કામદેવની પૂજા કરતી હતી. (મ. ૩. મ. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(k) ચાંડાળને અસ્પર્શ્ય વર્ણના ગણવામાં આવતા હતા. એ વર્ણના લોકો તળાવમાં ન્હાઈ શકે નહિ. એ કોઈ ન દેખે તેમ તળાવમાં ન્હાવા ઉતરેલ હોય તો પણ તેને મનમાં ખીક લાગે કે જો તેને કોઈ તળાવમાં ન્હાતા જોઈ જશે તો તેની સાથે કલેશ કરશે. (મ. ૩. મ. ૧૩. પૃ. ૪૬૬). તે સમયની માન્યતા પ્રમાણે ચાંડાળસી સાથે ગમન કરવું તે ઘણું અધમ ગણાતું હશે એમ જણાય છે, છતાં સ્પર્શ્ય મનાતા વર્ગવાળા પણ ચાંડાળ સ્ત્રી ઉપર કામને વશ થઈ ઉતરી પડતા હતા એમ જણાય છે.

(l) નંદિવર્ધન જેવો તુમાખી છોકરો પણ પિતાને દરરોજ વંદન કરવા જતો હતો એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. એ યુવાન થયો અને પિતાથી જુદા વાસગૃહમાં રહેતો હતો ત્યારે પણ દર-

રોજ વંદન કરવાની રીતિ એણે ચાલુ રાખી હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૧૮. પૃ. ૫૫૨)

(મ) રાજકુમાર કોઈ કારણે રીસાય તો પરદેશ ચાલ્યો જાય (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩). પછી તેને સમજાવવા દ્વંત મોકલવામાં આવે. (પૃ. ૫૬૭) આ રિસામણા મનામણાનો રિવાજ આ જ પણ કવચિત્ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

(ન) લગ્ન મહોત્સવ વર્ણન: હાથમાં સોનાના કળશો લઈ કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓ વરને સ્નાન કરાવવા આવે, વરને હાથે મંગળ-સૂત્ર બાંધે, દાન આપવામાં આવે, બંદીખાનેથી કેદીઓને છોડી મૂકવામાં આવે, નગરદેવતાનું પૂજન થાય, વડીલની પૂજા થાય, બળરો શણગારવામાં આવે, રસ્તાઓ સાફ કરવામાં આવે, ગીતો ગવાય, દાસીઓ નાચે અને રાજવલ્લભ પુરુષો વિલાસ કરે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૧૨) લગ્નમંડપમાં માયડું (માતૃગૃહ) રચવામાં આવે, હસ્તમેળાપ થાય, મંગલકેરા ફેરવવામાં આવે. (પૃ. ૬૧૩)

(૦) મરણ પછીની સ્થિતિ: મૃતિ(મરણ)ના હુકમથી લોકો બીજા જગ્યાએ જાય છે ત્યારે અહીંનાં ધન, ઘરખાર, સગાંસ્નેહીઓ અને સંબંધીઓ સર્વને અહીં મૂકીને તદ્દન એકલા જ ચાલ્યા જાય છે. ત્યારપછી તેના છોકરા કે સગાઓ થોડો વખત રડવા-ફૂટવાની ધમાલ કરે છે અને ત્યારપછી થોડો વખતમાં પોત-પોતાને કામે લાગી જાય છે, ખાય છે, પીવે છે અને સર્વ વ્યવહાર કરે છે, મરનારના ધનના ભાગ પાડે છે, તેને માટે પરસ્પર લડે છે અને દૂતરાને એક માંસનો ટુકડો મળે તો અર-સ્પરસ સામસામી ખેંચતાણુ કરી મૂકે છે તેવો દેખાવ તેઓ કરે છે (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૨). ભાગલા પાડવાની લડાઈ તે યુગમાં પણ હતી એમ જણાય છે, પણ કોર્ટે ચડવાની કે વકિલ કરવાની વાત આવતી નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(પ) કોઈની ચીજ ખોવાય-ચોરાઈ જાય તો કોઈ સ્ત્રી ધણે અને ખોવાયેલી વસ્તુનો પત્તો આપે (મ. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૦૮)

(૧) મોટા પૈસાદાર બાપનો ધનપતિ પુત્ર ધનશેખર પહેરેલે કપડે ધન કમાવા સારું સ્વેચ્છાએ નીકળી જાય છે તે વખતે તેની

વય વીશ વર્ષથી ઓછી ન હોવી જોઈએ, છતાં તેનાં લગ્ન કર્યા નથી એ ખતાવે છે કે એ યુગમાં ધનવાનના પુત્રો પણ બાળવયમાં પરણતા નહોતા. બાળલગ્ન મુસલમાન યુગમાં દાખલ થયાની હકીકતને એ વાતથી ટેકો મળે છે (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨).

અનેક પ્રકારના રિવાજો

૧. ચોરીનું ધન રાખનાર અને ચોરીની ચીજ ખરીદનારનું રાજ સર્વસ્વ લૂંટી લેતા હતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬)
૨. રાજસેવકો પકડવા આવે એટલે પોતા વાણીઆ ત્યાંથી પલાયન કરી જતા હતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬).
૩. ચોરીનો માલ રાખનારને ગધેડા ઉપર બેસારવામાં આવતો, તેના આખા શરીર ઉપર રાખ ચોપડવામાં આવતી અને સિપાઈઓ તેને લાકડીથી મારતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૬) આવા પ્રસંગે તેને ન્યાયાધીશ (મેજિસ્ટ્રેટ) પાસે રજૂ કરવાની જરૂર હોય એમ જણાતું નથી. મુદ્દામાલ સાથે પકડાય, એટલે પોલિસ જ સર્વ બાબતનો ફેસલો કરી નાખે એવી તે સમયની ન્યાયપદ્ધતિ હતી એમ પૃ. ૬૫૬ પરથી જણાય છે.
૪. શેઠ લોકો બજારમાં પોતાના હીરામાણેક તથા મહોર સિધ્ધા ખુદ્દા રાખી શકતા હતા તેથી બનમાલની સલામતી ઠીક હશે એમ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૪)
૫. વેશ્યાને ત્યાં જનારા બનીઠનીને અત્તર તેલ લગાવી, માલ-પાણી ખાઈને ત્યાં જાય છે અને જતી વખતે બજા પોતે મોટો મહારાજા હોય તેમ ચોટલો સમારતા અને સુગંધી સુંઘતા જાય છે. (મ. ૪ પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૧)
૬. જુગાર રમવામાં પોતાનું માથું મૂકી શકાતું હતું એમ જણાય છે. એવી રીતે માથું મૂકનારનું ખૂન થાય તે ગુન્હો ગણાતો હશે કે નહિ તે સ્પષ્ટ થતું નથી. (પૃ. ૬૭૧)

૭. દૂત ખેલનારના શા હાલ થાય છે તે માટે પૃ. ૬૭૦ પર કપો-
તકનું દૃષ્ટાંત આપ્યું છે, પણ જુગદું કેમ રમાતું હતું તેનું
વર્ણન આવતું નથી તેથી તે યુગની દૂતપદ્ધતિથી આપણે
અભણ રહીએ છીએ.
૮. શિકાર ઘોડા પર સ્વારી કરીને હથિયારથી કરવાનો રિવાજ
જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬ પૃ. ૬૭૩)
૯. રાજ્યવિરુદ્ધ જૂઠી વાતો ફેલાવનારના ગળામાં ગરમ શીશુ રેડ-
વાનો રિવાજ હતો. આ તદ્દન કઠોર પ્રકારની સજા છે.
(મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૭)
૧૦. લિખારીને શેરીના છોકરાઓ ખૂબ ચોડવતા હોય એમ જણાય
છે. (પીઠબંધ પૃ. ૧૬)
૧૧. ધનવાનો પોતાના ધનના રક્ષણના બચાવ માટે ધનને જમીનમાં
ગુપ્ત રીતે દાટતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ પૃ. ૭૭)
૧૨. ગુરુમહારાજ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવવાનો નિયમ કરા-
વતા હતા એમ જણાય છે. (પીઠબંધ ૧૩૩)
૧૩. રીંગણાં અને લેંસનું દહીં વધારે ખાધાં હોય તો જીંઘ બહુ
આવે છે એવી માન્યતા તે સમયમાં હતી. (પીઠબંધ પૃ. ૧૭૪)
૧૪. ચોરને ફાંસી દેવા માટે લઈ જવામાં આવે ત્યારે તેના આખા
શરીર પર રાખ ચોળવામાં આવતી, તેની આમડી પર ગેરુના
હાથા પાડવામાં આવતા, ઘાસની રાખથી તેના શરીર પર કાળા
ચાંડલા કરવામાં આવતા, ગળામાં કચ્છેરના બોડકાની માળા પહે-
રાવવામાં આવતી, છાતી પર રામપાત્રની માળા પહેરાવવામાં
આવતી, ફૂટેલી ઠીબનું માથા પર છત્ર કરવામાં આવતું, ગળાની
એક બાજુ પર ચોરીનો માલ લટકાવવામાં આવતો અને તેને
ગધેડા પર સ્વારી કરાવવામાં આવતી હતી, એમ સંસારી-
જીવરૂપ ચોરને વધસ્થાનકે લઈ જવામાં આવતો હતો તે વખતે
કરેલા તેના વર્ણન પરથી જણાય છે. (જુઓ મ. ૨. પ્ર. ૬.
પૃ. ૨૬૭-૮). લગભગ આને મળતું જ વર્ણન બાળને ફાંસી
દેવામાં આવે છે ત્યાં પણ આવે છે. (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦)

૧૫. રાજાઓ રાજસભા ભરે ત્યાં વખત જણાવવા માટે કાળનિવેદક રહેતા હતા. મધ્યાહ્ન અથવા સાયંકાળ થાય ત્યારે નોખત વાગે, શંખ કુંકાય અને કાળનિવેદક એકાદ મર્મસૂચક શ્લોક બોલે એટલે સભા ખરખાસ્ત કરવાનો સમય થયો છે એમ સમજવામાં આવતું હતું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૭૨ તથા પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૨૧૬). મિનિટ કે કલાકની માથાકૂટ હતી નહિ.
૧૬. આપઘાત કરવાની રીત: ઝાડની શાખા સાથે દોરડું બાંધવું, રાકડા ઉપર ચઢી જવું, ગળામાં પોતાને હાથે દોરડું નાખવું અને રાકડા પરથી નીચે પડવા જતાં સ્વયં લટકાઈ જવું. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૫)
૧૭. ફાંસીએ ચઢાવ્યા પછી દોર તૂટી જાય કે ખીભું કાંઈ ખની આવે તો ફરી વાર ફાંસી દેવાનો રિવાજ નહોતો એમ બાળના ચરિત્ર પરથી જણાય છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૬૦ અને તે પરની નોટ)
૧૮. ધાન્યના ઢગલા-સમુદાય પર ઇતિઓ નુકશાન કરતી હતી. ઇતિ આત પ્રકારની હતી તે માટે જુઓ નોટ. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૬)
૧૯. સુદુર્ત જોવાનો રિવાજ તે યુગમાં હતો. દીક્ષાની તારિખ જ્યોતિષીને પૂછીને નક્કી કરવામાં આવતી હતી. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫)
૨૦. તે યુગમાં નજર લાગે છે એવી માન્યતા હતી. જ્યારે કોઈની નજર લાગી હોય ત્યારે તેના ઉપાય આ પ્રમાણે ગણાતા. વૃદ્ધ ડાશીને બોલાવી તેમની પાસે મીઠું ઉતરાવવું ને અગ્નિમાં નાખવું. મંત્રમાં કુશળ માણસો પાસે અપમાર્જન કરાવવું, રક્ષા કરવી, કાંડાને દોરા બાંધવા અને ખીબાં ભૂતિકર્મના પ્રસંગો હાથ ધરવા. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૪). ગમે તેવી સખત ડાકણ વળગી હોય પણ જો તેને બરાબર દમ ભારીને ધમકાવી કાઢી હોય તો તેનું જોર એકદમ નરમ પડી જાય છે (પૃ. સદર) એવી તે યુગની માન્યતા હતી.
૨૧. દાહબવર થાય ત્યારે ચંદનનું વિક્ષેપન કરે, કપૂરના ઠંડા

પાણીના છાંટણા જેમાંથી થઈ શકે તેવા પંખાદ્વારા પવન નાંખે, ઠંડા તાડછાના પંખાથી અંગ પર ઠંડક કરે, નાગર-વેલના પાનની બીડીઓમાં કપૂર નાખી ખવરાવે અને ટાઢક થાય તેવા અનેક પ્રયોગો કરે (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૯૯).

૨૨. કોઈ વાત ચાલતી હોય અને રસ્તા પરથી અવાજ આવે કે ' ચાલો, એ કામ તો સિદ્ધ થયું '—એ અચાનક વચન બાણે પોતા માટે બોલાયું હોય એમ માની કાર્યસિદ્ધિ જરૂર થઈ જવાની તે સમયે માન્યતા હતી. (પૃ. ૬૦૧) એ હકીકતને પૃ. ૬૦૩ માં વધારે સ્પષ્ટ રીતે બતાવી છે.

૨૩. દશમી સદીમાં ગુલામની પ્રથા ચાલતી હશે એમ માનવાના દાખલાઓ છે. નંદિવર્ધન ચોરોની પછી પાસે આવ્યો ત્યારે તેને હુષ્પુષ્ટ બાણી ચોરોએ વિચાર કર્યો કે એને લઇને કોઈ જગ્યાએ વેચવામાં આવશે તો એનું ઘણું મૂલ્ય આવશે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૧).

૨૪. તે સમયમાં દેશપરદેશના સમાચાર બાણવાનાં સાધનો અતિ ઓછાં હશે એમ જણાય છે. નંદિવર્ધન ખૂનો કરી રાબત્ય-બ્રહ્મ થયો તેના સમાચાર બહુ વળત સુધી તેના મામાના દીકરા કનકશેખરને પડતા નથી એ વાત બારે નવાઈ જેવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૭) તેવી જ રીતે વિલાકર રાબતે પછુ તેના સમાચાર મળેલ જણાતા નથી. (પૃ. ૬૪૩). રાબતું ખાતમીદાર ખાતું તો ઘણું મજબૂત હોવું જોઈએ, પણ તે યુગની સ્થિતિ આવી જણાય છે. એ જ પ્રમાણે શાર્દૂલપુરના રાબા અરિદમનને પણ જયસ્થળ નગર ભાઠો થઈ જવાના અને પોતાના અધિકારીના પણ કાંઈ સમાચાર મહિનાઓ સુધી મળ્યા નથી તેથી તે કાળમાં અવરજવરનાં સાધનો ઘણું અદ્ય હશે એમ ચોક્કસ થાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૩૧. પૃ. ૬૫૫).

૨૫. છોકરાને અભિનંદન આપવા સાથે તેના તરફ સ્નેહ બતાવવો હોય ત્યારે માથું ઝુંઘવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૩).

૨૬. ઘોડાની બતો પૈકી બહલી દેશના, કંખોજ દેશના અને તુર્કસ્તાનના ઘોડાની બતો ઊંચી ગણાતી. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)

૨૭. વન-ઉદ્યાનનાં વર્ષુનો ઘણાં આવે છે તે પરથી અનુમાન થાય છે કે તે યુગમાં હિંદમાં મોટાં વનો ખૂબ હશે. નગર બહાર ઉદ્યાન-બગિચા પણ ઘણા હશે એમ જણાય છે. દા. ત. જુઓ લલિતવન વર્ષુન. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૭) આવાં અનેક વનનાં વર્ષુન આવે છે.
૨૮. દારુના ભાજનને સો વાર ધોવામાં આવે તો પણ તે સાફ થઈ શકતું નથી એમ કહેલ છે (મ. ૪. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૬૦૬) એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે તે વખતે દારુ પીવા માટે માટીનાં ઠામનો ઉપયોગ થતો હશે અને અલ્પારે વપરાય છે તેવાં કે તેને મળતાં કાચનાં ઠામો કે વ્હાસોનો ઉપયોગ થતો નહિ હોય. ચિત્રોમાં પણ દારુનાં ભાંડો માટીનાં જ બનાવેલાં જોવામાં આવે છે.
૨૯. મરણનાં અનેક કારણો પૃ. ૧૦૦૦ (મ. ૪. પ્ર. ૨૮)માં બતાવ્યાં છે ને તો આ યુગમાં પણ ચાલુ જ છે, પણ તેમાં પર્વત પરથી પડવાથી એટલે લેસ્વજ્વ ખાવાથી અને હાથીના પગ તળે કચરાવાથી મરણ થાય છે એ બે કારણો વિશેષ બતાવ્યાં છે તે ખાસ નોંધવા જેવાં છે.
૩૦. કોઈ સ્પૃહા વગરના મનુષ્યને કોઈ ચીજ લેટ આપીએ પણ તે સ્વીકાર ન કરતો હોય તો આગ્રહ કરીને તેના કપડાંને છેડે તે બાંધી દેવાનો રિવાજ હતો, તે પરથી જણાય છે કે તે વખતે ખીસાં હતાં નહિ (મ. ૫. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧૭૭) અથવા વિદ્યાધરો માત્ર પિતાંબર અને ખેસ જ રાખતા હોય તો તેને ખીસાં ન હોય તેમ પણ બનવાનું છે.
૩૧. ક્ષીરવૃક્ષો—ઉંબરો, વડ, પીપળો ભગે ત્યાં ધન જરૂર હોય છે એવી તે સમયે માન્યતા હતી. કેશુડાં (પલાશ)ને માટે પણ એવી જ માન્યતા હતી. એ વૃક્ષનું થડ પાતળું હોય તો થોડું ધન ત્યાં હોય છે, રાત્રે તેનો પ્રકાશ પડતો હોય તો ખૂબ ધન ત્યાં હશે એવી માન્યતા હતી, કેશુડાંના ઝાડને વીંધતાં તમાંથી રાતો રંગ નીકળે તો જમીનમાં રત્ન છે, સફેદ રંગ નીકળે તો રૂપું છે અને પીળો રંગ નીકળે તો સોનું છે એમ સમજવું. કેશુડાના ઝાડના પ્રારોહ પર અનેક પ્રકારની ધનને

અંગે માન્યતા હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫). આ વિધાને ખન્યવાદ-ધાતુવાદ કહેવામાં આવતો હતો.

૩૨. ધનનો લોભી વાણીઓ માળાપને છોડી પરદેશ જાય છે, પર-
જોલી સીને દિવસો સુધી મળવાની કુરસદ પણ મેળવતો નથી
અને ગમે તેવા સારા ખરાબ, પાપમય કે દુઃખમય વ્યાપારો કરી
ધન મેળવવાની પિપાસામાં રાત-દિવસ મશગુલ રહે છે. (મ. ૬.
પ્ર. ૨ પૃ. ૧૪૭૬)
૩૩. એવા પણ પ્રસંગ જોવામાં આવે છે કે રાજા પોતાને ત્યાં
જન્મનાર બાળક પોતાનું રાજ્ય પચાવી પડશે એ લયથી
એને જન્મતાં જ મારી નાખતા. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭)
૩૪. દૂર દેશાવરમાં ગયા પછી ત્યાં પોતાના દેશના માણસો મળે
ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે અને અસ્પરસ મૈત્રી સ્વતઃ જામી
જાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૬)
૩૫. વસંત ઋતુમાં મિત્રમંડળ સાથે બગિચા-ઉદ્યાનમાં જઈ જુદી
જુદી રીતે વિનોદ કરવાનો રિવાજ હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૩ પૃ. ૧૪૯૧).
૩૬. ઊંટ ગાંગર્યા કરતો હોય ત્યારે તેની પીઠ પર માલ ન લાદી શકાય
તો તેને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો અને તે હકીકતનો વ્યાખ્યેક્ષિત
તરીકે પણ ઉપયોગ થતો હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૩૨)
૩૭. જ્યોતિષમાં લોકો માનતા હતા. ખારમાંથી અમુક રાશિમાં
જન્મનાર કેવો થાય તે પર વર્તારા બહાર પડતા હતા. પ્રત્યેક
રાશિના શુભ વર્ણવ્યા છે. (મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬-૫૪)
૩૮. મિત્રો મળે ત્યારે વ્યંજ્યમાં મશ્કરી કરે તેવા અનેક પ્રસંગો
આવે છે તેમાંથી નીચેના નોંધવા જેવા છે. શુભધારણુ બીજે
દિવસે બગિચે જવાનો વિચાર બતાવે છે ત્યારે કુલંધર મશ્કરીમાં
પૂછે છે કે ‘શુભધારણુ બગિચામાં ચાવી ભૂલી ગયો છે કે શું ?’ આ
ઠંડી મશ્કરી છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૮૫૬). હરિકુમારના
મિત્રો એને મનમથને વશ પડેલો જોઈ ખૂબ બનાવે છે. (મ. ૬.
પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૯૧ થી)

૩૯. વૃદ્ધ માતા જીવાન કુમારિકા પુત્રીને લાડમાં જોળામાં બેસાડે એ ભારે અભિનવ વાત છે, પણ તે યુગમાં સત્ય જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૦. પોતે કહેલી વાત સાચી છે એમ ખાત્રી કરાવવા સોગન (શપથ) ખાવાનો રિવાજ હતો. એકથી વધારે સોગન પણ ખાવામાં આવતાં અને કોઈ પ્રસંગે તો ભાર મૂકવા માટે અનેક (સેંકડો) શપથ લેવાના પ્રસંગ પણ નોંધાયા છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૨)
૪૧. જીવનવિધિ: આઠ માતૃકાનું સ્થાપન કરવું, (હાલ તેને માઈ થાપના કહેવામાં આવે છે.) મંડપ બાંધવો, તેમાં વેદીની સ્થાપના કરવી, વેદીમાં અગ્નિકુંડ ચેતાવવો, વધૂકર્મમાં માતાઓ દીકરીને સ્નાન કરાવે, વિલેપન કરે અને આભૂષણ ધારણ કરાવે. વરને સ્નાન વિલેપન વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરે કરાવે, ગોર અગ્નિમાં ધૂત નાખે, યજ્ઞ કરે, તેમાં આહુતિ અપાય; તે માટે અંજળી ભરી ભરીને શાળ અગ્નિમાં નાખવામાં આવે. જોશી વરકન્યાનું પાણિગ્રહણ કરાવે. સ્ત્રીઓ હર્ષ વિલાસ કરે. (ગીત ગાય) પતિ પત્ની સિંહાસન (બાજેઠ) પર બેસે. આટલી ક્રિયા અત્ર બતાવવામાં આવી છે. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૪૬-૫૦)

લોકોનું સમૂહવર્તન:—

સમાજમાં સમુચ્ચયે લોકો કેવી રીતે વર્તતા હતા તે ઘણું જોવા જેવું છે.

(a) વસંતઋતુમાં લોકો ટોળે મળી નગરની બહાર નીકળી પડતા હતા. ઉપવન-ઉદ્યાનમાં લોકો એ ઋતુમાં લહેર કરતા હતા. કુદરતની લીલાનો લાભ લોકો સારી રીતે લેતા હતા. ગાડ સાથે હોંચકા લટકાવી તેના ઉપર બેસી અથવા બેલા રહી હોંચકા ખાતાં ખાતાં આનંદ કરતા હતા. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧ પૃ. ૯૨૨-૪.)

(b) લોકો ગામ બહાર જઈને ગોઠિ કરતા હતા, તેમાં સ્ત્રીઓ પણ પૂરતી છૂટથી ભાગ લેતી હતી.

(c) લોકોના બાહ્ય આનંદમાં નર્તન, વાદન અને સુરાપાન મુખ્ય ભાગ ભજવતા હતા. ચાળાચેન કરવા, મજકરી કરવી, સ્ત્રીઓને

ચુંબન કરવું અને ઢંગધડા વગર અહીંતહીં દોડાદોડ કરવી, એમાં આનંદવિલાસ માનવામાં આવતો હતો. (પૃષ્ઠ ૯૨૫). વસંત સમયમાં નગરના બહારના વિભાગો પૂર બહારમાં આવતા હતા એમ જણાય છે. (પૃ. ૯૨૭). આ પ્રસંગોમાં સ્ત્રીઓને અંગે ‘વિલાસિની’ શબ્દ વાપર્યો છે તે પોતાની પરણેલી સ્ત્રી માટે સમજવો કે તેને વારવિલાસિની—નાયિકા સમજવી એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ લાગે છે, પરંતુ રાજાઓની સ્ત્રીઓ પણ એમાં લાગ લે છે એ વાત આગળ જણાવે છે તે સર્વનો સંબંધ વિચારતાં કુળવાન વધૂઓ પણ એ આનંદમહોત્સવમાં લાગ લેતી હતી એમ લાગે છે.

(૮) પૃ. ૯૨૬ માં ઉપવનમાં લોલાક્ષ રાજા આવે છે ત્યારે શું થાય છે તે માટે એક ફકરો ઘણો સૂચક છે. ત્યાં જણાવે છે કે “ત્યારપછી તે સમુદાયમાં કોઈ લોકો નાચે છે, કોઈ કૂદે છે, કોઈ દોડે છે, કોઈ આનંદના અવાજો કરે છે, કોઈ કટાક્ષ ફેંકે છે, કોઈ આજોડે છે, કોઈ અસ્પર્શ મરકરી કરે છે, કોઈ ગાય છે, કોઈ વગાડે છે, કોઈ હર્ષ પામે છે, કોઈ મોટેથી ખૂંમો પાડે છે, કોઈ આનંદમાં આવી જઈ કાબલી કૂટે છે અને કોઈ સોનાની પીચ-કારીઓ હાથમાં લઈ તેમાં સુખડકેશરમિશ્રિત જળ ભરીને અસ્પર્શ ફેંકે છે.” અત્યારે હોળીના સમયમાં જે હકીકત બને છે તે અસલના વખતમાં કેવા પ્રકારે બનતી હશે તેનો આથી કાંઈક ખ્યાલ આવે છે.

(૯) સદર બનાવ પછી લોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈની વધૂ રતિભક્તિ પાસે નાચ કરાવે છે, મર્યાદાલંગ કરે છે અને ચંડિકાદેવીની મૂર્તિને ઊડાવી દે છે એ બનાવ અસાધારણ ગણીએ તો પણ એટલી હદ સુધીની મર્યાદાલંગની શક્યતા દશમી સ્થાવર-પિંદમાં હતી એમ તો લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. રાજા પોતાના નાના ભાઈ પર આધિપત્ય ભોગવતા જણાય છે, દેવીના મંદિરમાં પુષ્કળ દારુ પીવાય છે, નાચરંગ થાય છે અને દેવી પોતે પણ દારુ પીએ છે એ સર્વ હકીકત દશમી સદીની મનોદશા અને સમુદાયમાં લોકવર્તન બતાવે છે. આ સર્વ ભવચક્રનગરનાં કૌતુકો છે. વર્તમાન કાળમાં પાશ્ચાત્ય દેશોના બોલ-નાચ ભેતાં આપણને જે વિતર્કો થાય છે તેવા જ વિતર્કો ગ્રંથકર્તાને થયા જણાય છે અને અંતરંગ રાજ્યમાં મકરધ્વજ અને દેવી રતિને ખડા કરવાની જે જરૂરિયાત

તેમણે જોઈ છે તે ખાસ નોંધ કરવા યોગ્ય છે. દારૂ અને પરદારાને લોકસમુદાયમાં એ સદીમાં શું સ્થાન હતું એનો આગો ચિતાર પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૩ પૂરો પાડે છે.

(f) ગામ કે શહેરમાં આગ થાય ત્યારે લોકસમુદાય કેવું વર્તન કરે છે એ દશમી સદીને અંગે વાંચવા યોગ્ય છે. તે સમયે ખંખા નહોતા અને આગ ઓલવવાની પદ્ધતિસરની ટુકડીઓ નહોતી. આગને પ્રસંગે “ ચોતરફ ધૂમાડાના ગોટે-ગોટા નીકળવા લાગ્યા અને આગના લડકા વધારે વધારે નીકળવા લાગ્યા; વાંસને ફુટવાના અવાજો કડાકા અને ધડાકા ચોતરફ સંભળાવા લાગ્યા. આવા મોટા અવાજો આંભળીને લોકો જાગી ઉઠ્યા, ચારે તરફ ફેળાહળ થઈ ગયો, ધમાધમ થઈ રહી, છોકરાઓ આકેંદ કરવા લાગ્યા, સ્ત્રીઓ હાંફળીફાંફળી અહીંતહીં દોડવા લાગી, આંધળા માણસો બુમરાણ કરવા લાગ્યા, પાંગળા લોકો જાગેથી રડવા લાગ્યા, કુતુહળી મશકરાઓ કિલકિલાટ કરવા લાગ્યા, ચોર લોકો ચોરી કરવા લાગ્યા, બધી વસ્તુઓ બળવા લાગી, કૃપણ લોકો વિલાપ કરવા લાગ્યા અને માતા વિનાના પુત્રની માફક આખું ગામ શરણ રહિત નિરાધાર જેવું થઈ રહ્યું.” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૬૫૮) આટલું વર્ણન તે સમયે થતી આગ જોઈ હોય તેનાથી જ લખાય. લોકોની ધમાધમ, અવ્યવસ્થિત દોડાદોડી અને સ્ત્રી બાળકોના આકેંદ એ અત્યારે પણ નાના ગામમાં આગ થાય ત્યારે દેખાય છે. ચોર લોકો ચોરી કરવાની તક સાધે છે એ મોટી આગો જોઈ હોય તે સમજી શકે તેવું છે.

(g) અત્યારે બજારમાં ગામગપાટા મારવામાં આવે છે તે જ પ્રકારે દશમી સદીમાં મારવામાં આવતા હશે એમ અગ્રહીતસંકેતાના કહેવા પરથી જણાય છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૮). ખાસ કરીને રાજ્યની અને રાજકુટુંબની વાતો બજારમાં થતી હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

(h) કોઈકોઈ કુળવાન સ્ત્રીઓ પતિને તણ દઈ પરપુરુષ સાથે રમણ કરતી હશે અને જે શુરુના પ્રતાપથી પોતે ગુણભાજન થયેલ હોય તેના જ તરફ શિષ્યો પ્રતિકૂળ થઈ બેસતા હશે એમ મહા-મોહના વર્ણન પરથી માલૂમ પડે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૬૨)

(i) પોતાના કુળને કલંક લાગે તેવું કાર્ય ન કરવું જોઈએ એ તત્સમયની લોકમાન્યતા હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૪૦૬)

(j) વસંત સમયમાં ઉદ્યાનમાં જઈ કામદેવની પૂજા કુમારિકાઓ સારો પતિ મેળવવાની ઇચ્છાએ અને પરણેલી સ્ત્રીઓ સૌભાગ્યમાં વધારો કરવા માટે કરતી હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫.)

(k) દેવનું અપમાન કરનાર ઉપર લોકો તૂટી પડતા હતા, તેની નિંદા કરતા હતા અને તેના વર્તનનો તિરસ્કાર કરતા હતા (પૃ. ૪૩૬); પણ એકંદરે તેની ઉપેક્ષા કરતા હતા. તેને મારતા હોય કે ઈજા કરતા હોય એમ જણાતું નથી.

(l) ગામમાં કોઈ અસાધારણ ઝનાવ ઝને એટલે લોકો વાંતો કરવા મંડી જાય. કોઈ પણ ખરાબ વાત આખા ગામમાં તુરત ફેલાઈ જતી હતી એમ જણાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૩)

(m) રાજાનો દીકરો ખૂન પર ચઢે છે ત્યારે તેને પકડી લેવામાં આવે છે, કેદખાનામાં નાખવામાં આવે છે, પાંચ મોડીએ બાંધવામાં આવે છે અને લોકો તેની મશકરી કરે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૩૯)

(n) રાજા પુત્રને કાઢી મૂકે છે ત્યારે લોકો પણ તેના નામ પર થૂંકે છે, તેને ન સંભળાવવા લાયક વચનો સંભળાવે છે અને તેની મશકરી કરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૫. પૃ. ૭૫૫)

(o) સમૂહ વર્તનને અંગે નીચેનાં આખાં ચરિત્રો ખૂબ રસિક અને તત્સમયના સ્વભાવના આબેહૂબ વર્ણનથી ભરેલા છે.

(૧) ચાર પ્રકારના પુરુષો : ઉત્તમોત્તમ, ઉત્તમ, મધ્યમ અને જઘન્ય. (મ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૭૪-૪૯૨)

(૨) છ પ્રકારના પુરુષો : નિકૃષ્ટ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને વરિષ્ઠ. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦ થી ૧૫ પૃ. ૧૫૫૭-૧૬૨૮)

તે ઉપરાંત બાળ, મધ્યમ અને મનીષીનું ચરિત્ર ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં આવે છે, તે ત્રણ પ્રકારના પુરુષોને માટે સમજી લેવું.

(p) તદ્દન અધમ લોકો(નિકૃષ્ટ)નું બાહ્ય જીવન: કેળાવમાં

ભયંકર, ગરીબ, રાંક, દુઃખી; લોકો એની નિંદા કરે; પારકા ઉપર આધાર રાખનાર; હીનસત્ત્વી; શરીરે ગડગુમડ જખમ અને મેલ; ભાતે નોકર ચાકર કે ખેપીઓ; ઘાસના ભારા વેચીને કે હળ ખેડીને નિર્વાહ કરનાર; અત્યંત તુચ્છ જીવન વહનાર. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪). આ પ્રકારના પ્રાણીઓ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષથી રહિત હોઈ પુરુષાર્થ વગરના હોય છે.

(૧) અધ્યમ લોકો અર્થ અને કામમાં આસક્ત રહે છે. એને ઇદ્રિયોના વિષયલોભની ખૂબ વાંછા હોય છે અને એ દયા, દાન, શીલ તરફ દ્રેષી હોય છે. આ વર્ગમાં ભાટ ચારણ કે લવાયાનો સમાવેશ થાય. એમાં જીગારીઓ, બ્યલિચારી, નાસ્તિકો અને પાપીઓ પણ આવે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૩)

(૨) વિમધ્યમ લોકો પૈસા પેદા કરવામાં અને તેનું રક્ષણ કરવામાં આસક્ત રહે છે અને કોઈ કોઈ વાર ધર્મકાર્ય પણ કરે છે. એ સરળ પ્રકૃતિના હોય છે. એની દાન દેવાની ઇચ્છા હોય છે. એ શીલ પાળવા તત્પર હોય છે. એ દિવસના વિભાગ પાડી કેટલોક વખત વિષયસેવનમાં ગાળે અને થોડો વખત ધર્મકાર્યમાં ગાળે. આ વર્ગમાં સદાચારી બ્રાહ્મણો અથવા સારા પ્રખ્યાત રાજાઓનો સમાવેશ થાય. (મ. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૮૭-૮૮.)

(૩) મધ્યમ લોકો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થમાં ચાહુ પ્રયાસ કરનારા હોય છે. એ અર્થ કામની નિકૃષ્ટતા સમજે છે, પણ તેને સર્વથા તજી શકતા નથી. એ ઘરબાર સ્ત્રી પુત્રનાં બંધનને સત્વાલાવે છોડી શકતા નથી, પણ એને બરાબર ત્યાજ્ય સમજે છે. જન શાસનમાં વર્તતા શ્રદ્ધાવાળા અને પાપથી પાછા હઠેલા દેશવિરતિઓનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થાય છે (મ. ૬. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૫૯૦-૨)

(૪) ઉચ્ચમ લોકો વસ્તુસ્થિતિ સમજીને તે સમજણ પ્રમાણે અમલ કરે છે. એ અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના ઉપાયો સમજે છે અને સમજીને તેને અનુસરે છે. એને માટે તેર બાબતો ત્યાં બતાવી છે: ગુરુઉપચર્યા, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ, ક્રિયાનું આચરણ, વ્રતપાલન, સાધુતા, ઇદ્રિય પર અંકુશ, ભાવના, સંતોષ, તપ, સ્વાધ્યાય, અંતરશુદ્ધિ, પરીષદસહન અને યોગ. ત્યારપછી અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશના

રસ્તા બતાવ્યા છે. ત્યાં આખો યોગ સમાવ્યો છે. એમાં વૈરાગ્યના અભ્યાસથી શરૂ કરી યોગરૂઢન સુધીના રસ્તા બતાવ્યા છે. એ સર્વ રસ્તાઓને ઉત્તમ જીવ અનુસરે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૫૬૪-૧૬૧૦)

(ii) વરિષ્ઠ વર્ગમાં સ્વયંજ્ઞાની આવે છે. એમાં ગણધરોનો સમાવેશ થાય. તીર્થંકર આ કોટિમાં આવે. એ સફળારંભી હોય, પરમ ઐશ્વર્યસંપન્ન હોય અને ગંભીર આશયવાળા હોય. એને સ્પૃહા નામ માત્ર પણ ન હોય, એને પ્રાતિહાર્ય સમવસરણુ આદિ બાહ્ય લક્ષ્મી હોય, અનેક અતિશયો હોય અને એ અઠાર મહા-દ્રવ્યથી રહિત હોય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૬૧૩-૨૮)

તત્સમયની કેટલીક માન્યતાઓ:—

(a) મીઠું-લૂણ વધારે ખાવાથી ઘડપણ એકદમ આવે છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૯૬૫)

(b) પુરુષ સ્ત્રીના શરીરલક્ષણ પર અનેક જાતની માન્યતાઓ હતી. તે પર પાંચમા પ્રસ્તાવમાં પ્રકરણ બીજું વિચારવા યોગ્ય છે. (પૃ. ૧૧૫૧-૧૧૬૩)

કેટલીક હકીકત ખાસ અભિનવ છે. એ ઉપરાંત પાદુકાજ્ઞાનની વાત પણ ત્યાં બતાવી છે. પગલાની નિશાની પરથી જેના પગની એ નિશાની હોય તે કેવા પ્રકારના લક્ષણવાળો મનુષ્ય હશે તે જાણવાના જ્ઞાનને પાદુકાજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૫૦)

(c) પુરુષનો જેવો વર્ણ હોય છે તેવું તેનું રૂપ હોય છે, જેવું રૂપ હોય છે તેવું તેનું મન હોય છે, જેવું મન હોય છે તેવું તેનું સત્ત્વ હોય છે અને જેવું સત્ત્વ હોય છે તેવા તેનામાં શુદ્ધિ હોય છે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૬૦)

(d) કેશુડાના ઝાડ પાસે (નીચે) ધન દાટેલું હોય છે અને તેના પ્રારોહો અને ડાળીઓ અસુક પ્રકારના હોય તો તેની નીચેથી સોનું રૂપું રત્ન વિગેરે મળે છે તે સંબંધી આખી હકીકત અનેક

પ્રકારના રિવાજોના શિર્ષક તળે નોંધાયેલી છે તે અત્ર પશુ પ્રસ્તુત છે. એ સદીની માન્યતાઓ જાણવાનું એ સારું સાધન પુરું પાડે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫)

(૯) મહાપુરુષોને વિપત્તિ આવતી નથી અને કદાચ આવે તો અલ્પ સમયમાં વિસરાળ થઈ જાય છે અને તેમને નિરંતર આનંદ જ રહે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૪૨) સાધુપુરુષો વિકાર વગરના હોય છે. (પૃ. ૧૫૪૩)

(૧૦) ખીલીના ઝાડનો પ્રરોહ તેની શાખામાંથી ફૂટીને જમીન સુધી ગયેલો હોય તો ત્યાં ધન દાટેલું છે એવી માન્યતા હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૫૩૬)

(૧૧) વાંદરાને ગમે તેટલું ઘી પીવરાવવામાં આવે તેથી તે પુષ્ટ થતો નથી. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૦૬)

નીતિ-વ્યવહારના ખ્યાલો:—

દશમી શતાબ્દમાં વ્યવહાર અને નીતિના ખ્યાલો કેવા હશે તે જાણવાના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. દાખલા તરીકે જુઓ:—

(૧૨) ‘આપ સાહેબના સહુપદેશથી જ્યારે હું ચોરીથી કોઈ પણ પદાર્થ લેતો નથી, રાજ્યવિરુદ્ધ કોઈપણ કાર્ય કરતો નથી, વેશ્યા અથવા પારકી સ્ત્રી તરફ દષ્ટિ કરતો નથી અને એવું ધર્મ-વિરુદ્ધ અથવા લોકવિરુદ્ધ કોઈપણ આચરણ સદર ઉપદેશ પ્રમાણે કરતો નથી અને મહાઆરંભ અને મહાપરિગ્રહમાં રીઝી જતો નથી ત્યારે લોકો મને સાધુ (સારા માણસ) તરીકે ગણે છે, મારામાં વિશ્વાસ મૂકે છે અને મારાં વખાણ કરે છે.....ચૈસા ઉપરની મૂર્છાને લઈને હું ચોરીથી ધન ઉપાડવા માંડું છું, વિષય-લોભપતાને લીધે વેશ્યા કે પરસ્ત્રીગમન કરું છું અને તેવું બીજું કોઈપણ ખોટું આચરણ કરું છું ત્યારે લોકો તરફથી નિંદા, રાજ્ય તરફથી શિક્ષા અને સર્વ ધનહરણ, શરીરનો ખેદ, મનનો તાપ અને બીજા અનેક પ્રકારના અનર્થો આ લોકમાં જ પ્રાપ્ત કરું છું. (પૃ. ૧૬. પીઠબંધ)

(b) કોઈ મૂર્ખ માણસ અકાર્ય કરવા તૈયાર થયો હોય ત્યારે તેને તેમ કરતાં અટકાવવાનો પ્રયાસ નિરર્થક છે. રાખના હગલામાં ધીની આહુતિની પેઠે એ નકામો જાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૭)

(c) બે જુદાં જુદાં કાર્યોને અંગે કયું કાર્ય પ્રથમ કરવું એવી મનમાં શંકા થાય ત્યારે કાળક્ષેપ કરવો. (પૃ. ૪૧૦)

(d) ઉદ્યાનમાં અનંગતેરશને દિવસે અનેક સ્ત્રીઓ કામદેવની પૂજા કરવા આવે ત્યારે મોહાંધ કામી પુરુષો પોતાને પસંદ આવે તેવી સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધ કરવાની તક મેળવવાની લાલચે તે મંદિરમાં આવતા હતા. આવા બહાદુર (!) પુરુષો દશમી સદીમાં પણ હતા તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)

(e) ગુરુની સ્ત્રી ગમે તેવી રૂપાળી હોય તો પણ તે સર્વથા અગમ્ય છે અને દેવની શય્યા પર સૂવાતું નથી. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૬)

(f) સારી રીતે છુપાવીને કરેલ પાપાચરણ પણ જરૂર પ્રસિદ્ધ થઈ જાય છે અને તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરવો એ મિથ્યા છે. (મ. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૫૧)

(g) જનસમાજના મોટા ભાગના વર્તન માટે મધ્યમ પ્રકારના માણસોની સ્થિતિ અને અધમ વર્ગની સ્થિતિ ચાર પ્રકારના પુરુષોના વર્ણન પરથી સમજાય છે. તે વખતના સમાજને સમજવા માટે એ વર્ણન ઘણું ઉપયોગી જણાય છે. મધ્યમ વર્ગ સંશયારૂઢ રહે છે અને જઘન્ય વર્ગ લહેરી અને વિષયાંધ હોય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૬-૭) જઘન્ય વર્ગના પ્રાણીઓ ઘણી મોટી સંખ્યામાં હોય છે એમ આચાર્ય કહે છે તે તે સમયની સમાજ-સ્થિતિ બતાવે છે. (પૃ. ૨૮૮)

(h) એક માણસને મિત્ર તરીકે સ્વીકાર્યા પછી તેના દોષ જાણવામાં આવે તો પણ તેના અકાળે ત્યાગ કરાય નહિ એવી તે સમયની લોકનીતિ હતી, (દષ્ટાંત શુભસુંદરીની મનીષીને સલાહ (મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૫) પણ અવસર આવે ત્યારે ત્યાગ ન કરે તો પછી પરિણામે તેનો પોતાનો જ ક્ષય થાય છે. તે સમયની નીતિ

એવી હતી કે હેયબુદ્ધિએ પણ કારણસર અન્યને ગ્રહણ કરાય અને ત્યાગના અવસરની રાહ જોવાય. વર્તમાન વર્તનવિચારણા-નિર્ણય અને આ નિર્ણયમાં ઘણો મોટો આંતરો છે તે નોંધવા જેવું છે.

(i) ચંડાળ સ્ત્રીને અસ્પર્શ્ય માનવામાં આવતી હતી અને તેની સાથે મૈથુન સંબંધ કરવો તે સ્પર્શ્યવર્ગ માટે અત્યંત કનિષ્ઠ કામ ગણવામાં આવતું હતું. (મ. ૩. પ્ર. ૧૩ પૃ. ૪૯૬)

(j) સાધુપુરુષ આત્મનિર્દા, પરસ્તુતિ અને પોતાના પૂર્વ ચરિત્રનું વર્ણન ન કરે, પણ અતિ આગ્રહ અને ખાસ લાભનું કારણ દેખે તો પોતાના પૂર્વપશ્ચિમ સમયનું વર્ણન કરે. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૦)

(k) સજ્જન પુરૂષો વડીલના વાક્યનું કદી પણ ઉલ્લંઘન કરતા નથી. (મ. ૪. પ્ર. ૭ પૃ. ૭૭૬)

(l) ગુરુની સ્તુતિ તેમની હાજરીમાં કરવી, મિત્ર અને સગાની સ્તુતિ તેમની ગેરહાજરીમાં કરવી, નોકરની સ્તુતિ (પ્રશંસા) કામ થઈ રહ્યા પછી કરવી, પુત્રની સ્તુતિ (પ્રશંસા) ન કરવી અને સ્ત્રીની પ્રશંસા તો તેના મરણ પછી જ કરવી (મ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૩)

(m) હન્રવાનું ગમે તેવું કારણ પ્રાપ્ત થાય તો પણ ગંભીર ચિત્તવાળા મનુષ્ય તો માત્ર મૂછમાં જ હસે છે, મુખને જરા મલકાવે છે, ખડખડાટ હાસ્ય કદી કરતા નથી. (મ. ૪. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૮૭૩)

(n) દારુની અસર તળે હોલાક્ષ રાજા પોતાના ભાઈ રિપુકંપનની સ્ત્રી ઉપર બળાત્કાર કરે છે એ વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. પરાધીનપણું હોવા છતાં દારુની અસર નીચે આ વાત શક્ય હતી એ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૯૪૧.)

(o) સારી આકૃતિ-સુંદર રૂપ હોય ત્યાં નિર્મળ ગુણો વાસ કરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૭.)

(p) બ્યાં મૃષાવાદ હોય છે ત્યાં ઘણે ભાગે માયા પણ સાથે જ હોય છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૧૪૪.)

(૧) જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ધૈર્ય, સ્મૃતિ, સમાધિ—એ સત્ત્વવૃદ્ધિના ઉપાયો છે. (મ. પ. પ્ર. ૧ પૃ. ૧૧૬૦.)

(૨) એકાંત સ્થાનમાં ઢાંકણા વગરનું ઢહીનું લાજન પડેલું હોય તો સ્વાદલુપ્થ કાગડો એને છોડીને ખીજે કેમ જાય ? તેમ રૂપાળી સુંદર સ્ત્રી એકલી પડેલી જણાય તો એના વિલાસી પુરુષો એને કેમ છોડે ? (મ. પ. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૭૩.)

(૩) ડાહ્યો માણસ અવસર વગર કોઈ પણ કામ કદી શરૂ કરતો નથી, કારણ કે નીતિ અને પુરુષત્વનો અવસર જ ખરાખર કામ સાધી શકે છે. (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૬)

(૪) પ્રાણી ગમે તેટલાં શાસ્ત્રો જાણતો હોય પણ જો પોતાની અવસ્થા ખરાખર સમજતો ન હોય તો જેમ આંધળા માણસની પાસે આરિસો ઘરવામાં આવે તે નકામો થાય છે તેમ તેનું જ્ઞાન પણ નકામું થાય છે.

(૫) ધનશેખર ધન કમાવા માટે પરદેશ જવા તૈયાર થાય છે ત્યારે તેના પિતા હરિશેખર તેને શિખામણ આપે છે તે દશમી શતાબ્દિનો નીતિ અને વ્યવહારનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે. આખો ફકરો ખાસ લાક્ષણિક હોઈ દશમી શતાબ્દિને ચિતરે છે. ‘ઢીકરા ! મેં તને સુખમાં ઉછેર્યો છે, તું પ્રકૃતિથી સીધી લાઇનનો છે, દેશાંતર ફર છે, રસ્તાઓ આઠાઅવળા અને આકરા છે, લોકો વાંકા હૃદયવાળા હોય છે, સ્ત્રીઓ છેતરવાની કળામાં ઘણી કુશળ હોય છે, નીચ અને હુર્જનો ઘણા હોય છે, સંજ્જન માણસો લાગ્યે જ મળી આવે છે, ધૂતારા લોકો અનેક પ્રકારના પ્રયોગો કરવામાં ચતુર હોય છે, વાણીઆઓ કપટી હોય છે, કરિયાણા વિગેરે વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી નડે છે, નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને કરનારી હોય છે, કાર્યોનાં પરિણામ દુઃખે જાણી શકાય તેવાં હોય છે, પાપ અથવા અકૃત્ય અનર્થને પસંદગી આપનારા હોય છે, ચોર અને લુચ્ચાઓ હેરાન કરનારા હોય છે; તેથી જ્યારે એવા પ્રસંગ આવે ત્યારે વખતને અનુસરીને કોઈ વખત પંડિત બની જવું, કોઈ વખત મૂર્ખ બની જવું, કોઈ વખત દાક્ષિણ્યવાળા થઈ જવું અને કોઈ વખત તદ્દન કઠોર બની જવું,

કોઈ વખત ઠયાળુ બની જવું અને કોઈ વખત નિર્દય બની જવું, કોઈ વખત મોટા લડવૈયા બની જવું અને કોઈ વખત તદ્દન બીકણુ બની જવું, કોઈ વખત મોટા દાનેશ્વરી બની જવું અને કોઈ વખત એકદમ કૃપણુ બની જવું, કોઈ વાર બગવૃત્તિ ધારણુ કરી તદ્દન મૌન રહી જવું અને કોઈ વખત ચતુર વક્તા બની જવું, અને હમેશાં ક્ષીરસમુદ્ર જેવા ઊંડા, ગંભીર અને શાંત થઈ જવું, તેમજ એટલા ઊંડા થવું કે કોઈ માણસ એ સમુદ્રનો મધ્યભાગ કદી પામી શકે નહિ.” (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧)

(૪) ધનવાન પાસે ધન છે તે તેની પાસે શા માટે રહેવા દેવું જોઈએ ? તેનો તેના ઉપર શો હક્ક છે ? એમની પાસેથી લક્ષ્મી પડાવી લેવી એમાં શું ખોટું છે ? આવા સમાજવાદના વિચારો તે સમયે પણ હતા. (અ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(૫) જે પ્રાણી કંટાળો પામે છે તેને ધન મળતું નથી, તેથી સમજી માણસો કહે છે કે કોઈ પણ બાબતમાં કંટાળવું નહિ એ જ ધન એકદમ કરવાનો મૂળ ઉપાય છે. (અ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૫૪૬)

(૬) જેનું પોતાના ઘરમાં ખરાબર માન નથી હોતું અને જેનો ઘરમાં પરાલવ થતો હોય છે તે બહાર પણ પરાલવ જ પામે છે. યો ગૃહે પરિભૂતોઽથ સઃ સઃ પરિભૂયતે । (અ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૪)

(૭) જેણે બારીક અવલોકન કરીને એક સંવત્સર (વર્ષ) જોયેલ હોય તેણે આખી દુનિયાની ખરાબર અવલોકના કરી લીધી છે એમ સમજવું, કારણ કે દુનિયાના ભાવો ફરી ફરીને એવી ને એવી રીતે અન્યાન્ય સંબંધે બન્યા જ કરે છે. (અ. ૬. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૬૩૦)

(૮) જે વસ્તુ નબળી છેદી શકાય તેવી હોય તેને ડાહ્યો માણસ કુહાડાથી છેદવી પડે તેટલી મોટી થવા દેતો નથી, તેને મૂળમાંથી જ ડાંભી દે છે. (અ. ૭. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૭૭૨)

સાંસારિક મનોરાજ્ય—

(૧) સાંસારિક પ્રાણીઓને શું શું મેળવવાની ઇચ્છા થતી હોય છે તેનું વર્ણન પીઠબંધ પૃ. ૬૫ માં આવે છે, તે પરથી જણાય

છે કે પ્રાણીને ઘણી સ્ત્રીઓ પરણવાની આકાંક્ષા થતી અને તે સર્વ સ્ત્રીઓ પોતાને એકલાનેજ વફાદાર રહે એવી તેની ઇચ્છા રહેતી, પોતાનો પરિવાર વિનયી અને ચતુર થાય એવી ભાવના રહેતી, મહેલોમાં વસવાની હોંશ થતી, અનેક રત્નો ઘરમાં ભરેલાં હોવાના એ યુગના લોકો સ્વપ્નનાં એવતા હતા, ઘરેણાં ઘડાવવાના સંકલ્પો કરતા હતા, ચીનાઇ (રેશમી) અને સુતરાઉ વસ્ત્રોના ઢગલા વાંછતા હતા, મહેલની બહાર બગિચો કરાવવાનો વિચાર કરતા હતા અને ઘોડાના રથમાં (ઘોડાગાડીમાં) બેસી પોતે ફરે અને પાળા આગળ પાછળ ચાલે અને બહુ તો પોતે રાજા થાય-આ તે યુગનું મનોરાજ્ય હતું. એમાં સાહિત્ય કે અભ્યાસને સામાન્ય જનતામાં સ્થાન હોય એવું જણાતું નથી. (પીઠબંધ પૃ. ૬૫-૬૮) યુવાની કાયમ ટકે એવા પ્રયોગો કરવાનો લોકો યત્ન કરતા હતા. (સદર. પૃ. ૬૬)

(b) સંસારમુખનો ખ્યાલ આ પ્રમાણેનો જણાય છે:—

“ અમે માંસ ખાઈએ છીએ, દારુ પીએ છીએ, બત્રીશ પ્રકારનાં લોજન અને તંત્રીશ પ્રકારનાં શાક આરોગીએ છીએ, સુંદર સ્ત્રીઓ સાથે વિલાસ કરીએ છીએ, ઊજળાં મૂલ્યવાન વસ્ત્રો પહેરીએ છીએ, પંચ સુગંધી યુક્ત પાન ચાવીએ છીએ, ફૂલની માળા ધારણ કરીએ છીએ, શરીર પર વિલેપન કરીએ છીએ, ધનનો ઢગલો એકઠો કરીએ છીએ, મનને ગમે તેવી ચેષ્ટાઓ કરીએ છીએ, દુશ્મનની ગંધ પણ સહેતા નથી, અમારી કીર્તિને ચોતરફ ફેલાવીએ છીએ. ” (પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૯)

પુત્રપ્રાપ્તિ માટે તીવ્ર ઇચ્છા—

એ યુગમાં પુત્રપ્રાપ્તિ માટે ખૂબ ઇચ્છા થતી હશે એમ નીચેના પ્રસંગોથી જણાય છે.

(a) દેવી કાળપરિણતિ પોતાના પતિ કર્મપરિણામને કહે છે: ‘ આપની કૃપાથી હું સર્વ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરી ચૂકી છું, આ દુનિયામાં દેખવા લાયક સર્વ પદાર્થો આપની કૃપાથી હું જોઈ ચૂકી છું, માત્ર અત્યાર સુધી મેં પુત્રનું મુખ જોયું નથી એટલું બાકી છે, તેથી જો આપશ્રીની કૃપાથી મને એક પુત્ર ઘઈ જાય તો મારું

જીવતર સફળ થાય, નહિ તો આ જીવન બધું નિષ્ફળ છે. (પ્ર. ૨. પ્ર. ૩ પૃ. ૨૭૧.)

(b) સરળ શેઠ અને બંધુમતી ઘરડા થયા હતા, પુત્ર નહોતો, દુકાન પર વામદેવ આવી થોડાં આંસુ પાડે છે એટલે શેઠ અને પુત્ર કરી લે છે અને આશા રાખે છે કે એ દીકરો પોતાનું ઘડપણ પાળશે. (પ્ર. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(c) વિદ્યાધરના રાજા કનકોદરને પુત્ર નથી. એની દિલગીરીનો પાર નથી. એ માટે એની રાણીએ અનેક ઔષધો ખાધાં, ગ્રહશાંતિ કરાવી, મંત્રકંડો માનતાઓ માની, નિમિત્તિયાને બોલાવી ભવિષ્ય પૂછ્યું, મંત્રવાદીઓ પાસે જાપ કરાવ્યા, જત્રો હાથે ખાંધ્યાં, જડી મૂળીઆં પીધાં, કૈતુકો કર્યાં, અવશ્યુતિ નીકાળી, હોરા તંત્રો શોધ્યાં, પ્રશ્નો પૂછ્યા, સ્વપ્ન-અર્થો પૂછ્યા અને યોગિણીઓની પ્રાર્થના કરવામાં આવી. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨)

(d) રાંજપુરના શ્રીગર્ભ રાજાની પુત્રપ્રાપ્તિ માટેની તીવ્ર ઇચ્છા નોંધવા યોગ્ય છે. એણે તો વળી અનેક ઔષધિઓ પણ ખાધી જણાય છે. એને ત્યાં પુંડરીકનો જન્મ થાય છે. (પ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૩)

રાજા-રાજ્ય-રાજસેવક-રૈયત—

(a) ‘ વસ્તુઓ (દ્રવ્યાદિ) પ્રાપ્ત કરવાના ઇરાદાથી મનુષ્યો રાજસેવા ઉઠાવે છે, રાજાની ચાકરી કરે છે, તેના તરફ વિનય બતાવે છે, તેને અનુકૂળ લાગે તેવું બોલે છે, તેની ખુશામત કરે છે, પોતે દિલગીરીમાં હોય તો પણ રાજાને હસતો દેખીને પોતે હસે છે, પોતાને ઘેર પુત્રજન્મ થવાથી ધણું આનંદ થતો હોય ત્યારે પણ રાજાને રડતો જોઈને પોતે રડવા લાગી જાય છે, રાજાના માનીતા લોકો પોતાના દુશ્મન હોય તો પણ તેમનાં વખાણ કરે છે, રાજાના દુશ્મનો પોતાના ઇષ્ટમિત્ર હોય તો પણ રાજાની સમક્ષ તેમની નિંદા કરે છે, રાજાની આગળ રાતદિવસ દોડે છે, પોતે તદ્દન થાકી ગયો હોય તો પણ રાજાના પગ ચાંપવા બેસી જાય છે, રાજાના અપવિત્ર સ્થાનો પોતાને હાથે ધુએ છે, રાજાની આજ્ઞાથી ગમે

તેવું હલકું કામ ઉપાડી લે છે, યમના મ્હેં જેવા રણમેદાનમાં જાતે પ્રવેશ કરે છે, તરવાર લાલાના ઘા સહન કરવા માટે પોતાની છાતી આગળ ધરે છે. ” (પીઠબંધ પૃ. ૭૩). આમાં રાજસેવકની ખુશામત અને આશાંકિતપણું ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(b) રાજમંદિરમાં રાજાની પાસે અમાત્ય, મોટા યોદ્ધાઓ, નિયુક્તક (કામદારો), તલવર્ગિક (કેટવાળો), વૃદ્ધ સ્થવિરાઓ, લશ્કરી સુલટો, વિલાસિની સ્ત્રીઓ વિગેરે રાજવામાં આવતા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (પીઠબંધ પૃ. ૯૧) અને રાજમંદિરમાં પ્રવેશ રજા વગર થતો નહોતો એમ સ્વકર્મવિવર દ્વારપાળના ઉપયોગથી જણાય છે. (સદર)

(c) રાજાની નજર પડે તો પણ ધન્યતા માનવામાં આવતી હતી, એટલે રાજાઓ જાણે દેવાંશી હોય એ વિચારનો પ્રચાર હતો એમ સાતમા માળ પર બેઠેલા સુસ્થિત રાજાની નજર લિખારી પર પડવાને પરિણામે તેની ધન્યતા માનવાની હકીકત પરથી પ્રાપ્ત થાય છે. (પીઠબંધ પૃ. ૧૧૨) અને તે જ પીઠબંધના પૃ. ૧૧૫ માં ‘ યથા રાજા તથા પ્રજા ’ ના સૂત્રનો નિર્દેશ કરી રાજાની વિશિષ્ટ સત્તા સંબંધમાં તે યુગના વિચારો બરાબર વ્યક્ત કર્યા છે. રાજ્ય-કૃપા માટે કેટલો તલવલાટ હશે તે આ આખા પ્રસંગ પરથી સહજ સમજાય છે. Divine Rights of Kings (રાજાના દૈવી હક્કો) નો સિદ્ધાંત આ યુગમાં પ્રવર્તતો હતો એમ બરાબર લાગે છે.

(d) રાજ્યવિરુદ્ધ કાંઈ પણ કાર્ય કરવું તે બહુ ખરાબ-નિંદ્ય કામ ગણાતું હતું એમ લોકવિરુદ્ધ કાર્યોની ગણનામાં તેને સ્થાન (પૃ. ૧૬૦ પીઠબંધ) આપ્યું છે તે પરથી જણાય છે.

(e) રાજાઓ તાળાનાં રાજ્યોમાં પોતાનો સરસૂબો (મહત્તમ) નીમતા હતા. દરેક પ્રાંતમાં એક સેનાધિપતિ અને મહત્તમ નીમાતો હતો. મહારાજાનો હુકમ હૃત મારફતે ત્યાં મોકલવામાં આવતો હતો. સંદેશો લઈ આવનાર દૂતને ખૂબ માન આપવામાં આવતું હતું અને મહારાજાનો સંદેશો આખી સલા અને સેનાપતિ તથા સૂબો ખડેપગે સાંભળતા હતા. (અસંવ્યવહાર નગરની આ આખી પદ્ધતિ પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ માં વર્ણવી છે તે દશમી સદીના રાજ્ય-અધારણ ઉપર ખાસ અજવાળું પાડે છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૩૦૦-૩૦૫)

મહારાજાના રાજ્યપ્રદેશમાં વસ્તી કેટલી છે તેનો કર્મપરિણામને ખ્યાલ નથી એવું અધેર દશમી સદીમાં ચાલતું હતું. સદાગમ ધણાને મોક્ષે મોકલી દે, તો ખાલી પડેલી જગાએ પૂરવાની રાજાને ચિંતા થઈ પડી હતી, પણ એને પોતાના સૂબાના તાબામાં કેટલી મોટી વસ્તી હતી તેનો ખ્યાલ નહોતો. (ઋ. ર. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૪-૫) વર્તમાન સરકારના દફતરમાં નાની નાની વિગતોના પણ આંકડા હોય છે તેવું તે યુગમાં ન હોતું એ ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે.

(f) રાજાઓ સાથે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વાત કરવામાં ઘણું સંકોચ થતો હશે અને તેના નોકરો અથવા ઉપજીવીઓ ઘણું ભાગે મીઠી વાતો જ કરતા હશે એમ કળાચાર્યને પદ્મ રાજા સાથે સ્પષ્ટ વાત કરતા થયેલ સંકોચ પરથી સહજ અનુમાન થાય છે. (ઋ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૭)

(g) રાજાઓની પાસે ખાસ સેવક રહેતા હતા જે અત્યારના ‘ પ્રાઈવેટ સેક્રેટરી ’ જેવું રાજાનું કામ કરતા હતા એમ વિદુરના વર્ણન પરથી અનુમાન થાય છે. (ઋ. ૩. પ્ર. ૧ પૃ. ૩૫૫) એને ‘ રાજવલ્લભ ’ કહેવામાં આવ્યો છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે.

(h) રાજસભા સાંજે મળવાનો રિવાજ હોય એમ જણાય છે (ઋ. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૭) અને રાજા ચાલે ત્યારે તેની આગળ બળતી મસાલ ચાલે એવો રિવાજ જણાય છે. (પૃ. ૪૫૮) વિદ્યાધર ચક્રવર્તી કનકોદરની રાજસભા પણ સાંજે-સંધ્યા વખતે મળતી હતી. (ઋ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬)

(i) કોઈ રાજાનો શુન્હો કરે તો રાજા તેને તપાસ કર્યા વગર સીધી જ સજા કરે, વારંટ કાઢવાની જરૂર નહોતી. નોકરોને હુકમ કરે, એટલે શુન્હોગારને ખાંધી કેદ કરી એટલી ચાતનાઓ કરે કે શુન્હોગાર મહાત્રાસ પામી જાય. એને લોહાના થાંભલા સાથે બાંધે, એને સખત ઠોરડા (ચાળખા) લગાવે, એનાં શરીર પર ધગધગતું તેલ રેડે, એની આંગળીઓમાં ખીલા ઠોકે અને એને અનેક પ્રકારની ચાતનાઓ-કદર્થનાઓ કરે. (ઋ. ૩. પ્ર. ૧૦ પૃ. ૪૫૬)

(j) સભાના પ્રકાર—શત્રુમર્દન રાજા સ્પર્શનને દેશ-નીકાલની સબ્બ કરે છે અને પાછા આવે તો લોહચંત્રમાં પીલવાની ધમકી આપે છે તે ઉપરથી એમ જણાય છે કે દેહાંત દાંડની સભાને અમલ ઘાણીમાં પીલીને પણ કરવામાં આવતો હતો. એવી ઘાણીને ‘લોહચંત્ર’ કહીને વર્ણવવામાં આવેલ છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૨)

(k) ‘લોકોને માથે જ્યાંસુધી કરે આપવાની ખીક હોય છે ત્યાંસુધી તેઓ હદને ઉલ્લંઘી જતા નથી, પણ એક વાર કર આપવાની ખીકથી તેઓને મુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તદ્દન છૂટા થઈ જાય છે અને છૂટો માણસ સર્વ અનર્થોને કરે છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૮)

(l) તે વખતે કૌસીલની પદ્ધતિ જાણીતી હશે. કનકચૂડ રાજાના ચાર પ્રધાનો—મંત્રીઓ મતિધન, બુદ્ધિવિશાળ, પ્રજાકર અને સર્વરોચક છે. એ ચાર મંત્રીઓ રાજ્યને લગતી અગત્યની બાબતના નિર્ણયો કરે છે એ વાત નોંધવા જેવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૧૬-૨૦)

(m) રાજા જાતે ઊઠી પોતાને હાથે કોમળે પાન રાજસભા સમક્ષ આપે તે મોટામાં મોટું માન ગણાવાની તે સમયની રીતિ હતી. (મ. ૩. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૪૬)

(n) રાજાઓ ઘણી સમૃદ્ધિવાળા હશે, કુબેર ભંડારી જેવા માલદાર હશે એમ દરેક રાજાના વર્ણન પરથી જણાય છે. દા. ત. બુઓ નરવાહન રાજાનું વર્ણન. (મ. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૪)

(o) રાજ્ય ક્રમપ્રાપ્ત પણ હોય એટલે વડિલ તરફથી ઊતરી આવેલ હોય અથવા એક રાજાને હરાવી તેનું રાજ્ય ખૂંચવી લેવામાં આવેલું પણ હોય. (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૬)

(p) રાજા મૂર્ખ હોય તો તેના મંત્રીઓ ગમે તેવા કુશળ હોય અથવા લશ્કરનો ઉપરી બળવાન હોય તો પણ રાજ્ય મહા-કષ્ટમાં આવી પડે છે. એકહથ્થુ સત્તાનો દોર કેટલો મોટો હતો તેનો આથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૩)

(૧) સમસ્ત પ્રજાજનને બાધા વગરના કરી સુખમાં સ્થાપન કરવા અને પછી પોતાનું સુખ શોધવું એ રાજ્યધર્મ છે અને તેમ કરનાર ખરો રાજા છે. પોતાના હાથ નીચેના દુઃખમાં સખ-ડતા હોય, પ્રજાજન દુઃખ ભોગવતા હોય તેવે વખતે જે રાજા સુખ ભોગવે છે તે પેટભરો કહેવાય છે—આવો વિચક્ષણ માણસોના અભિપ્રાય હતો. (મ. પ. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૫)

(૨) ચારને દેહાંતદાંડની સજા કરવાનો ધારો હતો (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪). રાજા કરેલી સજા માફ કરી શકતા હતા. (સદર) અત્યંત શકદાર માણસોને અત્યારે જેમ પોલિસની દેખ-રેખમાં રાખવામાં આવે છે તેમ અગાઉ રાજા પોતાની જ દેખરેખ નીચે રાખતા હતા (મ. પ. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૪) અને ઘણી વાર નામીયા ચાર વગરગુન્હે માર્યો પણ જતો હતો. (સદર)

(૩) પરદેશથી ઘરિયાની સફર કરીને કોઇ વેપારી આવે તે રાજા પાસે જાય, ત્યાં નજરાણું ધરે અને દાણ ચુકાવે અથવા માફ કરાવે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(૪) રાજાઓને રાજ્ય અન્ય પચાવી પાડશે, એ બાબતની બહુ ધીક રહેતી હશે એમ જણાય છે. નીલકંઠ રાજા પોતાના ભાણેજ હરિકુમારની લોકપ્રિયતા સાંભળી પોતે ચિંતામાં પડે છે અને તૃણાથી અંધ બની તેને મારી નાખવાના વિચારો કરે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) રાજા પાસે બુદ્ધિશાળી વ્યવહારદક્ષ મંત્રીઓ હતા, જેઓ સાપ મરે નહિ અને લાકડી ભાંગે નહિ એવી સલાહ આપતા. (પૃ. ૧૫૩૭)

(૫) રાજાનું વર્ણન કરવું હોય તો તેના કોશ (ખજાનો), ચતુરંગ લશ્કર, ભૂમિ, દેશ, રાજ્યસામગ્રી વિગેરે અપરિહાર્ય છે. રાજાની સાથે આ સર્વ હોવું જ જોઈએ એવો તે સમયનો ખ્યાલ જણાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૫૫૬). કોશ (દ્રેઝરી) માં રત્ન મણિ માણેકનો સંચય ગણવામાં આવતો હતો. રોકડ નાણાંને તેમાં સ્થાન આપવામાં આવ્યું નથી એ હકીકત ઘણી અર્થસૂચક છે.

૪) રાજ્યમાં નવો રાજા થાય ત્યારે હાંડી પીટાવવાનો

રિવાજ જણાય છે. એ ડાંડી અથવા ઢાલ ટીપનારને કિંકિમક નામ આપવામાં આવતું હતું. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૬૮)

(૪) રાજા નળખોડા હોય ત્યારે ચોરનું જોર વધે છે, લૂંટા-રાઓને તડાકો પડે છે, ઘાડ પાડનારને મળ થાય છે અને હુલ્લ લશ્કરી માણસો હુરખમાં આવી જાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭૧) એક માણસની સત્તા લાભ અને નુકસાન કેવી રીતે કરે છે તે જાણવાનું આ પ્રબળ કારણ પૂરું પાડે છે.

(૫) રાજા જ્યારે ઘણો અધર્મ થઈ જાય, દુરાચારી થઈ જાય અને રાજ્યધર્મ વિસરી જાય ત્યારે પ્રજા અને મંત્રીઓ એકઠા થઈ રાજાના ભાઈને વિરોધિત કરે-તેને રાજ્ય સ્વીકારવા વિનવે, એ પ્રમાણે ન થાય તો નજીકનો પારકો રાજા આવી રાજ્યને કબજે કરી લે. આ પદ્ધતિ ઘણી વિચારવા યોગ્ય છે. (મ. ૭. પ્ર. ૧૫ પૃ. ૧૮૧૨) અને એવો અધર્મ રાજા પદબ્રહ્મ થાય ત્યાર પછી સર્વે તેની મશ્કરી કરે, તેને બાંધે, ખેંચે, કેદમાં નાખે અને કોઈ તેની પડખે ચઢે નહિ. (પૃ. ૧૮૧૩)

(૬) સ્વયંવર મંડપમાં કોઈ પણ રાજાને રાજકુમારી ન વરે તો પણ લડાઈ થતી. સ્વયંવરમાં આવેલ રાજાઓ તેમ થતાં પોતાનું અપમાન થયેલું સમજતા. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૭૧)

(૭) લોકસ્થિતિ કેવી છે તેનો જાતે અભ્યાસ કરવા સારું રાજાઓ અને ચક્રવર્તીઓ રાજધાનીમાંથી બહાર નીકળી પોતાના તાબાના દેશમાં ફરતા હતા. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૮)

રાજનીતિ—

(૮) મોટા માણસો અને રાજાઓ પાસે અંગત માણસો રાખવામાં આવતા હતા. એવા માણસ હૃતનું કામ કરતા હતા. અત્યાચારના સી. આઈ. ડી. ખાતા જેવા તે હતા. તેવા માણસોને દેશ દેશની ભાષાનો અભ્યાસ હોય, જુદા જુદા પ્રકારના વેશો ધારણ કરવામાં તે બહુ કુશળ હોય, ચીવટથી કામ કરનારા હોય અને અન્ય તેને

પકડી શકે નહિ એવી ચાલાકી તેનામાં હોય. (પ્રભાવ હૃતનું વર્ણન પ્ર. ૩. પ્ર. ૪. પૃ. ૩૮૫)

(b) બુદ્ધિશાળી મંત્રીઓ સલાહ આપવા ઉપરાંત પોતાના ખાસ સેવકોને પાસે રાખતા, જે જરૂર વખતે અગત્યની ખાતમી અન્યને મોકલી કામ લેતા. વૃદ્ધ સુબુદ્ધિ મંત્રીએ હમનક નામના સેવકને મોકલી હરિકુમારનો ખચાવ કર્યો—એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી તે સમયની લાક્ષણિક રાજઘટના છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૮) રાજાને સાચી સલાહ આપતાં વાત બગડી જાય તેમ હોય તો મંત્રી રાજાની હામાં હા મેળવી દેતા અને આડકતરી રીતે વાતનો તોડ ઉતારતા. રાજાની સામે થવાની તાકાત મંત્રીઓમાં નહોતી. (પૃ. ૧૫૩૭)

(c) ચારિત્રરાજે લશ્કરી સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનને મોકલવા વિચાર કર્યો ત્યારે સદ્બોધે સદાગમને મોકલવા ભલામણ કરી—એમાં લશ્કરી માણસો અને દિવાન ઓફિસના માણસોની કામ લેવાની રીતિનું જ્ઞાન બતાવે છે, છતાં એ સમ્યગ્દર્શનના વખાણ જ કરે છે એ એની કામ લેવાની કુનેહ છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૭૬૮)

(d) દિવાની ઓફિસના માણસોની સલાહ આધાર રાખવા લાયક અને કાર્યસાધક હોય છે એમ અંતે લશ્કરી સેનાધિપતિ સમ્યગ્દર્શન સ્વીકારે છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૪)

ધન અને ધનવાનોનો દોર—

ધનિક વર્ગ દશમી શતાબ્દિમાં કેટલો જોરમાં હશે તેના અનેક દાખલાઓ આખા ગ્રંથમાં છે. એમાંથી થોડા દાખલાઓ આપણે તપાસી જઈએ.

(a) પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૪ મહેશ્વર શેઠ ભવાં ચઢાવીને બેઠા છે, કોઈ માગે તેના તરફ નજર પણ કરતા નથી, ખુશામત કરનાર તરફ પણ નજર કરતા નથી, રત્નોને જોઈ રાજ થાય છે અને તેના ધ્યાનમાં સ્તબ્ધ થાય છે—એ દશમી સદીના ધનવાનનું

લાક્ષણિક ચિત્ર છે. ચોરીનો માલ એ ઓછી કિંમતે પડાવી લે છે, એ સર્વ કાળનો બાણીતો વિષય છે. દશમી શતાબ્દિમાં એવી સ્થિતિ હતી એ ભવચક્રનાં સ્વરૂપદર્શનમાંથી પ્રતીત થાય છે. તેની પાસેના હીરા માણેક સોનામહોરોના ઢગલાનો વિચાર કરતાં દેશમાં ધન અમુક વર્ગ પાસે બહુ મોટા પ્રમાણમાં હશે એમ જણાય છે.

(b) ધનવાન વર્ગના વિચારો લાક્ષણિક ભાષામાં પ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૧૬ માં તેના મુખમાં અંથકર્તાએ મૂક્યા છે તે દશમી શતાબ્દિનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરે છે. બુઝો આગળનું પૃષ્ઠ ૪૩૪.

(c) રાજ્યલોભનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત હરિકુમાર અને નીલકંઠ રાજના સંબંધમાં આવે છે. મામા રાજ ભાણેજની લોકપ્રિયતા જોઈ એ પોતાનું રાજ્ય પડાવી લેશે એ બીકે એનો વધ કરવા નિર્ણય કરે છે અને તેવો નિર્ણય કરતાં સૂત્ર ગોઠવે છે કે ‘ અરધા રાજ્યને હરણ કરી લે અથવા પચાવી પાડે તેવો નોકર હોય તેને જો હણી નાખવામાં ન આવે તો આખરે પોતાને મરવાનો વખત આવે છે. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૫૩૬) હરિકુમાર સુબુદ્ધિ મંત્રીની વખતસરની સલાહથી બચી જાય છે એ બુદ્ધિ વાત છે, પણ ધન કે રાજ્યના લોભમાં રાજાઓ પોતાના સંબંધીઓનું ખૂન કરવા માટે પણ તૈયાર થઈ જતા હતા એમ જણાય છે.

(d) ધનવાનના મગજના ફાંટા કેવા હોય છે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર પીઠબંધમાં કર્તાએ આપ્યું છે. ત્યાં બુઢા ખખ થઈ ગયેલાં ધન-પતિને યુવાન ગણાવ્યો છે, તે બીકણ હોવા છતાં મહાન લડવૈયા તરીકે તેને બતાવ્યો છે, અલણ હોવા છતાં તીવ્ર બુદ્ધિશાળી બતાવ્યો છે, કદરૂપો હોવા છતાં સ્વરૂપવાન તરીકે તેની સ્તુતિ થતી બતાવી છે, દાસીપુત્ર હોય તો પણ કુળવાન તરીકે તેનું વર્ણન થાય છે, દૂરના સંબંધી તેના નજીકના સગા થતા આવે છે એમ જણાવ્યું છે. (પૃ. ૧૩૭-૮) ધનવાન વર્ગનો દોર કેટલો હશે તે આ ચિત્ર ઠીક ઠીક રજૂ કરે છે.

(e) સારી સલાહ આપનાર અને સુંદર વાર્તા કહેનાર વિદુર જેવા વયોવૃદ્ધ અધિકારીને તોરમાં આવી નંદિવર્ધન તમાચો મારે છે એ ધનવાનવર્ગ અને રાજવર્ગ કેટલો તુમાળી હશે તે બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૮ પૃ. ૫૫૧)

(f) ધનિકે વર્ગના વિચારતરંગો: ‘ ખૂબ પૈસા એકઠા કરીને મોજ ઉડાવું, અંત:પુરને દેવતાના વૈભવસ્થાન જેવું બનાવી દઉં, મનને આનંદ આપનાર સુંદર રાજ્યને સારી રીતે લોગવું, મોટા મોટા રાજમહેલ બંધાવું, સારા સારા બગિચાઓ તૈયાર કરાવું, મોટો વૈભવ પ્રાપ્ત કરીને તેમજ શત્રુઓનો ક્ષય કરીને દુનિયામાં સર્વ લોકોની પ્રશંસા પામી, સર્વ મનોરથ સંપૂર્ણ કરી પાંચે ઈદ્રિયોના વિષય સંબંધી સુખસાગરમાં મારા મનને તરબોળ કરી નિરંતર આનંદની મસ્તીમાં રહ્યા કરું: આવી રીતે ખાણું પીણું, લોગ લોગવવા અને ઈદ્રિયોને તૃપ્ત કરવી એ જ મનુષ્યપણું પ્રાપ્ત કરવાનું કૃણ છે. ’ વિગેરે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૯)

(g) ધનવાનના તરંગોનું વર્ણન ધનશેખરને અંગે અતિ વિશિષ્ટ આપ્યું છે. ‘ આ દુનિયામાં ધન જ ખરેખરું સારભૂત છે, ધન જ ખરેખરું સુખ આપનાર છે, ધનના જ લોકો વળાણુ કરે છે, ધનના ગુણ વધારે વધારે ગવાય છે; લોકો ધનને વાંદે છે, પૂજે છે, નમે છે; ધન જ ખરેખરું સાચું તત્ત્વ છે, ધન જ ખરેખરો પરમાત્મા છે અને ધનમાં જ સર્વ બાબતો પ્રતિષ્ઠા પામે છે, આવી વસ્તે છે. દુનિયામાં અવલોકન કરીને જોશો તો માલૂમ પડશે કે દુનિયામાં જે પ્રાણી પૈસા વગરનો છે તે વાસ્તવિક રીતે જોતાં તરબોળાને તોલે છે, રાગ જેવો છે, શરીરના મેલ જેવો છે, ધૂળ જેવો છે અથવા વધારે વાસ્તવિક રીતે બોલીએ તો તેની તેટલી પણ કિંમત નથી, તે વસ્તુતઃ કાંઈ નથી. વિગેરે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૮) ધન અને ધનવાનનું શું વર્ચસ્વ હશે તેનો આથી ખ્યાલ આવે છે.

(h) ધન કમાવા માટે અનેક જાતના સાહસ ખેડનાર વાણીઆના પુત્રો તે વખતે મોળુદ હતા. અત્યંત શ્રીમાન વર્ણિક શેઠનો પુત્ર ધનશેખર એક પાઈ લીધા વગર પહેરેલ કપડે ઘેરથી નીકળી જાય છે અને પૈસા રળવા માટે સ્વપરાક્રમ ફેરવવા પરદેશ જાય છે, તે ઉપરથી ધન કમાવાના અને પરદેશ જવાના તે યુગના વિચારો પર સારો પ્રકાશ પડે છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧.) યાદ રાખવાનું છે કે તે વખતે જવા આવવાનાં સાધનો ઘણાં ઓછાં હતાં અને દૂર દેશથી પત્રવ્યવહાર પણ અશક્ય હતો. તેવા યુગમાં સાહસ કરનારા હતા એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ધનશેખર પોતાની માતાને

જતાં જતાં કહે છે કે—‘ છોકરો ધધે લાગી જાય તે ઘણું સારું છે અને ડાહ્યો દીકરો દેશાવર લોગવે (ફરે) એ તો આપણામાં બાણીતી વાત છે. ’ (પૃ. ૧૪૭૩)

(i) ધનપ્રાપ્તિ કરવાનાં નીચેનાં સાધનો તે સમયે બાણીતાં હતાં એમ ધનશેખરના વિચારતરંગો પરથી જણાય છે:—

- (૧) રત્નદ્રીપે જઈ ધન ધસડી લાવવું.
- (૨) ધનવાનો સાથે લડાઈ કરી ધન પડાવી લેવું.
- (૩) ચંડિકા દેવીની આરાધના કરી તેને લોહીનો ભોગ આપી તેની પાસે ધન માગવું.
- (૪) રોહિણીચળ પર્વતને ખોદી તેમાંથી ધન કાઢવું. (રત્નો કાઢવા).
- (૫) શુક્રામાંથી રસકૂપિકાનો રસ લાવી તેનાથી સોનું બનાવવું. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૪)

(j) ધનના લોભી વાણીઆઓ હુબરના પંદર સો કરે, તેના દશ હુબર કરે, કરોડ કરે, દ્રવ્યમાં વધતો જાય તેમ વધારે વધારે લોભી થતો જાય (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૫) અને કરોડ દ્રવ્ય મળે તો કરોડ રત્ન એકઠાં કરવા રત્નદ્રીપે જાય. કરોડાધિપતિ બને, સસરાનો મોટો વારસો મેળવનાર એક પણ નિરાંતે બેસતો નથી, સુખે ખાતો નથી, અસરા જેવી પત્નીને સંતોષ આપતો નથી કે ચિત્તની શાંતિ અનુભવતો નથી. (સદર પૃ. ૧૪૮૨)

(k) ધનપ્રાપ્તિના ઇચ્છકો ધનની જ ઝંખના કરે છે અને આઠ મૈત્રીને પણ આડી આવનાર ગણે છે અથવા વિઘ્નરૂપ ગણે છે. ધનશેખરના હરિની મિત્રતાને અંગેના સંકલ્પો લાક્ષણિક છે. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬)

(l) સંસારરસિક મૂઠ પ્રાણીઓ ઉપદેશ આપનાર શુરને આમ પણ કહેનારા એ યુગમાં જીવતા હતા કે—‘ સાહેબ ! તમારા મોક્ષનો અમારે ખપ નથી ! તમે મોક્ષ જવાની વાત શા માટે કહો છો ? જુઓ, તમારા મોક્ષમાં નથી કાંઈ ખાવાનું, નથી કાંઈ

પીવાનું, નથી કાંઈ ભોગવિલાસ કરવાના કે નથી ઐશ્વર્યમાં આળોટવાનું ! નથી ત્યાં દેવાંગનાનો સ્પર્શ થવાનો કે નથી ત્યાં કમલાક્ષીના કટાક્ષોથી વીંધાવાનું ! નથી ત્યાં વિલાસનાં ભાષણો કે નથી ગાયન કે નાચ, નથી હસવાનું કે નથી રમવાનું ! અમારા દિલને તો અહીં જ મોક્ષ છે. અમને અહીં ખાવાપીવાનું પુષ્કળ મળે છે, ધનસંપત્તિ સાંપડે છે, વિલાસ મોજ ઉડાવાય છે, ઘરેણું-ગાંઠાં પહેરાય છે અને કમલાક્ષી સાથે આનંદ થાય છે. 'વિગેરે (મ. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૩૦)

(iii) પૈસાથી સુખનાં સાધન મેળવી-ભોગવી શકાય છે, એવા પૈસા તે પરલોકનાં સુખ સાધન માટે ખર્ચો નાખવા એ બ્યાજળી ગણાય ? નજરે દેખાય તે સુખ છોડી, કલ્પનાના સુખ ખાતર ધન ખર્ચો નગાય ? આવા વિચાર કરનાર ધનવાહન જેવા દ્રવ્યવાનો પશુ તે યુગમાં હતા. (મ. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૩)

ધનના હાલહવાલ—

ધનવાન વર્ગના પૈસા ચાલ્યા જવાના પશુ અનેક માર્ગો મોબુદ હતા એમ અનેક ઉદ્દેશોથી જણાય છે.

(a) સમુદ્રદત્ત શેઠ ઘર, ધન, ધાન્ય, સુવર્ણથી ભરપૂર હતા અને કુબેર ભંડારી સાથે સ્પર્ધા કરે તેવા હતા. તેનું ધન તેનો પુત્ર રમણ ગણિકાના છંદમાં પડી ગુમાવે છે અને ચીંથરેહાલ થઈ બચે છે, છતાં ઇશ્કી થઈને ફરે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૬૨)

(b) “ ધનવાન પ્રાણીઓ દુર્લભી ભય પામે છે, અગ્નિની પીડા ખમે છે, લૂંટારાથી નિરંતર ભયમાં રહે છે, રાજા તરફથી લૂંટાઈ જવાની વિમાસણમાં રહે છે, ભાઈઓ કે સગાઓ તરફથી ભાગ લાગ પડાવવાની પંચાતીમાં પડે છે, ચોરથી ચોરાવાના ભયમાં રહે છે. ” (મ. ૪. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૬૫૮)

(c) દુર્લભી પૈસા ઝોનાર તરીકે કપોતકનું આખું દષ્ટાંત લાક્ષણિક છે. એણે ધનેશ્વર પિતાનું ઘર સ્મશાન તુલ્ય કરી મૂક્યું. (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૧)

(d) અતિ લોભથી અનેક રત્ન એકઠાં કરનાર ધનશેખર હરિકુમાર સાથે દરિયામાં સફર કરતાં હરિકુમારનાં રત્નો અને સ્ત્રી પર લોભ કરવા જતાં સમુદ્રમાં પડીને ઘસડાય છે અને લિખારીને હાલે રખડે છે. (મ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૪)

(e) ધનવાનોને ચોરની ખીક રહેતી હતી, રાજ્ય તરફથી ત્રાસનો ભય રહેતો હતો, પિત્રાર્ધઓની ખીક રહેતી હતી. (પીક-ખંધ પૃ. ૭૬) તે ઉપરાંત તેને અગ્નિનો ભય પણ રહેતો હતો, જળપ્રલયની આશંકા થયા કરતી હતી અને કોઈ સખાવતમાં પૈસા આપવા પડશે એવી ચિંતા નિઃસ્પૃહ મુનિઓ તરફની પણ રહેતી હતી. (પૃ. સદર) ધનને રક્ષણ સારુ જમીનમાં દાટવાનો રિવાજ તે વખતે જણાય છે. (પૃ. ૭૭)

(f) ધનવાન કે રાજા કેદમાં પડે ત્યારે તે અત્યંત ગંધાતી કોટડીમાં દુઃખી થાય, ત્યાં તે ભૂખપરાભવ અને તાડના સહન કરે અને એના ખાવાપીવાનું પણ ઠેકાણું ન હોય. ધનવાહનની દશાનો ચિતાર નજરમાં રાખવા યોગ્ય છે. તે યુગના કેદખાનાં કેવાં ખરાબ હશે તેનો પણ તેથી સહજ ખ્યાલ આવે છે. (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૮૧૪)

(g) ધનની લાલસા-વાસના એવી મજબૂત હોય છે કે પ્રાણી મરીને સર્પ, ઊંદર કે ગરૌળી થાય ત્યાં પણ ધનનો ભંડાર મળે ત્યારે એને આનંદ થાય છે અને એ ભંડારને કોઈ લઈ જાય ત્યારે દુઃખ થાય છે. (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૧૭-૮)

તે સમયની ગરીબાઈ—

જેમ દશમી સદીમાં ધનની વિપુળતા હતી તેમ ગરીબાઈ પણ આકરી જણાય છે. તે યુગના સર્વ લોકો લખપતિ હતા એમ માનવાનું કારણ નથી. નીચેનાં પ્રસંગો ગરીબાઈ-દારિદ્ર્ય નજરે એનાર જ લખી શકે એમ માનવાનું કારણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ મગજમાંથી ઉપજાવેલ કલ્પના નથી.

(h) નિષ્પુણ્યક લિખારીનું વર્ણન ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ પીક-ખંધ પૃ. ૧૬-૧૭ માં આવે છે. તેની પાસે કાંઈ પૈસા નથી, જાત-

મહેનત કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી, ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન લેવાઈ ગયેલું છે, તે હાડપિંજર જેવો દેખાય છે, તે ભાંગેલું ઠીકરું લઈને લીખ લેવા માટે રાતદિવસ ઘેર ઘેર ભટકે છે, જમીન પર સૂવાથી તેનાં પાસાં ઘસાઈ ગયેલાં છે, ફાટેલાં વસ્ત્રથી તેનું શરીર અડધું ઢંકાયેલું છે, તેના શરીરમાં પાર વગરના રોગો છે અને તેને અનેક પ્રકારની વેદનાઓ ભોગવતો બતાવવામાં આવ્યો છે.

(b) દરિદ્રતા-ગરીબાઈને લાવનાર બાહ્ય કારણોમાં નીચેનાં ગણાવ્યાં છે: જળ, અગ્નિ, લૂંટારા, રાજા, સગાં, ચોર, મઘ, દૂત, ભોગમાં આસક્તિ, વેશ્યાગમન અને ખરાબ ચાલચલગત.

દરિદ્રતા સાથે દીનતા, પરિભ્રમ, મૂઢતા, અતિ સંતતિ હોવા-પણું, હૃદયની સંકુચિતતા, ભિક્ષા, લાલનો અભાવ, તુચ્છ ઈચ્છાઓ, ભૂખ, સંતાપ, કુટુંબીઓની વેદના-પીડા-કકળાટ વિગેરે આવે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૮)

દરિદ્રતાથી ઘેરાયેલો પ્રાણી ધન મેળવવાની આશાના પાશથી બંધાઈને જુદા જુદા ઉપાયો અજમાવે છે, કાંકાં મારે છે અને નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરે છે, પછી એ બાઈ રડવા બેસે છે, મનમાં વધારે વધારે ખેદ પામે છે, જે પૈસા પેદા કરવા ધાર્યા હતા તે પોતાના જ હતા એમ માની લઈને તે ન મળતાં શોક કરે છે અને પારકા પૈસા ઉઠાવી લેવાના કે પચાવી પાડવાના પ્રયત્નો આદરે છે. પોતાની પાસે ફૂટી બદામ પણ ન હોવાથી કાલે ધી ક્યાંથી લાવશું ? તેલ ક્યાંથી લાવશું ? અનાજ ક્યાંથી લાવશું ? સરપણ (બળતણ) ક્યાંથી લાવશું ? એ સર્વ લાવવાના પૈસા ક્યાંથી મળશે ? એવી કુટુંબચિંતાથી બાપડાને રાત્રિએ જરાએ ઊંઘ પણ આવતી નથી. એવી ચિંતાને પરિણામે જેમ તેમ કરીને પૈસા મેળવવા માટે અનેક ન કરવા યોગ્ય કામો કરે છે, ધર્મકાર્યથી તદ્દન વિમુખ થઈ જાય છે, મનમાં માને છે કે ધર્મ કરવામાં કાંઈ સાર નથી; કારણ કે ધર્મ કરનાર દુઃખી દેખાય છે. પરિણામે લોકોમાં હલકાઈ પામે છે અને તરખલાથી પણ ઓછી તેની કિંમત થાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૬)

વર્તમાન સ્થિતિ સાથે આ વર્ણન સરખાવવા યોગ્ય છે. આમાં સદ્ગતિ નામ આવતું નથી તે ખાસ નોંધવા યોગ્ય છે.

(c) દુર્ભાગી માણસનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે એવા પ્રાણીઓ લોકોમાં અપ્રિય થઈ પડે છે, પોતાના માલિક(શેઠ સ્વામી)ને પણ પસંદ પડતા નથી, પોતાની સ્ત્રી પણ તેને હડધૂત કરે છે, છોકરાઓ તેના કદામાં રહેતા નથી, બાંધવો તેને જોવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, એના સગા ભાઈઓ પણ એની સાથે બોલતા નથી. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૧૧)

(d) વિમળકુમારે પિતાની પરવાનગી લઈ હિમલયનની યોજના કરી ત્યાં કેઈ પ્રકારનાં દુઃખ કે ત્રાસથી હિરાન થતાં માણસોને રાખવા અને તેમનાં દુઃખો દૂર કરવાની ધારણા કરી. (પ્ર. ૫. પૃ. ૧૧. પૃ. ૧૧૨૬.) એ ઉપરથી ગરીબ કે દુઃખીને માટે યોજના કરવી એ તે યુગમાં રાજ્યધર્મ ગણાતો હતો એમ લાગે છે. પણ એના અંતરમાં વડીલપણાનો ભાવ અથવા મુરખીવટ દેખાય છે અને જાણે તેમ કરવું એ દુરજરૂપે નહિ, પણ ખાસ કૃપાદષ્ટિએ થતું હોય એમ સમજાય છે તે ઉપરથી વર્તમાન કાળના ‘સમાજવાદ’ના કેઈ પણ સૂત્રને દશમી સદીમાં સ્થાન હોય એમ લાગતું નથી.

દાસ-દાસીની સ્થિતિ—

(a) દાસ અને દાસીઓનો રિવાજ દશમી સદીમાં ખૂબ જણાય છે. દાસીઓ નોકરી કરતી અને છતાં તેમનામાં માતા જેવું વાત્સલ્ય પણ રહી શકતું. કપિજલા દાસી કનકમંજરીની ધાવમાતા હતી. કનકમંજરીને દાહજવર થાય છે ત્યારે એ છોકરી તરફ અસાધારણ વાત્સલ્ય બતાવે છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૭)

(b) વળી એવી દાસીઓ લક્ષ્મણંધ જોડી આપવાના કોલકરાર પણ કરે છે અને પ્રેમીઓને નજીક લાવે છે. (સદર) ત્યાં કપિજલાએ તેતલિ સારથી સાથે વાતચીત કરી તે આખી દશમી સદીનું માનસ રજૂ કરે છે.

(c) એવી દાસીઓ ઘણી વાર ખૂબ નિમકહલાલ અને સેવાભાવી પણ હોય છે. આનંદપુરના કેસરી રાજાની રાણી કમળાસુંદરીની દાસી વસુમતી એની સ્વામિનીની સુવાવડ જંગલમાં કરે છે અને એ

રાણી મરી જાય છે ત્યારે એના ખેઠનો પાર રહેતો નથી. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૭-૮) ત્યારપછી તુરતના જન્મેલ બાળકને એ માતા તરીકે ઉછેરે છે અને એના બચાવ માટે એના મામાને ઘેર રત્નદ્રીપે પહોંચી જાય છે.

(d) દાસીઓનું સમાજમાં સ્થાન કેવું હશે તે હરિકુમારનાં વિનોદમાંથી-મન્મથના સવાલમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘તું દાસી છે તેથી તારા હાથથી હું ભિક્ષા લઈશ નહિ,’ એ પ્રમાણે ભિખારીએ કહ્યું એટલે તે સ્ત્રી લજવાઈ ગઈ. દાસીના હાથથી ભિક્ષા પણ ન લેવી ઘટે એટલું તેનું નીચું સ્થાન હતું, એ પરિસ્થિતિ આ પ્રસંગે પ્રસ્તુત ગણાય. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૫૦૨-૩)

(e) દાસી પુત્રજન્મની વધામણી આપે તેના બદલામાં તેનું દાસીપણું હમેશને માટે દૂર કરવાનો રિવાજ રાજ-રજવાડામાં જણાય છે. (પ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૬)

આવી દાસીઓ ગુલામ તરીકે જ રહેતી હતી એમ જણાય છે. તેમને ખાવાપીવાનું આપવામાં આવતું. પગાર સંબંધી કેઈ જાતનો બદોબસ નહોતો તે જ તેમની ગુલામગીરી બતાવે છે. પુત્રજન્મ વખતે તેમનું દાસપણું દૂર કરવામાં આવતું હતું તે બતાવે છે કે એ લગભગ ગુલામગીરીમાં જ હતી.

તે સમયના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન—

(૧) દશમી શતાબ્દમાં પડદાનો રિવાજ બહુ જણાતો નથી. સ્ત્રીઓ જાહેરમાં ઊઘાડે મ્હોંએ લાગ લેતી જણાય છે. પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૨ માં વસંતોત્સવ થાય છે ત્યારે આખું નગર ગામ બહાર નીકળી પડતું જોવામાં આવે છે અને સ્ત્રીઓ પુરુષો સમક્ષ નાચતી દેખાય છે (પૃ. ૬૩૪). આ બતાવે ત્યાં તો કદાચ અસાધારણ ગણી શકાય, પણ દરેક જન્મેત્સવની નોંધમાં પણ સ્ત્રીઓને નાચતી બતાવવામાં આવી છે, તેથી જાહેરમાં નાચ કરવાનો રિવાજ તે સમયમાં હશે એમ જણાય છે. ત્રીજા પ્રસ્તાવમાં વિમલાનના અને રત્નવતી નગર જોવા એકલી નીકળી પડે છે એ પણ બતાવે

છે કે પડદાનો રિવાજ તે યુગમાં નહિ હોય. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૩. પૃ. ૫૮૨) સ્ત્રીઆસક્ત પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પીઠબંધ પૃ. ૭૮ માં ઇર્ષ્યાથી અન્ય પુરુષને પોતાને ઘેર ન બોલાવવાની હકીકત રજૂ કરી છે અને મિત્રો પણ તેના ઉપર નજર ન નાખે તે માટે તેમને આમંત્રણ ન કરવાની વાત જણાવી છે, પણ તે બહાર ન જાય તેવી ચોકી કરવાની કે ધુમટો તાણવાની વાત જણાવી નથી; તેથી પડદાનો રિવાજ હોય તેમ લાગતું નથી. આળા પુસ્તકમાં પડદાની વાત કોઈ સ્થાનકે આવતી નથી. જો પડદો રાખવાનો રિવાજ હોત તો એ વાત આવ્યા વગર ન રહેત. એવા અનેક પ્રસંગો કથામાં આવેલ છે, જેથી સલામતીથી કહી શકાય તેમ છે કે સિદ્ધર્ષિ જેવા બારિક અવલોકનકારે એ વાતનો ઉલ્લેખ કોઈ સ્થાનકે કર્યો નથી તેથી તેવો કોઈ રિવાજ તે વખતે હોવાનો સંભવ જણાતો નથી. પ્ર. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૩ માં ગુણધારણનું સામૈયું થાય છે ત્યારે માતા તથા સ્ત્રીવર્ગ હાથણીઓ પર બેસે છે તે એ જ વાતને પુષ્ટ કરે છે.

(૨) તે વખતના સમાજમાં પણ્યસ્ત્રી (ગુણિકા) પણ હતી, અધમ વર્તન કરતી હતી, લોકોના પૈસા લૂંટી લેતી હતી અને પોતાની જાતનો વિલાસદ્વારા લોકોને ઉપભોગ કરવા દેતી હતી, એમ રમણ અને નાયિકાના પ્રસંગમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યું છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૨૫) એવી નાની યુવાન ગુણિકાઓની માતા-અકાઓ ઘણી લુચ્ચી લોભી અને તુચ્છ હતી એમ જણાય છે.

(૩) પીઠબંધ પૃ. ૧૦૨ માં શ્રાવિકાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે. તેમાં બે પ્રકારની શ્રાવિકાઓ બતાવી છે (પૃ. ૧૦૩) : એક શ્રમણોપાસક(શ્રાવક)ને બંધાઈને રહેલી એટલે કુળવધુઓ-ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓ અને બીજી મુતકલ-છૂટી સ્ત્રીઓ. આમાં કુમારી સ્ત્રીઓ અને વિધવાનો સમાવેશ થાય છે. તેઓ જે છૂટથી સર્વજ્ઞ શાસનમાં હરેફરે છે તે જોતાં તે યુગની સ્ત્રીઓને હરવાફરવાનો પ્રતિબંધ જણાતો નથી. બીજું એમ પણ જણાય છે કે કેટલીક સ્ત્રીઓ કુમારજીવન ગાળતી હશે, આજીવન બ્રહ્મચર્ય પાળતી હશે. સ્વધર્મી બંધુ વગરના દેશમાં એમને રહેવું પડે તો તેમના મનમાં ઉદ્વેગ થાય છે એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પરદેશ જતી હતી.

(૪) અભ્યાસ-જૈન સ્ત્રીવર્ગમાં સારો અભ્યાસ હશે એમ માલુમ પડે છે. શિક્ષાવતની સાથે તો 'અભ્યાસ' શબ્દ જ વાપર્યો છે અને ધર્મકથા કરવાની તેની ટેવનું ત્યાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે અભ્યાસ વગર અશક્ય છે.

પ્રજ્ઞાવિશાળા રાજપુત્રી છે, વિધવા છે. તેણે દીક્ષા લીધી છે. એ વાત યોગ્ય છે. અમહિતસંકેતા રાજપુત્રી હોવા છતાં એને પ્ર. ૨ પ્ર. ૪ ની શરૂઆતમાં બ્રાહ્મણી શા માટે કહેવામાં આવી છે તે સમજાતું નથી. કદાચ તે કાળની બ્રાહ્મણીઓ બહુ આગળ પડતી અને ચાલાક નહિ હોય. પ્રજ્ઞાવિશાળા-મહાવેતા તો ગરાસણી અથવા વાણિયણુ લાગે છે. એ ખૂબ સુંદર વિદ્વાન પાત્ર છે. બહેને કેટલી છૂટ મળે છે તે તં યુગની નજરે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ અવિવેકિતા નામની નંદિવર્ધનની ધાવનાતા આવે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬) તેને પણ બ્રાહ્મણી કહેવામાં આવી છે તેથી એ વર્ગની સ્ત્રીઓનું સમાજમાં બહુ સારું સ્થાન હોય તેમ લાગતું નથી.

(૫) ત્યારે ભવિતવ્યતાના પાત્રનો વિચાર કરીએ છીએ (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭) ત્યારે સ્ત્રીઓ કેટલી સત્તાધારી હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. એ પોતાના પતિને નાક થોણીને નચાવે છે. એ મીઠાં વચનોથી બોલાવે છે પણ એને તદ્દન નિર્ભય બનાવી મૂકે છે. એ પાત્રને રજૂ કરતાં જ કહેવામાં આવ્યું છે કે- 'મારે ભવિતવ્યતા નામની એક સ્ત્રી છે.' વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે. (પૃ. ૩૦૮) આ રીતે બેતાં એ પાત્રને વાસ્તવિક સ્ત્રીઓની એ યુગની દશા બતાવનાર પ્રતિનિધિ પાત્ર ગણવું કે માત્ર અલંકારિક પાત્ર ગણવું એનો નિર્ણય કરવો મુશ્કેલ છે. એનો દોર તો અજળ છે, છતાં એ યુગમાં આવી સમયગાળા સ્ત્રીઓ પણ હશે એટલું તો જરૂર નોંધી લેવા જેવું છે. એમ ન હોય તો અલંકારમાં પણ એવી જબરી પત્નીઓનો ઉલ્લેખ ન સંભવે. ભવિતવ્યતા જેવી પોતાની પ્રજ્ઞના એક માણસની સ્ત્રીને રાજસભામાં બોલાવવામાં આવે ત્યારે અત્યંતઅગ્રાધ (સેનાપતિ) અને ત્રિવ્રમેહોદય (મહત્તમ) તેને વાણીથી પાદપતન કરે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૭ પૃ. ૩૧૧) એ સ્ત્રીવર્ગ તરફનું તે યુગનું સન્માન સૂચવે છે. ભવિતવ્યતા અસાધારણ શક્તિશાળી છે એ ખરૂં, પણ મધ્ય યુગમાં કોઈ મહારાજા કે

તેનો સરસળો સ્ત્રીને નમન કરે એ વાત બનવાબેગ મનાય નહિ. અને ત્યાં તો વ્યાપકલક્ષણ કરે છે કે સર્વાપિ સ્ત્રી કિલ દેવતા એટલે સર્વ સ્ત્રીઓનો પૂજ્યભાવ સ્પષ્ટ રીતે આપવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે આ હકીકત બતાવે છે. (પૃષ્ઠ સદર)

(૬) માતાઓ પુત્રના સંસ્કારો પર ખડું જખરી અસર કરતી હશે એવી માન્યતા જણાય છે. અકુશળમાળાએ બાળ પર પોતાનો કેવો પ્રભાવ પાડ્યો અને શુભસુંદરીએ મનીષી પર કેવો પાડ્યો એ લાક્ષણિક દષ્ટાંત છે. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૫) અને સામાન્યરૂપાએ મ્ર. ૩. પ્ર. ૭ માં ઘુચવણી થાય ત્યારે થોડો વળત પસાર કરી જવાની પોતાના પુત્ર મધ્યમખુદિને સલાહ આપી અને તે પર ઋણુપ્રયુજ્ઞાની વાત કરી તે તે યુગની સ્ત્રીઓની દીર્ઘ વિચારણાશક્તિનો ખ્યાલ આપે છે.

(૭) મદનકંદળીનું વર્ણન મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭ માં વાંચતા જાણે સ્ત્રીઓએ શરીર પર વિકેપન કરવું, કપડાં ઘરેણાં પહેરવાં અને મોજશોખ માણવા એ સ્ત્રીકર્તવ્ય હોય એમ જણાય છે. મ્રશા-વિશાળા જેવી ચતુર સ્ત્રીઓ હોય છે ખરી, પણ ઘણીખરી સ્ત્રીઓ તો પુરુષવર્ગની મોજને પૂરું પાડનારી પુતળીઓ હોય એવું જણાય છે.

(૮) બહેર પ્રસંગોએ મોટા વરઘોડામાં સ્ત્રીઓ ચામર વીંઝતી હતી (મ્ર. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮) એ ઉપરથી જણાય છે કે સ્ત્રીઓ પુરુષો સાથે પૂરતી છૂટથી મળતી હતી અને મહોત્સવમાં ભાગ લેતી હતી.

(૯) ભાઈબહેન કબૂલાત કરતા કે બન્નેને એ પુત્ર પુત્રી થાય તે તેના લગ્ન કરવા. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૭) આવાં સાટાં જન્મ પહેલેથી થઈ જતા હતા એવી વાત વાંચીએ છીએ તેથી તેવો રિવાજ પણ તે કાળમાં પ્રચલિત હોવાનો સંભવ રહે છે. લગ્ન-સંબંધમાં છેકરીની ઈચ્છા પૂછવામાં આવતી હતી અને કેટલીક વાર જોખમ ખેડીને પણ તેનું ધાર્યું કરવાની પિતા રબ્બ આપતા હતા. (મ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૯) રત્નવતી જેવી સુંદર સ્ત્રી હોવા છતાં નંદિવર્ધન કેનકમંજરીને દૂરથી જુએ છે ત્યાં એવો ઘાયલ થઈ જાય છે કે એના વિકારનું વર્ણન કરવામાં અને એની વિરહદશાને વ્યક્ત કરવામાં અંથકર્તાએ લાંબાણુ વિવેચન કર્યું છે. (પૃ. ૫૬૧)

(૧૦) માત્ર રાજપુત્રીઓના લગ્નમાં પસંદગીને સ્થાન હતું એમ જણાય છે, છતાં તેમાં પણ પિતાની ઇચ્છા તો અવશ્ય મુખ્ય ભાગ ભજવતી. નરસુંદરી પસંદગીથી વરવા આવી, રાજસભામાં રિપુદારણુનો રકાસ થયો, છતાં એના પિતાએ બન્ને પક્ષની આબરૂનો વિચાર કરી અંતે નરસુંદરીને રિપુદારણુ સાથે પરણાવી. (મ. ૪. પ્ર. ૪. પૃ. ૭૩૬)

(૧૧) એક સ્ત્રીની હયાતીમાં બીજી સ્ત્રી કરવામાં જરા પણ વાંધો કે સંકોચ તે યુગમાં નહોતા એના અનેક પુરાવા આ ગ્રંથમાં છે. એના કુશળ સારથિને પણ એ વાત તદ્દન યોગ્ય જ લાગે છે. માત્ર હાથી પર બેઠેલ રાજકુમાર અન્ય સ્ત્રી સામે બેઠે રહે તે ઠીક ન દેખાય એનો એને ખ્યાલ થાય છે, પણ એના લગ્ન બે કનકમંજરી સાથે થાય તો તેને તે કામદેવ-રતિના સંબંધ જેવો ગણે છે. (પૃ. ૫૬૦)

એક સ્ત્રીની હયાતીમાં વધારે સ્ત્રી પરણવાના રિવાજના પાર-વગરના પ્રસંગો આ ગ્રંથમાં આવે છે તેથી પુરુષના હક્કનો તે પ્રકારનો ઉપયોગ સારી રીતે તે યુગમાં થતો હશે તેમ જણાય છે. આ સંબંધમાં નીચેના દાખલાઓ વિચારવા:—

રિપુકંપનને રતિલલિતા અને મતિકલિતા નામની બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૪ પ્ર. ૨૩. પૃ. ૬૪૫)

નંદિવર્ધન રત્નવતી સાથે પ્રેમથી પરણ્યો અને થોડા જ દિવસમાં કનકમંજરી સાથે અતિ આનંદથી પરણ્યો. (મ. ૩. પ્ર. ૨૨૪. પૃ. ૬૧૩)

કેસરી રાજા(આનંદપુરે)ને જયસુંદરી અને કમળસુંદરી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૮૬)

ગુણધારણ અલંકારિક રીતે અનેક કન્યાઓ પરણે છે તે તદ્દન સ્વાભાવિક ધારવામાં આવ્યું છે. (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૬૫૦-૧)

સ્ત્રીઓની પરાધીનતા વધારે પડતી દેખાય છે. તેઓ લડવા જતી હોય એમ લાગતું નથી. પોતાના બચાવ માટે એને પુરુષવર્ગ પર આધાર રાખવો પડતો હતો એના અનેક દાખલા મળે છે.

લતાગૃહમાંથી જીડેલા વિદ્યાધરનું ચુદ્ધ થાય છે ત્યારે ભયભીત સુંદરી વિમળકુમારનું શરણું કરે છે. એના પતિને લડતા જોઇ એ ધૂજલી હતી, ગભરાઇ ગઇ હતી, મુંઝાઇ ગઇ હતી. (મ. પ. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૧૬૫)

એક પતિની અનેક સ્ત્રીઓ શોક કહેવાતી અને તેઓ અસ્પર્શ ખૂબ લડતી એ અત્યારે છે તે પ્રમાણે જ તે વખતે હશે એમ રત્નવતીના વચન પરથી જણાય છે. તે કહે છે ‘હું જાહેન વિમળા વગર એક ક્ષણ પણ રહી શકું તેમ નથી, પણ હું કનકશેખરને વરીને મારી જાહેનને શોક નહિ થવા દઉં.’ સ્ત્રીઓમાં અસ્પર્શ ગમે તેટલો પ્રેમ હોય, પણ જો તેઓને શોક તરીકેનો સંબંધ થાય તો સ્નેહ જરૂર તૂટી જાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૬)

નંદકુમારની જાહેન લીલાવતી પોતાની શોકના છોકરાને ગંધ (વિષમય) આપી મારી નાખવાની પેરવી કરે છે. જો કે એ પડિકાથી પોતાનો લાભ જ મૃત્યુનો લોગ બને છે, પણ શોકના તરફ અને તેના પરિવાર તરફ એક પતિની પત્નીઓનો કેવો લાવ વર્તેલો હતો તેનું એક વધારે દૃષ્ટાંત એ હકીકતથી પૂરું પડે છે. (મ. પ. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૨૦)

(૧૨) પુરુષોનો સ્ત્રીઓ પર સર્વ હક્ક સ્વાધીન હતો. રિપુદારણ નરસુંદરીને વગરગુંડે પોતાના મહેલમાંથી કાઢી મૂકે (મ. ૪. પ્ર. ૫) અને નંદિવર્ધન કનકમંજરીનું ખૂન કરે એ તે યુગના સ્ત્રીપરતંત્રતાના ખ્યાલને તદ્દન યોગ્ય હતું. સ્ત્રી પોતાના પતિને આધીન રહેવા જ સરજાયતી હતી એ વાત અનેક સ્થળે બહાર આવે છે. નરસુંદરીની નમ્રતા તો અવધિ છે, પણ નરપિશાચ રિપુદારણે એની માતાને પણ લાત મારી અને નરસુંદરીને આંતે આત્મઘાત કરવો પડ્યો. (મ. ૪. પ્ર. ૫) આ દશા તે યુગમાં સ્ત્રીઓની હતી.

(૧૩) ‘ હકીકતનો સાર સમજ્યા વગર જે મૂર્ખ પ્રાણી સ્ત્રીનાં વચન પર આધાર રાખીને પ્રવૃત્તિ કરે છે તેને અનર્થ પ્રાપ્ત થવો અશક્ય કે અસંભવિત નથી.’ (મ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૭૫) સ્ત્રીઓનું સમાજમાં સ્થાન શું હશે તે પર પ્રકાશ પાડનાર આ લાક્ષણિક વાક્ય છે.

(૧૪) એથી પણ વધારે લાક્ષણિક વાક્ય તે જ પ્રસંગમાં

પૃ. ૭૭૭-૮ માં આવે છે. ‘ સર્વ સ્ત્રીઓ પવનની જેવી ચંચળ હોય છે, સંધ્યાકાળના આકાશની પંક્તિ જેવી ક્ષણવાર રક્ત અને પછી વિરક્ત હોય છે, નદીની પેઠે નીચગામિની હોય છે, કાચમાં દાખલ કરેલ મુખની પ્રતિમા પેઠે દુર્ઘાટ હોય છે, નાગોને રાખવાના કરંડિયા જેવી હોય છે, કાલકૂટ વિષની વેલડી સમાન એકદમ મરણ કરનાર હોય છે, નરકના અગ્નિ સમાન સંતાપ કરનાર હોય છે, શુભ ધ્યાનની દુશ્મન હોય છે, મનમાં કાંઈ ચિતવના કરે છે, માયા-કપટથી બીજાં બોલે છે અને કાંઈ ત્રીજાં જ કરે છે, પુરુષ પાસે તે મહાપતિવ્રતાનો દેખાવ કરે છે, ઇંદ્રજાળ વિદ્યાની પેઠે દૃષ્ટિને આચ્છાદન કરે છે, અગ્નિ જેમ લાખને પીગળાવી નાખે તેમ મનુષ્યનાં ચિત્તને એ પીગળાવે છે, વિરોધ કરાવે છે, બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેટલા માટે સ્ત્રીઓને સંસારચક્ર ચલાવવાના કારણભૂત કહી છે. અસત્ય ભાષણ, સાહસિકપણ, કપટવૃત્તિ, લજ્જામરહિતપણ, અતિલોભીપણ, નિર્દયપણ, અપવિ-ત્રપણ એ ગુણો સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક હોય છે. આ દુનિયામાં જે કાંઈ દોષોનો સમૂહ રહેલો છે તે સર્વ એકઠો કરીને સ્ત્રીરૂપ ભંડારમાં ભરી રાખ્યો છે. તટલા માટે જે પ્રાણી પોતાનું હિત ઇચ્છતો હોય તેણે પોતાનો આત્મા એ સ્ત્રીઓને ભરોસે ન રાખવો. ’

આગળ પૃ. ૭૭૬ માં એક શ્લોક આપ્યો છે. તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે—‘ પ્રાણી ગમે તેવો ખખરદાર હોય, પણ જો તે સ્ત્રીના અસલ સ્વભાવની ખરાબર તપાસ કરતો નથી, તેને ખરાબર પીછાનતો નથી અને છતાં તેને પોતાનો હૃદયભાવ અર્પણ કરી દે છે તો આખરે તે જરૂર હેરાન થાય છે, નાશ પામે છે અને પૂરો પસ્તાય છે. ’

(૧૫) સ્ત્રીઓનાં જ્યાં જ્યાં વર્ણનો આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તેમને પતિપરાયણ બતાવવામાં આવી છે. આનંદનગરનું વર્ણન કરતાં ત્યાંની સ્ત્રીઓને અત્યંત રૂપાળી છતાં આંખનો પલકારો (કટાક્ષ) ન મારે તેવી બતાવી છે અને ધનશેખરની માતા બંધુમતીને રૂપનું પણ રૂપ હોય તેવી વર્ણવી પછી એને પતિભક્તિનું મંદિર ગણાવી છે. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૬-૭) એમાં સ્ત્રીઓ મહોત્સવ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રસંગે બહેરમાં ભાગ લેતી જણાતી નથી. તે

ઉપરથી સ્ત્રીઓ વિશેષતઃ ઘરમાં જ રહેતી હશે એવું અનુમાન સહજ થાય છે.

(૧૬) બકુલશેઠને ત્યાં ધનશેખર આવી પહોંચે છે, તેનો સત્કાર કરી જમાડી તે કોણ છે એમ પૂછે છે, તેનાં કુળ, શીલ, વય ને રૂપ યોગ્ય જાણી તેને આનંદ થાય છે અને પોતાની એકની એક દીકરી કમલિનીનો પતિ થવા યોગ્ય છે એમ જાણી છોકરીને બોલાવે છે. અરસ્પરસ બન્નેનો રાગ જાણી પુત્રીની સંમતિથી તેનો ધનશેખર સાથે વિવાહ કરે છે. આ લગ્નસંબંધમાં પુત્રીની ઇચ્છા અને પિતાની સંમતિ એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. તેમજ આ રિવાજ દશમી સદીમાં હતો તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૭)

(૧૭) સ્ત્રીસૌંદર્યનો તે યુગનો ખ્યાલ નીચે પ્રમાણે જણાય છે: વિશાળ સ્તન, વિશાળ આંખ, પાતળી કેડ, મોટા નિતંબ, હાથણી જેવી ચાલ. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૪૦) આવી સ્ત્રીઓ સૌંદર્ય-શાળી ગણાતી હતી. છોકરીને લગ્નમાં આપવા પહેલાં પતિના કુળ શીલનો ખરાબર અભ્યાસ કરવો જોઈએ, એમ ન કરવામાં આવે અને પતિ મૂર્ખાઈ કરી દીકરીનો પરાભવ કરે, તેને મારે-કૂટે અથવા તેની સાથે પૂરતો સ્નેહસંબંધ ન રાખે તો વડિલોને મોટો સંતાપ થાય. આવો પુત્રીલગ્નસંબંધ પરત્વે તે યુગનો ખ્યાલ હતો. (મ. ૭. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૮૨૫)

(૧૮) છોકરાના જન્મપ્રસંગો ખૂબ ઉજવાતા વર્ણવ્યા છે, પણ છોકરીનો જન્મ તો માત્ર વિદ્યાધર કનકોદર જ ઉજવે છે. (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૨) છોકરીનું સમાજમાં શું સ્થાન હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

(૧૯) છોકરીનું સમાજમાં તે વખતે શું સ્થાન હતું તે નીચેના વાક્ય પરથી માલૂમ પડે છે. એ વાક્ય વિદ્યાધરપતિના મુખમાં મૂક્યું છે તે આ પ્રમાણે છે:—“ દીકરી જન્મે ત્યારે શોક કરાવે છે, મોટી થતી જાય છે ત્યારે ચિંતા કરાવે છે, અન્યને આપી દેવાનો વખત આવે ત્યારે અનેક સંકટપવિકટપ કરાવે છે અને ખરાબ સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે અત્યંત શોક કરાવે છે. એને જો યોગ્ય

વરને આપવામાં આવે, એ વર એને પસંદ પડે અને એ વર ધર્મોષ્ટ અને ધનવાન હોય તો એની બાબતમાં નિશ્ચિંતપણું પ્રાપ્ત થાય છે. ” (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૮)

પ્રેમ કરવાના વિવિધ પ્રકારો—

(a) ચિત્રપટને જોઈને પ્રેમ લાગ્યો અને તાપસી મારફતે મયૂરમંજરી અને હરિકુમારનો સંબંધ જોડવા ધ્વનશેખર પ્રયાસ કરે છે. એ સમયમાં પણ પ્રેમલગ્ન થતા હતા એમ જણાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૫) પ્રેમપાત્રની ખાતરી માટે એ બે હાથનાં દોરેલાં ચિત્રો રજૂ કરે છે. વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીના ચિત્રદ્વારા પ્રેમપાત્રની મનોદશા વ્યક્ત કરે છે. આ પ્રેમ કરવાની રીતિ ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. એનું વર્ણન મ. ૬. પ્ર. ૬ માંથી વાંચવા યોગ્ય છે.

(b) સ્ત્રીઆસક્ત પ્રાણીઓ પોતાને ઘેર મિત્રને પણ બોલાવતા નથી, સ્ત્રી તરફ કોઈ નજર ન કરે તેની ચીવટ રાખે છે અને સ્ત્રી જાણે પોતાનો પરમાત્મા હોય તેમ તેની સાથે વર્તે છે. (પીઠબંધ પૃ. ૭૮.)

(c) નામ સાંભળીને વગર જોયે પણ પ્રેમ થયાના દાખલા નોંધાયેલા છે અને વ્યામોહ થયા પછી તો ખાલુંપીવું, રમત-ગમત સર્વ વિસારે પડી જાય એવી સ્થિતિ થાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

(d) વિજય પ્રાપ્ત કરી નગરપ્રવેશ કરનાર પર તારામૈત્રકથી પ્રેમ બંધાય છે. જુઓ કનકમંજરી અને નંદિવર્ધન સંબંધ. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૮૬.)

(e) કામદેવનો પ્રભાવ વિચિત્ર હોવાથી કામાસક્ત માણસો કદી સ્ત્રીથી જવાબ આપતા નથી, એ ત્રણ કાળમાં સાચી વાત હોય એવી સ્થાપના કરવામાં આવી છે. (મ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૩)

(f) શુભધારણ કુમાર નગર બહાર બગિચામાં જાય છે, ત્યાં ગાડની નીચે હોંચકા ખાતી મદનમંજરી ઉપર પ્રેમમાં પડી જાય

છે. ત્યાં બન્નેનું તારામૈત્રિક થાય છે પણ બન્ને કુળવાન હોવાથી જરા પણ છૂટ લેતા નથી. બિલકુલ પોતાના મિત્રે પોતાને પરસ્પરી તરફ નજર કરતો જોયો હશે તો તે પોતાને માટે શું ધારશે એવી ચિંતા તેને થાય છે. (અ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૫૭)

(૬) સ્વયંવર મંડપનો રિવાજ પણ વર્ણવ્યો છે. રાજાઓ એકઠા થાય. દીકરીને વસ્ત્રાભૂષણો પહેરાવી રાજાઓની વચ્ચે લાવવામાં આવે, એની ધાવમાતા રાજાના વૈભવ, રૂપ, ગુણ વર્ણવે અને દીકરીને ગમે તેના ગળામાં દીકરી વરમાળા આરોપે, અને કોઈ ન ગમે તો સ્વયંવર પડી પણ લાંગે. (અ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૪-૫)

દશમી સદીના વિલાસો—

અનેક સ્થાને નોંધવા જેવા વિલાસો વર્ણવ્યા છે. દશમી શતાબ્દિની એ બાળતમાં લાક્ષણિક નૂતનતા આપણે વિચારીએ.

૧. સુગંધીવાળા કપૂર(બરાસ)થી મિશ્ર કરેલ સુખડ, કેસર, કસ્તૂરીનું વિલેપન કરવાનો રિવાજ હતો. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૨. પાનમાં પાંચ સુગંધી નાળવામાં આવતી હતી તેમાં કપૂર નાળવાનો રિવાજ હતો એ તદ્દન નૂતન હકીકત છે. (પૃ. સદર)
૩. અંગહાર નામનો નાચ, હાલમાં ઉદયશંકર જે પદ્ધતિએ નાચ કરે છે તેનો તે પ્રકાર હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. (પૃ. સદર)
૪. વાજિત્રમાં કાકલી નામના વાજિત્રનું નામ આવે છે. વેણુ, વીણા, મૃદંગ ઉપરાંત તે વાજિત્ર ક્યું હશે તે સમજાતું નથી. એનો સ્વર ઘણો મીઠો હોય છે અને ચોર લોકો ધરના માણસ જાગે છે કે નહિ એ જાણવા માટે પણ તેનો ઉપયોગ કરે છે. એ શ્રવણે દ્વિયને વિલાસ કરાવનાર વાજિત્ર છે. (પીઠબંધ પૃ. ૬૬)
૫. ગરમી ઓછી કરવા માટે ચંદન રસના છાંટણાવાળો પંખો કરવામાં આવતો હતો. (અ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬)
૬. રૂપશીર્ષન સુખના પ્રકાર—કોમળ તળાઈ અને કોમળ ઓશીકાં વાપરવાં; હંસ પક્ષીનાં રૂંવાંથી ભરેલા આસનીઆનો ઉપયોગ

કરવો; દેશમી તથા ચિનાઇ વસ્ત્રો પહેરવાં; શિયાળામાં ગરમ અને ઉનાળામાં ઠંડા વિલેપનો કરવાં; સ્ત્રીઓ સાથે આનંદ કરવો. (મ. ૩. પ્ર. ૩. પૃ. ૩૭૭-૮) વિષયમુખનો ઉપલોગ શરીરે વિલેપન અને ઉદ્ધર્તન. (પૃ. ૪૦૧)

૭. રાજા રાણી મુખ લોગવે ત્યારે કોઇ કોઇ વાર વિલાસ માટે હાથમાં ફૂલની છાબડીઓ લઈ બગિચામાં જઈ ફૂલો વીણવા મંડી બાય અને પ્રથમ છાબડી કોની ભરાય છે તે સંબંધી હોડ કરે. (મહાપ્રશુભા વર્ણન મ. ૩. પ્ર. ૬. પૃ. ૪૧૧) વસંત સમયમાં લોકો ચર્ચરીની રમત કરે છે, ઘેરઘેર હીંડોળાખાટ બંધાય છે અને સુગંધી પવનનો રસાસ્વાદ જનતા કરે છે (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૩૫)
૮. રાજાઓ નગર બહાર નીકળે ત્યારે તે લોડા કેવા ખેલાવે છે તે જોવા માટે લોકો ટોળા વળીને બાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૫૬)
૯. રસનામુખ પ્રકાર—દૂધપાક, શેરડી, ખાંડ, દહીં, ઘી, ગોળ, પકવાન ખાવાં અને મધ, માંસ, મધનાં પીણાં પીવાં. (પૃ. ૭૭૩) આવી બાબતમાં ખૂબ ગાઢતા રાખવી એ એની લોહપતા. લાવતી વસ્તુઓ અકરાંતીઆની પેઠે ખાવી, સ્ત્રીઓ સાથે બગિચામાં ફરવા જવું, રસ્તે ચાલતાં દાન આપવું એ પણ વિલાસનો એક પ્રકાર ગણવામાં આવતો હતો. (વેદહલ કથા. મ. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૦-૧)
૧૦. મ્હોમાં દારુનો કોગળો ભરી સ્ત્રી પોતાની તરફ પ્રેમ બતાવનારના મુખમાં તેને પાછો ઠેલવે અને પ્રેમી તે પી બાય તેને રતિનો એક પ્રકાર માનવામાં આવતો હતો એમ મહર્ષિજની પત્ની રતિના વર્ણન પરથી જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૮૭૦ અને તે પરની નોટ)
૧૧. વસંત ઋતુમાં નવ પ્રકારે વિલાસો થાય છે તેનાં નામ: નર્તન, ગાન, તર્જન, આકર (ખેલાવવું તે), પ્રણમન, હસન, રૂદન, પઠન અને ઉત્કંઠ. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૨) એનું વિસ્તારથી ગદ્યવર્ણન પૃ. ૬૨૧ માં આપ્યું છે તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

૧૨. ઋતુના વર્ણનમાં અનેક વનરાજી અને પુષ્પોનાં નામો આવે છે તે પરથી લોકોનો કુદરત તરફ સહભાવ ખૂબ હશે એમ અનુમાન કરી શકાય. છએ ઋતુનાં વર્ણન પ્રસ્તાવ ચોથામાં આવે છે. તે માટે જુઓ:—

શરદ્વર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૫-૬)

હેમંતવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૮૭-૬)

શિશિરવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૨-૫)

વસંતવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૧-૫)

ગ્રીષ્મવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૦૬૬-૧૧૦૦)

વર્ષાવર્ણન (મ. ૪. પ્ર. ૩૭. પૃ. ૧૧૦૧-૧૧૦૩)

૧૩. દારુ પીવાનો રિવાજ ઘણો જણાય છે. દારુ પીવાની મંડળીઓ થાય, ત્યાં નાચના જલસા ચાલે, માણસો છાકટા થઈ ચેન-ચાળા કરે, મધપાત્રો પાથરવામાં આવે, કોઈ મોટા માણસોનું મંડળ હોય તો મધપાત્રો સોનાનાં પણ હોય, દારુ વધારે ચડાવવા માટે હિંદોળ રાગ ગાવામાં આવે, વાદ્ય વગાડનારને પણ આગ્રહ કરી દારુ પીવરાવવામાં આવે, દારુ પીતાં સ્ત્રીનાં અધરોષનું પાન કરવામાં આવે, ધીમે ધીમે મર્યાદા પણ ચૂકાય અને મોટા માણસો પણ બાળક જેવી ચેષ્ટા કરે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૬૩૮-૯)

૧૪. દ્રાણુવર્ણન—નાસિકાનું વર્ણન અભિનવ છે. લલાટપટ્ટ પર સુંદર પર્વત અને એ પર્વત પર શિખર અને તેની ઉપર કબરી નામની ઝાડી અને તે ઝાડીમાં નાસિકા નામની શુદ્ધ અને શુદ્ધમાં બે અંધારીઆ ચોરડા અને તેની વચ્ચે બે વિભાગ પાડતી એક શિલા—એ આખું વર્ણન મૌલિક છે, અશ્રુતપૂર્વ છે, અદ્ભુત છે અને યથાસ્થિત હકીકત રજૂ કરનાર છે. એટલી જ ભવ્ય કલ્પના ભુજંગતા દાસીની છે. સુગંધી ફૂલો અને બીજા સુગંધી પદાર્થોને સુંઘવા એ દ્રાણુનો વિષય છે. ભુજંગતા સાથે મળતાં દ્રાણુ તરફ રાગ થાય છે અને હુગંધી તરફ દ્વેષ થાય છે એ આખી રચના ખૂબ રસભરેલી છે. (મ. ૫. પ્ર ૧૮. પૃ. ૧૨૮૮-૯૨.)

૧૫. મિત્રો બગિચામાં જઈ વિદ્વત્તાભરેલા વાર્તા વિનોદ કરે, મસ્કરી સાથે આનંદ કરે અને ટોળટપ્પા કરે એવો પણ રિવાજ હતો અને એમાં વિદ્વદ્ગોષિ પણ થતી હતી. વિદ્વત્તાભરેલા વિનોદના પ્રસંગો પણ આવે છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૫ થી આગળ)
૧૬. દષ્ટિદેવીનો પ્રભાવ:—સીઓનાં રૂપ જોવાં, સીઓએ કટાક્ષ કરવા, સીઓ આડી આંખે જુએ કે નિશાની કરે તે જોવું, ઓનાં અંગના વિગ્રમોની ચેષ્ટા જોવી, સીના હાવભાવ જોવા, હસવું જોવું અને સી સંબંધી કાંઈ પણ હકીકત અને તે આંખ માંડીને જોવી. એનાં જુદાં જુદાં અવયવો માટે ક્રમભર્યું ચંદ્ર આદિની કલ્પના કરવી વિગેરે. (મ. ૬. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૫૮૧.)
૧૭. કૃતિ:—વીણા, વેણુ, મૃદંગ સાંભળવામાં આનંદ માનવો. પછી ગંધર્વ કિશ્કરનાં ગાયનો સાંભળવાની વૃત્તિ થાય વિગેરે. (મ. ૭. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૮૨)
૧૮. દેવોનો વિલાસ:—રત્નોનાં ફિરબુથી લાલ રંગના દેખાતાં જળથી ભરેલાં અને ખીલેલાં કમળોથી શોભતાં સરોવરમાં હુણ્ણપુષ્પ શરીર અને પયોધરવાળી લલિત લલનાઓ સાથે સ્નાન કરવું, જળક્રીડા કરવી, મંદિરમાં જઈ તીર્થ કરને વંદન પૂજન કરવું, મહિરત્નમય પુસ્તકોનું વાચન કરવું અને સર્વ ઇન્દ્રિયોના લોભો લોભવવા. (મ. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૩)

તે યુગના બાળકોનાં તોફાન—

તે યુગનાં બાળકોનાં તોફાનો સમજવા માટે પણ કેટલાક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે.

(a) નિષ્પુણ્યકને તોફાની છોકરાઓ મારતા હતા. તેઓના લાકડી, સુઠી અને માટીના ઢેફાના પ્રહારથી તે અધસુઓ થઈ ગયો હતો (પીઠબંધ પૃ. ૧૬). તે નિષ્પુણ્યક ભિખારી ‘ બાળકોને રમત કરવાનું રમકડું થઈ પડ્યો હતો. ’ (સદર પૃ. ૧૭)

(b) નાદિવર્ધન જોલે છે કે— ‘ લાલ આંખ અને ચઢાવેલાં

ભવાં સાથે દરેક અભ્યાસ કરનાર બાળકોની સાથે કળા આ કરું, સર્વની ખાનગી બાબતની ચાડી કળાચાર્ય પાસે ખાઉં, સાચું ખોટું ખોલું, તેઓ વચ્ચે પડીને મને સમજાવવા યત્ન કરે તે સહન પણ ન કરું અને લાકડી કે બીજું જે કાંઈ હાથમાં આવે તે વડે-દરેક અભ્યાસીને ફટકાવું. ' (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૧.) તે યુગના છોકરાઓનું આ લાક્ષણિક ચિત્ર છે. છોકરાઓને નંદિવર્ધનનો ભય પણ એટલો લાગતો હતો કે કળાચાર્ય પાસે નંદિવર્ધનના તોફાનની વાત કહેવાની તેમની હિંમત પણ ચાલતી નહોતી.

(૦) રિપુદામણ શુરુના આસન પર ચઢી બેસતો. તોફાની છોકરાઓ બાળવયમાં આવાં ટીંખણ કરતા હતા (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૭) અને પાછા પોતાનો ગુન્ડો બીજા ઉપર ઢોળી પાડતા હતા. (સદર) શુરુના આસન પર બેસવું એ તે સમયમાં ગુન્ડો ગણાતો હતો.

(૮) નિશાળના છોકરાઓમાં તો અસ્પર્શ ધમાલ કરવી, ચાડી ખાવી અને શિક્ષક પાસે ફરિયાદ કરવાની આપણી ધૂડી નિશાળો જેવી પદ્ધતિ જણાય છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૮)

(૯) તોફાની છોકરાઓને માર મારવાની રીત પ્રચલિત જણાય છે. સદાશિવ ભૌતાચાર્યની ઉપકથા એ વિષય પર સારો પ્રકાશ પાડે છે. (મ. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૫)

રમતગમત (Sports) વિગેરે—

રમતગમતના કેટલાક પ્રસંગો દશમી શતાબ્દિના લેખકે વર્ણવ્યા છે.

૧. વસંતમાસમાં લોકો નગર બહાર નીકળી પાનગોષ્ઠિ કરે છે. વનલાગમાં વિલાસ કરતી સ્ત્રીઓની આસપાસ ધનવાન યુવકો ફરી વળેલા દેખાય છે. સ્ત્રીઓ ઝાડ સાથે લટકાવેલા હાંચકા ખાય છે. સ્ત્રીઓ રાસ લેતી દેખાય છે. કેઈ વનવિલાગમાં સ્ત્રીપુરુષના યુગલો અસ્પર્શ લેટીને બેસી ગયા છે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૨૬)

૨. રમતગમતમાં કુળવાન સ્ત્રીઓ સારી રીતે જાહેરમાં ભાગ લેતી હતી એમ રતિલલિતાના નાચ પરથી પૃ. ૬૩૬ પરથી જ જણાય છે.

૩. નાચને અંગે ‘અંગહાર’ નામનો નાચ આવે છે. (પીઠળંઘ પૃ. ૬૯) એ નાચમાં આંગળીઓ અને શરીરનાં બીજાં અવયવોના લટકાઓ કરવામાં આવે છે. હાલમાં ભૂતકાળના નાચોનું પુનર્જીવન કરવામાં આવે છે તે વળતે આ શબ્દપ્રયોગ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક જણાય છે.

૪. વીણા વગાડવી, દડો ઉડાડવો એ રમત નોંધાયેલી છે. ત્યાર પછી ‘પત્રચ્છેદ’ની રમત લખી છે. શરીર પર મેંદી કે ચંદનના ચિત્ર કાઢવા એવો એનો અર્થ અનુમાનથી કર્યો છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૫૬૮)

૫. રાજાની છોકરીઓ હાથમાં દડો લઈ તેને ઉછાળવાની રમત કરતી જણાય છે. મેના-પોપટને પાળવામાં અને તેમને રમાડવામાં પણ આનંદ માનવામાં આવતો હતો. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૧૯)

જીવાની-તેના આજા—

(ઇ) જીવાની જાળવવા માટે એ યુગના માણસો ખૂબ ચોક્કસ રહેતા એમ જણાય છે. હાલમાં જેમાં Rejuvenationના પ્રયોગ જીવાની જાળવવા માટે થાય છે અને વાંદરાની નસ મનુષ્યના શરીરમાં નાખી અસલ નબળી પડતી નસને ફર કરવામાં આવે છે તેમ અસલ કુટીપ્રાવેશિક નામનું રસાયણ તૈયાર કરવામાં આવતું હોય એમ જણાય છે. એ રસાયણના ઉપયોગથી શરીર વળીઆ, ઘોળા વાળ, (માથાની) તાલ અને ખોડખાંપણ વગરનું થાય છે અને વૃદ્ધાવસ્થા ફર થાય છે એમ જણાવવામાં આવે છે. એથી શરીર દેવકુમાર જેવી કાંતિવાળું થાય છે, સર્વ વિષયો ભોગવવાને સમર્થ થાય છે અને બહુ બળવાળું થાય છે એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું છે. (પીઠળંઘ પૃ. ૬૮-૯).

(બ) યુવાવસ્થામાં એનઆજા કેવા થતા હશે તેનું વર્ણન દેવી કાળપરિણિત આપે છે:—“ ત્યારપછી કુમારભાવ પૂરો થાય એટલે તરુણપણું ધારણ કરો, ત્યાં સર્વ વિવેકી પ્રાણીઓને હાસ્ય ઉત્પન્ન

કરે તેવા કટાક્ષો મહારાજશ્રી કામદેવ નામના મહાચુરના ઉપદેશ અનુસાર કરો અને તેમ કરવામાં પોતાના કુળને કલંક લાગશે કે બીજા કોઈ સુરકેલીઓ આવશે તેની દરકાર ન કરો, પણ જેમ કામદેવ કહે તેમ જીદા જીદા પ્રકારના વિલાસો કરી નાચો અને તોફાન મસ્તી કરો, પરદારાગમન જેવા અનાર્થ કાર્ય કરો. ” (મ. ર. પ્ર. ર. પૃ. ૨૬૮)

(e) બાળ જેવા જીવાનો રાત્રે રખડતા હતા અને પરસ્પરી મેળવવાને માટે અનેક પ્રકારના ક્રાંદિ મારતા હતા. (મ. ર. પ્ર. ૬) એવા રખડુઓ આચાર્યનો સુંદર ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે પણ રૂપાળી સ્ત્રીઓ તરફ નજર ફેંક્યા કરતા હતા. (મ. ર. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૮૦)

(d) જીવાનીના તોરમાં નંદિવર્ધન રાજસભામાં છરી ઉછાળે છે અને કનકશેખરનો સંબંધ વિસરી જાય છે. (પૃ. ૬૧૮) ત્યાંથી માંડીને જીવાની કેવા કેવા ચાળાઓ કરાવે છે તેનું આયુષ્ય ચિત્રપટ વિચારણીય છે અને દશમી શતાબ્દિના માનસનું લાક્ષણિક ચિત્ર રજૂ કરે છે.

(e) યૌવનનું અતિ સુંદર વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે:—
યૌવન યોગી પ્રાણીઓનાં શરીરમાં દાખલ થઈ અનેક પ્રકારના વિલાસો કરાવે છે, વારંવાર હસાવે છે, ચાળાચસ્કા કરાવે છે, બિલટા-સુલટા વિચારો કરાવે છે, ઠેકઠા મરાવે છે, કુદકા મરાવે છે, ઉલ્લાસ કરાવે છે, નાચ કરાવે છે, દોડાદોડી કરાવે છે, અભિમાન કરાવે છે, પરાક્રમ કરાવે છે, ભાંડચેષ્ટા કરાવે છે, સાહસ કરાવે છે વિગેરે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૬-૭)

(f) પરદેશ જતા પુત્રને શિખામણ આપતાં પિતા ધનશેખર કહે છે કે ‘ નવી જીવાની અનેક પ્રકારના વિકારોને લાવનારી હોય છે. ’ (મ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૧૭)

(g) છળિ જોતાં પ્રેમ થવાના દાખલા નોંધાયલા છે. આવા જીવાનીના વેગને પસંદગી લક્ષ્મી કોટિમાં મૂકાય. કે જીવાનીના આવેશમાં મૂકાય તે વિચારવા જેવું છે. (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૧) જીવાનીના ભેસ અને મિત્રોની ઠૂઠા મશ્કરી કેવી હોય છે તે માટે હરિકુમારનો આખો મિત્રવિનોદ વિચારવા યોગ્ય છે.

(h) જીવાનીનું જોશવાણું વર્તન ક્ષનશેખર બરાબર બતાવે છે. એને લોગવિલાસથી તૃપ્તિ થતી નથી. એ વિધવા સ્ત્રીઓ, ભગત સ્ત્રીઓ અને જેના પતિ પરદેશ ગયેલા હોય છે તેવી સ્ત્રીઓમાં રખડે છે, ઊંઘ વેચે છે અને લાજ મૂકીને ભટકે છે (મ. ૬. મ. ૬. પૃ. ૧૫૩૩). છેવટે ઢેઢ લાંગીયણ જેવી સ્ત્રીઓમાં પણ એ રખડે છે.

એની સાથે ઘડપણનું જે વર્ણન કર્યું છે તે તે સમયની લાક્ષણિક સ્થિતિ બતાવે છે. ઘરડા માણસો ‘ હજારો દુઃખના લોગ થઈ પડે છે, રાંક જેવા થઈ જાય છે, તેમની પોતાની સ્ત્રીઓ પણ તેમને હડધૂત કરે છે, કુટુંબીઓ તેમનો તિરસ્કાર કરે છે. બાળબચ્ચાંઓ તેમની મશકરી કરે છે, જીવાન સ્ત્રીઓ તેમના તરફ ધિક્કાર બતાવે છે, તેઓ વારંવાર ઉધરસ ખાધા કરે છે, લાંગીતૂટી ખાટલીમાં પડી આજોઢ્યા કરે છે, તેઓનાં નાકમાંથી લીટ ચાલ્યું જતું હોય છે.” વિગેરે (પૃ. ૬૬૭).

મહોત્સવો—

(a) મંદિર ઉપર શીળો કરવા પડદા લગાડવા, કસ્તૂરી, ચંદન, કપૂરનું મિશ્રણ કરી સુંદર લેપ જમીનતળ પર કરવો, પાંચ બતિના સુગંધી ફૂલથી મંદિરનું તળ ઘુંટણ સુધી ભરવું, ચંદરવો બાંધવો, ચંદરવા નીચે થાંભલા પર કાચો બાંધવા, મોતીની માળા લટકાવવી, ચોતરફ ધૂપ કરવો, સુગંધી દ્રવ્ય ચોતરફ ફેલાવી મંદિરને સુગંધમય કરવું—આ રીતે દ્રવ્યશુદ્ધિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે. મોટા રાજાઓ હાથમાં કળશ લઈ ઊભા રહે, મહારાણી ચામર વીંચે, મંત્રી મુખકોશ બાંધી ધૂપધાણુ લઈ ઊભો રહે (મ. ૩. મ. ૧૫. પૃ. ૫૧૪-૬). દીક્ષા લેનાર મોટું દાન કરે એવો તે સમયે પણ રવાજ હોય એમ જણાય છે. ખરેખરી નાંધવા લાયક વાત એ છે કે દીક્ષા લેનાર મનીષીને હાથી પર બેસાડવામાં આવે છે અને ખૂદ રાજા તેની પછવાડે બેસી તેને છત્ર ધરે છે. (પૃ. ૫૧૭)

(b) અઘાઈમહોત્સવ માટે મંડપ તૈયાર કરાવવો અને ત્યાં દાન આપવું—એવો રિવાજ હતો. જેને નિમિત્તે મહોત્સવ થાય તેને

આઠે દિવસ નગરના મોટા રસ્તાઓ પર ફેરવવામાં આવતા. રાજા મંત્રી આદિ પગે ચાલતા (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૫-૬).

(૦) ધ્રુવળરાજ અને વિમળકુમારની દીક્ષા વખતે અષ્ટાદિકા મહોત્સવ અને વિશેષ આડંબરથી જિનપૂજન થાય છે તેના વર્ણન માટે જુઓ મ. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૫.

(ડ) હરિમંજરીના લગ્નનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે તે અવસરે “ માણસો સુંદર રસપાનથી ભસ્ત થયા, અનેક લોકોને ધનનાં દાન દેવામાં આવ્યાં, દેવતાઓને પણ એ મહોત્સવથી આનંદ અને વિસ્મય થયા અને લોકો નાચવા ને ગાવામાં ખૂબ આસક્ત થયા (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬-૭). તે અવસરે દેવગુરુની પૂજાઓ આડંબરથી રચવામાં આવી, સામંતોને માન આપવામાં આવ્યું, પ્રેમીવર્ગને પહેરામણી કરવામાં આવી, રાજલોકોને પ્રસન્ન કરવામાં આવ્યા અને સર્વ ઉચિત ક્રિયાઓ કરવામાં આવી. (પૃ. ૧૫૨૭)

(૦) ઉતાવળને પ્રસંગે લગ્ન જેવી ગંભીર વિધિ ઘણા સંક્ષેપથી પતાવી દેવામાં આવતી હતી (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૭૭).

(f) ગુણધારણુ વિદ્યાધરની દીકરીને પરણી નગરપ્રવેશ કરે છે તે વખતના મહોત્સવનું ભારે સુંદર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પટ્ટહસ્તીની અંબાડી પર ગુણધારણુ અને તેના પિતા (રાજા), ખીન્ન હાથી પર કુલંધર, હાથણીઓ પર માતા અને સ્ત્રીવર્ગ, આગળ લોકોનું ટોળું, તેમાંના કેટલાકના નાચ ગાયન અને વિલાસો વિગેરે (મ. ૮. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૮૮૨-૩).

મેલી વિદ્યા—

(a) રાજા ઉપદ્રવ પામે ત્યારે આજીઆજીના રાજાનો પરાલવ હર કરવા મેલી વિદ્યાનો ઉપયોગ કરે. એની છ માસ સુધી આસેવના કરે. પછી બત્રીશ લક્ષણા પુરુષના લોહીથી હોમ કરે, એ આખો પ્રયોગ આઠ દિવસ સુધી ચાલે. વિદ્યાનો જાપ પૂરો થાય ત્યારે ૩૨ લક્ષણુવાળા પુરુષની પીઠમાંથી માંસની પેશી કાઢે, તેને દાખીને તેમાંથી નીકળતા લોહીને ખોખો ભરે અને જાપ બરાબર પૂરો

થાય એટલે તે લોહીની આહુતિ આપે. આવા પ્રયોગો આઠ દિવસ ચાલે અને ૧૦૮ જાપો પૂરા થાય. એ પ્રાણી ઉપર ક્રોધથી દયા ન ખવાય. વળી એના શરીર પર સોજા લાવવા એને ખાટા પદાર્થો ખવરાવવામાં આવે અને શરીરને તદ્દન બહેરું બનાવી દેવામાં આવે. આઠ દિવસ સુધી દરરોજ એક સો આઠ જાપ એ રીતે થાય અને આહુતિઓ અપાય (પ્ર. ૩. પ્ર. ૯. પૃ. ૪૪૭-૮).

(b) તપન ચક્રવર્તી પાસે મેલી વિદ્યાનો જાણનાર યોગેશ્વર હતો. એણે પોતાની પાસેના યોગચૂર્ણની એક મુઠ્ઠી લરી રિપુદા-રણને લગાવી, એટલે એનું હૃદય શૂન્ય થઈ ગયું અને પોતે જાણે ઊંડી ગુફામાં ફેંકાઈ ગયો હોય તેવો થઈ જઈ પોતાનું સ્વરૂપ પણ ન જાણી શક્યો. પછી તો એની પાસે નાચ-નાટક કરાવ્યા. તે પર ચર્ચા અન્ય સ્થાનકે થશે. મેલી વિદ્યાથી શરીર તદ્દન બહેરું કરી શકતા હતા એમ એ ઉલ્લેખથી જણાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૧૨૪).

(c) મંત્રવિદ્યાને પરિણામે નિધાન હાથ કરવાનો વખત આવે ત્યારે છેલ્લી ઘડીએ વૈતાળો છળ કરે અને સાધ્યપ્રાપ્તિમાં આઠા આવે એવી તે સમયમાં માન્યતા હતી (પ્ર. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૬૪૫).

શોક વખતે વર્તન—

મરાણ વખતે રડવાફૂટવાના રિવાજ તે યુગમાં કેવા હશે તેના અનેક પ્રસંગો કથાગ્રંથમાં આવે છે. નીચેના મુદ્દાથી તે પર અજવાળું પડશે.

(a) રિપુકંપનનો નવો જન્મેલો દીકરો તુરતમાં જ અસાધ્ય આધિથી શુજરી ગયો ત્યારે તેની રાણી ‘ મતિકલિતા અને રતિ-લલિતાનાં માથાના ચોટલાઓ ફૂટા થઈ ગયા, લાંગી ગયેલાં આભૂષણો લલાટ સાથે અક્ષાવીને તેઓ માથા ફૂટવા લાગી અને એવી સંકટો રીતે રાણીઓએ રડારોળ કરી મૂકી. આખા મુખમાં લાળ ભરાઈ ગઈ, દીન બની જઈ તેઓ જમીન પર આઘોટવા લાગી, માથાના વાળ ચુંડીચુંડીને તોડવા લાગી અને મોટેથી પોક મૂકીને કોળાહળ કરવા લાગી. ’ (પૃ. ૯૫૧). અત્યારે ટોળે મળીને જે પ્રકારે આકંઠ કરે છે તેવો રિવાજ તે વખતે જોવામાં આવતો નથી.

(b) મરણ વખતે રડારોળ કરવાનું ચિત્ર મ. ૪. પ્ર. ૩૬. પૃ. ૬૮૦ માં આપ્યું છે. ત્યાંથી પણ જણાય છે કે મોહથી લોકો રડતા હતા અને સ્ત્રીઓ હાહારવ કરતી હતી. સગાસંબંધીઓ પણ એવે પ્રસંગે રડે છે એમ તે હકીકત પરથી જણાય છે.

(c) શોક અને મોહનો સંબંધ અને તેની આખી ઉત્પત્તિ અને દ્વેષમળેદ્ર રાજાની ગેરહાજરીમાં તામસચિત્ત નગરમાં એનું સ્થાન ખૂબ વિચાર કરવા યોગ્ય લાષામાં આપ્યું છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે (મ. ૪. પ્ર. ૮. પૃ. ૭૬૬).

(d) શોકનું લાક્ષણિક વર્ણન મ. ૪. પ્ર. ૧૫ માં આવે છે. ત્યાં ગતાવે છે કે ‘ શોક દીનતા ઉત્પન્ન કરે છે, રડાવે છે અને આક્રંદ કરાવે છે. એને વશ પડીને પ્રાણી માથાં ફૂટે છે, પોતાનાં વાળ ખેંચી કાઢે છે, છાતી ફૂટે છે, પછાડી ખાઈને જમીન પર પડે છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, ગળે દોરડું બાંધી આત્મઘાત કરવા મંડી જાય છે, નદી, સમુદ્ર કે સરોવરમાં પડતું મૂકે છે, અગ્નિમાં ઝંપલાવે છે, પર્વતના શિખરેથી ભેરવજવ ગાય છે, કાળકૂટ ઝેર ખાય છે, પોતાને હથિયાર મારી મરવા મંડી જાય છે, ગાંડાઘેલા જેવા દેખાય છે, ગલરાટમાં પડી જાય છે, રાંકની જેમ ખોલે છે’ વિગેરે (પૃ. ૮૭૫-૬).

(e) મદનસુંદરીના અચાનક મરણ વખતે ધનવાહન માથું ફૂટે છે, આંસુઓ પાડે છે, રાજકાર્ય પર ધ્યાન આપવું બંધ કરે છે અને જાણે એને ચેટક વળગ્યું હોય તેવો થઈ જાય છે. તે વખતે અકલંક મુનિ એને લાક્ષણિક બોધ આપી શરીરની-જીવનની અસ્થિરતા સમજાવે છે, તે છતાં પણ ધનવાહન તો આક્રંદ કર્યા જ કરે છે; એટલે પછી વધારે અસરકારક ઉપદેશ આપી તેને સ્વસ્થ કરે છે (મ. ૭. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૭૮૭-૮).

વ્યાધિ-ઉપાય—

(a) વ્યાધિઓનાં અનેક નામો આવે છે. આંખના વ્યાધિઓ પૈકી કાચ, પટલ, તિમિર અને કામલ નામના વ્યાધિઓ (પીઠબંધ પૃ. ૧૨૨) ગણાવ્યા છે.

(b) આંખમાં અંજન આંજવાથી આંખના વ્યાધિ જાય છે એવી માન્યતા હતી (પૃ. ૧૨૯) એ તો અત્યારે પણ પ્રચલિત છે; પણ પાણી (જળ) પીવાથી તે ‘સર્વ રોગોને ઓછા કરે છે અને શરીરમાં રહેલા ઉન્માદનો એકદમ નાશ કરે છે’ (પૃ. ૧૨૯) એ વાત ખાસ વિચારવા જેવી છે. અમુક ક્ષારવાળા પાણીના ઝરાનો મહિમા અત્યારે પણ અમુક અમુક વ્યાધિઓને અંગે ગવાય છે. કેટલાક ઝરાના પાણી વ્યાધિ કરનાર હોય છે અને કેટલાકના પાણી વ્યાધિ મટાડનાર હોય છે, તે વાતની જઠ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.

(c) પરમાજ્ઞ એટલે ખીર. ખીર ખાવાથી શા લાભો થાય તે બતાવતાં કહે છે કે ‘તે સર્વ વ્યાધિઓને મૂળમાંથી નાશ કરવાને શક્તિમાન છે, તેને બરાબર વિધિપૂર્વક ખાવામાં આવેલ હોય તો તે શરીરનો વર્ણ વધારે છે, પુષ્ટિ કરે છે, ધૃતિ આપે છે, બળ પ્રાપ્ત કરાવે છે, મનને આનંદમાં રાખે છે, પરાક્રમીપણું લાવી આપે છે, નિરંતર યુવાવસ્થા ટકાવી રાખે છે, વીર્યમાં વધારો કરે છે અને અજરામરપણું પ્રાપ્ત કરાવે છે. ’ (પૃ. સદર) અમુક રીતે તૈયાર કરેલી ક્ષીરમાં આટલા બધા ગુણો આવી શકે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે. આ બાબતમાં અતિશયોકિત નથી કે ઉપમા નથી એ આબુબાબુનો સંજંઘ વિચારતાં સ્પષ્ટ જણાય છે.

(d) ઉન્માદ, કોહ, ખુજલી, શૂળ એટલા વ્યાધિનાં નામો પૃ. ૧૬ માં આપ્યાં છે.

(e) પૃ. ૧૮૨ માં શૂળ. દાહ, મૂંઝવણ, તાવ, શરદી, જડપણું, છાતીમાં તથા પડખામાં વેદના (શૂળ), ઉન્માદ, અરુચિ એટલાં નામો આવે છે.

(f) પૃ. ૧૬ (પીઠબંધ)માં ઉન્માદ (સન્નેપાત), તાવ, કોહ, ખુજલીનાં નામો બતાવ્યાં છે અને પૃ. ૬૦ માં તેનો ખુલાસો કરતાં જોહર ને નેત્રરોગનાં નામો આપ્યાં છે.

(g) ભસ્મક વ્યાધિવાળાને ગમે તેટલું ખાવાનું તથા પીવાનું આપવામાં આવે તે સર્વ તે ખાઈ જાય છે અને તે તેના શરીરમાં ભસ્મીભૂત થઈ જાય છે (ઋ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧).

(h) સન્નિપાત થયેલ હોય તેને ક્ષીર (દૂધ) અપચ્ચ છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૧૬). કોઈને સખત પછાડ લાગ્યો હોય તેને ખટાશ ખવરાવવામાં આવે તો આખે શરીરે સોજા થઈ આવે છે (સદર).

(i) ઊંટવેદુ પણ ઘણું ચાલતું હશે એમ સદાશિવ ભૌતાચાર્યની કથા પરથી જણાય છે (મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૮૧૩-૧૫). શિખામણુ ન સાંભળે તેને માર મારવો એવું પણ તે હકીકતમાંથી નીકળે છે.

(j) તાવ આવે ત્યારે કાંઈ ખાવું નહિ, પવન ન આવે તેવા ઓરડામાં જઈ આરામ કરવો, લાંઘણ કરવી, ઉકાળેલું પાણી પીવું એ અજીર્ણને મટાડવાના ઉપાયો છે (વેદહલ કથા મ્ર. ૪. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૮૨૧-૨).

(k) તાવ, અતિસાર, કોઢ, હરસ, પરમીઓ, ખ્લીહ (ખરોળ વધવી તે), ધૂમક (હરસ ?), અમ્લક, સંગ્રહણી, પડખામાં શૂળ, હેડકી, શ્વાસ, ક્ષયરોગ, લમરી, ગુદમ (ગોગો), હૃદયરોગ, મૂર્ચ્છા, સંગ્રહણી, ધ્રુજ, ખસ, કોઢ, ધાધર, અરુચિ, શોફ (સોજા), લગં-દર, ગળાના વ્યાધિ, ચળ, જળોદર, સનેપાત, શોષ, શરત્તી, આંખના રોગો, વિદ્રધિ-આટલાં નામો ઝૂળ સાથે જતાવ્યાં છે (મ્ર. ૪ પ્ર. ૨૮. પૃ. ૬૬૮-૯).

(l) ગળત કોઢ થાય છે ત્યારે એ કોઢ ગળ્યા કરે છે, એ વ્યાધિ-વાળા મનુષ્યનું નાક ચીકું થઈ જાય છે, એનો અવાજ ઘોઘરો અને અસ્પષ્ટ થાય છે, એની આંગળીઓ ટૂંકી ટૂંકી થતી જાય છે ને ઉખડી પણ જાય છે (મ્ર. ૫. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૨૪૪). શૂળ થાય છે ત્યારે દરેક પળે સજીકા આવે છે અને એ વ્યાધિવાળો પોતાના હોઠને વારંવાર ઢળાવ્યા કરે છે, ઠાંતોને દાખે છે અને લવાં ચઢાવે છે (સદર પૃ. ૧૨૪૫).

(m) વાયુ, પિત્ત અને કફ એ શરીર સંબંધી ત્રણ પ્રકારના દોષો છે. વાયુ અનેક પ્રકારનો હોય છે તે તેનાથી ઊલટા પ્રકારની વસ્તુથી શમે છે. પિત્તના પાંચ પ્રકાર છે અને કફના પણ પાંચ પ્રકાર છે. રસના છ પ્રકાર છે. મીઠો, ખાટો, ખારો, તીખો, કડવો અને તુરો. પ્રથમના ત્રણ રસ કફને વધારે છે, છેલ્લા ત્રણ વાયુને વધારનાર છે અને તીખો ખાટો અને ખારો રસ પિત્તને વધારે છે. ઊલટા રસો તે પર વિજય મેળવે છે.

અણર્જી ચાર પ્રકારના છે : આમ, વિદગ્ધ, વિષ્ણુ, રસશેષ. વમનથી આમાણર્જી મટે, છાશથી વિદગ્ધ મટે, શેક કે નાહથી વિષ્ણુ અને ઊંઘી જવાથી રસશેષ અણર્જી મટે. (મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૧૦-૧૧).

દુર્વ્યસનો—

જનસમાજમાં દુર્વ્યસનો અનેક હતા. નીચેના ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

દારૂ (મ. ૪. પ્ર. ૨૨) (મ. ૭. પ્ર. ૩)

પરદારાસેવન (મ. ૪. પ્ર. ૨૨)

ગુણિકા-વેશ્યા (મ. ૪. પ્ર. ૨૫)

ભુગટ્ટું (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૦)

શિકાર (મ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૬૭૩) (મ. ૩. પ્ર. ૨૫. પૃ. ૬૧૫)

વ્યાપારના પ્રકાર—

ખેતી

રાજસેવા

લશ્કરી નોકરી

ગાડાનાં ભાડાં કરવાં

દેશપરદેશનો સાથ મારફત વેપાર

ઘર નોકરી

વહાણવટું

ખાણ ખોદવી

ધાતુવાદ

રસકુંપિકા દ્વારા સુવર્ણ પ્રયોગ

(Alchemy) (આ સર્વ

પ્રકારો મ. ૬. પ્ર. ૮. પૃ.

૧૫૪૬-૮ માં વર્ણવ્યા છે.)

પીઠબંધમાં પૃ. ૬૩-૪ માં નીચેના

વ્યાપારો બતાવ્યા છે.

અનાજના કોઠાર ભરી ધાન્યનો

સંઘરો કરવો

કપાસ અને તેલને ભાંડશાળામાં

ભરવાં. લાખ, ગળી, તલનો

સંગ્રહ કરવો.

અંગારા પડાવવા, વન-જંગલ કપા-

વવાં. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬)

માલ લાવવા લઈ જવા ગાડાઓ

તૈયાર કરવા, ઊંટનું ધણુ એકઠું

કરી પરદેશ મોકલવું, વહાણો

બંધાવી પરદેશ મોકલવા, ગધેડા

એકઠા કરીને તે પર માલ લાધી

પરદેશ મોકલવા.

જગાતના ઇનારા લેવા. બળદનું

ટોળું જમાવવું. નાચકાનું ટોળું

વહાણવટું-સફર
પર્વતની શુક્રામાં જમણ
મડદાના માંસનું વેચાણ
ખન્યવાદ, ધાતુવાદ
ચામડાનો વ્યાપાર
હાથીદાંતનો વ્યાપાર

જમાવી તેમની ચામડી (૩૫)
વેચવાનો ધંધો કરવો રસદાર
તાડીના વ્યાપાર. શેરડીના રસની
ખાંડ કરવી (સદર પૃ. ૧૪૮૧)

વ્યાપારની પદ્ધતિ—

(a) વેપાર કરવા માટે સાહસિકો સમુદ્ર ઓળંગીને પરદેશ જતા હતા (પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧). પરદેશ ખેડનારામાંના સમગ્ર વેપારીઓ ત્યાં જઈ બીજું કામકાજ ન કરતાં વેપાર ઉપર જ ધ્યાન આપતા હતા, જ્યારે કેઈ કેઈ લહેરમાં પડી જઈ ખોટો વેપાર કરતા હતા અને કેઈ ખેદરકાર પણ થઈ જતા હતા. (પૃ. ૧૭૦૨-૩)

(b) વ્યાપાર બજારમાં થતો હતો, હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે છે તેવી જાતની દુકાનો તે વખતે બજારમાં હતી એમ જણાય છે. ‘ઝેણી’ શબ્દ વાપર્યો છે તેથી દુકાનની હારોની રીત તે વખતે પણ હતી એમ લાગે છે. દુકાનમાં કરીઆણું-વ્યાપારની ચીજો રાખવામાં આવતી, મૂલ્ય આપીને ચીજો ખરીદવામાં આવતી તે દેખાડે છે કે તે વખતે વ્યાપાર મોટે ભાગે રોકડથી થતો હતો. બજારના વર્ણનમાં એક બીજી વાત એ જણાય છે કે દેવાદારને કેદખાનામાં નાખવાનો રિવાજ તે વખતે હતો. સંસાર બજારનું આખું વર્ણન તે વખતના વ્યાપારનો સરસ ખ્યાલ આપે તેવું છે (પ્ર. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

(c) ધનશેખરના પિતા પાસે અઢળક ધન છે છતાં એ પરદેશ જઈ પોતાના પ્રયાસથી ધન રળવા માગણી કરે છે ત્યારે ડોસા અનિચ્છાએ રબ આપતાં તેને જે લલામણુ કરે છે તે પરદેશના વ્યાપારની તે સમયની આખી નીતિરીતિ પર મુદાસરનો પ્રકાશ નાખે છે. પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૧ માં હરિશેખર ડોસા જણાવે છે તેની બાબતમાં અગાઉ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે.

ધનશેખર પાસે અઢળક દ્રવ્ય છતાં સ્વોપાર્જિત પૈસા મેળવવાની તેની તીવ્ર ઇચ્છા રહે છે તે તે વખતની સાહસિક વૃત્તિ બતાવે છે.

(d) તે યુગમાં અનાજના કોઠારો ભરવાનો રિવાજ હતો. કપાસ અને તેલને ભાંડથાળામાં ભરવાનો રિવાજ હતો. લાખ અને ગળીનો મોટા પાયા પર વ્યાપાર ચાલતો જણાય છે. જંગલના ઝાડો કાપી બાળીને કોલસા બનાવવાનો વેપાર ચાલતો માલુમ પડે છે (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૭૬). વ્યાપાર માટે ગાડાઓ, ગધેડાઓ અને ઊંટો મોટી સંખ્યામાં રાખવાનો રિવાજ જણાય છે (પૃ. ૧૪૮૦). વહાણથી પણ ઘણો વેપાર ચાલતો જણાય છે (પૃષ્ઠ સદર).

(e) ચામડાનો વેપાર ચાલતો હતો. જગતના ઇબ્રા અપાતા હતા અને નવી નવાઇની વાત એ છે કે એ સમયે વેસ્થાનું ટોળું રાખી તેમનું શિયળ વેચી તે દ્વારા ધન મેળવવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. દારુ, હાથીદાંત, ગોળ, ખાંડનો વેપાર પણ ચાલતો હતો (પૃ. ૧૪૮૧). આ ઉપરાંત ખાણુ ખોદવાનો, ભાડા કરવાનો, ચાકરી કરવાનો વેપાર પણ ચાલતો હતો. (પૃ. ૧૪૪૭)

(f) ઠરિયાની સફર મોટા વેપારીઓ વહાણે ચઢે ત્યારે વહાણમાં ઈંધણુ છાણાં ભરી લેવામાં આવતાં હતાં, પીવાના પાણીનાં કામે ભરી લેવામાં આવતાં હતાં. વેપારના કરિયાણાંથી વહાણુ ભરવામાં આવતાં હતાં અને ચાંચીઆ લોક ભરઠરિયે લૂંટ ન ચલાવે તે માટે લડાઇનો સરંજામ અને લડનારા માણુસોને પણ વહાણુ પર ચઢાવવામાં આવતા હતા. (પૃ. ૧૪૮૪)

(g) પારકાનો વિશ્વાસ ન કરનાર લોભી શેઠો દુકાન પર સૂતા અને જરૂરી કારણે રાત્રે બહાર જતા તો દુકાનની સાચવણી માટે પાકો બંદોબસ્ત કરીને પછી જ જતા. (મ. ૫. પ્ર. ૨૨. પૃ. ૧૩૩૧)

(h) દૂર દેશમાં વેપાર કરવાનો હોય ત્યારે વ્યાપારની ચીજ આપીને-વેચીને તેના બદલામાં તે સ્થાનની ચીજ લેવાનો રિવાજ હતો. દેશપરદેશના નાણાનો વિનિમય આ રીતે થતો હતો. (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૫)

(i) તે યુગનો વ્યાપારનો ખ્યાલ એવો જણાય છે કે જે ખરો વેપારી હોય તે આખો વખત વેપાર જ કરે, એને કાંઈ રમત-ગમત કે કૌતુક હોય નહિ અને જેટલે દરબજે તેમ હોય તેટલે દરબજે એ વેપારમાં ઓછો ગણાય. (ચારુ અને યોગ્યનું વર્તન-રત્નદીપને અંગે સરખાવો. પ્ર. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧-૨). ખાગમાં ફરવું, વનખંડમાં લટાર મારવી કે સરોવર પર જવું એ વ્યાપારીને ન ધટે. તે શોખ ગણાતો હતો. (પૃ. ૧૭૦૨)

પરદેશગમન—

પરદેશ—દૂર દેશ લોકો નવું નવું જાણવાની જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી જતા હતા અથવા વ્યાપારનિમિત્તે જતા હતા તેના ઘણા દાખલા નોંધાયેલા છે. તે વખતમાં જવા આવવાનાં સાધનો અદ્ય હોવા છતાં પરદેશ જવાની આવશ્યકતા ખાસ સ્વીકારવામાં આવતી હતી એમ જણાય છે. નીચેની હકીકતો આ સુદ્ધા પર ખાસ વિચારવા યોગ્ય જણાય છે.

(a) આગાનુસારિતા માસી વિચાર નામના પોતાના લાણેજને કહે છે. ‘ હુનિયા અનેક પ્રકારના બનાવો, હેવાલો અને કુતૂહલોથી ભરેલી છે. તેને જે પ્રાણી પોતાને ઘરેથી નીકળીને પહેલેથી છેલ્લે સુધી ભેતો નથી તે કૂવાના દેડકા જેવો છે એમ સમજવું. ’ (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૪૮).

આગળ ચાલતાં માસી કહે છે કે ‘ એવા ઘેર બેસી રહેનારની હુનિયા બહુ ટૂંકી હોય છે, કારણ કે હુનિયાના વિલાસ, હુશિયારી, બુદ્ધિ, ચાલાકીઓ અને તેના પ્રકારો, વિવિધ દેશની બુદ્ધિ બુદ્ધિ ભાષાઓ જાણવા લાયક હોય છે, લોકોની અનેક પ્રકારની ઇચ્છાઓ અને આચારોની સુંદરતા ભેવા લાયક હોય છે. ’ (સદર)

(b) ગમે તેટલું ધન હોય તો પણ પરદેશ જઈ વધારે ધન મેળવવું જ ભેદ્ય એવા ધનવાનોના વિચારો હતા. (પ્ર. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૬૬). ધનશેષર કહે છે કે જે લક્ષ્મી પૂર્વપુરુષોએ પેદા કરેલી હોય તેનો ઉપયોગ કરતાં માણસે શરમાવું ભેદ્ય. મૂર્ખ માણસો જ એવી વડિલોપાર્જિત લક્ષ્મી વાપરે. કુળક્રમાંગત

પુંજીને લોગવવા જ માંડી હોય તો કેટલો વખત ચાલે ? એમ તો કુબેર ભંડારીના ભંડાર પણ ખૂટી જાય. ' (સદર પૃ. ૧૪૭૦).

(૦) પરદેશ જતાં લગ્નશુદ્ધિ જેવામાં આવતી હતી, અવશ્રુતિ કરવામાં આવતી, સમુદ્રદેવનું પૂજન કરવામાં આવતું, સફેદ સઢો સજ્જ કરવામાં આવતા, વહાણમાં ફૂવાસ્તંભો ઊભા કરવામાં આવતા, વહાણમાં ઇંધણ અને મીઠું પાણી ભરી લેવામાં આવતાં, લડાયક સામગ્રી વહાણ પર રાખવામાં આવતી—આ પ્રમાણે તૈયારી કરી પરદેશની સફર કરવામાં આવતી. અને તે જ સ્થાને જવા ઇચ્છનાર અન્ય વ્યાપારીઓને વહાણો પર સાથે લેવામાં આવતા (મ. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૪). વહાણ ચાલે ત્યારે શખનાદ થતો અને મંગળપાઠનો ઉચ્ચાર થતો (પૃ. ૧૪૮૫).

(d) પરદેશગમનના સાધનોમાં વહાણ અગત્યનો ભાગ ભજવતાં હતાં. ધનશેખર પરદેશ જાય છે ત્યારે વહાણની તૈયારી કરે છે તે ઉપર જોયું. રત્નદ્રીપથી હરિકુમાર સાથે નાસે છે ત્યારે પણ એ વહાણ શોધી કાઢે છે, એ સાધનસામગ્રીથી સંપૂર્ણ છે એમ ખાત્રી કરે છે અને પછી તેમાં રત્ન (cargo) ભરે છે અને રાત્રિ થતાં ભરતીને વખતે ગુપચૂપ પ્રયાણ કરે છે (મ. ૬. પ્ર. ૭ પૃ. ૧૫૩૮).

(૦) ચાર વ્યાપારી કથાનકમાં પૈસા કમાવા માટે રત્નદ્રીપ જાય છે એટલા પરથી પરદેશ જવાની ખૂબ જરૂર હશે અને સાહસિકો તેનો સારી રીતે લાભ લેતા હશે એમ જણાય છે. (મ. ૭. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૭૦૧)

વિજ્ઞાન—

આયુર્વેદ-વૈદું તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૫૦૮-૧૬.

શુકનશાસ્ત્ર-નિમિત્તશાસ્ત્ર તે માટે જુઓ મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬.

આંકડા માંડીને નિમિત્ત જેવાય છે. તેમાં આઠ આય હોય છે. ધ્વજ, કુમ્ભ, સિંહ, શ્વાન, વૃષભ, ખર, હસ્તી અને કાગ. એને નાખીને તે પરથી ભવિષ્યનો નિર્ણય કરાય છે. (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૧૬-૨૧)

સ્વપ્નદ્વળ. આ સંબંધી અનેક પ્રકારની માન્યતાઓ હતી. સ્વપ્ન કોઈ પણ આવે એટલે તેનાં દ્વળ જાણવાની લોકોની જિજ્ઞાસા તીવ્ર હતી (મ. ૮. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૮૬૬).

જ્યોતિષ. અમુક નક્ષત્ર ને અમુક રાશિમાં જન્મ થાય તેનું અમુક દ્વળ થાય (મ. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૪૭-૫૪).

નરનારીશરીરલક્ષણ (મ. ૫. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૧૫૧-૬૩).

સ્વપ્નદ્વળને અંગે ઘણી વાર આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમાયલું હોય છે જે પર આંતરદષ્ટિએ ખુલાસો થઈ શકતો હતો (મ. ૮. પ્ર. ૫).

ઐહ સ્વપ્ન આવનાર માતાનો પુત્ર ચક્રવર્તી કે તીર્થંકર થાય છે (:મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૬૭૫).

મુખવાટે પુરુષ પ્રવેશ કરે તેવા સ્વપ્નના દ્વળની પણ વિચારણા આગળ ઉપર કરી છે (મ. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૪).

કુટુંબપ્રેમ—

(a) બાળ કામદેવના વાસભુવનમાં દેવશય્યા પર સૂઈ જવાનું સાહસ કરે છે, છતાં એનો ભાઈ મધ્યમબુદ્ધિ બાળને લોકોના રોષમાંથી છોડાવે છે અને એની આજીજીને પરિણામે વ્યંતર એને જીવતો મૂકે છે. આ બધું સ્નેહનું દષ્ટાંત છે. (મ. ૩. પ્ર. ૮. પૃ. ૪૪૦)

(b) કેનકમંજરી પર એના પિતામાતાનો અપાર સ્નેહ છે (પૃ. ૫૬૬). મણિમંજરી પોતાની બહેનને ઘેર જ પરણશે એ વિચારથી હર્ષવેલી થાય છે (પૃ. ૬૦૩). કેનકશેખરના પિતાએ રાજ્યના કરમાંથી જોનોને મુક્તિ અપાવવાની વાત સાંભળી ત્યારે દુર્મુખને તે વાતનો ઉપાય કરવા સૂચન્યું પણ પુત્રવાત્સલ્યથી પુત્રને કાંઈ કહી શક્યા નહિ (મ. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૩).

(c) બકરચુર પોતાના કુટુંબીઓ પર પ્રેમ ન રાખતાં નાદાન ચોરો પર પ્રેમ રાખે છે તે તેનું વર્તન તેના સેવકોને પણ ગમતું નથી. એ હકીકત બતાવે છે કે એ યુગમાં કુટુંબપ્રેમ રાખવો એ અતિ મહત્વની સાંસારિક બાબત ગણાતી હશે (મ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨).

(d) મલયમંજરીનો પોતાની દીકરી કનકમંજરી ઉપરનો અસાધારણ પ્રેમ માતાનું વાત્સલ્ય સૂચવે છે (અ. ૩. પ્ર. ૨૪. પૃ. ૫૬૬).

(e) ચૌધા પ્રસ્તાવમાં વિમર્શ મામો પ્રકર્ષ લાણેજની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા એક વર્ષ સુધી તેની સાથે દૂર દેશમાં ભટકે છે એ મામા લાણેજનો પ્રેમ બતાવે છે. એવા દાખલાઓ તે યુગમાં ઘણા બનતા હશે એમ સહજ અનુમાન થાય છે. વિમર્શને તે માટે સૂચના થતાં જ તે ઘણી ખુશીથી કામ ઉપાડી લે છે (અ. ૪. પ્ર. ૭. પૃ. ૭૮૨).

(f) વાસવશેઠ પુત્રમરણના સમાચાર સાંભળે છે તે વખતે તેને જે ધ્રાસકો પડે છે તે પિતાનો પુત્ર તરફનો વાત્સલ્યભાવ સૂચવે છે (અ. ૪. પ્ર. ૨૬. પૃ. ૯૮૩).

(g) માર્ગાનુસારિતા માસી પોતાની બેનના દિકરા વિચાર તરફ અત્યંત રુનેહ બતાવે છે અને કહે છે કે તેની આંખોને જોતાં જ તે ઓળખી ગઈ હતી. આંખ અને હૃદય એ જાતિને ઓળખાવનાર છે. એના તરફ એ ખૂબ પ્રેમ દાખવે છે અને જિજ્ઞાસા-વૃત્તિથી પરદેશ નીકળી પડવા માટે તેને અભિનંદન આપે છે (અ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૨૯૮-૯).

(h) કુટુંબપ્રેમ જ્યારે ઉચ્ચ ભૂમિકા પર જાય છે ત્યારે તે વળી અતિ અભિનવ આકાર લે છે. ધ્રુવજરાજ સંસારત્યાગ કરી પુત્ર વિમળને રાજ્યગાદી પર બેસાડવાનું કહે છે ત્યારે પુત્ર જણાવે છે કે પિતાનો પોતા ઉપર સાચો પ્રેમ નથી, નહિ તો પિતા સાચા નિર્વાણમાર્ગ તરફ જાય અને પુત્રને સંસારમાં ધકેલે એમ કેમ બને ? આ આખું સંભાષણ ઉચ્ચ કક્ષાનો પ્રેમ-વાત્સલ્ય બતાવે છે (અ. ૫. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૧૩૨૪).

(i) ધનશેખર-ધનવાન બાપનો પુત્ર પોતાની ઈચ્છાથી પૈસા કમાવા નીકળી પડે છે ત્યારે પિતા સાવધ રહેવાનો લાંબાણ ઉપદેશ આપે છે અને માતા બાંધુમતી તો બાપદીકરાની વાતચીત રડતી રડતી સાંભળી જ રહી છે. માતાને પગે લાગી પહેરેલે કપડે ધનશેખર બહાર નીકળી જાય છે (અ. ૬. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૪૭૨)

સમજન દુર્જન સંબંધી ખ્યાલો—

સમજન gentleman અને દુર્જન loafer સંબંધી મધ્યયુગના વિચારો સંબંધી નીચેના બે ફકરાઓ ખાસ નોંધવા લાયક છે.

(a) તે (વિચક્ષણ કુમાર) ગુરુવર્ગની પૂજા કરનારો હતો, બુદ્ધિશાળી હતો, ગુણ તરફ પ્રેમવૃત્તિવાળો હતો, હુશિયાર હતો, પોતાનું સાધ્ય સમજનાર હતો, ઇંદ્રિયો પર વિજય પ્રાપ્ત કરેલ હતો, ઉત્તમ આચારો પાળવામાં તત્પર હતો, ધીરજવાળો હતો, સારી વસ્તુઓનો ઉપલોગ કરનાર હતો, મિત્રતાને વળગી રહેનાર હતો, મુદ્દેવની હોંશથી પૂજા કરનાર હતો, દાનેશ્વરી હતો, પારકાના મનના ભાવોને જાણનાર હતો, સત્ય બોલનાર હતો, નમ્ર હતો, પ્રેમ રાખનાર પર વાત્સલ્ય ભાવવાળો હતો, ક્ષમા ગુણવાળો હતો, મધ્યસ્થ વૃત્તિએ કામ કરનાર હતો, અન્યની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવામાં કલ્પવૃક્ષ સમાન હતો, ધર્મ પર દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર હતો, શુદ્ધ આત્મજીવન ગાળનાર હતો, આકૃતમાં ખેદ ન કરનાર હતો, સ્થાનની કિંમત અને તકાવત જાણનાર હતો, કદાચહથી રહિત હતો, શાસ્ત્રતર્વેનો જાણકાર હતો, બોલવામાં ખૂબ કુશળ હતો, નીતિમાર્ગમાં વિચક્ષણ હોઈ શત્રુને ત્રાસ પમાડનાર હતો, સ્વગુણનો કદી પણ ગર્વ ન કરનાર હતો, સંપત્તિથી જરા પણ હર્ષ ન કરનાર હતો, પરોપકારી હતો. (મ્ર. ૪. પ્ર. ૬. પૃ. ૭૬૪-૫). એને મળતું અકલંક-કુમારનું વર્ણન આવે છે તે માટે જુઓ મ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૫.

(b) જડ વિપરીત મનવાળો, સત્ય પવિત્રતા અને સંતોષથી રહિત, વારંવાર માયા-કષ્ટ કરનારો, ચાડી ખાનારો, બાયલા જેવો, સાધુઓની નિંદા કરનારો, ખોટી પ્રતિજ્ઞા કરનારો, અત્યંત પાપાત્મા, દેવની નિંદા કરનારો, જૂઠું બોલનારો, લોભથી અંધ થઈ ગયેલો, પારકાના ચિત્તને લેદી નાખનારો, ઊલટામુલટા વિચાર, વર્તન અને ઉચ્ચાર કરનારો, અન્યની સંપત્તિ જોઈ બળી મરનારો, અન્યની આપત્તિ જોઈ આનંદ માનનારો, અભિમાનથી કુલાઈ ગયેલો, ક્રોધથી ધમધમતો, દાંત કચકચાવીને બોલવાવાળો, બડાઈ કરનારો, રાગદ્રેષને વશ પડવાવાળો અને અનેક રીતે આડે માર્ગે ઉતરી ગયેલો હતો. (સદર)

(c) ઉત્તમ માર્ગે ચાલનારા મહાત્મા પુરુષોનું એ વ્રત હોય છે કે જ્યારે પણ તેઓ પોતાની સામે પારકી સ્ત્રીને જુએ છે ત્યારે નીચે મેંડાંએ જમીન તરફ નજર કરીને ચાલ્યા જાય છે (સદર પૃ. ૭૬૬).

(d) સાંજન્ય પોતાની સાથે સારી શક્તિ, ધીરજ, ગંભીરતા, વિનય, નમ્રતા, સ્થિરતા, મીઠાં વચન, પરોપકાર, ઉદારતા, દાક્ષિણ્ય, કૃતજ્ઞતા, સરળતા વિગેરે અનેક સેનાનીઓને લાવે છે. એ માણસોનાં મનને મનોહર બનાવે છે અને તેને અમૃત જેવું સુંદર કરે છે.

એની સામે ખલતા (દૌર્જન્ય) કેવું કામ કરે છે તે પણ સાથે જ બતાવ્યું છે. એની અસર તળે આવ્યા પછી માણસો અનેક પ્રકારના કપટ કરે છે, અન્યને છેતરવા તૈયાર થઈ જાય છે, દ્રેષ-ચંત્રથી દબાઈ જાય છે અને દ્રેષમય થઈ જાય છે, રનેહ સંબંધને તિલાંજલિ આપે છે, પરિચિતની સાથે શ્વાનની જેમ અસહ્ય ભાષા વાપરે છે, પોતાના સંબંધીઓને ખાઈ જઈને શ્વાનથી પણ વધે છે, જ્ઞાતિ કે વિભાગના સિવાજોથી ઉપરાંકા થઈને ચાલે છે, અન્યનાં છિદ્રો ઉઘાડાં પાડે છે, સ્થિર માણસોને કે વસ્તુઓને ઉઘાડા પાડે છે, વાતાવરણને વિષમય બનાવે છે, જીવનને બોળ રૂપ કરી મૂકે છે વિગેરે. (મ. ૪. પ્ર. ૨૮. પૃ. ૧૦૦૩-૪)

સાંજન્ય દૌર્જન્યના આ યુગના ખ્યાલો સાથે આ આયુષ વર્ણન ખાસ સરખાવવા યોગ્ય છે.

(d) સંજનનો મેળાપ ખરેખર લબ્ય છે. સંજન મેળાપ પર રત્નચૂડના વિચારો ખૂબ વિચાર યોગ્ય છે (મ. ૫. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૬૮). ત્યારબાદ દુર્જનની દુર્જનતા બતાવવામાં લામહેલ કમાલ કરે છે. એના ખાસ પ્રેમી મિત્ર વિમળનું રત્ન છૂપાવવા એ જખરા કાવાદાવા કરે છે અને અંતે ચોરને પાટલે ધૂળની ધૂળ રહે છે. એ બતાવે છે કે દશમી શતાબ્દમાં દુર્જનતા આજથી કાંઈ ઓછી નહોતી (મ. ૫ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૨૦૨ થી).

(e) ગમે તે થાય-સૂર્ય પશ્ચિમમાં જીગે, સમુદ્ર મર્યાદા મૂકે, અગ્નિ ખરફ જેવો ઠંડો થઈ જાય કે મેરુપર્વત પાણીમાં તરે તો પણ સંજનનો જે માણસનો હાથ પોતે પકડ્યો હોય તેને કહી છોડતા નથી, તેના તરફ ઉપેક્ષા કરતા નથી અને પોતે નાદાનોનાં

ચેષ્ટિત બાણુતા હોય છે તો પણ બાણુ બાણુતા જ નથી એવું વર્તન રાખે છે (મ. ૫ પ્ર. ૮ પૃ. ૧૨૦૮).

(f) ધનશેખરે હરિકુમારને દરિયામાં નાખવા યત્ન કર્યો, એની પત્ની તરફ ખરાબ નજર કરી, છતાં પણ હરિકુમાર ઉત્તમસૂરિ પાસે વાત કરતાં ધનશેખરની દયા ખાય છે. અને એ ક્યારે છૂટશે તે માટે સવાલ પૂછી તેના છૂટકારાના માર્ગનો વિચાર કરે છે. આ સૌજન્યનું અફળુત દષ્ટાંત છે (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૫૪).

દશમી સદીનાં નાટકો—

(ક) નાટકમાં નીચેનો સાજ અને પાત્રોની યોજના તે યુગમાં હશે એમ જણાય છે.

મૃદંગ (નરઘાં)	નરઘાં વગાડનાર	નાંદી
ગવૈયા	સૂત્રધાર	નેપથ્ય
વિદ્વંસ	વર્ણુ (વર્ણુક)	વસ્તુસામગ્રી
મંજુરૂં(કંચિકા)	રંગભૂમિ	(ઉપસ્કર સંચય)
	(મ. ૨. પ્ર. ૨. પૃ. ૨૬૧-૨)	

(બ) રાજાઓ નાટકના ખૂબ શોખીન હશે એમ જણાય છે. કર્મપરિણામ રાજા અને તેની કાળપરિણુતિ મહારાણીને નાટકો જોવાના ખૂબ શોખીન બતાવવામાં આવ્યા છે. ઉપરના (ક) માં ઉલ્લેખ છે તે ઉપરાંત કર્મપરિણામના નાટકપ્રિયત્વને અંગે જુઓ મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૭.

(ં) તપન ચક્રવર્તી સમક્ષ રિપુદારણુનું રૌદ્ર નાટક કરવામાં આવે છે. પ્રથમ યોગચૂર્ણથી એનાં શરીરનાં અવયવોને બહેરાં કરી એને નાગો કરવામાં આવે છે. પછી એને મુંડો કરવામાં આવે છે. એના આખા શરીર પર મેસના ચાંદલા કરવામાં આવે છે. પછી ત્રણ તાલનો રાસ રિપુદારણુ પાસે કરાવવામાં આવે છે. માણસો નાચતા બંધ અને રિપુદારણુ સર્વને પગે પડતો બંધ. કુંડાળામાં એ વચ્ચે રહે અને તાલ દેતો બંધ. આમ ફરતા લોકો નવા નવા

પદ બોલતા જાય અને ધ્રુવપદ વારંવાર લલકારી ખૂબ ઊંચેથી બોલે. (ધ્રુવપદ એ વર્તમાન કાળના કોરસ chorus જેવું જણાય છે.) (મ. ૪. પ્ર. ૪૦. પૃ. ૧૦૨૫-૮)

(d) બહાર ગુરુનો પ્રસંગ જરા અસ્વાભાવિક લાગે છે, પણ અન્યે આપેલું સરાવળું હાથમાં લઈ દરેક પાડે પાડે ભીખ માગવી, નાચ કરવો અને ચાળા કરી લોકોને રીઝવવા, એ તે યુગના નાટકનો એક પ્રકાર હશે એમ જરૂર લાગે છે. (મ. ૫. પ્ર. ૧૫. પૃ. ૧૨૬૨-૫)

નગરરચના—

(a) મોટાં નગરો ઘણાં ઊંચાં સ્વેત ઘરોની હારથી વ્યસ્તી રહેલ, અનેક બજારોથી સુશોભિત અને દુકાનોમાં કરિયાણાથી ભરપૂર હતાં. મોટાં દેવાલયોમાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવતાં હતાં. કીડા કરતાં બાળકોથી નગરો ગાજી રહેતાં હતાં. નગરની આસપાસ અલંધ્ય અને ઊંચા કિલ્લા કરવામાં આવતા હતા. કિલ્લાની ચોતરફ ખાઈ કરવામાં આવતી હતી. નગરની અંદર પાણીની સગવડ માટે નાનાં મોટાં અનેક સરોવર રાખવામાં આવતાં હતાં. કિલ્લાની બાબુમાં ગુપ્ત ઊંડા કૂવાઓ કરવામાં આવતા હતા જે ઘેરો ઘાલનાર શત્રુને ત્રાસનું કારણ થઈ પડતા હતા. નગરની બહાર ક્ષ્મ-કૂલના દેવવનો (બગિચાઓ) કરવામાં આવતાં હતાં (બુઓ અદૃષ્ટમૂલપર્યંત નગરનું વર્ણન પીઠબંધ. પૃ. ૧૫-૬).

(b) દરેક નગરમાં મોટા પાડાઓ (પોળો) કરવામાં આવતા હતા એમ એકાક્ષિનિવાસ નગરના વર્ણન પરથી જણાય છે. (મ. ૨. પ્ર. ૮. પૃ. ૩૧૩)

(c) વૈતાલ્ય પર્વત પર વિદ્યાધરના નગરોનાં વર્ણનમાં ઉત્તર અને દક્ષિણગ્રેણી નગરોવાળી વર્ણવી છે તે ઉપરથી પર્વતની સપાટી પર એ દિશાએ હારબંધ નગરો હશે એવી પણ એક પદ્ધતિ જણાય છે. (મ. ૫. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૧૬૮)

(d) પર્વતને માથે પણ મોટાં નગરો હશે એમ વિવેકપર્વત પરના નૈન નગરના વર્ણન પરથી જણાય છે. એ નૈનપુરની કલ્પના

લલે મગજમાંથી કાઢી હોય, પણ મોટા પર્વતના સપાટ શિખર પર લબ્ધ નગર રચી શકાય છે એ વાત કલ્પિત હોઈ શકે નહિ. (મ. ૫. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૩૦૦)

(૦) બળરોમાં દુકાનોની હાર (શ્રેણી) હતી. તેમાં કરિયાણાં ભરવામાં આવતાં. બળરમાં વેપારીઓ ધમાલ કરતાં વ્યાકુળ થઈને ફરતાં દેખાતા હતા. મૂલ્ય આપીને ત્યાંથી વસ્તુ ખરીદાતી હતી. બળરમાં છોકરાઓ મસ્તી કરતા હતા. દેવું ન આપનારને કેદમાં નાખવાનો સિવાજ હતો. (મ. ૭. પ્ર. ૮. પૃ. ૧૭૩૫)

ગૃહરચના—

(a) મોટા પ્રાસાદો અને તેમાં પાર વગરના ઓરડાઓ હતા. (અસંવ્યવહાર નગરના મહેલોનું વર્ણન મ. ૨. પ્ર. ૭. પૃ. ૩૦૫)

(b) રાજમહેલમાં ફરસખંધી અતિ તેજસ્વી રાખવામાં આવતી હતી, પલંગ ખૂબ ઊંચો રહેતો અને શયનગૃહની બાજુમાં પ્રસાધનશાળા (Toilet room) રાખવામાં આવતી હતી એમ મદન-કંદળીના મહેલના વર્ણન પરથી જણાય છે. (મ. ૩. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૪૫૭)

(c) હિમગૃહની રચના—પાંદડાં પાથરી દીધાં, કમળોની તે પર યોજના થઈ, બનાવટી નદી ઘરમાં એવી ગોઠવી કે ચંત્રથી તેમાંથી સુગંધી પાણી આલ્યા જ કરે, ચંદન કપૂરના પાણીની ચોતરફ ગાર કરવામાં આવી અને કમળના તંતુઓની રચનાથી તેમાં વિભાગો પાડવામાં આવ્યા. (મ. ૫. પ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૨૨૬)

કળા અભ્યાસ—

(a) કળાના જ્ઞાન માટે ખાસ ચીવટ જણાય છે. નંદિવર્ધનનું વર્ણન કરતાં જણાવે છે કે તેને તેના પિતાએ વિક્ષાન કળાચાર્ય પાસે લણવા મોકલ્યો. નંદિવર્ધન કળાચાર્ય પાસે કળા ગ્રહણ કરવા લાગ્યો. ‘ અભ્યાસ કરવાનાં સર્વ સાધનો તૈયાર હોવાથી, મારા પિતાશ્રીનો કેળવણી આપવાની બાબતમાં દૃઢ ઉત્સાહ હોવાથી, કળાચાર્ય મને અભ્યાસ કરાવવામાં ખાસ રસ લેતા હોવાથી અને

બાહ્યકાળ કોઈ પણ પ્રકારની વ્યવહારની ચિંતાથી રહિત હોવાથી બીજી કોઈ પણ બાબતમાં ધ્યાન ન આપતાં એકચિત્તે બહુ થોડા વખતમાં લગભગ સર્વ કળાઓ કળાચાર્ય પાસેથી હું શીખી ગયો.’ (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૦).

અભ્યાસની શરૂઆત આઠમે વર્ષે થાય છે. અભ્યાસ ઉચ્ચ વર્ગમાં ચીવટથી કરાવાતો હશે, એવું સહજ અનુમાન થાય છે. અભ્યાસની વિવિધતા કેવા પ્રકારની હશે તે નીચેના કળા-અભ્યાસનાં નામો પરથી જણાય છે.

લિપિજ્ઞાન, ગણિતજ્ઞાન, વ્યાકરણ, નિમિત્ત (આઠ પ્રકારનાં), છંદશાસ્ત્ર, નૃત્ય, ગાયન, હસ્તિશિક્ષા, ધનુર્વેદ, વૈદક, ધાતુવાદ, નરલક્ષણ, કથવિક્રય (વેચવું, ખરીદવું), પત્રચ્છેદ વિગેરે (મ. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૫૬-૭).

પુરુષની બહોંતેર કળાઓનું વર્ણન અન્યત્ર જોવામાં આવે છે તેમાંની ઘણીખરી કળાનો સમાવેશ આમાં થાય છે. કળાનો અર્થ art નથી, પણ અભ્યાસ-નિપુણતા હોય એમ જણાય છે.

(b) અભ્યાસ કરાવવા માટે પુત્રોને ગુરુને ત્યાં મૂકવામાં આવતા હતા, ખાવાપીવાનું ગુરુને ત્યાં જ રાખવામાં આવતું હતું અને અભ્યાસ પૂરો થાય ત્યારે ગુરુને પારિતોષિક-મ્નનામ આપવામાં આવતું હતું એમ જણાય છે. વિદ્યા વેચવાનો રિવાજ નહોતો એમ જણાય છે. મ. ૩. પ્ર. ૧ માં એનું લાક્ષણિક વર્ણન છે તે પરથી આ સહજ અનુમાન પ્રાપ્ત થાય છે. કળાચાર્ય શિક્ષણ આપવાની બાબતમાં ખૂબ રસ લેતા હોય એમ પૃ. ૩૫૦ થી જણાય છે. અભ્યાસ દરમિયાન એકાગ્રતા જળવાઈ રહે તેટલા માટે અભ્યાસ કરનાર ગુરુને ઘેર જ રહે અને પોતાને ઘેર આવ્યા-ગયા ન કરે એટલી પણ ચીવટ રાખવામાં આવતી હતી. (પૃ. ૩૫૫) કવચિત્ કળા અભ્યાસની સર્વ સગવડો કરી આપવાનું પણ જણાવ્યું છે. અનુસૂંદર ચક્રવર્તીના અભ્યાસ માટે જુઓ. (મ. ૮. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૧૭૬૬)

(c) મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૨ માં નીચેની કળા ગણાવી છે:-
દસ્તાવેજ લખવાની કળા, ચિત્રકળા, શસ્ત્રકળા, મનુષ્ય લક્ષણ-

જ્ઞાન, ગાવાની કળા, હસ્તિશિક્ષા કળા, પાંદડાની કોરણીની કળા, વૈદક, વ્યાકરણ, તર્ક, ગણિત, ધાતુવાદ, કૌતુક, અષ્ટાંગ નિમિત્ત.

(d) કળાચાર્યને વેતન આપવાનો રિવાજ નહોતો, પણ તેને ઘેર ધન, ધાન્ય અને સુવર્ણ વિદ્યાભ્યાસ પૂરે થયે મોકલવાનો રિવાજ હતો (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૪).

(e) કન્યાઓને લણવાનો કોઈ રીતસર પ્રબંધ જોવામાં આવતો નથી, છતાં રાજકુંવરીઓ લણેલી હોય અને કળામાં કુશળ હોય એમ જણાય છે. દાખલા તરીકે નરસુંદરીને વિદ્યા-કળામાં કુશળ ચીતરી છે (પૃ. ૭૨૫).

(f) છોકરાઓ નિશાળે જવાને પહેલાં રણડતા હતા અને રિપુદારણ જેવા માયામૃષાવાદી બાર બાર વર્ષ સુધી એવી પોલ ચલાવી શકતા હતા (મ. ૪. પ્ર. ૨. પૃ. ૭૨૫).

(g) ચિત્રપટ ઉપર આંગેહૂળ ચિત્ર પાડવાની કળા સારી રીતે વિકાસ પામેલી હોય તેમ જણાય છે. સ્ત્રીનાં ચિત્રવર્ણનમાં તેના ઘરેણાનું વર્ણન કરી તેમાં પૂરેલ રંગ અને છાયાનું આંગેહૂળ વર્ણન આપ્યું છે. આખા ચિત્રનાં અંગોપાંગોનું વર્ણન વાંચતાં ચિત્ર નજર સન્મુખ પડું થાય છે, તે ઉપરથી તે યુગની ચિત્ર-કળાનો ખ્યાલ આવે છે. એના ભ્રમર, અર્ધ ઉઘડેલ નેત્ર અને સ્તનનું વર્ણન વાંચતાં તે યુગની ચિત્રકળા ભાવ પણ બરાબર બતાવી શકતી હશે એવો ખ્યાલ આવે છે (મ. ૬. પ્ર. ૩. પૃ. ૧૪૬૨-૩).

(h) વિદ્યાધરમિથુન અને વિયોગી રાજહંસીનાં ચિત્ર મધૂર-મંજરીએ પોતાને હાથે ચિત્રેલ છે તેનું વર્ણન જોતાં (મ. ૬. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૫૨૪) જણાય છે કે ચિત્ર કાઢવાની કળા ઉચ્ચ વર્ગમાં બહુ આદર પામેલી હશે.

યોગશક્તિ માટે તત્કાલિન માન્યતાઓ—

(a) શરીરની અંદર કોઈ જગ્યાએ છુપાઈને બેસી જવું અને પછી લક્ષિતપૂર્વક ધ્યાન કરે તેને સુખ આપવું (સ્પર્શન-વર્ણન મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૩૬૬). યોગશક્તિ બતાવવા માટે

સ્પર્શને “ પદ્માસન કયુ”, શરીરને સ્થિર કયુ”, મનના વિદ્વેષને દૂર કર્યો, આંખને નિશ્ચળ કરી તેને નાકના અગ્ર ભાગ તરફ અનિ-
મેષપણે સ્થાપન કરી, મનને સ્થિર કયુ”, ધારણાને બરાબર સ્થિર
કરી, ધારણાના વિષય પર એકતાન લગાવ્યું, ઈદ્રિયની વૃત્તિઓને
ફેંધી દીધી, પોતે તદ્દન સ્વરૂપશૂન્ય થયો. ’ (આ રીતે યોગપ્રભાવ
ખતાવવામાં આવતો હતો અને યોગનો ઢોંગ કરવાની પણ એ જ
રીતિ હતી. સ્પર્શનનો યોગ, જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૫. પૃ. ૪૦૧)
આ યોગપ્રભાવ તે વર્તમાન કાળના mesmarism (મેસમેરી-
ઝમ) જેવો લાગે છે. એ ઇચ્છાશક્તિ પર આધાર રાખે છે તેથી
નબળી ઇચ્છાશક્તિ (Will-power)વાળા બાળજીવો પર તેની
અસર ધાય છે અને મનીષી જેવા મજબૂત ઇચ્છાબળવાળા પર
તેની અસર થતી નથી એ માન્યતા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે
(પૃ. ૪૦૨). અકુશળમાળાનો યોગશક્તિનો પ્રયોગ મ. ૩. પ્ર. ૮.
ની શરૂઆતમાં આવ્યો છે (પૃ. ૪૩૨) તે દશમી શતાબ્દિનો
યોગ સંબંધી કેવો ખ્યાલ હશે તે ખતાવે છે. આગળ મ. ૩.
પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૧ માં જણાવે છે કે ‘ કોઈ વખત વ્યક્ત રૂપવાળા
થવું અને કોઈ વખત અદૃશ્ય થઈ જવું એવી શક્તિ યોગી-
ઓમાં હોય છે. ’

(b) પરપુરપ્રવેશના અનેક પ્રસંગો ગ્રંથમાં ખતાવ્યા છે
તે સૂચવે છે કે એવા કોઈ પ્રકારના પ્રયોગો તે યુગમાં કદાચ થઈ
શકતા હશે. દાખલા તરીકે જુઓ મ. ૪. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૬૧૦, તથા
મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૩. એ યોગશક્તિનો એક પ્રકાર છે. અહીં
પુર શબ્દ શરીરવાચક છે એટલે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવો તે.

(c) નેત્રાંજનથી અંદરનો ભાગ દેખાય છે. વિમળાલોક
અંજનના ચમત્કાર માટે જુઓ પીઠબંધ પૃ. ૧૨૬-૩૦ તથા
મ. ૪. પ્ર. ૨૧. પૃ. ૬૩૪.

(d) મહાત્મા સાધુઓ લબ્ધિને લઈને પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે
રૂપો ધારણ કરી શકે છે, અને જોતજોતામાં તેમાં ફેરફાર કરી
શકે છે. તેઓ પરમાણુ જેવા સૂક્ષ્મ થઈ શકે છે, મરણ આવે તો
પર્વત જેવા ગુરુ થઈ શકે છે, ધારે તો આકાશના તુલ જેવા

હલકા થઈ શકે છે, કારણ પડે તો ઇંદ્રને પણ નોકર માફક હુકમ કરી શકે છે, પથ્થરના શિલાતળમાં ડુબકી મારી શકે છે, ઇચ્છા થાય તો એક ઘડામાંથી સેંકડો-હજારો ઘડાઓ કરી શકે છે, એક કપડા-માંથી સેંકડો કપડાઓ કરી શકે છે, શરીરના કોઈ પણ અંગથી કે ઉપાંગથી સાંભળી શકે છે, ગમે તેવા રોગને આંગળી અડાડવાથી સાબ કરે છે, આકાશમાં પવનની પેઠે જાય આવે છે. (પ્ર. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૧૯૫-૬)

અભિનવ અર્થાંતર ન્યાસો અને ઉપમાનો—

(ઘ) રીંગણું અને લેંસનું દહીં ખાવાથી એવી સખ્ત ઊંઘ આવે છે કે તે નિદ્રાનું નિવારણ કરવું મુશ્કેલ પડે છે. (પીઠબંધ ૧૭૪).

(બ) ‘ તે જ ખાડા અને તે જ મેંઢાં. ’ (પીઠબંધ પૃ. ૩૩૯) સાંજે મેંઢાં એના એ જ ખાડામાંથી મળી આવે છે. ‘ એ ભગવાન એના એ ’ ને મળતી પ્રચલિત કહેવત.

(ં) એવો કોણુ ડાહ્યો મનુષ્ય હોય કે જેને એક વખત મોઢું રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય ત્યારપછી પોતાના અગાઉના ચંડાળપણાની ઇચ્છા રાખે ? (પીઠબંધ. પૃ. ૨૦૨)

(ડ) ‘ કોઈ શેઠનો નોકર તદ્દન ભૂખ્યો હોય અને ભૂખથી તેનું શરીર તદ્દન ડુબળું પડી ગયું હોય તે પોતાના શેઠના હુકમથી શેઠના પરિવાર માટે તૈયાર કરેલી સુંદર રસોઈ તેમને પીરસી આપે તો તે ભૂખ્યા નોકરની પીરસેલી રસોઈ શેઠના પરિવારની ભૂખ ભાંગે છે (પીઠબંધ. પૃ. ૨૧૪-૫). આ ઉપમાન બહુ સુંદર છે અને મારા જેવા અધ્યાત્મ કે યોગ પરત્વે કોઈ લખે તેના બચાવ માટે આસ બંધબેસતું છે તેથી મને તે ઉપમાનને ‘ અભિનવ ’ ની કક્ષામાં મૂકવાનું મન થયું છે. લોજન બનાવનાર કે પીરસનાર ભૂખ્યો હોય તો પણ લોજનમાં ક્ષુધા શાંત કરવાની શક્તિ છે તે કાયમ રહે છે.

(ઇ) વાઘણ(સિંહણ)નો નાશ કરવા માટે શરભ (અષ્ટાપદ) સમાન છે. (ઇષ માયામહાવ્યાઘ્રીઘાતને શરમાયતે.) (પ્ર. ૨. પ્ર. ૫. પૃ. ૨૮૯)

(f) પતિ તરફ અપૂર્વ લક્ષિત હોય તેવી સ્ત્રીને માટે અરુંધતીના માહાત્મ્યને તિરસ્કારી કાઢેલ, એ ઉપમાન વપરાયું છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨. પૃ. ૩૬૪).

(g) જે ઊંટની પીઠ પર ન સમાઈ શકે તે તેને ગળે બાંધવામાં આવે છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૨૭. પૃ. ૬૨૬).

(h) માનનું રૂપ અદ્ભુત છે. એને આઠ સુખ બતાવ્યાં છે. એ આઠ મદના રૂપક છે. એનું નામ શૈલરાજ પણ લાક્ષણિક છે. (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧. પૃ. ૭૦૫).

(i) વૈશ્વાનરનું આયુષ્ સ્વરૂપ ખાસ લાક્ષણિક છે. એ ક્રોધનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. એના આખા શરીરના વર્ણન માટે બુઝો પ્ર. ૩. પ્ર. ૧. પૃ. ૩૪૬-૭.

(j) મૂર્ખ માછલીને તાળવામાં આંકડો લાગે ને ગળું ઝલાઈ જાય તેવે પ્રસંગે જેવું સુખ (દુઃખ) થાય તેવું સુખ (દુઃખ) સંસારી જીવોને હોય છે (પ્ર. ૫. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૨૫૮).

(k) લક્ષ્મી વરેલ માણસ જે સાહસ છોડી દે તો જેવી રીતે પ્રેમાતુર પ્રણયીની આશંકાથી કુલટા સ્ત્રી ધન વગરના પુરુષને છોડી દે છે તેમ તેવા માણસને છોડીને લક્ષ્મી ચાલી જાય છે (પ્ર. ૬. પ્ર. ૨. પૃ. ૧૪૮૨).

(l) ‘ ગધેડાને સર્વ સુખ આપનાર સ્વર્ગ મળ્યું તો ખરું, પરંતુ ત્યાં પણ હાથમાં દોરડા સાથે એક ઘોળી તેને મળ્યો. ’ (પ્ર. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૨૬). ગમે ત્યાં જાયો, પણ નશીબ તો બે ડગલા આગળ ને આગળ છે તે પર આ લાક્ષણિક ઉક્તિ છે.

તત્સમયના ધર્મો-માન્યતાઓ :—

(a) દશમી શતાબ્દમાં નીચેના મતો આર્યાવર્તમાં વર્તતા હશે એમ તે સંબંધમાં કહેલા નામનિર્દેશથી જણાય છે (પ્ર. ૪. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૮૫૬). એમાંનાં કેટલાકનું જ સ્વરૂપ પ્રાસ થાય છે તે પૃ. ૧૩૪૩ થી શરૂ થતા પરિશિષ્ટમાં જેટલું મળી શક્યું તેટલું

ખતાવ્યું છે. અત્રે તો તેનો નામનિર્દેશ જ માત્ર કરવામાં આવે છે. આ સર્વે મતોમાં ચર્ચાને અંગે લેઈ હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું.

શાક્ય.	ત્રિદંડી.	શૈવ.
ગૌતમ.	ચરક.	સામાનિક.
સામપરા.	વેદધર્મી.	ધાર્મિક.
આજીવિક.	શુદ્ધ.	વિંદુદંત.
સુસુણુ.	માહેન્દ.	ચારિક.
ધૂમ.	બદ્ધવેશી.	ખુખુક.
ઉદકા.	પાશુપત.	કણ્ઠાદ.
ચર્મખંડી.	સયોગી.	ઉલૂક.
ગોદેહ.	યજ્ઞતાપસ.	ઘોષપાશુપત.
કંદછેદ.	દિગંબર.	કામર્દક.
કાળસુખ.	પાણિલેહ.	ત્રિરાશીઆ.
કાપાલિક.	ક્રિયાવાદી.	ગોમ્રત.
મૃગચારિ.	લોકાયત.	શંખધ્મા.
સિદ્ધવાદી.	કુલંતપ.	તાપસ.
ગિરિરોહી.	શુચિ.	રાજપિંડી.
સંસારમોચક.	સર્વાવસ્થ.	અજ્ઞાનવાદી.
શ્વેતભિક્ષુ.	કુમારવ્રતી	શરીરશત્રુ.
ઉકતંદ.	ચક્રવાળ.	ત્રપુ.
હસ્તિતાપસ.	ચિત્તદેવ.	ખીલવાસી.
મૈથુનચારી.	અંબર.	અસિધારી.
માઠરપુત્રો.	અંદ્રોહગમિક.	ઉદકમૃત્તિક.
એકેકસ્થાલિકો.	મંખ.	પક્ષાપક્ષી.
ગજધ્વજ.	ઉલૂકપક્ષી.	માતૃભક્તો.
કંટકમર્દક.		

એ સર્વ મતો દેવ, વાદ, વેશ, કલ્પ, મોક્ષ, વિશુદ્ધિ અને વૃત્તિની બાબતમાં એક બીજાથી જુદા પડે છે તે હકીકત પૃ. ૮૬૦-૮૬૨ સુધીમાં સામાન્ય પ્રકારે બતાવેલ છે.

(b) લોકોમાં ધર્મ સંબંધી વિકલ્પો કેવા થતા હશે તેનું લાક્ષણિક ચિત્ર:—

“ આ જગત્ ઇડામાંથી ઉત્પન્ન થયું હશે ? કે તેને ઇશ્વરે બનાવ્યું હશે ? કે બ્રહ્માએ તેને કર્યું હશે ? અથવા તે પ્રકૃતિનો વિકાર હશે ? અથવા તે દરેક ક્ષણે નાશ પામનારું હશે ? પાંચ સ્કંધરૂપ આ જીવ પંચમહાભૂતમાંથી ઉત્પન્ન થયો હશે ? અથવા તો તે જ્ઞાનમાત્ર જ હશે કે સર્વશૂન્ય હશે ? કર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હશે કે નહિ જ હોય ? મહેશ્વરને લીધે આ સર્વ જીવોમાં રૂપો ધારણ કરતાં હશે ? ” (પીઠબંધ પૃ. ૧૧૭-૮) આ સર્વ જીવોમાં જીવો દર્શનની આત્માના અંગની માન્યતાઓ છે. તેને માટે સદર પૃથ નીચે લખેલી નોંધો જુઓ.

(૦) તે વળતે મુખ્ય દર્શન છ જણાય છે. તેનાં નામો અનુક્રમે નૈયાયિક, વૈશેષિક, સાંખ્ય, ઐશ્વર્ય, મીમાંસક અને જૈન છે એમ આ ગ્રંથકારની ગણતરી પ્રમાણે અ. ૪. પ્ર. ૩૧ ઉપરથી જણાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિ પણ પોતાના પદ્મદર્શનસમુચ્ચય ગ્રંથમાં એ જ છ દર્શનો બતાવે છે.

મીમાંસાને પૂર્વ તથા ઉત્તર મીમાંસા એમ બે વિભાગમાં વહેંચી અને સાંખ્યને એશ્વર્ય અને નિરીશ્વર્ય બે વિભાગમાં વહેંચી જૈન અને ઐશ્વર્ય દર્શનને ન ગણતાં છ દર્શન ગણવામાં આવે છે ત્યારે તે વેદને અનુસરનારા છ દર્શનો છે એમ સમજવું. પ્રો. મેક્સમ્યુલરે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનની છ સ્કૂલો (Six Schools of Indian philosophy) નામનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ બીજા પ્રકારના પદ્મદર્શનની વ્યાખ્યા છે એમ સમજવું.

ઉપરના છમે દર્શનની માન્યતાનો વિસ્તાર અ. ૪. પ્ર. ૩૧ માં સારી રીતે કહેલ છે તેથી અત્ર તેનું પુનરાવર્તન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. ચાર્વાકોનું તે સમયમાં અસ્તિત્વ જરૂર હતું, પણ તે નિર્વૃત્તિમાર્ગ ન થઈ શકે, કારણ કે તે નિર્વૃત્તિમાં માનતા જ નથી.

(૧) ધર્મના આદ્ય સ્વરૂપો-ઢોંગ ધર્તીંગો કેવા હતા તે નીચેના વર્ણનથી બરાબર સમજાય છે.

શૈવાચાર્ય—દીક્ષા આપવી, પાપો કાપી નાખવાનું વચન આપવું અને શુભચરણમાં ધન સ્ત્રી વિગેરે સર્વસ્વ અર્પણ કરવા

માગણી કરવી. ‘અમારા કહેવા પ્રમાણે કરવાથી તું પિંડપાત કરીને એટલે શરીર છોડી દઈને શિવ થઈ જઈશ, તારું કલ્યાણ થઈ જશે અને તું પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થઈ જઈશ.’ આવી રીતે બોલીને શૈવાચાર્ય ઠગતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

બ્રાહ્મણો—(દ્વિ જાતિઓ) ‘સોનાનું દાન આપવું તે મહાકુળ આપનાર છે, ગાયનું દાન આપવાથી મહાઉદય થાય છે, પૃથ્વીનું દાન આપવાથી અવિનાશી થવાય છે, પૂર્વ ધર્મ(યજ્ઞ કરવા, કુવા ખોદાવવા તે)નું અતુલ્ય ફળ છે, વેદના પાર પામેલને દાન દેવું તે અનંત ગુણ કરનાર છે, તેમ જ દુઝતી, તરતની વીંઆયલી, વાછડાવાળી, વસ્ત્ર ઓઠાડેલી, સોનાના શીંગડાવાળી, રત્નોથી મંડિત અને ઉપચાર કરાયેલી ગાય જે બ્રાહ્મણને દાનમાં આપવામાં આવે તો તેને ચાર સમુદ્રની વચ્ચે આવી રહેલી અનેક નગર અને ગામોથી ભરેલી અને પર્વતો તથા જંગલથી યુક્ત પૃથ્વીનું દાન આપવા જેટલું ફળ થાય છે.’ આવા બનાવટી વાક્યોથી બ્રાહ્મણો આખી દુનિયાને છેતરતા હતા. (પૃ. ૧૨૩)

ઐશ્વર્ય લિપ્તુઓ—‘વિહારો બંધાવો, સાધુઓનો તેમાં વાસ કરાવો, સંઘની પૂજા કરો, ઐશ્વર્ય લિપ્તુઓને દક્ષિણા આપો, સંઘના કોશ સાથે તમારું ધન મેળવી દો, સંઘના કોઠારમાં તમારું અનાજ મેળવી દો, સંઘના ગોકુળમાં તમારું જનાવરો આપી દો, ઐશ્વર્ય ધર્મને અનુસરનારા થાઓ—એમ કરવાથી તમને થોડા વખતમાં ભગવાન બુદ્ધદેવનું પદ પ્રાપ્ત થશે.’ (પૃ. ૧૨૩-૪)

દિગંબર—‘સંઘને જમણ આપો, ઋષિઓને જમાડો, સારા સારા આવના પદાર્થો આપો, મુખવાસ માટે સારી વસ્તુઓ ધરો, દાન આપવું એ ગૃહસ્થનો મોટો અને મુખ્ય ધર્મ છે, દાનથી સંસારનો પાર પમાય છે.’ (પૃ. ૧૨૪)

આ સર્વ ઉપદેશપ્રણાલિકાઓ ધન, માન કે ઋદ્ધિ મેળવવા માટે શાસ્ત્રઅંશેમાંથી ખેંચી તાણીને અથવા નવા શાસ્ત્રો બનાવીને લોખા લોકો પાસે રજૂ કરવાનો તે સમયે રિવાજ ખૂબ પ્રચલિત હતો એમ જણાય છે.

શૈવાચાર્ય, બ્રાહ્મણ અને ઐશ્વર્ય લિપ્તુઓની તુચ્છતાની ઉપમા ફરી વાર પૃ. ૧૨૬ માં આપી છે તે પરથી જણાય છે કે દશમી

શતાબ્દમાં એ વર્ગ ઘણો માથાભારે હશે અને અધમતા-તુચ્છતામાં દષ્ટાંતરૂપ હશે.

(e) આલિસાંસ્કારિક કુવિકલ્પોનું સ્વરૂપ પૃ. ૧૫૧ (પીઠ-ખંધ) માં આપ્યું છે. એ કુવિકલ્પો બહારના સંસ્કારથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેના દાખલાઓ: ‘સ્વર્ગ મૃત્યુ અને પાતાળ રૂપ સૃષ્ટિ ઇંડામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે, બ્રહ્માદિ દેવે તેને બનાવેલ છે, તે પ્રકૃતિનાં વિકાર રૂપ છે, ક્ષણમાં નાશ પામે તેવી છે, વિજ્ઞાન માત્ર છે, શૂન્ય રૂપ છે વિગેરે વિગેરે.’

(f) ‘તમે વારંવાર સોનાનાં દાન આપો, ગાયનાં દાન આપો, પૃથ્વીનાં દાન આપો, વારંવાર સ્નાન કરો, ધૂમાડાનું પાન કરો, પંચાગ્નિ તપ કરો, ચંડિકા વિગેરે દેવીઓનું તર્પણ કરો, મોટા તીર્થો પર જઈ ભેરવજવ ખાઓ, સાધુઓને એક ઘરનો પિંડ આપો, ગાળાં વાળાં બળવવામાં આદર કરો, વાવો બંધાવો, કૂવાઓ ખોદાવો, તળાવો કરાવો, યજ્ઞમાં પશુઓનો હોમ કરો.’ આવા ધર્મો દુનિયામાં મિથ્યા દર્શન ફેલાવતા હતા. (મ. ૪. મ. ૧૨. પૃ. ૮૪૭).

(g) કેટલાક મનુષ્યો અતિ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાળા હોવા છતાં અને તેમણે કોઈ દર્શનનો સ્વીકાર ન કરેલો હોય છતાં પણ એવા વર્તનવાળા શક્ય હતા કે મુનિમહારાજો પણ એના વર્તનની સ્પૃહા કરે. વિમળકુમારની નૈષ્ઠિક સચ્ચારિત્રશીલતા એ દષ્ટાંત પૂરું પાડે છે (મ. ૫. મ. ૪. પૃ. ૧૧૭૮).

(h) મોક્ષમાર્ગને અંગે કોઈ કહેતા કે:-

‘હિંસા કરો-ગમે તે કરો, તેમાં વાંધો નથી, માત્ર બુદ્ધિને લેપ લાગવા દેવો નહિ. આખી દુનિયાને મારી નાખે પણ જેની બુદ્ધિ લેપ પામે નહિ તે પાપથી ખરડાય નહિ. પ્રાણીને છેદી-કાપીને પણ જે શિવનું સ્મરણ કરે તે સર્વ પાપોથી મુકાય. અપવિત્ર કે પવિત્ર-એ વિષયનું સ્મરણ કરે તો પવિત્ર થઈ જાય, કેટલાક પાપાશનમંત્રને પાપના વિનાશક કહેતા.

વાયુ ઉપર જપ કરવાથી-હૃદયકમળમાં મનને સ્થાપવાથી મોક્ષ થાય છે. ઝોંકારનો જાપ, રેચક પૂરક કુંભકનું નિયમન, નાસિકાના

અથ ભાગમાં બ્રમર વચ્ચે બિંદુની સ્થાપના, નાડીમાર્ગની સાધના, નાભિથી બ્રહ્મરંધ્ર સુધી જતા વાયુની ચિંતવના, આદિપુરુષનો જાપ-આમ અનેક પ્રકારે મોક્ષ થાય છે, એવી ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ હતી (મ. ૮. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૨૦૩૬-૪૨.).

(i) સાંખ્ય વિગેરેને આસ્તિક તીર્થીઓ ગણાવ્યા છે, જ્યારે બૃહસ્પતિને નાસ્તિક તીર્થી ગણાવ્યા છે તે નોંધવા જેવું છે (મ. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૪૭.).

જૈનધર્મ-શાસનની સ્થિતિ—

(a) રાજમંદિરનો અતિ વિસ્તારથી અહેવાલ પીઠબંધમાં આપવામાં આવ્યો છે. એ શાસનમંદિર છે. એમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, ગણચિતક, રક્ષક, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓનું વર્ણન વાંચતાં અતિ આહ્લાદ થાય તેવી હકીકત છે. એનું વિસ્તારથી વર્ણન પૃ. ૯૧ થી ૧૦૬ સુધી પીઠબંધમાં આપ્યું છે. એ આદર્શ વર્ણન છે કે તે સમયની સ્થિતિ બતાવે છે તેનો નિર્ણય કરવો ઘણો મુશ્કેલ છે. એમાં લખે છે તેવા આચાર્યો, ઉપાધ્યાયો હોય તો દશમી શતાબ્દમાં ચૈત્યવાસનું જે જોર આપણે ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ તેનો સંભવ રહે નહિ. પૃ. ૧૦૧ માં સુભટો શ્રાવકોની સંખ્યા અસંખ્ય^૧ બતાવી છે તે જોતાં એ વર્ણન કદપનામય જણાય છે. બહુ વિગતથી વાંચતાં મને એ આપું વર્ણન ભાવનાશીલ (idealistic) લાગ્યું છે. શ્રી સિદ્ધર્ષિમહારાજની નજરે એવો જૈનસમાજ હોવો જોઈએ એવી હકીકત એમણે પોતાની લાક્ષણિક ભાષામાં કહી બતાવી છે.

(b) કોઈને વધારે પડતી દેશના અપાઘ જાય ત્યારે તે પ્રાણી સુંદર પરિણામથી બ્રષ્ટ થાય છે. બ્રષ્ટ થયેલાનાં લક્ષણ બતાવતાં કહે છે કે એવો પ્રાણી ‘ દેવમંદિરે જતો નથી, સાધુના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ પણ કરતો નથી, સાધુને જુએ તો પણ તેમને વંદના સરખીએ કરતો નથી, સ્વધર્મી બંધુઓને આમંત્રણ પણ કરતો નથી,

૧ આ અસંખ્ય શબ્દ મોટી સંખ્યા વાચક છે.

ધરમાં ચાલી આવતી દાનપદ્ધતિ હોય છે તે પણ બંધ કરી દે છે, ધર્મશુરુને દૂરથી દેખી નાસવા લાગે છે, તેમની પુઠે તેઓની નિદા કરે છે. ' ધર્મબ્રહ્મ પ્રાણી ક્યારે થયો ગણાય તત્સંબંધી તે યુગના આ વિચારો બાણવા યોગ્ય છે. એમાં દેવશુરુપૂજન અને સાધર્મી-વાત્સલ્યને ઘણું મહત્ત્વ અપાયું છે, જ્યારે તત્ત્વજ્ઞાન કે નય પ્રમાણ જ્ઞાનને ખાસ સ્થાન મળતું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

(૦) સાધુઓ શ્રાવકને દરરોજ ઉપાશ્રયે આવી શુરુવંદન કરી જવાનો નિયમ તે યુગમાં પણ આપતા હતા. (પીઠબંધ ૧૩૩.)

(d) ઉપદેશનો ક્રમ તે યુગમાં પણ એક જ પ્રકારનો હતો. 'સર્વથી પહેલાં તો સર્વવિરતિનો ઉપદેશ આપવો, પરંતુ જ્યારે એમ માલુમ પડે કે આ પ્રાણી સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાથી વિમુખ છે, તેને સર્વવિરતિ ગ્રહણ કરવાનું અને સર્વથા ત્યાગ કરવાનું મન થતું નથી ત્યારે તેને દેશવિરતિનો ઉપદેશ આપવો.' (પૃ. ૧૬૭ પીઠબંધ) આ ઉપદેશપદ્ધતિ શા માટે પસંદ કરવામાં આવેલ છે તેનું ત્યાં કારણ બતાવ્યું છે તે ખાસ નોંધવા જેવું છે. એમાં શિષ્યસંખ્યા વધારવાનો હેતુ નથી, કે પરંપરા ચલાવવાનો સ્વાર્થ નથી, પણ મનુષ્યના માનસના બારિક અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ પરિણામ છે. આ દશમા સૈકાની આખી પરિસ્થિતિ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એ જ પદ્ધતિ પ્રબોધનરતિ આચાર્યે સ્વીકારી છે. (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૨. પૃ. ૪૬૨). એ ગૃહસ્થધર્મને પણ પરંપરાએ મોક્ષનું કારણ બતાવે છે અને સંસારને ઓછો કરનાર હોઈ દુર્લભ જ છે એમ કહે છે. એ ઉપદેશપદ્ધતિ ધ્યાનમાં લેવા યોગ્ય છે. પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૬ માં દત્ત મુનિ પણ એ જ રીતિને અનુસરતા જોવામાં આવે છે (પૃ. ૫૫૫).

(૦) શ્રી સિદ્ધર્ષિ કરતાં મહાબુદ્ધિશાળી અને સદ્બોધ આપવામાં અતિ કુશળ મહાત્મા પુરુષો તે સમયમાં વિદ્યમાન હતા. (પીઠબંધ પૃ. ૨૧૦).

(f) અતિ વિદ્વાન આચાર્યની પાસે અનેક શિષ્યો રહેતા હતા અને આચાર્યો નગરની બહાર આવેલા ઉદ્યાનમાં પધારતા હતા (પ્ર. ૩. પ્ર. ૧૧ પૃ, ૪૬૩). ઉદ્યાનમાં કેાઈ દેવમંદિર હોય તેમાં

એક બાબુએ આચાર્ય ઉતરે એવી હકીકત પૃ. ૪૬૭ માં આવે છે તે ચૈત્યવાસનું જોર બતાવે છે.

(૬) દ્રવ્યસ્તવની પ્રવૃત્તિ ગુરુમહારાજ કરે નહિ, એવી પ્રવૃત્તિ માટે તેમની સંમતિ લેવાય નહિ, એનો આદેશ કરવાનો ગુરુને અધિકાર નહિ. તેઓ તો માત્ર દ્રવ્યસ્તવનું સ્વરૂપ બતાવે અને તેનો ઉપદેશ પણ થયાવસર આપે. આ રીતિ હાલ વીસરાઈ ગયેલી જણાય છે, ધ્યાન પર લેવા યોગ્ય છે. દશમી સદીમાં આ રીતિ વર્તાતી હોય એમ જણાય છે. (૩. ૩. પ્ર. ૧૫, પૃ. ૫૧૩.)

(૭) દત્તમુનિને કનકશેખરે જૈનધર્મનો સાર પૂછતાં તેમણે (૧) અહિંસા, (૨) ધ્યાન યોગ, (૩) રાગાદિ દુશ્મન પર વિજય અને (૪) સ્વધર્મી બંધુ પર પ્રેમ-એમ ચાર બાબત બતાવી છે. કનકશેખરે સ્વધર્મી બંધુઓને કરમુક્ત કર્યા, તેમને ખાનપાન વસ્ત્ર પાત્ર આપ્યાં અને જૈન બંધુઓને ગુરુભાવે ખૂબ બહુલાવ્યા. દશમી શતાબ્દિની આ ઉપદેશપ્રણાલિકા ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે (૩. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૫૬.). ત્યાં એક બીજી વાત પણ ખાસ વિચારવા જેવી છે. અનેક લોકો જૈન મતમાં આવી ગયા એવી ત્યાં વાત છે તે પરથી જણાય છે કે જૈનોના વાડા દશમી શતાબ્દિ સુધી બંધાયા નહોતા. જૈનો સંબંધી એના વિચારો ખાસ નોંધવા જેવા છે. “ એ જિનમતને અનુસરનારા લોકો સ્વભાવથી જ ચોરી, પરદારાગમન વિગેરે સર્વ દુષ્ટ વર્તનોથી પાછા હટી જઈને વગર કહ્યે પોતાથી જ સારે રસ્તે ચાલે છે—એવા મહાત્મા પુરુષોનો દંડ શા માટે કરવો ? એવા મનુષ્યોને સજા કરવાની જેઓની ખુદ્દિ થાય તેઓ જ ખરેખરા સજાને પાત્ર છે. જે પ્રાણીઓનું રક્ષણ કરવાની જરૂર પડતી હોય, જેની ચોકી કરવી પડતી હોય, તેઓના માથા ઉપર કરનો બોળે નાખવો ઉચિત ગણાય, પરંતુ જૈન લોકો તો પોતાના ગુણોથી જ રક્ષાયલા છે, તેથી તેઓના ઉપર કરનો બોળે નાખવો ઉચિત નથી. ” આ આખું વાક્ય ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. આગળ વધતાં તે કહે છે: “ રાજાઓએ તેટલા માટે તેવા લોકોનું દાસત્વ છોડીને બીજું કંઈ પણ કરવું ઉચિત નથી અને અમે પણ તેમ જ કરીએ છીએ. ” (૩. ૩. પ્ર. ૧૬. પૃ. ૫૬૧). સ્વધર્મીવાત્સલ્યનો આ આખો ખ્યાલ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે.

(i) સાચો ધર્મ બતાવનાર તરફ ગુણાનુરાગી પ્રાણીઓ ખૂબ આભાર દર્શાવતા હતા અને પોતાને જીવન આપ્યું હોય તેટલો ઉપકાર દર્શાવતા હતા. વિમળકુમારનું રત્નચૂડ સાથેનું આપું સંભાષણ એ સંબંધની સાક્ષી પૂરે છે, (મ. પ. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૨૮૩ થી આગળ) અને પૃ. ૧૨૮૮ માં જણાવે છે કે સર્વજ્ઞ ધર્મની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં જે પ્રાણી આ જીવનો જરા પણ નિમિત્તમાત્ર થાય તે પરમાર્થથી આ જીવનો ગુરુ છે એમ સમજવું.

(j) અતિ વિક્ષાન્ અભ્યાસી સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું અને તેને વ્યાખ્યાન આપવાનો-દેશના દેવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો એમ જણાય છે. (મ. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૬૮૧)

(k) આચાર્ય પોતાના યોગ્ય શિષ્યને આચાર્યપદે સ્થાપી ગચ્છની અનુજ્ઞા આપે ત્યારે એ ગચ્છાધિપતિ થાય (મ. ૮. પ્ર. ૨૨ પૃ. ૨૦૬૪-૫.) એ અનુજ્ઞાનો આખો પાઠ અને ક્રમ ઘણો સુંદર હોય છે (પૃ. ૨૦૬૬-૭.). એમાં નિયંત્રણનો મહિમા ખૂબ સારી રીતે વર્ણવ્યો છે તે અનુકરણીય છે.

(l) સાધ્વી સારા અક્ષરે પુસ્તકો લખી શકતી હતી. (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૭.)

જૈનધર્મ-ધર્મીઓની સ્થિતિ—

(a) ‘ અહો ! આ આહર્ત ભગવાનનું દર્શન અતિ અદ્ભુત છે ! અહીં જે લોકો વસે છે તેઓ જાણે ભાઈઓ હોય, મિત્રો હોય, એક અર્થે સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છાવાળા હોય, હૃદય અર્પણ કરી દેનારા હોય, એક આત્માવાળા હોય તેમ અરસપરસ વર્તે છે, તેઓ જાણે અમૃતનું પાન કરીને ધરાઈ ગયા હોય તેવા જણાય છે, પોતાને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉદ્વેગ હોય જ નહિ તેવા દેખાય છે, તેઓને કોઈ પ્રકારની આતુરતા જણાતી નથી, તેઓ ઉત્સાહથી ભરપૂર દેખાય છે, જેઓનાં મનનાં સર્વ મનોરથો જાણે પૂરા થઈ ગયા હોય તેવા તેઓ જણાય છે અને તેઓ સર્વ વખત આખી દુનિયાના સર્વ પ્રાણીઓનું હિત કરવામાં તત્પર દેખાય છે. ’ (પીઠ-

ખંધ પૃ. ૧૦૬-૭). આ આખો પીઠખંધ અંથકર્તાએ પોતાના જીવની અપેક્ષાએ લખ્યો છે (પૃ. ૨૧૭) અને તેમાં આવેલ હકીકત સ્વાનુભવસિદ્ધ બતાવી છે (પૃ. ૧૧૨). જેમના સમયમાં શાસનમાં ખેંચાતાણી ચાલતી હોય, સત્તાનો દુરુપયોગ થતો હોય, ધર્મને નામે દુકાનદારી ચલાવાતી હોય તેઓ સર્વજ્ઞ શાસનનું આવું વર્ણન કરી શકે નહિ એવો મારો મત છે. સામાજિક સ્થિતિ બહુ સારી હશે એમ અનુમાન કરવાનું આથી સહજ પ્રાપ્ત થાય છે.

(બ) ગુરુમહારાજ નિષ્પુણ્યકને કહે છે કે ‘ આ રાજમહેલની બહાર તો અનેક દુઃખી માણસો રહે છે, પણ તેમને આ મહેલ જોઈને આનંદ થતો નથી અને અમારા મહારાજાની તેના ઉપર મીઠી દ્રષ્ટિ પડી નથી તેથી અમારો તેઓ તરફ આદર હોતો નથી, અમે તેની વાત પણ પૂછતા નથી. ’ (પૃ. ૧૫૫-પીઠખંધ). જૈનેતર તરફ કેવી દ્રષ્ટિ હશે તે અત્રે ખાસ નોંધવા જેવું છે. તે જ હકીકતનો ઉપનય ઉતારતાં અંથકર્તા પૃ. ૧૫૭ માં જણાવે છે કે ‘ જે પ્રાણીઓ અત્યાર સુધી સર્વજ્ઞશાસનરૂપ મંદિરમાં દાખલ થયા નથી અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે દાખલ થઈ ગયા હોય પણ અંદર આવ્યા પછી જેઓને મંદિરના દર્શનથી આનંદ થતો નથી અને તેથી જ એવા પ્રાણીઓ ઉપર ભગવાનની કૃપાદ્રષ્ટિ થઈ હોય એમ અમને જણાતું નથી; એવા તો અનંત પ્રાણીઓને અમે દેખીએ છીએ, તો પણ તેઓ તરફ ઉદાસીનભાવ રાખીએ છીએ, એટલે એવા પ્રાણીઓનાં કર્મ માટે અને તેઓની અધમ સ્થિતિ માટે અમે દિલગીર રહીએ છીએ, એવા પ્રાણીઓ અમારા આદરને કોઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી. ’ (પૃ. ૧૫૭ પીઠખંધ). જૈનધર્મમાં ન હોય તે તરફ સાધુવર્ગનું તે સમયે શું વલણ હતું તે અત્રે સ્પષ્ટ થાય છે. આ વિચાર કેટલાક યુગ સુધી ચાલ્યો છે. એમાં કોમી ભાવના છે, સંરક્ષણનિમિત્ત લાભવતા છે કે ધર્મપ્રેમ છે તે વાંચનારે વિચારી લેવું.

(૦) અનેક વખત દેશના આપવામાં આવે, છતાં પ્રાણી ધન અને વિષય તરફ વધારે ખેંચાયા કરે છે અને વિરતિ આદરતો નથી એનો અત્યારે જેવો અનુભવ થાય છે તેવી જ સ્થિતિ દશમા સૈકામાં પણ હતી એ પીઠખંધમાં વર્ણવેલી નિષ્પુણ્યકની સ્થિતિ પરથી માલુમ

પડે છે. ઉપદેશક અનેક રીતે સંસારની અસ્થિરતા વર્ણવે છે, પરંતુ પ્રાણી હજી સંસાર તરફ જ રસ લે છે. ગુરુમહારાજ જરા પણ અક-
ળાતા નથી કે ઉર્કરાતા નથી અને મનમગ્નતા વાક્યપ્રહાર કરતા નથી.
પૃ. ૧૬૧(પીઠબંધ)માં જોવાનું એ છે કે ગુરુમહારાજ દીક્ષા લેવા માટે
ખોટી લાલચો આપતા નથી. દીક્ષાના અંગની આ આખી પરિસ્થિતિ
ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને વીશમી સદીમાં પ્રવર્તતી અવ્યવસ્થિત
દશામાં અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. ધર્મબોધકરની આખી પરિસ્થિતિ,
વિચારશ્રોણી અને કર્તવ્યપરાયણતા ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે. દશમી
શતાબ્દમાં દીક્ષા કેમ દેવાતી હશે અને એ બાબતને કેવી રીતે છેડ-
વામાં, વિચારવામાં અને અમલમાં મૂકવામાં આવતી હશે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર
લેખક મહાશયે આપ્યું છે તે બુદ્ધિગમ્ય હોઈ ખૂબ અપનાવવા યોગ્ય છે.

(d) દીક્ષા અને ઉપદેશ સંબંધમાં ભગવાનની આજ્ઞા શી છે
અને તેનો અમલ કેમ કરવો જોઈએ તે બાબતમાં દશમી શતાબ્દમાં
વિચારસ્પષ્ટતા ખૂબ હતી એમ જણાય છે. પૃ. ૧૭૭ માં ધર્મબોધકર
પોતે જણાવે છે કે ‘ અમે અપાત્ર પ્રાણીઓના સંબંધમાં પ્રયાસ
કરતા નથી. ’ ત્યાં ઉપદેશનો જે આખો ક્રમ બતાવવામાં આવ્યો
છે અને ત્રણે ઔષધની યોગ્યતા પર વિવેચન કર્યું છે તે ખાસ
વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં ત્રણ વર્ગના પ્રાણીઓ બતાવ્યા છે : મુસાંધ્ય,
કષ્ટસાંધ્ય અને અસાંધ્ય. તે કેવી દક્ષાના હોય ? એનો નિર્ણય
કરવાની શક્તિ કઈ ઉમરે આવે ? અને એ નિર્ણયની આવડત કયારે
થાય ? એ આખો પ્રશ્ન પૂર્વગ્રાહ છોડી દઈ વિચારવામાં આવે તો
વર્તમાન યુગની દીક્ષાપરત્યેની ઘણી ધુંચવણો અને મતભેદો ફર-
થઈ શકે એવું મને લાગે છે. પૃ. ૧૭૬ માં ચોટાથી નિર્ણય કરવાની
જે હકીકત ગુરુમહારાજ બતાવી છે તે કસોટી ખૂબ વિચારવા યોગ્ય
છે અને વર્તમાન અનિચ્છનીય વાતાવરણમાં ખાસ માર્ગદર્શક છે.

(e) ગુરુમહારાજની પ્રેરણા બંધ થાય છે અથવા ગુરુ
મહારાજનો જોગ બનતો નથી એટલે પ્રાણી પાછો સંસારના રાહ-
વાટમાં પડી જાય છે, આરંભ-પરિબ્રહ્મની જન્નભમાં પડી જાય છે
(પૃ. ૧૮૮ પીઠબંધ). ઉપલકીઆ વૈરાગ્યની સ્થિતિ તે સમયે
પણ આવા જ પ્રકારની હતી એમ જણાય છે.

(f) ‘ સદ્બુદ્ધિ ’ની આખી યોજના, તેની સાથેની વાતચીત અને સર્વત્યાગ કરતાં પહેલાં સદ્બુદ્ધિપૂર્વક કરવાનો નિર્ણય અને કાચા નિર્ણયના વિપરીત પરિણામનું આખું પ્રકરણ પીઠગંધમાં વર્ણવ્યું છે તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે અને ગમે તેને દીક્ષા આપી દેવાની દોડધામ કરનારાએ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પીઠગંધ પૃ. ૧૬૪). જે નરમ વિચારોનું વર્ણન પૃ. ૧૬૭ માં આપવામાં આવ્યું છે તે વિચારતાં દીક્ષા આપવાની યોગ્ય વય કંઈ હોઈ શકે તે પણ સમજાઈ જાય છે. નાના બાળકને એવા વિચારોના પ્રસંગ આવે નહિ એ સ્પષ્ટ વાત છે. બહોળતાએ તો સંસારના અનુભવીઓ જ દીક્ષા લેતા હશે એમ એ ચિત્રપટ પરથી જણાય છે. છેવટે દીક્ષા લેવાનો આ પ્રાણી નિશ્ચય કરે છે ત્યારે પણ શુરુમહારાજ જાતે તેની કસોટી કરે છે, અન્ય ગીતાર્થો પાસે તેની પરીક્ષા કરાવે છે, વિચારો કરે છે અને ત્યારપછી જ દીક્ષા આપે છે (પૃષ્ઠ ૨૦૩); કારણ કે શુરુમહારાજ જાણે છે કે ‘ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને વિષયાદિ પર આસક્તિ થાય અને મન લોહુપી રહે તેના કરતાં તો પહેલેથી દીક્ષા ગ્રહણ ન કરવી તે વધારે સારું. ’ (પીઠગંધ પૃ. ૧૬૭) આવી તે કાળમાં માન્યતા હતી અને શાસ્ત્રાગ્રાનો એવો ભાવ તે યુગમાં સમજાતો હતો. ગમે તે આવે તેને દીક્ષા આપી દેવી તેમાં અને આ હકીકતમાં ઘણો તફાવત છે. આખી વસ્તુસ્થિતિ ખાસ વિચારણા માગે છે.

(g) નંદજીરાજ અને પ્રગુણા રાણીને દીક્ષા આપવાની સ્થિતિ શુરુમહારાજ ખૂબ યુક્તિથી લાવે છે. એમાં પ્રલોભન કે લાલચને સ્થાન નથી. ચોખ્ખો વૈરાગ્યનો વિષય કેવી રીતે કામ કરી આપે છે અને નિઃસ્પૃહી શુરુ પોતાનું કર્તવ્ય કેવી રીતે જાળવે છે તે આખું પ્રકરણ આ યુગમાં ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે (પ્ર. ૩. પ્ર. ૭).

(h) સદાગમ જનરમાં ખેત્રી લવ્ય પુરુષનું વર્ણન કરે છે (પ્ર. ૨. પ્ર. ૪. પૃ. ૨૭૬) તે બતાવે છે કે જૈનાચાર્યો પોતાનો ઉપદેશ જાહેરમાં આપતા હતા. ઉપાશ્રયનો રિવાજ તે યુગમાં હશે એમ તો જણાય છે, કારણ કે આ આખો ગ્રંથ લિલ્લમાલ નગરની અગ્રસભામાં કહેવામાં આવ્યો છે, (પ્રશસ્તિ પૃ. ૨૦૮૬). જાહેરમાં વ્યાખ્યાન આપવાનો રિવાજ જરૂર હશે એમ સદાગમના પ્રસંગથી જણાઈ આવે છે.

સદાગમ તે શ્રુતજ્ઞાનધારી પુરુષ છે એમ પૃ. ૨૮૧ માં સ્પષ્ટ જણાવ્યું છે તેથી એ કેવળી કે તીર્થંકરને માટે વર્ણન નથી એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. (જુઓ પૃ. ૨૮૧ નીચેની નોટ) સદાગમનું પાત્ર શ્રુતજ્ઞાનધારી છે એ બતાવવાના ઘણા દાખલા ગ્રંથમાં મોજુદ છે. વિચાર બતાવવાનું કે બહારમાં બોલવાનું કાર્ય શ્રુતજ્ઞાનદ્વારા જ થાય છે કારણ કે બાકીનાં ચારે જ્ઞાનો મુંગાં છે.

(i) ગુરુ વ્યાખ્યાન આપે ત્યારે સર્વ હાજર હોય, પણ કોઈ જીવને સંદેહ પૂછવો હોય કે પોતાની વાત કરવી હોય તો તે ગુરુને નિર્જન સ્થાન કે એકાંતમાં વાત કરે. ગુરુ એવી માગણીને અંતે સલા તરફ નજર કરે એટલે સલાજનો ટપોટપ ઊડી જાય (મ. ૨. પ્ર. ૬. પૃ. ૨૬૯). આ રિવાજ ઘણો સારો હતો. ગુરુમહારાજને આત્મસાધન માટે અને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા માટે એકાંતની જરૂર ઘણી હોય છે. આ રિવાજ અનુકરણ યોગ્ય છે.

(j) દીક્ષા કેવી હોવી જોઈએ, દીક્ષિતે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેને માટે અપ્રમાદ ચંત્રની આખી યોજના ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. દશમી શતાબ્દમાં દીક્ષાના ખ્યાલો કેવા હતા તેનું એ આદર્શ રૂપક છે. આખું ટાંચણ અહીં સ્થળસંકોચને કારણે રજૂ કર્યું નથી (જુઓ મ. ૩. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૫૦૩-૫૦૮).

(k) કોઈ દીક્ષા લેવા જાય ત્યારે તેની સાથે જેને લાગેવળગે નહિ એવી સ્ત્રીઓ પણ ' આવો રૂપસૌંદર્યવાળો મનુષ્ય સંસાર છોડી જશે એ વિચારથી દિલગીર થતી હતી. ' ત્રણ કાળમાં મનુષ્યસ્વભાવ આવો જ હશે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે (મ. ૩. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૫૩૮).

(l) રાજા આચાર્યને વાંદવા આવે તો જમીન પર બેસે એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આચાર્યો પોતાના પરિવાર સાથે ખગિયામાં, નગર બહાર ઉદ્યાનમાં ઉતરતા હતા. ઉપાશ્રય જેવી કોઈ સંસ્થાનો આખા ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ નથી. (મ. ૬. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૫૫૨) માત્ર કવિએ આ ઉપમિતિ કથા સિદ્ધમાલ નગરના અગ્નિમ મંડપમાં કહી એટલી વાત આવે છે. (પૃષ્ઠ ૨૦૮૬) અને યુધનંદન ઉદ્યાનની વાત કરે છે ત્યાં સાધુઓ પોતાની વસતિમાંથી આઠમનો ઉપવાસ હોઈ ઉદ્યાનમાં આવ્યા એટલી હકીકત આવે છે.

વસતિનો અર્થ ઉપાશ્રય એવો થઈ શકે ખરો એ વાત વિચારવા યોગ્ય છે (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧. પૃ. ૧૬૫૬).

નિર્મળાચાર્ય જંટલી વાર આવ્યા તેટલી વાર નગરની બહાર બગિચામાં ઉતર્યા છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૫ તથા મ્ર. ૮. પ્ર. ૯. પૃ. ૧૯૫૨). કંદમુનિ પણ બગિચામાં જ ઉતરે છે અને દેશના આપે છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૪. પૃ. ૧૮૮૭). એનો એક શક્ય ખુલાસો સંઘના છેવટના ભાગમાંથી મળે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. નંદશેઠની ધંધશાળામાં મહાભદ્રા સાધ્વી ઉતર્યા હતા, તેને સમંત-ભદ્રાચાર્ય કેવળી પધાર્યા છે એમ ખબર પડતાં તેમને વંદના કરવા પોતે ઉદ્યાનમાં જાય છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૯૮૪). એ બતાવે છે કે સામાન્ય સાધુ સાધ્વી બહુધા વસતિમાં ઉતરતા અને કેવળીઓ નગર બહાર ઉદ્યાનમાં વિહરતા.

(iii) ધર્મરત્નની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગુણો બતાવ્યા છે, સાધુધર્મની યોગ્યતા બતાવવા ગુણો બતાવ્યા છે, સિદ્ધાન્તગ્રંથની યોગ્યતાના ગુણો બતાવ્યા છે અને મોક્ષગમન યોગ્ય ગુણો પણ બતાવ્યા છે—એ ચારે ફકરા બહુ વિચારવા યોગ્ય છે (મ્ર. ૭. પ્ર. ૭. પૃ. ૧૭૨૨-૮). સ્થળસંકેતથી એ ફકરા અત્ર ટાંક્યા નથી. એમાં મૌલિકતા છે અને ઘણી વખત અત્યારે શ્રાદ્ધપણું કે સાધુપણું પોતામાં માની લેનારને ધડો લેવા હાયક છે. પોતામાં યોગ્યતાનાં કેકાણાં પણ ન હોય, અને પેસવાના દ્વાર સુધી પણ પહોંચાયું ન હોય ત્યાં એ પદની પ્રાપ્તિ થઈ ગઈ છે એવી વાતો કરવી એ તો ઘટ્ટતા જ ગણાય. દશમી શતાબ્દિમાં આવી વિચારણા હતી એ દૃષ્ટિએ એ ચારે ફકરાઓ નોંધી રાખવા જેવા છે.

(ii) પોતાને પૈસા ખરચવા ન પડે તે ખાતર બાદ્ય દેખાવ કરી ‘શુભહારાજ! માસકલ્પ પૂરો થયો છે.’ એવું જણાવી દંભ કરનારા અને છતાં ધર્મી હોવાનો દાવો કરનારા શ્રાવકો તે યુગમાં પણ હતા એમ ઘનવાહનનું ચરિત્ર બતાવે છે (મ્ર. ૭. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૭૬૪).

(i) ચતિનો વેશ પહેરવા છતાં પારકાની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ જીવતા હતા. કારણ કે વગર કારણે પારકાના અવર્ણ-વાદ બોલવા, છતી અછતી વાતના આક્ષેપ કરવા અને ક્રિયાકૃતિ-વાનની નિંદા કરવી એ તે કાળે પણ શક્ય હતું. સંઘની, શ્રુતજ્ઞાનની,

ગણધરોની અને ખૂદ તીર્થંકરની નિંદા કરનારા તે યુગમાં પણ શક્ય હતા એમ જણાય છે. અમુક વાતો ગણધરો કે તીર્થંકરો પણ સમજી શક્યા નથી, એવું કહેનાર યતિવેશધારી તે યુગમાં પણ હતા એ વાંચતાં વિચારકને નવાઈ જેવું લાગશે, પણ તે સત્ય છે (મ. ૭. પ્ર. ૧૭. પૃ. ૧૮૩૬).

(૫) કંદમુનિ જેવા મહાત્યાગી વૈરાગીને ગુણધારણ સ્વપ્નની હકીકતનું રહસ્ય પૂછે છે ત્યારે તે ઉત્તરમાં કહે છે કે એનું રહસ્ય તો કેવળી ગુરુમહારાજ કહી શકશે. એ પોતાની કંપના લડાવી ભગનાં જવાબ આપતા નથી તે સ્થિતિ અત્યારે ખાસ સમજવા અને અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે (મ. ૮. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૮૬૪).

(૬) નિર્મળસૂરિ ગુણધારણને પ્રથમ વખતે જોતાં જ દીક્ષા આપી દેતા નથી, એની પાસે ખૂબ પ્રાથમિક તૈયારીઓ કરાવે છે, એનામાં સાચી સાધુતા આવી ગઈ છે એમ પોતાને ખાતરી થયા પછી એને દીક્ષા આપે છે. વ્યક્તિવિકાસ પર દીક્ષાનો નિર્ણય થતો જણાય છે, પણ ગમે તે આવે તેને દીક્ષા દઈ દેવી એવી વૃત્તિ તે યુગમાં જણાતી નથી (મ. ૮. પ્ર. ૬. પૃ. ૧૯૫૨).

(૭) ગુરુ પોતાની હયાતીમાં સુશિક્ષિત યોગ્ય શિષ્યને આચાર્ય પદવી આપી ગૃહાધિપતિ બનાવે એવો રિવાજ હતો (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૫૭). આચાર્યપદવીના મહોત્સવ વખતે દેવપૂજા અને સંઘભક્તિ કરવાનો રિવાજ જણાય છે (સદર). કોઈ આચાર્ય અતિ વિદ્વાન થાય, વાદવિવાદ કરી સભાઓને છત્ત ત્યારે તેનો ચોમેર પ્રશંસા થાય અને તેઓ આંભળે તેમ પણ તેમની સ્તુતિ થાય (પૃ. ૧૯૫૮).

(૮) શિદિલ સાધુઓ લોહપતાથી ખાવાનું માગતા, શરીરને પોષતા અને ઝીણું વસ્ત્રો પહેરતા (મ. ૮. પ્ર. ૧૦. પૃ. ૧૯૬૩-૪).

(૯) દ્વાદશાંગીના બહુનાર ગીતાર્થ મુનિને આચાર્યપદ આપવામાં આવતું હતું અને અતિ અભ્યાસી અગિયાર અંગ બહુનાર વિદ્વાન સાધ્વીને પ્રવર્તિની પદ આપવામાં આવતું હતું (મ. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૯૮૦).

(૧૦) આવકો પોતાના ઘરમાં એક અલગ વિભાગ રાખી ત્યાં

સામાયિક કરતા. તેને ' ઘંઘશાળા ' કહેવામાં આવતી હતી. એવી શાળામાં મુનિ આવે તો વસતિ કરે. નંદશેઠને ત્યાં એવી શાળા હતી. પ્રવર્તિની મહાભદ્રા તેમાં ઉતર્યા હતા (મ્ર. ૮. પ્ર. ૧૩. પૃ. ૧૬૮૨).

(૪) દીક્ષા બાળવયમાં આપવા સંબંધી તે યુગનો મત શો હશે તે પરત્વે અંથકર્તા સારો પ્રકાશ પાડે છે. આચાર્ય સ્થમંતભદ્ર વિહાર કરે છે ત્યારે સાધ્વી મહાભદ્રાને લલામણુ કરતા જાય છે કે બાળપુંડરીક ઉપર નજર રાખવી, કારણ કે તે યોગ્ય વયનો થશે ત્યારે મારો શિષ્ય થવાનો છે. આ દીક્ષામાં લાલચ કે તરકટને સ્થાન નથી તે આખી હકીકત વિચારવા યોગ્ય છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૧૪. પૃ. ૧૬૮૭). વળી એને બાળવયમાં દીક્ષા આપતા નથી તે નોંધવા જેવું છે.

(૫) વિચારની વિશાળતાના દાખલા બહુ સુંદર છે. જે અનુ-ક્ષાનો રાગદ્વેષનો નાશ કરનારા હોય તે જૈનમતમાં હોય કે અન્ય તીર્થમાં હોય તે સર્વજ્ઞ મતને સંમત છે (મ્ર. ૮. પ્ર. ૨૦. પૃ. ૨૦૫૦). વિકાસક્રમમાં માત્ર બાહ્ય વેશને સ્થાન નથી (પૃ. ૨૦૫૧). ચિત્તના સંકલ્પવિકલ્પોરૂપ જાળાનો નિરોધ કરવો એ મોક્ષપ્રાપ્તિનો ઉપાય છે અને એ ઉપાય ગમે તે તીર્થિકે બતાવ્યો હોય તો તેમાં વાંધો નથી (પૃ. ૨૦૫૨). જૈનદર્શનની વ્યાપકતા પર મ્ર. ૮ નું ૨૧ મું પ્રકરણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે.

ધર્મને નામે ઘેલછાઓ:—

(ઇ) મઠમાં ચટ્ટો (પરિવ્રાજકો) રહેતા હતા. તેમને તેમનું લક્ષ્મંડળ લોજન આપતું હતું. તેઓ અકરાંતીઆની જેમ ખાતા હતા અને માંદા પડતા હતા, કેટલાક ગાંડા થઈ જતા હતા અને કેટલાક વિદ્વજ થઈ જતા હતા. આવા વધારે પડતા ખોરાક ખાનારને વૈધની દવા લેવી પડતી હતી (મ્ર. ૭. પ્ર. ૫. પૃ. ૧૬૮૮).

(બ) ઉપનય ઉતારવાના હેતુથી મ્ર. ૫. પ્ર. ૧૫ માં એક બઠર ગુરુનું દષ્ટાંત આપ્યું છે. એ દશમી સદીનું લાક્ષણિકચિત્ર છે. શિવ-મંદિરનું વર્ણન કરતાં એને ખાવાનાં પદાર્થોથી ભરપૂર, ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ અને ખૂબ પૈસાદાર બતાવવામાં આવ્યું છે. એનો આચાર્ય તદ્દન મૂર્ખ બતાવવામાં આવ્યો છે. એ ગુરુને ચોર લોકોની સોબ-

તમા પડેલો બતાવ્યો છે. એના લકતો ચોરનો પરિચય તજવાની સલાહ આપે છે. તેને ગુરુ સ્વીકારતો નથી. બહાર ગુરુની મૂર્ખતાથી એના લકતો મંદિરમાં આવતાં બંધ થઈ ગયા. બહાર ગુરુ નાટક અને નાચ કરવા લાગ્યો. અને એના ધૂર્ત લકતો સાથે ગાયન કરવા લાગ્યા. ગાયનમાં પણ ખાવાપીવાની અને અન્યને લૂંટવાની જ વાત ચાલી. અંતે એ ગુરુ હાથમાં સરાવળું લઈ ચારે પાડામાં લીખ માગે છે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ લીખ માગતો જાય છે અને સાથે માર ખાતો જાય છે (પૃ. ૧૨૬૦-૧૨૬૭). આમાં નોંધવા જેવું એ છે કે ગુરુ ગમે તેવો હોય, અધમ કે તુચ્છ હોય પણ એને કોઈ સ્થાન પરથી પદ-બ્રજ કરી શકતું નથી કે એનો તુચ્છકાર કરતું નથી, માત્ર એની પાસે આવવા જવાનું લકતો બંધ કરે છે. મહાધિપતિઓનો એ યુગમાં કેટલો દોર હશે તેનો આ કથાનકથી સહજ ખ્યાલ આવે તેમ છે.

(૦) યોગીઓ પોતાની યોગવિદ્યાનો કેવો દુરુપયોગ કરતા હતા તેનું નોંધવા લાયક દૃષ્ટાંત રિપુહારણના ચરિત્રમાં ચોથા પ્રસ્તાવમાં આવે છે. તપન નામના ચક્રવર્તીએ રિપુહારણ પર કબજો મેળવ્યો, પછી એણે પોતાની સાથે તંત્રવાદી યોગેશ્વરને સંજ્ઞા કરી. યોગેશ્વર અનેક રાજપુરુષો સાથે રિપુહારણની નજીક આવ્યો અને રિપુહારણની આસપાસ મશ્કરાઓ ફરી વળ્યા. યોગેશ્વરે રિપુહારણ પર યોગચૂર્ણ નાખ્યું એટલે એની પ્રકૃતિમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો. એના સર્વ અવયવો શિથિલ થઈ ગયા અને તેની બુદ્ધિ કે લાગણી બહાર મારી ગઈ. પછી હાથમાં નેતરની સોટી લીધી અને તપન ચક્રવર્તીને ન નમવાના શુન્હા બહલ રિપુહારણને ફટકાવવા માંડ્યો. યોગચૂર્ણની અસરથી રિપુહારણને આખા શરીરે તાવ આવ્યો, બળતરા થઈ અને ઉન્માદ થયો. એને નાગો કરવામાં આવ્યો, માથે મુઠો કરવામાં આવ્યો, શરીર પર રાખ ચોળી, મસ અને અડદના ચાંદણ કરવામાં આવ્યા, ત્રિતાલના લેંકામાં રિપુહારણને સર્વને નમાવ્યો, વારંવાર નમાવ્યો, પગે પડાવી પડાવીને નમાવ્યો, મશ્કરી કરી માર મારી નમાવ્યો અને નચાવ્યો. એના ઉપર પાર વગરના મુઠ્ઠી, ગડદાઓ અને પાટુપ્રહાર થયા. એને જેમ વધારે પીડા થાય તેમ પેલા સેવકો વધારે વધારે હસતા જાય. છેવટે રિપુહારણ ઢેઢ અને લંગીને પણ પગે પડ્યો અને તદ્દન નકામો થઈ ગયો.

(મ. ૪ મ. ૪૦. પૃષ્ઠ ૧૧૨૩-૮). આ દાખલા પરથી દશમી સદીમાં યોગાચાર્યોનું કેટલું જોર હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે અને યોગશૂર્ણનો કેવો ઉપયોગ થતો હતો તે સમજાય છે. મોટા રાજાઓ આવા યોગાચાર્યને પાસે રાખી તેમનો કેવો ઉપયોગ કરતા હતા તેનો પણ ખ્યાલ આવે છે.

(d) શુરુઓ ધર્મને નામે કેવા કેવા ધાંધલો મચાવે છે તે બાબતમાં મ. ૪. મ. ૧૨. પૃ. ૮૫૦-૧ માં લંબાણ ઉદ્દેશ છે તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. સ્થળસંક્રાંતિથી અત્ર તેનો પુનઃ ઉદ્દેશ કર્યો નથી.

(e) ‘ સાહેબ ! અમે દરરોજ ધર્મ તો કરીએ છીએ. જુઓ ! અમે દરરોજ સ્નાન કરીએ છીએ, અગ્નિહોત્ર ઘરમાં રાખ્યો છે તેને બળિદાન આપીએ છીએ, તેમાં તલ હોમીએ છીએ અને લાકડાં બાળીએ છીએ, ગાય ભૂમિ અને સોનાનું દાન દઈએ છીએ, વાવ, ફૂવા, તળાવ ખોદાવીએ છીએ, કન્યાદાન આપીએ છીએ, ’ (મ. ૭. મ. ૭. પૃ. ૧૭૧૬). આમ અન્યદર્શનીઓ કહેતા હતા.

આ પ્રમાણે સાંસારિક, રાજકીય, નૈતિક, ધાર્મિક પરિસ્થિતિ દશમી સદીની હતી એમ બહારનાં તેમ જ આ અંથની અંદરના પુરાવાથી જણાય છે. બાકી કોઈ પણ યુગની પરિસ્થિતિ સમજવા માટે ખૂબ સાધનો જોઈએ. દશમી શતાબ્દિ માટે ઐતિહાસિક સાધનો ઘણાં જોઈએ છે, જે ઉપલબ્ધ થયું તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. અને બાકી અંથમાંથી તારવણી કરી છે.

અંતીમ વક્તવ્ય

આ મોટા ગ્રંથનું લાષાવતરણ કરવામાં મેં વર્ષો લીધાં છે. મને એ ગ્રંથ વાંચતાં કે લખતાં એટલો આનંદ થયો છે કે એનું વર્ણન મારાથી થાય તેમ નથી. જ્યારે જ્યારે એક કલાક તેની પછવાડે ગાળ્યો હશે ત્યારે ત્યારે તેનો આંતર-સ્વાત્મસંતોષ (તર્પણ) એ ત્રણ કલાક સુધી મનમાં રહેતો હતો. એક મહાન સત્ય જડતાં જાણતાં મનમાં જે અનિર્વાચ્ય આનંદ થાય છે તે કોઈને કહી શકાતો નથી, પણ મન તે અનુભવે છે. એવી કેક દશાઓ મેં અનુભવી છે.

આને લાષાંતર ન કહેતાં અવતરણ કહેવાનો હેતુ છે. ઘણુંજારું મેં અક્ષરશઃ લાષાંતર નથી કર્યું, પણ કેટલીક જગ્યાએ છૂટ લીધી છે અને લાષાંતર નિરંકુશ (free) કર્યું છે. એટલે એને તદ્દન લાષાંતર કહેવાય નહિ.

આખા પુસ્તકમાં શ્રી સિદ્ધર્ષિના આશયને કદી બગડવા દીધો નથી કે ઇરાદાપૂર્વક ફેરવ્યો નથી, પણ તેટલી વાતને આધીન રહી લાષાંતરમાં ઘણી છૂટ લીધી છે. એમાં શાસ્ત્રશૈલીનો જરા પણ ફેરફાર ન થાય ભેટલા માટે બહુ ચીવટ રાખી છે.

પ્રકરણો મેં પાઝ્યા છે, તે માત્ર વાંચનારની સગવડ ખાતર છે. પેરાઓ મેં પાઝ્યા છે. વિસ્તારથી નોટ જોનાને માટે સામાન્ય રીતે પણ જોનેતર વાંચકના લાલ સારુ ખાસ લખી છે અને લંબાણ નોટો પછવાડે પરિશિષ્ટમાં મૂકી છે.

આ સર્વમાં કોઈ પણ સ્થાને સ્ખલના ન થાય તેટલા સારુ તે આખો વિભાગ ધર્મપરિભાષાના નિષ્ણાત પુરુષોને બતાવેલ છે અને પ્રત્યેક અંધમાં તેમનો આભાર દર્શાવ્યો છે. આ આખો ઉપોદ્ધાત આચાર્યશ્રી મેઘવિજયજી અને મુરખી શ્રી કુંવરજી આણુંદજીને વંચાવ્યો છે અને ઘણી કૃપા કરી બન્નેએ તેમાં યથાયોગ્ય સુધારા કર્યા છે. શાસ્ત્રસંપ્રદાય વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ ન લખાઈ બધા તેની પૂરતી ચીવટ રાખવા છતાં કોઈ સ્ખલના રહી ગઈ હોય તો તે માટે અંતરથી ક્ષમાચાચના છે.

મૂળ અંધ ડૉ. હરમન જેકોબીએ ખેંગાડ રાયલ એશીઆટિકના જર્નલમાં ૧૯૦૫થી છપાવવા માંડ્યો તેનું પ્રથમ કાર્ય ડૉ. પીટર્સને શરૂ કર્યું. છન્નું છન્નું પૃષ્ઠના ત્રણ ભાગ બહાર પાડ્યા પછી ડૉ. પીટર્સન ગત થયા એટલે તેમનું કાર્ય ડૉ. જેકોબી (જોન)ને સોંપવામાં આવ્યું. તેમણે બીજા પ્રસ્તાવને ફરી છપાવ્યો અને આખો અંધ ૧૯૪૦ પૃષ્ઠમાં છપાવી પૂરો કર્યો. એ અંધ પૂરો કરતાં અને ઉપોદ્ધાત છપાવતાં લગભગ તેમને સોળ વર્ષ થયાં. મેં એના શરૂઆતના ભાગ વાંચ્યા એટલે એ અંધ હાથમાં લીધો. એના ઉપર રુચિ થવાનો પ્રસંગ તો તદ્દન આકસ્મિક બન્યો હતો. શ્રી ભાવનગરના મુખ્ય આદિજિન પ્રાસાદના ઉપાશ્રયમાં મારા કાકા કુંવરજી આણુંદજીએ એ અંધના ટૂંક સારનું પ્રકરણરત્નાકરમાંથી વાંચન કર્યું. શ્રોતાઓ ૧૫૦ ઉપર દરરોજ થતાં. મેં તે સાંઘત સાંભળ્યું તે વખતે મારી વય લગભગ નવ વર્ષની હશે. મને તે વખતથી પ્રકર્ષ વિમર્શ બહુ વહાલા લાગતા હતા. મારા બાળસ્વપ્નમાં એ મામા ભાણેજને લવચકમાં ફરતાં મેં જોયેલા અને હજુ પણ એ સ્વપ્નો અનુભવું છું. ત્યારથી એ અંધ પર મને રુચિ થઈ હતી અને છાપેલ અંધ હાથમાં આવ્યો એટલે એ વાંચવાની મરજી થઈ.

કોઈ જિંદગીનાં એક મુખી પણ સુદામ ક્ષણે ધારણા કરી કે એ અંધનું અવતરણ કરવું. એને માટે મારા પિતાશ્રી અને વડીલવર્ગે પ્રેરણા કરી. પીઠખંધનું ભાષાંતર આઠ આઠ પાને ૧૯૦૧માં 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકમાં છપાવ્યું અને તેને પુસ્તક આકારે ત્યારપછી સદર સભાએ બહાર પાડ્યું. તે વખતે આખા અંધનું ભાષાંતર કરવાનો વિચાર હતો પણ મારા અભ્યાસકાળમાં મને સમય મળ્યો નહિ.

ત્યારપછી સને ૧૯૦૮ માં મારા જીવનમાં પરિવર્તન પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે સાદાંત અવતરણ કરવા દૃઢ સંકલ્પ કર્યો. એ કાર્ય સને ૧૯૧૫ માં શરૂ કર્યું અને સને ૧૯૨૧ માં પૂરું કર્યું. મેં ગ્રંથના અવતરણને સુંદર અને ઉપયોગી બનાવવા પૂરતો પ્રયાસ કર્યો છે, અનેક શંકાસ્થાનો પૂછ્યા છે અને ઘટતું કરવા પ્રયત્ન થયો છે. જે થયું છે તે ખરાબર છે કે નહિ તે વિચારવાનું મારું કામ નથી, પણ મારી અનુકૂળતા કે અભ્યાસનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં મેં મારાથી બની શકતું કર્યું છે.

છતાં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે. અનેક પત્રો મારા પર આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તેઓ કોઈ કોઈ સુંદર વિભાગ માટે મને અભિનંદન આપવા લલચાઈ બાંધ છે. મારે સાભાર નિવેદન કરવાની જરૂર છે કે આ ગ્રંથમાં જે કંઈ ચમત્કાર, ભાષાવૈભવ કે કથકવિશિષ્ટતા જણાય તે સર્વનું માન યોગ્ય રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિને ઘટે છે. જ્યાં કંઈ અસ્પષ્ટતા, સંદિગ્ધતા કે ધુંચવણ જણાય ત્યાં જવાબદારી મારી છે. બને તેટલી છૂટ લઈ ગ્રંથને સુંદર કરવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે, છતાં મૂળ ગ્રંથને પહોંચવાના કાંકા મારવા એ તો એક પ્રકારની ધૃષ્ટતા ગણાય. જેને સંસ્કૃત સાહિત્ય અને ભાષાનું જ્ઞાન હોય અને જેને અવકાશ હોય તેણે મૂળ ગ્રંથ જ વાંચવો એવી મારી જાણ વિજ્ઞાસિ છે. એની મજા એાર પ્રકારની છે. જેમને સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન ન હોય અથવા એટલી ધીરજ ન હોય તેમણે ભાષાંતર વાંચવું. જે વિમળાલોક અંજન એમાં સાચવી રાખ્યું છે, તત્ત્વપ્રીતિકર પાણીની એમાં જે રેલમછેલ છે અને મહાકલ્યાણક લોજનના થાળો એમાં જે ભરી ભરીને તૈયાર કર્યા છે તે આંજતાં કે પીતાં કે પાતાં કહી અભાવ થાય. એ સંખ્યાથી માગવામાં આવે તેટલી જામીનગીરી હું આપું છું. જે મૂળગ્રંથ વાંચવાથી શ્રી સિદ્ધર્ષિ ઉપર ઉપકાર થશે તો અવતરણ વાંચવાથી તે ઉપરાંત મારા ઉપર પણ થશે. એટલી મારી પણ વિજ્ઞાસિ એ મહાન લેખકના શબ્દોમાં આ પ્રસંગે કરી દઉં.

આ ભાષાંતર-અવતરણ કાર્યને મારા જીવનનો એક દહાવો સમજું છું. આ ઉપોદ્ધાતને એના શિખર સ્થાને મૂકું છું અને મારા આ કાર્યને જ્યારે મારી પક્ષપાતી ચક્ષુએ જીવનના આદર્શ તુલ્ય

માનું છું ત્યારે વાંચનાર મારા ઉપર જરૂર કૃપા કરી આ પુસ્તક વાંચવા નિર્ણય કરશે એટલી નમ્ર લાવે વિનયિ કરું છું.

પ્રસ્તાવિક વાંતો દરેક વિભાગમાં લખી દીધી છે. મને પ્રશંસાના પત્રોથી કદી આનંદ થતો નથી પણ સખલના બનાવે તે સાહાર નોંધી રાખું છું અને બીજી આવૃત્તિમાં સુધારી લઉં છું. શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સલામ્ને આ પુસ્તક બહાર પાડી સમાજ પર ઉપકાર કર્યો છે તેનો, તેમજ મને પ્રેરણા કરનાર અને મૂકે જોઈ આપનાર સર્વનો અંતરથી આભાર માની, થયેલ દોષ માટે ક્ષમા ચાહી, સકારણ લંબાણ લખેલી આ ઉપોદ્ધાત પૂરી કરતાં એક વિનયિ કરું છું. આ ઉપોદ્ધાત બે વખત વાંચવી પડશે: પ્રથમ અંથ વાંચન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી આખો અંથ પૂરો કર્યા પછી. એની યોજના એવા પ્રકારની છે કે બે વાર વાંચ્યા વગર એની મજા નહીં આવે. અહીંયા ઘણી વાંતો કહી છે, ઘણાં અનુમાનો દોર્યા છે અને બહુ ચર્ચાસ્પદ વાંતો ઉપસ્થિત કરી છે તે સર્વ મૂળ લેખકનું મૂલ્ય સમજવા માટે છે. એ પરિપૂર્ણ નહિ હોય તો પ્રેરક તેા જરૂર છે જ. એમાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ન થાય તેની સંભાળ રાખી છે અને આટલું લખવા છતાં લેખકને પૂરતો ન્યાય આપી શકાયો નથી એવી સ્વતઃ કબૂલાત છે.

મોતીચંદ

શ્રીઉપમિતિલવપ્રપંચા કથા ભાષાવતરણના સ્થાનોનો

અક્ષરાનુક્રમ

(પૃષ્ઠાંક પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને બીજી ત્રીજી વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે. કૌંસમાં પ્રસ્તાવસંખ્યા બતાવી છે.)

સ્થાન	પરિચય	પૃષ્ઠાંક
અદ્વૈતમુક્તિપર્વત-લોકમાં આવેલું સનાતન નગર. (૧)		૧૫
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. ત્રીશ વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અધ્યવસાય-નિવૃત્તિને માર્ગે, ઔદાસિન્ય માર્ગમાં સરોવર. (૬)		૧૬૦૫
અંતરદ્વીપ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. છપ્પન વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અપૂકાય-એકાક્ષનિવાસ નગરનો ત્રીજો પાડો. બાહ્ય. (૨)		૩૧૮
અપ્રમત્તત્ત્વ-દિવંકપર્વતનું શિખર. જૈનપુરનું સ્થાન. બાહ્ય. (૪)		૧૦૩૭
અયોધ્યા-પુષ્કરવરદ્વીપમાં નગરી. ગાંધારરાજનું નગર. અમૃતસારની મુક્તિભૂમિ. (૮)		૨૦૨૬
અસંવ્યવહાર-લોકમાં ગોળકપ્રસાદવાળું બાહ્ય નગર. (૨)		૩૦૦
આનંદ-ધનશેખરનું જન્મસ્થાન. કેસરિ રાજનું નગર. બાહ્ય. (૬)		૧૪૬૫
એકાક્ષનિવાસ-અત્યંતઅબોધનું જગીરી બાહ્ય નગર. (૨)		૩૧૩
એરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો. (૮)		૧૬૫૫
ઔદાસિન્ય-ચિત્તવૃત્તિનાં મધ્યમાં નિવૃત્તિનો રાજમાર્ગ. (૬)		૧૬૦૪
કનકપુર-પ્રભાકર રાજની નગરી. બાહ્ય. (૩)		૫૬૭
કબરી-લલાટપટ્ટ પર્વતના શિખર પર આવેલી ઝાડી. (૫)		૧૨૮૮
કર્મભૂમિ-માનવાવાસની બાહ્ય ભૂમિ. પંદર વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
કાંચનપુર-સરળશેઠનું નગર. વામદેવનું નાસી જવાનું અને અતે કાંસીનું સ્થાન. (૫)		૧૩૩૦

- કાંચનપુર-સંસારીજીવના રખડપાટા દરમ્યાન તેનું વસવાટસ્થાન. (૭) ૧૮૩૬
- કાંપિદ્યપુર-માનવાવાસે સંસારીજીવ-વાસવનું જન્મસ્થાન. બાહ્ય
નગર. (૭) ૧૮૩૫
- કુશરથળ-બાળને ત્રાસ થયો હતો તે નગર. હરિશ્ચંદ્ર રાજાનું
બાહ્ય નગર. (૩) ૪૪૫
- કુશાવર્તપુર-કનકચૂડ રાજાનું બાહ્ય નગર. કનકશેખરનું જન્મ-
રાજસ્થાન. (૩) ૫૫૩
- કિલ્લટમાનસ-કુષ્ટાશય રાજાનું અંતરંગ નગર. મૃષાવાદના
પિતાનું ઘર. (૪) ૭૧૧
- ક્ષમાતળ-સ્વમજનનિયમ રાજાનું અંતરંગ નગર. શ્રુતિનું રમણસ્થાન. (૭) ૧૭૭૩
- ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-મનીષી બાળનું સ્થાન. કર્મવિલાસ રાજાનું બાહ્ય
નગર. (૩) ૩૭૪
- ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના સુકન્ધવિજયની રાજધાની. સંસારીજીવ-અનુ-
સુદરનું સ્થાન. બાહ્ય. (૮) ૧૬૭૩
- ગગનશેખર(વહ્નિભ)-દક્ષિણેશ્વરીમાં મુખ્ય વિદ્યાધરનગર. બાહ્ય. (૫) ૧૧૬૮
- ગાંધપુર-સુકન્ધ વિજયે મહાભદ્રના પતિ દિવાકરનું નગર. બાહ્ય. (૮) ૧૬૮૦
- ગાંધસમૃદ્ધ-વૈતાલ્ય પર્વતે વિદ્યાધરનગર, મદનમંજરીનું જન્મસ્થાન. (૮) ૧૮૬૧
- ગ્રેવેયક-વિભુધાલયમાં કર્પાતીત સ્થાન. ગુણધારણની ઉત્પત્તિભૂમિ.
બાહ્ય. (૮) ૧૬૫૪
- ઘંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેકના ઘરનો ઓરડો. મહાભદ્રાનું
વસતિસ્થાન. (૮) ૧૬૮૨
- ચણકપુર-દુભાષા બોલનાર દુર્યુષ્ણને રહેવાનું બાહ્ય નગર. ભવચક્રે. (૪) ૬૭૬
- ચતુરક્ષ-વિકલાક્ષિનિવાસનગરનો ત્રીજો પાડો. બાહ્ય. (૨) ૩૨૩
- ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટવીના તદ્વિલસિત ખેટમાં નાખેલો
મહામંડપ. અંતરંગ. (૪) ૮૦૭
- ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવોથી ભરપૂર, અંતરંગ લોકોનું નિવાસસ્થાન.
મહાઅટવી. (૪) ૮૦૪
- ચિત્તસમાધાન-જૈનપુરમાં બાંધેલો મહાવિશાળ મંડપ. અંતરંગ. (૪) ૧૦૪૩
- ચિત્તસૌંદર્ય-ક્ષાંતિકુમારીનું અંતરંગ નગર. (૩) ૩૬૧

જનમંદિર-માનવાવાસે સંસારીજીવ-વિરોચનનું જન્મસ્થાન. નગર. બાહ્ય. (૭)	૧૮૨૬
જયપુર-બહુલશેડની પુત્રી કમલિની સાથે ધનશેખરના લગ્નનું નગર. બાહ્ય. (૬)	૧૪૭૩
જયસ્થળ-મનુજગતિનું બાહ્ય નગર. નંદિવર્ધનનું જન્મસ્થાન. (૩)	૩૪૪
જીવવીર-જૈનપુરમાં ચિત્તસમાધાન મંડપની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા પર મૂકેલું સિદ્ધાસન. (૪)	૧૦૫૬
જૈન-માનવાવાસના વિવેક પર્વતના અપ્રમત્તસ્વ શિખરપરનું નગર. (૪)	૧૦૨૨
જ્યોતિષ-સંસારીજીવની રખડપટ્ટી દરમ્યાન વિશુધાલયમાં બાહ્ય સ્થાન. (૭)	૧૮૩૪
તથાવિત્ર-સજી રાગનું નગર. બાહ્ય. મિયુનદયકથાસ્થાન (૩)	૪૧૧
તદુચ્ચૈ-અવેદ્ય અગીઆમાં આવેલો રાફડો. બાહ્ય. સ્પર્શન એના પર કાંમો ખાવા ચઢેલો. (૩)	૩૭૫
તદ્વિલસિત-ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલી પ્રમત્તતા નદી વચ્ચે આવેલો ખેટ. અંતરંગ (૪)	૮૦૬
તામસચિત્ત-મહામોહના પુત્ર દ્વેષગજેન્દ્રની અંતરંગ નગરી. (૩)	૫૭૫
તુંગશિખર-બહિરંગ પ્રદેશમાં પર્વત. ગંધર્વ-કિન્નરમિથુનનું કીડંગણુ. (૭)	૧૭૮૨
તુષ્ણવેદિકા-તદ્વિલસિત ખેટના ચિત્તવિલેપમંડપની વચ્ચે મૂકેલ વેદિકા. પ્લેટફોર્મ. અંતરંગ. (૪)	૮૦૮
તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો ચોથો પાડો. બાહ્ય. (૨)	૩૧૮
ત્રિકરણ-વિકલાક્ષનિવાસનગરનો બીજો પાડો. બાહ્ય. (૨)	૩૨૨
દ્વિહુપીક-વિકલાક્ષનિવાસનગરનો પહેલો પાડો. બાહ્ય (૨)	૩૨૧
વરાતળ-શુધના પિતા શુભવિપાકનું અંતરંગ નગર. (૫)	૧૨૮૪
વ્રમધ્યાન-નિવૃત્તિને માર્ગે ધારણા નદીને સામે પાર દડોલક-નાની કેડી. (૬)	૧૬૦૬
વાનકીખંડ-મનુજગતિ-માનવાવાસનો એક વિભાગ. (૮)	૧૬૫૬
વારણા-નિવૃત્તિને માર્ગે અધ્યવસાય સરોવરમાંથી નીકળતી મહાનદી. (૬)	૧૬૦૬

- નાસિકા-લલાટપદ પર્વતપરની કચરી ઝાડીમાં બે ઓરડાવાળી મુક્તિ. (૫) ૧૨૮૮
- નિજદેહ-કોવિદ-બાલિશના તાબાનો બાલ પર્વત. (૭) ૧૭૭૮
- નિર્ભીજયોગ-નિર્જીતને માર્ગે શુક્લધ્યાન કેડી પછી આવતો
મેટો માર્ગ. (૬) ૧૬૦૭
- નિર્ભીજચિત્ત-મલક્ષ્ય રાગનું અંતરંગ નગર. સુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૪) ૭૬૬
- ,, જૈનપુરનું પેટા નગર. સાત્ત્વિક માનસપુરના તાબામાં. (૪) ૧૦૪૫
- નિર્જીતિ-પિશાચીઓના દોરથી મુક્ત નગરી. (૪) ૧૦૧૬
- ,, ચિત્તવ્રત્તિને છોડે પશ્ચિમમાં આવેલ અંતરંગ નગરી. (૬) ૧૬૦૪
- નિઃસ્પૃહતા-જૈનપુરમાં નાભેલ ચિત્તસમાધાન મંડપ વચ્ચે મૂકેલી
વેદિકા. (૪) ૧૦૫૫
- નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું અંતર-
નગર. (૪) ૧૦૨૦
- પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીરજા લોકનું મોટું બાલ નગર. (૨) ૩૨૪
- પશુસંસ્થાન-ભવચક્રનું ત્રીજું અવાંતર નગર. (૪) ૬૬૦
- પાપિપંજર-ભવચક્રનું ચોથું અવાંતર નગર. (૪) ૬૬૧
- પુષ્કરવરદ્વીપ-અનુસુદરના આગામી સ્થાનનું બાલ ક્ષેત્ર. ત્યાંથી મુક્તિ. (૮) ૨૦૨૬
- પૃથ્વીકાય-એકાક્ષનિવાસનગરનો ખીન્ને પાડો. બાલ. (૨) ૩૧૭
- પ્રમત્તા-ચિત્તવ્રત્તિ અટકીમાં આવેલી મોટી નદી. અંતરંગ. (૪) ૮૦૫
- પ્રમોદશેખર-નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરતિ
આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૬
- બૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું અંતર નગર. (૪) ૧૦૨૧
- ભદ્રિલપુર-માનવાવાસે સંસારીજીવ વિશદનું જન્મસ્થાન. બાલનગર. (૭) ૧૮૪૨
- ભરતક્ષેત્ર-મનુજગતિના ધાતકીખંડનો એક ભાગ. (૮) ૧૬૫૬
- ભવ-અકરગુરના શિવમંદિરનું સ્થાન. બાલ નગર. (૫) ૧૨૬૨
- ભવચક્ર-આદિ અંત વગરનું મહાન બાલ નગર. (૪) ૬૦૬
- ભુવનોદર-વેલ્લહલ અંતરકથાનું અંતરંગ નગર. અનાદિરાગની
રાજધાની. (૪) ૮૨૦
- ભૂતગ-વિચક્ષણાચાર્યનું જન્મનગર. મલસંચય રાગની બાલ
રાજધાની. (૪) ૭૬૩

મનુજગતિ-સુમેરુથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગર. આલ્. (૨)	૨૫૨
મનોનંદન-શંખપુરના ચિત્તરમ ઉદ્યાનમાં ચૈત્ય. ઉપમિતિકથા- કથનનું સ્થાન. (૮)	૧૬૬૦
મહાનભઃ-પાપિષ્ઠનિવાસ નગરીનો સાતમે પાડો. (૪)	૧૧૨૮
માનવાવાસ-ભવચક્રની અંદરનું આલ્ નગર. મકરધ્વજનું રાજ- સ્થાન. (૪)	૯૩૧
.. ભવચક્રનું પ્રથમ અવાંતર નગર. આલ્. (૪)	૯૮૬
.. સંસારીજીવ બન્ધુની રખડપટ્ટીનું નગર. (૪)	૧૮૨૧
મીમાંસક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૮)	૧૦૨૧
મૂર્ધન-નિવૃત્તેહ પર્વતનું શિખર. આલ્. (૭)	૧૭૭૮
રત્નદ્વીપ-હરિકુમારના મામા નીલકંઠનું નગર. રત્નવ્યાપારનું મોટું ધામ. (૬)	૧૪૮૧
.. ચાર વ્યાપારીનું રત્નસંચયસ્થાન. (૭)	૧૭૦૧
રત્નપુર-સુકચ્છવિજયનું આલ્ નગર. સુલલિતાનું જન્મસ્થાન. (૮)	૧૬૮૧
રાજસચિત્ત-અંતરંગ. રાગકંસરીની રાજધાની. (૩)	૩૮૬, ૭૨૪
રાધનદ્વીપ-ધનશેખરને રખડપટ્ટીમાં લાધેલો ખેટ. આલ્. (૬)	૧૫૪૭
રૌદ્રચિત્તપુર-અંતરંગે દુષ્ટાભિસન્ધિ રાગની નગરી. (૩)	૫૭૧
સલાહપટ્ટ-દેહલેવમાં આવેલો પર્વત. બુધ-મંદનું કીડાસ્થાન. (૫)	૧૨૮૭
સલિત-નૃગયાસક્ત સલિતરાગનનું નગર. આલ્. ભવચક્ર. (૪)	૯૭૩
સલિતપુર-માનવાવાસે નગર. લોલાક્ષ રાગની રાજધાની. આલ્. (૪)	૯૩૩
લોલાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪)	૧૦૨૧
વદનકેટર-ભુતળનગરે વિચક્ષણ-જડની કીડાબૂમિ. જડની વાસના- બૂમિ. (૪)	૭૬૭
વનરૂપિ-એકાક્ષનિવાસનગરનો પહેલો પાડો. આલ્. (૨)	૩૧૩
વર્ધમાનપુર-વામદેવનું જન્મસ્થળ. આલ્ નગર. (૪)	૧૧૪૦
વસંતદેશ-ધનશેખરની રખડપટ્ટીમાં આવેલો આલ્ દેશ. (૬)	૧૫૪૬
વસંતપુર-મોટા સાર્થવાહોનું નગર. ચાર વ્યાપારીનું નગર. આલ્. (૭)	૧૭૦૧

વાયવીય-એકાક્ષનિવાસનગરનો પાંચમો પાડો. બાહ્ય. (૨)	૩૧૬
વિકલાક્ષનિવાસ-મનુષ્યલોકનું એક બાહ્ય નગર. (૨)	૩૨૧
વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની તૃપ્ત્યાવેદિકા પર મૂકેલું સિંહાસન. અંતરંગ. (૪)	૮૦૬
વિબુધાલય-ભવચક્રનું બીજું અવાંતર નગર. (૪)	૬૮૭
વિમળમાનસ-બુધના શ્વસુર શુભાભિપ્રાયનું અંતરંગ નગર. (૫)	૧૨૮૬
વિવેક-સફેત, ઊંચો, નિર્મળ, વિસ્તૃત પર્વત, ભવચક્રે. (૪)	૬૬૫
વિશદમાનસ-શુભાભિસન્ધિ રાગનું અંતરંગ નગર. ઋદ્યુતા અને અચૈર્થતાની જન્મભૂમિ. (૫)	૧૩૨૬
વિશાળા-નંદનરાગની રાજધાની. વિમલાનના-રત્નવતીની બાહ્ય નગરી. (૩)	૫૬૭
વિષમકૂટ-અંબરીષ બહારવટીઆનો બાહ્ય પ્રદેશ. કુશાવર્તને સિમાડે આવેલો પર્વત. (૩)	૫૭૬
વૈતાલ્ય-વિદ્યાધર નગરોનું આશ્રયસ્થાન. બાહ્યપ્રદેશે શ્વેતપર્વત. (૫)	૧૧૬૮
” વિદ્યાધરોનું સ્થાન. (૮)	૧૮૬૧
વૈશેષિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪)	૧૦૨૧
શંખ-મનુજગતિના ધાતકીખંડનું બાહ્ય નગર. શ્રીગર્ભ રાગનું નગર. સંસારીજીવ શંખનું જન્મસ્થાન. (૮)	૧૬૫૬
શાર્દૂલપુર-નંદિવર્ધનના વેવિશાળ માટે કહેલું મોકલનાર રાગ અરિદમનનું નગર. બાહ્ય. (૩)	૬૩૪
શુકલધ્યાન-સખીજ યોગમાર્ગ પછી નિર્વૃત્તિને માર્ગે આવતો દંડાલક-કેડી. (૬)	૧૬૦૭
શુભચિત્ત-સદાશય રાગનું ધામ. પ્રહરતિ અને સુક્રતાની જન્મ- ભૂમિ. અંતરંગ. (૬)	૧૫૫૪
શુભમાનસ-શુદ્ધાભિસન્ધિ રાગનું આંતરનગર. મૃદુતા અને સત્યતાની ભૂમિકા. (૪)	૧૧૧૭
શેખરપુર-નરસુંદરીના પિતા નરકેસરિનું બાહ્ય નગર. (૪)	૭૨૫
શૈલેશી-નિર્વૃત્તિને માર્ગે નિર્બાળયોગ રસ્તા પછી આવતો રસ્તો. (૬)	૧૬૦૮

- સમ્રમેદ-સંસારીજીવ ગુણધારણનું જન્મસ્થાન. બાહ્ય પ્રદેશ નગર. (૭) ૧૮૫૪
- સમીજયોગ-ધારણા નદીને પેલે પાર ધર્મધ્યાન ક્રેડી પછી નિર્વૃત્તિને
માર્ગે મોટો માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે રાખવાની યોગનલિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સર્વાર્થસિદ્ધ-ઉપશમત્રેણીએ ચઢેલ અનુસંહરનું સ્થાન. વિમાન.
વિશુધાલયે. (૮) ૨૦૨૭
- સાકેતપુર-ભરતક્ષેત્રે બાહ્ય નગર. સંસારીજીવ-અમૃતોદરનું સ્થાન. (૭) ૧૮૧૮
- સાંખ્ય-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- સાર્વિક માનસપુર-લવચકનું ભવ્ય નગર. જૈન આંતર નગરનું
મહાન સ્થાન. (૪) ૧૦૪૪
- સાહસાદ-વનવાહનના પિતા જિમૂતવાહનનું નગર. બાહ્ય. (૭) ૧૬૪૫
- સિદ્ધાર્થ-મનુજગતિના ભરતપાડામાં નગર. રિપુદારણનું જન્મસ્થાન
અને તેની ખેલણુભૂમિ. (૪) ૭૦૩
- સિંહુપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું બાહ્ય નગર. સંસારીજીવ ગંગાધરનું
જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૫૫
- સુકચ્છ-બાહ્યદેશે મહાવિદેહના બત્રીસ વિભાગ પૈકીનો એક વિભાગ
(વિજય). એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮) ૧૬૭૪
- સોપારક-સંસારીજીવ-વિભૂષણનું જન્મસ્થાન માનવાવાસે બાહ્ય
નગર. (૧૭) ૧૮૩૮
- સૌધર્મ-સંસારીજીવની રખડપટ્ટી દરમ્યાન આવેલું વિશુધાલયનું
સ્થાન. પ્રથમ દેવલોક. બાહ્ય. (૭) ૧૮૩૧
- સંસૃતિ-સંસારવિસ્તારનું રૂપક. નગર. જહા મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગનું
રૂપક. (૭) ૧૭૩૫
- સ્વરૂપ-લવનગરમાં બંકેરગુરુનું શિવમંદિર. બાહ્ય. (૫) ૧૨૬૨
- હરિપુર-સુકચ્છવિજયનું નગર. બાહ્ય. મહાભદ્રા-પ્રજ્ઞાવિશાળાનું
જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૮૦
- હેમપુર-લવચક વિભીષણ રાજની રાજધાની. લલિતપુર પાસે બાહ્ય
નગર. (૪) ૬૫૫

ઉપમિતિ ભવમય્યા કથા ત્રયમાં આવેલાં

ઉદાનોનો અક્ષરાનુક્રમ

(પૃષ્ઠાંક પ્રથમ વિભાગની બીજી આવૃત્તિ પ્રમાણે અને બીજા તથા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે છે. કૌંસમાં પ્રસ્તાવની સંખ્યા મૂકી છે.)

આહુલાદમંદિર-સપ્રમોદ નગરની બહારનો અગીચો. ગુણધારણ- કુલધરનું કીડાસ્થાન. (૮)	૧૮૫૬
કીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની બહાર અગીચો. વિમળ-વામદેવનું કીડા- સ્થાન. (૮)	૧૧૪૮
ચિત્તારમ-સુકચ્છવિજયના શંખપુર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસુંદર ચક્ર- વર્તનું ચર્ચાસ્થાન (૮)	૧૬૭૮
ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તપુરમાં વિમલાનના-રત્નવતીની કેલિભૂમિ (૩)	૫૮૨
નિજવિલસિત-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત નગરની બહાર ઉદ્યાન. પ્રમોદનરતિ આચાર્યની વિહારભૂમિ. (૩)	૪૬૩
બુધનંદન-સાહલાદપુર બહાર ઉદ્યાન. ધનવાહન અકલંકનું કીડાંગણ. (૬)	૧૬૫૬
મલવિલય-શાર્દૂલપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિવેકકેવળીની સંભાષણભૂમિ. (૩)	૬૫૧
મોહવિલય-તથાવિધ નગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિબોધકાચાર્યની ઉપદેશભૂમિ. (૩)	૪૧૭
રતિમન્મથ-કનકમંજરી તેનાં દ્વિવર્ધનનું પ્રથમ મિલનસ્થાન. અગીચો. (૩)	૬૦૬
લલિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની સંભાષણભૂમિ. (૪)	૭૫૭
લીલાધર-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. આળનું કીડા- સ્થાન. મન્મથમંદિરભૂમિ. (૩)	૪૩૫
લીલાસુંદર-રત્નકીર્તિ હરિકુમારનું કીડાઉદ્યાન. (૬)	૧૫૨૨
શમાવહુ-કુશાવર્તનગરની બહાર અગીચો. દત્તસાધુની વિહારભૂમિ. (૩)	૫૫૪
શુભકાનન-સોપારક નગરની બહાર ઉદ્યાન. વિભૂષણનું કીડાંગણ. સુધાકૃપાચાર્યની ઉપદેશભૂમિ. (૭)	૧૮૩૬
સ્પદેહુ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો અગીચો. સ્પર્શનનું કાંસીસ્થાન. (૩)	૩૭૪

પાત્ર રૂપકાદિ અનુક્રમ

શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાવતરણમાં
આવેલાં પાત્રો, રૂપકો, વિગેરે વિશેષનામોનો

અક્ષરાનુક્રમ

[યુગ્મરાની ભાષાવતરણનો પૃથ્થક પ્રથમ વિભાગની ખીજી આટ્ઠાનિ પ્રમાણે અને ખીજા ત્રીજા વિભાગની પ્રથમાવૃત્તિ પ્રમાણે અત્ર નિર્દિષ્ટ ક્યો છે, કોસમાં પ્રસ્તાવસંખ્યા મુજી છે અને પાનું ભાષાવતરણું મુકયું છે.]

પાત્રરૂપકાદિ	પરિચય	પૃષ્ઠ
અકર્મભૂમિ-માનવાવાસની ભૂમિ, ત્રીસ વિભાગ. (૮)		૧૬૬૮
અકલંક-વનવાસનના કાકાનો પુત્ર અને મિત્ર. (૭)		૧૬૫૪
અકિંચન્ય-ચિતવાનરના ધ્રુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭)		૧૭૫૬
અકુટિલા-તથાવિધનગરે મુગ્ધકુમારની પત્ની. (૩)		૮૧૧
અકુશળમાળા-કર્મપરિણામરાગની પત્ની, આગની માતા. (૩)		૩૭૪
અગૃહીનસંકેતા-પ્રાહ્મણી. બોળી. સંકેત ન સમજનાર. (૨)		૨૭૪
અચળ-વિદ્યાધર અમિતપ્રભ-મણિશિખાનો પુત્ર. ચપળનો ભાઈ. રતનચૂડનો દરીદ્ર. (૫)		૧૧૬૬
અચાપલ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના પદાનિઓ. (૮)		૧૦૬૭
અચૌર્યતા-વિશદ માનસના શુભાભિસન્ધિ-પાપબીરુનાની માતા. (૫)		૧૩૨૬
અજ્ઞાન-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના ઘોડાઓ. (૪)		૬૧૫
અજ્ઞાન-મિથુનદંધના શરીરમાંથી નીકળેલ કાળું આગક. (૩)		૮૨૪
અજ્ઞાન-મહિનામા-લવરેટની પરનાળી. (૭)		૧૬૮૩
અતરવાલિનિવેશ-ઝેઈ દષ્ટિરાગ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪)		૮૬૪
અતિથિસંવિભાગ-ગૃહિધર્મનો પરિવાર. આર પૈકી નં. ૧૨. ચતુર્થ શિક્ષાવત. (૪)		૧૦૮૫

- અત્યંતઅખોધ-અસંવ્યવહાર નગરનો સેનાપતિ. (૨) ૩૦૦
- અદત્તાદાનવિરમણુ-(સ્થૂળઃ) ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આરમ્ભનો નં. ૩. (૪) ૧૦૮૦
- અદષ્ટમૂલપર્યંત-લોકમાં આવેલું સનાતન નગર. (૧) ૧૫
- અધમ-કર્મપરિણામ રાગના છ પુત્રો પૈકી નં. ૨. (૬) ૧૫૬૭
- અધ્યવસાય-નિવૃત્તિનગરીએ જવા માટે ઔદાસિન્ય માર્ગમાં સરોવર. (૬) ૧૬૦૫
- અનલિપ્ત-મિથ્યાત્વ કુલોજનનું પરિણામ. અગ્નિ. સન્નિપાત. (૭) ૧૬૬૪
- અનર્થદંડવિરમણુ-ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આર પૈકી નં. ૮. ત્રીજું ગુણુવત. (૪) ૧૦૮૪
- અનરશન-તપયોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૧. બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૮
- અનાદિ-ભુવનોદર નગરના રાગ. અંતરકથાવાળા વેલ્લહલના પિતા. (૪) ૮૨૦
- અનાદિ વનસ્પતિ-અસંવ્યવહારના કુળપુત્રો. (૨) ૩૦૦
- અનુપ્રેક્ષા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- અનુસુંદર-ચક્રવર્તી. ચોર. સંસારીજીવ. (૮) ૧૬૭૩
- „ હોમપુરીમાં યુગધર-નલિનીપુત્ર સંસારીજીવ. ચક્રવર્તી. ચોર. (૮) ૧૬૭૫
- અંતરદ્વીપ-માનવાવાસની ભૂમિ. હૃષ્ણ વિભાગવાળી. (૮) ૧૬૬૮
- અંતરાય-પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્રરાગ. (૪) ૮૬૨
- અપરાપરજન્મ-ભવરેટથી ખેડાતા જન્મસંતાન ખેતરના ક્યારા. (૭) ૧૬૮૩
- અપૂકાય-એકાક્ષિનિવાસનો ત્રીજો પાડો. (૨) ૩૧૮
- અપ્રભુદ્વ-સિદ્ધાંત ગુરુનો જિજ્ઞાસુ શિષ્ય. (૬) ૧૫૫૮
- અપ્રમત્તત્વ-વિવેકપર્વતનું શિખર. જૈનપુરનું સ્થાન. (૪) ૧૦૩૭
- અપ્રમાદ-ચિત્તવાનર વિષયકળ આવા ગોખ બહાર નીકળે તે વખતે અટકાવનાર વજ્રદંડ. (૭) ૧૭૪૩
- અભિજ્યંગ-જીર્ણ વિષયરાગ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૫
- અભ્યાસ-ઉત્તમકુમારનો ખાસ સહચર. અંતરંગ રાગ્યપ્રવેશમાં સાથી. (૬) ૧૬૦૩
- અમિતપ્રભ-વિદ્યાધર. અચળ ચપળના પિતા. મણિશિખાના પતિ. (૫) ૧૧૬૮
- અમિતપ્રભ-મદનમંજરીના સ્વયંવરમાં આવેલ ગગનવલ્લભ નગરના વિદ્યાધર રાગ વિદ્યુદંતનો પુત્ર. (૮) ૧૮૬૩
- અમૃતસાર-પુષ્કરવરદ્વીપે અનુસુંદર, સંસારીજીવ, તફલવમુક્તિગામી. (૮) ૨૦૨૬

અમૃતોદર-સાકેતપુરે નંદ-ધનસુંદરીનો પુત્રવર સંસારીજીવ. (૭)	૧૮૧૯
અયોધ્યા-પુષ્કરવરદ્વીપની નગરી. ગાંધારરાજનું નગર. અમૃતસારની મુક્તિભૂમિ. (૮)	૨૦૨૯
અરુનિ-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક ખેડેલ પાંચ મનુષ્યોમાંની એક સ્ત્રી. (૪)	૮૭૩
અરિદમન-શાર્દૂલપુરનો રાજા. દીકરી માટે નંદિવર્ધન તરફ કહેણ મોકલનાર. (૩)	૬૩૪
અર્થનિચય-વિષયવ્રક્ષની નીચે પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, રજા વિગેરે કચરો. (૭)	૧૭૪૧
અદ્વીકચિંતા-કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ત્રાસ આપનાર ગરોળીઓ. (૭)	૧૭૩૯
અવગતિ-ચારિત્રરાજના મંત્રી સદ્બોધની પત્ની. (૪)	૧૦૯૦
અવગ્રિ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકી ત્રીજો મિત્ર. (૪)	૧૦૯૨
,, સદ્બોધનો મિત્ર. અનુસુંદરને વિશેષ જ્ઞાન. (૮)	૨૦૦૩
અવિદ્યા-મહામોહ રાજનું વૃદ્ધ શરીર. (૪)	૮૧૦
અવિરતિ-ભવરેંટ અસંયત જીવકૂવામાંથી જેએ છે તે પાણી-જળ. (૭)	૧૬૮૨
,, બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાદકમાંના એક. (૭)	૧૬૯૩
,, કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ડંખ મારનાર જૂઓ. (૭)	૧૭૩૯
અવિવેકિતા-નંદિવર્ધનની ધાવમાતા. વૈશ્વાનરની માતા. અંતરંગ-નગર. (૩)	૩૪૬
અવિવેકી-સંસારીજીવની નિદ્રા કરનાર લોકો. બૂલથી 'વિવેક' છપાયું છે. (૮)	૧૯૯૯
અશુભવિપાક-ધરાતળના શુભવિપાક રાજનો નાનો ભાઈ. મંદનો પિતા. (૫)	૧૨૮૫
અશુભોદય-ભૂતળનગરના મલસંચય રાજનો દીકરો, જડનો પિતા. (૪)	૭૬૩
અસદાચાર-સંસારીજીવ-ચોરને જેસવા માટેનો ગધેડો. (૮)	૧૯૯૯
અસદ્બોધ-ભવરેંટથી પાણી જેથી પાનાર. (૭)	૧૬૮૩
અસંજી પંચેદ્રિય-દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી સાતમો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
અસંયત જીવ-કૂવો. એમાંથી ભવરેંટ પાણી કાઢે છે. (૭)	૧૬૮૨
અસંવ્યવહાર-લોકમાં ગોળક આસાદમય નગર. (૨)	૩૦૦.
અસંવ્યવહારવનસ્પતિ-દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના પૈકી પ્રથમ પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫

અહંકાર-નાયક. મિથ્યાભિમાનના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. રાજસચિતો. (૪) ૭૬૧
અસાત-વેદનીય રાજનો માણસ. પાપિપંજરનો જમીનદાર. (૪) ૬૬૧
આર્કિસ્થન્ય-પતિધર્મની આબુઆબુ બેઠેલ દસ મનુષ્યો પૈકીનો

એક. નં. ૬. (૪)

૧૦૭૬

આકંઠન-તામસચિતના અધિકારીનો હબુરીઓ. (૪)

૭૬૬

આઠ માતા-લમસમારંભમાં માધ્યાપના, અષ્ટ પ્રવચનમાતા. (૮) ૧૬૪૭

આદાનભાંડમત્તનિદ્વેષજ્ઞા-ચોથી સમિતિ. આઠ માતાઓ પૈકી

ચોથી. (૮)

૧૬૪૮

આનંદ-જનમંદિરનગરનો ગૃહસ્થ. સંસારીજીવ વિરોધનનો પિતા. (૭) ૧૮૨૬

આનંદ-અહિરંગ નગર. ધનશેખર ત્યાં જન્મ્યો હતો. (૬) ૧૪૬૫

આભિનિબોધ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો પ્રથમ મિત્ર. (૪) ૧૦૬૧

આયુષ્ય-આર છેકરાના આકારવાળા માણસોથી પરવરેલ મહામોહનો

મિત્ર રાજ. (૪)

૮૮૬

આયુષ્યરાજ-સ્થાન, સમય મુકરર કરનાર મહારાજા ભવિતવ્યતાના

ખાસ સલાહકાર (૮)

૧૬૬૪

આજીવ-પતિધર્મની આબુઆબુ બેઠેલ દસ મનુષ્યોમાંનો એક નં. ૩ (૪) ૧૦૬૭

,, મિથુનદયના મુખમાંથી નીકળેલ રૂપાણું બાળક. (૩)

૪૨૩

આજીવ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬

આર્તિધ્યાન-ભેડી ગુફા. ચિત્તવાનર કુવિકલ્પોથી હણાઈ એમાં પેસે છે. (૭) ૧૭૪૦

આર્તિશય-વિષયાભિલાષનો માણસ. (આર્તિધ્યાનનું રૂપક) (૮) ૧૬૬૦

આવર્ત-મોહરાજના આવર્તો (સંસારસમુદ્રે). (૭)

૧૭૦૬

આહ્વાદમંદિર-સપ્તમોદનગરની બહાર બગીચો. ગુણધારણ-કુલ-

ધરનું કીડાસ્થાન. (૮)

૧૮૫૬

ઇદ્રિય-ચિત્તવૃત્તિ રાજ્યભૂમિમાં ચોરો (તસ્કરો). (૬)

૧૫૬૨

ઇર્થા-પ્રથમ સમિતિ આઠ માતામાંની પ્રથમ. (૮)

૧૬૪૮

ઉત્તમ-કર્મપરિણામ રાજના છ પુત્રો પૈકી નં. ૫. (૬)

૧૫૬૭

ઉત્તમસૂરિ-આનંદપુરે હરિકુમારને દેસના આપનાર જ્ઞાની આચાર્ય. (૬) ૧૫૫૧

ઉત્સર્ગ-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૬. અંતરંગ

પરિવાર (૪)

૧૦૭૨

હિનોદરી-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૨. બાહ્ય

પરિવાર. (૪).

૧૦૬૮

ઉન્માર્ગેપિંદશ-વિકલાક્ષનગરનો સૂએ. (૨)	૩૨૧
,, પંચાક્ષપશુસંસ્થાનનો સૂએ. (૨)	૩૨૪
ઉપસર્ગ-ચિત્તવૃત્તિભૂમિમાં દુષ્ટ જુજંગો (સર્પો). (૬)	૧૫૬૨
,, કાયારૂપ ઓરકામાંના ચિત્તવાનરને ડંસ મારનાર મચ્છરો. (૭)	૧૭૩૬
ઉપેક્ષા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
,, શુભપરિણામ-નિઃપ્રકંપતાની વિશેષકન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮)	૧૯૫૧
ઉરઃપરિસર્પ-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનનો લોકવિભાગ. (૨)	૩૨૫
ઉદસાસ-ભવરેટના આરા. (૭)	૧૬૮૨
ઉદર-રખાડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭)	૧૦૧૩
ઋગ્ગુ-તથાવિધનગરનો રાજા. મુગ્ધકુમારનો પિતા. (૩)	૪૧૧
ઋગ્ગુતા-વિશદમાનસના શુભાભિસન્ધિ અને શુદ્ધતાની પુત્રી. (૫)	૧૩૨૬
ઋદ્ધિગૌરવ-દૈવરાજનો માણસ. સિંહમુનિનો પાત કરનાર. (૮)	૧૯૬૨
એકાક્ષિનિવાસ-અત્યંતઅભોધનું જગીરી નગર. (૨)	૩૧૩
એષણા-ત્રીજી સમિતિ. આક પ્રવચન માતાઓમાંની ત્રીજી. (૮)	૧૯૪૮
ઐરવત-મનુજગતિ નગરીનો એક પાડો. (૮)	૧૯૫૫
ઐશ્વર્ય-પિશાચી દરિદ્રતાનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૮
ઔદાર્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪)	૧૦૬૭
ઔદાર્ય-ચિત્તવાનરના છુપાર્ધ રહેલા પરિવારમાં વાનર અચ્યુ. (૭)	૧૭૫૬
ઔદાસિન્ય-ચિત્તવૃત્તિ અટવીની મધ્યમાં નિર્વૃત્તિનગરીનો રાજમાર્ગ (૬)	૧૬૦૪
ઔપશાંતિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ પૈકીનું બીજું રૂપ. (૪)	૧૦૮૬
કલ્લિકા-કનકમંજરીની નાની દાસી. (૩)	૫૯૮
કનકચૂડ-કુશાવર્તપુરનો રાજા. નંદિવર્ધનનો મામે. કનકશેખરનો પિતા. (૩)	૫૫૩
કનકપુર-બ્રહ્મકર રાજની નગરી. (૩)	૫૬૭
કનકપ્રભા-સોપારક નગરના વણિક શાલિભદ્રની ભાર્યો. સંસારીજીવ વિભૂષણની માતા. (૩)	૧૮૩૮
કનકમંજરી-કુશાવર્તપુરે કનકચૂડની પુત્રી. નંદિવર્ધનની રાણી. (૩)	૫૮૬
કનકશિખા-ગગનશેખરના વિદ્યાધરરાજા મણિપ્રભની રાણી. (૫)	૧૧૬૮
કનકશેખર-કુશાવર્તનો રાજપુત્ર. નંદિવર્ધનના મામાનો દીકરો. (૩)	૫૫૩

- કનકમુદરી-વર્ધમાનપુરના શેઠ સોમદેવની બાપા. કથાનાયક વામદેવની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કનકોદર-વિનાયક પર્વત પરના મધસમૃદ્ધ નગરનો વિદ્યાધર ચક્રવર્તી. ગુણધારણનો સાસરો. (૮) ૧૮૬૧
- કન્દમુનિ-આદ્યાદમદિરે જમીયામાં ગુણધારણને ઉપદેશ આપનાર મુનિ. નિર્ભંગાચાર્યના શિષ્ય. (૮) ૧૮૮૭
- કપિજસા-કુશાવર્તપુરની રાણી મલયમંજરીની દાસી. કનકમંજરીની પ્રાપ્તમાતા. (૩) ૫૬૫
- કપાલ-કાપાલ્ય આરણના મર્મમૃદમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની ત્રીજી (સંખ્યા). (૧૧) ૧૭૫૨
- કપાલક-મહે પતેશ્વર. અદ્યક સંપતિવાળા કુબેરગેહનો ભુમરીઓ પુત્ર. (૮) ૬૭૧
- કપાલ હરિકુમારના અનરગવિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૪
- કબરી-સત્તાપદ પર્વતના સિખર પર જાડી. (૫) ૧૨૮૮
- કમલમુદરી-વર્ધમાનપુરના ધવળરાગની રાણી. વામદેવના મિત્ર વિમળની માતા. (૫) ૧૧૪૧
- કમલિની-જયપુરના અકુલ-બોગિનીની પુત્રી. ધનશેખરની પત્ની. (૬) ૧૪૭૭
- કમલિની-સુકન્થ વિજયના રાંખપુરના શ્રીમર્તરાગની રાણી. મદાલદાની માસી. (૮) ૧૬૮૩
- કમળ-ધરાવળના રાજસિંહાસને રથપાયો. વિમળે માદી ન લીધી. વિમળનો ભાઈ. (૫) ૧૩૨૪
- કમળમુદરી-આનંદપુરના કેસરીરાગની બીજી રાણી. હરિકુમારની સગી માતા. (૬) ૧૪૮૭
- કરીઆણા-સંસારમાં સુખદુઃખનું જગત સાથે રૂપક. (૭) ૧૭૩૫
- કરેણુ-શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષકથા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- કર્મ-સંસૃતિ નગરની જગતમાં કેદ કરાવનાર લેણુદારો. (૭) ૧૭૩૫
- ,, સદ્બોધ મંત્રીએ પુરોહિતનું કાર્ય કરતી વખતે અગ્નિમાં નાંખેલ કાષ્ઠો, (૮) ૧૬૪૨
- ,, સંસારીજીવના આખા શરીરે લગાડેલી ભસ્મ. વિલેપન કથ્ય. (૮) ૧૬૬૮

- કર્મપરમાણુનિચય-વિષયવૃક્ષ નીચેનો ચિત્તવાનરને લગતો કચરો. (૭) ૧૭૩૧
- કર્મપરિણામ-મનુજગતિનો નાટકપ્રિય મહારાજ. (૨) ૨૫૮
- કર્મપ્રકૃતિજલ-ભવરેટથી ખેડાતા જન્મસંતાનખેતરમાં વવાતાં
ખી(ખીજ). (૭) ૧૬૮૩
- કર્મભૂમિ-માનવાવાસની અસી, મસી ને કૃષિવાળી ભૂમિ, પંદર
વિભાગ. (૮) ૧૯૬૮
- કર્મવિલાસ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતપુરનો રાજા બાળ-મનીષીનો પિતા. (૩) ૩૭૪
- કલંદ-આબીર મદન અને રેણુનો પુત્ર. સંસારીજીવનો આબીર
સ્વાંગ. (૭) ૧૮૩૪
- કલ્પ-વિશુધાલયમાં બાર દેવલોક. સંસારીજીવનું રખડપટ્ટીસ્થાન. (૭) ૧૮૪૩
- કલ્યાણ-ગુણધારણનો સેવક. નિર્મળાચાર્યના આગમન સમાચાર
આપનાર. (૮) ૧૮૯૫
- કપાય-ચિત્તવ્રત્તિભૂમિમાં ફાંસીઆઓ. (૬) ૧૫૬૨
- ,, ભવરેટને ખેંચનારા સોળ બળદો. (૭) ૧૬૮૨
- ,, બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાહકમાંના એક. (૭) ૧૬૯૩
- ,, સંસાર બખ્તરમાં તોફાની છોકરાઓ. (૭) ૧૭૩૫
- ,, કાચા૩૫ ઓરડામાંના ચિત્તબચ્ચાને કાપનારા ચપળ ઊંદરો. (૭) ૧૭૩૮
- ,, સંસારીજીવની આબુબાબુ અવાજ કરનારા તોફાની છોકરા. (૮) ૧૯૯૯
- ,, મહામોહના ખોળામાં ખેઠેલા સોળ છોકરાંઓનું સમુચ્ચયનામ. (૪) ૮૭૯
- કાંચનપુર-મનુજગતિનું નગર. સંસારીજીવના રખડપાટા દરમ્યાનનું
વસવાટસ્થાન. (૭) ૧૮૩૬
- કાંચનપુર-સરળશેઠનું નગર. વામદેવનું નાસી જવાનું અને અતે
ફાંસીનું સ્થાન. (૫) ૧૩૩૦
- કામલતા-ગંધસમૃદ્ધ નગરના વિદ્યાધર કનકાદરની રાણી. મદન-
મંજરીની માતા. (૮) ૧૮૬૧
- કાંપિલ્યપુર-માનવાવાસનું નગર. સંસારીજીવ વાસવનું જન્મસ્થાન. (૭) ૧૮૩૫
- કાચકલેશ-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૫.
બાહ્યપરિવાર. (૪) ૧૦૬૯
- કાચગુમ્ફિ-ત્રીજી ગુમ્ફિ. આક પ્રવચન માતાઓ પૈકી આકમી. (૮) ૧૯૪૯
- કાચા-જીવમુનિને રહેવાનું સ્થાન. (૭) ૧૭૩૭
- કામણી-ચોરીનું દ્રવ્ય-સંસારી જીવે અલણ કરેલું. (૮) ૧૯૯૮
- ,, શરીર. કાચા ઓરડા સામે ચોક અથવા અંદરનો ઓરડો. (૭) ૧૭૩૮

કાલિદાસ-અંતર, મુગ્ધનું રૂપ લેનાર. મિથુનકથા. (૩)	૪૧
કાલપરિણતિ-કર્મપરિણામની નાટકપ્રિય મહારાણી. (૨)	૨૬૨
કાળાનિવેદક-વખત જાણાવનાર સેવક. (૩)	૭૭૭
,, સિદ્ધાર્થપુરના રાગને સમય જાણાવનાર. (૪)	૭૩૬
,, કનકાદર રાગને કાળ-સમય જાણાવનાર. (૮)	૧૮૬૬
કિન્નરમિથુન-તુંગસિખર પર ગધર્વમિથુન સાથે ગાનની હરીફાઈ કરનાર. (૭)	૧૭૮૨
કિલિવપિક-વિષ્ણુધાવના અધમ દેવા. પાંડવો ખીચે દેવલોક વિગેરેની નીચે ધ્યાનવાળા. (૮)	૧૯૭૦
કુદૃષ્ટિ-મહામોહના સેનાપતિ મિથ્યાદર્શનની પત્ની. (૪)	૮૫૮
કુંદકલિકા-લક્ષ્મિપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. મદનમંજરીની દાકરી. (૪)	૬૬૨
કુમેર-લવચકે અદળક સંપતિવાળો શેઠ. બુગટીઆ કપોતકનો પિતા. (૪)	૯૭૧
કુરૂપતા-લવચકામાં સાત પૈકાની એક પિશાચી. (૪)	૧૦૦૫
કુલંતર-સપ્રમોહનગરે વિશાલાક્ષ્મીનો પુત્ર. સંસારીજીવ ગુણધાર-જીનો સંગોત્રીય અને મિત્ર. (૮)	૧૮૫૬
કુલભૂપણ-રિપુદામણની ગાદીએ આવનાર તેનો ભાઈ (તપન ચક્રી સ્થાપિત). (૪)	૧૧૨૮
કુવાસના-સદ્બોધમંત્રીએ યજ્ઞમાં નાખેલી શાળો. (૮)	૧૬૫૦
કુવિકલ્પસંતતિ-સંસારીજીવના પેટ સુધી લટકતી રામપાત્રની મોટી માળા. (૮)	૧૬૬૮
કુશસ્થળ-ખાળને વ્યાં ત્રાસ થયો હતો તે નગર. રાજા હરિશ્ચંદ. (૩)	૪૪૫
કુશાવર્તપુર-કનકચૂડનું નગર. કનકશેખરનું જન્મસ્થાન અને રાજ-સ્થાન. (૩)	૫૫૩
કૃપણતા-સાગર(લોભ)ની અંગીજૂતા અને સાથી. (૭)	૧૭૬૨
કૃષ્ણ-કાચારૂપ ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી ૭ નોકર સ્ત્રીઓમાંની પ્રથમ (લેશ્યા). (૭)	૧૭૫૨
કેવળ-સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો પાંચમો મિત્ર. (૪)	૧૦૬૪
કેસરી-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજમંત્રીમાંનો એક. (૩)	૫૬૫
,, આનંદપુરનો રાજા. (૬)	૧૪૬૬
કેવિદ્-મુનિસમૂહના આચાર્ય. કુશ્રુતિની જળથી બચનાર. અક્લંકના દીક્ષાગુરુ. ક્ષમાતલના સ્વમળનિયમ તદ્દનુભૂતિના પુત્ર. (૭)	૧૭૬૬

ક્રીડાનંદન-વર્ધમાનપુરની બહાર બગીચો. વિમળ-વામદેવનું ક્રીડા- સ્થાન. (૫)	૧૧૪૮
કૂરચિત્ત-નંદિવર્ધને ખાધેલાં વડાં. (૩)	૩૫૩
કૌંઘ-(અનંતાનુબધી) મહામોહનો પૌત્ર. દ્વેષભ્રજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪)	૮૭૯
,, (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર. ઝોળામાં રમતાં સોળ છોકરાંમાંનો એક.	૮૮૦
,, (પ્રત્યાખ્યાની) દ્વેષભ્રજેન્દ્રનો પુત્ર. સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪)	૮૮૧
,, (સંજવલન). મહામોહનો ચપળ પૌત્ર. યથાખ્યાતચારિત્રધાતક. (૪)	૮૮૧
કિલિષ્ટમાનસ.-દુષ્ટાશય રાજનું નગર. મૃષાવાદના પિતાનું ઘર (આંતર) (૪)	૭૧૧
ક્ષમા-યતિધર્મની આબુઆબુ એઠેલ દશ મનુષ્યમાંની પહેલી સ્ત્રી. (૪)	૧૦૬૭
ક્ષમાતળ-સ્વમળનિચય રાજનું નગર. શ્રુતિનું રમણસ્થાન. (૭)	૧૭૭૭
ક્ષયોપશમ-કાયારૂપ ઔરડામાં બારી. (૭)	૧૭૩૮
ક્ષાંતિ-ચિત્તસૌંદર્યે શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની પુત્રી. (૩)	૩૬૫
ક્ષાયિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિનાં ત્રણ પૈકીનું એક રૂપ. (૪)	૧૦૮૬
ક્ષાયોપશમિક-સમ્યગ્દર્શન સેનાપતિના ત્રણ પૈકીનું ત્રીજું રૂપ. (૪)	૧૦૮૬
ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત-નગર. મનીષી-બાળનું સ્થાન. (૩)	૩૭૪
ક્ષેમપુરી-મહાવિદેહના સુકચ્છવિજયની રાજધાની. અનુસુંદર ચક્રી- (સંસારીજીવ)નું સ્થાન. (૮)	૧૬૭૩
ક્ષોભ-સંસારસમુદ્રે સંયોગવિયોગજન્ય ઉકળાટનું રૂપક. (૭)	૧૭૧૦
ખસતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪)	૧૦૦૨
ખેચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં વસતા લોકો. (૨)	૩૨૪
ગગનશેખર-દક્ષિણત્રેણીનું વિજ્ઞાધરનગર. (૫)	૧૧૬૮
ગંગાધર-સંસારીજીવ. ઔરવતક્ષેત્રના સિંહપુર નગરે ક્ષત્રિય. (૮)	૧૬૫૫
ગાજુધર-વરિષ્ઠ રાજ્યના સમુદાયના ઉપરીઓ. (૬)	૧૬૧૪
ગંધપુર-સુકચ્છવિજયે મહાભદ્રાના પતિ દિવાકરનું નગર. (૮)	૧૬૮૦
ગંધર્વમિથુન-તુંગશિખર પર કિન્નરમિથુન સાથે ગાનની હરીફાઈ કરનાર. (૭)	૧૭૮૨
ગંધસમૃદ્ધ-વૈતાલ્ય પર્વત પર વિદ્યાધરનગર. મદનમંજરીનું જન્મ- સ્થાન. (૮)	૧૮૬૧
ગાંધારરાજ-પુષ્કરદ્વીપમાં અથોખ્યાના રાજા અમૃતસારના પિતા. (૮)	૨૦૨૬
ગાંભીર્ય-અંતરંગ ચતુરંગ સૈન્યમાં રથો. (૬)	૧૫૬૦

ગાંભીર્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪)	૧૦૯
,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર બચ્ચુ. (૭)	૧૮
ગુણધારણ-સપ્તમોદનગરના મધુવારણ-સુમાલિનીનો પુત્ર. સંસારી- જીવ. (૮)	૧૮૫૬
ગૃહિધર્મ-ચારિત્રરાજ મહારાજનો બીજો પુત્ર. કટાયો. (૪)	૧૦૭૮
ગોત્ર-એ આત્મીય પુરુષોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્રરાજ. (૪)	૮૬૨
ગૌરવ-શૈલરાજના ત્રણ મનુષ્યોઃ ઋદ્ધિ, રસ અને શાતા. (અભિ- માન-રૂપક). (૮)	૧૯૫૯
ગ્રેવેયક-વિભુધાસયનું કલ્પાતીત સ્થાન-ગુણધારણની સ્થાપના- ભૂમિ. (૮)	૧૯૫૪
ઘંઘશાળા-શંખપુરના નંદશેડના ઘરનો ઓરડો. મહાભદ્રાનું વસતીસ્થાન. (૮)	૧૯૮૨
ઘનવાહુન-સાહસાદ નગરે જીમ્તરાજ-લીલાદેવીનો પુત્ર. સંસારી- જીવ. (૭)	૧૬૫૫
ઘનમુંદરી-સાકેતપુરના નંદની પત્ની. સંસારીજીવ અમૃતોદરની માતા. (૭)	૧૮૧૯
ઘનિકર્મ-ચારિત્રરાજની ભૂમિમાં ચોરડા (ઘાડ પાડનારાઓ). (૬)	૧૫૬૨
ધ્રાણુ-નાસિકા ગુફામાં રહેનાર મંદનો મિત્ર. (૫)	૧૨૮૯
ચક્ર (પ્રથમ)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. ભાવમન. (૭)	૧૫૪૩
ચક્ર (બીજું)-ચિત્તવાનરને ફરવાનું ચક્ર. કાર્મણુશરીર. મનોવર્ગણા- દ્યમન. (૭)	૧૭૪૮
ચક્રુલ-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર રાજાનો ફત. (૮)	૧૮૭૧
ચક્ર-મંદમાં રહેનાર પરિવારકા. અ પેટી એક અનુર્થ મુનિ હતા. (૭)	૧૬૮૭
ચણકપુર-દુર્ભાષા બોલનાર દુર્મુખને રહેવાનું નગર. ભવચક્ર. (૪)	૯૭૬
ચંદ-લલિતપુરમાં કુંદકલિકા પર આસક્ત રાજપુત્ર. (૪)	૯૬૫
ચંડિકા-દેવી. લોલાક્ષરાજની પૂજનયત્રી દારૂ પીનારી મસ્તા. (૪)	૯૩૮
ચતુર-કનકશેખર કુમારનો વિશ્વાસુ નોકર. (૩)	૫૬૨
ચતુરક્ષ-વિકલાક્ષનિવાસનો ત્રીજો પાડો.	૩૨૩
ચંદન-વિદ્યાધર. સિદ્ધપુત્ર. નિમિત્તોઆ. જ્ઞેશી. રત્નશેખરનો મિત્ર. (૫)	૧૧૬૬
ચપળ-વિદ્યાધર અમિતપ્રજા-મણિસિખાનો પુત્ર. અચળનો ભાઈ. રત્નચૂડનો વિરોધી. (૫)	૧૧૬૬
ચપળતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪)	૯૧૪

- ચારનિકાય દેવો-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી
અગિયારમો પ્રકાર. (૭) ૧૧૭૧
- ચારિત્રધર્મરાજ-જૈનપુરે જીવતીર્થ સિંહાસને બેઠેલા મહારાજ.
મોહરાગના હરીફ. (૪) ૧૦૫૮
- ચાર-ચાર વ્યાપારીઓ પૈકીનો એક, જેની કથાશ્રવણથી પંચમ મુનિ
વૈરાગ્ય પામ્યા. (૭) ૧૭૦૧
- ચારુતા-ચિત્તસૌંદર્યના શુભપરિણામ રાગની બીજી રાણી. દયાની
માતા. (૩) ૬૨૭
- ચિત્ત-કાચારૂપ ઓરડામાં ચપળ વાંદરાનું બચ્ચું. (૭) ૧૭૩૮
- ચિત્તરમ-સુકચ્છ વિજયના શંખનગર પાસેનું ઉદ્યાન. અનુસંદરનું
ચર્ચાસ્થાન. (૮) ૧૬૭૮
- ચિત્તવિક્ષેપ-ચિત્તવૃત્તિ અટવીના તકિલસિત બેટમાં આવેલો મહાન
મંડપ. (૪) ૮૦૭
- ચિત્તવૃત્તિ-અનેક બનાવથી ભરપૂર અંતરંગ લોકોનું નિવાસસ્થાન.
અટવી. (૪) ૮૦૪
- ચિત્તસમાધાન-જૈનપુરમાં બાંધેલો મહા વિશાળ મંડપ. (૪) ૧૦૪૩
- ચિત્તસૌંદર્ય-અંતરંગનગર. દયાનું ધામ. (૩) ૩૬૧
- ચૂતમંજરી-કુશાવર્તપુરના રાગની રાણી. કનકશેખરની માતા.
નદિવર્ધનની મામી. (૩) ૫૫૪
- ” ગગનશેખરના યુવરાજ રત્નશેખર-રતિકાંતાની દીકરી.
રત્નચૂડની પત્ની. (૫) ૧૧૬૬
- ચૂતચૂચુક-કુશાવર્તપુરનો બગીચો. વિમલાનના-રત્નવતીની કેલિ-
ભૂમિ. (૩) ૫૮૨
- ચૌરિંદ્રિય-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી છત્રો
પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- છેદાપસ્થાપન-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગજૂત મિત્રોમાંના એક
નં. ૨ (૪) ૧૦૬૫
- જગતારણુ-ગુણધારણુનો પુત્ર. તેની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ
બેસનાર. (૮) ૧૬૫૩
- જઘન્યતા-કિલટમાનસના દુષ્ટાશયરાગની રાણી-મૃધાવાદની માતા. (૪) ૭૧૨
- જડ-અશુભોદય. સ્વયંજ્યતા પુત્ર. (૪) ૭૬૪

જનમદિર-માનવાવાસનું નગર. સંસારીજીવ વિરોધનનું જન્મ-સ્થાન. (૭)	૧૮૨૬
જન્મસંતાન-ભવરેંટથી ખેંચેલા જળને જેમાં ઠલવવામાં આવે છે તે ખેતર. (૭)	૧૬૮૩
જયપુર-બહિરંગનગર. બકુલ શેઠની દીકરી કમલિનીને ધનશેખર પરણ્યો તે સ્થાન.. (૬)	૧૪૭૩
જયસુંદરી-આનંદપુરના કેસરી રાજની રાણી. (૬)	૧૪૬૬
જયસ્થળી-મનુજગતિના ભરત પાડાનું નગર. નંદિવર્ધનનું જન્મસ્થાન અને ખેલણુભૂમિ. (૩)	૩૪૪
જરા-ભવચક્રમાં સાત પિશાચીમાંની એક. (૪)	૯૯૫
જળી-સંસારસમુદ્રમાં જન્મજરામરણનું રૂપક. (૭)	૧૭૦૯
જળવ્યર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનના લોકો. (૨)	૩૨૪
„ સંસારસમુદ્રે દુઃખસમૂહનું રૂપક. (૭)	૧૭૧૦
જિનમતજ્ઞ-જયસ્થળનો નિમિત્તિઓ. (૩)	૩૬૧
જમ્બૂત-સાક્ષીદનગરના રાજા. ધનવાહનના પિતા. (૭)	૧૬૪૬
જવલોક-ભવરેંટનું ઘટમાળ યંત્ર. (૭)	૧૬૮૨
જવવીર્ય-જૈનપુરના ચિત્તસમાધાન મંડપની નિઃસ્પૃહતા વેદિકા પર સિંહાસન. (૪)	૧૦૫૬
જવિકા-પિશાચી મૃતિનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૧
જુગુપ્સા-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક ખેડેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીની કદરૂપી સ્ત્રી. (૪)	૮૭૬
જૈન-માનવાવાસમાં વિવેકપર્વતના અપ્રમત શિખર પરનું નગર. (૪)	૧૦૨૨
„ જૈનપુરમાં રહેનારા લોકો. (૪)	૧૦૫૦
જૈમિનિ-મીમાંસક-નવીન દર્શનના પ્રણેતા. (૪)	૧૦૨૧
જ્ઞાન-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬)	૧૫૬૦
„ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭)	૧૭૫૯
જ્ઞાનસંવરણ-પાંચ મનુષ્યોથી પરવરેલ મહામોહનો મિત્ર રાજા. (૪)	૮૮૮
„ સદ્બોધને હઠાવવા પ્રયાણ કરનાર મહારાજા. (૮)	૧૯૩૬
જ્યોતિષક-સંસારીજીવની રખડપાટીમાં વિશુદ્ધાલયમાં સ્થાન. (૭)	૧૮૩૪
નજીવપરિણામ-ભવરેંટથી ખેડાતા જન્મસંતાનખેતરમાં વવાતા કર્મપ્રકૃતિથીજનો વાવનારો. (૭)	૧૬૮૩

તત્વપ્રીતિકર-ધર્મબોધકર પાસેનું સુંદર જળ. (૧)	૨૫
તત્વરોચક-જળ. તત્વપ્રીતિકર પાણીનું બીજું નામ. (૫)	૧૨૭૬
તત્વાવગમ-વિદ્યાકુમારીનું એ પૈકી એક સ્તન. (૮)	૧૬૩૪
તત્પક્ષિ-ભૂતળનગરના મલયસંચયની રાણી વિચક્ષણની દાદી. (૪)	૭૬૩
તત્પરિણુતિ-અસંવ્યવહાર નગરની પ્રતિહારી. (૨)	૩૦૨
તથાવિવ્ર-સભુરાગનું નગર. મિથુનદ્વયઅંતરકથાસ્થાન. (૩)	૪૧૧
તદનુભૂતિ-ક્ષમાતળના સ્વમળનિચયની રાણી. કાવિદ્-આલિશની માતા. (૭)	૧૭૭૭
તદુચ્છ્રય-સ્વદેહ અગ્નીચામાં રાફડો, જેના પર ફાંસો ખાવા સ્પર્શન ચઢેલ તે. (૩)	૩૭૫
તદ્યા-ધર્મબોધકરની સુશીલ દીકરી. (૧)	૨૩
તદ્વિલસિત-ચિત્તજ્ઞિ અટવીની પ્રમત્તતા નદીમાં આવેલો બેટ. (૪)	૮૦૬
તન્નિયોગ-કર્મપરિણામે અસંવ્યવહારનગરે મોકલેલો દુત. (૨)	૩૦૨
તપ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭)	૧૭૫૯
તપન-રિપુદારણનો ગર્વ ઉતારનાર ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
તપમુખ-આરિવધર્મરાજના આર પૈકીનું ત્રીજું મુખ. (૪)	૧૦૬૦
તપયોગ-યનિધર્મની આભુઆભુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૫. (૪)	૧૦૬૮
તામસ-દ્રવ્ય. સંસારી જીવના શરીર પર ફરેલા ચાંડલા માટેની મસી-વસ્તુ. (૮)	૧૬૬૮
તામસચિત્ત-દેશગળે-દ્રુનું અંતર નગર. (૩)	૫૭૫
તીવ્ર-દુર્ભાષાનું ફળ ખતાવવા નિર્દિષ્ટ થયેલો ચણકપુરનો રાખ. (૪)	૯૭૬
તીવ્રમોહોદય-અસંવ્યવહાર નગરનો સરસભો. (૨)	૩૦૦
તુંગશિખર-અહિરંગ પ્રદેશમાં પર્વત. ગર્ધર્વ કિલ્લરમિથુનનું કીડાંગણ. (૭)	૧૭૮૨
તુચ્છતા-હાસની પત્ની. મરતાઈ. (૪)	૮૭૩
તૃષ્ણાવેદિકા-તદ્વિલસિત બેટના ચિત્તવિક્ષેપમંડપની વચ્ચે આવેલ વેદિકા (platform). (૪)	૮૦૮
તેઈંદ્રિય-દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી પાંચમો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
તેજસ્કાય-એકાક્ષનિવાસનો ચોથો પાડો. (૨)	૩૧૮

- તેતલિ-કુશાવર્તપુરમાં નંદિવર્ધનનો સારથિ. તેનું અને કનકમંજરીનું તારામૈત્રક જ્ઞેનાર. (૩) ૫૯૦
- તૈજસી-કાચાણ્ડ ઓરડાના મર્મગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની ચોથી (લેશ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- ત્રિકરણ-વિકલાક્ષનિવાસનો બીજો પાડો. (૨) ૩૨૨
- દમ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૯
- દમનક-રત્નદ્રીધે સુશુદ્ધિ મંત્રીનો વિશ્વાસુ નોકર. હરિકુમારને ચેતાવનાર. (૬) ૧૫૩૮
- દયા-ચિત્તસૌહાર્યના શુભપરિણામ અને ચારુતાની દોકરી. (૩) ૬૨૮
- દરિદ્રતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૭
- દર્શન-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૯
- દર્શનાવરણ-નવ મનુષ્યોથી પરવરેલો અને મહામોહનો મિત્રરાજ્ય. (૪) ૮૮૮
- દક્ષિણ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના પદ્ધતિઓ. (૪) ૧૦૯૭
- દાનમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર પૈકીનું પહેલું મુખ. (૪) ૧૦૫૯
- દાણુક-નંદિવર્ધનને કુશાવર્તપુરે તેડવા આવનાર પિતાનો દૂત. (૩) ૬૧૮
- દિવાકર-સુકચ્છવિજયે ગંધપુરના રાજ્ય રવિબ્રહ્મ-પદ્માવતીપુત્ર. મહાભદ્રાના પતિ. (૮) ૧૯૮૦
- દિશિપરિમાણુ-ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૬ પ્રથમ ગુણુવત. (૪) ૧૦૮૨
- દીનતા-મહામોહના ચતુરંગ લશ્કરના પાળાઓ. (૪) ૯૧૫
- દૃષ્ટિ-વિષયાલિલાપની સ્વરૂપવાન દોકરી. આકર્ષક યોગિની. (૬) ૧૫૭૯
- દૃષ્ટિરાગ-ગર્જ અતત્ત્વાલિનિવેશ. રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૪
- દુર્ભાગતા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૧૦૦૯
- દુર્મુખ-કુશાવર્તના રાજ્ય કનકચૂડનો ખટપટી કારભારી. કુટિલ રાજનીતિથી નીતરતો. (૩) ૫૫૮
- ,, ભવચક્રે-ચણુકપુરના ધનવાન સાર્થવાહ સુમુખનું સ્થાપિત નામ. (૪) ૯૭૬
- દુષ્ટયોગ-ભવરેટના તુળા. (૭) ૧૬૮૨
- દુષ્ટશીલ-હેમપુરના રાજ્ય વિભીષણનો હનુરીઓ. ચોર. જાર. (૪) ૯૫૫
- દુષ્ટાભિસન્ધિ-રૌદ્રચિત્તપુરનો રાજ્ય. હિસાદેવીનો પિતા. ૫૭૨
- ,, કાચાણ્ડ ઓરડામાં ચિત્તવાનરનું લોહી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૩૯

દુષ્ટાશય-કિલ્લિષ્ઠમાનસનો રાજા. મૃષાવાદનો પિતા. (૪)	૭૧૧
,, સંસારીજીવની આસપાસ ફરી વળેલ રાજપુરુષો. (૮)	૧૯૯૯
દેડકો-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં સંસારીજીવનો સ્વાંગ. (૭)	૧૮૩૫
દેશાવગાશિક-ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૦. દ્વિતીય શિક્ષાવ્રત. (૪)	૧૦૮૫
દૈન્ય-તામસચિત્તના અધિકારીનો હજુરીઓ. (૪)	૭૯૬
દુમ-વગદેશનો રાજા. વિલાકરનો મામો. કનકચૂડ સાથે લડાઈ કરનાર. (૩)	૫૮૪
દ્વિહૃષીક-વિકલાક્ષનિવાસનો દ્વીપ્રિય નામનો પહેલો પાડો. (૨)	૩૨૧
દ્વેષ-ભવરેંદને ખેંચનારો કર્ષક. (૭)	૧૬૮૨
દ્વંપગજેન્દ્ર-નામસચિત્તનો રાજા. વૈશ્વાનરનો પિતા. અવિવેકિ-તાનો પતિ. (૩)	૫૭૫
,, મદામોહનો ખીજો પુત્ર. (૪)	૭૦૫
ધનગર્વ-મિથ્યાભિમાનનો અંગબૂત મિત્ર. (૪)	૯૫૪
ધનદત્ત-માનવાવાસે વાસવશેડનો ઘણે વર્ષે મળેલો મિત્ર. (૪)	૯૭૮
ધનશેખર-આનંદપુરના હરિશેખર-અંધુમતીનો પુત્ર. સંસારીજીવ. (૬)	૧૪૬૭
ધનેશ્વર-કોર્કે કપોતક. અદળક સંપત્તિવાળા કુખેર શેડનો જુગટીઓ પુત્ર. (૪)	૯૭૧
,, પુંડરીકના પદે-પાદે આવનાર તેનો શિષ્યરત્ન. (૮)	૨૦૬૫
ધરણુ-સાર્થવાહ. હરિકુમાર તથા બાળને રત્નદ્વીપે લઈ જનાર. (૬)	૧૪૮૮
ધરા-કાંપિત્યપુરના વસુધધરાજની રાણી. સંસારીજીવ વાસવની માતા. (૭)	૧૮૩૫
ધરાતળી-ભુધના પિતા શુભવિપાકનું નગર. (૫)	૧૨૮૪
ધરાધર-વિજયપુરના શિખરીરાજનો કુંવર. નદિવર્ધનનું ખૂન કરનાર. (૩)	૬૮૪
ધર્મ-શુક્લપુરુષ. સમાધિનું રૂપક. પીતા, પદ્મા ને શુકલા પરિચારિકાના શેડ. (૮)	૧૯૪૧
ધર્મધોષ-જનમંદિર નગરે સંસારીજીવ-વિરોધનને ઉપદેશ કરનાર આચાર્ય. (૭)	૧૮૨૬
ધર્મધ્યાન-ધારણાનદીને સામે પાર દડોલક. નાની કેડી. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬)	૧૬૦૬
,, ત્રણુ લેશ્યાએ બનાવેલા પગધિયાં ચઢતાં લાગતો પવન. (૭)	૧૭૫૮

- ધર્મખંધુ-રાજપુત્ર સંસારીજીવ-સિંહને દીક્ષા આપનાર ગુરુ-
મહારાજ. (૮) ૧૬૫૬
- ધર્મખોધકર-સુસ્થિતરાજનો સેવક. રસોડાનો ઉપરી. (૧) ૨૧
- ધવલિકા-ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધરનગરની મહાદેવી કામલતાની દાસી. (૮) ૧૮૭૧
- ધવળ-વર્ધમાનપુરના રાજા વામદેવના મિત્ર વિમળના પિતા. (૫) ૧૧૪૧
- ,, કનકચૂડનુ આગમન નંદિવર્ધન પાસે જાહેર કરનાર રાજસેનાપતિ. (૩) ૫૫૨
- ધાતકીખંડ-મનુજગતિ નગરીનો એક વિભાગ. (૮) ૧૬૫૬
- ધારણા-અધ્યવસાય સરોવરમાંથી નીકળતી મહાનદી, નિર્વૃત્તિને
માર્ગે. (૬) ૧૬૦૬
- ધિષણા-વિમલમાનસના શુભાભિપ્રાયની દીકરી. બુધની પત્ની,
વિચારની માતા. (૫) ૧૨૮૬
- ધૃતિ-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ધૈર્ય-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચું. (૭) ૧૭૫૬
- ધ્યાન-તપમેગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. પ. અંતરંગ
પરિવાર. (૪) ૧૦૭૨
- ,, અંતરંગ મહારાજનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- નંદ-સાકેતપુરનો વાણીઓ. સંસારીજીવ. અમૃતોદરનો પિતા. (૭) ૧૮૧૬
- નંદન-રાજપુરુષ, બાળ જીવતો છે એમ મધ્યમશુદ્ધિને ખબર
આપનાર. (૩) ૪૪૪
- ,, વિશાળાનગરીનો રાજા. વિમળાનના-રત્નવતીનો પિતા. (૩) ૫૬૭
- નંદશેઠ-સુકચ્છવિજયના શંખપુરના શેઠ. એની ઘંઘશાળામાં મહાભદ્રા
ઉતર્યા હતા. (૮) ૧૯૮૨
- નંદા-જયસ્થળના રાજાની રાણી. નંદિવર્ધનની માતા. (૩) ૩૪૫
- નંદિવર્ધન-સંસારીજીવ, ત્રીજા અસ્તાવનો નાયક. (૩) ૩૪૫
- નંદિની-જનમંદિરનગરે આનંદની પત્ની સંસારીજીવ વિરોચનની
માતા. (૭) ૧૮૨૬
- નરકેસરી-શેખરપુરનો રાજા. નરસુંદરીનો પિતા. રિપુદારણનો સસરો. (૪) ૭૨૫
- નરસેન-ગંધસમૃદ્ધ નામના વિદ્યાધર નગરના રાજા કનકોદરનો લશ્કરી.
સખી લવલિકાનો પિતા. (૮) ૧૮૬૨

- નરસુંદરી—શેખરપુરના નરકેશરી—વસુંધરાની પુત્રી. રિપુદારજીની પત્ની. (૪) ૭૨૫
- નરવાહન—સિદ્ધાર્થનગરના રાજા, રિપુદારજીના પિતા. (૪) ૭૦૪
- નલિની—સુકન્ધ વિજયની ક્ષેમપુરીના રાજા યુગધરની રાણી. અનુસુંદર ચક્રવર્તીની માતા. (૮) ૧૯૭૪
- નામ—એતાળીશ મનુષ્યોથી પરવરેલો મહામોહનો મિત્રરાજા. (૪) ૮૮૯
- નારકો—દારૂના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી આઠમો પ્રકાર. (૭) ૧૬૭૫
- નાસિકા—લલાટપટ્ટ પર્વતની કબરી ઝાડીમાં એ ઝોરડાવાળી શુકા. (૫) ૧૨૮૮
- નાસ્તિક બૌદ્ધ બાહુરૂપત્ય—માનવાવાસના લોકાચર નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- નિકૃષ્ટ—કર્મપરિણામ રાજના છ પુત્રો પૈકી નં. ૧. (૬) ૧૫૬૭
- નિજચારુતા—વિચક્ષણની માતા. શુભોદયની પત્ની. (૪) ૭૬૩
- નિજદેહ—કાવિદ્—આલિશના તાબાનો પર્વત (૭) ૧૭૭૮
- નિજવિલસિત—ક્ષિત્રપ્રતિષ્ઠિત નગરની બહાર આવેલું ઉદ્યાન. પ્રભો-ધનરત્નની વિહારભૂમિ. (૩) ૪૬૩
- નિજસાધુતા—ધરાનળના રાજા શુભવિપાકની રાણી. શુધની માતા. (૫) ૧૨૮૫
- નિરીહુતા—ચારિત્રરાજ—વિરતિદેવીની માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૯૮
- નિરોગતા—પિશાચી રુઝનું વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૯
- નિર્બીજયોગ—શુકલધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૭
- નિર્મળચિત્ત—મલક્ષયરાજનું નગર. શુદ્ધિદેવીની જન્મભૂમિ. (૪) ૭૬૬
- ,, જૈનપુરનું પેટાનગર. સાત્ત્વિકમાનસપુરના તાબાનું પેટાનગર. (૪) ૧૦૪૫
- નિર્મળસૂરિ—શુભધારણને સ્વપ્નકળ કહેનાર કેવળી શુરુ. કંદ-મુનિના શુરુ. (૮) ૧૮૯૪
- નિર્વૃત્તિ—પિશાચીઓના દોરથી મુક્તસ્થાન. શ્રેષ્ઠ નગરી. (૪) ૧૦૧૬
- ,, ચિત્તવૃત્તિ અટવીને છેડે પશ્ચિમ દિશામાં નગરી. (૬) ૧૬૦૪
- નિષ્કરણતા—રૌદ્રચિત્તપુરના દુષ્ટાલિસન્ધિરાજની રાણી. હિંસાદેવીની માતા. (૩) ૫૭૩
- નિષ્પિપાસિતા—સેનાની સતોષની ધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૯૫
- નિષ્પુણ્યક—અદૃષ્ટમૂલપર્વતનો જિખારી. દ્રમક. (૧) ૧૬

- નિષ્પ્રકંપતા-ચિત્તસૌહાર્યની મહારાણી. ક્ષાંતિની માતા. (૩) ૩૬૩
- નિરુપૃહતા-જૈનપુરમાં ચિત્તસમાધાન મંડપની વેદિકા. (૪) ૧૦૫૫
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી (૭) ૧૭૫૯
- નીરદવાહન-સાહુલાદ નગરના જીમૂતરાજના ભાઈ અક્લંકનો પિતા અને ધનવાહન પદ્મજી થતાં ગાદીપતિ. (૭) ૧૬૫૫
- નીલ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી જી નોકર સ્ત્રીઓમાંની બીજી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- નીલકંઠ-રત્નદીપતા રાજા. હરિકુમારના મામા. (૬) ૧૪૮૮
- નૈપુણ્ય-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૯૭
- નૈયાયિક-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-નગર. (૪) ૧૦૨૦
- ,, માનવાવાસના નૈયાયિક નગરમાં રહેનારાં લોકો. (૪) ૧૦૨૦
- નોકપાય-ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં હુંટારાઓ. (૬) ૧૫૬૨
- ,, કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ડાખનાર વીંછીઓ. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષ-કાયા ઓરડામાં પાંચ જોખો. (૭) ૧૭૩૮
- પંચાક્ષપશુસંસ્થાન-તીર્થાર્થ લોકનું મોટું નગર. (૨) ૩૨૪
- પંચેદ્રિયતિર્યંચ-દારૂના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી નવમો પ્રકાર, જળચર, સ્થળચર, ખેચર. (૭) ૧૬૭૫
- પદ્મ-કાયા ઓરડાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી જી નોકર સ્ત્રીઓમાંની પાંચમી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- પદ્મકેસર-હરિકુમારના આંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- પદ્મરાજ-જયસ્થળના રાજા. નંદિવર્ધનના પિતા. (૩) ૩૪૫
- પદ્મા-સાહુલાદ નગરના જીમૂતરાજના ભાઈ નીરદની પત્ની. અક્લંકની માતા. (૭) ૧૬૫૫
- પદ્માવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાજની બીજી રાણી. રત્નવતીની માતા. (૩) ૫૬૭
- ,, સુકચ્છ વિજયે ગંધપુરના રાજા રવિપ્રભની રાણી. મહાભદ્રાની સાસુ. (૮) ૧૯૮૦
- પદ્મિની-પુષ્કરદ્વીપે અયોધ્યાના ગાંધારરાજની રાણી. અમૃતસારની માતા. (૮) ૨૦૨૯
- પરમાત્મા-નિર્વૃત્તિનગરીના મહારાજા સુસ્થિતરાજનું બીજું નામ. (૮) ૧૯૧૩
- પરમાધામી-પાપીપંજરના જમીનદાર અસાતના સેનાનીઓ. (૪) ૯૯૧

- પરમેશ્વર-નિર્વૃત્તિનગરીમાં બેઠેલા સુસ્થિત મહારાજ. શુભ અશુભ
કામનાં પરમ કારણ. (૮) ૧૯૧૩
- પરિચહ-રાગકેશરીના પુત્ર સાગરનો મિત્ર. ધનવાહનને નચાવનાર. (૭) ૧૭૭૩
- પરિચહપરિમાણુ-(સ્થૂળ)ગૃહીધર્મનો પરિવાર. આરમાંનો નં. ૫. (૪) ૧૦૮૧
- પરિણતિ-ધરાતળના અશુભવિપાકની પત્ની. મંદની માતા. (૫) ૧૨૮૫
- પરિહારવિશુદ્ધ-ચાગ્રિધર્મરાજના પાંચ અંગભૂત મિત્રોમાંના
એક નં. ૩. (૪) ૧૦૬૫
- પરીપહ-ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં ચાર ભટ્ટો (ઉપદ્રવ કરનારા). (૬) ૧૫૬૨
- ,, કાયા ઓરડામાંના ચિનવાનરને ડંસ મારનાર ડંસો. (૭) ૧૭૩૯
- પશુસંસ્થાન-ભવચક્રનું ત્રીજું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૦
- પાતાળકળશ-ચાર કપાયનું રૂપક. લવણસમુદ્રમાં છે તે. (૭) ૧૭૦૯
- પાપ-મિથુનકયના શરીરમાંથી નીકળેલું કાળું આળક. (૩) ૪૨૪
- ,, ભવરેટ અસંયત કૃવામાંથી ખેંચે છે તે પાણી-જળ. (૭) ૧૬૮૨
- પાપભીરતા-વિશદમાનસના શુભાલિસન્ધિરાખની રાણી. અચૂર્ણ-
તાની માતા. (૫) ૧૩૨૬
- પાપાતરંગ-સંસારીજીવના માથા પર રાખવામાં આવેલી બોદી
દીપ. (૮) ૧૯૯૯
- પાપિયંજર-ભવચક્રનું ચોથું અવાંતર નગર. (૪) ૯૯૧
- પાપોદય-કર્મપરિણામનો કૂર-ભયંકર સેનાપતિ. (૮) ૧૯૦૭
- પારિષ્ઠાપનિકા-પાંચમી સમિતિ. આઠ માતાઓ પૈકી પાંચમી. (૮) ૧૯૪૮
- પુંડરીક-ભવ્યપુરુષનું સાચું નામ (૮) ૧૯૮૩
- ,, સુકચ્છવિજયના શંખપુરના રાજા શ્રીગર્ભ-કમલિનીનો પુત્ર.
કુલંધરનો જીવ. ભવ્યપુરુષ. (૮) ૧૯૮૫
- પુણ્યોદય-સંસારીજીવનો મિત્ર અને સહાયક. (૨) ૩૨૮
- ,, રિપુદારણ સાથે જન્મનાર અંતરંગ મિત્ર. (૪) ૭૦૪
- ,, સંસારીજીવનો મિત્ર. મદનમંજરીના સ્વપ્નમાં આવનાર
પાંચ પૈકી એક. કર્મપરિણામનો સેનાપતિ. (૮) ૧૯૦૩
- પુરંદર-અનુસુદર ચક્રવર્તીનો પુત્ર અને તેના પછી ગાદીએ આવનાર. (૮) ૨૦૦૮
- પુષ્કરવરદ્વીપ-અનુસુદરનું આગામી સ્થાન. ક્ષેત્ર-ત્યાંથી મુક્તિ. (૮) ૨૦૨૬
- પુવિદ-મકરધ્વજના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૬૯
- પૃથ્વીકાય-એકાક્ષનિવાસનો બીજો પાડો. (૨) ૩૧૭

પૃથ્વી પાણી અગ્નિ વાયુ-દારના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી ત્રીજો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
પૌષ્ઠ-ગૃહધર્મનો પરિવાર. બાર પૈકી નં. ૧૧. તૃતીય શિક્ષાવત. (૪)	૧૦૮૫
પ્રકર્ષ-વિચક્ષણ અને બુદ્ધિનો પુત્ર. વિમર્શનો ભાણેજ. શુભોદયનો પૌત્ર. મલસંચયનો પ્રપૌત્ર. (૪)	૭૬૭
પ્રગુણ-તથાવિધનમરના ઋણુરાગની પત્ની. (૩)	૪૧૧
પ્રજાકર-જયસ્થળના પદ્મરાગના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩)	૬૧૯
પ્રજ્ઞાવિશાળા-સમજણવાળી ચતુર સ્ત્રી. (૨)	૨૭૪
પ્રતિબોધકાચાર્ય-મિથુનદ્વયનું રહસ્ય કહેનાર કેવળી આચાર્ય. મલવિલય ઉદ્યાને. (૩)	૪૧૭
પ્રવળરાગકલ્પોલ-સંસારીજીવની ડોકમાં પહેરાવવામાં આવેલી બોડકા(કણ્ઠવીર)ની માળા. (૮)	૧૯૯૮
પ્રબોધનરાત-નિજવિલસિત ઉદ્યાને શત્રુમર્દન ને મનીષી વિગેરેને પ્રબોધ કરનાર આચાર્ય. (૩)	૪૬૩
પ્રભાકર-વિમલાનનાના મામા. કનકપુરના રાજા. પ્રભાવતીના ભાઈ. (૩)	૫૬૭
પ્રભાવ-સ્પર્શનશુદ્ધિ માટે મોકલેલ દૂત. (૩)	૩૮૫
પ્રભાવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાગની પત્ની. વિમળાનનાની માતા. (૩)	૫૬૭
પ્રભતતા-ચિત્તવૃત્તિ અટવીમાં આવેલી મોટી નદી. (૪)	૮૦૫
પ્રમાદ-પંથહેતુ કુટુંબના તંત્રવાહકમાંના એક. (૭)	૧૬૬૩
„ ચિત્તવૃત્તિ ભૂમિમાં ધિંગો (લંપટો). (૬)	૧૫૬૨
„ ભવચંદના તુંબા. (૭)	૧૬૮૨
„ કાયા ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને હેરાન કરનાર કાકિડાઓ. (૭)	૧૭૩૯
પ્રમુદિતા-શુભપરિણામ અને નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણ- ધારણની પત્ની. (૮)	૧૬૫૧
પ્રમોદકુંભ-નંદિવર્ધનના જન્મની વધામણી આપનાર દાસીપુત્ર. (૩)	૩૪૫
પ્રમોદવર્ધન-શાદ્દલપુરનું જિનમંદિર. અરિદમનનું ઉત્થાન તથા દીક્ષાસ્થાન. (૩)	૬૮૩
પ્રમોદશેષર-નિજવિલસિત ઉદ્યાનમાં જિનમંદિર. પ્રબોધનરાતિ આચાર્યની વિહારભૂમિકા. (૩)	૪૬૬
પ્રવરસેન-કુશાવર્તપુરને સીમાડે અંબરીષ બારવટીઆનો ઉપરી (૩)	૫૮૦
પ્રશમ-વિદ્યાકુમારીના નિતંબ. (૮)	૧૬૩૪

- પ્રશમ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે છુપાઈ રહેલા
ચિત્તવાનરના પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- પ્રશ્ન-આગ્રિતરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪) ૧૦૬૭
- પ્રાણપ્રતિપાતવિરમણુ-(સ્થૂળ) ગૃહધર્મનો પરિવાર. ખારમાંનો
નં. ૧. (૪) ૧૦૭૮
- પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગના ખાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૧
અતરંગ પરિવાર. (૪) ૧૦૬૯
- પ્રિયદર્શના-માનવાવાસે બધુદત્ત વણિકની પત્ની. સંસારીજીવની
માતા. (૭) ૧૮૨૨
- પ્રિયનિવેદિકા-સુમતિના જન્મની વધામણી આપનાર દાસી. (૨) ૨૭૩
- પ્રિયંકરી-ધનવાહનના જન્મની જન્મતરાજને ખબર આપનાર દાસી. (૭) ૧૬૪૬
- ,, ક્ષેમપુરીના રાજા યુગંધરને પુત્રજન્મની ખબર આપનાર
દાસી. (૮) ૧૬૭૫
- પ્રિયંવદા-રિપુકંપને મતિકલિતાથી પુત્ર થયો તેની વધામણી
આપનાર દાસી. (૪) ૬૪૫
- બકુલ-જયપુર નગરનો ધનવાન શેઠ. કમલિનીનો પિતા. ધનશેખરનો
સાસરો. (૬) ૧૪૭૬
- બંદરગુરુ-ભવગ્રામના સ્વર્ણમંદિરના અધિપતિ સારગુરુનું ઉપનામ (૫) ૧૨૬૧
- બંધહેતુ-મહાવાસીઓનું ભક્ત કુટુંબ. (૭) ૧૬૯૦
- બંધુ-માનવાવાસે સંસારીજીવ. બંધુદત્ત-પ્રિયદર્શનાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૨૨
- બંધુદત્ત-માનવાવાસે વણિક. બંધુ-સંસારીજીવનો પિતા. (૭) ૧૮૨૨
- બંધુમતી-વામદેવને આશ્રય આપનાર કાંચનપુરના સરળશેઠની
ભાર્યા. (૫) ૧૩૩૧
- ,, આનંદપુરના હરિશેખર શેઠની ભાર્યા-ધનશેખરની માતા. (૬) ૧૪૬૭
- બંધુલ-કાંચનપુરના સરળશેઠનો મિત્ર અને પુત્રજન્મની જાણીને
અંગે શેઠને નોતરનાર. (૫) ૧૩૩૧
- બંધુલા-હરિ-મંજરીનો સંબંધ જોડાવી આપનાર, પદ બતાવનાર
તાપસી. (૬) ૧૪૯૧
- બંધુસુંદરી-વિમલાનનાની મામી. કનકપુરના પ્રભાકરની રાણી. (૩) ૫૬૭
- બહુલિકા બહેન માયા-મયાવાહની બહેન. વામદેવની સહચરી. (૫) ૧૧૪૪

આહુસ્પત્ય ગેઈ નાસ્તિક-માનવાવાસના લોકાયત નગરમાં રહેનાર

લોકા. (૪)

૧૦૨૧

આસિશ-ક્ષમાતળના સ્વમળનિચય-તદનુભૂતિનો પુત્ર. શ્રુતિને વશ

પડનાર. (૭)

૧૭૭૭

આળ-કર્મપરિણામ અને અકુશળમાળાનો પુત્ર. (૩)

૩૭૪

ખિલાડો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭)

૧૮૧૬

બુદ્ધિ-નિર્મળચિત્તે મલક્ષ્ય-સુંદરતાની દીકરી, વિચક્ષણની પત્ની,

પ્રકર્ષની માતા. (૪)

૭૬૬

બુદ્ધિપાટવ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪)

૧૦૬૭

બુદ્ધિવિશાળ-જ્યસ્થળના પદ્મરાગ્નના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩)

૬૧૬

બુદ્ધિસમુદ્ર-નંદિવર્ધનને કળાનો અભ્યાસ કરાવનાર કળાચાર્ય. (૩)

૩૫૦

બુધ-ધરાતળના શુભવિપાક-નિજસાધુતાનો પુત્ર. વિમળને ઉપદેશ

કરનાર આચાર્ય. (૫)

૧૨૮૫

બુધનંદન-સાહ્યાદ્રપુર બહાર ઉદ્યાન. ધનવાહન અકલંકનું કીડાંગણુ. (૭)

૧૬૫૬

બુધાચાર્ય-લખ્મિસંપત્ત મહાત્મા સાધુ. વિમળ અને રત્નચૂડને

ધર્મ બતાવનાર. (૫)

૧૧૬૦

બેઈંદ્રિય-દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકા પૈકી ચોથો

પ્રકાર. (૭)

૧૬૭૫

બોધ-મનીષીનો અંગરક્ષક. સ્પર્શનના મૂળની શુદ્ધિ કરનાર. (૩)

૩૮૪

બૌદ્ધ-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતરનગર. (૪)

૧૦૨૧

,, માનવાવાસના બૌદ્ધ નગરમાં રહેનારા લોકા. (૪)

૧૦૨૧

બ્રહ્મચર્ય-યતિધર્મની આબુબાબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યો પૈકીનો એક.

નં. ૧૦. (૪)

૧૦૭૭

,, (સ્થૂળ) ગૃહિધર્મનો પરિવાર. બારમાંનો નં. ૪. (૪)

૧૦૮૦

,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭)

૧૭૫૬

બ્રહ્મરતિ-શુભચિત્તના સદાશય-વરેણ્યતા રાજરાણીની એક દીકરી. (૬)

૧૫૫૪

બ્રહ્મણુ-મુનિરાજે. દારુના પીઠામાં રહેનાર છતાં દારુ નહિ પીનાર. (૭)

૧૬૭૧

ભદ્રા-ધાનકીખંડના શંખનગરના રાજા મહાગિરિની રાણી. સંસારી-

જીવ સિંહની માતા. (૮)

૧૬૫૬

ભદ્રિલપુર-માનવાવાસે નગર. સંસારીજીવ વિશદનું જન્મસ્થાન. (૭)

૧૮૪૨

ભય-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક બેઠેલ પાંચ મનુષ્યોમાંનો ત્રજનો

પુરુષ. (૮)

૮૭૪

ભય-ભવરેંટના કર્મચારી. (૭)	૧૬૮૨
ભરતદેવ-મનુજગતિના ધાતકીખંડનો એક ભાગ. (૮)	૧૯૫૬
ભરતી-સંસારસમુદ્રે મનોરથોનું રૂપક. (૭)	૧૭૧૦
ભવ-નગર. બકરગુરુના શિવમંદિરનું સ્થાન. (૫)	૧૨૬૨
,, રેંટ. તૃતીય મુનિનું વૈરાગ્યકારણ. (૭)	૧૬૮૨
ભવચક્ર-આદિઅત વગરનું મહાન નગર. (૪)	૯૦૯
ભવજંતુ-સ્પર્શનસંગમુક્ત મોક્ષગામી મહાપુરુષ. (૩)	૩૭૬
ભવપાત કોઈ સ્નેહુરાગ-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪)	૮૬૪
ભવસ્થા-શોકની પત્ની. ભાવક. (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા-સંસારીજીવની પત્ની. (૨)	૩૦૮
ભવ્યપુરુષ-કર્મપરિણામ-કાલપરિણતિનો પુત્ર. (૨)	૨૭૧
ભાનુપ્રભ-ગાંધર્વ પુરના નાગકેસરી વિદ્યાધર રાજાનો મદનમંજરીના અવયવમાં આવેલ પુત્ર. (૮)	૧૮૬૩
ભાવમુખ-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર મુખો પૈકીનું ચોથું મુખ. (૪)	૧૦૬૦
ભાષા-દ્વિતીય સમિતિ. આક પ્રવચન માતામાંની બીજી. (૮)	૧૯૪૮
ભીમરથ-મુકંજીવિજયના હરિપુરનો રાજા, મહાભદ્રા-પ્રતાપિશા- ળાનો પિતા. (૮)	૧૯૮૦
ભુજંગતા-મદના મિત્ર દ્રાણીની દાસી. (૫)	૧૨૮૯
ભુજપરિસર્પ-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનનો લોકવિભાગ. (૨)	૩૨૫
ભુવનપતિ-વિજુધાલયમાં સંસારીજીવનો સ્વાંગ. (૭)	૧૮૧૯
ભુવનોદર-વેલ્લહલ અંતરકથાનું અંતરંગ નગર. અનાદિ રાજાની રાજધાની. (૪)	૮૨૦
ભૂતળ-વિચક્ષણાચાર્યનું જન્મનગર. મલસંચય રાજાની રાજધાની. (૪)	૭૬૩
ભોગતળુણા-વ્યંતરના શરીરમાંથી નીકળેલ કુરૂપ સ્ત્રી. (૩)	૪૯૧
,, વિષયાલિલાષ મંત્રીની પત્ની. સ્પર્શનરસનાદિની માતા. (૪)	૮૮૬
ભોગસ્નેહ-વિપવૃક્ષ નીચે આવતા ચિત્તવાનર પર પડતા જળ- ખિન્દુ. (૭)	૧૭૪૧
ભોગલોહપતા-ભવરેંટની સંકલિષ્ટચિત્તના મળને આલી થવાની નીક. (૭)	૧૬૮૩
ભોગિની-જયપુરના બકુલ શેકની ભાષો. ધનશેખરની સાસુ. (૬)	૧૪૭૬
ભોગપભોગવિરમણ-ગૃહિધર્મનો પરિવાર. ચાર પૈકી નં. ૭. બીજું ગુણવત. (૪)	૧૦૮૩

મકરંધજ-મહામોહના પરિવારમાં દેવોને પલુ નચાવનાર નાનો રાગ. (૪)	૮૬૭
મગધસેન-સુકચ્છવિજયે રત્નપુરના રાગ. સુલલિતા 'ભરૂં' અગૃહીત-સંકેતાના પિતા. (૮)	૧૬૮૧
મંજરી-રત્નદીપના નીલકંઠ-શિખરિણીની દીકરી. હરિકુમારની પત્ની. મયુરમંજરીનું 'દૂંડું' નામ. (૬)	૧૫૧૮
મણિપ્રભ-દક્ષિણ શ્રેણીના વિદ્યાધરનગર ગગનશેખરનો રાગ. (૫)	૧૧૬૮
મણિમંજરી-કનકચૂડ રાગની દીકરી. કનકમંજરીની મોટી બેન. નંદિવર્ધનના મોટા ભાઈ શીલવર્ધનની પત્ની. (૩)	૬૦૧
મણિશિખા-વિદ્યાધર રાગ મણિપ્રભની પુત્રી. અચળ ને અપળની માતા. અમિતપ્રભની પત્ની. (૫)	૧૧૬૮
મતિકસિતા-લલિતપુરના ત્રિપુકંપનની બીજી પત્ની. નવજન્મા આગકની માતા. (૪)	૯૪૫
મતિધન-જયસ્થળના પદ્મરાગના ચાર મંત્રીઓમાંનો એક. (૩)	૩૬૮
મતિમોહુ-તામસચિતનો મુખ્ય અધિકારી. દેવગજેન્દ્રની અવે-જમાં કામ કરનાર. સમર્થ સત્તાધારી. (૪)	૮૦૧
મદન-માનવાવાસે આજીર. સંસારીજીવ કલંદનો પિતા. (૭)	૧૮૩૪
મદનકંઠણી-સત્તુમર્દનની અત્યંત રૂપાળી રાણી. (૩)	૪૩૭
મદનમંજરી-લલિતપુરની પ્રખ્યાત ગણિકા. કુદકલિકાની માતા. (૪)	૯૬૨
,, સાહસાદ નગરે ધનવાહનની રાણી. (૭)	૧૭૮૭
,, ગંધસમૃદ્ધ વિદ્યાધર નગરના કનકાદર-કામલતાની પુત્રી. ગુણધારણની પત્ની. (૮)	૧૮૬૨
મદનમંગૂષા-સાદ્દલપુરના અરિહમન-રતિચૂલાની દીકરી. (૩)	૬૩૪
મધુવારણ-સપ્રમોદ નગરનો રાગ. સંસારીજીવ ગુણધારણનો પિતા. (૮)	૧૮૫૫
મધ્યમ-કર્મપરિણામના છ પુત્રો પૈકી નં. ૪. (૬)	૧૫૬૭
મધ્યમબુદ્ધિ-કર્મવિલાસ-સામાન્યરૂપનો પુત્ર. (૩)	૪૦૮
મનસ્વિત્વ-ચારિત્રધર્મરાજની ચતુરંગ સેનાના પદાતિઓ. (૪)	૧૦૬૭
મનીષી-કર્મપરિણામ-ગુણસુંદરીનો પુત્ર. (૩)	૩૭૪
મનુજગતિ-સુમેરુથી પ્રતિષ્ઠિત અનાદિ નગરી. (૨)	૨૫૨
મનુષ્ય-દારુના પીકામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી દશમો પ્રકાર. સંમૂર્ચિમ અને ગર્જન. (૭)	૧૬૭૬

- મનોગુપ્તિ-પ્રથમ ગુપ્તિ. આઠ પ્રવચનમાતાઓ પૈકી છઠી. (૮) ૧૯૪૯
- મનોનંદન-શંખપુરના ચિત્તરમ ઉદ્યાનમાં ચૈત્ય. ઉપમિતિ કથા-
કથનનું સ્થાન. (૮) ૧૯૬૦
- મનોભાવ-ભવરેટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭) ૧૯૮૨
- મનઃપર્યય-સર્વબોધ મંત્રીના પાંચ મિત્રો પૈકીનો ચોથો મિત્ર. (૪) ૧૦૬૨
- મંત્રવાદી-લોકાદરની આગ શાંત કરનાર મંડળના રચયિતા. સર્વજ્ઞ. (૭) ૧૬૫૮
- મંદ-ધરાતળના અશુભવિપાક-પરિણતિનો પુત્ર. (૫) ૧૨૮૫
- મન્મથ-હરિકુમારના વિનોદી અંતરંગ મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૬૨
- મમત્વ-મહાભોહના ચતુરંગ લશ્કરના હાથીઓ. (૪) ૯૧૫
- મયૂરમંજરી-રત્નદીપતા નીલકંઠ-શિખરિણીની દીકરી. હરિકુમારની
પત્ની. (૬) ૧૫૧૮
- મરણુ-ભવરેટના ઘટિયંત્રને ખેંચનાર નોકર. (૭) ૧૬૮૩
- મસક્ષય-નિર્મળચિત્તના રાગ. બુદ્ધિદેવી અને મામા વિમર્શના પિતા. (૪) ૭૬૬
- મસયમંજરી-સુભ દેશના રાગ જયવર્માની દીકરી. કનકચૂડની
બીજી રાણી. કનકમંજરીની માતા. (૩) ૫૮૬
- મસવિસય-શાર્દૂલપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિવેકકેવળીની સંભાષણ-
બૃમિ. (૩) ૬૫૧
- મસસંચય-બ્રુતળનગરનો રાગ. વિચક્ષણના દાદા. (૪) ૭૨૩
- મહાકલ્યાણુક-ધર્મબોધકર પાસેનું સુંદર ભોજન. (૧) ૨૫
- મહાગિરિ-ધાતકીખંડના શંખનગરના રાગ. સંસારીજીવ-સિંહના
પિતા. (૮) ૧૯૫૬
- મહાતમઃ-પાપિષ્ઠનિવાસ નગરીનો સાતમો પાડો. (૪) ૧૧૨૮
- મહાપરિગ્રહ-જુઓ પરિગ્રહ. સાગરના મિત્ર યનવાહનને
નચાવનાર. (૭) ૧૭૭૧
- મહાભદ્રા-સુકચ્છવિજયના હરિપુરના રાગ ભીમરથ-સુભદ્રાની પુત્રી.
કંદ મુનિનો જીવ. પ્રજાવિશાળા. સાધ્વી-પ્રવર્તિની. (૮) ૧૯૮૦
- ,, પ્રજાવિશાળાનું સાચું નામ. ભીમરથ-સુભદ્રા પુત્રી. (૮) ૧૯૭૬
- મહામતિ-રિપુદામણને અભ્યાસ કરાવનાર કળાચાર્ય. (૪) ૭૧૫
- મહામૂડતા-મહાભોહ મહારાગની અ. સૌ. પત્ની. રાગકેસરી-
દ્વેષગજેન્દ્રની માતા. (૪) ૮૪૪
- મહાભોહ-રાગકેસરીનો જૂદ પિતા. (૩) ૩૯૧
- ભવરેટને ખેંચનારા ચાર કર્ષકોનો ઉપરી. (૭) ૧૬૮૨

- મહામોહ-કાયારૂપ ઓરડામાં ચિત્તવાનરને ગળી જનાર બિલાડો. (૭) ૧૭૩૯
- „ સંસૃતિ નગરમાં બળ્લરનો રખેવાળ. (૭) ૧૭૩૫
- મહાવૈદ્ય-ઉપનય કથાનું વિચક્ષણ પાત્ર. (૮) ૨૦૪૩
- મહેન્દ્ર-ઐરવત ક્ષેત્રના સિંહપુરનો ક્ષત્રિય. સંસારીજીવ ગંગાધરનો પિતા. (૮) ૧૯૫૫
- મહેશ્વર-ભવચક્રના લલિતપુરનો અભિમાની શેઠ. (૪) ૯૫૩
- માછલો-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- માન-(અનંતાનુબંધી) મહામોહનો પૌત્ર. દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર. (૪) ૮૭૯
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહનો પૌત્ર, ખોળામાં રમતાં સોળ છોકરાંમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) દેવગજેન્દ્રનો પુત્ર, સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪) ૮૮૧
- „ (સંજ્વલન) મહામોહનો ચપળ પૌત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિદ્વાનક. (૪) ૮૮૧
- માનત્રાવાસ-ભવચક્રની અંદરનું નગર. મકરધ્વજનું રાજસ્થાન. (૪) ૯૩૧
- „ ભવચક્રનું પ્રથમ અવાંતર નગર. (૪) ૯૮૬
- „ સંસારીજીવ બન્ધુનું રખડપટ્ટી દરમ્યાન નગર. (૭) ૧૮૨૧
- માયા-રાજસચિવના રાગકેસરી-મૃદતાની દીકરી. મૃધાવાદની સ્વીકારાયેલી બહેન. (૪) ૭૨૪
- „ વિકલાક્ષ અને પંચાક્ષપશુસંસ્થાનના સુખાની પત્ની. (૨) ૩૨૧
- „ કોર્કે બહુલિકા. મૃધાવાદની બહેન, વામદેવની સહચરી. (૫) ૧૧૪૪
- „ (અનંતાનુબંધી) મહામોહની પૌત્રી, રાગકેસરીની પુત્રી. (૪) ૮૭૯
- „ (અપ્રત્યાખ્યાની) મહામોહની પૌત્રી, તેના ખોળામાં રમતાં સોળ બાળકોમાંનો એક. (૪) ૮૮૦
- „ (પ્રત્યાખ્યાની) રાગકેસરીની પુત્રી, સર્વવિરતિરોધક છોકરી. (૪) ૮૮૧
- „ (સંજ્વલન) મહામોહની ચપળ પૌત્રી, યથાખ્યાતચારિત્રની વિદ્વાનક. (૪) ૮૮૧
- માર્ગાનુસારિતા-ધિવજ્ઞાની બહેનપણી, વિચારની માસી. (૫) ૧૨૯૬
- માર્દવ-ચતિધર્મની આબુઆબુ એકેલ દસ મનુષ્યોમાંનો એક. નં. ૨. (૪) ૧૦૬૭
- „ ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનર અચ્યુ. (૭) ૧૭૫૯
- મિથ્યાભિનિવેશ-રાજસચિવમાંથી બહાર પડતા રથો. (૩) ૩૮૭
- મિથ્યાત્વ-બંધહેતુ કુટુંબના તંત્રવાદકમાંનો એક. (૭) ૧૬૯૩
- મિથ્યાદર્શન-મહામોહ રાજાનો કાળો સેનાધિપતિ. (૪) ૮૪૪

- મિથ્યાદર્શન**—મહામોહના ચતુરંગ લક્ષરનાં રથો. (૪) ૯૧૫
- ,, ભવરેંટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭) ૧૬૮૨
- ,, કાચારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને અધ કરી મૂકનાર અધારૂં. (૭) ૧૭૩૯
- મિથ્યાભિમાન**—રાજસચિત્ત નગરનો રખેવાળ, રાગકેસરીની ગેરહાજરીમાં કામ કરનાર નાયક. (૪) ૭૯૧
- ,, ભવરેંટમાં પાણી એકઠું કરવાની કુંડી. (૭) ૧૬૮૩
- મીમાંસક**—માનવાવાસના **મીમાંસક** નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- ,, મિથ્યાધર્મના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪) ૧૦૨૧
- મુક્તાતા**—યતિધર્મની આજીવ્યાજી એકેલ દશ મનુષ્યો પૈકીની એક સ્ત્રી, નિલોભતા નં. ૪. (૪) ૧૦૬૮
- ,, શુભચિત્તના રાગ સદાશય—રાણી વરેણ્યતાની બીજી પુત્રી. (૬) ૧૫૫૪
- મુક્તાત્મા**—દારુના પીકાની બહાર ગયેલ તેરમા પ્રકારના લોકો. (૭) ૧૬૭૬
- મુખર**—અચળચપળ પર દેખરેખ રાખવા રત્નચૂડે નીમેલો જસુસ. (૫) ૧૧૭૦
- મુખ્ય**—મિથુનક્રય કથાનો નાયક. ઝળુ—મુગુણા પુત્ર. (૩) ૪૧૧
- મુદિતા**—સાધુના અંતઃપુરમાંથી ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૯
- મુનિ**—(પ્રથમ) લોકોદરમાં આગથી વૈરાગ્ય પામનાર બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૫૭
- ,, (દ્વિતીય) દારુના પીકાને દેખી વૈરાગ્ય પામનારા બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૬૫
- ,, (તૃતીય) અરધદૃઢી (રેંટ) યંત્ર દેખી વૈરાગ્ય પામનાર બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૮૧
- ,, (ચતુર્થ) પાંચ ભકતોનો કરેલો મઠવાસીઓનો સનેપાત દેખી વૈરાગ્ય પામનાર બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૬૮૭
- ,, (પંચમ) ચાર વ્યાપારી કથાનક શ્રવણથી વૈરાગ્ય પામનાર બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૭૦૦
- ,, (છઠ્ઠા) સંસારબળરના દર્શનથી વૈરાગ્ય પામનાર બુધનંદન ઉદ્યાનમાં મુનિ. (૭) ૧૭૩૪
- મૂઠ**—ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાશ્રવણથી પાંચ મુનિ વૈરાગ્ય પામ્યા તેમાંનો એક. (૭) ૧૭૦૧
- મૂઠતા**—રાજસચિત્તના રાગકેસરી રાજની રાણી, માયાની માતા. (૪) ૭૨૪

મૂર્ચન-નિજદેહ પર્વતનું શિખર. (૭)	૧૭૭૮
મૂર્ચ-સંસાર બળરમાં પાપપુણ્યનું રૂપક. (૭)	૧૭૭૫
મૃતિ-લવચકમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪)	૧૦૦૦
મૃદુતા-શુદ્ધાલિસન્ધિ-વરતાની પુત્રી, શૈલરાજ સંગ મૂકાવનાર. (૪)	૧૧૧૭
મૃધાવાદ-કિલ્લમાનસના કુષ્ટાશય-જ્ઞાન્યતાનો પુત્ર-રિપુદારણનો અંતરંગ મિત્ર. (૪)	૭૧૨
મૃધાવાદવિરમણુ-(સ્થૂળ)ગૃહિધર્મનો પરિવાર. આરમાનો નં. ૨. (૪)	૧૦૭૯
મેઘનાદ-રત્નચૂડ વિદ્યાધરના પિતા. (૫)	૧૧૬૮
મેઘા-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
,, શુભપરિણામ-નિઃપ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી-શુભધારણની પત્ની. (૮)	૧૯૫૧
મેત્રી-સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
,, શુભપરિણામ-નિઃપ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી, શુભધારણની પત્ની. (૮)	૧૯૫૧
મૈથુન-દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬)	૧૫૩૦
મોહવિલસન-નથાવિધનગર બહાર ઉદ્યાન. પ્રતિબોધકાર્યની ઉપદેશ-શ્રમિ. (૩)	૪૧૭
ચત્તિધર્મ-ચારિત્રધર્મરાજનો યુવરાજ પુત્ર. (૪)	૧૦૬૬
યથાખ્યાત-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગબૂત મિત્રો પૈકી એક. નં. ૫. (૪)	૧૦૬૫
યવન-વંગ દેશનો રાજા. જયસ્થળ પર આક્રમણ કરનાર. (૩)	૬૧૯
યશ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના હાથી. (૪)	૧૦૯૭
યુગધર-સુકચ્છ વિજયની ક્ષેમપુરીનો રાજા અનુસુંદર ચક્રીનો પિતા. (૮)	૧૯૭૪
યોગ-બંધહેતુ કુટુંબના નેત્રવાહકમાંના એક. (૭)	૧૬૯૩
યોગધર-કનકમંજરીના અંતઃપુરનો તોકર. (૩)	૬૧૧
યોગેશ્વર-તપન ચક્રવર્તી પાસેનો તંત્રવાદી. રિપુદારણને મહાયાતના કરનાર. (૪)	૧૧૨૩
યોગ્ય-ચાર વ્યાપારીઓ. જેની કથાત્રવણુથી પાંચમા મુનિ વૈરાગ્ય પામ્યા તેમાંનો એક. (૭)	૧૭૦૧
યોગ્યતા-પ્રાણીનો વિકાસક્રમ મુકરર કરનાર સ્વાધીન શક્તિ. (૮)	૧૯૧૧
યૌવન-પિશાચી જરાનો વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૯૯૬
,, દેવી કાલપરિણુતિનો અનુચર. ધનશેખરનો મિત્ર. (૬)	૧૫૩૦

રતિ-મકરધ્વજની પત્ની. (૪)	૮૬૯
રતિકાંતા-રત્નચૂડના મામા રત્નશેખરની પત્ની, ચૂતમંજરીની માતા. (૫)	૧૧૬૯
રતિકેલિ-વિદ્યાધર, કુશસ્થલે. બાળના શરીરનો યજ્ઞ કરનાર (૩)	૪૪૫
રતિચૂડા-શાર્દૂલપુરના અરિદમનની રાણી (૩)	૬૩૪
રતિમન્મથ-કનકમંજરી-નાંદિવર્ધનનું પ્રથમ મિત્રનસ્થાન. (૩)	૬૦૬
રતિલલિતા-લલિતપુરના લોલાક્ષના બાઈ રિપુકંપનની પત્ની. ગહેરમાં નાચનારી. (૪)	૯૩૯
રતિવિલાસ-રથનપુરના વિદ્યાધર મહારાજન રતિમિત્રનો મદનમંજરીના સ્વયંવરમાં આવેલો પુત્ર. (૮)	૧૮૮૩
રત્નચૂડ-વિદ્યાધર. વિમળનો મિત્ર. રત્નશિખા-મેઘનાદનો પુત્ર. મણિપ્રભનો પૌત્ર. (૫)	૧૧૬૮
રત્નક્રીપ-હરિકૃમારના મામા નીલકંઠનું નગર. રત્નવ્યાપારનું મોટું ધામ. (૬)	૧૪૮૧
„ ચાર વ્યાપારીઓનું રત્નસંચય સ્થાન (૭)	
„ સંસારવિસ્તારનું કૃષક. (૧૭૦૬)	૧૭૦૧
રત્નપુર-સુકચ્છવિજયનું નગર. સુલલિતાનું જન્મસ્થાન. (૮)	૧૬૮૧
રત્નવતી-વિશાળાનગરીના નંદનરાજ્ય ને પદમાવતીની દીકરી. નંદિ- વર્ધનની રાણી. (૩)	૫૬૭
રત્નશિખા-વિદ્યાધરરાજન મણિપ્રભની પુત્રી, રત્નચૂડની માતા, મેઘ- નાદની પત્ની. (૫)	૧૧૬૮
રત્નશેખર-વિદ્યાધરરાજન મણિપ્રભનો પુત્ર. (૫)	૧૧૬૮
રમણુ-સમુદ્રક્ષેત્રનો વિલાસી છોકરો. યુવાન. ગણિકાસક્રિયામાં સર્વસ્વ ખોનાર. (૪)	૯૬૨
રવિપ્રભ-સુકચ્છવિજયે ગંધપુરના રાજા. મહાભદ્રાના સાસરા. (૮)	૧૬૮૦
રસગૌરવ-શૈલરાજનો માણસ. સિંહમુનિનો પાત કરનાર. (૮)	૧૬૬૨
રસત્યાગ ગોઈ વિગતત્યાગ-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૪. બાહ્ય પરિવાર. (૪)	૧૦૬૯
રસના-મદનકોટરમાં રહેનાર, જડની બાર્યા. (૪)	૭૭૦
રાગ-ભવરેટને ખેંચનારા કર્ષક. (૭)	૧૬૮૨
રાગકેસરી-રાજસચિતનો રાજા. મહામોહનો પુત્ર. (૩)	૩૮૬
„ માયાનો પિતા. (૪)	૭૨૪

- રાગદ્વેષ-કાયા૩૫ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનો લોપ કરનાર જાદુરો. (૭) ૧૭૩૮
- રાજસ-સંસારીજીવના શરીર પર લગાવેલા ગોચર્યદંતના ચાપાનું
દ્રવ્ય. (૮) ૧૯૯૮
- રાજસચિત્ત-રાગકેસરીની રાજધાની. અંતરંગ. (૩) ૩૮૬
- ,, રાગકેસરી રાજનું નગર. (૪) ૭૨૪
- રિપુકંપન-ભવચક્રે લોલાક્ષ રાજના નાનો ભાઈ. રતિલલિતાનો પતિ. (૪) ૯૩૯
- રિપુદારણુ-નરવાહન-વિમલમાલતી પુત્ર. શૈલરાજનો મિત્ર. નાયક.
સંસારીજીવ. (૪) ૭૦૪
- રિપુસૂદન-કાંચનપુરનો રાજા. વામદેવને ફાંસીનો હુકમ કરનાર. (૫) ૧૩૩૪
- રુજા-ભવચક્રમાં સાત પૈકીની એક પિશાચી. (૪) ૯૯૭
- રેણુ-આબીર મદનની ભાર્યા. સંસારીજીવ દલદંતી માતા. (૭) ૧૮૩૪
- રોધનદ્રીપ-ધનશેખરને દરિયામાં લાધી ગયેલો ખેટ. (૬) ૧૫૪૭
- રોહિણી-મહાવિદ્યા. અધિષ્ઠાયક દેવી. (૫) ૧૨૧૯
- રૌદ્રચિત્તપુર-અંતરંગ નગર. દુષ્ટાભિસંધિરાજનું. (૩) ૫૭૧
- રૌદ્રધ્યાન-ખેરના અંગારાથી બરેલ ફૂલો. ચિત્તવાનર એમાં પડી
ગય છે તે સ્થાન. (૭) ૧૭૪૦
- રૌદ્રાભિસંધિ-વિપયાભિલાષનો માણસ (રૌદ્રધ્યાનનું રૂપક). (૮) ૧૯૬૦
- લંબનક-વાસવશેઠના પુત્ર વર્ધનના મરણ સમાચાર લાવનાર
નિમકહલાલ નોકર. (૪) ૯૮૨
- લલન-મૃગયાસક્ત લલિતનગરનો રાજા. (૪) ૯૭૩
- લલાટપટ્ટ-શરીરક્ષેત્રમાં આવેલો પર્વત. બુધ-મંદનું કીડાંગણ. (૫) ૧૨૮૭
- લલિત-સિદ્ધાર્થપુરની બહારનું ઉદ્યાન. વિચક્ષણાચાર્યની સંભાષણ-
ભૂમિ. (૪) ૭૫૭
- લલિત-મૃગયાસક્ત લલનરાજનું નગર-ભવચક્રે. (૪) ૯૭૩
- ,, હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬) ૧૪૯૩
- લલિતપુર-માનવાવાસનું નગર. લોલાક્ષ રાજની રાજધાની. (૪) ૯૩૩
- લવલિકા-વિદ્યાધર નરસેન-વલ્લરિકાની દીકરી. મદનમંજરીની
બહેનપણી. (૮) ૧૮૬૨
- લીલાદેવી-સાહલાદપુરના જન્મતરાજની રાણી. ધનવાહનની માતા (૭) ૧૬૪૬
- લીલાધર-ઉદ્યાન. ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતની બહાર. બાળનું કીડાસ્થાન.
મન્મથ મંદિરસ્થાન. (૩) ૪૩૫
- લીલાવતી-રત્નદ્રીપે મયૂરમંજરીની દાસી. (૬) ૧૫૨૨

લીલાવતી-ધરાતળના દેવરાજ રાજની સ્ત્રી. મન્દકુમારની બહેન. (૫)	૧૩૧૬
લીલાસુંદર-રત્નદીપે હરિકુમારનું કીડા ઉઘાન. (૧)	૧૫૨૨
લોકસ્થિતિ-મહારાજ કર્મપરિણામની મોટી બહેન. (૨)	૩૦૩
લોકાયત-મિથ્યાદર્શનના હાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર નગર. (૪)	૧૦૨૧
લોભ (અનંતાનુબંધી)-મહામોહનો પૌત્ર. રાગકેસરીનો પુત્ર. (૪)	૮૭૬
,, (અપ્રત્યાખ્યાની)-મહામોહનો પૌત્ર. તેના બોળામાં રમતાં સોળ બાળકોમાંનો એક. (૪)	૮૮૦
,, (પ્રત્યાખ્યાની)-રાગકેસરીનો પુત્ર. સર્વવિરતિરોધક છોકરો. (૪)	૮૮૧
,, (સંજ્વલન)-મહામોહનો ચપળ પૌત્ર. યથાખ્યાત ચારિત્રનો વિદ્વાનક. (૪)	૮૮૧
લોભતા-વદનકોટરમાં રહેનાર રસનાની દાસી. (૪)	૭૭૦
લોભાક્ષ-માનવાવાસના લલિતપુરનો રાજા. (૪)	૬૩૩
લોભુપના-મહામોહના ચતુરંગ લસ્કરના પાળાઓ. (૪)	૬૧૫
વનદેવી-ધરડી સ્ત્રીના વેશે ધૂણનાર. વામદેવને ઊધારો પાડનાર. (૫)	૧૨૦૮
વચનગુપ્તિ-બીજી ગુપ્તિ. આઠ પ્રવચન માતાઓ પૈકી સાતમી. (૮)	૧૯૪૬
વદનકોટર-જૂનળનગરે વિચક્ષણુ ને જડની કીડાબૂમિ. જડની વાસના-બૂમિ. (૪)	૭૬૭
વનરપતિ-એકાક્ષિનિવાસનો પહેલો પાડો. (૨)	૩૧૩
,, દાગના પીડામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી બીજો પ્રકાર. (૭)	૧૬૭૫
વરતા-શુભ્રમાનસના શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. મૃદુતાની માતા. (૪)	૧૧૧૭
વરંગ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણુરાજમંત્રીમાંનો એક. (૩)	૫૬૫
વરિષ્ઠ-કર્મપરિણામના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૬. (૬)	૧૫૬૭
વરેણ્યતા-શુભ્રચિત્ત અંતરંગનગરના સદાશય રાજની રાણી. (૬)	૧૫૫૪
વર્ધન-વાસવશેઠનો ચોરથી મરાયલો પુત્ર. એના મરણથી શેઠના ઘરમાં વિવાદ થયો તેનું નિમિત્ત. (૪)	૯૮૧
વર્ધમાનપુર-વામદેવનું નગર. બાલપ્રદેશે. (૫)	૧૧૪૦
વર્ધતા-શુભ્રમાનસના શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. સત્યતાની માતા. (૪)	૧૧૧૭
વસંત-મકરધ્વજનો પ્રિયમિત્ર. (૪)	૬૩૦
વસંતદેશ-ધનશેખરની રખડપટ્ટીમાં આવેલો દેશ. (૬)	૧૫૪૬

- જસંતપુર-મોટા સાર્થવાહોનું નગર. બુધનંદન ઉદ્યાનમાં પાંચમા
 મુનિના વૈરાગ્યકારણુ ચાર વ્યાપારીનું નગર. (૭) ૧૭૦૧
- વસુવંશ-શેખરપુરના નરકેસરિની રાણી. નરસુંદરીની માતા. ત્રિપુ-
 દારણુની સાસુ. (૪) ૭૨૫
- વસુબંધ-કાંપિત્યપુરનો રાજા. સંસારીજીવ વાસવના પિતા. (૭) ૧૮૩૫
- વસુમતી-કમળસુંદરીની વિશ્વાસુ દાસી, હરિકુમારની ધાત્રી અને તેને
 રત્નદ્રીપે લઈ જનાર. (૬) ૧૪૮૬
- વહાણુ-સંસારસમુદ્રે જીવત્વરૂપનું રૂપક. (૭) ૧૭૧૦
- વાગ્મિત્વ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના ઘોડા. (૪) ૧૦૬૭
- વાઘ-રખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૬
- વામદેવ-કથાનાયક સંસારીજીવ વર્ધમાનપુરે. સોમદેવ-કનકસુંદરી
 પુત્ર. (૫) ૧૧૪૧
- વાયવીય-એકાક્ષનિવાસનો પાંચમો પાંડો. (૨) ૩૧૬
- વાસવ-હર્ષમાં ગરકાવ થયેલો-શોકમાં દુઝેલો માનવાવાસનો શેડીઓ. (૪) ૬૭૮
- ,, કાંપિત્યપુરે સંસારીજીવ. વસુબંધ-ધરાનો પુત્ર. (૭) ૧૮૩૫
- વિકટ-વિમલાનના રત્નવતીને ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિત પુરે લઈ આવનાર દૂત. (૩) ૫૬૬
- વિક્સાક્ષનિવાસ-મનુષ્ય લોકનું એક નગર. (૨) ૩૨૧
- વિગયત્યાગ ગર્કે રસત્યાગ-નપયોગના જાર અંગત માણસો
 પૈકી એક. નં. ૪, જાણ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૬
- વિવ્યક્ષણુ-શુભાદય-નિજસ્યારુનાનો પુત્ર. પ્રકર્ષના પિતા. છેવટે રસના
 કથા કહેનાર મહાન આચાર્ય. (૪) ૭૫૭
- વિવ્યક્ષણુ-કાગજત્યંતર પત્ની. મિથુન કથાનું પાત્ર. (૩) ૪૧૨
- વિચાર-બુધ અને વિષણુનો પુત્ર. શુભવિપાક અને નિજસાધુનાનો
 પૌત્ર. (૫) ૧૨૮૬
- વિજ્ઞામિ-શુભપરિણામ-નિપ્રકરપનાની વિશેષ કન્યા. મુખ્યધારણુની
 પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- ,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- વિદુર-નંદિવર્ધન સંજયી ત્રિપોર્ટ કરનાર રાજસેવક. (૩) ૩૫૪
- વિદ્યા-ચારિત્રરાજ અને સમ્યગ્રદ્યયને ઉત્પન્ન કરેલી માનસિક કન્યા. (૭) ૧૭૬૭
- વિલકર્-કર્મપરિણામ રાખનાર ખાસ કર્મચારી. પુત્રરાજ્ય અવ-
 લોકનનું નિવેદન કરનાર. (૬) ૧૫૬૭
- વિલકર્-કથારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરનું મોઢી ચૂસનાર માંકડો. (૭) ૧૭૭૬

વિનય-નપયોગના આર અંગન માણસો પૈકી એક. નં. ૨. અંત- રંગ પરિવાર. (૪)	૧૦૭૦
વિપર્યાસ-ચિત્તવિક્ષેપ મંડપની તૃપ્ત્યાવેદિકા પર મૂકેલું સિંહાસન.	૮૦૯
વિપાક-પ્રભાવને હકીકત સમજાવનાર રાજસચિત્તનો નાગરિક. વિષયાભિલાષનો સંબંધી. (૩)	૩૮૭
વિષ્ણુચાલય-ભવચક્રનું દ્વિતીય અવાંતર નગર. (૪)	૯૮૭
વિષ્ણુપાક-ચાળા. ભવચેટના આરા. (૭)	૧૬૮૨
વિભાકર-કનકપુરનો રાજવારસ. વિમલાનનાને પરણ્યા છત્ત- નાર. નંદિવર્ધન સાથે લડનાર. (૩)	૫૬૭
વિલીપણ-શત્રુમર્દનનો રાજસેવક. બાળને યાતના કરનાર. (૩)	૪૫૯
,, ભવચક્ર હેમપુરનો રાજા. જેનો મુગટ કુષ્ઠશીલે ચોર્યો હતો. (૪)	૬૫૫
વિભૂષણ-સોપારક નગરે સંસારીજીવ. વલ્લિક. શાલિભદ્ર-કનકપ્રભાનો પુત્ર. (૭)	૧૮૩૮
વિભ્રમ-હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬)	૧૪૬૪
વિમધ્યમ-કર્મપરિણામ રાગના ૭ પુત્રો પૈકી નં. ૩. (૬)	૧૫૬૭
વિમર્શ-નિર્મળચિત્ત મલ્લકાય-સુંદરનાનો પુત્ર. બુદ્ધિદેવીનો ભાઈ. પ્રકર્ષનો મામો. (૪)	૭૬૬
વિમલ-કનકચૂડનો અમાત્ય. નંદિવર્ધન પાસે તેના હાથની કનક- મંજરી માટે માગણી કરનાર. (૩)	૬૦૬
વિમલભાસતી-સિદ્ધાર્થનગરના નરવાહનરાગની રાણી અને રિપુ- દારણની માતા. (૪)	૭૦૪
વિમલાનના-વિશાળાનગરીના નંદનરાગ ને પ્રભાવતીની દીકરી, કનક- શેખરની પત્ની. (૩)	૫૬૭
વિમળ-વર્ધમાનપુરનો યુવરાજ. કથાનાયક વામદેવનો મિત્ર.	૧૧૪૧
વિમળમાનસ-બુધના સાસરા શુભાભિપ્રાયનું નગર. (૫)	૧૨૮૬
વિમળમતિ-શાહૂલપુરના અરિદમનનો મંત્રી. (૩)	૬૮૧
વિમળા-ભદ્રિલપુરના રક્ષાટિકરાગની રાણી. વિશદ સંસારીજીવની માતા. (૭)	૧૮૪૩
વિમળાલોક-ધર્મબોધકર પાસેનું સુંદર આંજણુ. (૧)	૨૫
વિસ્તિદેવી-આરિત્રધર્મરાગની પત્ની. મહારાણી. (૪)	૧૦૬૪
વિરોચન-પ્રગતિને માર્ગે સંસારીજીવ. જનમંદિરના આનંદ-નંદિનીનો પુત્ર. (૭)	૧૮૨૬

વિલાપન-તામસચિત્તા અધિકારીનો હબુરીઓ. (૪)	૭૬૬
વિલાસ-ભવરેટના આરા. (૭)	૧૬૮૨
,, હરિકુમારના અંતરંગ વિનોદી મિત્રોમાંનો એક. (૬)	૧૪૯૩
,, સંસારીજીવ પાસે અટકાસ કરનારા લોકો. (૮)	૧૯૯૯
વિવિદિષા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭)	૧૭૫૯
,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકાપતાની વિશેષ દીકરી, શુભધારણની પત્ની. (૮)	૧૯૫૧
,, સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકીની એક પત્ની. (૫)	૧૨૫૯
વિવેક-જાઓ સફેદ નિર્મળ વિસ્તૃત પર્વત-ભવચક્રમાં આવેલો. (૪)	૯૭૦
વિવેકકેવળી-શાર્દૂલપુરના મલવિલયમાં સંશય છેદનાર કેવળી મહારાજ. (૩)	૬૫૧
વિશદ-ભદ્રિલપુરમાં સંસારીજીવ. રક્ષ્ટિકરાજ-વિમળાનો પુત્ર. (૭)	૧૮૪૩
વિશદમાનસ-શુભાભિસન્ધિ રાજાનું અંતરંગ નગર. (૫)	૧૩૨૯
વિશાલાક્ષ-સપ્તમોદ નગરના રાજાનો સગોત્રીય. કુલધરનો પિતા. (૮)	૧૮૫૬
વિશાળા-નંદનરાજની રાજધાની. વિમલાનના-રત્નવતીની નગરી. (૩)	૫૬૭
વિશુદ્ધધર્મ-ચિત્તવાનરો સંબંધી મોટો આગેવાન વાનર. (૭)	૧૭૫૯
વિષમકૂટ-પર્વત. કુશાવર્તપુરને સીમાડે. અંબરીષ બારવટીઆનો પ્રદેશ. (૩)	૫૭૯
વિષય (પંચ)-કાચારૂપ ઓરડાના ગોખ પાસે ઝેરી ઝાડો. (૭)	૧૭૪૦
વિષયરાગ જીર્ણ અભિષ્વંગ-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪)	૮૬૫
વિષયાભિલાષ-રાજસચિત્તા રાગકેસરીનો મંત્રી. (૩)	૩૮૬
વિષાદ-શોકનો મિત્ર. માનવાવાસે રડારાજ કરાવનાર. (૪)	૯૭૯
વીજા-સિંહપુરના ક્ષત્રિય મહેન્દ્રની ભાર્યો. સંસારીજીવ ગંગાધરની માતા. (૮)	૧૯૫૫
વીરસેન-અંબરીષ બારવટીઆનો ઉપરી. સમરસેનના સ્થાન પર આવનાર. (૩)	૬૧૪
વીર્ય-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬)	૧૫૬૦
,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરબચ્ચુ. (૭)	૧૭૫૯
વૃત્તિસંક્ષેપ-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૩. બાહ્ય પરિવાર. (૪)	૧૦૬૯
વેદનીય-એ મનુષ્યોથી પરવરેલ, મહામોહનો મિત્ર રાજા. (૪)	૮૮૯

- વેદસહુલ-ભુવનોદરનગરે અનાદિ-સંસ્થિતિ રાજ્ય રાણીનો ખાઉધરો
પુત્ર. (૪) ૮૨૦
- વૈનાઠ્ય-વિદ્યાધર નગરોનું આશ્રયસ્થાન, શ્વેત પર્વત. (૫) ૧૧૬૮
- ” વિદ્યાધરનું સ્થાન, પર્વત. (૮) ૧૮૬૧
- વૈદ્યમુનિ-સતેપાતની અસરમાંથી મુકાવનાર મહાવૈદ્ય. ધ્યાનસ્થ
આચાર્ય. (૭) ૧૬૬૬
- વૈરાગ્ય-અંતરંગ રાજ્યપ્રવેશમાં ઉત્તમકુમારનો સાથી. (૬) ૧૬૦૩
- ” ચિતવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરઅચ્યુ. (૭) ૧૭૫૯
- વૈયાવચ્ય-તપયોગના આર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૩.
અંતરંગ પરિવાર. (૪) ૧૦૭૧
- વૈશેષિક-મિથ્યાદર્શનના દ્વાથ નીચે માનવાવાસમાં આવેલું આંતર-
નગર. (૪) ૧૦૨૧
- વૈશ્યાનર-અવિવેકિતાનો પુત્ર, નંદિવર્ધનનો મિત્ર. અંતરંગ. (૩) ૩૪૬
- વ્યંતર-કામદેવ મંદિરનો અધિષ્ઠાયક. આળતે બંધન કરનાર. (૩) ૪૩૬
- ” વિભુધાલયમાં સંસારીજીવનો સ્વાંગ. (૭) ૧૮૨૨
- શંખ-મનુજગતિના ધાતકીખંડનું નગર. સંસારીજીવ-સિંહનું
જન્મસ્થાન. (૮) ૧૬૫૬
- શંખપુર-મહાવિદેહના સુકચ્છ વિજયનું નગર, અનુસુંદરનું ચર્ચા-
સ્થાન. શ્રીગર્ભરાગ્નનું નગર. (૮) ૧૯૭૮
- શત્રુમર્દન-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો રાજા. બહિરંગ. (૩) ૪૩૭
- શમ-અંતરંગ મહારાજ્યનો રત્નકોશ. (૬) ૧૫૬૦
- શમાવહુ-કુશાવર્તની બહારનો બગીચો. દત્તસાધુની વિહારભૂમિ. (૩) ૫૫૪
- શાતાગૌરવ-શૈલરાજનો માણસ. સિંહ મુનિનો પાત કરનાર. (૮) ૧૬૬૨
- શાંતિશિવ-બહેરા ભૌતાચાર્ય સદાશિવનો મૂર્ખ શિષ્ય. (૪) ૮૧૪
- શાંતિસુરિ-કાંપિલ્યપુરે સંસારીજીવ વાસવને ઉપદેશ આપનારા ગુરુ. (૭) ૧૮૩૫
- શાહૂલ-હરિકુમારનો પુત્ર. હરિની દીક્ષા વખતે તેની ગાદીએ
આવનાર. (૬) ૧૬૩૫
- શાહૂલપુર-નંદિવર્ધન માટે દીકરીનું કહેણ મોકલનાર અરિદમનનું નગર. (૩) ૬૩૪
- શાંતિભદ્ર-સોપારક નગરે વણિક. સંસારીજીવ વિભૂષણનો પિતા. (૭) ૧૮૩૮
- શિખરિણી-રત્નદીપના નીલકંઠ રાજાની રાણી. હરિકુમારની સાસુ. (૬) ૧૫૧૮
- શિવભક્ત-બકરગુરુને ઉપદેશ આપનાર-મંદિરમાં દીવો કરનાર ભક્ત. (૫) ૧૨૭૬
- શિવાલય-અંજનના પ્રયોગથી દ્વરથી દેખાતું શાંતિનું પવિત્ર ધામ. (૭) ૧૭૩૬

- શીલમુખ્ય-ચારિત્રધર્મરાજના ચાર મુખો પૈકીનું બીજું મુખ. (૪) ૧૦૬૦
- શુકલ-કાચાશ્પ ઓરકાના ગર્ભગૃહમાં રહેનારી છ નોકર સ્ત્રીઓમાંની
છટી (લેખ્યા). (૭) ૧૭૫૨
- ,, શુકલપુરુષ. સમાધિનું રૂપક, શુકલ લેસ્થાથી પોષિત. (૮) ૧૯૪૧
- શુકલધ્યાન-સખીજયોગ માર્ગ પછી આવતો દડોલક. નાની કેડી,
નિર્વૃત્તિને માર્ગે. (૬) ૧૬૦૭
- ,, આંતર પરિવારે ચિત્તવાનરને કરેલું શાંત વિલેપન. (૭) ૧૭૫૯
- શુદ્ધતા-વિશદમાનસના શુભાલિસન્ધિની રાણી. ઋણુતાની માતા. (૫) ૧૩૨૯
- શુદ્ધાલિસન્ધિ-શુભમાનસ આંતર નગરનો રાજા. મૃદુતા સત્યતાનો
પિતા. (૪) ૧૧૧૭
- શુભકાનન-સોપારક નગરની બહાર ઉડાન. વિભૂષણનું કીડાંગણ.
સુધાકૃપાચાર્યની ઉપદેશશ્રુતિ. (૭) ૧૮૩૯
- શુભપરિણામ-ચિત્તસૌંદર્ય નગરનો રાજા. અંતરંગ. (૩) ૩૬૨
- શુભવિપાક-ધરાતળ નગરનો રાજા. બુધનો પિતા. (૫) ૧૨૮૫
- શુભસુંદરી-મનીષીની માતા-કર્મવિલાસની પત્ની. (૩) ૩૭૪
- શુભાચાર-ઋણુ-પ્રણુણનો નાનો પુત્ર. (૩) ૪૨૮
- શુભાલિપ્રાચ-વિમલમાનસના રાજા. વિષણુના પિતા. બુધના સસરા. (૫) ૧૨૮૬
- શુભાલિસન્ધિ-વિશદમાનસનગરનો રાજા. ઋણુતા ને અચોર્યતાનો
પિતા. (૫) ૧૩૨૯
- શુભાશય-ચારિત્રરાજના લક્ષ્મીમાં બહાદુર લડવૈયા. (૬) ૧૫૬૧
- શુભોદય-ભૂતળનગરના મલસંચય રાજાનો દીકરો. વિચક્ષણનો પિતા. (૪) ૭૬૩
- શુભચિત્ત-અંતરંગનગર. સદાશય રાજાનું ધામ. (૬) ૧૫૫૪
- શુભમાનસ-શુદ્ધાલિસન્ધિ રાજાનું આંતરનગર. (૪) ૧૧૧૭
- શૂર-શૂરના દીકરાનો ખૂની જડ. જડનો ખૂની શૂર ક્ષત્રીય. (૪) ૧૧૦૬
- શૂરસેન-કનકચૂડ રાજાનો ચોથો મંત્રી. વરવા આવેલ રાજકન્યાનું
કુશાવર્તપુરે આતિથ્ય કરનાર. (૩) ૫૬૯
- શેખરપુર-નરસુંદરીના પિતા નરકેસરીનું રાજનગર. ૭૨૫
- શૈલરાજ-દ્રેષગજેન્દ્ર-અવિવેકિતાનો પુત્ર. રિપુદારણુનો મિત્ર. (૪) ૭૦૫
- શૈલેશી-નિખીજયોગ રસ્તા પછી આવતો રસ્તો. નિર્વૃત્તિને માર્ગે. (૬) ૧૬૦૮
- શોક-તામસચિત્ર નગરના અધિકારી મતિમોહને મળવા આવેલ મિત્ર. (૪) ૭૯૬
- ,, મકરધ્વજના સિંહાસન પાસે બેઠેલ પાંચ મનુષ્યો પૈકીનો
એક પુરુષ. ૮૭૫

- શોક-ભવરે'ટના કર્મચારી. (૭) ૧૬૮૨
- શૌચ-યતિધર્મની આબુખાબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યમાનો એક નં. ૮. (૪) ૧૦૭૬
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- ,, ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના રથો. (૪) ૧૦૬૭
- શૌંડીચ-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- શ્રદ્ધા સાધુના અંતઃપુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ,, શુભપરિણામ-નિષ્પ્રકંપતાની વિશેષ કન્યા. ગુણધારણની પત્ની. (૮) ૧૯૫૧
- શ્રવણ-નિબંધેહપર્વતના મૂર્ધન શિખરની બાબુના બે ઓરડા. (૭) ૧૭૭૮
- શ્રીગર્ભ-શંખપુરના રાજા, અનુસુંદર ચક્રવર્તીના મામા, મહાભદ્રાના માસા. (૮) ૧૬૮૩
- શ્રીધર-શાર્દૂલપુરના રાજા અરિદમનનો ગાદીએ આવનાર પુત્ર. (૩) ૬૮૩
- શ્રુતિ-કર્મપરિણામની કન્યા. વિષયાભિલાષની દીકરી. બાલિશની પત્ની. (૭) ૧૭૭૮
- ષંકેવેદ-મકરધ્વજના પરિવારમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૬૬
- સંકિલ્પચિત્તતા-ભવરે'ટની નિર્વાહણી-ખાળ. (૭) ૧૬૮૩
- સંગ-શેઠાણી શ્રુતિનો નોકર, બાલિશનો શ્રુતિ સાથે પરિચય કરાવનાર. (૭) ૧૭૭૬
- સંજ્ઞા-કાયારૂપ ઓરડામાંના ચિત્તવાનરને ખાનાર ઘાતકી બિલાડીઓ. (૭) ૧૭૭૮
- સત્ય-મોહરાયના દરબારમાં ચારિત્રરાજે મોકલેલો દૂત. (૫) ૧૩૧૪
- ,, યતિધર્મની આબુખાબુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો એક નં. ૭. (૪) ૧૦૭૫
- ,, ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાનરખચ્ચુ. (૭) ૧૭૫૬
- સત્યતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ-વર્ચતાનીની પુત્રી. મૃષાવાદનો સંગ મૂકાવનાર. (૪) ૧૧૧૮
- સદાગમ-મનુજગતિના શુદ્ધ મહાપુરુષ. (૨) ૨૮૦
- ,, ભવજંતુને સ્પર્શનસંગમુક્ત કરાવનાર. (૩) ૩૭૭
- ,, સદ્બોધ મંત્રીના પાંચ પૈકીનો બીજો બોલતો મિત્ર. (૪) ૧૦૬૧
- સદાશય-શુભચિત્તનગરનો અંતરંગરાજા. અહારતિ-મુક્તતાનો પિતા. (૬) ૧૫૫૪
- સદાશિવ-જન્મથી બહેરો શિવપૂજારી. વિમર્શની અંતરકથાનું પાત્ર. (૪) ૮૧૩
- સદ્ગુણરક્તતા-ચારિત્રરાજના કટાયા ગૃહિધર્મની પત્ની. (૪) ૧૦૮૬
- સદ્ગુણ-નિષ્પુણ્યકની ખાસ પરિચારિકા. (૧) ૩૬
- સદ્બોધ-મહારાજા ચારિત્રરાજનો મંત્રી. (૪) ૧૦૬૦

- સદ્બોધ-વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઇ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- સદ્બોધાવના-પુરોહિતકાર્ય કરનાર સદ્બોધમંત્રીએ અગ્નિને આપેલ આહુતિઓ. (૮) ૧૯૪૯
- સદ્બોધાવસારતા-ચારિત્રરાજના યુવરાજ યતિધર્મની સુંદર સ્ત્રી. (૪) ૧૦૭૭
- સંતોષ-સદાગમનો અનુચર, સ્પર્શનનો શત્રુ, મોહરાગ્નનો સમોવડીયો રાજા. (૩) ૩૮૯
- ” ચારિત્રરાજનો સેનાની. સંયમ યતિધર્મ સાથે રહેનાર. (૪) ૧૦૬૩
- ” વિશુદ્ધધર્મવાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- સંપુણ્યક-નિધુણ્યક ભિખારીનું નવું નામ. (૧) ૪૩
- સપ્રમોદ-માનવાવાસનું નગર. ગુણધારણ-સંસારીજીવનું જન્મ-સ્થાન. (૮) ૧૮૫૪
- સખીજયોગ-ધારણા નદીને પેલે પાર ધર્મધ્યાન કેડી પછી આવતો મોટો માર્ગ. નિર્વૃત્તિને માર્ગ. (૬) ૧૬૦૬
- સમતા-નિર્વૃત્તિને માર્ગે રાખવાની યોગનલિકા. (૬) ૧૬૦૮
- સમયજ્ઞ-જીવનોદરનગરે વૈદ્યનો પુત્ર. વેદલહલના વ્યાધિનો ઉપાય ચિત્તવાનર. (૪) ૮૨૧
- સમરસેન-કલિંગ દેશનો રાજા. વિભાકરનો મદદગાર. (૩) ૫૮૪
- સમુદ્ઘાત-યોગવૈતાળોને મારી નાખવાના પ્રયત્ન પ્રયત્ન. (૬) ૧૬૦૭
- સમુદ્રદેવ-હરિકુમારને ભરદ્વજે બચાવનાર. (૬) ૧૫૪૨
- સમંતભદ્ર-કેવલી. સદાગમ પોતે. (૮) ૧૯૮૮
- ” સુકચ્છવિજયે હરિપુરના ભીમરથ-સુભદ્રાનો પુત્ર. પ્રજાવિશાળા-મહાભદ્રાનો ભાઈ. સદાગમ. (૮) ૧૯૮૦
- સંલોગ-સંસારીજીવની બાજુમાં વાગતા નગારાઓ. (૮) ૧૯૯૯
- સમ્યક્દર્શન-ચારિત્રરાજનો સેનાપતિ. (૪) ૧૦૮૭
- સંયત મનુષ્ય-પ્રાણી. દારુના પીઠામાં વસનાર તેર પ્રકારના લોકો પૈકી બારમો પ્રકાર. મુનિવર્ય. (૭) ૧૬૭૬
- સંયમ-વિશુદ્ધધર્મ વાનરની આગેવાની નીચે ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાંનો એક. (૭) ૧૭૫૬
- ” યતિધર્મની બાજુબાજુ બેઠેલ દશ મનુષ્યોમાંનો સત્તરથી પર-વરલો એક. નં. ૬. (૪) ૧૦૭૩

- સંહીનતા-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક નં. ૬.
બાહ્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૬૯
- સંવેગ-વિદ્યાકુમારીનાં બે પૈકી એક સ્તન. (૮) ૧૯૩૪
- સરળશેઠ-વામદેવને આશ્રય આપનાર કાંચનપુરનો શેઠીઓ. (૫) ૧૩૩૦
- સર્પ-૨ખડપાટામાં સંસારીજીવનું રૂપ. (૭) ૧૮૧૭
- સર્વશ્રેયક-જયસ્થળના પદ્મરાગના ચાર મંત્રીમાંનો એક. (૩) ૬૨૦
- સર્વાર્થસિદ્ધ-વિમાન. ઉપશમશ્રેણીએ ચઢેલ અનુસુદરનું ગમન-સ્થાન. (૮) ૨૦૨૭
- સંસારીજીવ-કથા કહેનાર ચોર. (૨) ૨૯૩
- સંસૃતિ-સંસારવિસ્તારનું રૂપક-નગરી. છઠ્ઠા મુનિના વૈરાગ્ય પ્રસંગ-નું નિમિત્ત. (૭) ૧૭૩૫
- સંસ્થિતિ-વેલ્લહલની માતા. ભુવનોદરના અનાદિ રાગની રાણી. (૪) ૮૨૦
- સાકેતપુર-ભરતક્ષેત્રમાં નગર. સંસારીજીવ અમૃતોદરનું ધામ. (૭) ૧૮૧૮
- સાગર-મહાપરિગ્રહનો મિત્ર. લોભનું રૂપક. માયાદેવીનો ભાઈ. (૭) ૧૭૬૨
- ,, ધનશૈખરનો અંતરંગ મિત્ર. લોભનું રૂપક. (૬) ૧૪૬૭
- સાંખ્ય-માનવવાસના સાંખ્ય નગરમાં રહેનારા લોકો. (૪) ૧૦૨૧
- ,, મિથ્યાદર્શનના હાથનીચે માનવાવાસમાં આવેલું અંતરનગર. (૪) ૧૦૨૧
- સાત-વેદનીય રાગનો માણસ. વિષુધાલયનો નાયક. (૪) ૯૮૮
- ,, વેદનીયરાગનો ભાયાત. સંસારીજીવને સ્વાદ લેવરાવનાર. (૮) ૧૮૮૮
- સાત્ત્વિકમાનસપુર-ભવચક્રમાં આવેલું ભગ્ય નગર. જૈન આંતર-નગરનું મહાન સ્થાન. (૪) ૧૦૪૪
- સામાન્યરૂપા-કર્મવિલાસની ત્રીજી પત્ની. મધ્યમભુક્તિની માતા. (૩) ૪૦૮
- સામાયિક-ચારિત્રધર્મરાજના પાંચ અંગભૂત મિત્રોમાંના એક. નં. ૧. (૪) ૧૦૬૪
- ,, ગૃહધર્મનો પરિવાર. ચાર પૈકી નં. ૬ પ્રથમ શિક્ષાવત. (૪) ૧૦૮૪
- સારંગુરુ-ભવગ્રામના સ્વરૂપમંદિરના અધિપતિ. તેનું ઉપનામ બડરગુરુ થયું હતું. (૫) ૧૨૬૩
- સાહુલાદ-ધનવાહનના પિતા જમ્ભૂતરાજનું નગર. (૭) ૧૬૪૫
- સિદ્ધાર્થ-શત્રુમર્દનનો નિમિત્તાઓ જોશી. (૩) ૫૩૫
- ,, મનુજગતિના ભરતપાડાનું નગર, રિપુદારણનું જન્મસ્થાન અને ખેલણભૂમિ. (૪) ૭૦૩
- ,, જ્યોતિષશાસ્ત્રકુશળ સાહુલાદપુરમાં વસનાર જોશી. (૭) ૧૬૪૭
- સિદ્ધાંત-કર્મપરિણામ રાગનો સર્વ ભાવ સમજનાર મહાપુરુષ. (૬) ૧૫૫૮

- સિંહુ-ધાનકીખંડના શંખ નગરે સંસારીજીવ. સિંહ મુનિ. ગૌરવોથી
અધ:પાત ખમનાર. (૮) ૧૬૫૬
- સિંહુપુર-ઐરવતક્ષેત્રનું એક નગર. ગંગાધર સંસારીજીવનું ધ્યાન. (૮) ૧૬૫૫
- સુકચ્છવિજય-મહાવિદેહના ૩૨ વિભાગ પૈકીનો એક (વિજય).
- એની રાજધાની ક્ષેમપુરી. (૮) ૧૬૭૪
- સુખદુ:ખ-ભવરેંટથી ખેડાતા જન્મસંતાન ખેતરનો પાક. (૭) ૧૬૮૩
- સુખા-શુભપરિણામ-નિઃપ્રકંપતાની વિશેષ દીકરી. શુભધારણની
પત્ની. (૮) ૧૬૫૧
- સુખાસિકા-ચિત્તવાનરના છુપાઈ રહેલા પરિવારમાં વાંદરી. (૭) ૧૭૫૬
- ,, સાધુના અન:પુરમાંની ૧૧ પૈકી એક પત્ની. (૫) ૧૨૫૬
- સુધોષ-ઐરવત ક્ષેત્રમાં આચાર્ય. સંસારીજીવ ગંગાધરના ગુરુ. (૮) ૧૬૫૫
- ,, સમંતભદ્રને ઉપદેશ આપી દીક્ષા દેનાર અને આચાર્યપદે
સ્થાપનાર ગુરુ. (૮) ૧૬૮૦
- સુદર્શન-સાકેતપુરની બાબુના જંગલમાં મુનિ. સદાગમ તરીકે
અમૃતોદરને દેખા દેનાર. (૭) ૧૮૧૬
- સુદૃષ્ટિ-આરિતરાજના સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શનની પત્ની. (૪) ૧૦૮૮
- સુધાદૂષ-સંસારીજીવને દ્રવ્યશ્રદ્ધા કરાવનાર શુભકાનન ઉદ્ધાનમાં
આચાર્ય. (૭) ૧૮૩૬
- સુપ્રભુદ્ધ-ભદ્રિલપુરમાં વિશદ-સંસારીજીવને તત્ત્વશ્રદ્ધાન કરાવનાર
મુનિ. (૭) ૧૮૪૩
- સુપ્રુદ્ધિ-શત્રુમર્દનનો સહૃદય પ્રધાન. (૩) ૪૫૬
- ,, રત્નકીપના નીલકંઠ રાજાનો મંત્રી. હરિકુમારને નસાડનાર. (૬) ૧૫૩૬
- સુભગતા-પિશાચી. દુર્ભગતાની વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૧૦
- સુભદ્રા-સુકચ્છવિજયના હરિપુરના રાજા ભીમરાજની રાણી. મહાલ-
દ્રાની માતા. (૮) ૧૬૮૦
- સુમતિ-કર્મપં ૬૯નીકાલપરિણતિનો પુત્ર. બન્ધ્યપુરુષનું બીજું નામ. (૨) ૨૭૧
- સુમતિ-કનકશેખરને તેડવા આવેલા ત્રણ રાજમંત્રીમાંના એક. (૩) ૫૬૫
- સુમાલિની-સપ્રભોદ નગરના મધુવારણ રાજાની રાણી. શુભધારણની
માતા. (૮) ૧૮૫૫
- સુસુખ-ભવચક્રે ચણકપુરના ધનવાન સાર્થવાહનું મૂળ નામ. (૪) ૬૭૬
- સુમંગલા-સુકચ્છવિજયે રત્નપુરના મગધસેન રાજાની રાણી.
સુલલિતા-અગૃહીતસકેતાની માતા (૮) ૧૬૮૧

સુરૂપના-પિયાચી. કુરૂપનાની વિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૧૦૦૬

સુલ્લસિતા-સુકન્ઠવિજયે રત્નપુરના મગધસેન-સુમંગલાની પુત્રી.

અમૃદીનસંકેતા. મદનમંગરીનો જીવ. (૮) ૧૯૮૧

સુલોચન-સુમર્દનનો પુત્ર. માદીએ બેસનાર. (૩) ૫૪૨

સુસ્થિત-સાતમે માળ બેઠેલા મહારાજ. (૧) ૧૮

સુદર-જૈન મુનિ. બાધુ-સંસારીજીવને દ્રવ્ય સાધુ કરનાર (૭) ૧૮૨૨

સુદરના-નિર્મલચિત્ત મલ્લપરાજની રાણી. જુદી ને વિમર્શની માતા. (૪) ૧૭૬૬

સુદેવસપેરાય-ચારિત્રરાજના પાંચ અંગજન મિત્રો પૈકી એક.

નં. ૪. (૪) ૧૦૬૫

સોપારક-માનવાવાસનું નગર. સંસારીજીવ-વિશ્વવજ્રનું જન્મસ્થાન. (૭) ૧૮૩૮

સોમદેવ-કથાનાયક વામદેવના પિતા. વર્ધમાનપુરના ધનપતિ શેઠ. (૫) ૧૧૧૧

સૌજન્ય-પિયાચી ખસતાનું વિરોધી સત્ત્વ. (૮) ૧૦૦૩

,, ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના દાથી. (૪) ૧૦૬૭

સૌધર્મ-પ્રથમ દેવલોક. સંસારીજીવની રખડપટ્ટી દરમ્યાન સ્થાન. (૭) ૧૮૩૧

સૌમનસ્થ-અંતરંગ ચતુરંગ સૈન્યમાં પદાનિઓ. (૬) ૧૫૬૦

સૌષ્ઠવ-ચારિત્રરાજની ચતુરંગ સેનાના દાથી. (૪) ૧૦૬૭

સ્તબ્ધચિત્ત-રિપુદારજી વારંવાર કરેલા લેપ-સૈન્યરાજની બનાવટ. (૪) ૧૦૬૬

સ્તેય-વામદેવનો મિત્ર. બૃષાવાદનો નાનો ભાઈ. (૫) ૧૧૬૬

સ્રીવેદ-મહારથ્વજના પરિવારમાંનો એક પુત્ર. (૮) ૮૬૬

સ્થળચર-પંચાક્ષપશુસંસ્થાનમાં વસતા લોકો. (૨) ૩૨૪

સ્નેહુરાગ-ઊર્ફે ભવપાત-રાગકેસરીનો મિત્ર. (૪) ૮૬૪

સ્પર્શન-બાળનો મિત્ર. વિષયાભિલાષનો માળસ. (૩) ૩૭૫

સ્ફટિકશાળ-ભદ્રિયપુરના રાજ. સંસારીજીવ વિચરના પિતા. (૭) ૧૮૪૨

સ્ફુટવચન-સાફલ્યપુરના અગ્નિદમન રાજનો દૂત. નજીવી આબનમાં

નાદિવર્ધનને દાથે મરણ પામનાર. (૩) ૬૩૪

સ્વકર્મવિવર-સુસ્થિત રાજમંદિરનો દ્વારપાળ. (૧) ૧૮

સ્વદેહ-ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠિતનો અગ્રીઓ. સ્પર્શનની ફાંસીનું સ્થાન. (૩) ૩૭૪

સ્વભાવ-કર્મકાદરના સ્થાનમાં આવનાર ચાર મહાપુરુષો પૈકી એક. (૮) ૧૬૦૩

સ્વમગ્નિચય-કુમાતળનો રાજ. કોવિદ આલિશાના પિતા. (૭) ૧૭૭૭

સ્વયંચત્ત-જડની માતા. અગ્નિબોધની પત્ની. (૪) ૭૬૪

સ્વરૂપ-ભવનચરમાં બહારગ્રુનું સિવમંદિર. (૫) ૧૨૬૨

સ્વવીર્ષ-ચિત્તવાનરને ઝેરી ફોંબા ખાતાં અટકાવનાર પ્રબળ દાથો. (૭) ૧૭૪૧

સ્વાધ્યાય-તપયોગના બાર અંગત માણસો પૈકી એક. નં. ૪.

અંતરંગ પરિવાર. (૪)

૧૦૭૨

હરિકુમાર-આનંદપુરના કેસરી રાજાનો પુત્ર-રત્નદ્રોષે ઉછરેલો.

ધનશેખરનો મિત્ર. (૬)

૧૪૮૬

હરિપુર-સુકન્ધવિજયનું નગર. મહાલદ્રા પ્રતાપિશાળાનું જન્મ-

સ્થાન. (૮)

૧૯૮૦

હરિશેખર-આનંદપુરનો શેક. ધનશેખરનો પિતા. (૬)

૧૪૬૬

હરિશ્ચંદ્ર-કુશસ્થળ નગરનો રાજા. બાળના હાલહવાલ કરનાર. (૩) ૪૪૫

હર્ષ-માનવાવાસમાં રાગકેસરીનો એક સેનાની. આનંદ કલ્લોલ

કરાવનાર. (૪)

૬૭૮

હાટશ્રેણી-સંસાર બગ્ગરમાં દુકાનોની હાર. ભવનું રૂપક. (૭) ૧૭૩૫

હાસ-મકરધ્વજના સિંહાસન નજીક બેઠેલ પાંચમાંનો એક પુરુષ. (૪) ૮૭૨

હાસ્ય-ભવરેટના કર્મચારી. (૭)

૧૬૮૨

હિતજ્ઞ-ચાર આપારીઓ. જેની કથાશ્રવણથી પંચમ મુનિ વૈરાગ્ય

પામ્યા તેમાંનો એક. (૭)

૧૭૦૧

હિંસા-રૌદ્રચિત્રપુરના દુષ્ટાલિસન્ધિ અને નિષ્કરુણતાની દોકરી.

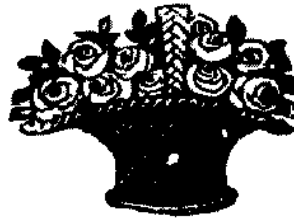
નંદિવર્ધન પત્ની. (૩)

૫૭૪

હીનસત્ત્વતા-ભયની પત્ની. (૪)

૮૭૫

હેમપુર-લલિતપુર પાસેનું નગર ભવચક્રે વિભીષણ રાજાની રાજધાની. (૪) ૬૫૫

વિષયાનુક્રમ

ઉપનિતિ ભવપ્રપંચા કથા-ભાષાઅવતરણના ત્રણ ભાગમાં આવેલા
વિષયોની અનુક્રમણિકા

(તા. ક. પૃષ્ઠસંખ્યા ભાષાંતરની છે. પ્રથમ વિભાગની ખીછ આવૃત્તિ વાપરી છે.
બીજા અને ત્રીજા વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ વાપરી છે. કૌંસમાં આઠ પ્રસ્તાવ
પૈકી જેટલામાં હોય તે મુક્યા છે.)

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અકરાંતીઓ-વેદલુલ (૪) ૮૨૦. ૮૨૨		„ સુલલિતા (૮) ૧૬૬૧	
અકર્મભૂમિ-ત્રીસા (૮) ૧૬૬૮		અધાતી કર્મ-ચાર (૪) ૮૬૬	
અકલક-ધનવાહન મૈત્રી (૭) ૧૬૫૫		અગ-પાંચ-રાજનીતિનાં (૫) ૧૩૦૮	
„ -દીક્ષા (૭) ૧૭૭૦		„ બાર (૧) નોટ ૮૬	
„ -પુનરાગમન (૭) ૧૭૭૬		અંબાર કર્મ (૪) નોટ ૮૩૦	
„ -નિરર્થક પ્રયત્ન (૭) ૧૭૬૭		અચાર્યતા (૫) ૧૩૨૬	
અકલ્યાણમિત્ર (૩) નોટ ૫૦૬		„ (૮) ૧૬૨૧	
અકુટિલા (૩) ૪૧૧		„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય (૮) ૧૬૨૬	
અકુસલમાળા (૩) ૩૭૪		અજીર્ણ-સમજણ (૪) ૮૨૭	
„ -સ્પર્શન પરત્વે (૩) ૩૮૨		„ પ્રકાર (૬) ૧૫૧૧	
„ -ની યોગસક્તિ ૪૩૩		અજીવ તત્ત્વ (પરિ.) ૧૩૬૨	
„ ને દેરાનિકાલ હુકમ. ૫૦૨		અજ્ઞાન (૩) ૪૨૪-૪૨૫	
„ ના પુત્રો (૩) ૫૪૫		„ લોહાઓ (૩) ૩૮૭	
અકુસલ ભાષના ભાવિત માનસો (૬) ૧૪૬૮		„ લાદી (૪) ૧૩૪૬	
અકુસળ દ્રવ્ય (૮) ૧૬૬૮		અટવી-ચિત્તવૃત્તિ (૪) ૮૦૪	
અકુસલ નામકર્મ (૪) ૮૬૦		„ -સમજણ (૪) ૮૨૬	
અકુહીતસંકેતા (૨) ૨૭૪. ૩૨૬		અકાઈ મહોત્સવ (૩) ૫૩૫	
„ નું સંકલ્પમાધાન (૪) ૮૨૫		અદાર દોષ-અમાવ (૬) ૧૬૨૪	
„ ને ખુલાસો (૪) ૮૪૧		અણુધર્મ શિષ્ય (૪) ૮૧૪	
અકુહીતસંકેતા સંદર્ભ. (૫) ૧૩૪૦		અણુવત (૩) ૫૧૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
આણ્વત ગૃહસ્થના (૪)	૧૦૭૮-૧૦૮૨
અતત્વમાં તત્વબુદ્ધિ (૪)	૮૪૮
અતિચાર (૪) નોટ	૮૮૧
આતથિસ વિશામ-શિક્ષાતત (૪)	૧૦૮૫
અતિશય-ચોત્રીશ (૬)	૧૬૧૯. ૧૬૨૧-૪
અત્યંતઅખાધ-સેનાપતિ (૨)	૩૮૦
અદત્તાદાનવિરમણ-સ્થૂળ (૪)	૧૦૮૦
અદૃષ્ટભૂળપર્યંત (૧)	૧૫-૫૧
અદેવે દેવબુદ્ધિ (૪)	૮૪૫
અધમરાજ્ય (૬)	૧૫૭૭-૧૫૮૬
અધમાધમ પુરુષ (૬)	૧૫૭૬
અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ (૪)	૮૪૭
અધિકારી-(અંથના). (૧)	૧૩
„ -ઔષધના (૧)	૩૬-૧૭૫
„ -નિર્ણય-ચેષ્ટાથી (૧)	૧૭૬
અધઃપાતળી સકળના (૮)	૧૬૬૧
અધ્યવપૂરક દોષ (૪)	૧૪૧૩
અધ્યવસાય-સેરોવર (૬)	૧૬૦૫
„ મન (૭)	૧૭૫૩-૧૭૫૬
અનશન-તપયોગ (૪)	૧૦૬૮
અનંતકાય બત્રીશ (૪)	૧૦૮૩
અનંતધર્માત્મક વસ્તુ (પરિં)	૧૩૯૮
અનંત પુત્રો-કર્મપરિણામના (૬)	૧૫૬૬
અનંતાનુબંધી (૪)	૮૭૬
અનંતાનુબંધી-ક્રોધ (૩)	૬૬૬
„ માન (૪)	૬૫૪
અનર્થદંડવિરમણપ્રત-ગુણવત (૪)	૧૦૮૪
અનાદેય નામકર્મ (૪)	૮૬૧
અનાભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૬૧
અનાભોગ (૨)	૨૮૬
„ મિથ્યાત્વ (૭)	૧૬૬૧
અનિવૃત્તિકરણ (૧) નોટ	૮૮
અવિસૃષ્ટ દોષ (૪)	૧૪૧૨
અનુત્તર વિમાન (૨)	૬૧૯

વિષય	પૃષ્ઠ
અનુપૂર્વી નામકર્મ (૪)	૮૬૦
અનુમેક્ષા-સાધુપત્ની, (૫)	૧૨૫૬
અનુમાન (પરિં)	૧૩૬૩. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮
અનુપ્રત-માહાત્મ્ય (૧)	૧૮૨
અનુષ્ઠાન-ચિત્તસબંધ (૮)	૨૦૫૦
અનુસુદર-જન્મ (૮)	૧૬૭૫
„ -પરિચય (૮)	૧૬૬૦
„ -વધસ્થાને (૮)	૧૬૬૮-૬
„ -નું ઉત્થાન (૮)	૨૦૦૫
„ દીક્ષા મહોત્સવ (૮)	૨૦૦૭
„ ધ્યાનમાં (૮)	૨૦૨૬
„ -સર્વાર્થસિદ્ધે (૮)	૨૦૨૭
અંતરકથા-મિથુનદ્વય (૩)	૪૧૧-૪૩૧
અંતરકરણ (૧) નોટ	૮૮
અંતરંગ કુટુંબ (૩)	૬૭૦
„ -દંબાયદ્વ (૩)	૬૭૨
„ -નાં વૈર (૩)	૬૭૩
„ -ના ગુણદોષજ્ઞાન (૩)	૬૭૪
„ -નું અનાદિ યુક્ત (૩)	૬૭૫
„ -નો સ્પષ્ટ પરિચય (૩)	૬૭૫-૭
અંતરંગ ચૈત્ત્યસ્વરૂપ (૮)	૧૬૬૪
„ દેશે રસનાશુદ્ધિ (૪)	૭૯૦
„ રાજ્ય-પરિક્રિયા (૩)	૫૧૦
„ „-વૈવિધ્ય (૬)	૧૫૫૬
„ ત્યાગ વગર બાહ્ય ત્યાગ (૩)	૬૭૬
„ અનેક રૂપ (૪)	૬૩૬
„ શત્રુને દાળનાર (૩)	૫૦૭
અંતરદ્વીપ-છાપન (૮)	૧૬૬૯
અંતરશુદ્ધિ-રાજ્યપ્રવેશઉપાય (૬)	૧૫૬૮
અંતરાય (૨)	૨૨૮
„ અને દરિદ્રતા (૪)	૧૦૦૭
„ આક્રમણ-બાધા (૭)	૧૮૦૭
„ મિત્રરાજ (૪)	૨૮૬
„ -ના પાંચ મનુષ્યો (૪) નોટ. ૮૬૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
અંતર્ધાન થયેલા અંતરંગ લોક. (૪)	૬૩૬
અતસ્તાપ-બાળનો. (૩)	૪૪૧
અત્યજ-જૈન-ખંધુ. (૩)	૫૫૭
અધતા-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૭
અધારું-મિથ્યા દર્શન. (૭)	૧૭૩૬
અન્યોક્તિ. (૪)	૭૩૬
અપમિત્ય દોષ. (૪)	૧૪૦૯
અપયસો નામકર્મ. (૪)	૮૯૨
અપાયાપગમાતિશય. (૬)	૧૬૨૧
અપરિણુત દોષ. (૪)	૧૪૨૭
અપર્યાસ. (૨) II	૩૧૬-૬૬૫
„ નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
અપાત્ર અને અભ્યાસ. (૪)	૭૧૬
અપૂર્વકરણ. (૧) નોટ	૮૮
„ (૫)	૧૨૭૬
અપૂકાય. (૨)	૩૧૮
અપ્રત્યાખ્યાની. (૪)	૮૮૦
અપ્રમત્તત્વ શિખર. (૪)	૧૦૪૮
અપ્રમાદયંત્ર. (૩)	૫૦૩
„ અને ભાવ દીક્ષા. (૩)	૫૦૮
„ વજ્રદંડ. (૭)	૧૭૪૩
અભણ-અભિમાની. (૪)	૭૪૧
„ નું માતાને પાદ. (૪)	૭૪૭
અભક્ષ્ય-ખાવીશ. (૪)	૧૦૮૩
અભવ્ય. (૩)	૬૬૯
„ ભતિભવ્ય. (૩)	૬૭૧
અભિગમ-પાંચ. (૮)	૧૮૬૭
અભિમહ. (૩) નોટ	૫૦૫
અભિનિષેધ. (૨)	૨૮૦
અભિમાન-ના વિચારો. (૪)	૭૦૭
„-પોષણ. (૪)	૭૦૮
„-અભ્યાસકાળમાં. (૪)	૭૧૫
અભિષેક-મનીષીને. (૩)	૫૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અભ્યાસ-અપાત્રને. (૪)	૭૧૬
„ અસંતોષ. (૪)	૭૨૩
„-કાળમાં રખડુ. (૪)	૭૨૪
„-બાળપણમાં. (૨)	૨૬૫
„-વૈરાગ્ય. (૬)	૧૧૦૩-૧૬૦૯
અભ્યાકૃત દોષ. (૪)	૧૪૧૦
અમૃતોદર. (૭)	૧૮૧૮
અભરીષો સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૭૬
„ ની પક્ષીમાં નિવર્ધન. (૩)	૬૪૮
અરધકૃધટી-રેટ. (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬
અરતિ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
„-આકમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
અરિમન. (૩)	૬૩૪, ૬૫૦
„ અને વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૨
„ „ „ ની સ્તુતિ. (૩)	૬૫૩
„ ની હપયોગી પ્રતિભાવળી. (૩)	૬૫૫
„ નું ઉત્થાન. (૩)	૬૮૧
અરુષેતી. (૩) નોટ.	૩૬૪
અરુચ્યા. (૧)	૫
અર્થનિચય-કચરો. (૭)	૧૭૪૧
અર્થપુરુષાર્થ. (૧)	૧૩૭-૧૩૮
અર્થપત્તિ. (પરિં)	૧૩૮૬
અભિષ વિલાસ-જનસુખ. (૫)	૧૨૨૬
અવધિજ્ઞાન. (૮)	૨૦૦૧
અવગણના-સ્વકુટુંબ તરફ. (૫)	૧૨૬૭
અવગતિ-સદ્ગોષ ભાર્યા. (૪)	૧૦૬૦
અવગ્રહ. (૮)	૧૮૬૭
અવધિ. (૨)	૨૮૦
„ સદ્ગોષમિત્ર. (૪)	૧૦૬૨
અવચવ. (પરિં)	૧૩૬૬
અવલોકન-વિમર્શનું. (૪)	૮૦૩
અવલોકના-સદ્ગ્જ્ઞાન. (૭)	૧૬૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
અવશ્યુતિ. (૧)	૧૪૮૪
અવિદ્યાશરીર-મહામોહનું. (૪)	૮૧૦
„ -ચેતના. (૪)	૮૩૮
અવિનય-અભિમાનીનો. (૪)	૭૧૪
અવિરતિ (ખાર બેદ). (૭)	૧૬૬૧
„ પણ. (૧) નોટ.	૫૪
„ જાળ-કચરો. (૭)	૧૭૭૯
„ જળ-રેંટ. (૭)	૧૬૮૨
„ જ્વ. (૭)	૧૭૩૯
અવિવેકિતા. (૩)	૩૪૬
„ -તામસચિત્તે	
„ ગેરહાજર. (૩) ૫૭૫	
„ -હૃદયેષ. (૪) ૭૬૪, ૭૬૬	
„ -રૌદ્રચિત્તપુરે. (૪) ૭૬૮	
„ -ચિત્તવૃત્તિમાં હાજર	
„ નહિ. (૪) ૮૬૬	
„ આક્રમણ-આધા. (૭) ૧૮૦૪	
અવ્યવહાર હુકમ. (૩)	૫૦૨
અરાનક્રિયા-સાધુની. (૭)	૧૭૨૫
અશુભ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
અશુભ વિપાક. (૫)	૧૨૮૫
અશુભોદય. (૪)	૭૬૩
અશોક-મોટું પાણી ફળવિહોણું. (૪) ૭૪૦	
અષ્ટ પ્રવચન માતા. (૩)	૫૦૫
„ „ (૮) ૧૬૪૭-૫૦	
અસંવ્યવહાર નગર. (૨)	૩૦૦
અસતીપોષણ. (૪) નોટ.	૮૩૧
અસત્ય-પાંચ-મોટાં. (૪)	૧૦૭૬
અસદાચાર-મધિયો. (૮)	૧૬૬૬
અસાત અને પાપી પંજર. (૪) ૬૬૧	
„ અને રૂળ. (૪) ૬૬૮	
અસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
„ -મૂઠ. (૭) ૧૭૨૮, ૧૭૩૨	
અસ્થિર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
અહંકાર. (૪)	૭૬૧
અહિંસા-જૈનધર્મનો સાર. (૩) ૫૫૫	
આકારસંવરણ-કામદેવ. (૬) ૧૪૬૨	
આકાશમાં યુક્ત. (૫) ૧૧૬૫	
આકિચન્ન-ચતિધર્મ	
„ મનુષ્ય. નં. ૬ (૮) ૧૦૭૬	
આકૃતિ અને ગુણો. (૪) ૧૦૦૭	
આગમ અભ્યાસ-પુંડરીક. (૮) ૧૬૮૮	
આગમનો સાર. (૮) ૨૦૩૪-૪૨	
આગ-લોકોદરમાં. (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
„ - નો ભાવાર્થ. (૬) ૧૬૬૦	
આચાર્યપદ-સિદ્ધ-સંસારીજીવ. (૮) ૧૬૫૭	
આચાર્ય દોષ. (૪) ૧૪૧૧	
આજીવિક મત. (૪) ૮૫૬-૧૩૪૫	
„ મંથ. (૪) ૧૩૫૧	
આજીવિકા દોષ. (૪) ૧૪૧૫	
આજ્ઞા-સિદ્ધ. (૮) ૧૬૧૪	
આજ્ઞાવિરાગન ફળ. (૮) ૧૬૭૧-૧૬૭૨	
આતપ નામકર્મ. (૪) ૮૬૧	
આતિથ્ય-આદર. (૩) ૫૫૩	
આત્મકથા ન કરવી. (૫) ૧૨૮૪	
આત્મલક્ષણ. (૧) ૨૧૫	
આત્મવિચારણા. (૩) ૪૨૬	
આત્મવિરૂપના વર્ણન. (૮) ૨૦૦૬	
આત્મસ્તુતિ. (૪) ૭૬૧	
આત્મસ્વરૂપ-વિવિધતા. (૪) ૮૪૮	
આત્મા-સ્વરૂપ-સ્ફટિક. (૭) ૧૭૫૨	
આદાનજાડમતનિરૂપણ સમિતિ. (૩) ૫૦૫	
„ (૮) ૧૬૪૮	
આદેયનામકર્મ. (૪) ૮૬૧	
„ પું કાર્ય. (૪) ૧૦૦૭	
આદેશ અને અંતરંગ લોકો. (૩) ૫૦૨	
આધાકર્મી દોષ. (૪) ૧૪૦૬	
આનંદ-ક્ષમાનો. (૮) ૮૮૧૧	

વિષય	પૃષ્ઠ
આનંદ-નમરપ્રવેશ મહોત્સવ. (૮) ૧૮૮૨	
„ -સ્વરૂપ અને આત્મિક. (૫) ૧૧૮૭	
આતરકથા ભૌત્યાચાર્ય. (૪) ૮૧૨	
„ -વેદિકલકથા. (૪) ૮૧૬	
આંતરપ્રભાદ. (૩) ૫૧૩-૫૨૩	
આન્વીક્ષિકી વિદ્યા (૫) ૧૩૦૬	
આપધાત-નરસુન્દરીનો. (૪) ૭૫૦	
આભિગ્રહિક મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૦	
આભિનિવેશિક મિથ્યાત્વ. (૭) ૧૬૬૧	
આભિનિબોધ-સદ્બોધમિત્ર. (૪) ૧૦૯૧	
આબીર-કલ્પદ. (૭) ૧૮૩૩	
આભિસંસ્કારિક કુવિકલ્પો. (૧) ૧૫૨	
આમૃતપાષાણ લબ્ધિ. (૫) ૧૧૬૬	
આમાશ્લુ. (૬) ૧૫૧૧	
આય-આઠ-નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬) ૧૫૨૦	
આયુર્વેદ. (૬) ૧૫૦૬-૧૫૧૭	
આયુષ્ય. (૨) ૪૨૦	
„ અને મૃતિ. (૪) ૧૦૦૦	
„ આક્રમણ બાધા. (૭) ૧૮૦૭	
„ મિત્રરાજ. (૪) ૮૮૬	
„ ના ચાર મનુષ્યો. (૪) નોટ. ૮૮૬	
„ રાજનો સકેત. (૮) ૧૬૬૫	
„ બધા ૧ પછવાડેનો. (૮) ૧૬૬૫	
આરા-છ (૨) ૨૬૫	
આર્જવ (૩) ૪૨૩, ૪૨૭	
„ યતિધર્મ મનુષ્ય. નં. ૩(૪) ૧૦૬૭	
આર્તધ્યાન-ચુદ્ધા. (૭) ૧૭૪૦	
આર્તશય-ઔરંગઝીબ મદદે. (૮) ૧૬૬૦	
આર્થ સત્ય. (પરિં) ૧૩૮૦	
આવશ્યક. (૮) ૨૦૨૬	
આવશ્યક-મુમુક્ષુની આ દર્શાવ. (૧) ૧૧. ૨૧૬	
„ -નામદત્તકથા. (૧) ૧૧. ૨૨૨	
આસક્તિ રહિત ભોજન (૪) ૭૭૬	
આમલ. (૧) ૧૪૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
આશ્રવ-તત્ત્વ. (પરિં) ૧૩૬૪	
આહાર-ચાર. (૩) નોટ. ૫૮૫	
આહારવિશુદ્ધિ-નવકોટિ. (૬) ૧૬૦૦	
આહર-સાસારીયવ. (૩) ૬૮૬	
હત્વર અનરજન. (૪) ૧૦૬૮	
હૃદય-નૃસિં. વિજ્ઞાપભોગ. (૧) ૬૬	
„ પરાધીન-હરણ. ૩૨૬	
„ -હાથી. ૩૨૭	
„ સ્વરૂપ-દમન. (૩) ૪૭૫	
„ પર અંકુશ-રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
ધર્માપયિકા. (૭) ૧૭૨૬	
ધર્માસમિતિ. (૫) ૫૦૫. ૧૬૪૮	
ઈશકી રમણ. (૫) ૬૬૧	
ઉગ્ર-દિવ્ય દર્શન. (૫) ૧૨૨૬	
ઉદ્ધ-ખુલાસો. (૫) ૧૨૫૦	
ઉચ્છ્વાસ નામકર્મ. (૪) ૮૬૦	
ઉત્તમવળતા-અટવીમા. (૭) ૧૭૬૭	
ઉત્તમ પ્રાણીસ્વરૂપ. (૩) ૪૮૩	
„ રાજ્ય. (૬) ૧૫૬૪-૧૬૧૨	
„ વર્તના. (૬) ૧૬૦૬	
„ ચુરિ કથાનક. (૬) ૧૫૫૧-૧૬૨૮	
„ -પાંચમા પુત્ર. (૬) ૧૬૩૧	
ઉત્તમોત્તમનું સ્વરૂપ. (૩) ૪૭૭	
„ વર્ગપ્રાપ્તિ ઉપાય. (૩) ૪૬૧	
ઉત્તરાધ્યાન. સૂક્ષ્મ પાંદડાં. (૧) ૧૧. ૨૩૦	
ઉત્તરાસન્ન. (૮) ૧૮૬૬	
ઉત્થાન-વિમળનું. (૫) ૧૧૮૫	
ઉત્પાદન દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫, ૧૪૧૬, ૧૪૨૦	
ઉત્સર્ગ-તપયાગ. (૪) ૧૦૭૨	
ઉત્સવ-જૈન મંદિર. (૧) ૬૫	
ઉત્સાહ સક્રિય. (૫) ૧૩૦૮	
ઉદ્દમ દોષ ૧૬. (૪) ૧૪૦૫, ૧૪૦૬-૧૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉદ્દેશિક દોષ. (૪)	૧૪૦૬
ઉદ્ધૃત જવાબ. (૫)	૧૩૧૪-૫
ઉદ્ભિન્ન દોષ. (૪)	૧૪૧૦
ઉદ્ભવ અને ધન-વિચારો. (૬)	૧૪૮૩
ઉદ્ધાનમન-વેલ્લહુલનું. (૪)	૮૨૧
„ -ભાવાર્થ. (૪)	૮૨૬
ઉદ્દર-કથા. (૭)	૧૭૩૮
ઉન્માદ-નાશ. (૧)	૧૪૬
„ ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૭
„ અસર. (૭)	૧૬૬૫
ઉન્માર્ગોપદેશક-સૂત્રો. (૨)	૩૨૧. ૩૨૪
ઉન્મિત્ર દોષ. (૪)	૧૪૨૭
ઉપક્રમ. (૪) નોટ.	૭૬૦
ઉપધાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
ઉપચારો-ખાલ. (૩)	૫૬૬
ઉપદેશ. (૧)	૧૧૮-૧૧૯
„ -અનધિકારીને. (૧)	૧૩૨
„ -પ્રેરણારૂપે. (૧)	૧૫૫
„ -કર્તવ્યસૂચવન. (૧)	૧૫૭
„ -પ્રતીતિ માટે પ્રયત્ન.	
(૧)	૨૮. ૧૬૦
„ -વિશ્વાસ કરે તેવો. (૧)	૧૬૩
ઉપદેશ ક્રમ. (૧)	૧૬૭
„ -ઔષધસેવનનો. (૧)	૧૬૭
„ -ગંભીરતા. (૧)	૧૭૧
„ -ક્યાં ન લાગે. (૧)	૧૭૩
„ -અયોગ્યને નહિ. (૧)	૧૭૭
„ -અપાત્રને. (૨)	૨૮૨
„ -રૂથા. (૩)	૪૦૬-૭
„ -પ્રતિષેધકાર્થ.	
(૩)	૪૧૭. ૪૩૧
„ -પ્રબોધનરતિ. (૩)	૪૬૩
„ -ની જૂઠી જૂઠી અસર.	
(૩)	૪૭૮-૫૦૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપદેશ ક્રમ-પ્રબોધનરતિનો. (૩) ૫૪૨-૫૪૩	
„ -કર્તવ્યનો. (૩)	૫૪૬-૫૪૭
„ -જૈન ધર્મ સાર. (૩)	૫૫૫
„ -વિવેક કેવળી. (૩)	૬૫૪
„ -ધર્મફલભિતા. (૩)	૬૬૫ થી
„ -વિચક્ષણાચાર્યનો.	
(૪)	૭૫૬-૭૬૧
„ -સમયજ્ઞ વૈધનો. (૪) ૭૩૭-૬૩૮	
„ -જગત્સ્વરૂપ. (૪) ૯૦૦-૯૦૧	
„ -ચોળના બુધસૂરિની.	
(૫)	૧૨૨૨-૧૨૫૫
„ -બુધસૂરિનો. (૫)	૧૨૫૬
„ -ગુરુમહારાજનો. (૭) ૧૭૧૬	
„ -ચિત્તને. (૭)	૧૭૪૫-૭
„ -શોક દૂર કરો. (૭) ૧૭૮૬-૮૦	
„ -કોવિદાચાર્ય. (૭) ૧૭૬૬-૧૮૦૦	
„ -ધર્મવિધા. (૭)	૧૮૨૭
„ -નિર્મળાચાર્ય. (૮) ૧૮૬૮-૧૯૦૦	
„ -શોક-કોનો ? (૮)	૨૦૨૮
„ -ધ્યાનયોગ-ચિત્ત-	
શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૬-૪૨
ઉપદેશક-ની અયોગ્ય ટીકા. (૧)	૧૭૩
ઉપનય. (૧)	૪૭-૪૮
„ -ચોળના. (૧)	૫૦
„ મદિરાશાળાનો. (૭)	૧૬૮૦
„ વૈધકથાનો. (૮)	૨૦૪૬-૫૩
ઉપમાન-સત્કલ્પિત. (૧)	૧૧
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા. (૧)	૨૧૩
ઉપયોગ. (૭)	૧૭૨૫
ઉપશમશેષિ. (૮)	૨૦૨૬-૭
ઉપસંહાર. (૧)	૨૧૬-૮
„ (૨)	૩૩૦-૧
„ (૩)	૬૬૦
„ જૈનપુર દર્શનનો. (૪) ૧૦૬૭-૮	

વિષય	પૃષ્ઠ
કપસંહાર (૪)	૧૧૩૨-૩
„ (૫)	૧૧૪૧-૨
„ (૬)	૧૧૩૮
„ (૭)	૧૮૪૦-૪૫
„ (૮)	૨૦૭૩-૨૦૮૧
કપસર્ગો (૮)	૨૦૬૯
„ મચ્છરો. (૭)	૧૭૩૯
કપાલ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
કપાલનું ચિત્રવન. (૧)	૧૨૯, ૧૩૦
કપેક્ષા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯
કિમાસ્વાતી-અધમાત્રમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૭૬
„ —અત્રમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૮૫
„ —વિમંચમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૮૯
„ —મંચમસ્વરૂપ. (૬)	૧૫૯૩
„ —ઉત્તમસ્વરૂપ. (૬)	૧૬૧૨
„ —વરિષ્ઠસ્વરૂપ. (૬)	૧૬૨૬
કર:પરિસર્પ. (૨)	૩૨૫
કલ્પકર્ત્તરિન. (૪)	૧૩૪૬
કલ્પવૃક્ષો. (૮)	૨૦૪૫
કલ્પિગૌરવ. (૮)	૧૯૬૨
કલ્પુતા. (૫)	૧૩૨૯
„ (૮)	૧૯૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૬
એકરૂપતા-મહામોહ-કર્મપરિણામની.	
(૪)	૯૧૮
એકવાક્યતા-સર્વ વ્યવિત્તની. (૪)	૧૧૧૩
એકાક્ષિવાસ. (૨)	૩૧૩
„ માં-સંસારીજીવ. (૮)	૧૯૬૬
એપણાદોષ ૧૦. (૪)	૧૪૦૫, ૧૪૨૦-૧૪૨૮
એપણાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
„ (૬)	૧૬૪૮
એરેવતક્ષેત્ર. (૮)	૧૬૫૫
એશ્વર્ય-દરિદ્રતા વિશેષી સત્ત્વ. (૭)	૧૦૦૮
ઓષ્ઠ અર્ધા. (૭)	૧૮૩૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઓષ્ઠ બોળન-ઊણોદરી. (૪)	૧૦૬૮
ઓરડો કાયા. (૭)	૧૭૩૮
ઓદાસિન્ય-શબમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૪
ઓપશમિકરૂપ-સમ્યક્દર્શનનું. (૪)	૧૦૮૯
ઓષધ-દાન. (૧)	૪૪. ૨૦૭
„ „ ઉપાય. (૧)	૪૬. ૨૧૦
„ „ પાત્ર. (૧)	૪૬. ૨૧૨
કચ્છરો-અવિરતિ. (૭)	૧૭૩૮
„ અર્થનિવચ. (૭)	૧૭૪૧
કલ્યાણ દર્શન. (૪)	૮૫૯-૧૩૪૬-૧૦૨૮
કંટાળો અને બનપ્રાપ્તિ. (૬)	૧૫૪૯
કથાકથન-પૂર્વ કીર્તિનું. (૪)	૭૬૨
કથાનક ઉત્તમસૂત્રિ. (૬)	૧૫૫૧-૧૬૨૮
„ રસનાનું. (૮)	૭૬૨. ૧૧૧૦
„ બહર ગુરુ. (૫)	૧૨૬૨-૭
„ પદ્મકુરૂપ. (૬)	૧૫૫૭-૧૬૩૦
કથા પ્રકાર. (૧)	૫
કથા ચોળના-વેદસહુલની. (૪)	૮૨૫
કથા શરીર (અંતરગ). (૧)	૮
„ (બહિરંગ). (૧)	૧૨
કનકમંજરી. (૩)	૫૮૯
„ વિરહદર્શી. (૩)	૫૯૮-૬૦૪
„ પાણિગ્રહણ. (૩)	૬૦૬
„ નંદિવર્ધન લગ્ન. (૩)	૬૧૨
કનકાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૫
કંઠસુનિ-સદાગમ દર્શન. (૮)	૧૮૮૭
„ માયાકપટ. (૮)	૧૯૮૦
„ મહાબદ્ધા. (૮)	૧૯૮૦
કન્યા-દર્શ. (૮)	૧૯૨૧
„ „ યતિધર્મ-મેળ. (૮)	૧૯૩૦-૧
„ „ લમકુપાય. (૮)	૧૯૩૨
„ „ સ્થાન. (૮)	૨૦૩૧
„ સ્મરણો. (૮)	૨૦૧૪
કન્યાનાશિ. (૭)	૧૬૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
કપાળ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
કપોત-લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
કર્ક (૬)	૧૫૧૦
કબૂલાતો-લિખારીની. (૧)	૩૩-૧૭૨
કર (ટક્ક) સંબંધી ખ્યાલ. (૩)	૫૫૬
કન્યુસિતારિ (૧) નોટ.	૬૩
કરીઆણાં-સંસારળબરે. (૭)	૧૭૩૫
કરેણા-સાધુ પત્ની. (૫)	૧૨૫૬
કર્કસારિ. (૭)	૧૬૫૧
કર્તવ્ય. (૧)	૩
„-ઉપદેશ. (૩)	૫૪૬
કર્મ-સોપકમ-નિરુપકમ. (૩)	૪૯૭
„ આહ. (૨) નોટ	૨૫૮
„ પાંચ. (૪) નોટ	૮૩૦
„ ચાર-ધાતી. (૮)	૨૦૩૧
„ „ અધાતી. (૮)	૨૦૩૨
„ અંધિ. (૭)	૧૭૬૫
„ પાતળારી. (૮)	૧૮૬૧
„ (પરિં)	૧૩૭૪
„ પરિણામ. (૨)	૨૫૮
„ „ -પ્રેષેલ તનિયોગ. (૨)	૩૦૫
„ „ -નું ઝેવડું તંત્ર. (૩)	૪૬૬
„ „ -દિવિપ્રતિષ્ઠિતે. (૩)	૩૭૪
„ „ -અનુકૂળતા (૮)	૧૬૦૧
„ „ મહામોહ સંબંધ. (૪)	૯૧૬
„ „ સાત્ત્વિકપુરની જામીનગીરી (૪)	૧૦૪૬
„ „ સિદ્ધાંત. (૬)	૧૫૫૮
„ „ શ્રીગર્ભ. (૮)	૧૬૬૧
„ „ મધ્યસ્થતા. (૬)	૧૫૬૩
„ „ અને નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૦
„ ભૂમિ-પંદર. (૮)	૧૬૬૮
„ વિલાસ. (૩)	૩૭૪
„ „ અને સ્પર્શન. (૩)	૩૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્મવિલાસનો નિર્ણય. (૩)	૪૦૭
„ „ રાજનું સ્થાન. (૩)	૫૦૬
„ „ નું વિસ્તૃત સ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
„ „ ના પુત્રોના ત્રણ પ્રકાર (૩)	૫૪૪-૬
„ વિષયનું સાહિત્ય. (૪) નોટ	૮૬૩
„ વિભાગે વૈવિધ્ય. (૪)	૮૫૨
„ વ્યાધિ-નરમાશ મોક્ષ. (૮)	૨૦૪૮
કર્માદાનના વ્યાપારો. (૬)	૧૪૭૮
કર્મેન્દ્રિય (પરિં.)	૧૩૭૭
કલંદ-આબીર. (૭)	૧૮૩૩
કલ્પ-દર્શનને જુદા પાડનાર તત્વ(૪)	૮૬૧
કલ્પોપપન્ન-કલ્પપાતીત. (૨)	૨૮૭
કલ્યાણ મિત્ર. (૭)	૧૭૨૩
કલ્લોલો-સાગરના. (૬)	૧૪૬૮
કપ-છેદ-તાપ. (૪) નોટ	૮૪૬
કષાય. (૧) નોટ.	૧૫૩
„ પચીશભેદ. (૭)	૧૬૬૨
„ આક્રમણ-ખાધા. (૭)	૧૮૦૬
„ ઊદર (૭)	૧૭૩૮
„ લેશ્યા સંબંધ. (૭)	૭૫૪-૫
કષ્ટસાધ્ય. (૧)	૩૫-૧૭૮
કસોટિ-પ્રગતિભાવનાની. (૧)	૨૦૩
કળા-અભ્યાસ. (૩)	૩૫૦
„ -રિપોર્ટ. (૩)	૩૫૫
„ -ધાતુવાદ. પત્રચ્છેદ. (૩)	૩૫૭
કળાચાર્ય અને રિપુદારણ (૪)	૭૧૪-૭૨૫
„ ના ખુલાસા. (૪)	૭૩૦
કાકચેષા. (૪)	૮૨૩
કાકીડા-પ્રમાદ. (૭)	૧૭૩૬
કાગડાને કંઠે રત્ન. (૪)	૭૩૬
કાચ અને રત્નો. (૭)	૧૭૧૬
કાન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
કામ-નાટકે વિદુષક. (૨)	૨૬૧
„ કથા. (૧)	૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કામદેવ-આંતરનાય. (૬)	૧૪૬૨
„ „ આકાર સંવરણ (૬)	૧૪૬૨
„ „ ની અસરમાં મનની સ્થિતિ (૬)	૧૪૬૪
„ „ ની વ્યકુળતા. (૬)	૧૫૦૭
„ „ ની ઉન્નતતા. (૬)	૧૫૧૮
„ „ -મંદિરે બાળ. (૩)	૪૩૫
„ „ ની શર્યા. (૩)	૪૩૬
„ „ ની લીલા. (૪) નોટ	૮૩૪
„ „ ની અસર. (૩)	૫૬૭
„ પુરુષાર્થ. (૧)	૧૩૬
„ રાગ. (૪)	૮૬૫
„ વિહ્વળ દશા. (૩)	૫૬૧, ૫૬૭
„ „-કનકમંજરી. (૩)	૫૬૮-૬૦૪
કામદારો-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૬-૨૮
કાયકલેશ-તપચોમ. (૪)	૧૦૬૬
કાયગુપ્તિ. (૩)	૫૦૫
„ (૮)	૧૬૪૬
કાયચોમ-સાતમેદ. (૭)	૧૬૬૩
કાયા-ઓરડો. (૮)	૧૭૩૮
કારણ-પરમ કારણ. (૮)	૧૨૨૭
કારણો પાંચ. (૩)	૩૦૮-૬૩૧
„ પાંચ. (૩) નોટ	૫૨૬
„ માં ઉપચાર મુખ્યતા. (૩)	૫૨૬
„ ની વિચારણા. (૮)	૧૬૦૪-૦૬
	૧૬૧૮-૨૦૨૨
કર્મણ સરીર-ચોક્. (૭)	૧૭૩૮
કાર્ય નિવેદન (રિપોર્ટ)-વિમર્શનો.	
(૪)	૧૧૦૪
કાર્યસાંચિક કારણસમાજ. (૮)	૧૬૦૪-૦૬
કાસકુસુમ. (૩) નોટ	૬૧૭
કાળસેષ. (૩)	૪૧૦, ૪૩૧
કાળચક્ર. (૧) નોટ	૮૨
કાળપરિણતિ. (૨)	૨૬૨, ૧૩૧૨
કાળનિવેદક. (૪)	૭૩૫

વિષય	પૃષ્ઠ
કાળનિવેદક (૫)	૧૨૧૬
„ (૮)	૧૮૬૬
કાળ નિવેદન. (૩)	૩૭૨
કાળમાન-સ્વરૂપ. (૨)	૨૬૪
કાળ સાધ્યે-સાધ્યત્વ. (૫)	૧૩૧૨
કાળ સ્વરૂપ. (પરિ.)	૧૩૬૬
કાળો રંગ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૩૬
કિલ્લિવણિયા દેવ. (૭)	૧૮૨૧, ૧૮૭૭
કુંવારો વિમળ. (૫)	૧૨૨૪
કુક્ષી-બમલ-શક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
કુટીપ્રાવેશિક રસાયણ. (૧)	૬૮
કુટુંબ-અનંતરંગ. બાહ્ય. (૩)	૬૭૦
કુટુંબીઓનું ભોજન. (૭)	૧૬૮૭-૧૬૯૬
કુટુંબીઓ-સારગુરના. (૫)	૧૨૬૮
કુડ-રૌદ્રધ્યાન. (૭)	૧૭૪૦
કુતીયાઓનું સ્થાન. (૮)	૨૦૫૩
કુદર્શન. (૧)	૫૧
કુદૃષ્ટિ. (૪)	૮૫૮-૮૬૨
કુદૃષ્ટિ-આક્રમણ બાધા. (૭)	૧૮૦૬
કુંદકલિકા અને રમણ. (૪)	૯૬૩
કુંભ સશિ. (૭)	૧૬૫૩
કુરૂપતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૫
કુતંબર-પુંડરીક. (૮)	૧૬૮૩
„ -ગુણધારણ મૈત્રી. (૮)	૧૮૫૬
„ સ્વપ્ન-વિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
કુલીન અને પરજી. (૩)	૪૬૧
કુલિકલ્પો. (૧)	૨૧-૧૧૭
„	૧૨૧-૧૨૩
„	૧૫૧-૧૬૯
કુળવાન સ્ત્રી. (૫)	૧૨૯૧
કૃતકૃત્યની પ્રેરણા. (૭)	૧૭૧૬
કૃપણતા. (૭)	૧૭૬૨
કૃષ્ણ-ઉદ્દેશ્ય. (૪)	૮૦૫
કૃષ્ણ-લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
કેડ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
કેડખાનામાં-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૩૯
„ ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૩
કેવલ-સદ્ગોષ્ઠ મિત્ર. (૪)	૧૦૯૨
કેવળ. (૨)	૨૮૦. ૨૦૭૦
કેવળી સમુદ્ધાત. (૫)	૧૨૮૦
„ (૬)	૧૬૦૭
કેશવાલિન્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
કોટવાળો-જૈનમંદિર. (૧)	૧૯. ૯૯
કોઠ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૩
કોથડા-બે. (૬)	૧૫૦૨
કોવિદ-પરિચય. (૭)	૧૭૭૭
„ અને શ્રુતિ. (૭)	૧૭૭૮
„ અને સદાગમ. (૭)	૧૭૮૩
કોશ-સામાન્ય રાજ્યનો. (૬)	૧૫૬૦
કૌતુક-જિજ્ઞાસા. (૪)	૯૧૧
„ -અવચક્રનાં. (૪)	૯૨૭-૧૦૯૮
„ -પ્રકાર. (૭)	૧૭૧૯
ક્રિયા આચરણ-રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
ક્રિયાવાદી દર્શન. (૪)	૧૩૪૮
ક્રીડાનંદન ઉદ્યાન. (૫)	૧૧૪૮
ક્રીતદોષ. (૪)	૧૪૦૯
કૂરચિત્ત-વડા. (૩)	૩૫૩
„-અસરથી તમાચો. (૩)	૫૫૦
„-પ્રવરસેનને માર્ગો. (૩)	૫૮૦
„-વિલાકર યુદ્ધપ્રસંગે. (૩)	૫૮૩
ક્રોધ-બુદ્ધિ વૈશ્વાનર. (૪)	૫૮૩
„ પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૭
„ નજીવી આખતમાં. (૩)	૬૩૪
„ સ્નેહપૂર્વક. (૧)	૧૫૬
„ હિત કરનાર પર. (૩)	૬૪૫
કિલ્લમાનસ-નગર. (૪)	૭૧૧
ક્ષપક્રમેણી. (૫)	૧૨૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ક્ષપક્રમેણી. (૮)	૨૦૩૧
„ (૮)	૨૦૭૦
ક્ષમા-ચતિધર્મ મનુષ્યનાં ૧. (૪)	૧૦૬૭
„ નો આનંદ. (૮)	૧૮૮૧
„ ચાચના. (૮)	૨૦૮૨
ક્ષયોપશમ-ખારી. (૭)	૧૭૩૮
„ કાવ. (૫)	૧૨૭૮
ક્ષાતિ. (૩)	૩૬૧-૩૭૩
ક્ષાંતિ. (૮)	૧૯૨૧
„ મેળવવાના ઉપાય. (૮)	૧૯૨૩
ક્ષાયિકરૂપ-સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૯
ક્ષયોપશમિકરૂપ-સમ્યગ્દર્શનનું. (૪)	૧૦૮૯
ક્ષીરરૂક્ષ અને ધન. (૬)	૧૪૭૫
ક્ષુધા-ભૂખ-ખુલાસા. (૫)	૧૨૪૦
ક્ષેત્રમહિમા. (૩)	૫૨૮
ક્ષેમપુરી-મનુજગતિમા. (૮)	૧૯૭૪
ખટપટની જળ. (૩)	૫૫૮. ૫૬૧
ખલતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૨
ખાણુખોદન-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૮
ખાધપાન-રસના. (૪)	૭૭૩
ખાધ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
ખાવાનો અલખરો વેલ્લહલ. (૪)	૮૨૦
ખુલાસા. (૩)	૬૮૮
„ (૪)	૭૯૬-૮૦૦
„ (૭)	૧૮૪૧-૨
„ બુધસૂરિના. (૫)	૧૨૩૯-૧૨૫૫
ખૂન-અર્ધ રાજ્યહર નોકરનું. (૬)	૧૫૩૬
ખૂની-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૩૭-૯
ખેચર. (૨)	૩૨૫
ખેતી. (૧)	૭૩
„ અને ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૬
ખોટી ચિંતા-ચરોળી. (૭)	૧૭૩૯
ગંબાધર-સંસારીજીવ. (૮)	૧૯૫૫
અણુધર. (૬)	૧૬૧૪

વિષય	પૃષ્ઠ
મણિકા-રમણ. (૪)	૯૬૧
„ -વ્યસનપરિણામ. (૪)	૯૬૬
મતિ-ચાલવાની-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
મતિ નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
મધેદો-અસદાચાર. (૮)	૧૯૯૯
મધર્વ-મિથુનગાન. (૭)	૧૭૮૨
મમનામમન-ક્રમ. (૮)	૧૯૬૯
મરોળી-ખોટી ચિત્તા. (૭)	૧૭૩૯
મર્જન. (૨)	૩૨૪
મર્વપાત-રિપુદારણનો. (૪)	૧૧૧૬
મણુ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫
મીતાર્થ. (૧) નોટ	૯૮
મુણુ. (પરિં)	૧૩૭૨
મુણુધારણુ-સપ્રમાદનગર. (૮)	૧૮૫૪
„ -કુલંધર મૈત્રી. (૮)	૧૮૫૪
„ -તાપમેત્રક. (૮)	૧૮૭૬
„ -મદનમંજરી લાન. (૮)	૧૮૭૬
„ „ પ્રેમ આલિપ્ત. (૮)	૧૮૮૬
„ રાજ તરીકે. (૮)	૧૮૯૫
„ અને દશ કન્યા (૮)	૧૯૧૬-૩૩
„ -દીક્ષા. (૮)	૧૯૫૨
મુણુમત ગૃહસ્થના. (૪)	૧૦૮૨. ૧૦૮૪
મુણુનુરાગીપાણુ. (૩)	૫૨૩
મુણુરોપ-સંતપુરુષ. (૪)	૧૧૧૨
મુણુ છ. રાજનીતિના. (૫)	૧૩૦૬
„ અને સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૮
„ શ્રાક્ષ્મધર્મિન્યતા. (૭)	૧૭૨૨
„ સાશુધર્મિન્યતા. (૭)	૧૭૨૩
„ મોક્ષમમન યોગ્ય (૭)	૧૭૨૭
„ ગુફા-આર્યાના. (૭)	૧૭૪૦
મુરુકથિત કર્તવ્ય. (૭)	૧૭૩૭-૧૭૬૦
„ કલેષા. (૭)	૧૬૬૮
„ તત્વ. ગોટાળો. (૪)	૮૪૬
„ અપમાન. (૪)	૭૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
મુરુપરિચય. (૫)	૧૧૬૪
„ સેવા મહિમા. (૮)	૨૦૬૭
„ ઉપવ્યર્થ. રાજ્યપ્રવેશ કથા. (૬)	૧૫૬૮
મુરુવાદ. (૬)	૧૫૦૪-૫
મુરુસ્થધર્મ. (૩)	૫૧૧
મુરુધર્મ. કૃષ્ટાચો. (૪)	૧૮૭૮-૧૦૮૬
„ -પાલન. (૭)	૧૮૩૧
„ સ્વીકાર-અસ્વીકાર. (૭)	૧૮૩૬
„ નો સમય. (૮)	૧૮૮૯
„ આદર. (૮)	૧૮૬૨-૩
ગોખ-પંચાક્ષ. (૭)	૧૭૩૮
ગોટાળો-વ્યંતરકૃત. (૩)	૪૧૧
ગોત્ર. (૨)	૨૬૦
„ -મિત્રરાજ. (૪)	૮૬૨
„ -ના બે મુખ્ય. (૪) નોટ. ૮૬૨	
„ આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૭
ગોપીપાદવદન. (પરિં)	૧૩૫૭-૧૩૬૧
ગોત્રતિક. (૪)	૧૩૪૮
ગોળી-એક ભવવેદ. (૨)	૩૧૫
ગોતમદર્શન. (૪)	૮૫૯. ૧૩૪૪
ગોરવોથી અધઃપાત. (૮)	૧૬૬૦
અથ-હૃતપતિ. (૧)	૪૪-૨૦૭
„ -વ્યવસ્થા. (૧)	૨૧૩
„ -રચનાપ્રસંગ. (૧)	૨૧૩
અથકારની પ્રાર્થના. (૧)	૨૧૪
„ આત્મલક્ષુતા. (૧)	૨૧૫
અંધિબેદ. (૧)	૮૯-૧૦૯
અંધમવર્ણન. (૪)	૧૦૬૬-૧૧૦૧
અવેચક. (૨)	૨૮૭
„ પ્રથમ. (૮)	૧૬૫૪
„ બીજું. (૮)	૧૬૫૫
ધંધશાળો-માં મહાભટ્ટા. (૮)	૧૬૮૨
ધડપણુ-મુલાસો. (૫)	૧૨૪૫
„ અને મિથ્યા દર્શન. (૪)	૮૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધનવાહન જન્મ. (૭)	૧૬૪૫
„ ચક્રલંક મૈત્રી. (૭)	૧૬૫૫
„ ગાંઠ. નરમ. (૭)	૧૭૬૪
„ રાજ્યપ્રાપ્તિ. (૭)	૧૭૭૪
„ નો દ્રવ્યાચાર. (૭) ૧૭૮૪-૧૭૮૧	
„ ને શુદ્ધિ. (૭)	૧૭૮૦
„ મહામોહ-પરિમોહ-કૃષણતા. (૭)	૧૭૮૨-૩
„ મહાન આક્રમણ. (૭) ૧૮૦૧-૧૫	
„ રાજ્યભ્રષ્ટ. (૭)	૧૮૧૧
„ કુઃખી. (૭)	૧૮૧૩
„ સાતમી નરકે. (૭)	૧૮૧૫
„ રખડપાટો. (૭) ૧૮૧૬-૨૫	
ધર્મભૂષણન ન્યાય. (૩)	૬૮૬
„ (૭)	૧૬૭૭
„ (૭)	૧૮૧૮
ધાતીકર્મ (૫)	૧૨૮૦
„ ચાર (૪)	૮૯૯
ધુણુ કારન્યાય. (૮)	૨૦૪૫
ધોડાઓ-ચારિત્રધર્મસૈન્યના. (૪) ૧૮૯૭	
ધોષણ-નિકૃષ્ટ રાજ્યની. (૬)	૧૫૬૬
„ અધમ રાજ્યની. (૬)	૧૫૭૭
„ ઉત્તમ રાજ્યની. (૬)	૧૫૬૪
ધ્રાણુ પરિચય. (૫) ૧૨૮૮-૧૨૯૦	
„ મૂળશુદ્ધિ. (૫)	૧૩૧૭
„ સાથે વર્તના. (૫)	૧૩૧૯
ચક્ર-પ્રથમ. (૭)	૧૭૪૩
„ બીજું. (૭)	૧૭૪૮
„ પ્રથમની સમજણ. (૭) ૧૭૪૪-૧૭૪૮	
„ જ્ઞાન પરિણામ. (૭)	૧૭૫૦
„ ભ્રમણનું કુઃખ. (૮)	૧૮૯૧
ચક્રવર્તી જન્મ. (૮)	૧૬૭૪
„ કમ. (૮)	૧૬૭૭
„ સેના-ક્રોળાહળ (૮)	૧૬૯૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ચક્રવાળ. (૪)	૧૩૫૦
ચતુરક્ષ-પાટો. (૨)	૩૨૩
ચરકદર્શન. (૪)	૧૩૪૪
ચરણસિતરી (૧) નોટ.	૬૨
„ -કરણસિતરી. (૭)	૧૭૨૭
ચરિત્ર અપૂર્વતા. (૫)	૧૩૩૮
„ કાલ્પનિક શંકા. (૫)	૧૩૩૮
„ સમાનતા. (૮)	૨૦૭૫
ચરિત્રોની એકવાક્યતા. (૪)	૧૧૧૩
ચાકરી-ધનરોખર. (૬)	૧૫૪૭
ચાંડલા-રાજસી. તામસી. (૮)	૧૬૬૮
ચાંડાલ અને બાળ. (૩)	૪૬૬
ચાંદ્રાયણ તપ (૮)	૨૦૩૭
ચાર ચાદત. (૪)	૧૦૮૦
ચાર પાડા. (૫)	૧૨૬૫
„ „-નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૧
ચાર મોટા દુરમન-પ્રાણીઓના. (૪) ૮૬૬	
ચાર વ્યાપારી કથાનક. (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
ચારિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૫-૬
ચારિત્રધર્મરાજ-પરિચય. (૪)	૧૦૫૮, ૧૦૬૮
„ ના ચાર મુખ. (૪) ૧૦૫૯-૧૦૬૩	
„ ની વિરતિદેવી. (૪)	૧૦૬૪
„ ના પાંચ મિત્રો. (૪) ૧૦૬૪-૧૦૬૬	
„ ના બે પુત્રો. (૪) ૧૦૬૬, ૧૦૮૭	
„ નો અન્ય પરિવાર. (૪) ૧૦૮૭-૧૦૯૮	
„ નું લશ્કર. (૪)	૧૦૬૭
ચારિત્રધર્મનો ઉલ્લેખ. (૫)	૧૩૦૦
„ પરિવાર નિસ્તેજ, નિકૃષ્ટ	
રાજ્યે (૬)	૧૫૭૨
„ નો આનંદ-અધમ રાજ્યે (૬) ૧૫૬૫	
„ „ -ઉત્તમ રાજ્યે. (૬) ૧૫૬૧	
„ મોહનીય (૧)	૧૬૭
„ રસાસ્વાદ. (૧)	૧૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
આરિય શરતે સ્વીકાર. (૧)	૩૦. ૧૬૫
„ રાજ્ય કોણે શોક-અધમ રાજ્યે.	
(૧)	૧૫૮૦
„ વિનય-ધ્યાન પ્રકાર (૪)	૧૦૭૧
આકુ-આપારીનો હલોળ. (૭)	૧૭૦૧
„ „ વર્તન ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૧
આકેતા-દેવી. (૩)	૬૨૭
આર્વાક. (૪)	૧૦૩૧. ૧૩૮૪-૮૬.
અક્રિત્સા દોષ. (૪)	૧૪૧૭
„ -વૈદ્યની. (૮)	૨૦૪૫. ૨૦૪૬
ચિત્ત અને હેરયા. (૭)	૧૭૫૨
„ શિક્ષા. (૭)	૧૭૪૫
„ રત્નરક્ષણ. (૭)	૧૭૬૧
„ વાનર ખચ્ચુ. (૭)	૧૮૩૮
„ રમ હવાને-અનુસુંદર. (૮)	૧૬૭૮
„ „ -મહાવિદેહળનર. (૮)	૧૬૬૧
„ વિશ્લેષ-મંડપ. (૪)	૮૦૭
„ „ -સમજણ. (૪)	૮૩૨
„ „ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૩
„ „ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ „ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
„ વિત્ત-પાત્રના આક્રમકાર. (૪)	૧૦૬૦
„ વૃત્તિ-અટવી. (૪)	૮૦૪
„ „ સમજણ. (૪)	૮૨૬
„ „ અટવી અને મહાત્મા (૪)	૧૦૩૬
„ „ અને જૈનપુર. (૪)	૧૦૪૪
„ „ ભૂમિ. (૬)	૧૬૦૪
„ „ મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૨
„ શુદ્ધિ. (૮)	૨૦૩૬
„ સમાધાન-મંડપ. (૪)	૧૦૪૩-૧૦૫૫
„ „ „ રચના. (૮)	૧૬૪૬
„ સંસારનું અને પારનું કારણ. (૭)	૧૭૬૧
„ સાધના. (૭)	૧૭૬૨-૩
„ „ ના મ્લોકો. (૭)	૧૭૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
ચિત્તસૌંદર્યનમર. (૩)	૩૬૧-૩૬૨
ચિત્રપટમાં મંજરી. (૬)	૧૫૨૩
ચિત્રપરીક્ષા. (૬)	૧૪૬૨
ચિત્રવર્ણન. (૬)	૧૫૨૪-૫
ચૂરો-વજ્રદંડથી. (૭)	૧૭૪૩
ચૂતમંજરી-પરિચય. (૫)	૧૧૬૬
„ -રત્નચૂડ. લક્ષ. (૫)	૧૧૭૦
ચૂર્ણદોષ. (૪)	૧૪૨૦
ચેતન સુખાસિકા. (૮)	૧૮૬૧
ચેષ્ટાથી અધિકાર નિર્ણય. (૧)	૧૭૮
ચોક-કર્મણ્યુશરીર. (૭)	૧૭૩૮
ચોર અને કોળાહળ. (૨)	૨૬૭
„ ચિકલ્પો. (૫)	૧૨૦૨
„ નાં બુદ્ધિશી. (૫)	૧૨૦૫
„ તું પોકળપ્રકારા (૫)	૧૨૦૭
„ વધસ્થાન સંકેત. (૮)	૧૬૬૨
„ સ્વરૂપધારણકારણ. (૮)	૧૬૬૩
„ આકારનું કારણ. (૮)	૨૦૦૪
„ ના અંદર અંદર જલ્પ. (૭)	૧૭૬૫
ચોરી અને વામદેવ. (૫)	૧૨૦૧
„ કરનારના ચિકલ્પો. (૫)	૧૨૦૨
„ અને હુઆદ્ય. (૫)	૧૨૦૩
„ આશ્રયદાતાને ત્યાં. (૫)	૧૩૩૨
„ ની સીધી સળ. (૫)	૧૩૩૩
ચૌક નિયમ. (૪)	૧૦૮૩
છ આંતર નમરો. (૪)	૧૦૨૦
„ પુત્રો. કર્મપરિણામના. (૬)	૧૫૬૬
છર્જિત દોષ. (૪)	૧૪૨૮
છલ. (પરિ.)	૧૩૬૭
છાતી લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
છદોપસ્થાપન-મિત્ર ચારિત્ર. (૪)	૧૦૬૫
જગત્ સ્વરૂપ વિચાર. (૪)	૬૦૦
જઘન્યતા-સાક્ષી. (૪)	૭૧૨
જઘન્યપ્રાણી સ્વરૂપ. (૩)	૪૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
નક. (૪)	૭૬૫
„ -રસનાદુષ્ક (૪)	૭૭૨
„ -મર્યાદાકોષપન. (૪)	૧૧૦૫
„ ગુ ખૂન. (૪)	૧૧૦૬
નનમેળવ. (૫)	૧૨૮૫
નન્મોત્સવ. (૫)	૭૦૪. ૧૧૪૨
નરા-પિરાચી. (૪)	૯૬૫
નરુપ (પરિ.)	૧૩૬૬
નળચર. (૨)	૩૨૫
નભીર-રામસચિત-તામસની (૪)	૯૧૯
નમ-પીટી-સક્ષુ. (૫)	૧૧૫૩
નમ્બીના ચોર માયો નય. (૫)	૧૩૩૫
નનિનામકર્મ. (૪)	૮૬૦
નનિ (પરિ.)	૧૩૬૮
નનિમવ. (૩)	૬૭૧
નનિરમરમુ. (૫)	૧૨૬૮
„ (૩)	૧૬૭૩
„ ગુનાનુરાધી. (૫)	૧૧૮૨
„ „ (૮)	૧૬૫૫
„ -મદામદાન. (૮)	૨૦૦૧
„ -મનુમુદરન. (૮)	૨૦૦૩
નનિ ગુજ્જતાની. (૫)	૧૨૬૧
નિજાસા. (૪)	૭૫૮
„ -જાનનુની (૮)	૮૦૩
„ નૃમિ-દરિની. (૬)	૧૫૫૨
નિનમનમ-નિમિત્તીયા. (૩)	૩૬૦. ૬૨૭
નિનમદિરે પૂન. (૩)	૫૧૬
નિનમુદા. (૫)	૧૧૬૨
નિ-મોહસાપની (૫)	૧૩૧૭
નિ-સક્ષુ. (૫)	૧૧૫૬
નિ. નમદ કથિર (૧) નો. ૧૧૭	
નિવત્ત. (પરિ.)	૧૩૬૧
નિવત્તસાર્થજ્ઞા-બાજ નજરે. (૩)	૪૦૩
નિવત્ત-પદમા. (૩)	૧૧૮૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નિવ વર્તન-સુદર. (૩)	૧૭૧૬
નિવત્ત-સિદ્ધાસન. (૪)	૧૦૫૬
„ „ (૮)	૧૬૫૦-૨૦૦૧
નિવિકા-મૃતિવિરોધી સત્વ. (૪)	૧૦૦૧
નિવત્ત-મનરોખર. (૬)	૧૫૫૬
„ અને કપોતક. (૪)	૬૭૦
નિવત્ત પર પર્વાસિયના. (૪)	૬૭૨
નિવત્ત-પરિચય. (૪)	૮૭૧
નિવત્ત પર વિજય. (૪)	૬૦૫
„ આકમલુ. બાધા. (૩)	૧૮૦૧
નિ-અવિરતિ. (૩)	૧૭૩૬
નિ-દેવા હોય. (૩)	૫૬૦
„ દર્શન-કોષાસર. (૪)	૧૦૨૬
„ „ (૪)	૧૦૩૩. ૧૦૩૬. ૪૧
	૧૩૬૦. ૧૪૦૪.
„ „ (૮)	૨૦૪૮
„ બાપક. (૮)	૧૮૫૪-૬૩
„ ધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
„ પુરદર્શન. (૪)	૧૦૩૬
„ „ વર્તન. (૪)	૧૦૪૬
„ „ ના લોકો. (૪)	૧૮૫૦
„ મંદિર-વૈજય. (૧)	૧૮૬૧
„ સાએસાર. (૪)	૧૦૧૭
નિ અને વર્તન. (૩)	૬૭૫
„ ની નજર. (૩)	૬૮૧
„ કિયા. (૩)	૭૭૫૦
„ ફળ. (૩)	૧૬૦૬
„ વિનય-પાવ પ્રમર. (૮)	૧૦૭૦
„ સંવરખ અને સુદોષ. (૪)	૧૦૦૦
„ „ અંતરીનતા. (૩)	૧૭૧૬
„ „ ના તાબામાં પતવાદન. (૩)	૧૭૭૫
„ આકમલુ. બાધા. (૩)	૧૮૦૬
„ „ મિત્રસા. (૪)	૮૮૬
„ „ ના પાંચ મનુષ્યો. (૪)	
નેમ.	૯૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
જ્ઞાનાતિશય (૧)	૧૬૧૯
જ્ઞાનાવરણીય (૨) મ.	૨૮૬
જ્ઞાનાશાતના-વૈરાગ્ય ન યવંતું કારણ.	
(૮)	૨૦૧૬
જ્ઞેય-શ્રદ્ધેય-અનુષ્ટેય. (૧)	૨૧૩
જ્ઞેયોતિષ. (૨)	૨૮૭
„ શાસ્ત્ર. (૭)	૧૬૪૭. ૧૬૪૫
જ્ઞેયોતિષી-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
ઝાડ-ઝેરી-વિષય. (૭)	૧૭૪૦
ઠીકરાના પાત્રમાં લીખ (૫)	૧૨૬૫
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૧
ઠીબ-પાપાતિરેક. (૮)	૧૯૯૬
ઠાંસ-પરીષદ. (૭)	૧૭૩૬
કુંડી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
ઢીચણ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
તડકો-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૩
તત્ત્વ અરૂચિ. (૪)	૮૪૬
„ જિજ્ઞાસા. (૧)	૨૦.૧૦૬.
„ જ્ઞાન. (૩)	૬૮૦
„ પ્રીતિકર-પાણી. (૧) રપ. ૧૨૬	
પ્રભાવ. (૧)	૧૪૯
„ પ્રીતિકર પાણી. (૫)	૧૨૭૬
„ વિચારણા-પ્રકર્ષ. (૪)	૧૦૫૭
તરવાનુસંધાન. (૧)	૧૧૭
તત્ત્વાર્થભાષ્ય. (૧) ૧૫૭૬-૧૫૮૫-૧૫૮૬	
૧૫૯૩. ૧૬૧૨. ૧૬૨૬	
તત્ત્વક્રિા રાણી. (૪)	૭૬૩
તત્ત્વચિણ્વિતિ. (૨)	૩૦૨
તદ્વચ્ચ-સફટો. (૩)	૩૭૫
તદ્વયા. (૧)	૨૩. ૧૨૦
„ -પરિચારિકા. (૧)	૩૬. ૧૭૬
„ -સ્થિરીકરણ. (૧)	૩૮. ૧૮૪
„ -સંભાવના. (૧)	૧૮૬
„ વ્યવસાયી. (૧)	૧૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
તદ્વિલસિત-બેટ. (૪)	૮૦૬
„ -સમજણ. (૪)	૮૩૧
„ -અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ -મહાન આક્રમણ (૭)	૧૮૦૩
તન્નિયોબ-દ્વિત. (૨)	૩૦૨
તપન ચક્રવર્તી અને શિપુદારણ. (૪)	
૧૧૨૦-૧૧૩૧	
તપમુખ-ચારિત્ર ધર્મરાજનું (૪)	૧૦૬૧
„ યોગ. ચતિધર્મ મનુષ્યનં. ૫ (૪) ૧૦૬૮	
„ વર્ણન. (૮)	૨૦૩૪-૭
„ રાજ્યપ્રવેશ હિપાય. (૬)	૧૫૬૮
તમસ્તમપ્રભા. (૬)	૬૮૭
તમાચો-વિકુરને. (૩)	૫૪૬
તમઃપ્રભા. (૩)	૬૮૫
તરસ-ખુલાસા. (૫)	૧૨૪૧
તર્ક (પરિ.)	૧૩૬૬
તળિયું-પગનું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૧
તાત. (૪)	૮૫૭
તાપસ-મત. (૪)	૧૩૪૬
તામસચિત્ત-પરિવાર. (૩)	૫૭૫
„ -વિ. રૌદ્રચિત્ત (૩)	૫૭૫
„ -માં મામા બાણેજ. (૪)	૭૬૪
તામસી-ધાસ. આંહલા. (૮)	૧૬૬૮
તારાસૈત્રક. (૩)	૫૮૬
„ આહલાદ મંદિરે. ૧૮૫૬ (૮) ૧૮૫૬	
તાવ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૬
તાળણું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
તિરસ્કાર-નરસુંદરીનો. (૪)	૭૪૬
તિર્થ'ચ (૨) નોટ.	૨૫૬
તિર્થ (૩) નોટ.	૩૪૬
તિર્થ'કર નામકર્મ. (૪)	૮૬૨
તિર્થજળ. (૫)	૧૨૭૬
તિર્થાગ્રી-આસ્તિક-નાસ્તિક. (૮) ૨૦૪૭	
„ -મોક્ષ (૮)	૨૦૩૬-૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
તીવ્રમોહોદય-સરસુઓ. (૨)	૩૦૧
પુસ્તકતા-હાસપત્ની પરિચય. (૪)	૮૭૩
પુસ્તક ભોજન-પરમેશ. (૧)	૨૮, ૧૫૮
„ —માં વધારો. (૧)	૧૮૧
પુલારાશિ. (૭)	૧૬૫૨
પૃષ્ઠા-વેદિકા. (૪)	૮૦૮
„ —સમજાવ્યું (૪)	૮૩૩
„ —રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ મોચન. ચાવીઓ. (૩)	૪૨૨
તેજસ્કાય (૨)	૩૧૮
તેજસી-લેશ્યા (૭)	૧૭૫૨
તોફાની છાકરાઓ. (૧)	૧૬, ૫૫
ત્યાગ-ની પીઠ (૧)	૧૫૩
„ —શરત સાથે સ્વીકાર (૧)	૩૦-૧૬૫
„ —આદરવગરનો (૧)	૧૮૩
„ —અલ્પનો પશુ લાભ (૧)	૧૮૧
„ સર્વથા (૧)	૪૨, ૧૬૫
„ —સર્વસંગ (૧)	૨૦૩
„ —સર્વસંગ-તેથી ફેરફાર (૧)	૨૦૫
„ —માત્ર બાહ્ય કુટુંબનો (૩)	૬૭૯
„ —અરિમનનો (૩)	૬૮૩
ત્રણ કુટુંબો (૩)	૬૭૦-૬૭૯
„ કોટિ (૪) નોટ	૮૪૬
„ શુદ્ધિ (૪) નોટ	૮૪૬
ત્રયી વિદ્યા (૫)	૧૩૦૯
ત્રસ નામ કર્મ (૪)	૮૯૧
ત્રાબાના ખાત્રમાં જીખ (૫)	૧૨૬૬
„ તું રહસ્ય (૫)	૧૨૭૨
ત્રિકરણ-પાડો (૨)	૩૨૨
ત્રિહંડી. (૪)	૧૩૪૪
ત્રિજેટા (૩)	૫૮૩
ત્રિરાશિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૭
ત્રિવલય. (૩) નોટ	૪૮૧

વિષય	પૃષ્ઠ
દંડનીતિ વિદ્યા. (૫)	૧૩૦૬
„ —રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮
દંતવાણિજ્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
દંપતી પ્રેમ. (૪)	૭૩૮
દમા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
„ કુમારી. (૩)	૬૨૮
„ —ભવિષ્યત્ સ્વપ્ન. (૩)	૬૩૧
દરિદ્રતા-પિરાચી. (૪)	૧૦૦૭
દર્શન-મૌતમ. (૪)	૮૫૬
„ ૧૦૨૦, ૧૦૨૬, ૧૩૬૨, ૭૧	
„ —પાશુપત. (૪)	૮૫૬
„ —કથાદ. (૪)	૮૫૬
„ ૧૩૪૬, ૧૦૨૦, ૧૦૨૬	
„ —વૈશેષિક. (૪)	૮૫૬
„ ૧૦૨૦, ૧૦૨૮, ૧૩૭૧-૭૫	
„ —ભેદ. (૪)	૮૬૦
„ —બૌદ્ધ. (૪)	૧૦૨૦, ૧૦૩૦, ૧૩૮૦-૮૪
„ —ચાર્વાક. (૪)	૧૦૩૧, ૧૩૮૪-૮૬
દર્શન-મીમાંસક. (૪)	૧૦૩૨, ૧૩૮૭-૬૦
„ —જૈન. (૪)	૧૦૩૩, ૧૩૬૦-૧૪૦૪
દર્શન-દીન કુંખીયું. (૫)	૧૨૩૪
દર્શનથી રસાંતરાનુભવ. (૮)	૧૮૬૬
દર્શનવિનય-એ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
દર્શનાવશ્યીય. (૨)	૨૮૬
„ —મિત્રરાજન. (૪)	૮૮૮
„ —ના નવ મનુષ્યો. (૪) નોટ	૮૮૮
„ —આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
‘દલનાયા’-પર વિનોદ. (૬)	૧૪૬૬-૭
દવકાન. (૪) નોટ	૮૩૧
દાન-કુપાત્રે. (૪)	૮૫૪
„ સુખ-આરિત્ય ધર્મરાજનું (૪)	૧૦૫૬
„ —પ્રકાર. (૪)	૧૦૬૦
„ —રાજનીતિ અંગ. (૫)	૧૩૦૮

વિષય	પૃષ્ઠ
દાન-સુવર્ણ ગો. પૃથ્વીનું. (૪)	૮૪૭
દાંત-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫
દાયકદોષ. (૪)	૧૪૨૪
દાયજી અને સંતોષ. (૮)	૧૮૭૭
દારિદ્ર્ય-ખુલાસો.	૧૨૫૩
દાકની ભયંકર અસર. (૪)	૬૪૦
„ યું પીકું. (૭)	૧૬૬૫, ૧૬૮૦
„ યું પીકું. (૭)	૧૬૬૬
„ ના પીનારા. (૭)	૧૬૬૮-૧૬૭૧
‘દાસ્તસિ’-વિનોદ. (૬)	૧૫૦૨
દિસિમત-ગુણુમત. (૪)	૧૦૮૨
દીક્ષા આનંદ. (૧)	૨૦૪
„ અને વિલંબ. (૩)	૫૩૩
„ -દ્રવ્ય. (૮)	૧૬૭૦
„ -અરિદમનની. (૩)	૬૮૩
„ -ગુણધારણની. (૮)	૧૬૫૦
„ -બાહુબળ. (૪)	૧૧૧૪
„ -ભાવના. (૩)	૫૪૦
„ -સાનુમદનાદિની. (૩)	૫૪૨
„ -અનુસંદર. (૮)	૨૦૦૮
„ -ભયે વામદેવ નારાભામ. (૫)	૧૩૨૬
„ -મહોત્સવ. (૫)	૧૩૨૫
„ -સાતની. (૮)	૨૦૨૫
„ મહાભદ્રાની (૮)	૧૬૮૦
„ વિચક્ષણની (૪)	૧૧૦૬
દીનતા-દરિદ્રીની. (૧)	૫૬
દીનકુખીની શોધ. (૫)	૧૨૨૭
દીવો સજાઓ. (૫)	૧૨૭૮
દુર્ભગતા-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૬
દુર્ભગનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
દુર્મુખ અને વિકલા. (૪)	૬૭૫
દુષ્ટાભિસન્નિ. (૩)	૫૭૨, ૮૮૭
„ ને દ્રેષનું કહેણ. (૪)	૭૬૮
„ નર્યાં વખાનાર. (૨)	૨૬૧

વિષય	પૃષ્ઠ
દુષ્ટાભિસન્નિ માંકડ. (૭)	૧૭૩૬
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૮
દુષ્ટાશય-રાત્ર. (૪)	૭૧૧
દુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
દુઃખમાંથી મોક્ષ ક્રમા. (૫)	૧૨૭૫
„ મૂર્તિ-દરિદ્રી (૧)	૧૭, ૬૩.
દુઃખ (પરિ.)	૧૩૮૦
દુતપ્રેયણ (૫)	૧૩૧૩
„ કાર્ય. (૫)	૧૩૧૩
„ -ને ઉદ્ધત જવાળ. (૫)	૧૩૧૪
દુતીપિંડદોષ. (૮)	૧૪૧૪
દુષણો.-પાંચ-સમ્યક્તવનાં (૧)	૧૬૮
દેહાત (પરિ.)	૧૩૬૫
„ થી બાવાર્ય સમજ (૪)	૮૧૯
„ વૈદ્ય કથાનક (૮)	૨૦૪૩-૫૩
દુષ્ટિ દેવી (૬)	૧૫૭૬
„ પ્રભાવ (૬)	૧૫૮૧
„ અક્રિયિતરતા (૬)	૧૫૬૧
„ પર વિજય (૬)	૧૬૦૬
દુષ્ટિરામ (૪)	૮૬૪
દુષ્ટિ-લક્ષણ (૫)	૧૧૫૭
દેડકો-સંસારીજીવ (૭)	૧૮૩૪
દેવતત્ત્વ (૮)	૨૦૫૭
દેવદર્શન (૫)	૧૧૮૨
„ દર્શનને બૃહા પાઠનાર તત્ત્વ. (૪)	૮૬૦
„ પૂજન (૫)	૧૧૬૧
દેવલોક-બાર (૨)	૨૮૭
„ -પ્રથમે (૭)	૧૮૩૧
„ બીજે (૭)	૧૮૩૬
„ ત્રીજે (૭)	૧૮૪૩
દેવાંજના-દેવજન્મે. (૭)	૧૮૩૨
દેવે અદેવ યુદ્ધિ. (૪)	૮૪૫
દેવોના વિલાસ (૭)	૧૮૩૩

વિષય	પૃષ્ઠ
દેશવિરતિ (૩)	૫૧૨
„ ધર ભાવક (૬)	૧૫૬૩
દેશના-ભાષા. (૬)	૧૬૨૧
દેશ-સામાન્ય રાજ્યનો (૬)	૧૫૬૦
દેશાંતરના લાભ (૫)	૧૨૬૮
દેશાવગારિક-શિક્ષાવત. (૪)	૧૦૮૫
દૈવ અનુકૂળ (૬)	૧૫૪૧
દોરડી-ફટકાવવાની (૪)	૮૧૫
દૌર્ભાગ્ય અને સૌભાગ્ય. (૫) ૧૨૦૦-૧૨૦૬	૭૧૨
દૌર્ભાગ્ય-ચોરો (૪)	૭૧૨
દ્રવ્ય. (૫૨૦)	૧૩૭૧
„ -ક્રિયા. (૭)	૧૭૭૦
„ -અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૬૪
„ -ગુણ પર્યાય. (૪)	૧૦૬૦
„ -ધર્મ-ભાવધર્મ-અર્થા (૭)	૧૮૮૬
„ -મુનિપણ. (૭)	૧૮૨૨
„ શુદ્ધિ. (૩)	૫૧૪
„ -સ્તવ. (૧) નોટ	૧૬૭
„ „ અને ગુરુ. (૩)	૫૧૩
„ -કુમપત્રક-કિંતરાધ્યયન. (૧) ૧૧-૨૩૦	
„ -કુમ સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૮૬
કાંઠા. (૧) નોટ	૨૦૫
કાંઠાશાળી-અભ્યાસ. (૮)	૧૬૫૬
„ નો સાર-ધ્યાન યોગ. (૮) ૨૦૩૬	
કાંઠાશાલ્વર્ત વંદન. (૮)	૧૮૬૭
ક્રિકેટ-પાડો. (૨)	૩૨૧
ક્રેષ્ઠાન્દ્ર-પરિચય. (૪) ૭૬૬, ૮૬૫-૬	
„ -નો અવસર. (૪)	૬૪૧
„ -આક્રમણ-ભાષા. (૭)	૧૮૦૪
ક્રેષ્ઠ-સ્વાર્થ-મામારાજ. (૬)	૧૫૩૫
ક્રેષ્ઠી ભાવ-રાજનીતિ ગ્રંથ. (૫) ૧૩૦૭	
ધન પ્રાપ્તિ-પ્રયત્નો. (૧)	૭૩
„ માટે-કુલિકલ્પો. (૧)	૭૬
„ -રક્ષણ ચિંતા. (૧)	૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધનની-તૃપ્તિ અભાવ. (૧) ૭૬-૮૩	
„ પર-ચરોવિભજનની સંજ્ઞા. (૧) ૭૬	
„ ગર્વ-મહેશ્વર. (૪)	૬૫૩
„ ના કલ્પોદો. (૬)	૧૪૬૮
„ માટે પરદેશ ગમન. (૬)	૧૪૬૬
„ ની શોધમાં. (૬) ૧૪૭૩, ૧૪૮૬	
„ ની વધતી ઇચ્છાઓ. (૬) ૧૪૮૧	
„ ઇચ્છના વિચારો. (૬) ૧૪૮૨	
„ માટે રત્નદ્વીપ ગમન. (૬) ૧૪૮૪	
„ સાથે ધનશેખરનાં ચેડાં. (૬) ૧૫૨૬	
„ માટે અનેક પ્રવૃત્તિ. (૬) ૧૫૪૫-૪૮	
„ પ્રાપ્તિ-કંઠાળો નહિ. (૬) ૧૫૪૬	
„ રાશિ. (૭)	૧૬૫૩
„ વાનનો ઈશ્ટી પુત્ર. (૪) ૬૬૨	
„ સ્વરૂપ-વિમર્શ. (૪) ૬૫૭-૬૬૦	
ધનશેખર જન્મ. (૬)	૧૪૬૭
„ સાગર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૭
„ ધનની શોધમાં. (૬) ૧૪૭૩-૧૪૮૬	
„ કમલિની લગ્ન. (૬)	૧૪૭૭
„ રત્નદ્વીપ ગમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ના ધનની સાથે ચેડા. (૬) ૧૫૨૬	
„ અને યૌવન. (૬)	૧૫૩૧
„ મૈત્રી-સ્વાર્થ. (૬)	૧૫૩૮
„ દરિયે. સાગર પ્રેરણા. (૬) ૧૫૪૦	
„ તું પુણ્ય પલાયન. (૬)	૧૫૪૨
„ -દરિયામાં. (૬)	૧૫૪૪
„ ની નિષ્ફળતા. (૬)	૧૫૪૪
„ સ્વરૂપે અને સંસર્ગ. (૬) ૧૫૫૬	
„ રખડપાટો. (૬)	૧૬૩૭
ધનેશ્વરને અનુશાસન. (૮)	૨૦૬૬
ધર્મ-અંક. (૮)	૨૦૫૮
„ કથા. (૧)	૫
„ કથા-ચાર પ્રકાર. (૫)	૧૧૬૬
„ દર્શનથી પ્રત્યુપકાર. (૫)	૧૧૭૭

વિષય	પૃષ્ઠ
ધર્મધ્યાન-કાંડાલક. (૧)	૧૬૦૬
” ” પવન. (૭)	૧૭૫૮
” પરીક્ષામાં ભક્તિનાં બાળવિષય (પરિઠ)	૧૩૫૩-૪
” ” અને ભક્તિ. (૪)	૧૩૫૫-૭
” ” ગોપીપાદવંદન. (૪)	૧૩૫૭-૧૩૬૧
” પ્રાપ્તિ દુર્લભતા. (૩)	૬૬૫
” ” -રત્નચૂડને. (૫)	૧૧૬૬
” ભોધકર. (૧)	૨૧. ૧૧૨
” ” ને સંકા. (૧)	૧૧૩
” ” નો હપદેરા. (૧)	૧૧૭
” માં અધર્મયુક્તિ. (૪)	૮૪૮
” લાભ (૩) નોટ. ૪૬૮. ૧૨૩૪ (૫)	
” શુદ્ધિ-ધવલ પુરુષો. (૮)	૧૬૮૧-૨
” -સાધર્મ. (૧)	૧૧૬
” પ્રકાર: કાન. રીલ. તપ. ભાષ. ૧૧૬	
” પુરુષાર્થ. (૧)	૧૪૧
” અધર્મનાં પરિણામો. (૧)	૧૪૩
” નાં કારણ સ્વભાવકાર્થ. (૧)	૧૪૫
” સાચો ક્યાં છે ? (૭)	૧૭૨૧
ધર્માચરણ. (૩)	૪૨૭
ધર્માનુક્રમ અને નિમિત્તો. (૩)	૫૨૬
ધાતુવાદ. કળા. (૩)	૩૫૭
” (૧)	૧૪૭૫
” અને કેશુટો. (૧)	૧૪૭૪
” -ધનરોખર. (૧)	૧૫૪૮
ધાર્મિક દોષ. (૪)	૧૪૧૩
ધારણા-નદી. (૧)	૧૬૦૬
ધુમ્રપ્રભા. (૩)	૬૮૬
ધૃતારા અને બહર શુક. (૫)	૧૨૬૩
” નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૬
ધૃતિ-વાંદરી. (૭)	૧૭૫૬
” સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ધૃતતા-રિપુદાસજી. (૪)	૧૧૨૨
ધ્યાન અને મનનો સંબંધ. (૮)	૨૦૩૬
” તપચોખ. (૪)	૧૦૭૨
” બે પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૨
” યોગ-જૈનધર્મનો સાર. (૩)	૫૫૫
” ” (૮)	૨૦૩૬
ધ્યેયનાનાત્વ-માન્યસ્થ. (૮)	૨૦૫૧
દ્રુવક-રિપુદાસજીના રાસમાં. (૪)	૧૧૨૫
નખ લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૨
નખરદાહ-નંદિવર્ધન. (૩)	૬૪૦
નખાકું-સંભોગ. (૮)	૧૬૬૬
નજરખ ધી. (૩)	૫૬૩
નદી-પ્રમત્તા. (૪)	૮૦૫
” ” સંભળણ. (૪)	૮૨૭
” ” અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
નંદાકુંડ. (૪)	૮૫૫
નંદિવર્ધન-જન્મ. (૩)	૩૪૪
” વૈશ્વનાર મૈત્રી. (૩)	૩૪૭
” યુદ્ધ. (૩)	૫૭૬
” કનકમંજરી લગ્ન. (૩)	૫૧૩
” -હાથમાં છરી-ખૂની. (૩)	૬૧૭
” વંચરાજ યુદ્ધ. (૩)	૬૨૧
” -સિંહાસની લતે. (૩)	૬૨૫
” -ચુવરાજ પદે. (૩)	૬૩૩
” -ખૂની. (૩)	૬૩૭-૬૩૯
” -કેદારનામાં. (૩)	૬૩૬
” કૃત નખરદાહ. (૩)	૬૪૦
” નો રખડપટ્ટો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
” ની કદવી જીભ. (૩)	૬૪૨
” -માન આપનાર પર ક્રોધ. (૩)	૬૪૫
” -વિભાકરનું ખૂન. (૩)	૬૪૬
” -અંબરીષની ૧૬લીમાં. (૩)	૬૪૮
” -ની કમંકયા. (૩)	૬૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
નંદિવર્ધનની યોધિદુર્લભતા. (૩)	૬૬૮
„ -મરણ. (૩)	૬૮૪
„ -છટ્ટી નારકીઓ. (૩)	૬૮૫
નમસ્કાર અને મંગળ. (૧)	૧
નરક ચાતના રિપુદારણુની. (૪)	૧૧૨૬
નરવાહન-ચિંતવન. (૪)	૧૧૧૨
„ -વૈરાગ્ય-દીક્ષા. (૪)	૧૧૧૪
નરસુંદરી-સિદ્ધાર્થપુરે. (૪) ૭૨૭-૭૩૭	
„ -ના પ્રેમનો તિરસ્કાર. (૪) ૭૩૮	
„ -તિરસ્કૃતા. (૪)	૭૪૨
„ -હતાશ. (૪)	૭૪૪
„ ની પ્રેમબિદ્યા. (૪)	૭૪૮
„ નો આપઘાત. (૪)	૭૫૦
નવકોટિ-આહારવિશુદ્ધિ. (૬)	૧૬૦૦
નવ દ્વાર. (૪) નોટ	૯૬૪
„ વાડ-અભ્યર્ચની. (૩) નોટ ૫૦૪.	
	૧૯૮૨. ૧૫૬૯
„ વિષ પરિગ્રહ. (૪)	૧૦૮૧
નસીબ બે ડગલાં આગળ. (૬)	૧૫૨૬
નાક-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
નાગદત્ત અને સર્પો. (૧)	૧૧. ૨૨૨
નાગદમની. (૩)	૩૫૧
નાટક-કર્મપરિણામનું. (૨)	૨૬૧
„ ના પાત્રો-સાળ. (૨)	૨૬૧
„ યોધ. (૮)	૨૦૧૩
„ રિપુદારણુનું. (૪)	૧૧૨૪
„ સંસાર. (૮)	૨૦૭૬
નાની વાતને દાખી દેવી. (૭)	૧૭૭૨
નામ. (૨) N	૨૬૦
„ આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૭
„ -મિતરાળ. (૪)	૮૮૯
„ -ના ૪૨ મનુષ્યો. (૪)	
નોટ.	૮૮૯
નામો-મોક્ષનાં (૮)	૨૦૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
નારકી-સાત (૪) નોટ.	૯૯૧
નાસિકા યુક્તિ (૫)	૧૨૮૮
નિકૃષ્ટ રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૮-૧૫૭૬
નિક્ષિપ્ત દોષ. (૪)	૧૪૨૨
નિગોદ. (૨)	૩૦૧
„ -પટ્ટત્રિશિકા. (૨) N	૩૦૧
„ -ગોળક. (૨) N	૩૦૫
„ -નો અનંતમો ભાગ મોક્ષે.	
(૨)	૩૦૬
„ સ્વરૂપ પરિશિષ્ટ. (૨) ૩૩૨-૩૩૫	
નિગ્રહસ્થાન. (પરિ.)	૧૩૬૮
નિજચારતા. (૪)	૭૬૩
નિજવિલસિત ઉદ્યાન. (૩)	૪૬૩
„ -માં ત્રણ ભાણ્યો. (૩)	૪૬૬
„ પ્રભાવ. (૩)	૫૨૪-૫૩૪
„ ને માર્ગે મનીષી. (૩)	૫૩૭
નિગ્રામણા. (૮)	૨૦૨૭
નિદાન-વૈદ્યનું. (૮)	૨૦૪૪
નિધાન-નવ. (૮)	૧૯૭૭
નિદા-મહાપુરુષોની. (૭)	૧૮૩૯
નિમિત્ત પિંડદોષ. (૪)	૧૪૧૫
નિમિત્તશાસ્ત્ર. (૬)	૧૫૧૮-૨૦
નિમિત્તિઓ-જિનમતજ્ઞ. (૩) ૩૬૦. ૬૨૭	
„ અને સુદ્ધર્ત. (૩)	૫૩૫
નિયતિ. (૨)	૨૬૨
નિચાણું. (૪)	૮૫૫
નિર્વર્તક પ્રવૃત્તિ-સમજી ન કરે. (૭) ૧૭૬૬	
નિરાશા-રોકવાર્જન. (૩)	૬૦૬-૭
નિરીહતા. (૭) ૧૭૯૮, ૧૯૨૨ (૮)	
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય.	
(૮)	૧૯૨૯
નિરોગતા-રૂબવિરોધી સત્ત્વ. (૪) ૯૯૬	
નિર્જરા. (૧)	૧૪૬
„ (૪)	૧૦૫૧

વિષય	પૃષ્ઠ
નિર્ભરા તત્વ. (પરિ.)	૧૩૬૫
નિર્ભય. (પરિ.)	૧૩૬૬
નિર્ભયયોગ. (૬)	૧૬૦૭
નિર્ભયચિત્તનગર. (૪)	૭૬૬. ૧૦૪૫
નિર્ભયાચાર્ય-આનંદમંદિર. (૮)	૧૮૬૫
„ -દેશના. (૮)	૧૮૬૮
„ -સ્વપ્નના ખુલાસા. (૮)	૧૯૦૧
„ -કેસ કન્યા વર્ણન. (૮)	૧૯૧૬-૩૩
નિર્માણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૨
નિર્વાણકર્મ (૪) નોટ	૮૩૧
નિર્વેપતા-પ્રુધની. (૫)	૧૨૬૩
„ મોક્ષ-તીર્થગિઓ. (૮)	૨૦૪૦
નિર્વિકાર સાધુ. (૬)	૧૫૪૩
નિર્વૃત્તિ. (૩)	૩૭૬
નિર્વૃત્તિ નગરી. (૨) ૨૮૪. ૧૦૧૬ (૪)	
૧૬૦૮-૧૬૧૦ (૬)	
નિર્વેદ અને ભવચક્રવાસીઓ. (૪)	૧૦૧૭
નિવેદન-અંતિમ. (૩)	૬૬૧
નિષ્કરણતા. (૩)	૫૭૩
નિષ્કમણ્ણસવ. મળીધીનો. (૩)	૫૩૫
નિષ્પિપાસિતા-સંતોષપત્ની. (૪)	૧૦૬૫
નિષ્પ્રવચક. (૧)	૧૬. ૫૩
„ ફારિય-મૂર્તિ. (૧)	૫૪
નિષ્પ્રકંપતા રાણી (૨)	૩૬૩-૩૬૪
નિષ્ફળતા-લેણી ધનશેખરની. (૬)	૧૫૪૫
„ -પરંપરા. (૬)	૧૫૫૦
નિસીદ્ધિ. (૫)	૧૧૬૧
નિઃસ્પૃહતા-સાધુની. (૧)	૧૨૫
„ -વેદિકા. (૪)	૧૦૫૫
„ -વિમળની. (૫)	૧૧૭૫
„ વેદી રચના. (૮)	૧૬૪૬
નીરજવાહનને રાજ્ય. (૭)	૧૮૧૧
„ ઘું માન. (૭)	૧૮૧૩
નીલ લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨

વિષય	પૃષ્ઠ
નૈયાયિક દર્શન. (૪) ૧૦૨૬. ૧૩૬૧-૭૧	
નોક્રિયા. (૧) નોટ.	૧૫૩
„ -વૈદી. (૭)	૧૭૩૮
ન્યાય અક્ષપાદ-ભૌતમ સ્થાપિત. (૧)	૫૧
„ (૮)	૨૦૪૭
પમ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૨
પંકમ્બા. (૩)	૬૮૬
પંચ મળ. (૪)	૮૫૫
„ પ્રત પાલન-રાજ્ય પ્રવેશ ઉપાય. (૬)	
૧૫૬૮	
„ ક્રસ્વાકાર. (૭)	૧૭૬૦
પંચાક્ષ-ગોખ-કાયા યોરડામાં. (૭)	૧૭૩૮
„ પશુસંસ્થાન. (૨) ૩૨૪. ૬૮૫	
„ „ -માં સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૬૭
પંચાગ્નિ તપ. (૪)	૮૫૩
પંચાચાર. (૭)	૧૭૨૭
પડિલેહણ. (૭)	૧૭૨૬
પડીકું-અંધનું. મન્દ મરણ. (૫)	૧૩૨૦
પડિતમરણ. (૮)	૨૦૨૬
પત્ની-અગીઆર-સાધુની. (૫)	૧૨૫૬
પત્રવૃદ્ધ. કળા. (૩)	૩૫૩
પદકેસરનાં ટીખળ. (૬)	૧૪૬૩
પદ લેશ્યા. (૭)	૧૭૫૨
પંકર કર્મકાંડ. (૪)	૧૦૮૩
„ સુદા-પ્રુધસૂરિના. (૫) ૧૨૫૬ થી.	
પરતંત્રતામાં આનંદ-અધમનો. (૬)	૧૫૮૩
પરદેશમાં સ્વદેશી મેળાપ. (૬)	૧૪૮૬
પરદેશ વ્યાપાર રીતિ. (૬)	૧૪૮૫
પર-દોહ-ચોર. (૪)	૭૧૨
પરનિંદા. (૪)	૭૬૧
પરપુરપ્રવેશ-ગોખી. (૪)	૬૧૦
પરમાધામી. (૩) ૬૮૬. ૬૯૧ (૪)	
પરમેશ્વર-સુસ્થિતરાજ. (૮)	૧૬૧૩
પરવશતા-નિરુદ્ધની. (૬)	૧૫૬૬

વિષય	પૃષ્ઠ
પરત્રી કોણ ? (૪)	૧૦૮૦
„ ગમન. (૩)	૪૪૧
„ તરફ વર્તન. (૪)	૭૬૮
પરાધાત નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
પરાધીનતા-પ્રુલાસો. (૫)	૧૨૪૮
પરાવર્તદોષ. (૪)	૧૮૧૦
પરિગ્રહપરિમાણુ મત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૧
„ -વિરમણુ. (૪)	૧૦૩૬
„ -સ્વરૂપ. (૭)	૧૭૭૩
„ -નવવિધ. (૭) નોટ	૧૭૭૩
પરિપાટી વ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૧૪-૧૬
પરિભ્રમણુ. (૩)	૬૮૫
પરિવાર-ચારિત્રધર્મરાજનો (૪)	૧૦૮૭-૧૦૮૬
„ -ઝેવડો. (૩)	૩૪૬
„ -તત્ત્વ. (૩)	૩૬૬
„ -મોહરાયનો. (૪)	૮૪૩-૮૮૨
„ -સંબંધી વાનરનો. (૭)	૧૭૫૬
પરિહારવિશુદ્ધિ-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો (૪)	૧૦૬૫
પરીપહ. (૧) નોટ.	૬૮
„ ઉપસર્ગ સહન. (૬)	૧૫૬૮
„ -હાસો. (૭)	૧૭૩૬
પરોક્ષ. (પરિ.)	૧૪૦૨
પર્યાપ્ત નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
પર્યાપ્તિ. (૨) N	૩૧૬. ૬૬૫
„ અપર્યાપ્તિ. (૭)	૧૬૬૪
પલ્લોપમ. (૨) મ	૩૨૬
પવન-ત્રણુ ગુણુ. (૭)	૧૭૫૮
„ ધર્મધ્યાન. (૭)	૧૭૫૮
પશુસંસ્થાન. (૪)	૬૬૦
પશ્ચાત્તાપ-નરવાહનનો. (૪)	૧૧૧૬
પશ્ચાત્ત સેવા-વિદ્યાની. (૩)	૪૪૫
પાંચ કારણો. (૪)	૧૦૧૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પાંચ ભૂતો (પરિ.)	૧૩૭૮
„ મત. (૬)	૧૫૬૬
પાદુ-માતાને-અભિમાની. (૪)	૭૪૭
પાત-રખડપાટી. (૭)	૧૮૩૬
પાદ્યોપમમ. (૮)	૨૦૬૬
પાનગોષ્ઠિ. (૭)	૧૬૬૬
પાપ. (૩)	૪૨૬
„ -તત્ત્વ (પરિ.)	૧૩૬૩
„ શાસ્ત્રો. (૪)	૮૫૦
પાપાતિરેક-કીળ. (૮)	૧૬૬૬
પાપોનાં પરિણામ. (૮)	૧૬૬૬
પાપાનુ બંધી પુણ્ય. (૪)	૬૬૦. ૧૨૨૦
„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦
પાપીર્ષોન્નર. (૪)	૬૬૧
„ ના સાત પાકા. (૪)	૬૬૨
પાપીર્ષોન્નરે-નિકૃષ્ટ. (૬)	૧૫૭૫
પાપોદ્ય અને ખલતા. (૪)	૧૦૦૩
„ અને દરિદ્રતા. (૪)	૧૦૦૮
„ -પુણ્યોદ્ય. (૮)	૧૬૦૪-૦૬
„ નાં પરાક્રમો. (૮)	૧૬૦૬
„ -મોખરે. (૮)	૧૬૫૬
પાસ્ત્રિપનિકા સમિતિ. (૩)	૫૦૫
„ „ (૮)	૧૬૪૮
પાશુપત દર્શન. (૪)	૮૫૬. ૧૩૪૬
પાષંડ-દર્શનો. (૪) પરિ. ૧	૧૩૪૩
પિંડનિર્ધુક્તિ. મત્સ્ય. (૧) ૧૧.	૨૨૮
પિતૃધર્મ અને નિર્વાણુ. (૫)	૧૩૨૪
પિત્ત. (૬)	૧૫૧૦
પિરાચી-સાત. (૪)	૬૬૪
„ -નો વેગ. (૪)	૧૦૧૨
પિહિત દોષ. (૪)	૧૪૨૩
પીઠ-લક્ષણુ. (૫)	૧૧૫૪
પુલ્લેહ. (૪)	૮૬૮
પુંડરીક-કુલધર. (૮)	૧૬૮૩

વિષય	પૃષ્ઠ
પુંડરીક-પ્રમતિ. (૮)	૧૯૮૪
„ -ભવ્યપુરુષ. (૮)	૧૯૮૫
„ -સમંતભદ્ર પરિચય. (૮)	૧૯૮૮
„ -ભગૃતિ. (૮)	૨૦૧૫
„ -એજ કુલંધર. (૮)	૨૦૧૬
„ -આચાર્યની વિભૂતિ. (૮)	૨૦૩૦
„ -મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૧
પુણ્ય-તત્ત્વ (પરિ०)	૧૩૬૩
„ -પુણ્યાનુબંધી. (૧) ૧૦૪. ૧૪૬	
„ -પાપાનુબંધી. (૧) ૧૦૪. ૧૪૬	
પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય. (૪) ૯૫૯. ૧૨૨૦	
„ પાપ. (૫)	૧૨૨૦
પુણ્યસાધ્ય. (૨)	૩૨૮
„ -જન્મ. (૩)	૩૪૫
„ -ને ખેદ. (૩)	૩૪૮
„ તું વિસ્મરણ. (૩)	૬૧૪
„ થી વિજયપરંપરા. (૩)	૬૨૧
„ રીસાથો. (૩)	૬૩૬
„ તું સહચરત્વ. (૩) ૬૬૧. ૬૮૯	
„ રિપુદારણ સાથે જન્મ. (૪) ૭૦૪	
„ ને થયેલી શરમ. (૪)	૭૩૪
„ અને ધનશેખર (૬)	૧૫૪૨
„ ધનશેખર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૮
„ આવે, ભય. (૭)	૧૮૩૭
„ તું નિર્દોષ કાર્ય. (૮)	૧૮૫૮
„ -તું ઓસરવું. (૭)	૧૮૧૨
„ સહચરત્વ. (૮)	૧૬૦૧
„ તું કાર્ય. (૮)	૧૬૦૫
„ પાપોદય રહસ્ય. (૮)	૧૬૦૭
„ કાર્ય. (૮)	૧૬૨૦
પુત્રઅને પિતા. (૬)	૧૪૭૦-૭૨
„ કેવા જ્ઞેષ્ઠિ. (૬)	૧૪૭૩
પુત્રજન્મ મહોત્સવ. (૭) ૧૬૪૬. ૧૮૫૫(૮)	
પુત્રજન્મ-વધામણી. (૨) ૨૭૩. ૧૯૭૫(૮)	

વિષય	પૃષ્ઠ
પુત્રજન્મ હર્ષ. (૪)	૯૪૫
„ મહોત્સવ. (૪)	૯૪૬
પુત્રપ્રાપ્તિ માટે વલણાં. (૮)	૧૮૬૧
પુત્રપ્રેમ. (૩)	૫૬૫
પુત્રો-એ-ચારિત્રાજના. (૪)	૧૦૬૬
પુદ્ગળપરાવર્ત (૧) નોટ. ૮૨. ૨૪૭	
પુનઃસ્થાપન-હરિકુમારનું. (૬)	૧૫૪૨
પુરંદરને રાજ્ય. (૮)	૨૦૦૮
પુરુષ ચિહ્ન-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
„ દેષ (૮)	૧૮૬૨
„ - ચાર પ્રકાર. (૩)	૪૭૪
„ „ પર વિચારણા. (૩)	૪૮૮
પુરુષાર્થ. (૧) ૧૩૭. ૧૪૫. ૧૯૧૧ (૮)	
પૂજાતિશય. (૬)	૧૬૨૧
પૂતિકર્મ દોષ. (૪)	૧૪૦૬
પૂર્ણપાત્ર (૩)	૬૨૩
પૂર્વ (૨) N.	૩૨૬
„ ગણતરી. (૮)	૧૯૭૮
પૂર્વસ્મરણ-દેવજન્મે. (૭)	૧૮૩૨
„ નાં રહસ્ય. (૮)	૨૦૧૧
પૃથ્વીકાય. (૨)	૩૧૭
પેટ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
પૈશન્ય-ચેાર. (૪)	૭૧૨
પોક્ષ્ણ પ્રકાર. (૫)	૧૨૭૦
પૌષધવત-શિક્ષાવત. (૪)	૧૭૮૫
પ્રકર્ષ વિમર્શ પ્રમાણ (૪)	૭૮૪
„ „ અટવીને માર્ગે. (૪)	૮૦૧
„ „ ને ભગૃતિ. (૪)	૮૧૨
„ „ ભવચક્રને માર્ગે. ૯૧૬ થી.	
„ પરિચય. (૪)	૭૬૭
„ -મામા સાથે. (૪)	૭૮૪
„ -ની જિજ્ઞાસા. (૪)	૮૦૩
પ્રકાષ-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
પ્રમતિને માર્ગે. (૭)	૧૮૨૬-૪૦

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્ષા જિંધ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૫૦	પ્રમેય. (પરિ.)	૧૩૬૪
પ્રજ્ઞાવિશાલા. (૫)	૨૭૪	પ્રમોદરોષ્ણર મંદિર. (૩)	૪૬૬
„ ના ખુલાસો. (૭)	૧૮૪૧	„ નો મહિમા. (૩)	૫૨૭
„ -વિચારબંધતા. (૪)	૧૧૩૦	„ ને પમયીએ (૩)	૫૩૯
„ -મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૯૩	પ્રમોદવર્ધનમાં મહોત્સવ. (૩)	૧૯૩
પ્રણામ-પંચાંગ. (૫)	૧૧૬૧	પ્રયોજન. (પરિ.)	૨૩૬૫
પ્રતીતિમાદે ચાહુ પ્રચલન (૧) ૨૮. ૧૧૧	૧૧૨. ૧૧૬	પ્રવચન સારોક્ષર-સંયમ. (૪)	૧૭૭૪
પ્રતિજોધકાર્યાર્થ. (૩)	૪૧૭	પ્રવર્તિની મહાભદ્રા. (૮)	૧૬૮૦
પ્રતિજોધ રચના. (૫)	૧૨૨૨	પ્રસસ્તિ. (૮)	૨૦૮૩-૭
„ -બીજો પ્રવેશ. (૫)	૧૨૨૭	પ્રમ-મોક્ષમાર્ગનો. (૮)	૨૦૪૨
પ્રતિમા દર્શન-પરિણામ. (૫)	૧૧૮૪	„ ધવળરાજના. (૫)	૧૨૩૮
પ્રત્યક્ષ (પરિ.) ૧૩૬૨. ૧૩૮૨. ૧૩૮૮.	૧૪૦૨	પ્રસર-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
પ્રત્યાખ્યાનાવરણીય. (૪)	૮૮૦	પ્રહસન-વિનોદ. (૬)	૧૫૧૬
પ્રત્યેક નામકર્મ. (૪)	૮૬૧	પ્રાકૃત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
પ્રપચ-સંસાર. (૧)	૧૧૭	પ્રાણાતિપાત વિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
પ્રબળરાગ કલ્લોલ પરપરા માળા. (૮)	૧૬૬૮	„ સ્થૂળ. (૪)	૧૦૭૮
પ્રબોધનરતિ આચાર્ય. (૩)	૪૬૩	પ્રાતિહાર્ય-આઠ. (૬)	૧૬૧૭
„ -ઉપદેશ. (૩)	૪૭૩	પ્રાકૃત્કરણ દોષ. (૪)	૧૪૦૮
„ -નું અપ્રમાદયંત્ર. (૩)	૫૦૧	પ્રાયશ્ચિત્ત-તપયોગ (૪)	૧૦૬૬
પ્રભાવ-દૂત. (૩)	૩૮૫	„ -દશ પ્રકાર. (૪) નોટ. ૧૮૬૬-૧૮૭૦	
પ્રભાવ-દૃષ્ટિદેવીનો. (૬)	૧૫૮૧	પ્રેમભિક્ષા-નરસુંદરીની. (૩)	૭૪૮
પ્રભાવક ચરિત્ર પ્રબંધ- (પરિ.) ૧૪૩૦.	૧૪૬૦	પ્રેમ-હરિમંજરીનો. (૬)	૧૫૨૮
પ્રભુશક્તિ. (૫)	૧૩૦૯	ફળેતી રિપુદારણી. (૪)	૭૫૩
પ્રમત્તાના પ્રવાહમાં (૮)	૧૬૬૧	ફળેતો-રિપુદારણનો. (૪)	૭૨૬
„ -મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૨	ફટકા-રિપુદારણને. (૪)	૧૧૨૩
„ નદી. (૪)	૮૦૫	ફાંસીએ-બાળ. (૩)	૪૬૦
„ સમજણ. (૪)	૮૨૭	ફાંસીની રીત. (૮)	૧૬૬૬
પ્રમાણ. (પરિ.)	૧૩૬૨	બગલ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
પ્રમાદ. (૩) નોટ. ૫૦૩. ૧૦૪૮ (૪)	૧૭૩૯	બાગિચો-મિથુનદ્વય. (૩)	૪૧૧
„ -કાકિડા. (૭)		બહર ગુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨-૭
		„ કોણ ? (૫)	૧૨૬૮
		બનાવટી વાતો-વામદેવની. (૫)	૧૨૦૬
		બંધ-તત્વ. (પરિ.)	૧૩૬૪
		બંધન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦

વિષય	પૃષ્ઠ
અંધકેતુ-સંતાવન. (૩)	૧૬૯૦-૧૬૯૩
અહારવટીઆ સાથે યુદ્ધ. (૩)	૫૭૧
અહિરંગ દેશે-નિકુષ. (૬)	૧૫૭૪
અહિષ્કાર-રિપુદાસજીનો. (૪)	૭૫૯
અહિષ્કૃતિ ઉપાય. અધ્યમરાજ્યે. (૬)	૧૫૭૭
અહલિકા (બુદ્ધો આચાર્ય) (૫)	૧૧૪૫
અહલિકા-આચાર્ય. (૩)	૧૭૬૨
અળાબળતુલના. (૩)	૩૭૧
બાહર નામકર્મ. (૪)	૮૯૧
બાબા-મોહરાય પરિવારની-અભાવ. (૪)	૯૦૨
બાલ-કેશ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
બાલિશ-પરિચય. (૩)	૧૭૭૭
„ અને કૃતિ. (૩)	૧૭૭૮
„ અને ગર્ધર્વમિથુન. (૩)	૧૭૮૨
બાર દેવલોક. (૩)	૧૮૨૧
બારી-કથોપશમ. (૩)	૧૭૩૮
બાલ કુટુંબ. (૩)	૬૭૧-૬૭૮
„ ત્યાગ. અંતરંગ વચન નકામો. ૬૭૯	
બાલ લિંગ. ધર્મ. (૮)	૨૦૪૯
બાલ વેશ. ઉપયોગ. (૬)	૧૬૦૦
બાળ. (૩)	૩૭૬
„ -અને સ્પર્શન સ્નેહ. (૩)	૩૭૯
„ -પર સ્પર્શનનું યોગબળ. (૩)	૪૦૧
„ -નળરે જીવનસાર્થકતા. (૩)	૪૦૩
„ -કામદેવને મંદિરે. (૩)	૪૩૫
„ -નો અંતસ્તાપ. (૩)	૪૪૧
„ -રાત્રિચર્યા-મયુરબંધ. (૩)	૪૪૩
„ -ના હાલહવાલ. (૩)	૪૪૫-૪૫૬-૪૬૨
„ -ની દીકરો. (૩)	૪૫૧
„ -અને મહનકંઠી (૩)	૪૫૭
„ -તરફ લોકતિરસ્કાર. (૩)	૪૫૯
„ -ને કુંડી. (૩)	૪૬૦
„ -વર્તન પર વિચારણા. (૩)	૪૬૩
„ -નું અવિધ્ય. (૩)	૪૬૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બાળવિષ્ણવ-બ્રહ્માના (પરિં)	૧૩૫૩-૪
બિલાડી-સંજ્ઞા. (૩)	૧૭૩૮
બિલાડો-ધનવાહન. (૩)	૧૮૧૭
બુદ્ધિ દેવી. (૪)	૭૬૬
બુદ્ધિદ્રિષ્ટિ (પરિં)	૧૩૭૭
બુધ ચરિત્ર. (૫)	૧૨૮૨
„ અને દ્રાણ. (૫)	૧૨૯૧
„ ની નિર્દોષતા. (૫)	૧૨૯૩
„ દીક્ષા. (૫)	૧૩૨૦
„ નંદન ઉદ્યાન. (૩)	૧૬૫૬
બૃહસ્પતિ. (૮)	૨૦૪૭
બોતાલીશ દોષ-આહારના. (૪)	૧૦૩૯
	૧૪૮૫
બોદ્ધ. (૧) બુધસ્થાપિત.	૫૧
બોધ-અંગરક્ષક. (૩)	૩૮૪
„ -નો રિપોર્ટ. (૩)	૩૯૬
બોદ્ધ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
„ માન્યતા. (૧)	૧૫૨
બોધ દર્શન. (૪)	૧૦૩૦. ૧૩૮૦-૮૪
બ્રહ્મચર્ય-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૧૦ (૪)	૧૦૭૭
„ -અહાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૭
„ પ્રત-સ્થૂળ. (૪)	૧૦૮૦
બ્રહ્મહત્ત. (૮)	૨૦૭૮
બ્રહ્મરતિ-મૈથુનવિયોગ. (૬)	૧૫૫૪
„ (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૭
બ્રહ્મા અને મહર્ષિવળ. (પરિં)	૧૩૫૫-૭
„ ના બાળ વિષ્ણવ. (પરિં)	૧૩૫૩-૪
બ્રાહ્મણ-ઉપદેશ. (૧)	૧૨૩
„ (૭)	૧૬૭૧
„ બોધ. (૭)	૧૬૭૭
બ્રહ્માનાં-સંસારીનાં. (૧)	૧૩૩
„ -કાયરનાં. (૧)	૧૯૮-૧૯૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બહેનોનો પ્રેમ-પરસ્પર. (૩)	૫૬૬
ભગવંત સ્તુતિ. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૬
ભદ્રતપ. (૮)	૨૦૩૬
ભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
ભદ્રોત્તર તપ. (૮)	૨૦૩૬
ભદ્રબાહુ-સામુદ્રિક. (૫)	૧૧૫૧
ભગ્મર-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૭
ભય-પરિચય. (૪)	૮૭૪
” પ્રકાર-સાત. (૪) નોટ.	૮૭૪
” સાત. (૪) નોટ.	૧૦૫૩
” આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
” ચિત્તવાનરને. (૭)	૧૭૩૮
” સાથે મહર્ષિવળપ્રવેશ. (૪)	૬૬૩
ભરદ્વાજીયેથી રાજસિંહાસને. (૬)	૧૫૪૨
ભવજંતુ-મોક્ષ. (૩)	૩૭૬
ભવચક્ર-નો પ્રસ્તાવ. (૪)	૬૧૦
” અને ચિત્તવૃત્તિ. (૪)	૬૧૦
” નાં કૌતુકો. (૪)	૬૨૭-૧૦૬૮
ભવનજર. (૫)	૧૨૬૨
” રહસ્ય. (૫)	૧૨૬૬
ભવપ્રપંચ. (૩)	૬૬૫
” પીછાન. (૭)	૧૮૨૮
ભવભીતિ અભાવ. (૮)	૧૮૬૧
ભવસ્થા-શોકપત્ની. (૪)	૮૭૬
ભવિતવ્યતા. (૨)	૩૦૮-૩૧૦
” અદેખાઈ. (૮)	૧૬૫૮
” આયુષ્યરાજ સંકેત. (૮)	૧૬૬૪
” ની સલાહ (૮)	૧૬૪૩
” મર્મદર્શન. (૮)	૧૬૬૫
” વિચારણા. (૮)	૨૦૩૩
ભવ્યપુરુષ. (૨)	૨૭૧
” નામ સાર્થ. (૨) નોટ	૨૭૩-૪
” ના ભાવી ગુણો. (૨)	૨૭૮-૯
” -પુંદરીક. (૮)	૧૬૮૫

વિષય	પૃષ્ઠ
ભસ્મ-રાખ-કર્મ. (૮)	૧૬૬૮
ભસ્મક-આધિ. (૩)	૪૦૧
ભાટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
” અને ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૭
ભાવદીક્ષા અને અપ્રમાદચત્ર. (૩)	૫૦૮
ભાવના-ચાર-મૈત્ર્યાદિ. (૧)	૧૪૮
” બાર. ભાવમુખે. (૪)	૧૦૬૨
” અને સમગ્રદર્શન.	૧૦૮૮
” ઉદ્ધાસ. (૮)	૧૬૩૬
” સિદ્ધિ-માર્ગી. (૩)	૬૦૧
” પ્રમોદ. (૩)	૪૫૨
” રાત્ર્યપ્રવેશઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
ભાવમુખ-આદિત્રધર્મરાજનું. (૪)	૧૦૬૨
ભાવરોગ-વધારોગ. (૧)	૧૮૩
” -નારા. (૧)	૨૦૭
ભાવલિંગની ઉમેદવારી. (૮)	૧૬૩૨
ભાવસ્તવ-દ્રવ્યસ્તવ. (૭)	૧૭૬૩
ભાવાર્થ જ્ઞાનની જરૂર. (૪)	૮૧૭
ભાવીભાવ-અવરથ. (૪)	૧૦૧૪
ભાવો-પાંચઃ સ્થિરતા. તીર્થસેવા.	
આગમકૌશલ્ય. ભક્તિ.	
પ્રભાવના (૧)	૧૪૮
ભાષા-કથાની. (૧)	૮
” -સંસ્કૃત-પ્રાકૃત. (૧)	૮
ભાષાસમિતિ. (૩)	૫૦૫
” (૮)	૧૬૪૮
ભિખારીપણું-સંસારમાં સાર્વત્રિક.	
(૧)	૭૧. ૭૫
બિદ્યા. (૧)	૨૧. ૧૧૬
” ખાત-હરિદ્રીનું (૧)	૫૫
બિખ-ચારપાડામાં-બહરગુરુ. (૫)	૧૨૬૫
” નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
બુજ્જપરિસર્પ. (૨)	૩૨૫
બુજ્જમતાના ખેલો. (૫)	૧૨૮૮

વિષય	પૃષ્ઠ
ભુજ્જતાના ખેલોની ફસામણી. (૫) ૧૨૯૨	
ભુવનપતિ-ધનવાહન જીવ. (૭) ૧૮૧૯	
„ વર્ણન. (૭) ૧૮૨૦	
ભુવનોદર નગર. (૪) ૮૨૦	
„ સમજણ. (૪) ૮૨૬	
ભૂતળ નગર. (૪) ૭૬૩	
બુધિ-સામાન્ય રાજ્યની. (૬) ૧૫૬૦	
ભેદ-રાજ્યનીતિ અંગ. (૫) ૧૩૦૮	
ભેદસ્પષ્ટતા-સામાન્ય વિશેષની. ૮૯૭	
ભેરવજીવ. (૪) ૮૪૭ ૮૫૩	
ભોમતૃષ્ણા. (૩) ૪૧૯. ૪૨૧	
„ -પરિચય. ૮૮૬	
„ આક્રમણ-આધા. (૭) ૧૮૦૪	
ભોમસ્નેહ-વરસાદ. (૭) ૧૭૪૧	
ભોમશિલાપ-નાટકે-નાંદી. (૨) ૨૬૧	
ભોમોપભોમ-ગુણપત. (૪) ૧૦૮૩	
ભોમભોલુપતા-રેટ. (૭) ૧૬૮૩	
ભૌતાચાર્ય. આંતરકથા. (૪) ૮૧૨	
બ્રમણ કારણ. (૮) ૧૬૭૦	
મહર્વજ-આક્રમણ. આધા. (૭) ૧૮૦૮	
„ પર વિજયમાર્ગ. (૪) ૯૦૨	
„ પરિચય. (૪) ૮૬૭	
„ ના તણ મિત્રો. (૪) ૮૬૮	
„ -મહિમા વસંતે. (૪) ૯૩૦	
„ કૃત મહાભોહાદિ નિયામ. (૪) ૯૩૪	
„ રાજ્ય. માત્ર માનવાવાસે. (૪) ૯૩૭	
„ નો ભય સાથે પ્રવેશ. (૪) ૯૬૩	
મહર રાશિ. (૭) ૧૬૫૩	
મગશેષીઆ કૃષ્ણાંત. આવશ્યકે. (૧) ૧૧. ૨૧૯	
મંગ-મત. (૪) ૧૩૫૧	
મચ્છર-ઉપસર્ગો. (૭) ૧૭૩૬	
મઠમાં અટ્ટો. (૭) ૧૬૮૭	
મઠ શિવાલય. બળરે. (૭) ૧૭૩૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
મણિ-મત્ર-આવધિ. (૮) ૧૯૩૯	
મંડપ-ચિત્તસમાધાન. (૪) ૧૦૪૩. ૧૦૫૫	
„ ચિત્તવિક્ષેપ. (૪) ૮૦૭	
„ „ -રહસ્ય. (૪) ૮૫૩	
„ „ અને મહાત્મા. (૪) ૧૦૪૦	
મડલી-સાત પ્રકાર. (૭) ૧૭૨૫	
મતિભોહ-પારણામ. (૪) ૯૫૧	
મત્સ્ય-પિંડનિર્ચયિત. (૧) ૧૧. ૨૨૮	
મદ-આઠ. (૮) ૧૬૨૪-૫	
મદનકંદુલી. (૩) ૪૩૭	
„ બાળની નજરે. (૩) ૪૮૦	
„ પર બાળનો પ્રસારો. (૩) ૪૬૪	
મદનમંજરી-કામાકૂળ (૬) ૧૫૧૮	
„ હરિકુમાર લગ્ન. (૬) ૧૫૨૬	
„ વિરહદશા વર્ણન. (૮) ૧૮૬૧-૭૪	
„ ગુણધારણ લગ્ન. (૮) ૧૮૭૬	
„ -મુલલિતા. (૮) ૧૮૮૧	
„ „ અગ્રહીતસંકેતા. (૮) ૧૮૮૧	
મદનમંદિર-રાધા. (૩) ૪૩૫-૬	
મધ્યમણિ. (૩) ૪૦૮	
„ ને મનીષીની ચેતવણી. (૩) ૪૦૯	
„ ની બાળને સલાહ (૩) ૪૩૩. ૪૪૨	
„ -વાસુભુવનમાં. (૩) ૪૩૮	
„ -પર અસર. (૩) ૪૫૪	
„ ની બાળને અંગે વિચારણા. (૩) ૪૬૧	
„ -પર ઉપદેશની અસર. (૩) ૪૭૯	
„ અને નિજવિલસિત ઉદ્યાન. (૩) ૫૨૪	
„ -મધ-દાસ-પરદારા. (૪) ૯૩૮	
„ „ „ -પરિણામ. (૪) ૬૪૨	
મધ્યમ પ્રાણી સ્વરૂપ. (૩) ૪૮૫	
મધ્યમ રાજ્ય. (૬) ૧૫૯૦-૧૫૯૩	
મન અને કર્મબંધ. (૪) ૮૦૫	
„ દ્રવ્ય-ભાવ. (૭) ૧૭૪૮	

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
મનમાં સંતોષ. (૮)	૧૮૬૧	મનમય વ્યાકુળતા. (૬)	૧૫૦૭-૧૭
મનીષી. (૩)	૩૭૪	‘મમત્વ’ પર વિનોદ. (૬)	૧૪૬૫-૬
” -વિચારણા. (૩)	૩૮૧	મધુરબંધ-બાળનું. (૩)	૪૪૩
” -આત્મનિર્ણય. (૩)	૩૮૮	મરણ-શોક-કોનો? (૮)	૨૦૨૮
” -પર સ્પર્શન યોગબળ. (૩)	૪૦૨	” ના પ્રકારો. (૮)	૨૦૨૬
” -સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪	મર્યાદાશંગ-રતિલલિતા. (૪)	૯૩૯
” ની ચેતવણી-મધ્યમને. (૩)	૪૦૬	” -મોટા ભાઈનો. (૪)	૯૪૨
” ની વિચારશીલ સલાહ. (૩)	૪૫૦	મલસંચય રાજ. (૪)	૭૬૬
” ની મહાનુભાવતા. (૩)	૪૫૨	મલવિલય ઉદ્યાન. (૩)	૬૫૧
” માટે કર્મ વિગ્ની સાનુકૂળતા. (૩)	૪૬૪	મલસંચય રાજ. (૪)	૭૬૩
” કૃત કૃત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂર્ણ. (૩)	૫૧૪	મરકર-વિલાસ. (૮)	૧૯૯૯
” ને અભિષેક. (૩)	૫૧૭	મહાઆરંભ (૪) નોટ	૮૨૬-૮૩૦
” અને દીક્ષાવિલંબ. (૩)	૫૩૧	મહાકલ્યાણક. (૧)	૨૩. ૧૨૦. ૧૨૬
” નો નિષ્કમણોત્સવ. (૩)	૫૩૫	” -શરતે સ્વીકાર. (૧)	૧૬૫
મનુજગતિ નગરી. (૨)	૨૫૨-૨૫૭	મહાત્મા અને ચિત્તવૃત્તિ (૮)	૧૦૩૬
” વર્ધમાનપુર. (૪)	૧૧૩૧	મહાદેવીનો હુકમ. (૨)	૨૬૮
મનુસ્મૃતિ. (૧)	૧૫૨	” ” -સિદ્ધપર (૨)	૨૭૦
મનોગુપ્તિ. (૩)	૫૦૫	મહાન-પુષ્કિ. (પરિ૦)	૧૩૭૭
” (૮)	૧૮૪૬	મહાભદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬
મનોનંદન અને વિમળ (૫)	૧૨૨૫	મહાભદ્રાનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
મનોનંદન ઉદ્યાન. (૮)	૨૦૨૫	મહાનુભાવતા-વિમળની. (૫)	૧૨૦૭
મનોચોળ-ચાર ભેદ. (૭)	૧૬૯૩	મહાપરિગ્રહનો દોર. (૭)	૨૭૭૫. ૧૭૬૧. ૧૮૦૦
મનઃપર્યાય. (૨)	૨૮૦	” માં આસક્તિ. (૭)	૧૭૬૪
” -સદ્ગોષ્ઠ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૨	મહાભદ્રા-કંઈમુનિજીવ. (૮)	૧૬૮૦
મંત્રદોષ. (૪)	૧૪૧૬	” -એ જ પ્રજ્ઞાવિશાળા. (૮)	૧૬૮૦
મંત્રવાદી અને આગ. (૭)	૧૬૫૮	” ની દીક્ષા. (૮)	૧૬૮૦
મંત્રસક્તિ. (૫)	૧૩૦૬	” -પ્રવર્તિની. (૮)	૧૬૮૦
મંત્રીઓ-જૈનમંદિરો. (૧)	૯૭	” -સુલલિતા સંજય. (૮)	૧૬૮૧
” નો મત-વિમુક્તિ મટે (૬)	૧૫૭	” -ને કરુણા. (૮)	૨૦૦૦
” નો સદ્ગોષ્ઠ. (૪)	૧૦૬૦	” -ને ભતિસ્મરણ. (૮)	૨૦૦૧
મન્દ અને દ્રાણ. (૫)	૧૨૮૬. ૧૨૯૧	મહાભદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૭૩૭
” ની હુબળા. (૫)	૧૨૬૩-૪	મહામૃદતા. (૪)	૮૪૪
” નું મરણ. (૫)	૧૩૨૦	” આક્રમણ બાધા (૭)	૧૮૦૪
મનમયની મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૩		

વિષય	પૃષ્ઠ
મહામોહ-નાટકે સૂત્રધાર. (૨)	૨૬૧
„ મહિમા. (૩)	૩૬૩
„ ની તૈયારી. (૩)	૩૬૧
„ અંતરંગે-કાર્ય. (૩)	૬૭૫-૬૭૭
„ -કર્મપરિણામ સંબંધ. (૪)	૬૧૬
„ -સામર્થ્ય-વસંતે. (૪)	૬૨૬
„ મકરંવજ નિયોગ. (૪)	૬૩૪
„ છતનારે દર્શન કુવલળ. (૪)	૧૦૩૭
„ -નું વર્ણન. (૪)	૧૦૩૮
„ જામ-સંતોષપરત્વે. (૪)	૧૦૬૪
„ ને માથે રાજ્યભાર. (૬)	૧૫૬૩
„ નું પ્રબળ સામ્રાજ્ય. (૬)	૧૫૬૩
„ ના અનંત પુત્રો. (૬)	૧૫૬૬
„ „ પૈકી છ. (૬)	૧૫૬૭
„ મંત્રો વિચારણા. (૬)	૧૫૬૬
„ ને ત્યાં આનંદ-નિવૃત્ત રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૧
„ સામ્રાજ્ય-નિવૃત્ત રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૩
„ -અંતમ પર સામ્રાજ્ય. (૬)	૧૫૮૩
„ દીલો પચ્છો. વિમંચમ. (૬)	૧૫૮૮
„ ભુમિઆકમણ. મંચમ. (૬)	૧૫૬૧
„ રાજ્યે તરખાટ-કતમ. (૬)	૧૫૬૫
„ રખવાળ-ખતરે. (૭)	૧૭૩૫
„ ખિલાડો (૭)	૧૭૩૬
„ મહાન આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૧-૧૫
„ નું કાર્ય. (૭)	૧૮૪૧
„ નું રૈયમાં સ્થાન. (૭)	૧૬૮૨
મહારથી. (૮)	૧૬૭૩
મહામોહરાત્ન-સિંહાસને (૪)	૮૧૦
„ નો પરિવાર (૪)	૮૪૩-૮૮૨
„ અને મહામા (૪)	૧૦૪૦
મહારાજ્યના યોરો (૬)	૧૫૬૧
મહાવિદેહ (૧)	૧૨
„ વિજય (૨) નોટ	૨૬૩

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાવૈદ્ય (૫)	૧૨૭૫
„ ની દવા. (૭)	૧૬૮૮. ૧૬૬૬
મહેશ્વર-ધનમર્વ. (૪)	૬૫૩
મહોત્સવ-કૈવલ્યનો. (૮)	૨૦૭૦
માંસભક્ષણ-પર્યાલોચના. (૪)	૬૭૩
માકડ-કુષ્ઠાભિસંધિ. (૭)	૧૭૩૬
માતા-આહ. સ્મરણો. (૮)	૨૦૧૪
માતૃકા સ્થાપન. (૮)	૧૬૪૭-૧૬૪૯
માયું-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૮
„ સુધતું. (૫)	૧૨૬૭
માધુકરી વૃત્તિ. (૧)	૧૬૬
માન-કોષ. માયક-નાટકો. (૮)	૨૬૧
„ પિંડદોષ. (૮)	૧૪૧૭
માનવાવાસ. (૪)	૬૮૬
„ -તણ પ્રકાર. (૮)	૧૮૬૮
„ -મા મકરંવજ રાજ્ય. (૪)	૬૩૭
માનસિક અવનતિ-અધમની. (૬)	૧૫૮૪
માનસિક નમસ્કાર. (૫)	૧૨૩૧
માનુષ્ય-ધર્મકુલંકતા. (૩)	૬૬૫
માન્યતાઓ-દર્શનોની. (૧)	૧૧૭
મામાલાણેજ. (૮)	૭૮૭
„ બુદ્ધિ વિમર્શ-પ્રકર્ષ. (૪)	૬૪૪
„ લક્ષિતપુરમા. (૪)	૬૪૪
માયા-પરિચય. (૫)	૧૧૪૪
„ પિંડ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
માર્ગ (પરિ)	૧૩૮૧
„ દેશના. (૧)	૧૩૬
„ પરિચય-સર્વજ્ઞકથિત (૫)	૧૧૮૬
„ પ્રાપ્તિનો આનંદ. (૫)	૧૧૮૬
માર્ગો-પ્રમતિના. (૮)	૨૦૩૧
માર્ગાનુસારી. (૧) ૧૦૬. ૨૮૬ (૨). ૬૬૩ (૩)	
માર્ગાનુસારિતા. (૫)	૧૨૬૮
„ -ખતાવેલ કૌતક. (૫)	૧૨૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મોહવ-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૨ (૪)	૧૦૬૭
માલાપહ્લત દોષ. (૪)	૧૪૧૧
માસકલ્પ. (૮)	૧૬૮૭
માળા-ક્રમેર-પ્રબળ રાગકલ્પોલ.	
પરપરા. (૮)	૧૬૯
" રાગપાતર-કુવિકલ્પસંતતિ.	
(૮)	૧૬૯૮
મિબસ-ધનમર્વીનો. (૪)	૬૫૩
મિત્રતા અને સ્વાર્થાધતા. (૯)	૧૫૨૯
મિત્રરાજ્યો-મોહરાયના. (૪)	૮૮૭
" -સામાન્ય વિશેષરૂપે. (૪)	૮૯૪
મિત્રો-નો વાર્તાલાપ. (૯)	૧૪૬૧
" પાંચ. ચારિત્રધર્મરાજના.	
(૪)	૧૦૬૪-૧૦૬૬
" -સદ્બોધના-પાંચ. (૪)	૧૦૬૧
મિથુનદ્વય અંતરકથા. (૩)	૪૧૧-૪૧૩
મિથુન ર.સિ. (૭)	૧૬૫૧
મિથ્યા અભિનિવેશ. (૩)	૩૮૭
મિથ્યાત્વ-એની પ્રબળ અસર. (૧)	૧૨૬
" -પાંચ. (૭)	૧૬૯૦-૧
મિથ્યાદર્શન-સેનાપતિ. (૪)	૮૪૪
" -પરિણામ. (૬)	૮૪૪-૮૫૩
" -મહિમા. (૪)	૮૫૭
" -ની શક્તિ. (૪)	૧૦૧૯
" -આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
" ની શક્તિ. (૪)	૧૦૧૯
મિથ્યાદર્શન-અધાર્ક. (૭)	૧૭૩૬
મિથ્યાભિમાન. (૧) ૪૫. ૨૦૯. ૭૬૧ (૨)	
" -રિપુકંપન. (૪)	૬૪૩
" -વિચારો. (૪)	૬૪૬
મિથ્યા વાસનાન્ય કુવિકલ્પો (૧)	૧૫૨
મિશ્ર ભત દોષ. (૪)	૧૪૦૭
મીમાંસક દર્શન (૪)	૧૦૩૨-૧૩૮૭-૬૦
મુક્તા-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૪ (૪)	૧૦૬૮

વિષય	પૃષ્ઠ
મુક્તા. (૮)	૧૬૨૧
" -પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૭
" -સામર વિચોબ. (૯)	૧૫૫૪
મુક્તાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૫
મુક્તાસુક્તિ મુદ્રા (૩) નોટ ૪૭૨.	
	૧૧૬૨ (૫)
મુગ્ધ કુમાર. (૩)	૪૧૧
મુઠ્ઠાળા (૪)	૭૬૦
મુલ્સદીગીરી-સુલુક્ષિ મંત્રીની. (૯)	૧૫૩૮
મુહિતા-સાધુપત્ની (૫)	૧૨૫૬
મુદ્દામાલ-ચેરીનો. (૪)	૬૫૬
મુદ્દતા-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૫
મૂળના વાંધા. (૫)	૧૩૧૦
મુદ્દ બ્યાપારીની મૂર્ખતા. (૭)	૧૭૦૩
" ની વંચકતા. (૭)	૧૭૧૩
" નો વિચિત્ર જવાબ. (૭)	૧૭૨૯
" નો માનેલો ધર્મ. (૭)	૧૭૩૧
મુદ્દતા પરિચય. (૪)	૮૬૫
મૂલ કર્મદોષ. (૪)	૧૪૨૦
મૂલ્ય-સંસારબળરે. (૭)	૧૭૩૫
મૂળ્યા અને લલન. (૪)	૬૭૨
મૃતિ-પિશાચી. (૪)	૧૦૦૦
મૃદુતા-શુદ્ધાભિસન્ધિ અને વસ્તાની	
પુત્રી. (૪)	૧૧૧૭
" (૮)	૧૬૨૧
" પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૪
મૃધાવાદ (૪)	૭૧૨
" -રિપુદાર્ક મૈત્રી (૪)	૭૧૩
" વિરમણ. (૪)	૧૦૩૯
" " સ્થૂળ. (૪)	૧૦૭૯
" અને રૌદ્રરાજની અસર. (૪)	૧૧૨૧
મૃગીય. (૩)	૬૩૩
મૃધા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
મૃષ સાશિ. (૭)	૧૬૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
મેળાપ-દંપતીનો-આનંદ. (૩)	૬૦૮
” નો અંત. (૩)	૬૦૯
મૈત્રી-આદર્શ. (૩)	૩૭૯
” -સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬
મૈત્રુનવિરમણ. (૪)	૧૦૩૮
મોક્ષ (પરિં)	૧૩૮૧
” -દર્શનનેબુદ્ધિ પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૧
” -તત્વ. (પરિં)	૧૩૯૬
” અમન યોગ્ય ગુણો. (૭)	૧૭૨૬
” -મારે ન જોઈએ. મૂઠ. (૭)	૧૭૩૦
” ને અંગે-તીર્થંગી. (૮)	૨૦૩૬-૪૨
” માર્ગ-એક. (૮)	૨૦૫૮
” જોળખાણ. (૮)	૨૦૬૦
” નાં નામો. (૮)	૨૦૬૦
” સમંતસદ્ગુણો. (૮)	૨૦૬૪
” પુંડરીકનો. (૮)	૨૦૭૧
” મહાસદ્ગુણો. (૮)	૨૦૭૨
” સુખ અને સંસારસુખ.	૬૬૭
મોહ ચિંતા-પિતા ધવળની. (૫)	૧૨૨૨
” ના ઉછાળા. (૮)	૧૬૪૪
” -નિદ્રા. (૧)	૮૧
” -નું જોર. (૧)	૧૬૬
મોહનીય. (૨) મ	૮૬
મોહરાય-પરિવાર. (૪)	૮૪૩-૮૮૨
” -સામંતવ્યક. (૪)	૮૮૩-૮૮૭
” અને મિત્રરાજ્યો. (૪)	૮૮૭-૮૯૮
” ના સૈન્યને જિતનારા. (૪)	૮૯૮-૯૦૮
” ” -ની વિસ્તાર. (૪)	૯૦૮
” ના સૈન્યમાં ખળભળાટ. (૭)	૧૭૭૧
” ધાવણીમાં ખળભળાટ. (૮)	૧૬૩૬-૧૬૪૩
” સાથે તન્મયતા. (૮)	૧૬૬૬
મોહવિનાશની જરૂર. (૮)	૨૦૬૩
મોહવિષય ઉદ્યાન. (૩)	૪૧૭

વિષય	પૃષ્ઠ
અક્ષિતદોષ. (૪)	૧૪૨૧
ચતિધર્મ. (૪)	૧૦૬૬-૧૦૭૭
ચતિધર્મો-દશ કન્યા. મેળ. (૮)	૧૬૩૦-૧
ચથાખ્યાત-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો. (૪)	૧૦૬૫
ચથાપ્રવૃત્તિ કરણ. (૧) નોટ.	૮૬
ચદ્વચ્છા. (૨)	૨૬૨
ચંત્રપીડા. (૪) નોટ	૮૭૦
ચવન-વંશાધિપતિ. (૩)	૬૨૧
ચરનામકર્મ. (૪)	૮૬૨
ચાન-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭
ચાવત્કથિત અનશન. (૪)	૧૦૬૮
યુદ્ધ-અંબરીષ બહારવટીઆ સાથે. (૩)	૫૭૬
” -વિલાકર સાથે. (૩)	૫૮૨
” -વંશાધિપતિ-ચવન સાથે (૩)	૬૨૧
” -અનાદિ કુટુંબ વચ્ચે. (૩)	૬૭૫
” -ધરાધર સાથે. (૩)	૬૮૪
” -આકાશમાં. (૫)	૧૧૭૧
” -ચારિત્રરાજ મોહરાયનું. (૫)	૧૩૧૬
” માં ચારિત્રરાજ વિનય. (૮)	૨૦૦૭
” નો ઉત્સાહ. (૫)	૧૩૦૩
” બન્ને સૈન્યનું. (૮)	૧૬૩૭
” લીપણ આંતર. (૮)	૧૬૩૩
” -વિદ્યાધરનું. (૮)	૧૮૭૮
યુવરાજ પદ (૩)	૬૩૩
યોગ દોષ. (૪)	૧૪૨૦
” કમ. (૮)	૧૮૬૭
” શુદ્ધસ્થાન. (૭)	૧૬૪૮
” નિરોધ. (૮)	૨૦૩૨
” નિરોધ. (૮)	૨૦૭૧
” -પંદર ભેદ. (૭)	૧૬૬૩
” યુદ્ધ. (૩) નોટ.	૪૬૬
” રૂઢન-રાજપ્રવેશ ઉપાધ. (૬)	૧૫૬૮
” લખિય-ચુકની. (૫)	૧૧૬૫

વિષય	પૃષ્ઠ
યાગવંચકતા. (૭)	૧૭૨૦
„ વિનય-ત્રણ પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૧
„ વૈતાળ નાશ. (૬)	૧૬૦૭
„ શક્તિ-સ્પર્શનની. (૩) ૪૦૦-૪૦૩	૫૦૧
„ શાસ્ત્ર-મહાઆરંભ. (૪)	૮૨૬
યાગ્યાચાર (પરિ.)	૧૩૮૩
યાગાંજનથી અંતરંગ દર્શન. (૪)	૬૩૩
યાગિનિ-આર. સાદ્ કરનાર. (૬)	૧૬૦૫
યાગેશ્વર ચૂર્ણ. (૪)	૧૧૨૩
યાગ્યનું કોટુહ. (૭)	૧૭૦૨
„ ના વ્યાપારનો ભાવાર્થ. (૭)	૧૭૧૨
યાજ્ઞાઓ-જૈન મંદિરે. (૧)	૬૭
યાગિનિપ્રવેશ. નાટક નેપથ્ય. (૨)	૨૬૧
યૌવન-વર્ણન. (૩)	૫૫૧
„ -જરા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૬૬૬
„ મૈથુન જલપ (૬)	૧૫૩૧
„ „ અસર. (૬)	૧૫૩૨
રત્ન બિશુ-ઉપદેશ (૧)	૧૨૪
રખડપટ્ટી-લોભી ધનશેખરની. (૬)	૧૫૪૫
રખડપાટો-તેનાં કારણ. (૮)	૨૦૧૫
„ નંદિવર્ધનનો. (૩)	૬૪૧-૬૫૦
„ રિપુદાસજીનો. (૨)	૧૧૨૬
„ વિભાગોમા. (૭)	૧૬૭૬
„ સારથીકુનો. (૫)	૧૨૭૩-૪
„ સંસારીજીવનો. (૫)	૧૩૩૬
„ ધનવાહનનો. (૭)	૧૮૧૬-૨૫
„ સંસારીજીવનો. (૮)	૧૮૬૪-૭૬
રંગમાં ભગ (૩)	૬૩૫
„ „ (૪)	૬૮૦
રતિ-આક્રમણ બાધા. (૭)	૧૮૦૫
„ મકરંવજપત્ની. પરિચય. (૪)	૮૬૬
„ લલિતાનો નાચ (૪)	૬૩૬
„ હાસ પર વિજય. (૪)	૬૮૫

વિષય	પૃ
રત્ન-અમૂલ્ય. દેનાર દેનાર (૫)	૧૧
„ અને પ્રત્યુપકાર ચિંતા (૫)	૧૧
„ ચૂડ-પરિચય. (૫)	૧૧૬૮-૧૧
„ „ -ચૂડમંજરી લેખ. (૫)	૧૧
„ ચૌદ-ચક્રવર્તીનાં. (૮)	૧૬૭૬
„ દ્રોષ-ચાર વ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૧
„ દ્રોષમન. (૬)	૧૪૮૪
„ ની ચોરી. (૫)	૧૨૦૨
„ શોધ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની ભતિ. (૧)	૬૬-૬૭
„ અને વ્યાપારી. (૭)	૧૭૦૮
રત્નાવલી તપ. (૮)	૨૦૩૪
રથો-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
રમણ અને ગણિકા. (૪)	૬૬૧-૬૬૪
રમણીઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૯. ૧૦૨
રસકૃષિકા. (૬)	૧૪૭૪
રસભોજ. (૮)	૧૬૬૨
રસ-છ-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૦
„ ત્યાગ-તપથોચ. (૪)	૧૦૬૬
„ ના (૪)	૭૭૦
„ „ હુબ્બ જડ. (૪)	૭૭૨. ૧૧૦૬
„ „ અને વિચક્ષણ. (૪)	૭૭૫. ૧૧૦૮
„ „ ની કથા. (૪)	૭૬૨-૧૧૧૦
„ વાણિક્ય. (૪) નોટ	૮૩૦
„ સિદ્ધિ-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૮
„ શેષાજીર્ણ. (૬)	૧૫૧૧
રસ્તાનો ખેડ-ખુલાસો. (૫)	૧૨૪૨
રહસ્ય વિચારણા. (૫)	૧૩૩૭
„ -વ્યાપારીકથાનું. (૭)	૧૭૩૩
રાગકેસરી. (૩)	૩૮૬
„ -ને જ્ઞાન. (૩)	૩૮૬
„ -અને મહામોહ. (૩)	૩૬૪
„ -ખડારામ. (૪)	૭૬૨
„ -વર્ણન. (૪)	૮૬૩-૧૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સમકેસરી-આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
સમદ્રેષ નાટકમાં નરધા. (૨)	૨૬૧
„ રણે. (૪)	૭૬૭
સામદિ ચતુ પદ અકુરા-જૈનધર્મ	
સાર. (૩)	૫૫૫
સમ-વચર દીઠે. (૩)	૫૬૭
સામચિત્ત-પાંચ. (૮)	૧૮૬૬
સામધર્મ. (૫)	૧૨૨૫
„ નીતિ. (૫)	૧૩૦૬-૧૩૧૧
„ મંદિરે-સપુણ્યક. (૧)	૪૪. ૨૦૫
સામસચિત્ત. (૩)	૩૮૫. ૭૬૦ (૪)
સામસ-તામસચિત્ત-ની જાગીરી. (૪)	૬૧૬
સામસી-આંકલા. (૮)	૧૬૬૮
સામસેવા. (૧)	૭૩
„ સેવા અને ધારીખર. (૬)	૧૫૪૬
સામસ્યો અને પરિવાર-સાધ. (૪)	૮૬૩
„ -સામાન્ય સામસ્યો. (૬)	૧૫૬૦
સામસ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૭
„ બહાર-અધમ સામ. (૬)	૧૫૮૨
„ -બાહ્ય-પ્રવેશ. (૬)	૧૫૬૭
„ -અંતર-પ્રવેશ. (૬)	૧૬૦૧
„ ભુવનત્યાગ-રિપુઓ. (૪)	૭૫૪
„ બ્રહ્મ-ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૧
„ માર્ગ-નિષ્કંટક. (૬)	૧૫૬૬
„ સંસારીજીવન. (૬)	૧૫૬૫
„ -પ્રત્યેકને એક વર્ષ. (૬)	૧૫૬૬
સામચિત્ત-બાળની. (૩)	૪૪૩
સાધાવેધ. (૩)	૬૫૫
સાધિ-બાર. (૭)	૧૬૪૮
સાસલા અને ધોળી. (૬)	૧૫૨૬
સાસ-રિપુદારણનો. (૪)	૧૧૨૪-૧૧૨૫-૭
રિપુકંપન-પરવશ. (૪)	૯૪૧
„ -મિથ્યાધિમાન. (૪)	૬૪૩
„ -મરણ. શોકથી. (૪)	૬૫૦

વિષય	પૃષ્ઠ
રિપુદારણ બર્વ-પાત. (૪)	૧૧૧૬
„ અને તપન ચક્રવર્તી. (૪)	૧૧૨૦
„ -મૃતવાદ શૈલરાજ તળે. (૪)	૧૧૨૧
„ -ની ધૃષ્ટતા. (૪)	૧૧૨૨
„ -ને ફટકા (૪)	૧૧૨૩
„ તું મરણ. (૪)	૧૧૨૮
„ સિદ્ધાર્થનગરે. (૪)	૭૦૩
„ -જ્યોત્સવ. (૪)	૭૦૪
„ -શૈલરાજ મૈત્રી. (૪)	૭૦૫. ૭૧૩
„ -નો સોળનીકૃત	
બહિષ્કાર. (૪)	૭૧૫
„ -ગુરના આસન પર. (૪)	૭૧૮
„ -અધ્યાસકાળમાં રખક. (૪)	૭૨૪
„ -પરીક્ષા અને ફળેતો. (૪)	૭૨૮
„ નરસુંદરી ભગ્ન. (૪)	૭૩૭
„ અમણ-ગોટાળા (૪)	૭૪૧
„ નરસુંદરી તિસ્કાર. (૪)	૭૪૨
„ -માતાની સમભવટ. (૪)	૭૪૪
„ -ફળેતી. (૪)	૭૫૩
„ -રખકપાટો. (૪)	૭૫૫
„ -ને રાજ. (૪)	૧૧૧૭
રૂબ-પિશાચી. (૪)	૬૬૭
રૂપક-પરિપાટી. (૧)	૧૧
રૂપ ત્રણ-સમ્યક્ દર્શનનાં. (૪)	૧૨૮૬
રૂપનાં પાત્રમાં લિખ. (૫)	૧૨૯૬
„ „ તું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૩
રોમના ઉપાય. (૩)	૫૬૪
રોગીઓ. (૮)	૨૦૪૮
રોગો-દરિદ્રીના. (૧)	૧૬
„ ના પ્રકાર. (૧)	૬૦
„ નાં કારણો. (૧)	૬૧
રોહણાચળ. (૬)	૧૪૭૪
રોહિચિત્ત. (૩)	૫૭૧
„ વિ. તામસચિત્ત. (૩)	૫૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
રૌદ્રચિત્રમાં દેવી અવિવેકિતા. (૪) ૭૯૮	
રૌદ્રચાન. (૧) ૬૫. ૭૦	
„ કુંડ. (૭) ૧૭૪૦	
રૌદ્રાસિસાન્ધ-ઔરવોની મદદે. (૮) ૧૯૬૦	
લક્ષ્મી-પુરુષ સ્ત્રીનાં. (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
લગ્ન-વિમલાનના કનકશેખરના. (૩) ૫૮૧	
„ નંદિવર્ધન-રત્નવતીના. (૩) ૫૮૧	
„ નંદિવર્ધન-હિસાદેવીના. (૩) ૫૭૬	
„ નંદિવર્ધન-કનકમંજરીના. (૩) ૬૧૨	
„ નંદિવર્ધન-દયાના-(બાવિ- ખત) (૩) ૬૩૧	
„ -રિપુદાસ-નરસુંદરીના. (૪) ૭૩૭	
„ અને આનંદ. (૮) ૧૮૭૬	
„ -વિદ્યા સાથે. (૮) ૧૯૩૪	
„ સમાવેશ. (૮) ૧૯૪૭-૯	
„ ઉપાય ચિંતવન. (૮) ૧૯૩૨	
„ કાળ-વિદ્યાનો. (૭) ૧૭૬૯	
„ -આનંદ. (૬) ૧૫૫૫	
લખિયો. (૫) ૧૧૯૬	
લલન અને મૃગયા. (૪) ૬૭૨	
લલાટપદ્મે કળરી. (૫) ૧૨૮૭	
લલિત ઉદ્યાન. (૪) ૭૫૬	
લલિતનું લાલિત્ય. (૬) ૧૪૬૩	
લલિતવિસ્તાર. (૪) નોટ. ૭૬૦	
લશ્કર-આરિત્રધર્મરાજનું. (૪) ૧૦૭૯	
„ -સામાન્ય રાજ્યનું. (૬) ૧૫૬૦	
લશ્કરી નોકરી-ધનશેખર. (૬) ૧૫૪૭	
લાક્ષ્યાવાણિન્ય. (૪) નોટ ૮૩૦	
લાભ હાનિ તુલના. (૭) ૧૭૯૭	
લાભ લાભ. (૬) ૧૪૮૨	
લિપ-પાત્ર. (૧) નોટ. ૧૩૪. ૧૪૭	
લિપ દોષ. (૪) ૧૪૨૮	
લીલાધર-ઉદ્યાન. (૩) ૪૩૫	
લુપ્તના-મદની. (૫) ૧૨૬૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
લેણદારો-આઠ. કોણુ ? (૫) ૧૨૪૬	
„ -સંસારળનરે. (૭) ૧૭૩૫	
લેપ-તીન-ખાળને. (૩) ૪૪૭	
„ -સ્તબ્ધચિત્ત. (૪) ૭૦૯-૭૧૧	
લેશ્યા-છ. (૭) ૧૭૫૨	
„ -નાટકે. વણી. (૨) ૨૬૧	
„ શુદ્ધિ. (૮) ૨૦૬૦	
લોકનિરાદર. (૧) ૪૫. ૨૦૯. ૨૧૦	
લોકમાર્ગ. (૩) નોટ. ૫૦૬	
લોકસ્થિતિ. (૨) ૩૦૩-૩૩૧૨	
લોકાકાશ-રંગભૂમિકા. નાટકે. (૨) ૨૬૧	
લોકો-જૈનપુરના (૪) ૧૦૫૦	
„ -તેર વિલાસ. (૭) ૧૬૭૫	
„ સાન્નિધ્યપુરના (૪) ૧૦૪૬	
લોકોદરમાં આમ. (૭) ૧૬૫૭-૧૬૬૪	
લોકોપચાર વિનય-સાત પ્રકાર. (૪) ૧૦૭૧	
લોભ-જુઓ સાચર શિર્ષક. (૬) ૧૪૬૭	
„ ની લયંકર અસર. (૬) ૧૪૭૬	
„ ની તુલ્યતા. (૬) ૧૫૩૩	
„ ના આવિર્ભાવ. (૪) નોટ ૮૩૪	
„ નો અંજન-ધનશેખર. (૫) ૧૬૩૬	
„ પિંડ દોષ. (૪) ૧૪૧૮	
લોભીઓ શેઠ. (૪) ૬૫૫	
„ ની જુદી આંક. (૬) ૧૪૭૮	
લોભતા કારી. (૪) ૭૭૧	
„ -રહિત ખાનપાન. (૪) ૭૭૬	
લોભાશ-વસંતરાજ. (૪) ૬૨૭	
„ અને મકરધ્વજ. (૪) ૬૩૩	
„ મધ-પરદાર. (૪) ૬૩૮	
„ -મર્યાદાભંગ. (૪) ૬૩૯	
લક્ષના-ફુલશીલની. (૪) ૬૫૫	
લભાધિપતિ સાથે યુદ્ધ. (૩) ૬૧૮	
લચનચામ-આર લેદ. (૭) ૧૬૬૩	
લચનગુમિ. (૩) ૫૦૫	

વિવિધ	પૃષ્ઠ
વચનગુપ્તિ (૮)	૧૬૪૯
વચનાતિશય. (૬)	૧૬૧૯
વજ્રદંડ-અપ્રમાદ. (૭)	૧૭૪૩
વડવાનળ. (૭)	૧૮૦૬
વડા-કૂર ચિત્ત. (૩)	૩૫૩
વડીલવાક્ય-અલંકારીય. (૪)	૭૭૯
વદનકોટર ખગીચો. (૪)	૧૭
„ ની નળીરી. (૪)	૭૭૧
વધતી ધનેચ્છાઓ. (૬)	૧૪૮૧
વધસ્થાન-સંકેત. (૮)	૧૬૯૨
વધામણું-મોહને ત્યાં-નિદ્રિત રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૦
વધામણી-જન્મ. (૩)	૩૪૫. ૬૪૫
વનકર્મ. (૪) નોટ.	૮૩૦
વનદેવી મૂર્તિ. (૫)	૧૨૦૮
વનસ્પતિ. (૨)	૩૧૩
„ -સાધારણ. (૨)	૩૧૪
„ -પ્રત્યેક. (૨)	૩૧૫
„ -સૂક્ષ્મ, ખાદર. (૨)	૩૧૫
વનીપક દોષ (૪)	૧૪૧૬
વમન કરેલો આહાર. (૪)	૮૨૨
„ „ „ પાછો આવો. (૪)	૮૩૬
વરતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭
વરપ્રાપ્તિ ચિંતા. (૮)	૧૮૬૨
વરરોધન માટે પર્યટન. (૮)	૧૮૬૭
વરસાદ-સોમ સ્નેહ. (૭)	૧૭૪૧
વરિષ્ઠ રાજ્ય. (૬)	૧૬૧૩-૧૬૨૮
વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ-નામકર્મ. (૪)	૮૯૦
વર્ણન-કુઃખીનું. (૫)	૧૨૨૬
„ -પ્રભાત. (૪)	૬૬૬
„ -સમવાન મંદિર. (૫)	૧૧૮૧
„ -શરદ્. (૪)	૭૮૫
„ -હેમંત. (૪)	૭૮૭

૭૫

વિવિધ	પૃષ્ઠ
વર્ણન-શિશિર. (૪)	૯૧૨
„ -વસંત. (૪)	૯૨૧-૯૨૪
„ -શ્રીષ્ઠ. (૪)	૧૦૯૬-૧૧૦૧
„ -વર્ષા. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વર્ધમાન આંગેલ તપ. (૮)	૨૦૩૭
વર્ધમાનપુર-મનુજમતિએ. (૪)	૧૧૩૧. ૧૧૪૦
વર્ધતા-શુદ્ધાભિસન્ધિની રાણી. (૪)	૧૧૧૭
વર્ષા-વર્ણન. (૪)	૧૧૦૧-૧૧૦૩
વસંત-વર્ણન. (૩)	૪૩૪
„ વર્ણન. (૪)	૯૨૧-૯૨૪
„ રાજ-લોલાક. (૪)	૯૨૭
વહાણવટું-ધનશેખર. (૬)	૧૫૪૭
વહેમ-કેપદેશક પર. (૧)	૨૩. ૧૨૩
વહેવાર શિખામણ. (૬)	૧૪૭૧
વાલકાય. (૨)	૩૧૬
વાણિજ્ય-પાયા. (૪) નોટ.	૮૩૦
વાતવિસૃત્તિ. (૧)	૮૦
વાહ (પરિન)	૧૩૬૬
„ દરનિને જુદા પાડનાર તત્વ. (૪)	૮૬૦
„ -વિજય-સિંહાચાર્યનો (૮)	૧૬૫૮
વાદરો અને ધી. (૭)	૧૮૦૬
વામદેવ-જન્મ. (૫)	૧૧૪૧
„ -વિમળ મૈત્રી. (૫)	૧૧૪૭
„ અને ચોરી (૫)	૧૨૦૧
„ અને નાશભાગ (૫)	૧૨૦૩
„ ને શળ. (૫)	૧૨૦૭
„ ની નાશભાગ. (૫)	૧૩૨૬
„ સુક્રિષ્ણાય પૃષ્ઠા. (૫)	૧૩૨૭
„ ના હાલહવાલ. (૫)	૧૩૩૦-૬
વાર્તા વિદ્યા-રાજનીતિ. (૫)	૧૩૦૬
વાલુકાપ્રભા. (૩)	૬૮૬
વાસલુવન-મદનકંદળીનું. (૩)	૪૫૭

વિષય	પૃષ્ઠ
વાસભુવનમા શત્રુમર્દન. (૩)	૪૫૮
વાસવ-કાપિલ્યપુર. (૭)	૧૮૩૫
વિક્રમા. (૧) ૬૫. ૮૨૮ (૪)	
„ અને દુર્મુખ. (૪)	૬૭૫
„ -ચાર. (૭)	૧૭૨૫
વિકલાશનિવાસ. (૨)	૩૨૦
વિકાસકમ-નિયમ. (૭) ૧૮૩૪-૧૮૩૮	
વિખ્યાતિ-સિંહાચાર્યની. (૮)	૧૬૫૭
વિગચયાગ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૬
વિગ્રહ-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭
વિવેક. (૪)	૭૬૪
„ બુદ્ધિવગ્ન. (૪)	૭૬૬
„ અને રસના. (૪)	૭૭૫
„ પર અન્નપ્રયોગ. (૪)	૧૧૦૭
„ ની દીક્ષા. (૪)	૧૧૦૬
વિવેકાલુપા-ધવળરાજની. (૫)	૧૨૩૬
વિવેકાલુપાચાર્ય. (૪)	૭૫૭
„ નો ઉપદેશ. (૪) ૭૫૬-૭૬૧	
વિચાર અને બુધ. (૫) ૧૨૮૬-૧૨૬૬	
વિચારણા અને સાધના. (૭)	૧૬૭૮
„ -મોહ-મંત્રીની. (૬)	૧૫૬૬
„ -ચારિત્ર્યોધની. (૬)	૧૫૭૨
„ -નિકૃષ્ટ રાજ્ય પર. (૬)	૧૫૭૫
„ -અધમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૭૮
„ -સુબુદ્ધિની. (૬)	૧૫૩૬
વિચારણા-સૌભાગ્ય પર. ૧૨૦૬	
વિચાર ને કૌતક. (૫)	૧૩૦૧
વિજય-પદ્ધતિ. (૪)	૬૦૧
„ -મકરંદવળ પર. (૪)	૬૦૩
„ -રતિ હાસાદિ પર. (૪)	૬૦૫
„ પ્રવેશ. (૩)	૬૨૩
„ -મહાવિદેહે. (૨) નોટ	૨૬૩
„ -સુકૃત. (૮)	૧૬૭૪
વિજ્ઞાપિ-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૬

વિષય	પૃષ્ઠ
વિજ્ઞાન. (૧)	૧૫૨
વિતહા. (પરિ. ૦)	૧૩૬૬
વિતર્કદ્વારા નિરૂપણ. (૬)	૧૫૬૭
„ -માંકડ. (૭)	૧૭૩૬
વિદ્યાધાણ્યુ. (૬)	૧૫૧૧
વિદ્યા. (૭) ૧૭૬૮ ૧૬૨૧ (૮)	
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮) ૧૬૨૮	
„ -ચાર-રાજનીતિ અંગે. (૫) ૧૩૦૬	
„ દોષ. (૪)	૧૪૧૬
„ અવસર-વિચારણા. (૭)	૧૮૨૩
„ ધર-મિથુન ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
„ „ -વર્ણન. (૬)	૧૫૨૪
„ „ મિથુન ચિત્રદર્શન. (૬) ૧૫૨૩	
„ „ નો સત્કાર. (૮)	૧૮૮૩
„ પ્રાપ્તિ-રતનચૂડને. (૫)	૧૨૧૬
„ સાથે લગ્ન-આનંદ. (૮)	૧૬૩૪
„ શરીર વર્ણન. (૮)	૧૬૩૪
„ સાધના. (૩)	૪૪૫
„ -સિદ્ધિ. (૩)	૪૪૭
વિદ્યુત્. (૪)	૧૩૪૫
વિધાન ત્યાગ. (૮)	૧૬૬૬
વિનય-પાંસઠ પ્રકાર. (૭)	૧૭૨૪
„ -તપયોગ. (૪)	૧૦૭૦
„ -ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૭૦
„ -તેર સ્થાનક. (૪) નોટ	૧૦૭૦
„ -સાત પ્રકાર. (૪) નોટ ૧૦૭૦-૧	
વિનાશકારણો. (૭)	૧૬૩૭
વિપર્યાસ-સિંહાસન. (૪)	૮૦૬
„ -સમજણ. (૪)	૮૩૫
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૬૦
„ -મહાત્મા આક્રમણ. (૭)	૧૮૦૩
„ -વર્ણન. (૭)	૧૭૪૬
વિપાક. (૩)	૩૮૭

વિષય	પૃષ્ઠ
વિષાક્રનો આભાર. (૩)	૩૯૫
વિભુધાસય. (૪)	૬૮૭
„ માં સંસારી જીવ. (૮)	૧૯૬૭
વિભાકર અને નંદિવર્ધન. (૩)	૫૮૨
„ સમક્ષ નંદિવર્ધન. (૩)	૬૪૩
„ નું ખૂન. (૩)	૬૪૬
„ સાથે મહાપુર્ણ. (૩)	૫૮૪
„ ની હાર. (૩)	૫૮૬
વિભૂષણ-સંસારીજીવ. (૭)	૧૮૩૮
વિજ્ઞાનના ભ્રમો. (૬)	૧૪૬૪
વિમંશ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૮૬-૧૫૮૮
વિમર્શપરિચય. (૪)	૭૬૬
„ રસના શોધ માટે. (૪)	૭૮૧
„ નું અવલોકન. (૪)	૮૦૩
„ કાર્યનિવેદન. (૪)	૧૧૦૪
„ વિચારો. ધનમર્વ. (૪)	૬૫૪
„ મિથ્યાભિમાન. (૪)	૬૫૧
„ ધનસ્વરૂપ પર. (૪)	૬૫૭
„ અશુદ્ધિ વ્યસન પર. (૪)	૬૬૭
„ ખુમાર પર. (૪)	૬૭૨
„ મૃત્યુના માંસભક્ષણ. (૪)	૬૭૪-૫
„ વિકૃતિ. (૪)	૬૭૭
„ હર્ષવિષાદ. (૪)	૬૮૨-૩
„ વિભુધાસય. (૪)	૬૮૬
વિમળકુમાર-જન્મ. (૫)	૧૧૪૧
„ ની મહાનુભાવતા. (૫)	૧૧૬૫
„ ની નિરપૃહતા. (૫)	૧૧૭૫
„ કૃત દેવદર્શન. (૫)	૧૧૮૧
„ નું ઉત્થાન. (૫)	૧૧૮૫
„ ની સહૃદયતા. (૫)	૧૨૦૪
„ ની મહાનુભાવતા. (૫)	૧૨૦૭
„ કૃત ભગવંતસ્તુતિ. (૫)	૧૨૧૧-૧૨૧૬
„ કુમારની વિરક્તિ. (૫)	૧૨૨૨
„ અને મનોનંદન. (૫)	૧૨૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વિમળ હિમલવન યોજના. (૫)	૧૨૨૬
„ દીક્ષા. (૫)	૧૩૨૪
„ વામદેવ મૈત્રી. (૫)	૧૧૪૭
વિમળાલોક અંજન. (૧) ૨૫. ૧૨૬. ૧૩૧	
„ „ નો પ્રભાવ. (૧)	૧૩૫
„ „ થી અંતરદર્શન (૪)	૯૩૪
„ „ વિચક્ષણ. (૪)	૧૧૦૮
વિરતિદેવી. (૪)	૧૦૬૪
વિરલતા-જીતનારાઓની. (૪)	૬૦૮
વિરહવ્યથા. (૩)	૫૬૧
વિરહની દશા. (૮)	૧૮૫૮
વિરહી રાજહંસિકા ચિત્ર. (૬)	૧૫૨૩
„ વર્ણન. (૬)	૧૫૨૫
વિરોચન-જનમંદિરનગર. (૭)	૧૮૨૬
વિલાસ-મરકાત. (૮)	૧૯૨૮
„ નો વિલાસ. (૬)	૧૪૬૭-૬
વિલેપન-શુક્લધ્યાન. (૭)	૧૭૫૮
વિવાદ-આત્મહ નશ્વિ. (૮)	૨૦૬૧
વિવિધિયા-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૮
વિવેક-આખ્યા. (૪)	૧૦૫૮
„ ગિરિ-સ્થાન. (૪)	૧૦૪૪
„ „ -દર્શન. (૪)	૧૦૪૭
„ કેવળી. (૩)	૬૫૧
„ પર્વત પરથી અવલોકન. (૪)	૬૭૦. ૬૮૫
„ „ સાક્ષાત્કાર. (૪)	૧૧૦૭
„ બ્રહ્મનો આધ્યાત્મ. (૬)	૧૫૮૪
વિરાદ-ભદ્રિલપુર. (૭)	૧૮૪૨
વિરાદમાનસ. (૫)	૧૩૨૯
વિશુદ્ધ ધર્મ-વાંદરો. (૭)	૧૭૫૯
વિશુદ્ધિ કોટિ-ચાર. (૮)	૨૦૫૬
„ -દર્શનને જુદા પાડનાર તત્ત્વ. (૪)	૮૬૧
વિશેષ (પરિં)	૧૩૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
વિરોધતાનાં કારણો. (૧)	૧૪૩
વિષ-અર્થકારિક. (૪)	૮૧૪
વિષય-ઝેરી ઝાડો. (૭)	૧૭૪૦
„ મૂર્છા. (૧)	૧૫૩
„ રાગ. (૪)	૮૬૫
વિષયાભિલાષ-મંત્રી. (૩) ૩૮૬. ૭૬૨.	૮૮૩.
„ અધમ રાજ્યે. (૬)	૧૫૭૮
„ ના પાંચ માણસો. (૫)	૧૩૧૮
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૪
„ -મત. (૮)	૧૬૩૬. ૧૬૪૩
વિષયો-જૈનમંદિરે. (૧)	૨૦-૧૦૩
વિષવાણિગ્ધ. (૪) નોટ.	૮૩૦
વિષાદ. (૪)	૯૭૬
વિષ્ણુચાલ્કર્ણ. (૬)	૧૫૧૧
વિષ્ણુ સ્મરણે મોક્ષ-તીર્થાઓ. (૮)	૨૦૪૦
વિહાયોગતિ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
વિહાર-ઉત્ત. (૭)	૧૭૨૮
„ -માસકલ્પ. (૮)	૧૬૮૭
„ -સાધુનો. (૬)	૧૬૦૦
વીંછી-નોકપાય. (૭)	૧૭૩૮
વીરહાક-કનકોદર. (૮)	૧૮૭૯
વીર્યોદ્ધાસ-દેવદર્શનથી. (૫)	૧૧૮૧
વૃત્તિ-દર્શનને જુદું પાડનાર તત્ત્વ.	
(૪)	૮૬૨
„ સંક્ષેપ-તપયોગ. (૪)	૧૦૬૮
વૃક્ષાઓ-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૬-૧૦૦
વૃશ્ચિક-રાશિ. (૭)	૧૬૫૨
વૃષભ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૩
વૃષભ-રાશિ. (૭)	૧૬૫૦
વેદના-નરકની પ્રકાર. (૧)	૫૭
„ ક્ષેત્ર-અન્યોન્યકૃત-પરમાધ્યાત્મિક.	
નોટ. (૧)	૫૭
„ તિર્થ-મનુષ્ય-દેવચરિત્રાં.	૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ
વેદનીય. (૨) n	૨૮૬
„ -મિત્રરાત્ન. (૪)	૮૮૬
„ -ના બે મનુષ્યો. (૪)	૮૮૬
„ અને વિબુધાલય. (૪)	૬૮૮
„ આક્રમણ-બાધા. (૭)	૧૮૦૭
વેદિકા-તૃષ્ણા. (૪)	૮૦૮
„ -રહસ્ય. (૪)	૮૫૫
„ અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
„ નિઃસ્પૃહતા. (૪)	૧૦૫૫
વેપાર-ધનરોપર. (૬)	૧૫૪૭
વેલ્લહલ કથા. (૪)	૮૨૦
„ -યોજના. (૪)	૮૨૫
„ -કોણ ? (૪)	૮૨૫
વેશ અને ધર્મસંબંધ. (૮)	૨૦૪૬
„ ને દર્શનને જુદું પાડનાર તત્ત્વ.	
(૪)	૮૧૬
„ કર્મપરિણામકૃત. (૨)	૨૫૬
„ નવનવા. (૨)	૨૬૦
„ શ્રમણનો. વિરતિરહિતપણું. (૭)	૧૮૩૬
વૈદિકચલ્લિક. (૧)	૧૩
વૈદિકશાસ્ત્રસાર. (૬)	૧૫૦૬-૧૫૧૭
વૈદિકયાનક-ઉપનય. (૮)	૨૦૪૩-૫૩
„ -આધિવિધાય. (૪)	૮૧૬
„ શાળાઓનું ઉત્થાન. (૮)	૨૦૪૬
„ સમયજ્ઞ. (૪)	૮૨૧
વૈભાષિક (પરિ.)	૧૩૮૩
વૈમાનિક-વર્ણન. (૭)	૧૮૨૦
વૈયાવચ્ચ-તપયોગ. (૪)	૧૦૭૧
„ -દશ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
વૈરાગ્ય-ના પ્રસંગો. (૧)	૨૦૧
„ „ (૭)	૧૬૫૭-૧૭૬૦
„ -પ્રથમ મુનિના (૭)	૧૬૫૭-૧૬૬૪
„ -દ્વિતીય મુનિના (૭)	૧૬૬૫-૧૬૮૦
„ -તૃતીય મુનિના (૭)	૧૬૮૧-૧૬૮૬

વિષય	પૃષ્ઠ
વૈરાગ્ય-અતુર્ય મુનિના (૭) ૧૬૮૭-૧૬૯૯	
„ -પંચમ મુનિના (૭) ૧૭૦૦-૧૭૩૪	
„ -છઠ્ઠા મુનિના (૭) ૧૭૩૪-૧૭૬૦	
વૈરાગ્ય ન થવાનું કારણ-જ્ઞાનાશાતના.	
(૮) ૨૦૧૯	
વૈરાગ્ય-પદ્ધતિપથી. (૮) ૨૦૨૧	
વૈશેષિક. (૮) ૨૦૪૭	
„ (૧) કલ્પલક્ષ્યસ્થાપિત. ૫૧	
„ દર્શન. (૪) ૧૦૨૮. ૧૩૭૧-૭૫	
વૈજ્ઞાન-જન્મ. (૩) ૩૪૬	
„ -સ્વરૂપ. (૩) ૩૪૬	
„ -મૈત્રી. (૩) ૩૪૬-૩૫૧	
„ -સંગમુક્તિ ઉપાય. (૩) ૩૫૬	
„ -વિકુરને તમાચો. (૩) ૫૪૬	
„ -પદ્ધતિ-નંદિઓ. (૩) ૫૫૦	
„ અને હિંસા. (૩) ૫૭૬	
„ ને વાહવાહ. (૩) ૫૮૮	
„ નજીવી બાળતમાં છરી. (૩) ૬૧૬	
„ ની લખકર અસર. (૩) ૬૩૭-૯	
„ -ખરી ઓળખાણ. (૩) ૬૫૮	
„ -હિંસાકૃત વિપર્યાસ. (૩) ૬૫૯	
„ -અનંતાનુબંધી. (૩) ૬૬૯	
વ્યક્તિભેદ-વૈદકમાં. (૬) ૧૫૧૪	
વ્યંજનાવચ્છેદ. (૭) ૧૭૫૪	
વ્યંતર. (૩) ૪૧૧	
„ નું ટીખળ. (૩) ૪૧૫	
„ -વર્ણન. (૭) ૧૮૨૦	
વ્યવહાર-નિશ્ચય. (૪) ૧૦૧૪	
„ ના માર્ગો. (૩) ૫૬૮	
„ પાલન. (૮) ૧૯૫૨	
વ્યસન-સાત વર્ણન. (૪) ૯૬૮	
„ -સૂત (૪) ૯૬૮	
„ -મૃતયા. (૪) ૯૭૨	
વ્યસની રમણ-મરણ ૯૬૫	

વિષય	પૃષ્ઠ
વ્યાધિઉપેક્ષા. (૪) ૮૧૪	
„ -ઉપાય. (૪) ૮૧૫	
„ -નામો. (૪) ૮૯૮	
વ્યાપકતા-નો દાવો-સાર્વત્રિક. (૮) ૨૦૫૪	
„ સાચી કેમ આવે. (૮) ૨૦૫૫	
વ્યાપાર. (૧) ૭૩	
વ્યાપારી-આર કથાનક. (૭) ૧૭૦૮-૩૪	
મત-આર-ગૃહિપર્મના. (૪) ૧૦૭૮-૧૦૮૬	
શકટ કર્મ. (૪) નોટ ૮૩૦	
શકસ્તવ. (૩) નોટ ૪૬૬. ૧૧૬૨ (૫)	
શક્તિ-ત્રણ-રાજસત્તા અંગે. (૫) ૧૩૦૮	
શક્તિ દોષ. (૪) ૧૪૨૦	
શંખધમ-મત. (૪) ૧૩૪૯	
શંખનાદ-મન્મથજેર. (૬) ૧૫૦૮	
શનુમર્દન અને બાળ. (૩) ૪૫૬-૪૬૦	
„ ની શંકા. (૩) ૪૬૫	
„ ની મધ્યમ ગણના. (૩) ૫૨૫	
„ ની સુખુદ્ધિ વિચારણા. (૩) ૫૨૬	
„ ની દીક્ષા ઇચ્છા. (૩) ૫૪૦	
„ નો રાજ્યત્યાગ. (૩) ૫૪૨	
શબ્દભેદે દ્રવ્યજ્ઞ નહિ. (૮) ૨૦૬૧	
શમાવહ ઉદ્યાન. (૩) ૫૫૪	
શમ્યા-દેવ-જન્મ. (૭) ૧૮૩૨	
શરદ્ધર્મ. (૪) ૭૮૫	
શરદી-કારણ. (૭) ૧૭૪૩	
શકરામવા. (૩) ૬૮૭	
શરીરલક્ષણ. (૫) ૧૧૫૧-૧૧૬૩	
શસ્ત્રો-અંતરનાં. (૩) ૬૭૬	
શાક્ય-દર્શન. (૪) ૧૩૪૩	
શાક્ય-ચોર. (૪) ૭૧૨	
શાતા ગૌરવ. (૮) ૧૨૬૨	
શાંતિસિવ-મૂર્ખ સિંધ. (૪) ૮૧૪	
શાદ્ધર્મપુર. (૩) ૬૩૪	
„ ને પાદરે. (૩) ૬૫૦	

વિષય	પૃષ્ઠ
સામ્રાજ્યાસ-સામ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬) ૧૫૬૮	
શિકાર અને નંદિવર્ધન. (૩) ૬૨૫	
„ -હિસાની અસર. (૩) ૫૭૮	
શિક્ષાપત-ગૃહસ્થનાં. (૪) ૧૦૮૪-૧૦૮૬	
શિક્ષા-સદાગમની મહામોહની અને પરિગ્રહની. (૩) ૧૭૭૪-૫	
શિખામણુ-અનુભવી વૃક્ષની. (૬) ૧૪૭૧	
શિવભક્ત. (૫) ૧૨૭૬-૭	
શિવભક્તો-મૂર્ખ શિષ્ય. (૪) ૮૧૬	
શિવભવન-ની સમૃદ્ધિ. (૫) ૧૨૬૨	
„ નુ રહસ્ય. (૫) ૧૨૬૮	
શિવસ્મરણે મોક્ષ-તીર્થાગીનો. (૮) ૨૦૪૦	
શિશિર વર્ષુન. (૪) ૯૧૨	
શિષ્ટતાની હદ. (૫) ૧૨૦૮	
શીલમુખ-ચારિત્રધર્મરાજનું. (૪) ૧૦૬૦	
શીલાંગ. (૧) નોટ ૯૨-૯૩	
„ -અઢાર હજાર. (૪) ૧૦૬૦	
શીવ. (૪) ૮૪૫	
„ -શીવ. (૪) ૧૩૪૪	
શુકનરાસ. (૬) ૧૫૧૮-૨૦	
શુકલોચના. (૭) ૧૭૫૨	
„ આન. (૫) ૧૨૮૦, ૨૦૭૦ (૮)	
„ „ કેડી (૬) ૧૬૦૭	
„ „ -વિલેપન. (૭) ૧૭૫૬	
શુદ્ધ-દર્શન. (૪) ૧૩૪૫	
શુદ્ધાભિસન્ધિ રાજ. (૪) ૧૧૧૭	
શુદ્ધિ-ત્રણ. (૪) નોટ. ૮૪૬	
શુભ નામકર્મ. (૪) ૮૯૧	
„ પરિણામ રાજ. (૩) ૩૬૨-૩૬૩	
„ વિપાક. (૫) ૧૨૮૫	
„ સુન્દરી. (૩) ૩૭૪	
„ -સ્પર્શનપરત્વે. (૩) ૩૮૩	
„ -સલાહ. (૩) ૪૦૫	
„ -ને આનંદ. (૩) ૪૫૨	

વિષય	પૃષ્ઠ
શુભ-મનીષીના હૃદયમાં. (૩) ૫૧૬	
„ -ના પુત્રો. (૩) ૫૪૫	
શુભોદય. (૪) ૭૬૩	
શુભચિત્ત નગર. (૬) ૧૫૫૪	
શુભમાનસ નગર. (૪) ૧૧૧૭	
શુળ-ખુલાસો. (૫) ૧૨૪૫	
શૈલરાજ જન્મ. (૪) ૭૦૫	
„ -સ્તબ્ધચિત્તલેપ. (૪) ૭૦૬	
„ -મૃધાવાદ-અદેખાઈ. (૪) ૭૩૮	
„ સંબંધ છાડણુ ઉપાય. (૪) ૧૧૧૮	
„ નો ધમધમાટ. ૧૧૨૧	
„ -ની હાજરી. (૮) ૧૬૬૧	
શૈલેશી. (૮) ૨૦૩૨	
„ કરણ. (૫) ૧૨૮૧, ૨૦૭૧ (૮)	
„ માર્ગ. (૬) ૧૬૦૮	
શોક. (૪) ૭૬૫, ૮૬૬, ૮૭૬	
„ -પ્રવેશ. (૪) ૬૪૬	
„ -થી મરણ. (૪) ૬૫૦	
„ અને ધનવાહન. (૭) ૧૭૮૭	
„ -આક્રમણ બાધા. (૭) ૧૮૦૬	
શોખ, ધનનાશ. (૪) ૬૬૨	
શૌચ-ચતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૮ (૪) ૧૦૭૬	
„ પ્રકાર. (૪) ૬૦૬	
„ વાદ. (૪) ૮૭૭	
શ્રદ્ધા-વાંદરી. (૭) ૧૭૫૯	
„ -સાધુપત્ની. (૫) ૧૨૫૯	
શ્રદ્ધા-ચિત્તવિક્ષેપે. (૪) ૮૫૪	
„ ધર્મચોખ્ખતા. (૭) ૧૭૨૨	
શ્રાવક-મધ્યમ રાજ્ય. (૬) ૧૫૬૩	
શ્રીપતિ કથા (૬) નોટ. ૧૫૮૬	
શ્રુતિ-કેવિદ-બાલિશ. (૭) ૧૭૭૭-૧૭૮૫	
„ -સદાગમની નજરે. (૭) ૧૭૮૧	
શ્રયાંસ. (૮) ૨૦૭૮	
શ્રોતબ્ધ. (૧) ૩	

વિષય	પૃષ્ઠ
શ્રોતગ્રન્થ-સર્વજ્ઞ વચન. (૧)	૪
શ્રોતાના પ્રકાર. (૧)	૬
સ્લાધ્ય. (૧)	૩
ષ્ટપુરુષ ચરિત્ર. (૬)	૧૫૭૬. ૧૫૮૫.
૧૫૮૯. ૧૫૯૩. ૧૬૧૨. ૧૬૨૬.	
ષ્ટપુરુષ ચરિત્ર-ક્ષેમકરનુ. (૬)	૧૫૫૭
ષંદવેદ. (૪)	૮૬૯
સંયમ અને સંતોષ (૪)	૧૦૯૩
„ -યતિધર્મ મનુષ્યનાં. ૬ (૪)	૧૦૭૩
„ -સત્તર પ્રકાર. (૪)	૧૦૭૩
„ -કદર્થના. (૫)	૧૩૦૦-૧
સંલીનતા-તપચે.ગ. (૪)	૧૦૬૯
„ -ચાર પ્રકાર. (૪) નોટ	૧૦૬૯
સંલેખના. (૮)	૧૬૫૪
સંવત્સર. (૭)	૧૬૪૭
સંવત્-તત્વ. (પરિં)	૧૩૬૪
સંવ્યવહાર-યોગ્યનો. (૭)	૧૭૦૩
સશય (પરિં)	૧૩૬૪
સંશય-રાજનીતિ ગુણ. (૫)	૧૩૦૭
સંસાર-દારનું પીઠું. (૭)	૧૬૭૪
„ નાટક. (૨)	૨૬૧
„ બળર. (૭)	૧૭૩૪-૧૭૬૦
„ માં સાર. (૫)	૧૧૬૮
„ રસિકતા. (૧)	૧૫૬
„ સુખ. વિ. મોક્ષસુખ. (૩)	૬૬૭
„ સ્વરૂપ-આંતરજ્ઞાન. (૫)	૧૨૩૮
સંસારીજીવ-તરુકર. (૨)	૨૬૭
„ નું રાજ પચાવનાર. (૪)	૬૧૬
„ અને ચારિત્રરાજ. (૫)	૧૩૧૦
„ અસંવ્યવહારે (૨)	૩૦૦-૧૨
„ એકાક્ષિનિવાસે. (૨)	૩૧૨-૨૦
„ -વિક્ષાક્ષિનિવાસે. (૨)	૩૨૦-૩
„ -પંચાક્ષપશુ સંસ્થાને. (૨)	૩૨૪-૩૩૦
„ -નંદિવર્ધન. (૩)	૩૪૪-૬૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ
સંસારીજીવ-છટ્ટી નારકીએ. (૩)	૬૮૫
„ -નારકી તિર્થાંચે. (૩)	૬૮૬-૭
„ -રિપુદારણ. (૪)	૭૦૩-૧૧૩૩
„ -સાતમી નરકે. (૪)	૧૧૨૮
„ -વામદેવ. (૫)	૧૧૪૦-૧૩૩૬
„ -ધનશેખર. (૬)	૧૪૬૬-૧૬૩૮
„ -ધનવાહન. (૭)	૧૬૪૫-૧૮૧૫
„ -માછલો. (૭)	૧૮૧૬
„ -વાધ. (૭)	૧૮૧૬
„ -ખિલાડો. (૭)	૧૮૧૭
„ -અમૃતોદર. (૭)	૧૮૧૮
„ -ભુવનપતિએ. (૭)	૧૮૧૯
„ -બાંધુ નામે. (૭)	૧૮૨૨
„ -વિરોચન. (૭)	૧૮૨૬
„ -સોંધર્મ દેવલોકે. (૭)	૧૮૩૧
„ -કલદ આહીર. (૭)	૧૮૩૩
„ -જ્યોતિષીએ. (૭)	૧૮૩૪
„ -દેહકો. (૭)	૧૮૩૫
„ -વાસવ. (૭)	૧૮૩૫
„ -બીજે દેવલોકે. (૭)	૧૮૩૬
„ -વિભૂપણ. (૭)	૧૮૩૮
„ -વિરાટ. (૭)	૧૮૪૨
„ -ત્રીજે દેવલોકે. (૭)	૧૮૪૩
„ -ગુણધારણ. (૮)	૧૮૫૪-૧૮૫૪
„ -પ્રથમ ઐવેયકે. (૮)	૧૮૫૪
„ -અંગાધર. (૮)	૧૮૫૫
„ -બીજે ઐવેયકે. (૮)	૧૮૫૫
„ -પાંચમે ઐવેયકે. (૮)	૧૮૫૫
„ -સિંહ-ધાતકીખડે. (૮)	૧૮૫૬
„ એકાક્ષિનિવાસે. (૮)	૧૮૬૬
„ -પંચાક્ષપશુસંસ્થાને (૮)	૧૮૬૬
„ -વિભુધાલયે. (૮)	૧૮૬૭
„ -અનુસંદર. (૮)	૧૮૭૮
„ -સર્વાર્થસિદ્ધે. (૮)	૨૦૨૭

વિષય	પૃષ્ઠ
સંસારીજીવ-અમૃતસાર. (૮)	૨૦૨૬
„ નો મોક્ષ. (૮)	૨૦૩૦
સંસ્થાન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સંસ્તવ દોષ. (૪)	૧૪૧૮
સંહિતા. (૮)	૨૦૪૩
સંહત દોષ. (૪)	૧૪૨૪
સંગપણુ-મોટાનાં. (૩)	૫૫૩
સંકીર્ણ કથા. (૧)	૫
„ „ -તેનો આશય. (૭)	૭
સંકેત. (૨)	૨૬૪
„ -સ્પષ્ટતા. (૨)	૩૨૯-૩૩૦
„ નિર્દેશ. યુધસૂત્રિનો. (૫)	૧૨૨૧
„ દર્શન. (૮)	૧૬૭૨
સંક્ષિપ્તચિત્તતા-રેટે (૭)	૧૬૮૩
સંક્ષિપ્ત-અર્થ યોજના. (૪)	૮૪૨
સંગમ. (૩)	૪૬૭
સંગ-શ્રુતિસંબંધ. (૭)	૧૭૭૯
સંધ્યણુ નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સંધાતન નામકર્મ. (૪)	૮૬૦
સન્ન-ચોરીની-સીધી. (૫)	૧૩૩૩
સન્નનમેળાપ. (૫)	૧૧૬૮
„ ની સહદયતા. (૫)	૧૨૦૪
સંજ્ઞા-મંજિરા-નાટકે. (૨)	૨૬૧
સંશય-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
સંજ્ઞા-ચાર-ખિલાડી. (૭)	૧૭૩૮
સંજવલન (૪)	૮૮૧
સત્તર પ્રકારે સંયમ. (૪)	૧૦૭૩
„ -ખીજ રીતે. (૪)	૧૮૭૪
સત્યતા. (૮)	૧૬૨૧
„ પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાય. (૮)	૧૬૨૫
„ -શુદ્ધાસિન્ધિ વર્ચતા પુત્રી(૪)	૧૧૧૮
સત્ય-પ્રશંસા. (૪)	૭૨૦
„ -ખોધના અભાવનું કારણ. (૫)	૧૨૬૧
„ -યતિધર્મ મનુષ્ય નં. ૭ (૪)	૧૦૭૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સત્ત્વ-મોક્ષ. (૮)	૨૦૫૮
„ -સર્વસ્વ. (૫)	૧૧૬૦
„ -વર્ધનઉપાય. (૫)	૧૧૬૦
સત્ત્વ-વ્યાખ્યા. (પરિ. ૦)	૧૩૬૭
સદામમ-પરિચય. (૨)	૨૭૬-૨૮૦
„ -આનંદ કારણ. (૨)	૨૮૨
„ -માહાત્મ્ય. (૨)	૨૮૩
„ -આશ્રય. (૨)	૨૬૮
„ -ની મશ્કરી. (૨)	૩૦૬
„ -અને ભવજંતુ. (૩)	૩૭૬
„ -સદ્બોધ મિત્ર. (૪)	૧૦૬૧
„ ની ગંભીરતા. (૫)	૧૩૪૦
„ આગમન. (૭)	૧૭૬૬
„ સામર્થ્ય કથન. (૭)	૧૭૬૬
„ અને ધનવાહન. (૭)	૧૭૭૫
„ ની નજરે શ્રુતિ-સંગ. (૭)	૧૭૮૧
„ સદુપદેશ અને કોવિદ. (૭)	૧૭૮૩
„ માહાત્મ્ય. (૭)	૧૭૮૪
„ દુરગમન. (૮)	૧૮૦૮
„ -સુદર મુનિ. (૭)	૧૮૨૧
„ -નજીક હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -દૂર હોય ત્યારે. (૭)	૧૮૨૨
„ -પ્રાપ્તિ-કર્તવ્ય. (૭)	૧૮૨૭
„ દર્શન-કંદમુનિ. (૮)	૧૮૮૭
„ -સમંતભદ્ર. (૮)	૨૦૨૧
„ અને સિદ્ધ. (૮)	૧૮૫૭
„ -પરિચય. (૮)	૧૮૮૫
„ -સમંતભદ્ર. (૮)	૧૮૮૭
„ ચરણ. (૮)	૨૦૨૦
સદાચારી બ્રાહ્મણ-વિમર્શન. (૬)	૧૫૮૮
સદાશિવ-ઔતાચાર્ય. (૪)	૮૧૩
„ -પર દોરડીનો માર. (૪)	૮૧૫
સદગુણરક્તતા-ગૃહિધર્મપત્ની. (૪)	૧૦૮૬
સદ્યુક્તિ-પરિચય. (૧)	૩૬-૧૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સદ્બુદ્ધિ-મહત્તા. (૧)	૧૬૦
„ -સાથે વાતચીત. (૧)	૪૧-૧૬૪
„ -અથોત્પત્તિ. (૧)	૨૦૭
સદ્બોધની સલાહ. (૫) ૧૩૦૨. ૧૭૬૭-૮૭	
„ ની રાજનીતિવિચારણા. (૫) ૧૩૦૫	
„ પ્રયાણ. (૮)	૧૬૩૫
„ નો વખતસરનો સપાટો. (૮) ૧૬૪૫	
„ -મંત્રી. (૪)	૧૦૬૦
„ અને જ્ઞાનસંવરણ. (૪)	૧૦૬૦
„ ની અવગતિ બાર્યા. (૪)	૧૦૬૧
„ મંત્રી-ઉત્તમ વર્ણન. (૬)	૧૫૬૫
સદ્બાવસારતા-ચતિધર્મપત્ની. (૪) ૧૦૭૭	
સંતોષ. (૩)	૩૮૮
„ નો સ્પર્શનને બચ. (૩)	૩૬૭
„ નો પરિચય. (૪)	૭૬૨
„ દર્શનકુતુહલ. (૪)	૧૦૬૩
„ નું જૈન વિકાસક્રમમાં સ્થાન.	
(૪) ૧૦૬૩-૪	
„ ની પત્ની-નિષ્પિપાસિતા. (૪) ૧૦૬૫	
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૬૮
સંક્ષિપ્ત-રાજનીતિશુભ. (૫)	૧૩૦૭
સંનિષ્પાત. (૪)	૮૨૨
„ બાવાર્ય. (૪)	૮૩૬-૮૪૦
„ -અસાધ્ય કોટિનો.	૮૪૧
„ -બાવાર્ય. (૭)	૧૬૬૪
સંપુર્યક. (૧)	૪૩. ૨૦૩
સપ્રમોદનગર વર્ણન. (૮)	૧૮૫૪
સખીજ-યોગમાર્ગ. (૬)	૧૬૦૬
સમતા-યોગનાલિકા. (૬)	૧૬૦૮
સમંતભદ્ર પરિચય. (૮) ૧૬૮૦-૧૬૮૮	
„ -સદાગમ. (૮)	૧૬૮૬-૧૬૮૮
„ -તેજ સદાગમ. (૮)	૨૦૨૧
„ -ઉપદેશ. (૮)	૨૦૩૬-૨૦૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમંતભદ્ર-મોક્ષ. (૮)	૨૦૬૪
સમય-કાળ. (૨) નોટ	૨૬૬
સમયજ્ઞ વૈદ. (૪)	૮૨૧
„ „ ઉપદેશ. (૪)	૮૩૭
સમરસેન-યુદ્ધ. (૩)	૫૮૫
સમરાદિત્ય ચરિત્ર. (૨)	૨૫૩
સમવસરણ. (૧) નોટ	૧૦૭-૮
„ (૬)	૧૬૧૭
સમવાય. (પરિં)	૧૩૭૫
સમવાયી કારણ-પાત્ર. (૧) નોટ	૧૧૧
સમાચારી. (૪)	૧૦૫૧
સમિતિ-યુક્તિ. (૩) નોટ	૫૦૫
સમુદય. (પરિં)	૧૩૮૧
સમુદ્ધાત. (૮)	૨૦૩૨. ૨૦૭૧
સમુદ્ર-સંસારવિસ્તાર. (૭)	૧૭૦૬
„ દેવ-જગતી ન્યાત. (૬)	૧૫૪૨
„ „-કોપ. (૬)	૧૫૪૨
સંપત્તિ-વરિષ્ઠ રાજ્યની. (૬)	૧૬૧૬
સંપ્રદાયો-ભારતવર્ષીય. (૪) નોટ.	૧૦૨૪
સંબંધી વાનર. (૭)	૧૭૫૮
સંલિખતોત્સવિધિ. (૫)	૧૧૬૬
સંભોગ-નગર. (૮)	૧૬૬૮
સંમૂર્ધિમ. (૨)	૩૨૫
સમ્યક્ત્વ-અધિગમ. (૧)	૧૩૪
„ સ્વરૂપ. (૧)	૧૪૭-૪૮
„ પાત્ર દુષણ. (૧)	૧૪૮
સમ્યક્પ્રવૃત્તિ-સાધ્યપ્રાપ્તિ ઉપાય. (૭) ૧૭૫૧	
સમ્યક્દર્શન. (૧) ૧૩૬. ૧૪૭. ૫૧૧ (૩)	
„ -સેનાપતિ. (૪)	૧૦૮૭
„ ની બ્યવસ્થા. (૪)	૧૦૮૬
„ નાં ત્રણ રૂપો. (૪)	૧૦૮૬
„ નો જુસ્સો. (૫)	૧૩૦૪
„ સદ્બોધસંકેત. (૭)	૧૮૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સમ્યક્દર્શન-આગમન. (૭)	૧૮૨૯
સરળ શેઠ ને વામદેવ. (૫)	૧૩૩૦
„ ની સરળતા. (૫)	૧૩૩૪
સરશોધણ. (૪) નોટ.	૮૩૧
સરાવળામાં જીખ. (૫)	૧૨૬૬
„ નું રહસ્ય. (૫)	૧૨૭૨
સર્વતોબદ્ર તપ. (૮)	૨૦૩૬
સર્વતોબદ્રા પ્રતિમા. (૮)	૨૦૩૭
સર્વદર્શન સંગ્રહ. (૪) નોટ.	૧૦૨૪
સર્વવિરતિ-દેશવિરતિ (૧)	૧૬૬
સર્વાર્થસિદ્ધ. (૮)	૨૦૨૭
સલાહ-સુચુક્તિ મત્રીની. (૬)	૧૫૩૬
સાંશયિક મિથ્યાત્વ. (૭)	૧૬૯૧
સાક્ષીભાવ. (૩)	૪૦૪
સામરજન્ય (૬)	૧૪૬૭
„ ધનરોપર મૈત્રી. (૬)	૧૪૬૭
„ ની અસર-કર્માદાન (૬)	૧૪૭૮
„ „ -વિષયરાગ. (૬)	૧૫૧૮
„ વિદ્યોત ઉપાય. (૬)	૧૫૫૩
„ નો ઉપદેશ. (૬)	૧૫૪૯
સાગરોપમ (૧) નોટ.	૮૨
સાખ્ય (૧) કષિલસ્થાપિત.	૫૧
„ પ્રકૃતિ (૧) નોટ.	૧૫૨
„ દર્શન. (૪) ૧૦૨૯. ૧૩૭૬-૮૦	
„ (૮)	૨૦૪૭
સાચી સલાહની અસર. (૩)	૪૫૪
સાચો વૈદ્ય (૮)	૨૦૪૬
સાત અને વિબુધાલય. (૪)	૯૮૮
સાત મહેલિકા. (૪)	૯૯૪
સાતમી નરકે ધનવાહન. (૭)	૧૮૧૫
સાત સવાલ-એક જવાબ. (૬) ૧૫૦૦-૧	
સાત્ત્વિકમાનસપુર-સ્થાન. (૪)	૧૦૪૪
„ -તાબાનાં નગરો. (૪)	૧૦૪૫
„ ની ભગીરી-કર્મપરિણામની (૪) ૧૦૪૬	

વિષય	પૃષ્ઠ
સાત્ત્વિકમાનસપુરના લોકો. (૪)	૧૦૪૬
સાદર્ય-છવનોનું. (૫)	૧૩૨૨
સાધારણ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સાધારણ શરીર. (૨)	૩૦૫
સાધર્મી પ્રેમ-જૈન ધર્મસાર. (૩) ૫૫૫	
„ વાસલ્ય. (૩)	૫૫૬
સાધુતામાં સુખ. (૮)	૧૮૯૬
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
સાધુધર્મ ચોગ્યતા. (૭)	૧૭૨૩
„ ની સેવા. (૭)	૧૬૭૬
„ ની અગ્નીઆર પત્ની. (૫)	૧૨૫૬
„ પણ-માન્યતામાં ફેર. (૪)	૮૫૦
સાધ્ય-પાંચ નગરવાસીઓનું (૪) ૧૦૨૩	
„ પ્રાપ્તિ ઉપાય-સમ્યક્ પ્રવૃત્તિ. (૭)	૧૭૫૧
સામનીતિ-દૂતની. (૫)	૧૩૧૪
„ -રાજનીતિ અમ. (૫)	૧૩૦૮
સામંતચક્ર-મોહરાયનું. (૪) ૮૮૩-૮૮૭	
સામાનિક દર્શન. (૪)	૧૩૪૪
સામાન્ય. (પરિં)	૧૩૭૪
„ કર્મ-પાંચ નોટ. (૪) ૮૩૦-૮૩૧	
„ રાજ્યવર્ણન. (૬)	૧૫૬૦-૧
„ રૂપા. (૩)	૪૦૮
„ „ ની કાળક્ષેપ સલાહ. (૩) ૪૧૦	
„ „ ના પુત્રો. (૩)	૫૪૫
„ -વિરોધ સ્વરૂપ. (૪) ૮૬૫-૮૬૮	
સામાયિક-મિત્ર-આત્મિકધર્મરાજનો (૪)	૧૦૬૪
„ -શિક્ષાત્વ. (૪)	૧૦૮૪
„ -મહાસામાયિક. (૫)	૧૨૭૬
સામુદ્રિકસાસ્ત્ર. (૫)	૧૧૫૧
સામાન્ય-મોહનું-નિરૂપ રાજ્ય. (૬) ૧૫૭૩	
„ „ -અધમરાજ્ય. (૬)	૧૫૮૩
સારગુરુ કથાનક. (૫)	૧૨૬૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સામ્યુક કોણુ ? (૫)	૧૨૬૮
સામ્ય-કૌશલ્ય. (૩)	૫૬૦
„ -ને ઉનામ. (૯)	૧૯૫
સામ્યુત-સંસારે. (૩)	૩૬૯
સામ્ય-ધનને અંગે. (૬)	૧૪૭૨
સિદ્ધ શાશિ. (૭)	૧૬૫૧
„ -આત્મીય-સંસારીજીવ. (૮)	૧૬૫૬
„ -આચાર્યપદે. (૮)	૧૬૫૭
„ -વિષ્ણુતિ. (૮)	૧૬૫૮
„ -શિવિહતા. (૮)	૧૬૬૨
„ વિહીકિત તપ. (૮)	૨૦૩૫
સિદ્ધાસન-જીવવિધિ. (૪)	૧૦૫૬
„ -વિષયસ. (૪)	૮૦૯
„ - „ સમજણ. (૪)	૮૩૫
„ - „ રહસ્ય. (૪)	૮૫૬
„ - અને મહાત્મા. (૪)	૧૦૪૦
સિદ્ધિર્ષિ પ્રબન્ધ. (પરિં)	૧૪૩૦-૧૪૪૧
„ „ બાષાંતર (પરિં)	૧૪૪૨-૧૪૬૦
સિદ્ધાંત (પરિં)	૧૩૬૫
„ -મહાત્મા પાત્રતા. (૭)	૧૭૨૪
„ શિષ્ય અપ્રબુદ્ધ. (૬)	૧૫૫૮
સિદ્ધિઓ-નવ. (૫)	૧૧૬૫
„ -ત્રણ-રાજનીતિ. (૫)	૧૩૦૬
સિદ્ધોત્તુ વર્ણન. (૮)	૧૮૬૮
સુખ-અન્ય આનંદમાં-યોજના. (૫)	૧૨૨૭
„ -કચારે યાચ ? (૭)	૧૭૬૩
„ કુખભરણુ-રાજ્ય. (૬)	૧૫૫૮
„ કુખપ્રાપ્તિ રહસ્ય. (૧)	૧૬૩
„ મુનિનું. (૫)	૧૧૬૦
„ -મોક્ષનું અને સંસારનું. (૩)	૬૬૭
કુખસ્વરૂપ. (૭)	૧૭૪૬
„ -સાંસારિક-બુદ્ધસૂરિ. (૫)	૧૨૫૬-૮
„ -સાધુનું. (૫)	૧૨૫૮
સુખાસિમ-સાધુપત્ની. (૫)	૧૨૫૯

વિષય	પૃષ્ઠ
સુંદર-અસુંદર મેળાપ. (૮)	૧૬૦૬
સુંદરતા રાણી. (૪)	૭૬૬
સુંદરિ-સમ્યજ્ઞદર્શનપત્ની. (૪)	૧૦૮૮
સુખબુદ્ધમુનિ યોગ. (૭)	૧૮૪૩
સુબુદ્ધિ અને સજ્જ. (૩)	૪૬૦
„ ના આર્થિક પ્રશ્નો (૩)	૫૦૧
„ ને અભિનંદન. (૩)	૫૨૧
„ અને મનીષી. (૩)	૫૨૩
„ અને શત્રુમર્દન. (૩)	૫૨૭
„ કથિત કર્મસ્વરૂપ. (૩)	૫૩૦
„ „ દીક્ષામાર્ગ. (૩)	૫૩૩
„ મંત્રી-નીલકંઠ. (૬)	૧૫૩૬
„ યુક્તિ. (૬)	૧૫૩૮
સુભગ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
„ તા-દુર્ભગતા વિરોધી સત્ત્વ (૪)	૧૦૧૦
સુભટો-જૈનમંદિરે. (૧)	૧૬. ૧૦૧
સુમતિ. (૨)	૨૭૧
સુરાપાનગોષ્ઠિ. (૪)	૬૨૪
સુરૂપતા-કુરૂપતા વિરોધી સત્ત્વ. (૪)	૧૦૦૬
સુલલિતાનો મોક્ષ. (૮)	૨૦૭૨
„ -પરિચય. (૮)	૧૬૮૧
„ -એજ અગ્રહિતસંકેતા (૮)	૧૬૮૧
„ -મહાભદ્રા સંબંધ. (૮)	૧૬૮૧
„ -આશ્ચર્યચકિત. (૮)	૨૦૦૯
„ -મદનમંજરી. (૮)	૨૦૧૩
„ -પશ્ચાત્તાપથી વૈરાગ્ય. (૮)	૨૦૨૧
„ દીક્ષા. (૮)	૨૦૨૫
„ ને શોક. (૮)	૨૦૨૮
સુસામ્ય. (૧)	૩૫. ૧૭૮
સુસ્થિત મહારાજ. (૧)	૧૮. ૮૪
„ „ નું સ્થાન. (૧)	૧૧૦
„ „ ની રૂપા. (૧)	૨૧-૧૧૧
„ -સર્વજ્ઞ. (૧)	૧૬૯
„ રાજ-પદમ કરણ. (૮)	૧૬૧૨

વિષય	પૃષ્ઠ
સુસ્વર નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મ નામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સૂક્ષ્મસંપ્રસાય-મિત્ર-ચારિત્રરાજનો.	
(૪)	૧૦૬૫
સૂત્ર-કાલિક-ઉત્કાલિક. (૮)	૧૬૫૩
સુષ્ટિવાદ. (૭)	૧૬૬૫
સેવ્યસેવકધર્મ. (૪)	૧૧૨૩
સેનાની-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૬૭
સેનાપતિ-સમ્યગ્દર્શન. (૪)	૧૦૮૭
સન્ય-ચતુર્થ-ચારિત્રરાજના. (૪)	૧૦૬૭
સોપકમ. (૪) નોટ	૭૬૦
સોળ બાળકો-પરિચય. (૪) ૮૭૮-૮૮૨	
સૌજન્ય અને દૌર્જન્ય. (૫) ૧૨૦૦-૧૨૦૬	
„ પર વિચારણા. (૫)	૧૨૦૬
„ -ખલતા વિરોધી સત્વ. (૪)	૧૦૦૩
સૌતાંત્રિક. (૫રિ૦)	૧૩૮૩
સૌધર્મ દેવલોક. (૭)	૧૮૩૧
સ્કંધ-નાટક સામગ્રી. (૨)	૨૬૧
સ્તબ્ધચિત્ત-લેપ. (૪)	૭૦૬-૭૧૧
સ્તંભન-પુણ્યબળથી. (૮)	૧૮૭૮
સ્તુતિ-ભગવંતની-વિમળકૃત. (૫)	
૧૨૧૧-૧૨૧૬	
„ -યુગાદિદેવની. (૩)	૪૬૬-૪૭૨
„ -અરિદમનકૃત. (૩)	૬૫૩
સ્તેય-પરિચય. (૫)	૧૧૪૫
„ -ની ભયંકર અસર. (૫)	૧૨૦૧
સ્ત્રી આસક્તિ. (૧)	૭૮
„ -નિરીક્ષણ. (૬)	૧૫૮૧
„ -લક્ષણ. (૫)	૧૧૬૧
„ -વચન અનુસરણ. (૪)	૭૭૫
„ -પરત્વે શુભોદયવિચાર. (૪) ૭૭૭-૬	
„ -વેદ. (૪)	૮૬૬
„ -શરીરવિચાર. (૪)	૬૦૩
સ્થળચર. (૨)	૩૨૫

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થાન-વૈદકમાં. (૬)	૧૫૧૪
„ -રાજનીતિગુણ. (૫)	૧૩૦૭
સ્થાપનાદોષ. (૪)	૧૪૦૭
સ્થાવરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરનામકર્મ. (૪)	૮૬૧
સ્થિરતા પ્રમતિ. (૧)	૨૭. ૧૭૦
સ્થિરીકરણ. (૧)	૧૩૫
„ -દીક્ષાપ્રસંગે. (૪)	૧૧૧૫
સ્નેહરાગ. (૪)	૮૬૪
„ ની શાંકાઓ. (૫)	૧૧૭૩
સ્પર્શન. (૩)	૩૭૫
„ -અને ભવનંતુ (૩)	૩૭૬
„ -બાળસ્નેહ. (૩)	૩૭૬
„ -મૂળશુદ્ધિ. (૩)	૩૮૪
„ -પર વિચય (૩)	૩૮૬
„ -યોગશક્તિ. (૩)	૩૬૭
„ -ને સંતોષનો ભય. (૩)	૩૬૭
„ -ની જુદી જુદી અસર. (૩)	૪૦૧
„ -પર વિચય કરનારા. (૩)	૪૭૬
„ -ને દેશનિકાલ દુકમ. (૩)	૫૦૨
સ્ફોટક કર્મ. (૪) નોટ	૮૩૦
સ્વકર્મવિવર દ્વારાણ. (૧)	૧૮. ૮૪
સ્વદેહ બળીઓ. (૩)	૩૭૪
સ્વપ્ન-ચૌદ-કૃળ. (૮)	૧૬૭૪
સ્વપ્નકૃળ. (૮)	૧૬૮૪
„ „ દર્શન. (૮)	૧૮૬૫
„ „ અર્થવિચારણા. (૮)	૧૮૮૫
„ „ કેવલિભગ્ય. (૮)	૧૮૬૩
„ „ નિર્મળાચાર્ય. (૮)	૧૮૬૫
સ્વમાન-અન્યોક્તિ. (૩)	૫૬૪
સ્વયંજ્ઞાની રાજ. (૬)	૧૬૧૪
„ બુદ્ધ. (૫)	૧૨૮૪
„ વર મંડપ. (૮)	૧૮૬૨
„ „ માં ભંગાણ. (૮)	૧૮૬૪

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્વયોચ્ચતા. (૪)	૭૬૪
„ નીજવીર્ય. (૮)	૧૯૧૧
સ્વરૂપ અજ્ઞાન-નિરૂદ્ધત્વ. (૬)	૧૫૭૦
„ દર્શન-મધ્યમ રાજ્ય. (૬)	૧૫૯૨
„ „ -અુધસૂત્રિ. (૫)	૧૨૩૭
સ્વરૂપે અને સંસર્ગે-ધનરોખર. (૬)	૧૫૫૬
સ્વર-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૬-૭
સ્વવીર્ય-હાય. (૭)	૧૭૪૨
સ્વસંવેદન નિવેદન. (૬)	૧૬૩૧
સ્વાધ્યાય-પ્રકાર. (૧) નોટ	૯૬
„ -પાંચ પ્રકાર. (૧) નોટ.	૨૦૬
„ -પાંચ. (૬)	૧૬૦૦
„ તપચોથ. (૪)	૧૦૭૨
„ -પાંચ પ્રકાર (૪)	૧૦૭૨
„ -પાંચ (૭)	૧૭૨૭
„ -રાજ્યપ્રવેશ ઉપાય. (૬)	૧૫૯૮
સ્વાર્થજ્ઞરો હિ મૂર્ખતા. (૪)	૭૧૩
સ્વાવલંબન. (૧)	૧૯૧
સ્વોપાજિત ધનમહિમા. (૬)	૧૪૭૦
હથેળી-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
હરણ-મુતિરસિક. (૨)	૩૨૬
હરિકુમાર-પૂર્વ વૃત્તાંત. (૬)	૧૪૮૭-૯
„ ના મિત્રો. (૬)	૧૪૯૦-૧
„ વિનોદ. (૬)	૧૪૮૬-૧૫૦૭
„ મંજરી લખ. (૬)	૧૫૨૬
„ મંજરી પ્રેમ. (૬)	૧૫૨૮
„ ની વિચ્ચાતિ. (૬)	૧૫૩૫
„ નો વીર નિર્ણય. (૬)	૧૫૩૮
„ ચાહી નીકળયો. (૬)	૧૫૩૯
„ સાગરમાં. (૬)	૧૫૪૧
„ -પુનઃ સ્થાપન. (૬)	૧૫૪૨
„ કૃત ધનરો ખચાવ. (૬)	૧૫૪૩
„ ને રાજ્ય. (૬)	૧૫૪૪

વિષય	પૃષ્ઠ
હરિકુમાર અને ઉત્તમસૂત્રિ. (૬)	૧૫૫૨
„ ની સાવધાનતા.	૧૬૩૩
„ હીક્ષા.	૧૬૩૬
હરિવિલાસ. (૬)	૧૪૬૫
હર્ષ-રોક પ્રસંગ. (૪)	૯૪૫
„ -વિષાદ. (૪)	૯૭૮
„ -પર્યાયોચના. (૪)	૯૮૨-૩
હવાંતીઆ-લીખારીનાં. (૧)	૧૭. ૬૪
હાય-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૪
„ -સ્વવીર્ય. (૭)	૧૭૪૨
હાથીઓ-ચારિત્રધર્મ સૈન્યના. (૪)	૧૦૯૭
હાર-ચારિત્રરાજની. (૫)	૧૩૧૬
હાલહવાલ-આળના. (૩)	૪૪૫-૪૫૬
હાસ-પરિચય. (૪)	૮૭૨
„ -આક્રમણ-આધા. (૭)	૧૮૦૫
„ -પરિહાસ-બોધ મટિ. (૪)	૮૧૩
હિંસા-નો પરિચય. (૩)	૫૭૪
„ નાંદિવર્ધન લગ્ન. (૩)	૫૭૬
„ -શિકાર. (૩)	૫૭૮
„ -કાપાકાપી. (૩)	૫૮૧
„ -ની અસર. (૩)	૬૧૪-૬૧૮
„ -નો સાચો પરિચય. (૩)	૬૫૬
„ -વૈશ્યનરૂપ વિષયાંસ. (૩)	૬૫૬
હિંતજની અકુશળતા. (૭)	૧૭૦૨
„ બ્યવહાર ભાવાર્ય. (૭)	૧૭૧૨
„ ને આમંત્રણ. (૭)	૧૭૧૮
હિમભવન યોજના. (૫)	૧૨૨૬
હેતુ-કર્મબંધ. (૩) નોટ	૪૧૮
હેત્વાભાસ. (પરિં)	૧૩૬૭
હેમંતવર્ણન. (૪)	૭૮૭
હેય. (૧)	૩
હોંકારો-ધર્મબોધ. (૭)	૧૬૭૭
હોઠ-લક્ષણ. (૫)	૧૧૫૫

શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિકૃત

ઉપમિતિ ભવપ્રપંચા કથા

ગ્રંથનું ગુજરાતી અવતરણ

ભાગ ૧-૨-૩

તૈયાર કરનાર :

ત્રોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

બી. એ. એલ.એલ. બી.

મહાન ગ્રંથની પ્રસાદી લેવા લાયક છે.
પાત્રો અને સ્થાનોના લીસ્ટો સાથે છે.
દરેક અધ્યાયનો સંક્ષિપ્ત કથાસાર આપ્યો છે.
વિસ્તૃત નોંધો, ટિપ્પણો અને પરિશિષ્ટો આપી
પારિભાષિક શબ્દોના ખુલાસા કર્યા છે.

: : : :

ત્રણે ભાગ
સાથે લેનારને
રૂ. ૮-૦-૦ માં
મળશે.

: : : :

પ્રથમ ભાગમાં અધ્યાય ૧-૨-૩ આપ્યા છે.
બીજા ભાગમાં અધ્યાય ૪-૫ આપ્યા છે.
ત્રીજા ભાગમાં અધ્યાય ૬-૭-૮ આપ્યા છે.
પૃથક્ અધ્યાય પ્રથમ ભાગની કુલ ૬૯૨ છે.
પૃથક્ અધ્યાય બીજા ભાગની કુલ ૬૬૩ થી ૧૪૬૦ છે.
પૃથક્ અધ્યાય ત્રીજા ભાગની કુલ ૧૪૬૧ થી ૨૦૬૮ છે.
પ્રથમ ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
બીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૦-૦ રાખી છે.
ત્રીજા ભાગની કિંમત રૂ. ૩-૮-૦ રાખી છે.

પોસ્ટેજ બુકું સમજવું. રેલ્વે પાસલથી સગવડ
વધશે. ખર્ચ ઓછો આવશે.

આ પુસ્તક વાંચવું એ જીવનનો લ્હાવો છે.
ગ્રંથ અદ્વિતીય છે. ઘરમાં રાખવા લાયક છે.
મળવાનું ઠેકાણું :-

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા
ભાવનગર.

શ્રી વિનયવિજય ઉપાધ્યાયકૃત
શાંત સુધારસ

ભાગ ૧-૨

આર ભાવના : મૈત્ર્યાદિ આર ભાવના
શુજરાતી અવતરણ : વિસ્તૃત નોંધ
પ્રસ્તાવનાનો સાર : અંથકર્તાનું જીવનચરિત્ર
એમાં શાંતરસ ઠાંસી ઠાંચીને ભર્યો છે.

અવતરણ અને વિવેચન કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

દરેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦ (પોસ્ટેજ જુદું)

શ્રી મુનિસુન્દરસૂરિકૃત

અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુમ

સોળ પ્રસ્તાવનો મહાન અંથ. વૈરાગ્ય અને ભક્તવત્યાગના
લાક્ષણિક ચિત્રો ચિતરનાર, મનોનિબંધ સાથે આંતર-
રમણતા કરાવનાર, યતિશિક્ષાના અદ્ભુત પાઠ
દર્શાવનાર, સોળમી સદીની અદ્વિતીય વાનકી.

વિવેચન કરનાર

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડીઆ

લગભગ ૮૦૦ પૃષ્ઠના આ અંથમાં અંથકર્તાનું જીવન પણ આવે છે. ચેતન
સાથે વાન કરવા જેવો અને આત્મારામને અપનાવે તેવો અંથ છે.

મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ (પોસ્ટેજ અલગ)

પ્રાપ્તિસ્થાન :—

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

જાહેર ખબર

અમારે ત્યાં જૈન ધર્મના તમામ પુસ્તકો મળે છે.

શ્રી ત્રિપદ્મિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર ભાષાંતર પર્વ

૧ થી ૧૦

શ્રી ઉપદેશપ્રાસાદ ભાષાંતર ભાગ ૧ થી ૫

તથા અનેક કથાનક ગ્રંથો અત્ર લભ્ય છે.

અમારે ત્યાં છપાયા હોય તે ઉપરાંત અન્યત્ર
છપાયેલા ગ્રંથો પણ મળે છે.

પુસ્તકાલય કરનારને અદ્વિતીય સ્થાન છે.

તપાસ કરનારને (પૂછનારને) તુરંત ઉત્તર અપાય છે.

હજારો રૂપિયાનું પુસ્તકમાં જ રોકાણ થાય છે.

આ ખાતાનો વધારો જ્ઞાનખાતામાં વધરાય છે.

પત્ર લખો યા રૂબરૂ મળો

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા

ભાવનગર.

પંચાવન વર્ષથી અત્રેથી શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ
માસિક નીકળે છે. જૈન ધર્મના નૈતિક, ધાર્મિક પ્રશ્નો
ચર્ચાતું, કથાનકને અપનાવતું, પ્રશ્નના ઉત્તરો આપતું
સર્વોત્તમ માસિક.

આ હ કે થાઓ

વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦ (પોસ્ટેજ ચાર આના)

